

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Archeologii

Paweł Sankiewicz

Wczesnośredniowieczne osadnictwo na obszarze kasztelanii ostrowskiej

Praca doktorska
napisana pod kierunkiem
dr. hab. Marcina Danielewskiego, prof. UAM

Poznań 2023

Spis treści

Wstęp.....	5
Rozdział I	
Problematyka badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym	
1. Badania osadnicze w archeologii wczesnego średniowiecza.....	12
2. Metody badań archeologiczno-osadniczych.....	15
3. Źródła do badań archeologiczno-osadniczych.....	20
4. Wspólnoty przestrzenne.....	24
4.1. Domostwo.....	25
4.2. Wieś.....	26
4.3. Opole i plemię.....	28
4.4. Okręg grodowy i kasztelania.....	33
4.5. Parafia.....	41
Rozdział II	
Kasztelania ostrowska w świetle badań historycznych	
1. Zagadnienia wstępne.....	45
2. Źródła pisane dotyczące kasztelanii.....	45
3. Kasztelanowie ostrowscy w świetle źródeł pisanych.....	51
4. Stan badań nad kasztelanią ostrowską.....	57
5. Problem wyznaczenia terytorium kasztelanii ostrowskiej.....	67
5.1. Analiza źródeł pisanych.....	70
5.2. Granice administracji kościelnej.....	77
5.3. Granice powiatowe.....	83
5.4. Zasięg kompleksów leśnych.....	83
5.5. Stan osadnictwa wczesnośredniowiecznego.....	84
5.6. Wyznaczenie zasięgu kasztelanii ostrowskiej.....	84
5.7. Sąsiednie ośrodki kasztelańskie.....	87
Rozdział III	
Stan badań archeologicznych	
1. Zagadnienia wstępne.....	91
2. Wiek XIX w. i początek XX w.	94
3. Okres międzywojenny.....	98
4. Druga wojna światowa.....	102
5. Okres powojenny (1948–1989)	104
6. Czasy najnowsze (1989–2022)	109

Rozdział IV

Podstawy datowania

1. Źródła archeologiczne.....	120
1.1. Stratygrafia.....	120
1.2. Materiał źródłowy.....	122
1.2.1. Ceramika naczyniowa.....	122
1.2.2. Niezależne wyznaczniki chronologii.....	127
1.3. Dendrochronologia.....	129
1.4. Metoda radiowęglowa.....	131
1.5. Metoda termoluminescencyjna.....	133
2. Źródła pisane.....	133

Rozdział V

Środowisko naturalne

1. Rozważania wstępne.....	135
2. Warunki geograficzne.....	137
2.1. Klimat.....	137
2.2. Budowa geologiczna.....	140
2.3. Rzeźba terenu.....	142
2.4. Gleby.....	144
2.5. Surowce mineralne.....	147
2.6. Zasoby wodne.....	149
2.7. Świat roślinny.....	152
2.8. Świat zwierzęcy.....	156
3. Przemiany środowiska naturalnego w świetle badań interdyscyplinarnych.....	162

Rozdział VI

Formy i struktury osadnicze

1. Grody.....	166
1.1. Podstawa źródłowa.....	166
1.2. Moraczewo.....	169
1.3. Ostrów Lednicki.....	177
1.3.1. Lokalizacja i chronologia.....	177
1.3.2. Umocnienia obronne.....	180
1.3.3. Budownictwo monumentalne.....	187
1.3.4. Zabudowa na terenie grodu.....	192
1.3.5. Zabudowa podgrodzia.....	208
1.3.6. Elementy infrastruktury komunikacyjnej.....	215
1.4. Kłocko.....	221
1.5. Pozostałe grody.....	227
2. Osady otwarte.....	231
2.1. Osadnictwo z fazy A–B.....	233
2.2. Osadnictwo z fazy C.....	244
2.3. Osadnictwo z fazy D.....	258
2.4. Osadnictwo z fazy E.....	281

3. Cmentarzyska.....	289
3.1. Cmentarzyska ciałopalne.....	293
3.2. Cmentarzyska szkieletowe.....	294
3.2.1. Cmentarzyska wewnątrzkościelne.....	294
3.2.2. Cmentarzyska przykościelne.....	303
3.2.3. Cmentarzyska nieprzykościelne.....	315
3.2.4. Podsumowanie.....	350
4. Problematyka szlaków komunikacyjnych i występowanie znalezisk gromadnych.....	351

Rozdział VII

Wybrane kwestie osadnicze w świetle źródeł pisanych

1. Problematyka osadnictwa służebnego, innoplemiennego i obcoetnicznego.....	366
1.1. Osadnictwo służebne.....	366
1.2. Osadnictwo innoplemienne i obcoetniczne.....	379
2. System parafialny.....	390

Zakończenie

Próba rekonstrukcji wczesnośredniowiecznego osadnictwa na obszarze kasztelanii ostrowskiej	401

Katalog stanowisk archeologicznych.....	414

Katalog miejscowości.....	437

Bibliografia.....	480

Plany	554

WSTĘP

Zasadniczym celem niniejszej pracy są studia nad przemianami osadniczymi we wczesnym średniowieczu w regionie, którego centrum znajdowało się na Ostrowie Lednickim. Jako że przekształcenia krajobrazu osadniczego należą do zjawisk dynamicznych i osadzone są w ramach procesu historycznego, to zostały one ukazane w nawiązaniu do wybranych przeobrażeń kulturowych obejmujących zmiany społeczne, gospodarcze oraz polityczne. Studia osadnicze stanowią jeden z najistotniejszych tematów podejmowanych w ramach badań archeologicznych. Problematyka ta jest bardzo szeroka (Jankuhn 2004), co znajduje potwierdzenie na gruncie funkcjonujących w archeologii definicji osadnictwa, które obejmują niemal wszystkie społeczno-kulturowe aspekty działalności człowieka w zajmowanym środowisku naturalnym (Kurnatowski 1977; 1978). Akcentowana jest przy tym aktywność ludzka na polu przekształcania przestrzeni (Potkański 1922, 94; Żak 1977, 421–423; Kobylński 1988a, 11–12; Chudziak 1996, 7–9).

Na potrzeby pracy wykorzystano informacje związane z przemianami osadnictwa uzyskane podczas wykopaliskowych oraz powierzchniowych badań archeologicznych, a także poddano analizie wybrane źródła pisane, kartograficzne i toponomastyczne. Znaleźiska zostały skartografowane i przeanalizowane w odniesieniu do występujących w regionie gleb, sieci hydrograficznej oraz rekonstruowanego zasięgu pokrywy leśnej. Założono, że takie podejście umożliwi rozpoznanie procesów osadniczych w okresie wczesnego średniowiecza na obszarze kasztelanii ostrowskiej. Pod uwagę wzięto wszystkie datowane na okres wczesnego średniowiecza stanowiska archeologiczne skatalogowane i naniesione na mapę w ramach programu AZP, w tym rozpoznane wykopaliskowo. Uwzględniono również informacje archiwalne dotyczące zniszczonych i zaginionych śladów osadnictwa. Uzupełnieniem danych uzyskanych podczas badań archeologicznych jest analiza zdjęć lotniczych, wyników skanowania laserowego oraz badań geofizycznych. W niektórych sytuacjach pozwalają one na zlokalizowanie śladów zniszczonych osad, pól uprawnych i ustalenie potencjalnego przebiegu szlaków komunikacyjnych. Badania nad strukturami osadniczymi i zmianami zasiedlenia, w nawiązaniu do dziejów regionu, mają pomóc w próbie scharakteryzowania rozwoju społecznego-gospodarczego terenów kasztelanii ostrowskiej oraz określić jej miejsce, a także znaczenie w ramach domeny Piastów.

Terytorialnie studium obejmuje obszar kasztelanii ostrowskiej – jednostki administracyjnej znanej ze źródeł pisanych być może od 1. połowy XII w. po początki XV w. Jej centrum znajdowało się na Ostrowie Lednickim, jednak obraz osadnictwa w regionie ukształtował się znacznie wcześniej. Wyznaczenie granic okręgu grodowego i późniejszej kasztelanii stanowi jedno z zagadnień podejmowanych w niniejszej pracy. Zgodnie z wymową źródeł historycznych, kartograficznych, przesłankami osadniczymi oraz warunkami środowiska naturalnego, zaproponowany obszar geograficznie zawiera się w zachodniej części Pojezierza Gnieźnieńskiego. Od północy ograniczają go lasy Puszczy Gola porastające brzegi Welny w jej środkowym biegu, pomiędzy Janowcem Wielkopolskim i Wągrowcem. Zachodnią granicę wyznacza wschodnia rubież Puszczy Zielonki, a południową kompleks leśny na zachodnim przedłużeniu Puszczy Mokowskiej, rozciągający się pomiędzy Pobiedziskami i Kostrzynem. Od wschodu granica opiera się o południkowo zorientowaną rynną glacialną, zajęta przez górny bieg Małej Welny oraz jeziora: Kłęckie¹ i Łopienno. Granica zachodnia oraz południowa pokrywa się z granicą diecezjalną między metropolią gnieźnieńską i poznańską. Podlegający analizie obszar liczy około 1000 km².

Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres od około połowy VII w. do około połowy XIII w. Oba te etapy dziejów znajdują uzasadnienie w postaci zaistnienia wówczas newralgicznych przemian kulturowych, które determinowały dalszy rozwój społeczno-gospodarczy regionu. Początek przyjętych ram czasowych zbiega się z zarejestrowaniem w Wielkopolsce pierwszych śladów społeczności reprezentujących słowiański model kulturowy (por. Parczewski 1988, 97; Godłowski 1979). W świetle nowszych badań interdyscyplinarnych najstarsze osadnictwo słowiańskie w Wielkopolsce pojawia się dopiero około połowy VII w. (Pawlak, Pawlak 2018; por. Kara 2009). Od tego okresu notuje się relikty struktur osadniczych oraz wyrobów charakterystycznych dla strefy/prowincji kulturowej określanej mianem sukowskiej² (Dulinicz 2001; 2005; Kara 2009, 63–67).

Górna granica chronologiczna, przypadająca na połowę XIII w., w archeologii ziem polskich uznawana jest za umowną datę oddzielającą wczesne i późne średniowiecze. Wyznaczona została głównie w oparciu o nasilające się zjawiska społeczno-gospodarcze związane z kolonizacją na prawie niemieckim, powstawaniem miast oraz rozwojem

¹ Jezioro Kłęckie nazywane jest również Świniarskim. W pracy będę używał pierwszej nazwy.

² Obszar obejmujący Wielkopolskę, Kujawy, Ziemię Lubuską i północną część Dolnego Śląska wraz z Połabiem zalicza się do tzw. II prowincji kultury wczesnosłowiańskiej (dla odróżnienia od I strefy – praskiej), inaczej zwaną również Sukow, Sukow-Dziedzice, Sukow-Szeligi lub strefą północną (Dulinicz 2001; 2005; Kara 2009, 63–69; por. Parczewski 1988).

immunitetu. Zmiany te w Europie Środkowej przebiegały nierównomiernie i w dłuższej perspektywie trwały od przełomu XII i XIII do XIV w. Doprowadziły do całkowitego przemodelowania istniejących struktur osadniczych oraz zmiany ich form organizacyjno-prawnych (por. Fokt 2012; Kajzer 2014). Przemiany te w środkowej Wielkopolsce rozpoczęły się około połowy XIII w. Wiązały się m.in. z porzuceniem dawnych grodowych ośrodków władzy i przeniesieniem centrów zarządzania do miast lokowanych według wzorów zachodnich. Za tymi przekształceniami postępowały przemiany struktur wiejskich, przejawiające się m.in. w postępującej stabilizacji osadnictwa, intensyfikacji upraw, a także ogólniejszej natury przemianach ekonomicznych i prawnych. Rozbicie dawnego porządku organizacyjno-prawnego wynikało również z licznych nadań ziemskich dla instytucji kościelnych oraz możliwych świeckich i duchownych, a także powiązanego z tym rozwoju immunitetu³.

W realiach regionu, który stanowiły tereny kasztelanii ostrowskiej, w połowie XIII w. również doszło do znaczących przemian w zakresie osadnictwa. Najpewniej w tym czasie zapadły decyzje dotyczące przeniesienia centrów zarządzania okręgiem z dawnego grodu lednickiego do przygotowywanych lokacji miejskich w Pobiedziskach i Kłecku. Skutkiem tego było przekazanie przez księcia dużej części terenów leżących na wschód od jeziora Lednica na rzecz gnieźnieńskiej kapituły katedralnej. Te zmiany własnościowe sprawiły, że gród lednicki, pozbawiony zaplecza osadniczego, uległ całkowitej marginalizacji i wkrótce przestał być zamieszkanym. Jego rola ograniczyła się do spełniania funkcji funeralnych dla okolicznej ludności, która chowała na wyspie swoich zmarłych po początek XIV w.

Przy omawianiu przebiegu procesów społeczno-kulturowych oraz dynamiki zasiedlenia obszarów kasztelanii ostrowskiej nie sposób pominąć roli politycznej tych terenów we wczesnym średniowieczu. Region odgrywał zasadnicze znaczenie w okresie formowania się państwa polskiego. To m.in. na mieszkańcach tych terenów, położonych w samym sercu patrymonium Piastów, oparł swą władzę pierwszy historyczny władca i ich bezpośredni przodkowie, którzy stworzyli warunki dla ekspansji wczesnego państwa. Dynamiczny rozwój domeny Mieszka I i Bolesława Chrobrego skutkował podobnym progresem w zagospodarowywaniu obszarów wokół Ostrowa Lednickiego. Wyspowy gród tuż po połowie X w. wyrósł do rangi jednego z najważniejszych ośrodków władzy książęcej. O jego znaczeniu i włączeniu do grona stołecznych grodów świadczy budowa kamiennej

³ Temat przemian zachodzących w XIII w. na ziemiach polskich i ich przełomowego charakteru jest szeroko omawiany w literaturze przedmiotu. Podaję jedynie wybrane pozycje: Modzelewski 1987; 2000; Kmiecinski 1989; Gawlas 2000; Piskorski 2005; Samsonowicz 2008, 7–21; Kajzer 2014; Danielewski 2017b.

rezydencji książęcej oraz kościoła grodowego, manifestujących związek z chrześcijaństwem. W wyniku kryzysu państwowego w latach 30. XI w.⁴ oraz niszczącego najazdu Czechów w 1038/1039 r.⁵ prężnie rozwijający się ośrodek podupadł. Po restauracji monarchii nie pełnił już kluczowych funkcji państwowych, jednak nie został też porzucony. Stając się siedzibą lokalnej administracji, od XIII w. noszącej miano kasztelanii ostrowskiej, nadal spełniał istotne funkcje w ważnym strategicznie regionie o bogatym zapleczu gospodarczym. Rozwój tradycyjnego osadnictwa postępował aż do połowy XIII w. Wówczas, na skutek impulsów płynących za pośrednictwem Śląska i Pomorza z zachodu Europy, zaczęły postępować nieodwracalne przekształcenia kulturowe. Ich wynikiem były zmiany gospodarcze, społeczne, prawne, a także ustrojowe. Reformie poddano m.in. dotychczas funkcjonujący system zarządu terytorialnego oparty o okręgi kasztelańskie. Prerogatywy komesów były stopniowo ograniczane, a w początku XIV w. podjęto próbę zniesienia tego urzędu. Wprawdzie powrócono do niego około połowy XIV w., ale w formie znacznie zmniejszającej zakres władzy kasztelanów (Bardach 1964, 129, 254–256; Kutrzeba 2001, 62–64; Jurek 2010, 157–165). W początkach XV w. kasztelaninę ostrowską ostatecznie zniesiono, wprowadzając nowy system podziału administracyjnego oparty o powiaty (Tymieniecki 1958; Gąsiorowski 1965; Bardach 1967). Wraz z ostatnim kasztelanem ostrowskim zaczęła zanikać szersza znajomość miejsca i świadomość jego doniosłej roli w początkach kształtowania się państwa polskiego. Jan Długosz pisząc w latach 1455–1480 *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego* nie dysponował już bliższymi informacjami o ośrodku ostrowskim. W *Chorografii* – opisie geograficznym poprzedzającym dzieje Polski, zapisał jedynie, że "Lednica, [to] znaczne jezioro w Wielkopolsce, położone koło miasteczka Pobiedziska, niemalą mające na sobie wyspę, na której, jak starzy wspominają raczej, aniżeli przekazują pismem, była ongiś ufundowana gnieźnieńska katedra metropolitalna (co też ruiny i szczątki murów potwierdzają), z biegiem zaś czasu dla trudności dostępu przeniesiona do Gniezna" (Długosz 1961, 142). Opis ten wyraźnie wskazuje, że dwa pokolenia po śmierci ostatniego

⁴ W latach 30. XI w. miały miejsce liczne wydarzenia o charakterze politycznym, które miały niszczący wpływ na wczesne państwo Piastów. Należy tu wymienić wojnę polsko-niemiecką z lat 1028–1031, której apogeum nastąpiło w 1031 r. kiedy nastąpił skoordynowany atak cesarza Konrada II Salickiego z zachodu i księcia ruskiego Jarosława I Mądrego ze wschodu. Prawdopodobnie w tym samym roku nastąpiła również agresja ze strony księcia czeskiego Oldrzychy i być może również króla węgierskiego Stefana I Świętego. Przyjmuje się, że wydarzenia, które mogły doprowadzić do zniszczenia ośrodka lednickiego miały miejsce po roku 1033 (ostatnia data naprawy mostu prowadzącego na wyspę). W tym przypadku należy je wiązać z tzw. reakcją pogańską lub najazdem księcia czeskiego Brzetysława I (por. Labuda 2008; Wilke 2006).

⁵ Data wydarzeń związanych z najazdem Brzetysława I na Polskę pozostaje dyskusyjna. Dopuszczalny jest zarówno 1038 r. jak i 1039 r. W pracy będę przywoływał datę 1038/1039 r. Na ten temat m.in. Krzemińska 1959; Wojciechowski 1998; Labuda 2008; Drózd 2009; Bienia 2010.

kasztelana ostrowskiego, Ostrów Lednicki stał się miejscem nieznanym, niemal legendarnym, a jego znaczenie dla wczesnej historii Polski zaczęto odkrywać dopiero w XIX w.

Problematyka kasztelanii ostrowskiej nie stała się tematem liczniejszych studiów. XIX-wieczni badacze skupiali się na potwierdzeniu identyfikacji pozostałości grodu i budowli kamiennych ze znanym ze źródeł pisanych *Castrum Ostrov*. Przy okazji wspominali o istnieniu kasztelanii, jednak główny ciężar kładli na poszukiwanie siedziby kasztelana (A.P. 1874; 1875; Sokołowski 1876). Kolejni historycy rozpatrywali jej znaczenie zazwyczaj w kontekście podziałów administracyjnych Wielkopolski, a ze względu na szczupłość podstawy źródłowej, traktowali ten obszar w ścisłym powiązaniu z regionem gnieźnieńskim (KDW IV, Suplement; Arnold 1968). Jedyną monografię kasztelanii ostrowskiej przygotował Jan Leśny (1976). Głównie na podstawie źródeł historycznych opracował jej genezę, rozwój i upadek, a także wyznaczył zasięg terytorialny. Ustalenia J. Leśnego zostały zaakceptowane w środowisku badaczy Ostrowa Lednickiego, którzy w zaproponowanych granicach rozpatrywali przemiany osadnicze na zapleczu grodu na Ostrowie Lednickim, pełniącego funkcje centralne w czasach pierwszej monarchii piastowskiej⁶ (np. Górecki 2001a; por. Grygorowicz 1998). Przemiany osadnicze w skali całego regionu, obejmującego centralną Wielkopolskę, stały się przedmiotem studiów nad najstarszym państwem Piastów prowadzonych przez Michała Kara (2009). W skali mikroregionalnej, najbliższy teren jeziora Lednica, w granicach Lednickiego Parku Krajobrazowego, stał się obszarem szczegółowych analiz interdyscyplinarnych zespołów badawczych (Kurnatowska 1989; Kurnatowska, Kurnatowski 1991; Dzieciółowski 1991; Tobolski 1991). Monograficzne ujęcia wybranych problemów z zakresu archeologii osadnictwa dotyczących m.in. grodzisk i ich najbliższego zaplecza, cmentarzysk, budownictwa, przebiegu szlaków komunikacyjnych itp., były podejmowane w różnym zakresie, jednak prowadzone głównie w skali mikroregionów osadniczych, zwłaszcza dla grodu na Ostrowie Lednickim.

Praca konstrukcyjnie składa się z siedmiu rozdziałów, które poprzedza niniejszy wstęp. Rozdział I przybliży tematykę badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w archeologii. Omówiono w nim metody i archeologiczny aspekt badań osadniczych oraz naświetlono podstawę źródłową dla prowadzonych studiów, na którą składają się znaleziska archeologiczne, źródła pisane i kartograficzne oraz toponomastyka. Przedstawiono również różnego typu jednostki osadnicze, które pełniły ważne funkcje społeczne w średniowieczu. Rozpoczęto od podstawowych ogniw, którymi były domostwa i wsie stanowiące element

⁶ Na temat grodów centralnych por. m.in. Kurnatowska 1993; 1994; 2000b; 2000c; Kara 2009; Buko 2012.

składowy różnego typu jednostek terytorialno-administracyjnych świeckich i kościelnych.

W problematykę badań nad dziejami kasztelanii ostrowskiej wprowadza rozdział II. Zaprezentowano w nim zespół źródeł pisanych dotyczących samej kasztelanii, jak i osób sprawujących urząd kasztelana ostrowskiego. Rozdział uzupełnia przedstawienie stanu badań nad zagadnieniem zasięgu terytorialnego kasztelanii. Ważną część, determinującą dalsze studia nad tematem, stanowi próba nowego wyznaczenia granic tej jednostki administracyjnej. Dokonano tego opierając się głównie na źródłach pisanych, którym w sukurs idą dane kartograficzne i przyrodnicze oraz znaleziska archeologiczne. Stan rozpoznania tych ostatnich stał się tematem kolejnego rozdziału (III). Omówiono w nim stanowiska archeologiczne badane na wyznaczonym wcześniej obszarze. Uczyniono to w ujęciu chronologicznym, przedstawiając proces od amatorskiego zainteresowania XIX-wiecznych starożytników, po współcześnie prowadzone badania interdyscyplinarne. W rozdziale IV zaprezentowano podstawy datowania źródeł wykorzystanych w badaniach nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na terenie kasztelanii ostrowskiej. Przedstawiono spektrum metod, które znajdują zastosowanie w prowadzonych na tym obszarze badaniach archeologicznych. Omówiono również źródła pisane przydatne dla studiów nad przemianami osadnictwa.

W rozdziale V przedstawiono środowisko naturalne, które ma niezwykle ważki wpływ na rozwój zasiedlenia. Poruszono kwestie związane ze środowiskiem geograficznym zarówno fizycznym (nieorganicznym), jak i biotycznym (organicznym). Rozliczne prowadzone w regionie badania paleoekologiczne pozwoliły zaprezentować również przemiany, jakim podlegało środowisko naturalne w przeszłości. Szczególną uwagę zwrócono na dane pozyskane dla okresu wczesnego średniowiecza.

W rozdziale VI zawarto analizę rozpoznanych wykopaliskowo stanowisk archeologicznych obejmujących wszystkie rodzaje znalezisk datowanych na wczesne średniowiecze. Zaprezentowano w nim zespoły, obejmujące grody i osady otwarte, na które składają się elementy przeszłego krajobrazu kulturowego: budownictwo, infrastruktura, gospodarka i organizacja przestrzeni. Szczególny nacisk położono na kwestie związane ze stratygrafią stanowisk i podstawami ich datowania. W rozdziale tym zaprezentowano wyniki badań nad cmentarzyskami i wynikające z nich informacje o przeszłych społecznościach. Omówiono również problematykę szlaków komunikacyjnych i zarejestrowane na terenie kasztelanii ostrowskiej skarby srebrne. W ostatnim rozdziale (VII) rozpatrzono wybrane problemy osadnicze, dla których podstawę źródłową stanowią źródła pisane. Na podstawie

danych toponomastycznych omówiono problematykę osadnictwa służebnego oraz innoplemiennego i obcoetnicznego. Ponadto podjęto temat najstarszej sieci parafialnej na omawianym obszarze.

W Zakończeniu w oparciu o zgromadzone dane podjęto próbę scharakteryzowania dynamiki rozwoju osadnictwa w okresie wczesnego średniowiecza na obszarze kasztelanii ostrowskiej. Kwestie te rozpatrywano w nawiązaniu do znaczenia politycznego regionu, który znacząco się zmieniał podczas trwania omawianego okresu. Obok podsumowania osiągniętych rezultatów przedstawiono postulaty badawcze dla dalszych studiów.

Elementami uzupełniającymi rozprawę doktorską są katalogi: stanowisk archeologicznych oraz miejscowości historycznych. Dane zebrane w katalogu stanowisk archeologicznych stały się bazą dla przygotowanych planów ukazujących dynamikę przemian osadniczych w regionie. Ich skartografowanie pozwala wydzielić skupiska osadnicze, które stały się podstawą wytyczenia szerszych układów osadniczych i potencjalnych lokalnych jednostek terytorialnych. Praca kończy się bibliografią zawierającą wykaz wykorzystanych źródeł pisanych oraz literatury.

Powstanie niniejszej pracy nie byłoby możliwe gdyby nie przychyłność wielu osób, którym chcę w tym miejscu podziękować. Szczególną wdzięczność kieruję do moich opiekunów naukowych: prof. dr hab. Hanny Kóčka-Krenz, na której życzliwość zawsze mogłem liczyć, a także prof. UAM dr. hab. Marcina Danielewskiego, dzięki którego zaangażowaniu i cennym merytorycznym uwagom ukończenie dysertacji stało się w ogóle możliwe. Pragnę wspomnieć również śp. prof. dr. hab. Andrzeja Marka Wyrwę, zmarłego przedwcześnie dyrektora Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, który nieustająco mobilizował mnie do pracy. W dalszej części dziękuję za naukowe dyskusje Koleżankom i Kolegom z lednickiego muzeum, szczególnie dr. Andrzejowi Kowalczykowi, mgr Ewie Pawlak, mgr Annie Wrzeńskiej, mgr. Jackowi Wrzeńskiemu, mgr Danucie Banaszak oraz mgr. Arkadiuszowi Tabaka. Cenne uwagi wnieśli również mgr Monika Stelmasiak-Majorek, mgr Szymon Mitelsztet oraz Anna Haberland. Powstanie pracy nie byłoby możliwe bez udostępnienia materiałów archiwalnych z różnych instytucji. Słowa podziękowania za ich przygotowanie kieruję do mgr Marty Błażejewskiej z WUOZ w Poznaniu, mgr Agaty Drejer-Kowalskiej z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu oraz mgr. Waldemara Szczuckiego z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Za pomoc techniczną przy rysowaniu map dziękuję Danielowi Tomczykowi oraz dr Marcie Sankiewicz. Za umożliwienie mi realizacji pasji, która stała się zawodem, dziękuję mojej Mamie, Wandzie Sankiewicz.

Rozdział I

**PROBLEMATYKA BADAŃ NAD OSADNICTWEM
WCZESNOŚREDNIOWIECZNYM**

1. Badania osadnicze w archeologii wczesnego średniowiecza

Początki badań nad zjawiskiem osadnictwa łączy się z publikacjami z końca XVIII w. i początków XIX w. Prace te powstawały w środowisku brytyjskich i niemieckich geografów, którzy starali się rozpoznać prawidłowości, jakim podlegały formy przestrzennej działalności ludzkiej (m.in. miasta i osady wiejskie, zarówno w aspekcie historycznym, jak i współczesnym badaczom). Problematyka szeroko rozumianego krajobrazu kulturowego znalazła się w orbicie zainteresowań naukowców zajmujących się geografią, historią, archeologią, geografią historyczną, urbanistyką, planowaniem przestrzennym, antropologią kulturową, etnografią, socjologią, ekonomią, demografią, językoznawstwem oraz badaniami nad środowiskiem człowieka. Zakres analiz osadniczych kształtował się wraz z rozwojem wskazanych wyżej nauk. Duży wpływ na nie miały wielkie idee polityczno-społeczno-gospodarcze, które kształtowały zarówno teoretyczne podejście badaczy, jak i empiryczne stosowanie określonych rozwiązań problemów związanych z osadnictwem. Szczególnie duże zasługi w rozwoju badań nad podejmowaną tematyką miały niemiecka szkoła krajobrazowa i rozwijająca jej idee amerykańska szkoła chicagowska, francuska szkoła regionalna, a także studia antropologiczne oraz etnograficzne prowadzone przez uczonych rosyjskich. Niezwykle ważne były też podejmowane prace z zakresu porównawczej geografii miast i urbanistyki oraz geografii rolnictwa. W sukurs badaniom geograficznym szły studia historyczne, które koncentrowały się na rozpoznaniu zjawisk społecznych, historyczno-gospodarczych⁷ oraz ekonomiczno-socjologicznych (por. Kurnatowski 1978; Myga-Piątek 2005; Szymańska 2009, 11–59).

W środowiskach badawczych zajmujących się tematyką krajobrazu kulturowego uznano, że jednym z podstawowych zadań jest stworzenie wspólnego aparatu badawczego, który pozwoli na szerokie, międzydyscyplinarne rozpatrywanie problematyki badań osadniczych. Prowadzone dyskusje nie doprowadziły jednak do konsensusu i przyjęcia

⁷ Z krajowych badaczy warto wspomnieć o Franciszku Bujaku oraz zainicjowanych przez niego monografiach społecznych i historyczno-gospodarczych (Bujak 1976; Madurowicz-Urbańska 1975).

wspólnej charakterystyki osadnictwa. Poszczególne dyscypliny naukowe pozostały przy definicjach najbardziej odpowiednich do celów i przedmiotów swoich studiów. Ostatecznie przyjęto, że tematyka badań osadniczych jest na tyle różnorodna, a zakres i wymiar osadnictwa tak bardzo złożony, że zarzucono tę kwestię na rzecz rozwijania metodyki w ramach poszczególnych dziedzin nauki, zaś sama analiza osadnicza stała się "płaszczyzną integracji wyników badań licznych dyscyplin, tak przyrodniczych, jak i humanistycznych" (Kurnatowski 1978, 157).

W badaniach nad osadnictwem bardzo wcześnie zdano sobie sprawę z konieczności rozpoznania związków łączących człowieka ze środowiskiem przyrodniczym oraz ich charakteru, a także kierunku oddziaływania (determinizm, posybilizm i nihilizm geograficzny). Badanie prawidłowości dotyczących rozmieszczenia społeczności, form osadnictwa, działalności gospodarczej i kulturalnej oraz wpływu człowieka na środowisko geograficzne stało się podstawowym problemem nowej gałęzi geografii – antropogeografii (inaczej geografii człowieka, geografii społeczno-ekonomicznej) (Lisowski 2012). Związek między społeczeństwem i przyrodą stał się również jednym z ważniejszych zagadnień badanych na gruncie archeologii. Na podstawie analiz krajobrazu bardzo wcześnie starano się wskazywać miejsca potencjalnych skupisk pozostałości osadniczych oraz wskazywać przypuszczalny przebieg szlaków handlowych w przeszłości (Sadowski 1876; Majewski 1901). Szczególną uwagę zwrócono na istniejące współzależności między przestrzennym rozmieszczeniem osadnictwa i formami krajobrazu (Dylik 1935; 1936; Kurnatowski 1963; Dymaczewski 1966).

Wraz z rozwojem archeologii jako samodzielnej dyscypliny naukowej i formowaniem się jej problematyki, teorii oraz metod, następował progres w badaniach osadniczych (por. Marciniak 2012; Rączkowski 2012). Analiza osadnicza twórczo czerpała z osiągnięć innych dziedzin nauki. Przejęta z geologii metoda stratygraficzna pozwoliła na uporządkowanie jednostek przyrodniczych i kulturowych (por. Urbańczyk 2012b), a metoda kartograficzna na umieszczenie ich w przestrzeni oraz rozpatrywanie wzajemnych zależności (por. Łuczak 2015; Szady 2018). Stopniowo przechodzono od zainteresowania pojedynczymi, wyrwanymi z kontekstu przedmiotami lub obiektami (grodziska, kurhany), przez badanie poszczególnych kompleksów osadniczych, po systematycznie prowadzone analizy lokalne i regionalne. Początkowo koncentrowano się na opisie fizjograficznym, klasyfikacji i korelacji przestrzennej badanych struktur osadniczych. Pozwalało to na rekonstrukcję małych i średnich układów dawnego osadnictwa. Przygotowanie ogólniejszych

ujęć syntetycznych wymagało stworzenia aparatu badawczego, który byłby w stanie objąć wyniki poszczególnych opracowań terenowych w sposób kompleksowy. Wymusiło to zestandaryzowanie opisów, a także ujednolicenie terminologii oraz typologii badanych zjawisk⁸. Ukształtowanie zrębów analizy osadniczej w polskiej archeologii miało miejsce w latach 50. XX w. Na skutek prowadzonych wówczas dyskusji nad definicją osadnictwa, metodami, aparaturą pojęciową oraz celami badań osadniczych, doszło do przemian w zakresie metodologii. Zaproponowane definicje i terminy związane z osadnictwem, często zaczerpnięte lub opracowywane w nawiązaniu do innych dyscyplin nauki podejmujących tę problematykę, różnią się od siebie w zależności od celów, którym mają służyć, a także warunków, w jakich powstawały. W toku badań teoretycznych skupiono się na opracowaniu definicji przedmiotowej osadnictwa. Dyskusje nad tym pojęciem pochłonęły badaczy, w wyniku czego na gruncie krajowym opracowano liczne rozwinięcia tego terminu⁹. Większość z nich akcentowała rolę środowiska naturalnego w relacjach z człowiekiem, a także podkreślała dynamizm zachodzących procesów i ich oddziaływanie na organizację przestrzeni naturalnej (Kurnatowski 1977; 1978; por. Potkański 1922, 94; Żak 1977, 421–423; Kobyliński 1988a, 11–12).

Tak szerokie ujęcie terminu "osadnictwo" sprawia, że praktycznie niemożliwym staje się przygotowanie jego pełnej charakterystyki, nawet dla niewielkich obszarów. Z tego powodu w archeologii pojawiła się potrzeba zawężenia zakresu znaczeniowego studiów osadniczych odpowiednio do potrzeb opracowań *stricte* archeologicznych, bazujących na określonym typie źródeł oraz w nawiązaniu do stosowanej metodyki i metodologii (Zajączkowski 1956, 218). W literaturze przedmiotu przyjęło się pojęcie „zasiedlenie”, które używane jest dla określenia problematyki osadniczej koncentrującej się na tworzeniu i funkcjonowaniu osad w środowisku fizjograficznym (por. Łosiński 1982; Ostoja-Zagórski 1982; Chudziak 1996). Według definicji autorstwa Wojciecha Chudziaka zasiedlenie należy rozumieć jako „określoną sferę działalności ludzkiej ukierunkowaną, poprzez proces habitacji [zamieszkania], na uporządkowanie przestrzeni fizjograficznej w celu szeroko rozumianej jej eksploatacji” (Chudziak 1996, 8). Jednak dla studiów, w trakcie których szeroko wykorzystuje się źródła pisane, proponowane jest pozostawienie przy określeniu „osadnictwo”, ale przy ściśle określonym zakresie znaczeniowym (Poliński

⁸ W konsekwencji tych działań stało się możliwe wprowadzenie do badań osadniczych metody ilościowej (Kurnatowski 1978).

⁹ Stanisław Kurnatowski cytuje liczne przykłady definicji osadnictwa rozpatrując je na szerokim tle rozwoju nauki (Kurnatowski 1978).

2003, 5–6). W niniejszej pracy ze względu na podjęcie wybranych tematów z zakresu szeroko pojętej problematyki społecznej, gospodarczej oraz politycznej, będę się posługiwał terminem „osadnictwo”. Jednak omawiając formy i struktury osadnicze rozpoznane archeologicznie oraz przy określaniu poziomu antropopresji zasadne jest używanie określenia „zasiedlenie”.

2. Metody badań archeologiczno-osadniczych

Za pogłębiającą się refleksją metodologiczną w archeologii postępował również rozwój metodyki badań terenowych. W związku ze wzmożeniem prac wykopaliskowych, realizowanych w ramach przygotowań do obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego (Hensel 1946), rozpoczął się zarówno jakościowy postęp badań, jak i ilościowy przyrost opracowań wyników prac terenowych. Badania te miały charakter interdyscyplinarny. Już od początku wskazywano na niezbędną współpracę archeologów z historykami specjalizującymi się w problematyce źródłoznawstwa (Gieysztor 1948). Znalazło to wyraz w utworzonym Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego, w którym skupiono przedstawicieli tych dyscyplin, ale również specjalistów w zakresie paleobotaniki i antropologii¹⁰ (Szczurba 2021). Stworzyło to odpowiednie warunki dla wspólnych działań i wymiany doświadczeń badawczych. Prowadzone prace wykopaliskowe oraz opracowania historyczne skupione były jednak na rozpoznaniu ośrodków centralnych¹¹, a dla badań osadniczych istotnym było określenie ich bliższego i dalszego kontekstu. Szansę w uzupełnieniu braków źródłowych zauważono w wykorzystaniu potencjału, jakie dawały badania powierzchniowe. Początkowo nie były one jednak poważane i uznawane za rzeczywistej rangi instrument analizy naukowej. Dopracowaniem metody oraz praktyki zajęli się badacze ze środowiska poznańskiego: Tadeusz Wiślański i S. Kurnatowski. Zainicjowane przez nich prace mikro- i makroregionalne stały się dla kolejnych archeologów inspiracją do podjęcia podobnych prac, co przy szerokim korzystaniu z dorobku badań nad osadnictwem w geografii, zaowocowało powstaniem pełnoprawnego wzorca postępowania badawczego. Wypracowany model, wciąż aktualny i udoskonalany, kładł nacisk nie tylko na pozyskiwanie materiałów

¹⁰ W ramach Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego obok archeologicznych placówek terenowych (tzw. Kierownictw Prac Wykopaliskowych i Kierownictw Prac Badawczych) funkcjonowały również specjalistyczne Pracownie: Antropologiczna, Paleobotaniczna, Edycji Źródeł Historycznych, Atlasu Wczesnodziejowego, a także Inwentaryzacji Grodzisk (Szczurba 2021).

¹¹ Podejmowano jednak również inicjatywy dotyczące innych rodzajów stanowisk. Refleksje metodyczne na temat badań miast i wsi por. Hensel, Leciejewicz 1962.

źródłowych, ale również na zwrócenie uwagi na miejsce znalezienia, relacje przestrzenne oraz ogólny kontekst krajobrazowy (Kurnatowski 1974; por. Kruk 1995).

Praktyczne zastosowanie badań powierzchniowych przyniosła realizacja programu konserwatorsko-naukowego Archeologiczne Zdjęcie Polski (dalej AZP). W ramach zapoczątkowanego w latach 70. XX w. projektu podjęto akcję poszukiwania, rejestrowania i nanoszenia na mapy stanowisk archeologicznych. Stworzona baza danych obejmuje ogromne ilości znalezisk archeologicznych, które w większości mają precyzyjną lokalizację¹² wyznaczoną na mapach w skali 1:10000 i 1:25000 oraz określoną chronologię (Kowalczyk 1974; Kowalski 1974; Woyda 1974; Mazurowski 1980; *Archeologiczne Zdjęcie Polski* 1981; Kruk 1982; *Archeologiczne Zdjęcia Polski* 1996). Zebranie materiałów stało się niezwykle ważnym krokiem dla studiów nad zasiedleniem ziem polskich w przeszłości. Wykorzystanie tych danych dla analizy osadniczej wymaga jednak zachowania odpowiedniego podejścia i refleksji badawczej (por. Niedziółka 2018).

Mankamentem badań powierzchniowych był i wciąż pozostaje profesjonalizm oraz staranność prowadzonych prospekcji terenowych. Jedną z głównych słabości programu jest ustalona przez badaczy chronologia stanowisk. Z reguły określona ona została na podstawie znalezionych na powierzchni niewielkich, często źle zachowanych, fragmentów ceramiki naczyniowej. Przyjmuje się, że właściwe określenie chronologii dotyczy około 50% lub nawet mniejszej liczby stanowisk (Bienia, Ziółkowski 1996, 155; por. Niedziółka 2018). Często też, zwłaszcza w przypadku mało dystynktywnych fragmentów naczyń, stosowano bardzo ogólne datowanie stanowisk. Kolejnym problemem jest kwestia weryfikacji pozyskanych danych, które zwłaszcza dla obszarów słabiej zamieszkałych lub jedynie okresowo penetrowanych w przeszłości mogły wypadać pozytywnie lub negatywnie. Precyzyjna lokalizacja stanowisk, która jest atutem w przypadku badań weryfikacyjnych, często wymaga wprowadzenia zmian: określania nowych zasięgów lub łączenia stanowisk (por. *Między ziemią, wodą i powietrzem* 2022). Metoda ma również ograniczenia poznawcze. Główne wynikają one z samej istoty badań powierzchniowych, które z oczywistych powodów nie sprawdzają się na terenach zalesionych, z wyjątkiem stanowisk o własnych formach terenowych¹³ (Jankuhn 2004, 34; Banaszek, Rączkowski 2013, 122–123). Rozkład stanowisk AZP w dużej mierze jest więc zależny od współczesnych czynników środowiskowych i obecnej sieci osadniczej,

¹² W ramach arkuszy AZP zawarto również informacje o stanowiskach archiwalnych, dla których brak dokładnej lokalizacji.

¹³ Pomocna w tym przypadku bywa analiza danych skanowania lotniczego (por. Sławik, Zapłata 2011a; 2011b; Budziszewski, Wysocki 2012; Banaszek 2013; Banaszek, Rączkowski 2013).

w tym stopnia urbanizacji. Nie bez znaczenia są również realizacje wielkoprzestrzennych inwestycji, wymagające przeprowadzenia znacznych prac ziemnych. Elementy te mogą utrudniać lub ułatwiać prospekcję terenową. Są jednak również szansą na szerszą weryfikację ustaleń AZP w przypadku przeprowadzenia badań wykopaliskowych. Uzyskanych wyników badań powierzchniowych nie można więc jednoznacznie przekładać na obraz zasiedlenia w przeszłości, gdyż są one w dużym stopniu odbiciem archeologicznego stanu rozpoznania terenu. Tej bazy źródłowej nie można jednak również deprecjonować. Jest ona punktem wyjścia dla różnego rodzaju analiz przestrzennych. Dla nakreślenia obrazu osadnictwa niezbędne pozostaje prowadzenie szerokich, interdyscyplinarnych badań mikro- i makroregionalnych, dla których podstawą źródłową będą dobrze rozpoznane stanowiska z określoną chronologią, funkcją oraz strukturą wewnętrzną (Wyrwa 2007; 2009; por. Niedziółka 2018).

W badaniach osadniczych nieustająco wzrasta znaczenie różnego typu badań nieinwazyjnych, które pozwalają zlokalizować oraz określić zasięg stanowisk archeologicznych¹⁴. Najstarszą ze stosowanych metod takich badań jest fotografia lotnicza. Zdjęcia powierzchni ziemi wykonywane w różnych warunkach pozwalają na rejestrację rozmaitych zjawisk wskazujących na zmiany w podłożu naturalnym, które może być efektem działalności człowieka. Szczególne znaczenie ma analiza zróżnicowania morfologii terenu oraz odmienności pokrywy roślinnej porastającej stanowiska archeologiczne. Pomocne bywają również obserwacje znamion higroskopijnych (nierównomierne wysychanie) oraz prospekcja termiczna (podczerwień – różnice w nagrzewaniu gruntu) (Rączkowski 2002; Kobyliński 2005; *Biskupin...* 2005; Bogacki 2016). W wykrywaniu stanowisk archeologicznych wykorzystywane jest również skanowanie laserowe powierzchni ziemi Light Detection and Ranging (LiDAR). Zaletą tej metody jest możliwość precyzyjnego odwzorowania powierzchni gruntu, również na terenach pokrytych przez gęstą roślinność, np. leśnych (Sławik, Zapłata 2011a; 2011b; Budziszewski, Wysocki 2012; Banaszek 2013; Banaszek, Rączkowski 2013). Przy nieinwazyjnej prospekcji terenowej zastosowanie mają również mobilne metody geofizyczne: georadarowa, elektrooporowa i elektromagnetyczna. Bazują one na analizie zmian fal albo pola elektrycznego i pozwalają na potencjalne wyznaczenie obiektów archeologicznych (m.in. Misiewicz 1998; 2006; Welc, Mieszkowski,

¹⁴ Szerzej na temat stosowanych badań nieinwazyjnych w archeologii: *Metody geoinformacyjne* 2011, por. uwagi Wroniecki 2020.

Budziszewski, Wysocki, Kowalczyk, Nalazek 2014; Sikora, Wroniecki 2014; Křivánek 2020).

Rozmieszczenie i stopień przebadania stanowisk archeologicznych pozwalają na zaobserwowanie pewnych prawidłowości i wyciągnięcie wniosków, jednak dla rzetelnej próby nakreślenia dynamiki procesów osadniczych wymagane jest podejście interdyscyplinarne, gdyż do pełniejszego rozpoznania tej problematyki pomocne są różne kategorie źródeł. Najprzydatniejsze z nich, obok materiałów archeologicznych, są źródła pisane, kartograficzne i toponomastyczne. Ich wykorzystanie wymaga przeprowadzenia odpowiedniej kwerendy, a następnie krytyki źródeł (por. Topolski 1968; 1998; Miśkiewicz 1985). W badaniach nad zasiedleniem terenów kasztelanii ostrowskiej źródła pisane pełnią niezwykle ważną rolę. Dla nakreślenia obrazu osadnictwa wykorzystano źródła w postaci dokumentów związanych z miejscowościami znajdującymi się na tym obszarze. Materiał ten jest jednak bardzo ubogi i fragmentaryczny. Większość danych pochodzi ze średniowiecznych dyplomów zebranych oraz opublikowanych w ramach Kodeksu Dyplomatycznego Wielkopolski (dalej KDW). Składają się na nie różnego typu dokumenty wydane przez kancelarie książęce i królewskie lub innego typu instytucje, np. kościelne. Ich tematyka jest bardzo różna, jednak zazwyczaj obejmuje nadanie przywilejów dla miast, wsi i osób, a także poświadczenia posiadanych dóbr, ich darowanie, kupno lub zamianę (Kętrzyński 1934; Maleczyński 1951; Szymański 2001).

Studia nad toponomastyką pozwalają na rozszerzenie wiedzy o badanym środowisku geograficznym i kulturowym. Oparte są głównie na analizie źródeł pisanych i etymologii nazw własnych. W sprzyjających okolicznościach (np. w przypadku osad zaginionych) toponimy występujące w źródłach pisanych pozwalają nadać etykietę onomastyczną anonimowym znaleziskom archeologicznym (Kowalczyk-Heyman 2021).

Niezbędnym uzupełnieniem danych historycznych są badania z zakresu paleobotaniki, archeozoologii, geografii i geologii, gleboznawstwa oraz analiz surowcowych. Tylko tak szerokie podejście, uwzględniające wyniki badań różnych specjalistów pozwala nakreślić stosunkowo wiarygodną wizję przeszłości (Wyrwa 2007; 2009). Niezwykle ważkich danych dotyczących modelu dawnej gospodarki dostarczają badania z zakresu paleobotaniki. Analiza palinologiczna i makroszczątków organicznych uzupełniają wiedzę na temat stosowanych rodzajów roślin uprawnych. Ponadto analiza pyłkowa jest metodą kontrolną dla badań osadniczych. Pozwala ona zaobserwować zmiany przyrodnicze oraz pojawienie się roślin synantropijnych, czy upraw zbożowych poświadczających rozwój osadnictwa. Korelacja

wyników analiz palinologicznych z rezultatami badań archeologicznych daje możliwość pełniejszego prześledzenia zmian w krajobrazie kulturowym (por. Makohonienko 2020b). Znaczące są również wyniki analiz archeozoologicznych, które pozwalają poznać preferencje w konsumpcji, a także w hodowli, łowiectwie i rybołówstwie oraz określić znaczenie określonych typów gospodarki w przeszłości (por. Makowiecki 2001).

Duże znaczenie w prowadzeniu badań osadniczych ma zastosowanie metody kartograficznej. Ze względu na fakt, że podstawowym celem mapy jest rejestracja relacji przestrzennych różnego typu zjawisk historycznych (elementów środowiska przyrodniczego, krajobrazu kulturowego i historyczno-politycznego), staje się ona naturalnym nośnikiem źródeł dla rekonstrukcji krajobrazu historycznego. Dla badań osadniczych szczególne znaczenie ma analiza relacji, a także poszukiwanie zależności przestrzennych pomiędzy siecią osadniczą oraz komunikacyjną, zarówno na poziomie wewnętrznym, jak i w korelacji ze środowiskiem przyrodniczym. Wykorzystanie materiałów kartograficznych wymaga jednak odpowiedniego podejścia metodycznego. Krytyka informacji zawartych na mapach powinna odbywać się przez ich konfrontację z innego typu źródłami historycznymi: pisanymi i materialnymi, w tym archeologicznymi, a także wynikami badań przyrodniczych. Mogą one zweryfikować (pozytywnie lub negatywnie) oraz wzbogacić zarejestrowane na mapach zjawiska (Lorek 2014; Szady 2018).

Dla rekonstrukcji krajobrazu historycznego zazwyczaj wykorzystuje się metodę retrogresywną, która polega na traktowaniu materiału późniejszego od badanego okresu, jako wyjściowego dla dalszych analiz prowadzonych w oparciu o różnego rodzaju źródła pomocnicze (Semkowicz 1925; Szady 2018). Dawne mapy zostały wykorzystane do przygotowania wielu opracowań podejmujących tematykę przemian środowiska przyrodniczego (m.in. sieci hydrologicznej, roślinności), odtwarzania dawnych układów przestrzennych oraz dynamiki osadnictwa w średniowieczu i okresie nowożytnym (np. Hładyłowicz 1932; Ślaski 1951; Filbrandt-Czaja 2009). Przy tego typu badaniach niezbędne jest zachowanie krytycyzmu oraz świadomość istniejących zagrożeń. Te wynikają głównie z odmiennej dynamiki zmian jakim podlegają poszczególne składniki krajobrazu kulturowego. Pewne procesy w przeszłości mogły się nasilać lub słabnąć. Dotyczy to zwłaszcza różnego typu przemian środowiskowych spowodowanych antropopresją lub zmianami klimatycznymi, ale również niejednolitej stabilności jednostek osadniczych zarówno wiejskich, jak i miejskich (por. Buczek 1930, 75; Münch 1946).

3. Źródła do badań archeologiczno-osadniczych

Wartość poznawcza zlokalizowanych w terenie różnego typu zabytków, stanowisk i znalezisk archeologicznych dla badań osadniczych nie jest jednakowa. Zależy w głównej mierze od stopnia rozpoznania tego rodzaju źródeł, sposobu ich pozyskania, możliwości określenia charakteru/funkcji stanowisk oraz dokładności i wiarygodności ustalenia chronologii (Olczak 1978). Podstawowe znaczenie ma sposób pozyskania źródeł, który determinuje dalsze możliwości badawcze. Największą wartość przedstawiają stanowiska przebadane wykopaliskowo, z optymalnym uwzględnieniem podejścia interdyscyplinarnego. Szczególnie dotyczy to obiektów typowo osadniczych, spełniających różnorodne funkcje w dawnych społecznościach, takich jak: grodziska, osady otwarte, miejsca kultowe, cmentarzyska, ślady działalności rolnej i produkcyjnej, relikty infrastruktury komunikacyjnej oraz znaleziska gromadne (skarby). Pomocnicze znaczenie mają badania powierzchniowe, które w pewnym stopniu pozwalają ocenić skalę zagospodarowania i przekształcania terenu. Najmniejszą wartością cechują się przypadkowe znaleziska bez kontekstu i pewnej lokalizacji (Jankuhn 2004, 21–33).

Jedynie nieliczne stanowiska archeologiczne znajdujące się na obszarze kasztelanii ostrowskiej, które są datowane na wczesne średniowiecze, zostały poddane badaniom wykopaliskowym. Dotyczy to jednak tych najbardziej spektakularnych, na czele z lednickim kompleksem osadniczym obejmującym grodzisko z relikdami architektury kamiennej, osady przyrodowe, cmentarzyska oraz pozostałości mostów zalegających w toni jeziora Lednica. Wykopaliskowo rozpoznano również nieliczne grodziska, osady otwarte i cmentarzyska, a także zinwentaryzowano skarby srebrne. Obraz osadnictwa w skali regionu w dużej części możliwy jest do odtworzenia na podstawie znalezisk artefaktów, głównie fragmentów ceramiki naczyniowej, pozyskanych podczas badań powierzchniowych w ramach projektu AZP. Wymiar tych znalezisk ma znaczenie statystyczne, pozwalające zrozumieć skalę zachodzących zjawisk, ale wyciągnię na ich podstawie daleko idących wniosków jest obarczone zbyt dużym ryzykiem popełnienia błędów.

Głównym źródłem dostarczającym informacji o zasiedleniu są pozostałości osad. Przebadane osady otwarte i obronne, poza danymi dotyczącymi struktur osadniczych i dynamiki zasiedlenia, dostarczają również pewnych informacji na temat gospodarki, stosunków społecznych, ekonomicznych, a niekiedy nawet politycznych. Rozplanowanie

osad, struktura zagród, rodzaje zabudowy, a także formy gospodarki, mogą dać asumpt do poznania społecznego zróżnicowania ich mieszkańców.

Niezwyczajnie ważnym komponentem osadnictwa wczesnośredniowiecznego są osady obronne – grody i towarzyszące im podgrodzia. W przeszłości spełniały one różne funkcje dla dawnych społeczności¹⁵. Istotnych informacji dostarcza analiza położenia grodów w stosunku do sieci osadniczej oraz rekonstruowanych szlaków komunikacyjnych. Te znajdujące się w centrum zasiedlonego obszaru mogły stanowić ośrodki regionalnej władzy i centra gospodarcze lub być miejscami o charakterze kultowym. Niekiedy łączyły one te funkcje, zwłaszcza w okresie po przyjęciu chrześcijaństwa. Grody ułożone na obrzeżach ekumeny mogły pełnić funkcje strażnic ochraniających granice i kontrolujących szlaki komunikacyjne.

Stan zachowania relikwów rozpoznanych na terenie kasztelanii ostrowskiej osad obronnych i otwartych jest niestety w zdecydowanej większości bardzo słaby. W głównej mierze wynika to ze stosowanych we wczesnym średniowieczu surowców i technik budowlanych. Nie bez znaczenia pozostaje również ich lokalizacja na glebach piaszczystych, które nie sprzyjały zachowaniu się surowców organicznych. Zazwyczaj w krajobrazie dobrze daje się zidentyfikować jedynie pozostałości drewniano-ziemnych umocnień grodów. Kolejne informacje źródłowe są pozyskiwane dzięki badaniom wykopaliskowym. Z reguły można uchwycić zarysy obiektów mieszkalnych lub gospodarczych, które przetrwały w formie barwnych plam, śladów palenisk, słupów konstrukcyjnych lub ścian domostw. W przypadku obiektów zagłębionych w ziemię niekiedy udało się określić typ posadzki. Niestety podczas badań archeologicznych nie była stosowana metoda fosforanowa, która daje potencjalną możliwość oznaczenia funkcji części odsłoniętych obiektów i ich identyfikacji jako budynków/pomieszczeń mieszkalnych lub gospodarczych (por. Moldenhawer 1963). Nieco lepiej przedstawia się rozpoznanie relikwów urządzeń produkcyjnych w postaci jam gospodarczych i pieców. Stanowią one element domostw bądź zaplecza obiektów mieszkalnych dopełniając obraz zajęć mieszkańców osad.

Bezpośrednio związane z osadami są cmentarzyska, które zazwyczaj lokowano w ich najbliższym sąsiedztwie. Ze względu na wielkość wspólnoty osadniczej, która daną nekropolię użytkowała, mają one różną wielkość, począwszy od niewielkich cmentarzysk

¹⁵ Problematyka znaczenia i roli grodów w społecznościach z okresu wczesnego średniowiecza jest bardzo szeroko omówiona w literaturze. Wymienię jedynie wybrane pozycje dotyczące tej tematyki, której poszczególne aspekty zostaną omówione w dalszych częściach pracy. Do istotniejszych prac podejmujących te kwestię należą m.in.: Kowalenko 1938; Lalik 1967; Buczek 1970b; Modzelewski 1973; 2000; Łowmiański 1985; Kurnatowska 1991a; 1991b; 1993; 1994; 2000a; 2000c; Możdziej 2002; Poleski 2004; Kara 2009; Danielewski 2014; 2016a; Dąbrowski 2018; Chrzan 2018.

rodowych funkcjonujących przy przysiółkach i małych osadach, po znacznych rozmiarów stanowiska funeralne zlokalizowane w pobliżu centralnych grodów państwowych. W kontekście osadniczym dokładnie zbadane i opracowane cmentarzyska mogą dostarczyć informacji na temat chronologii zasiedlenia danego terytorium, jego intensywności oraz zmian demograficznych. Liczba zmarłych i ich wiek oraz chronologia nekropolii pozwala na określenie prawdopodobnej wielkości populacji zamieszkującej pobliskie osiedla. Tego typu rozważania można jednak podejmować jedynie w przypadku dobrze zachowanych, w całości zbadanych i opracowanych cmentarzysk (np. Gołuń, stan. nr 23/24, Dziekanowice, stan. nr 2 i stan. nr 22).

Ważną częścią analiz osadniczych są badania nad gospodarką rolną i hodowlaną, stanowiącą podstawę utrzymania ludności we wczesnym średniowieczu (Jankuhn 2004, 26–27). W głównej mierze danych dotyczących skali upraw oraz wykorzystywanych gatunków roślin dostarczają analizy palinologiczne i makroszczątków organicznych. W niezwykle sprzyjających okolicznościach można również zaobserwować ślady dawnej orki lub dające się wyznaczyć w terenie granice pól. Tego typu ślady wymagają jednak dokładnego określenia chronologii, co jest niezwykle trudne nawet przy przeprowadzeniu badań wykopaliskowych (Poklewski 1975; 39–58). Informacje na temat użytkowanych zwierząt hodowlanych oraz dzikich uzyskujemy dzięki analizom archeozoologicznym (Makowiecki 2001; 2003).

Obraz przeszłej gospodarki uzupełniają również informacje dotyczące wydobywania i obróbki surowców naturalnych, m.in. gliny, rudy żelaza lub materiałów budowlanych (np. surowców skalnych – por. Skoczylas 1990; 2000; 2016). Problem z ich wykorzystaniem w badaniach wynika z niezwykle trudnej identyfikacji takich zasobów i określeniem czasu ich zastosowania gospodarczego. Często sam fakt obecności określonych surowców naturalnych w regionie uznawany jest za pewnik ich eksploatacji. O ile jednak uda się powiązać wykorzystanie danych surowców z obiektami lub kategoriami wyrobów, pozwalają one rozpoznać rzemiosło w skali lokalnej, a niekiedy również interregionalnej (Skoczylas 1990; 2006; Ratajczak, Skoczylas 1999; por. Skompski 1961; 1983).

Pewnych informacji dotyczących osadnictwa dostarczyć mogą również znaleziska gromadne. Skarby zawierające wartościowe materialnie przedmioty, w realiach wczesnego średniowiecza składające się zazwyczaj z monet i ozdób srebrnych, mogły być ukrywane jednak zarówno w pobliżu osiedli, jak i z dala od nich. Przydatność tego typu znalezisk

dla interpretacji procesów osadniczych jest więc ograniczona. Wskazuje jednak na zasięg ekumeny, przebieg szlaków komunikacyjnych, a także znaczenie gospodarcze regionu¹⁶.

Materiałem pomocniczym dla rozpoznania historycznego osadnictwa na obszarze kasztelanii ostrowskiej są dawne mapy. Dla środkowej Wielkopolski pierwsze dokładne obrazy kartograficzne pochodzą z przełomu XVIII i XIX w. Związane są z opracowaniem mapy dla całego państwa pruskiego, w którego granicach znajdowała się wówczas omawiana część regionu. Arkusze dla Wielkopolski przygotowano w latach 1822–1833 (Jankowska 1993). Powstałą wówczas mapę określa się mianem *Urmesstischblätter*¹⁷. Pod względem dokładności odwzorowań jest ona traktowana jako pierwszy kartometryczny obraz regionu (Lorek 2011; 2014). W niniejszej pracy została wykorzystana dla określenia położenia osad i miast sprzed epoki industrializacji i licznych zmian w nazewnictwie wynikających z powstania niepodległego państwa polskiego. Pomocniczą rolę spełnia, nie tak dokładna jak *Urmesstischblätter*, mapa *Special-Karte von Südproussen* wykonana pod kierownictwem Davida Gilly'ego na przełomie XVIII i XIX w., tuż po III rozbiorze Polski, również na zlecenie władz pruskich. Wśród źródeł historycznych wykorzystanych do weryfikacji kartogramów znalazły się m.in. opracowania dotyczące badania nazw topograficznych w Wielkopolsce autorstwa Stanisława Kozierowskiego (m.in. 1914; 1921; 1922; 1924; 1934; 1939) oraz słowniki historyczno-geograficzne (m.in. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*; *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*).

W wyniku przeprowadzonych analiz powstał plan terenów obejmujących kasztelanę ostrowską wraz z okolicą. Umieszczono na nim dane dotyczące sieci hydrograficznej i obecny zasięg lasów, ale również stan zalesienia zarejestrowany w latach 30. XIX w. oraz rekonstruowaną przez Konstantego Hładyłowicza pokrywę leśną dla XIV w. (Hładyłowicz 1932, mapa). Uzyskany plan stał się tłem dla zobrazowania rozmieszczenia znalezisk archeologicznych z okresu wczesnego średniowiecza. Analiza źródeł pozwoliła także na rejestrację i określenie lokalizacji wielu osad, które w ostatnich dwustu latach zmieniły swoje umiejscowienie oraz obecnie już nieistniejących, których metryka może sięgać wczesnego średniowiecza.

¹⁶ Literatura na temat znalezisk skarbów wczesnośredniowiecznych jest bardzo rozległa i obejmuje szereg prac o charakterze ogólnym oraz monografie wybranych znalezisk. Dla podejmowanej tematyki wśród ważniejszych prac należy wymienić: Tabaczyński 1958; Ślaski, Tabaczyński 1959; Kiersnowski 1960a; *Money circulation* 2007; Suchodolski 2012; *Economies, Monetisation and Society* 2013; Adamczyk 2013; 2014.

¹⁷ Nazwa *Urmesstischblätter* jest wtórna i została nadana dla odróżnienia od map wydawanych po 1876 r. określanych jako *Messtischblätter* (Lorek 2014, 207).

W konkluzji należy stwierdzić, że stopień rozpoznania stanowisk archeologicznych datowanych na wczesne średniowiecze w regionie Ostrowa Lednickiego nie jest w pełni satysfakcjonujący. Wyniki licznych wieloaspektowych badań wymagają podsumowania i przeprowadzenia analizy osadniczej w perspektywie regionu. Dla uzyskania dokładniejszego obrazu przemian osadniczych wymagane jest jednak przeprowadzenie zarówno badań wykopaliskowych na zapleczu głównych grodów, jak również studia gabinetowe nad ustaleniem dokładniejszej chronologii stanowisk, ich wzajemnych relacji oraz zależności, a także holistycznego opracowania materiałów zabytkowych wskazujących na różnice w rozwoju centrum i zaplecza.

4. Wspólnoty przestrzenne

Lokalne wspólnoty terytorialne kształtowały się i funkcjonowały w oparciu o tradycję, która miała swoje miejsce w pamięci zbiorowej. Za pomocą pamięci zbiorowej przekazywano system wartości i wzory postępowania, legitymizację władzy oraz istniejącego porządku. Pamięć ta służyła też tworzeniu i utrwalaniu więzi społecznych oraz tożsamości grupowej. Przekazywana z pokolenia na pokolenie, a także strzeżona przez starszych członków społeczności, kształtowała postrzeganie przeszłości przez jednostki. Ważne miejsce w przekazywaniu tradycji, rozumianej również jako dziedzictwo kulturowe, zajmowały i nadal zajmują pojmowane topograficznie, ale też symbolicznie, „miejsca pamięci”. Mogą one mieć postać określonych fragmentów przestrzeni naturalnej lub przetworzonej przez człowieka, pomników, pamiątek lub zachowań i praktyk o konotacjach symbolicznych. Niezależnie od formy, służą do zapamiętywania i przekazywania kluczowych dla tożsamości grupowej informacji o przeszłości. Skupienie społeczności wokół określonych tradycji i utrwalanie tożsamości akcentuje jednocześnie jej odrębność. Odrębność z kolei może też być wyrażana terytorialnie (Minta–Tworzowska 2013).

W okresie wczesnego średniowiecza istniało kilka typów wspólnot terytorialnych, które różniły się skalą oddziaływania, stopniem wewnętrznej organizacji i integracji społecznej oraz realizowanymi zadaniami. Podstawową mikrostrukturę stanowi domostwo, zajmowane przez jedną rodzinę. Zamieszkujące wspólnie rodziny tworzą wieś, a porozumienie mieszkańców okolicznych wsi tworzy opole – związek sąsiedzki. Opola z kolei są podstawową składową ustrojów tzw. plemiennych/systemów wodzowskich. Kolejne typy jednostek podziału terytorialnego wiąże się już z zaistnieniem administracji

wczesnopaństwowych. Są to prowincje dzielące się na okręgi grodowe, od końca XII/XIII w. określane mianem kasztelanii. Równoległe, ale często w nawiązaniu do powyższych, funkcjonował system parafialny. Pojawił się on w XIII w. wraz z postępującą chrystianizacją ludności i rozwojem administracji kościelnej. Z czasem parafie zaczęły pełnić istotne funkcje w lokalnych społecznościach i były wykorzystywane na potrzeby administracji świeckiej (por. Podwińska 1971; Lalik 1976; Modzelewski 1987; Matuszewski 1991; Boroń 1999).

Rozpoznanie wyżej wymienionych jednostek terytorialnych jest różne. Źródła pisane, pojawiające się w głównej mierze od XIII w., pozwalają na wgląd w część obowiązków publicznych związków sąsiedzkich oraz urzędników książęcych. Niekiedy możliwe jest określenie zasięgów przestrzennych dzięki listom miejscowości należących do określonej jednostki. Często jedynie wyniki badań archeologicznych umożliwiają podjęcie prób odtworzenia organizacji terytorialnej.

4.1. Domostwo

Najniższym ogniwem organizacji społecznej jest rodzina. W strukturze zasiedlenia odpowiada jej pojedyncze domostwo, które zamieszkiwała i użytkowała. Domostwo rozumiane jest jako pojedynczy budynek o funkcjach mieszkalno-gospodarczych lub zespół budynków, w którym główna rola przypada obiektowi mieszkalnemu, a towarzyszy mu zabudowa gospodarcza. Całość tworzy pewną jedność i zajmuje określoną przestrzeń (por. Kobyliński 1988a, 16; Chudziak 1996, 103–104; Dulnicz 2001, 120–123). Pod względem stosowanej konstrukcji budynków dla wczesnego średniowiecza wyróżnia się obiekty: naziemne, wziemne (zagłębione), nadziemne i nadwodne (Chudziak 1988b). Przy tym można je dalej podzielić na kategorie: mieszkalne i niemieszkalne (Dulnicz 2001, 120–123).

Węzłowym problemem badawczym dla rozpoznania struktur osadniczych jest właściwa interpretacja obiektów archeologicznych. Trudności na poziomie metodyki badań terenowych, zwłaszcza w obliczu źle zachowanych lub fragmentarycznie rozpoznanych obiektów archeologicznych, często wykluczają jednoznaczne zakwalifikowanie odkrytych struktur jako pozostałości obiektów mieszkalnych lub gospodarczych. Dużym problemem dla interpretacji pozostają obiekty łączące różne funkcje (Chudziak 1996). Uznaje się, że zespoły o powierzchni co najmniej 10 m², zawierające ślady urządzeń grzewczych (paleniska lub pieca) oraz znaleziska związane z wykonywaniem szeroko rozumianych zajęć domowych

(ceramika naczyniowa, kości zwierzęce, prążnice, przedmioty codziennego użytku) pozwalają identyfikować obiekt jako mieszkalny (Kobyliński 1988a, 100; Chudziak 1988a, 193; 1996; Dulinicz 2001, 121). Przy tym przyjmuje się, że forma domostwa: jego kształt, wielkość, podział wewnętrzny oraz usytuowanie wejścia i paleniska są pochodną tradycji kulturowej, a mogą wręcz stać się środkiem manifestacji przynależności do określonej społeczności (Kobyliński 1988b, 204; por. Zoll-Adamikowa 1997).

4.2. Wieś

Podstawową jednostką osadniczą we wczesnym średniowieczu była wieś¹⁸. Była to najmniejsza organizacyjnie komórka sąsiedzka. Mogła mieć strukturę zwartą lub rozproszoną, a poza zabudowaniami obejmowała również uprawiane przez mieszkańców grunty. W społecznościach słowiańskich pierwotnym określeniem osady wiejskiej mogło być *sio(d)ło* (*sedŭlo/село*) znane we wszystkich językach tej grupy. Źródłosłów wiąże się z siedzeniem, osiedlaniem się. Zgodnie z poglądem Zofii Podwińskiej nazwę tę stosowano jedynie dla określenia samego miejsca zamieszkania, a nie dla uprawianych, rozproszonych gruntów. W języku polskim wyraz ten przetrwał do dziś jako *sioło*, a urobiony został też od niego *przysiółek*, dla nazwania osiedla tworzącego się "przy *sio(d)le*". *Sio(d)ła* zazwyczaj składały się z kilku gospodarstw/dworów/zagród, najczęściej o luźnej zabudowie, choć spotyka się również liczące kilkanaście lub nawet 20–30 domostw. Przysiółki najpewniej były formami jednodworczymi. Termin *wieś* pojawia się w źródłach pisanych od XIII w., wraz ze zmianami społeczno-gospodarczymi, wynikającymi z rozprzestrzeniania się osadnictwa na prawie niemieckim. Być może stosowany był początkowo właśnie dla tego typu osiedli, ze zorganizowaną zabudową, regularnym układem gruntów i związaną z tym gospodarką trójpolową (Podwińska 1971, 109; Lalik 1976, 440–442; Fokt 2012).

Rolnictwo było głównym zajęciem mieszkańców wsi. Pojedyncze rodziny użytkowały grunty zwane żrebiani, które mogły stanowić ich indywidualną własność. Skupiały one ziemię orną i łąki. Przyjmuje się, że pierwotnie żrebia nie miały określonej wielkości, a zależały od potrzeb i możliwości gospodarowania poszczególnych rodzin. Szybko wyjaławiająca się gleba i niewielkie plony sprawiały, że przeciętna rodzina musiała

¹⁸ Nazwa „wieś” obecnie jest charakterystyczna dla Słowian Zachodnich (języki słoweński, czeski, słowacki, górno- i dolnołużycki, polski, gwary kaszubskie), natomiast „*sio(d)ło* (*sedlo*) dla wschodnich i południowych. Jednak oba terminy uważane są za prasłowiańskie i w przeszłości np. określenie „wieś” spotykało się na Bałkanach, zaś *sedŭlo* znane było we wszystkich słowiańskich grupach językowych (Lalik 1976, 440–442).

mieć przynajmniej kilka lub nawet kilkanaście poletek, które naprzemiennie użytkowała. Stosowano ekstensywny, przemienno-odłogowy system uprawy, w ramach którego po spadku plonów grunty pozostawiano odłogiem na dłuższy czas w oczekiwaniu na naturalną odbudowę urodzajności gleby. Pola dzielono na bliższe i dalsze. Bliższe użytkowano intensywniej, ale też częściowo użyźniano dzięki koszarowaniu na nich bydła. Pola dalsze po spadku urodzajności pozostawiano na kilka–kilkanaście lat celem naturalnej regeneracji gleby. Przyjmuje się, że tzw. mała rodzina, złożona z rodziców i małoletnich dzieci¹⁹, dysponująca parą wołów, obsiewała rocznie około 10 ha. Przy konieczności odłogowania znacznej części gruntów, nieraz kilkunastoletniego, gospodarstwo takie musiało dysponować nawet 30 ha ziemi ornej. Grunty te były bezładnie rozrzucone po okolicy, a dodatkowo uzupełniały je łąki. Cały obszar żrebia zajmował więc duże przestrzenie, przemieszane z polami bliższych i dalszych sąsiadów, a także wspólnymi łąkami, lasami i nieużytkami. Poza przeważającym modelem małej rodziny, część społeczeństwa żyła w tzw. niedziel, czyli skupionej pod władzą patrymonialną wspólnoty rodzinnej, charakteryzującej się własnością zbiorową. Tego typu gospodarstwa z natury rzeczy potrzebowały odpowiednio większych arealów. Obok uprawy rolnej duże znaczenie miało prowadzenie ogrodów. Były to ogrodzone przydomowe grunty, które regularnie nawożono. Hodowano w nich warzywa, rośliny strączkowe, len, konopie oraz drzewa owocowe. Obsiewano również niekiedy niewielkie splachetki ziemi zbożem, które w warunkach pielęgnacji i regularnego użyźniania dawały lepsze plony (Podwińska 1962, 199; 1977 78–80; Łowmiański 1967; 272; Leciejewicz 1976, 90; Tyszkiewicz 1981; 1983; Modzelewski 1987, 22–26; Żyromski 1998).

Duża rozległość i bezładne rozmieszczenie użytkowanych gruntów miały znaczący wpływ na strukturę osadnictwa i stosunki sąsiedzkie. Uważa się, że w starszych fazach wczesnego średniowiecza wsie nie były duże i zazwyczaj skupiały 5–6 gospodarstw, w których zamieszkiwało około 30–40 osób. Eksplorowali oni okoliczny teren obejmujący od 3–4 do 10–15 km². Wraz z zagęszczaniem osadnictwa, wsie rozrastały się do kilkunastu domostw. Towarzyszyły temu zmiany strukturalne objawiające się pojawianiem osiedli o układzie symetrycznym, a także zmianami form budownictwa. Wśród przeważających dotychczas ziemianek i półziemianek coraz liczniej występowało budownictwo naziemne. Przemienno-odłogowy system gospodarowania nie stanowił problemu w okresie rozrzedzonego osadnictwa oraz w warunkach istnienia rezerwy gruntów.

¹⁹ Na temat funkcjonowania rodziny w okresie średniowiecza m.in. Tyszkiewicz 1983; Żyromski 1998; spojrzenie przez pryzmat badań antropologicznych szczątków ludzkich z cmentarzysk: Rysiewska, Wrzesińska 1997; Wrzesińska 1998a; 2022.

Wraz ze zwiększaniem się gęstości zaludnienia i powstawaniem nowych źrebów istniejące wsie–*sio(d)ła* rozrastały się, a sieć osadnicza ulegała zagęszczeniu. Kolonizacja wewnętrzna skutkująca intensyfikacją osadnictwa mogła być prowadzona samorządnie lub planowo, np. z inicjatywy księcia, możnych albo kościoła. Zazwyczaj jednak w pierwszej kolejności koncentrowała się na terenach dotychczas niewykorzystywanych gospodarczo (Podwińska 1962; 1971; Lalik 1976).

4.3. Opole i plemię

Położone blisko siebie i połączone wspólnotą interesów wsie tworzyły społeczność sąsiedzką. Jednostkę tego typu zwano *opolem* lub *osadą/o(b)sadą*. W dokumentach spisanych po łacinie stosowano termin *vicinia*, zaś w języku niemieckim *gegenote*, oznaczający sąsiedztwo, zbiorowość sąsiedzką. Nazwa *opole* charakterystyczna jest zwłaszcza dla terenów zalesionych. Genetycznie wiąże się z wykarczowanymi terenami i do dziś przetrwała w słowie *polana*. Ma więc wydźwięk krajobrazowy i znajduje analogię w pruskim określeniu pole – *lauks* oraz litewskim *laukas*, stosowanym również dla nazwania wspólnot sąsiedzkich (Okulicz-Kozaryn 1983, 101–103). Nazwa *o(b)sada*, spotykana niekiedy na Śląsku i w Małopolsce, głównie odnosi się do faktu zasiedlenia – czyli o(b)sadzenia wyznaczonego terytorium. O trwałości zbiorowego rozumienia terminu *osada* świadczyć może używanie w XV w. wyrażenia *ossada krześcijańska* dla określenia wspólnoty wiernych chrześcijan (Tymieniecki 1968; Lalik 1976).

Wsie należące do jednego opola tworzyły konkretną wspólnotę terytorialną ze zwyczajowo wyznaczonymi granicami. Dla określenia tego obszaru używano w dokumentach łacińskich wyrażen *provincia* lub *districtus*, czasem dodając nazwę głównej miejscowości (tzw. czoła opolnego). Teren opola obejmował osady, szachownice pól i łąk oraz tereny użytkowane przez całą wspólnotę. Obszar ten często ograniczony był przez naturalnie występujące przeszkody. Mogły to być zwarte połacie lasów, bagna, rzeki, itp. Przestrzeń tę wykorzystywano w celach gospodarczych (np. pozyskiwanie drewna, wypas bydła i nierogaczyny, polowania, bartnictwo, łowienie ryb), jednak poza nie już nie sięgano (Arnold 1968, 239; Modzelewski 1987, 31–33; Matuszewski 1989).

Nazwa *opole* występowała w źródłach niemal przez całe średniowiecze, przy czym można wyróżnić trzy okresy, w których jej znaczenie różniło się funkcjonalnie. Pierwotnie odnosiła się do niewielkiej wspólnoty sąsiedzko-terytorialnej, która w XI–XII w.

została powiększona i włączona w system organizacyjny wczesnego państwa. W trzecim etapie, wraz z postępującymi zmianami społeczno-gospodarczymi przypadającymi na XIII w., rola opola zmniejszyła się i ograniczyła głównie do łagodzenia lokalnych konfliktów.

Geneza opola jako wspólnoty terytorialnej nie została w literaturze jednoznacznie rozstrzygnięta²⁰. Przyjmuje się, że struktura opolna wykształciła się w starszych fazach wczesnego średniowiecza na gruncie niewielkich wspólnot sąsiedzkich organizujących lokalne życie społeczne oraz skupionych na obronie wspólnych interesów. Polegały one głównie na zapewnieniu współpracy gospodarczej oraz bezpieczeństwa członków wspólnoty i użytkowanego terytorium w przypadku zagrożenia zewnętrznego. Opole tworzyła ludność zamieszkująca w bliskim sąsiedztwie, w której jednak istotną rolę mogły odgrywać więzy krwi. Najstarsza organizacja opolna najlepiej poświadczona jest dla Wielkopolski. Badania nad zasiedleniem obszarów nad górną i środkową Obrą, prowadzone na podstawie znalezisk archeologicznych, wykazały istnienie wczesnych lokalnych wspólnot terytorialnych, które uznano za znane ze źródeł pisanych opola. Niewielkie skupiska osadnicze obejmowały tereny o średnicy kilku–kilkunastu kilometrów, a od innych były oddzielone połaciami lasów. W centrum skupiska mógł się znajdować niewielki gród, na podobieństwo wspólnot bałtyjskich. Grody były świadectwem przemian społecznych zachodzących w łonie lokalnych wspólnot terytorialnych od drugiej połowy VIII w. Te niewielkie, umocnione ośrodki łączy się ze zmianami związanymi z wyłanianiem lokalnych przywódców i utrwalaniem systemów wodzowskich (Hilczerońska 1965; 1967a, 252–253; por. Tymowski 2008, 272).

Organizacja wewnętrzna opola, ze względu na braki źródłowe, jest stosunkowo słabo rozpoznana. Brak informacji m.in. o funkcjonującym w jego ramach samorządzie (Modzelewski 1987, 33–40; por. Boroń 1999). W toku dyskusji nie zostało rozstrzygnięte, czy na czele opola stała jakaś władza, która odpowiadała za zbieranie danin oraz egzekucję kar. Samo z siebie nie dysponowało aparatem administracyjnym, a opierało się na poszanowaniu zwyczajów i interesie wspólnoty. Kolegialnie podejmowane decyzje np. dotyczące mobilizacji zbrojnych, budowy umocnień, rąbania przesiek, czy obciążenia daninami, były przestrzegane ze względu na to, że były to decyzje konieczne dla dobra ogółu. Działały tu mechanizmy społeczne, a nie administracyjny przymus. Niektóre czynności prawne w XII–XIII w., np. rozgraniczenie posiadłości, wymagały obecności przedstawicieli

²⁰ Temat genezy związków sąsiedzkich był trwale związany ze zrozumieniem procesów państwowotwórczych i szeroko dyskutowany w literaturze. Główne antagonizmy koncentrowały się wokół roli tzw. "teorii rodowej" w tworzeniu się wspólnot terytorialnych. Na ten temat m.in. Tymieniecki 1928; 1962; Bardach 1952; Gieysztor 1954; Adamus 1958; Łowmiański 1960.

opola, których zwano starszymi związku (*seniores vicinia*) lub starcami. Zakładając małą zmienność struktur sąsiedzkich i długie trwanie prawa zwyczajowego, może to wskazywać na rozwarstwienie społeczności przedpaństwowych (Buczek 1970a, 211–221; Modzelewski 1987, 33–40).

Opola stanowiły część składową ustrojów tzw. plemiennych. W historiografii zwykło się tak nazywać regionalne społeczności okresu przedpaństwowego. Wieloznaczność tego określenia przemawia zarówno za jego stosowaniem, jak i przeciwko temu. Mieszczą się w nim bowiem różne treści ustrojowe, społeczne i polityczne. Zdając sobie sprawę z wieloznaczności tego terminu, ale też doceniając jego przydatność i miejsce w tradycji badawczej, naukowcy postulowali potrzebę lub próbowali go doprecyzować w zależności od podejmowanej problematyki. Określenie "plemię" bywa używane dla nazwania „wspólnot, które łączył obyczaj, język, wspólny obszar zamieszkania, niekiedy zaś forma organizacji ludzkich prowadzących działalność militarną, sądowniczą, a niekiedy wspólną obrzędowość sakralną” (Samsonowicz 2002, 42; por. Boroń 1999). Społeczności te mogły być zarówno bardziej egalitarne, jak i zhierarchizowane, z wiodącą rolą charyzmatycznych jednostek, wywodzących się z tzw. rodów uprzywilejowanych. Większe układy przestrzenne, tworzone przez owe wspólnoty, zwykle miały być słabo zintegrowane i mogły je łączyć, zmieniające się w czasie, różnego typu zależności: polityczne, militarne, gospodarcze lub ideowo-religijne (Kara 2009; 2013). Przyjmuje się przy tym, że wspólnoty takie cechował rozwój multilinearny i były one bardzo zróżnicowane, zależne od stopnia organizacji społecznej, kontaktów interregionalnych i warunków lokalnych (por. Tymowski 2008, 272).

W literaturze przedmiotu panuje przekonanie, że w skali plemion, skupiających przynajmniej kilka opoli, wolni członkowie społeczności dzielili się na dwie warstwy: ogół wolnych (*populares*, *vulgus*) oraz starszyznę rodową – arystokrację plemienną (*primates*, *principes*, *meliores*). Podział ten opierał się na różnicach majątkowych i wyższym autorytecie niektórych przedstawicieli społeczności. W rękach starszyny skupiona była inicjatywa polityczna, jednak wszelkie propozycje wymagały aprobaty ogółu wolnych zebranych na wiecu plemiennym (więcej na temat funkcjonowania wieców: Boroń 1999). Wiodącą rolę w plemienu mógł pełnić naczelnik – książę, wyróżniający się szlachetnością pochodzenia i prestiżem. Nie pełnił on roli władcy, ale bardziej należy widzieć jego osobę jako *primus inter pares*. Wraz ze starszyzną nadawał ton polityce plemiennej, ale nie podejmował decyzji samodzielnie. Stan taki trwał do czasu pojawienia się środków przymusu w postaci drużyny książęcej oraz powstawania terenowych struktur administracyjnych wymuszających posłuch

i egzekwowanie książęcych decyzji (Buczek 1970a, 211–221; Modzelewski 1987, 33–40; Matuszewski 1989).

W nowej rzeczywistości zaistnienia wczesnego państwa, w XI/XII w. termin *opole* został przeniesiony na większą wspólnotę terytorialną, stając się najniższą jednostką administracyjno-podatkową we wczesnośredniowiecznej Polsce. Spełniało też pomocniczą rolę dla organów centralnych w utrzymaniu porządku społecznego oraz w funkcjonowaniu sądownictwa. Dla odróżnienia związków sąsiedzkich okresu przedpaństwowego, od jednostek administracyjno-skarbowych, w historiografii na określenie tych pierwszych często stosuje się termin „małe opole”. W świetle źródeł pisanych opole w XIII w. zazwyczaj składało się z kilku lub nawet kilkunastu wsi, które wraz z użytkowanymi polami, łąkami i lasami obejmowało od kilkudziesięciu do nawet około 250–300 km². W zależności od gęstości zaludnienia i warunków terenowych odległości między czołami opolnymi wahały się pomiędzy 5 a 25 km, przy czym przeważały odcinki liczące 12–17 km. Nadrzędny w stosunku do tego typu społeczności sąsiedzkiej stał się przedstawiciel władzy książęcej w postaci komesa/kasztelana, skupiającego pod swoją władzą zazwyczaj kilka opoli (Łowmiański 1967, 372–404; 1970, 46–73; Buczek 1970a, 232–236; Podwińska 1971; Modzelewski 1987, 33; Tetrycz-Puzio 2001). W świetle koncepcji Jacka Matuszewskiego jednostki te nie były stałe, a mogły być elastycznie kształtowane zgodnie z bieżącymi potrzebami władzy zwierzchniej (Matuszewski 1991).

Mieszkańcy opola obciążeni byli szeregiem obowiązków i powinności wynikających z tzw. prawa książęcego (*ius ducale*)²¹. Obowiązywały ich świadczenia na rzecz księcia czynione sposobem opolnym. Pobierane były m.in. daniny z upraw zbożowych, miodu i zwierząt hodowlanych. O żywotności i znaczeniu tego typu jednostek administracyjnych w Wielkopolsce świadczy też osobna danina opolna w postaci wołu i krowy, której nie spotykamy w innych dzielnicach władztwa piastowskiego poza Pomorzem Zachodnim²². Opole pełniło również funkcje porządkowo-sądowe. Ludność odpowiadała za utrzymanie miru na swoim terenie i obowiązywała ją odpowiedzialność zbiorowa za ściganie, chwytywanie i wydawanie władzy sprawców zabójstw, rozbojów czy kradzieży. Wśród powinności

²¹ System prawa książęcego (*ius ducale* lub *iura ducalia*) to termin używany w XIII-wiecznych kancelariach książęcych dla nazwania zespołu uprawnień księcia w stosunku do ludzi, rzeczy i terenów znajdujących się w jego domenie. Obejmowały one rozmaite ciężary w postaci różnego rodzaju świadczeń (m.in. danin, posług, służby wojskowej), uprawnienia skarbowe, prawne, sądowe oraz regalia (Wojciechowski 1948, 77–78; Buczek 1966; Modzelewski 1980; 1987, 10–13; 2000; Gawlas 2000).

²² Przyjmuje się jednak, że jest tam wtórna i ustanowiona została po podboju tej dzielnicy przez Bolesława Krzywoustego (por. Modzelewski 1986, 210–214).

mieszkańców opola oraz wchodzących w jego skład wsi wymieniony jest obowiązek *śladu*, czyli pościgu za złoczyńcami w ramach gruntów przynależących do wsi lub opola. Pościg odbywać się powinien od wsi do wsi i od opola do opola. W przypadku niepodjęcia działań, lub nie wskazania winnych, gdy przestępstwo popełniono na terenie wsi/opola, wspólnota ponosiła odpowiedzialność grupową płacąc karę zbiorową. Dla skutecznej realizacji tego prawa niezbędnym było jasne określenie granic poszczególnych jednostek terytorialnych, zarówno wsi, jak i opoli. Musiały więc tworzyć one zwarte jednostki osadnicze, o wyraźnym zasięgu znanym zarówno mieszkańcom, jak i władzy zwierzchniej (Podwińska, 1971, 306). Obowiązki oraz uprawnienia wspólnot sąsiedzkich z pewnością wywodziły się z dawnego prawa zwyczajowego, a z chwilą zaistnienia centralnej władzy książęcej zostały przez nią zaadoptowane do własnych potrzeb (Tymieniecki 1968; Modzelewski 1968; 1987, 160–192).

Kres opola jako jednostki administracyjno-skarbowej przyniosły zmiany społeczne i własnościowe związane z rozwojem immunitetu oraz osadnictwem na prawie niemieckim. Wspólnota sąsiedzka odgrywała jednak nadal istotną rolę w życiu lokalnych społeczności wiejskich. Jej kompetencje ograniczyły się do tzw. miru wewnętrznego polegającego na rozstrzyganiu i łagodzeniu sporów granicznych. W XIV–XV w. z opolnych wspólnot wiejskich wykształciła się *gromada*, na Mazowszu występująca pod nazwą *osada*, a w źródłach pisanych m.in. jako *communitas* (choć wyrażenie to ma zazwyczaj znaczenie szersze jako dowolna wspólnota). Gromada przejęła zadania wcześniejszego opola, dlatego może być przydatna do określenia jego uprawnień. Było to samorządowe zgromadzenie dorosłej ludności wiejskiej, posiadającej uprawnienia wspólnotowe, dotyczące obrony interesów wsi. W sferze publicznej składały się na nie głównie poświadczenia dotyczące sporów granicznych oraz własnościowych, dotyczących praw do korzystania z określonych gruntów i ról, choć zdarzały się również np. sprawy karne. Podstawowym zadaniem gromady było jednak przestrzeganie wewnętrznego porządku organizacji wsi. Gromada dbała o właściwe gospodarowanie na wspólnych użytkach: łąkach, lasach, pastwiskach, drogach i wodach. Była świadkiem wydawanych orzeczeń sądowych i przechowywała je w zbiorowej pamięci, zapewniając ich respektowanie w przyszłości. Jednocześnie stała na straży przestrzegania prawa zwyczajowego. W określonych przypadkach mogła też ponosić zbiorową odpowiedzialność za działania swoich członków (np. zapłaty główszczyzny w sprawach o morderstwo w przypadku niewykrycia sprawcy). Przy tym w źródłach pisanych (np. w najstarszym mazowieckim statucie prawnym wydanym przez księcia Siemowita III w 1377 r. – *Iura Mazowiae terrestria*) wyraźnie odróżnia się gromadę/osadę (*vicina que*

dicitur osada) od starszyny (*senioribus alias starczy*). Udział w gromadzie był ważną powinnością uprawnionych członków społeczności, a w czasach nowożytnych za brak obecności podczas jej obrad groziły nawet kary. Gromada mogła być zwoływana samoistnie przez jej członków, a w późniejszym okresie również na wniosek pana wsi lub woźnego sądowego. Niestety braki źródłowe w zakresie przewodnictwa gromadzie, miejsca jej zwoływania, czy sposobu głosowania nie pozwalają na wyciągnięcie jednoznacznych wniosków co do przebiegu i organizacji obrad (Wyrozumski 1985, 227).

Poza strukturą opolną z czasem znalazło się wiele nowych form osadniczych. W krajobrazie wiejskim należały do nich wsie czynszowe – poddańcze gminy wiejskie wielkiej własności ziemskiej świeckiej i kościelnej, rządzące się własnymi prawami. Poza społecznością wieśniaczą funkcjonowali również możni, a także rycerze i dziedzice (*heredes*) (Lalik 1976, 452).

4.4. Okręg grodowy i kasztelania

Problematyka organizacji zarządu terytorialnego państwa polskiego we wczesnym średniowieczu jest bardzo obszerna i obejmuje m.in. kwestie natury ustrojowej, gospodarczej, społecznej i politycznej ujęte w szerokiej perspektywie czasowej od X do XIII w. Zarząd ten próbuje się odtworzyć głównie na podstawie informacji zawartych w źródłach pisanych: szczególnie w *Kronice* Anonima zw. Gallem oraz dokumentach z XII i XIII w. Ze względu na szczupłość bazy źródłowej, do zbudowania przekonujących koncepcji, zwłaszcza dla najstarszego okresu, niezbędne jest korzystanie z metody retrogresywnej. Pomocna wydaje się również komparatystyka i poszukiwanie analogii do stosowanych typów organizacji na innych obszarach Europy w tym okresie. Dotyczy to szczególnie stojących na podobnym poziomie ustrojowym Czech i Węgier (Lalik 1967) oraz Flandrii (Gieysztor 1965), w której wcześniej istniał zbliżony, a co istotne dobrze udokumentowany, system kasztelański. Niezwykle ważnym punktem odniesienia jest również Święte Cesarstwo Rzymskie, z którego czerpali wzorce kulturowe panujący w krajach położonych na jego obrzeżach, w tym z obszaru tzw. Młodszej Europy (por. Gawlas 2000).

Wśród badaczy zajmujących się tym tematem panuje zgoda co do stwierdzenia, że administracja państwa polskiego we wczesnym średniowieczu oparta była na podziale terytorialno-grodowym. Podstawowymi ośrodkami zarządu terytorialnego były okręgi grodowe, a od końca XII–XIII w. kasztelanie, które wchodziły w skład większych jednostek

organizacyjnych. System podziału państwa na okręgi, którymi zarządzali wyznaczeni przez władcę dostojnicy, znany jest już z państwa Franków, skąd został przejęty przez wiele państw wczesnośredniowiecznych (Lalik 1967, 6). W literaturze przedmiotu trwa jednak dyskusja dotycząca genezy, chronologii i zasad organizacyjnych tego podziału na ziemiach polskich. Wiąże się ona z fundamentalnym zagadnieniem ustroju państwa we wczesnym średniowieczu.

Stwierdzenia ogólniejszej natury dotyczące ustroju występują w źródłach narracyjnych, a szczególnie istotne są te zawarte w *Kronice* Anonima zw. Gallem. Natomiast pierwsze pisemne informacje o liczbie i lokalizacji ośrodków, uznawanych za centra zarządu terytorialnego, zawarte są w dokumentach dotyczących uposażenia instytucji kościelnych. Najstarszym dyplomem przydatnym dla omawianej problematyki jest wydana w 1136 r. *Bulla gnieźnieńska*, w której wymieniono grody z obszaru diecezji gnieźnieńskiej, z których arcybiskupstwu należały się dziesięciny z dochodów książęcych. Kolejne ośrodki wymieniono w bulli z 1154/1155 r. dla biskupstwa wrocławskiego, gdzie dla wyznaczenia obrębu diecezji podano nazwy grodów pogranicznych. Uznaje się przy tym, że bulla ta, ze względu na używane anachronizmy, najpewniej opierała się na starszym dokumencie. Listę ośrodków z terenów zachodniego Mazowsza podaje z kolei *Falsyfikat mogileński*, datowany na 1065 r., ale *de facto* pochodzący z około 1155 r. (Dobosz 2002; Powierski 1996, 105–189; Dąbrowski 2018; por. Kozłowska-Budkowa 2006).

Liczby grodów wymienione w tych dokumentach są wyższe od występującej w późniejszych czasach liczby kasztelanów znanych ze źródeł pisanych. Wydaje się, że ośrodki te pierwotnie stanowiły centra okręgów grodowych, z których część z czasem podupadła w związku ze zmieniającymi się potrzebami administracyjnymi oraz rozwojem wielkiej własności ziemskiej i kościelnej. Takiej sytuacji można się dopatrywać w przypadku grodu kasztelańskiego w Łeknie, którego pozycja została utracona w latach 40. XII w., kiedy podjęto decyzję o fundacji na grodzie klasztoru cystersów (Przybył 1995; Wyrwa 2016, 23). Ośrodek ten w randze kasztelanii wymieniony został jeszcze w *Bulli gnieźnieńskiej* z 1136 r., a już kilkanaście lat później znajdował się w rękach możnego rodu Pałuków. Siedzibę kasztelana w tym miejscu zlikwidowano, a administracja okręgu mogła zostać włączona w struktury kasztelanii gnieźnieńskiej (Lalik 1967; Przybył 1995; Gawlas 2000, 76; por. Fokt 2019, 100–104; rozdział II).

Ze względu na złożoność podejmowanej tematyki osobnego omówienia wymaga stan badań nad ustrojem, czyli zasadami prawnymi określającymi organizację i sposób

funkcjonowania państwa. Jednocześnie osobnej i zwięzłej prezentacji wymaga także problematyka funkcjonowania systemu kasztelańskiego.

Wiodąca w historiografii hipoteza zakłada, że podział terytorialno-grodowy w państwie Piastów był dwustopniowy, z nadrzędnymi prowincjami oraz mieszczącymi się w ich granicach okręgami grodowymi, które od końca XII w. określano mianem kasztelanii. Zostałby on odgórnie wprowadzony przez władzę i miał jasno określone reguły. Odmienna teoria zakłada zbliżony układ, ale w formie koegzystencji dynamicznych struktur plemiennych i wczesnopaństwowych, którym uporządkowane formy nadano dopiero w XII i XIII w. (podsumowanie dyskusji: Fokt 2022).

Model prowincjonalno-grodowy, zwany również prowincjonalno-kasztelańskim, został sformułowany przez Tadeusza Lalika (1967), a następnie rozwinięty i uszczegółowiony o elementy prawno-ustrojowe, społeczne i gospodarcze m.in. w pracach Antoniego Gąsiorowskiego (1967), K. Buczka²³, K. Modzelewskiego (1973; 1975/2000²⁴; 1986; 1987) oraz Ambrożego Boguckiego (1972). Model ten zakłada, że zarząd terytorialny w Polsce w XI–XII w. miał charakter stały: państwo było podzielone na prowincje, które z kolei dzieliły się na okręgi grodowe. Byłyby to byty stałe i wprowadzone przez władzę najpewniej jednorazowym wysiłkiem organizacyjnym. Nie ustalono przy tym, czy miało to miejsce w czasach Kazimierza Odnowiciela i Bolesława Śmiałego, czy też sięga czasów pierwszej monarchii piastowskiej. Zakładano jednak zasadniczą trwałość struktur ustrojowych państwa między X/XI a XIII w., którą regulował system prawa książęcego (Lalik 1967).

Prowincje obejmowały duże terytoria, niekiedy odpowiadające makroregionom fizycznogeograficznym, do których przynajmniej częściowo nawiązywały późniejsze księstwa dzielnicowe. Ich punktami centralnymi były główne grody państwowe, określane mianem *sedes regni principales*. W ośrodkach tych często znajdowały się siedziby biskupie, a granice prowincji mogły się pokrywać z diecezjami. Nie było to jednak regułą, gdyż przyjmuje się, że w pierwotnym podziale ziem piastowskich prowincji było więcej niż diecezji i niejednokrotnie biskupstwo obejmowało dwie prowincje (np. diecezja gnieźnieńska obejmowała prowincje gnieźnieńską i łęczycką, biskupstwo krakowskie: krakowską i sandomierską). Państwo polskie pod koniec XI w. miało być podzielone na 7–9 prowincji i 6 diecezji (Lalik 1967, 13n).

²³ Zainteresowania naukowe K. Buczka koncentrowały się wokół zagadnień społeczno-ustrojowych dlatego warto wspomnieć jedynie o najważniejszych pracach: 1958; 1970a; 1970b; 1970c; 1978.

²⁴ *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X–XIII wiek*: w pracy korzystam z wydania 2 uzupełnionego: Poznań 2000.

Na czele prowincji stał wyznaczony przez władcę zarządca, w źródłach pisanych występujący jako *comes* lub *marchio*, a w wyjątkowych przypadkach obdarzany również tytułem *princeps* lub *dux*. Ze względu na stosowanie terminu *comes* również dla nazwania zarządców okręgów grodowych, namiestników prowincji zwykło się w historiografii określać „komesami większymi”, zaś podlegających im zarządców grodowych „komesami mniejszymi”. Przy tym namiestnik prowincji piastował również urząd zarządcy głównego ośrodka grodowego (Bieniak 1982, 16–17; por. Gieysztor 1971; Bogucki 1972; 1992; 1998). Do kompetencji namiestnika z pewnością należało dowodzenie miejscowymi siłami zbrojnymi i obrona podległego terytorium. Być może oddziały wojskowe obozowały i stawały do walki utrzymując podział na prowincje²⁵ (Lalik 1967; Bogucki 1972).

Elementami składowymi prowincji były okręgi grodowe. Ich obszary zasadniczo odpowiadały późniejszym kasztelaniam. Ośrodki centralne okręgów znajdowały się w znaczących na danym terytorium grodach, od XIII w. znanych jako kasztelańskie. W regionie znajdowały się również inne grody niższej rangi, niemające charakteru kasztelańskich. Siedziba miejscowego zarządcy, „komesa mniejszego”, znajdowała się w głównym grodzie regionu. Do jego kompetencji należało zarządzanie ośrodkiem grodowym, pobieranie danin, sprawowanie sądownictwa i dowodzenie wojskiem na podległym terytorium (Buczek 1970b; Modzelewski 2000; por. Powierski 1973; Guldon, Powierski 1974).

Odrębną wizję wczesnego państwa polskiego, jeszcze w okresie przedwojennym, przedstawił Stanisław Arnold (1968). Wczesne państwo polskie widział on jako sumę ziem i terytoriów dawnych małych plemion, a nie regionów wieloplemiennych/szczepowych. Zakładał przy tym, że te niewielkie terytoria plemienne łączyły się w większe organizmy, przestrzennie odpowiadające makroregionom fizycznogeograficznym/ krainom historycznym, a politycznie wielkim plemionom/szczepom. Zarówno małe jak i większe jednostki byłyby stabilne i zbliżone do późniejszych kasztelanii oraz księstw dzielnicowych (Arnold 1968, 248–250). Hipoteza ta nie spotkała się jednak z akceptacją środowiska naukowego (por. Buczek 1970c; Fokt 2022, 15–17).

²⁵ Może o tym świadczyć wzmianka Anonima zw. Gallem dotycząca walk Bolesława Krzywoustego z Czechami (Gall, lib. III: 22). Przy okazji tego konfliktu, kronikarz wspomniał również o oddziale gnieźnieńskim, znajdującym się pod patronatem św. Wojciecha: "*acies gneznensis patrono Polonie dedicata*" (Gall, lib. III: 23). Wyróżnienie hufca gnieźnieńskiego mogło być też podyktowane potrzebami polityki wewnętrznej podbudowującej autorytet władzy pamięcią o świętym biskupie (por. uwagi dotyczące dziesięciny jako daru dziękczynnego dla św. Wojciecha: Pauk 2011).

Kolejnym badaczem, który przedstawił alternatywną dla modelu prowincjonalno-grodowego koncepcję organizacji administracji wczesnopiastowskiej był Tadeusz Wasilewski. Nie zgodził się on z wizją ciągłości ustrojowej państwa od X/XI do XIII w. i zarzucił wymienionemu modelowi zbyt proste przenoszenie struktur XIII-wiecznych księstw dzielnicowych na czasy pierwszej i drugiej monarchii piastowskiej. Podkreślił, że realia tych okresów były zupełnie odmienne na skutek zachodzących licznych przemian prawno-ustrojowych, ale również społecznych i ekonomicznych, a stosowanie metody retrogresywnej oraz niemal bezpośrednia zamiana księstw dzielnicowych na prowincje, a okręgów grodowych na kasztelanie jest nadużyciem. Badacz ten zaproponował koncepcję, według której władztwo wczesnopiastowskie składało się nie z dużych prowincji, ale z kilkunastu mniejszych jednostek. Jednostki te mogły być łączone w większe struktury, które były dowolnie kształtowane według woli i potrzeb monarchów (Wasilewski 1981; 1999; por. Fokt 2022, 15–18).

Przeciwny hipotezie zakładającej istnienie kontynuacji instytucjonalnej pomiędzy monarchią wczesnopiastowską i księstwami dzielnicowymi jest również Sławomir Gawlas. Zgodnie z koncepcją tego badacza model państwa za pierwszych Piastów funkcjonował w oparciu o koegzystencję elementów państwowych z plemiennymi. Początki szerszej adaptacji rozwiązań organizacyjnych stosowanych na Zachodzie Europy warszawski historyk wiąże z czasami rządów Kazimierza Odnowiciela. Dominujący wpływ miały przy tym wzorce zaczerpnięte z cesarstwa niemieckiego, które było naturalnym pośrednikiem dla rozwiązań ustrojowych powstałych na Zachodzie, szczególnie między Loarą a Renem. Dawne wzorce organizacji terytorialnej zarzucono ostatecznie w XIII w. Było to związane z działalnością książąt dążących do reorganizacji swoich dóbr i dochodów, a także mechanizmami przemian społeczno-ustrojowych związanych m.in. z lokacją miast, powstawaniem zamków i kolonizacją wiejską na prawie niemieckim. W miejsce dawnych jednostek terytorialnych książęta dzielnicowi wprowadzili podziały wzorowane na rozwiązaniach cesarskich. Zmiany te miały pomóc w utworzeniu suwerennych księstw z silną władzą książęcą (Gawlas 2000, 72–96).

Rozwijając koncepcje T. Wasilewskiego i S. Gawlasa swoją hipotezę organizacji zarządu terytorialnego w okresie funkcjonowania drugiej monarchii piastowskiej wysunął Krzysztof Fokt. Podważył on generalne zasady modelu prowincjonalno-grodowego (prowincjonalno-kasztelańskiego) uznając go w ogólnym zarysie za fakt historiograficzny, który ze względu na swoją wewnętrzną spójność i autorytet wybitnych badaczy, zyskał

szeroką akceptację wśród historyków, prawników oraz archeologów. Weryfikując ustalony w literaturze przedmiotu kształt modelu prowincjonalno-grodowego z poszczególnymi źródłami, które stały u jego genezy, zauważył liczne braki i niekonsekwencje. Sprzeciwił się koncepcji nielicznych wielkich prowincji oraz dwustopniowej hierarchii komesów. Zaproponował alternatywę, nazwaną koncepcją grodowo-relacyjną, w postaci schematu obejmującego większą liczbę mniejszych prowincji (być może kilkunastu), które mogły być zarządzane bezpośrednio przez książęcych urzędników – żupanów/komesów. Założył przy tym, że stabilne jednostki osadnicze (skupiska osadnicze, grody) były bazą dla elastycznie kształtowanych jednostek administracyjnych i urzędów (Fokt 2022).

Niejako obok dysputy dotyczącej ustroju państwa Piastów trwała dyskusja nad zagadnieniem organizacji wewnętrznej systemu kasztelańskiego na ziemiach polskich. Jako pierwszy temat ten poruszył Karol Potkański stwierdzając jedynie, że „jest to kwestia dość zawiła i trudna” (Potkański 1922, 460). Badaczem, który podjął się dokładniejszego omówienia tej problematyki był S. Arnold. Dokonał on podziału kasztelanii na ośrodki terytorialne i nieterytorialne. Tym pierwszym przypisał sprawowanie władzy nad ludnością zamieszkującą określone terytorium, niezależnie od przynależności do dóbr książęcych, duchownych, czy rycerskich. Niektóre kasztelanie miały obejmować jedno opole i wówczas jednostki te byłyby tożsame. Inne zaś mogły obejmować po dwa lub więcej opoli. W kasztelaniami nieterytorialnymi upatrywał jedynie ośrodków o funkcjach wojskowych, twierdząc że budowano je wyłącznie w celach obronnych. Wśród tego typu punktów widział grody na granicach państwowych lub dzielnicowych w czasach rozbiegu wewnętrznego. Wymienił tutaj kasztelanie na pograniczu polsko-pomorskim (m.in. Santok, Drzeń, Wieleń) i śląsko-wielkopolskim (Bolesławiec, Krobia, Korzec, Dubin) (Arnold 1968).

Tematykę kasztelanii poruszył również Zygmunt Wojciechowski przy okazji omówienia ustroju politycznego Śląska. Podzielił on ośrodki kasztelańskie na grody „stare” i „nowe”. „Stare” miały znaczenie ośrodków terytorialnych, zaś „nowe” pełniły prawie wyłącznie funkcje wojskowe (Wojciechowski 1933, 609–612). Według Kazimierza Ślaskiego, który przeanalizował podziały terytorialne Pomorza w XII i XIII w., w podziale terytorialnym wyróżnia się kasztelanie naczelne i podległe im ośrodki „zależne”. Zgodnie z tą koncepcją grody określane mianem zależnych powstały dopiero w okresie rozdrobnienia feudalnego w XIII w., jednak „odpowiadać miały w przybliżeniu wspólnotom terytorialnym z X wieku”, które definiowano mianem krain (Ślaski 1960, 17, 226–227).

Przy opracowaniu osadnictwa ziemi łódzkiej Andrzej Wędzki wydzielił cztery typy kasztelanii, które miały się na niej znajdować. Wśród ośrodków terytorialnych wskazał kasztelanję łódzką (pierwotną), biechowską (wtórną) oraz ciężński okręg gospodarczy. Ponadto uznał, że znajdowała się tutaj również nieterytorialna kasztelania przewłocka (Wędzki 1966). Hipotezy te wywołały dyskusje dotyczące zarówno kwestii terytorialności ośrodka biechowskiego, jak i uznawania kluczy majątkowych za kasztelanie terytorialne (por. np. Buczek 1970b, 5).

W toku prowadzonej dyskusji przyjęto, że w XII–XIII w. podstawową jednostką administracyjną średniego szczebla podziału terytorialnego władztwa Piastów była kasztelania. W źródłach pisanych określana jest jako *castellania*, *castellatura*, *terra sub castro* lub *propugnaculo*, a niekiedy również *districtus*, *provincia*, *territorium*. Na jej czele stał urzędnik książęcy – kasztelan (*comes*, *castellanus*). Przyjmuje się, że istniały dwa typy kasztelanii – terytorialne, spełniające wszystkie funkcje związane z administrowaniem podległym obszarem oraz kasztelanie nieterytorialne, położone na pograniczu i skupiające się wokół kwestii wojskowych i obronnych. Mianem kasztelanii określano też z czasem klucze dóbr należących do księcia lub możnych, zarówno świeckich, jak i duchownych (Gąsiorowski 1964; 1971).

Zadania kasztelana terytorialnego, a wcześniej być może zarządcy okręgu grodowego, koncentrowały się wokół pełnienia funkcji wojskowych, sądowych i skarbowo-gospodarczych. Kasztelan sądził we wszystkich sprawach karnych i cywilnych całą ludność z wyjątkiem rycerstwa. Poza centralnie zarządzanymi regaliami m.in. związanymi z kopalnictwem kruszców i soli oraz regalem menniczym, pozostałe funkcje gospodarczo-skarbowe przeniesione były na dygnitarzy zarządzających okręgami grodowymi, a później kasztelaniami (Grodecki 1912; 1913)²⁶. Sprowadzały się one do doglądania gospodarstw

²⁶ Teorię odrzucającą naczelną funkcję grodów w sprawach gospodarczych, tzw. teorię dworską, wysunął Roman Grodecki, a rozwinął K. Buczek. Hipoteza ta ograniczała znaczenie grodów do pełnienia funkcji wojskowych i jurysdykcyjnych, zaś funkcje gospodarcze wiązała z dworami książęcymi, które stanowić miały centra kluczy majątków monarszych, działających na kształt „gospodarstw folwarcznych”. Dwory pełnić miały również funkcje rezydencjonalne. Opozycyjną hipotezę wysunął Karol Modzelewski. Tzw. teoria grodowa właśnie z grodami łączyła pełnienie wszystkich funkcji publicznych: administracyjnych, skarbowych, wojskowych oraz rezydencjonalnych. W wyniku trwającej latami dyskusji głównych oponentów, K. Buczek ostatecznie wycofał się z utożsamiania centrów majątków wiejskich z rezydencjami książęcymi. Przyznał, że należy się ich dopatrywać w stolicach „provincji i dzielnic” oraz niektórych pomniejszych grodach kasztelańskich i niekasztelańskich. Uznał także, że dla zaspokojenia potrzeb dworu książęcego nie było konieczne istnienie wyspecjalizowanych gospodarstw, gdyż rozwinięty system powinności transportowych pozwalał na organizację stałego zaopatrzenia rezydencji monarszych. K. Buczek nie zgodził się jednak na łączenie z grodami genezy organizacji służebnej (por. m.in. Grodecki 1912; 1913; 1924; Buczek 1958; 2006; Modzelewski 1987).

dworskich oraz czuwania nad przestrzeganiem regaliów i monopoli zastrzeżonych dla władzy. Ze względu na pełnienie ważnej funkcji państwowej kasztelan często bywał na dworze monarszym, dlatego nie zawsze sprawował rządy osobiście. Przyjmuje się, że mógł być wspomagany przez trzech urzędników zastępujących go w najważniejszych czynnościach. Za utrzymanie porządku i sprawy wojskowe odpowiadał wojski (*tribunus*)²⁷, za sprawowanie sądów – sędzia (*iudex castri*), zaś za kwestie gospodarcze – włodarz (*vloedarius* lub *procurator*) (Dąbrowski 2007). Ponadto w służbie książęcej podlegającej kasztelanowi pozostawali liczni *ministeriales*: rzemieślnicy, służba dworska, hodowlana, łowiecka. Wśród ciężarów prawa książęcego dużą rolę pełniło pobieranie opłat: regale targowe i regale taberny, egzekwowanie cel i myta, prawa łowieckie, w szczególności regale bobrowe. Ponadto występowało wiele innych różnorodnych służebności, opłat i świadczeń, których przestrzegania dopilnowywali kasztelańscy urzędnicy książęcy. W części z tych opłat partycypował kasztelański aparat administracyjny. Przyjmuje się, że kasztelanowi przynależała stróża i być może podymne, a także połowa dochodów z karczem, targowego oraz myta na mostach i przeprawach rzecznych w obrębie kasztelanii (Buczek 1958; 1964; 1975; Modzelewski 1961; 1987; 2000; Dąbrowski 2007; 2018; por. Cieśla 1958).

Przyjmuje się, że średnia wielkość kasztelanii na przełomie XI i XII wieku, zanim powstały duże okręgi skupiające tereny kilku mniejszych jednostek (np. krakowska, gnieźnieńska, wrocławska), obejmowała obszar około 2300 km² powierzchni. Często jednak większa część tego terenu była zalesiona. Zwarte obszary puszczy, lasów i bagien stanowiły naturalne granice dla osadnictwa skupionego w ramach okręgów grodowych, a poza kasztelaniami. Przyjmuje się, że ci leżący obszar osadnictwa podległego poszczególnym grodom nie przekraczał zazwyczaj 1000 km², tylko w nielicznych przypadkach dochodząc do półtora tysiąca km² i więcej. Przy założeniu, że gęstość zaludnienia ziem polskich w XI w. wynosiły przeciętnie 5 osób na km², to liczba podległych kasztelanom osób zawierała się w liczbie ok 10–15 tys., wyjątkowo tylko osiągając 20–25 tys. w przypadku najważniejszych ośrodków (Lalik 1967, 25n).

W ważniejszych grodach, pełniących funkcje kasztelańskie, znajdowały się najstarsze fundacje kościelne. Te pierwsze ośrodki chrześcijaństwa miały bardzo rozległy obszar działania, a do ich zadań należało pełnienie obowiązków misyjnych i duszpasterskich w swoich okręgach. Najstarsza organizacja kościelna na ziemiach piastowskich opierała się

²⁷ Tak określano urzędnika w kościelnych kasztelaniami majątkowych gdzie nie było kasztelana, co może wskazywać, że w kasztelaniami świeckich był on pierwszym zastępcą kasztelana (Modzelewski 1987, 132).

na zrębie podziału administracyjnego władztwa książęcego. Dobrze ten fakt obrazuje *Bulla gnieźnieńska*, która obszar diecezji gnieźnieńskiej wyznacza najpewniej przy pomocy kasztelanii, czyli państwowych jednostek administracyjnych. Pozwala to na stwierdzenie, że niektóre pierwotne granice diecezjalne i kasztelańskie mogą się pokrywać, co z kolei może być pomocne przy wykreśleniu dawnych zasięgów kasztelanii (por. rozdział III). Wraz z pogłębianiem chrystianizacji sieć kościołów zagęszczała się. Nowe świątynie powstawały w znaczniejszych miejscowościach, np. w czołach opolnych o charakterze grodowym lub wiejskim (Łowmiański 1986, 313n, zwłaszcza przypis 808; por. Danielewski 2019, 170–194).

Z czasem, w ciągu XIII a zwłaszcza w XIV w., rozwój immunitetów i wielkiej własności prywatnej oraz kościelnej bardzo ograniczył kompetencje kasztelanów. Wyłączenie dużej części ludności od świadczeń, wynikających z prawa książęcego, doprowadziło do likwidacji licznych ośrodków kasztelańskich i ograniczenia pełnienia urzędu kasztelana do funkcji niemal wyłącznie prestiżowej (Gąsiorowski 1964).

4.5. Parafia

Wydawałoby się, że zupełnie nietypową jednostką terytorialną w porównaniu z wyżej omówionymi jest parafia. Jest to podstawowa jednostka organizacyjna Kościoła katolickiego, która od XIII w. rozprzestrzeniła się na tereny wiejskie. Miała jasno określony zasięg terytorialno-administracyjny i w całości obejmowała społeczność zamieszkującą okręg parafialny. Wraz z rozwojem immunitetu, skutkującym wyłączaniem kolejnych wspólnot spod jurysdykcji urzędników państwowych, parafia stała się spoiwem łączącym społeczności lokalne. W związku z tym zaczęła pełnić różnorodne funkcje, zastępując opola i w niektórych sytuacjach traktowano ją jako jednostkę administracji państwowej.

Różne definiowanie istoty i znaczenia parafii sprawia, że badania prowadzone nad początkami średniowiecznej organizacji parafialnej w Polsce cechują się znaczną rozbieżnością. Część badaczy za wyznacznik powstania sieci parafialnej bierze jej instytucjonalny wymiar prawno-administracyjny. Inni zwracają uwagę na odgrywanie roli

w sferze ewangelizacji i opieki duszpasterskiej (*cura animarum*). Pochodną przyjętego podejścia jest kwestia określenia czasu utworzenia pierwszych parafii na ziemiach polskich²⁸.

Problematyką organizacji najstarszej sieci parafialnej w Polsce jako pierwszy zajął się Władysław Abraham. Z uwagi na brak odpowiednich dokumentów erekcyjnych i innych przekazów źródłowych, jako pewnik przyjął, że w okresie panowania Bolesława Krzywoustego podział na parafie i okręgi plebalne jeszcze nie istniał. Do 2. połowy XII w. funkcje kościołów parafialnych pełnić miały katedry biskupie. To one stanowiły miejsce przyjmowania sakramentów i słuchania Słowa Bożego dla zamieszkujących diecezję chrześcijan. Posiadały też specjalne uprawnienia, np. wyłączne prawo udzielania sakramentu chrztu. W. Abraham zauważa jednak, że istniały już wówczas kościoły klasztorne oraz świątynie w niektórych znaczniejszych ośrodkach grodowych. Powstawały one na skutek starań biskupich lub fundacji książęcych i możnowładczych. Nie były to jednak kościoły parafialne, ale miały charakter prywatny, a obsługiwane były przez kapelanów monarszych lub możnowładczych. Rozsiane były nierównomiernie na obszarze diecezji i mimo, że zależne od fundatora, podlegały pewnemu nadzorowi biskupa i archidiakona. Z czasem, dla zaspokojenia potrzeb duchowych coraz większej liczby chrześcijan, biskupi nadawali tym kościołom nie tylko prawo sprawowania posługi duszpasterskiej, ale również niektóre prawa dotychczas zastrzeżone dla kościoła katedralnego. Owe *ecclesiae baptismales* zastępowały w lokalnych warunkach katedrę, stając się zaczątkiem organizacji parafialnej. W 2. połowie XII w. przekształciły się one w kościoły parafialne ze ściśle wyznaczonymi granicami dla swojej działalności duszpasterskiej (Abraham 1962, 190–192).

Zastrzeżenia do pracy W. Abrahama wysunął Stosław Łaguna zauważając, że za zróżnicowaną terminologią stosowaną w XII-wiecznych źródłach na określenie kościołów: *ecclesia* i *capella*, skrywa się rodzaj organizacji kościelnej (Łaguna 1891). Pogląd ten rozwinął Stanisław Zachorowski stwierdzając, że miano *ecclesia* odnosi się do kościoła parafialnego, natomiast *capella* oznacza świątynię bez takich praw. Posiłkując się analogiami z Czech i Norwegii przyjął on, że organizacja parafialna powstała w dwóch etapach. Etap starszy, rozpoczęty w X w. wraz z przyjęciem chrześcijaństwa, tzw. okres kościołów grodowych, to czas zakładania i funkcjonowania świątyń w głównych ośrodkach administracyjnych kraju. Świątynie te nie miały ściśle wyznaczonego okręgu działania. Na etapie drugim, tzw. kościołów możnowładczych, powstały kościoły lokalne. Mimo tego,

²⁸ Tematyka wczesnych parafii jest obiektem licznych dyskusji i była wielokrotnie podsumowywana: Szymański 1964; Wiśniowski 1964; 1990, 43–55; 2004, 15–43; Rozyńkowski 2000, 5–10; Chachaj 2008; Sikorski 2013, 85–90; Wojciechowska 2016, 48–49; Danielewski 2019, 170–194.

że miały własnych kapłanów, uposażenie i określony teren działania, podlegały jurysdykcyjnie pod kościoły parafialne. Autor jednak nie sprecyzował, czy miał tutaj na myśli kościoły grodowe, czy katedralne. Dopiero z czasem kościoły lokalne fundacji możnowładczych otrzymać miały prawa parafialne (Zachorowski 1908).

Kolejni badacze tematu stawiali się zazwyczaj w opozycji do twierdzeń W. Abrahama, początków organizacji parafialnej upatrując w XI lub nawet w X w. Rozwijano też koncepcję S. Zachorowskiego rozróżniającą fundacje grodowe (ewentualnie wsparte kościołami w wybranych miejscach targowych) oraz prywatne – możnowładcze (por. Wiśniowski 1990, 43–46).

Opozycyjne stanowisko przedstawiła Julia Tazbirowa, która na podstawie przeanalizowanych źródeł uznała, że o organizacji parafialnej na ziemiach polskich można mówić dopiero od przełomu XII i XIII w. Funkcjonujące wcześniej kościoły, które prowadziły posługę duszpasterską określa mianem „protoparafialnych” (Tazbirowa 1963a; 1963b). Polemikę z nią podjęli Eugeniusz Wiśniowski (1964), Józef Szymański (1964), a także Józef Nowacki (1964). Uznali oni, że fakt zaistnienia rozwiniętej organizacji parafialnej w początkach XIII w. i występowanie kościołów nawet w nieznacznym ośrodkach wiejskich, wskazuje na jej odległe początki. J. Nowacki wnioskuje wręcz, że fakt rozbudowy organizacji diecezjalnej i powołania nowych biskupstw w roku 1000 wskazuje, że już wówczas istniał podział na parafie. Wprawdzie były one jeszcze bardzo rzadko rozsiane po kraju, nie miały ściśle określonych okręgów jurysdykcyjnych oraz niejednokrotnie pozostawały w zbyt dużej zależności od fundatorów, ale istniały i prowadziły działalność ewangelizacyjną. Te najstarsze parafie stały się podstawą działania dla nowych diecezji. Z czasem, wraz ze wzrostem liczby kościołów sieć parafialna zagęszczała się i ustalano dokładne okręgi parafialne (Nowacki 1964, 336–340).

Propozycję dotyczącą wczesnej metryki sieci parafialnej wysunęła również Zofia Kurnatowska. Wskazała ona, że we wszystkich głównych ośrodkach państwa piastowskiego musiały istnieć kościoły lub kaplice. Stanowić one miały centra tzw. jednostek wielkoparafialnych. Tego rodzaju jednostki organizacyjne Kościoła funkcjonowały na terenie wczesnośredniowiecznych Czech i Węgier. Z tych najstarszych parafii, niekiedy mogących się pokrywać z późniejszymi archidiakonatami, wraz z zagęszczaniem sieci świątyń, wydzieliły się mniejsze parafie (Kurnatowska 1998b; 2009; por. Danielewski 2019, 187–189).

Za późną metryką organizacji parafialnej opowiada się Dariusz Andrzej Sikorski, który wskazuje, że nie można wiązać samej obecności świątyni z funkcjonowaniem parafii,

która ma określone ramy prawno-administracyjne (Sikorski 2012, 19; 2017, 218). Podobnie odnosi się do tematu Tomasz Jurek, według którego funkcja i istota parafii widzianej jako podstawowa komórka wspólnoty chrześcijańskiej, została określona dopiero podczas IV soboru laterańskiego w 1215 r. Z tego powodu nie można mówić o parafiach przed XIII w. (Jurek 2013, 25).

Przy okazji omawiania organizacji kościelnej na Kujawach w X–XII w. Marcin Danielewski odniósł się również do istnienia wczesnych parafii. Zwrócił uwagę na konieczność istnienia sieci kościołów jako centralnych ośrodków parafialnych. Rozpatrując poświadczone archeologicznie relikty świątyń z X, XI i XII w. doszedł do wniosku, że kościoły z okresu panowania pierwszych władców piastowskich były zbyt nieliczne, aby mogły stać się podstawą lokalnych struktur kościelnych. Świątynie te znajdowały się niemal wyłącznie w grodach i były zbyt małe, jak na potrzeby rozrastającej się liczby wiernych. Pełniły one ważną funkcję w szerzeniu chrześcijaństwa, jednak nie można wiązać ich z organizacją parafialną, której początki badacz łączy z XIII w. (Danielewski 2019, 170–194).

Niezależnie od problemu powstania wczesnych parafii prowadzono również badania historyczne nad regionalnym rozwojem systemu parafialnego. Powstały opracowania lub kodeksy źródeł dla Śląska, Pomorza, Małopolski oraz diecezji gnieźnieńskiej, poznańskiej i chełmińskiej. Wyniki ustaleń były różne, w zależności od stosowanej metodyki i przyjętej metodologii. Niektórzy badacze podkreślali znaczenie kolonizacji niemieckiej w XIII w. dla powstania sieci kościołów i rozwoju sieci parafialnej. Inni zwracali uwagę na ukształtowanie się zasadniczych zrębów organizacji kościelnej już w końcu XII w., później tylko rozwijającej się w związku z zagęszczeniem osadnictwa w XIII–XIV w. W XV w. nastąpiła stagnacja i zmniejszanie się liczby parafii. Związane to było z licznymi wojnami oraz postępującą reformacją (Wiśniowski 1964, 48–51; 2004).

Odrębną kwestią jest moment zaistnienia archidiaconatów i dekanatów. Anonim zw. Gallem przywołuje osobę archidiacona gnieźnieńskiego przebywającego w 1108 r. wraz z arcybiskupem Marcinem w kościele w Uniejowie (Gall, lib. II: 43). Dla części badaczy wskazywać to miało na istnienie już wówczas rozwiniętej organizacji parafialnej, jednak w świetle wyżej przytoczonych uwag, dotyczących późnego jej powstania, przyjąć trzeba, że nie był to jeszcze urząd terytorialny, a związany z administrowaniem diecezją (Nowacki 1964, 339). Wytyczenie dekanatów z kolei mogło mieć miejsce dopiero po powstaniu sieci parafialnej i odbyło się w przeciągu XIII w. (por. Danielewski 2019, 169–170).

KASZTELANIA OSTROWSKA W ŚWIELE BADAŃ HISTORYCZNYCH

1. Zagadnienia wstępne

Kasztelania ostrowska nie należy do jednostek administracyjnych często wymienianych w źródłach historycznych. O ile sam fakt jej istnienia nie podlega dyskusji, to informacje jakimi dysponujemy nie pozwalają na pełne odtworzenie jej dziejów. Niedobór źródeł dotyczy zarówno genezy, mających tutaj miejsce wydarzeń i ostatecznego upadku kasztelanii, ale też administrowanego terytorium oraz osób sprawujących urząd kasztelana. Wbrew pozorom nie do końca rozpoznane jest też umiejscowienie ośrodka kasztelańskiego. Pierwszy raz okręg ostrowski wymieniono w *Bulli gnieźnieńskiej* z 1136 r. Należy więc do najstarszych wielkopolskich ośrodków kasztelańskich. Okoliczności jego powstania, podobnie jak całego pierwszego systemu kasztelańskiego, nie są jednak w pełni wyjaśnione i pozostają wciąż szeroko dyskutowane w literaturze²⁹. W średniowiecznych dokumentach bezpośrednio wskazano jedynie na dwie miejscowości znajdujące się *in districtu castellanie de Ostrow*. Niewiele też wiemy o urzędnikach książęcych sprawujących godność kasztelana. W testacjach dokumentów z XIII w. występuje trzech przedstawicieli władzy z tytułem *castellanus ostroviensis*. Trzech kolejnych znanych jest z dokumentów powstałych w 2. połowie XIV i początku XV w. Ponadto kasztelania ostrowska wspomniana została w dokumentach z 1234 r. omawiających warunki zawarcia rozejmu podczas walk w Wielkopolsce pomiędzy Władysławem Odonicem a Henrykiem Brodatym. Tak nieliczny zasób źródeł pozwala na dokładniejsze ich omówienie.

2. Źródła pisane dotyczące kasztelanii

Pierwsze informacje dotyczące ośrodka na Ostrowie Lednickim pochodzą z bulli *Ex commisso nobis a Deo*, zwanej *Bullą gnieźnieńską* (KDW I, nr 7). Została ona wydana przez papieża Innocentego II w Pizie w 1136 r. Jest to bulla protekcyjna, która zatwierdzała autonomiczność, a także wymieniała posiadłości i dochody arcybiskupstwa gnieźnieńskiego.

²⁹ Na temat początków systemu kasztelańskiego por. m.in. Wojciechowski 1933, 147n; Gąsiorowski 1967; Lalik 1967; Modzelewski 2000, 107–112; Dąbrowski 2007; Danielewski 2016a, 170–188.

Opisując obszar, z którego należały się arcybiskupstwu korzyści majątkowe, jednocześnie zakreślała granice archidiecezji. W pierwszej części dokumentu wyliczono obszary, z których metropolii gnieźnieńskiej przysługiwały dziesięciny. Dokonano tego wyliczając kolejne nazwy miejscowości: *Gnezden*, *Ostrov*, *Lecna*, *Nakel*, *Landa*, *Calis*, *Chezram*, *Ruda*. W wymienionych ośrodkach upatruje się punktów centralnych średniowiecznych świeckich okręgów administracyjnych – kasztelanii³⁰. Tym samym *Bulla gnieźnieńska*, omawiając uposażenie Kościoła, daje jednocześnie pierwszy dokładnie zakreślony podział administracyjny obszarów państwa piastowskiego leżących w granicach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Miejscowości wymieniono rozpoczynając od centralnego Gniezna (*Gnezden*), następna jest najbliższa kasztelania ostrowska (*Ostrov*) i kolejne idąc w kierunku północnym Łekno (*Lecna*) oraz Nakło z określonym terytorium "aż do rzeki Płytwicy" (*Nakel usque ad fluvium Plitviza*). Następnie wymienione są kasztelanie leżące na południe od Gniezna: Łąd (*Landa*), Kalisz (*Calis*), Czeszram (*Chezram*) i Ruda (*Ruda*). Wśród dochodów należnych arcybiskupstwu z tych obszarów wymieniono opłaty świadczone w naturze: dziesięcinę ze zboża, miodu, zwierząt hodowlanych, żelaza, a także skórek kunich i lisich. Ponadto dziesięcina obejmowała opłaty wynikające z prowadzenia karczm, kary sądowe oraz opłacane przez kupców cła i myta drogowe (Małecki 1894; Zakrzewski 1901; Dobosz 2002; por. Pauk 2011).

Dla kolejnych niemal stu lat nie dysponujemy źródłami pisanymi na temat ośrodka na Ostrowie Lednickim. Dokumentem, w którym wymieniono kasztelaninę ostrowską jest dopiero akt z 1234 r. Określono w nim warunki układu pokojowego zawartego między Władysławem Odonicem a Henrykiem Brodatym (KDW I, nr 168). Zmagania tych książąt dotyczyły władania Wielkopolską. Geneza konfliktu wiąże się z pretensjami do zarządzania całą dzielnicą zgłaszanymi przez Odonica i prawami do części tych ziem nabytymi przez Brodatego mocą układu sukcesyjnego z Władysławem Laskonogim. Walki między książętami ciągnęły się latami, a działania zbrojne rozdzielone były okresami rozejmu. Szczególną aktywność na polu ustanowienia pokoju w Wielkopolsce zajmowali arcybiskup gnieźnieński i biskup poznański. Również w przypadku pokoju wynegocjowanego w 1234 r. brali udział wskazani wyżej duchowni. Rozejm pomiędzy walczącymi książętami zawarto za pośrednictwem arcybiskupa gnieźnieńskiego Fulko zwanego Pełką i biskupa poznańskiego Pawła. Ze względu na niekorzystną sytuację militarną dla Odonica na mocy układu pod

³⁰ Na temat identyfikacji grodów wymienionych w *Bulli gnieźnieńskiej* z ośrodkami kasztelańskimi por. m.in. Abraham 1962, 240–241; Bardach 1964, 129n; Lalik 1967, 38–40; Modzelewski 1987, 143n; 2000, 92–103; Przybył 1995; nieco inaczej: Łowmiański 1962, 20–23.

władzę Henryka przeszły Kalisz, ziemia rudzka, Śrem i Santok. Oprócz strat terytorialnych Odonic musiał się zobowiązać, że nie będzie nastawał na życie śląskiego Piasta oraz nie będzie prześladował jego zwolenników w Wielkopolsce. Jako rękojmię stosowania się do układu obaj książęta zastawili część swoich ziem. W razie pogwałcenia traktatu przez Władysława Odonica należąca do jego domeny kasztelania ostrowska miała przypaść arcybiskupowi gnieźnieńskiemu. Gdyby pokój złamał Henryk Brodaty, wówczas straciłby kasztelanie starogrodzką na rzecz biskupa poznańskiego. Traktat pokojowy został zatwierdzony przez papieża Grzegorza IX w 1235 r. Jednak jeszcze w tym samym roku walki między książętami rozgorzały na nowo. Agresorem był Odonic, który zajął Śrem. Brak informacji o tym, aby zgodnie z zawartym w 1234 r. układem, kasztelania ostrowska lub dochody z niej płynące, przeszły pod władzę kościelną. Tym samym wydaje się, że postanowienia traktatu pozostały niespełnione (Maleczyński 1928, 69–72; Labuda 1995, 13–19; Witkowski 2012; Pelczar 2018, 281–285).

Treść dokumentu rozejmowego zachowała się w dwóch wersjach. Pierwsza, niedatowana, obejmuje ogólne postanowienia traktatu. Przyjmuje się, że została ona przygotowana przez dostojników kościelnych jako projekt ostatecznego aktu zawierający warunki dla obu książąt. Drugi zachowany dokument jest osobistym zobowiązaniem Władysława Odonica do przestrzegania pokoju. Zawiera on wszystkie ustalenia z aktu przedugodowego, ale nie wspomina o zobowiązaniach adversarza³¹. Należy się domyślać, że istniała jeszcze trzecia, niezachowana wersja dyplomu będąca analogicznym do odonicowego zobowiązaniem Henryka Brodatego (Maleczyński 1928, 69–72; Sikora 1966, 111–112; Bielińska 1967, 306).

Główni antagoniści w walce o władzę w Wielkopolsce, którymi byli Władysław Odonic i Henryk Brodaty, zmarli rok po roku: Brodaty w 1238 r., Odonic w 1239 r. Zastany przez kolejne pokolenie Piastów śląskich i wielkopolskich podział dzielnicy utrzymał się do 1241 r. Wówczas tragiczną śmierć Henryka Pobożnego w bitwie pod Legnicą wykorzystał Przemysław I i rozpoczął rewindykację ziem zajętych przez Piastów śląskich. W ciągu kilku lat synowie Odonica: Przemysław I i Bolesław Pobożny, odzyskali większą część ziem i grodów wielkopolskich. Odzyskawszy dziedzictwo, bracia trzykrotnie dzielili je między sobą w latach

³¹ W dokumencie Odonica nie znalazł się fragment mówiący, że będzie mu przysługiwało prawo dochodzenia dalszych swych praw w terminie do Zielonych Świątek, a także, że do czasu zatwierdzenia papieskiego obie strony ograniczą się jedynie do naprawy istniejących zamków i nie będą budować nowych. Najpewniej warunek ten, zawarty w propozycji wysuniętej przez duchownych, nie został przyjęty przez Brodatego (Maleczyński 1928, 69–72; Sikora 1966, 111–112).

1247, 1249 i 1253 (por. m.in. Dobosz 2005; Labuda 1995, 19–24; Nowacki 2018, 137–173; Szempliński 2019). Szczególnie interesujący był drugi i trzeci podział. *Rocznik kapituły poznańskiej* zawiera informację, że [...] w roku pańskim 1249 książę polski Przemysław umocnił Poznań i bratu swemu Bolesławowi dał Gniezno, metropolię Polski, i inne twierdze: Nakło, Ujście, Czarneków, Żnin, Ostrów, Bnin, Giecz, Biechów [...] ³² (*Rocznik kapituły poznańskiej*, 15; *Kronika wielkopolska*, rozdział 87; Pawlaczyk, Wiesiołowski 1995, 71–72). Pewne zdziwienie może budzić fakt, że podczas kolejnego podziału Wielkopolski pomiędzy Przemysławem I i Bolesławem Pobożnym, który miał miejsce 4 lata później, w 1253 r. nie wspomniano o Ostrowie. W jego miejsce w *Kronice wielkopolskiej* wymienione zostały Pobiedziska i Kłecko (*Pobedziska et Cleczsko*) ³³ (Dobosz 2005).

Wymienienie w dokumencie z 1249 r. Ostrowa wśród innych ośrodków kasztelańskich wyraźnie wskazuje na jego wciąż aktualne znaczenie w podziale administracyjnym Wielkopolski. Mimo, że gród na Ostrowie Lednickim stracił swą rolę jednego z wiodących ośrodków państwowych z okresu pierwszej monarchii piastowskiej, to nadal pozostawał funkcjonującym w powszechnej świadomości centrum władzy lokalnej. Zmiana znaczenia ośrodka dokonała się nagle. W przeciągu kilku lat jego miejsce zajęły miasta: Pobiedziska i Kłecko. Było to przejawem szerszej tendencji w zmieniających się okolicznościach gospodarczo-społecznych i przejmowaniem funkcji dawnych ośrodków grodowych przez rozwijające się miasta. Kasztelania wciąż jednak istniała i funkcjonowała pod nazwą ostrowskiej, na co wskazują tytuły kolejnych kasztelanów. Nie sposób też zakwestionować faktu, że była jednostką terytorialną. Niezmiernie ważkim problemem badawczym jest jednak próba odtworzenia obszaru jej jurysdykcji.

Polityka wewnętrzna prowadzona przez Władysława Odonica w dużej mierze opierała się na ścisłej współpracy z Kościołem. Chęć zapewnienia sobie wsparcia hierarchów kościelnych w sporach politycznych wpierw ze stryjem, Władysławem Laskonogim, a później z Henrykiem Brodatym sprawiła, że Odonic nadawał instytucjom kościelnym liczne przywileje (Witkowski 2012; Pelczar 2018, 362–414). Do takich dokumentów należy wystawiony w Gnieźnie akt z 1235 r., w którym książę zatwierdza nadanie katedrze

³² *Anno domini 1249 dux Premisl Polonie edificavit Poznan, et fratri suo, Boleslao dedit Gneznam, metropolim Polonie et alia castra: Nakel, Uszcze, Czarncow, Zzyn, Ostrow, Bnyn, Gdecz, Byechow [...]* (*Rocznik kapituły poznańskiej*, 15).

³³ *Anno quoque eodem [1253] in festo Paschatis dux Przemisl fratrem suum Boleslaum a captivitate absolvit et post hoc convenientes in castro Gedecz domino Fu Icone archiepiscopo Gneznensi et ceteris ex nobilibus Polonie presentibus Gneznam metropolim, Kalis, Rudam, Pysdri, Srodam, Bnyn, Byechow, Gedecz, Pobedziska et Cleczsko eidem fratri suo Boleslao pro sua porcione assignavit* (*Kronika wielkopolska*, rozdz. 99).

św. Piotra w Poznaniu wsi *que Vehne nominatur*. Wieś za zgodą księcia przekazał *Iuric*, a Odonic nadał jej immunitet sądowniczy i ekonomiczny. Mieszkańcy miejscowości zostali wyjęci spod jurysdykcji kasztelana ostrowskiego i mieli odtąd odpowiadać bezpośrednio przed księciem lub wyznaczonym przez niego pełnomocnikiem. Oprócz tego zostali zwolnieni od płacenia podworowego i stróży (*podvorove et de strosza*) (KDW I, nr 180; Maleczyński 1928, 234).

Kolejnym dokumentem, w którym pada określenie *castellanie de Ostrow* jest akt sprzedaży wsi *Geserce* z 1257 r. (KDW I, nr 355). Książę Bolesław Pobożny za zgodą brata, księcia Przemysła, sprzedał wieś wraz z rozległymi lasami gnieźnieńskiej kapitule katedralnej za 30 grzywien. Pieniądze mieli przekazać synowie Wierzbięty (*filiis Wirbete*), nabywający od kapituły miejscowość Klonowo w kasztelanii spicymierskiej. W wystawionym dokumencie jasno określono, że *Geserce* znajdują się na obszarze kasztelanii ostrowskiej (*in districtu castellanie de Ostrow sitam*). Książę nadał sprzedanej wsi te same wolności i swobody, jakie miały inne "starożytne posiadłości kapituły". Ponadto zwolnił mieszkańców wsi od licznych posług i danin: stróży, narzazu, powozu, przewodu, podymnego/podworowego (*strosa, naras, powos, prewod, poddimpne sive podvorove*) (Widajewicz 1926, 14–15; Buczek 1972; Nowacki 2018, 256; Hlebionek 2017, 57–58).

Wspomniane powyżej dwa dokumenty są jedynymi bezpośrednio wskazującymi na zasięg jurysdykcji kasztelana ostrowskiego. Ważkim problemem pozostaje kwestia identyfikacji wspomnianych w źródłach miejscowości. Panuje powszechna zgoda co do odczytania nazwy *Geserce* jako Jezierce. Miejscowość ta znajduje się około 12 km na południe od Ostrowa Lednickiego. Zgodnie z wymową dokumentu z 1257 r. wieś otoczona była lasem i do dziś jest to obszar silnie zalesiony łączący się na wschodzie z pozostałościami dawnej Puszczy Mokowskiej. Do sprzedanych gnieźnieńskiej kapitule katedralnej dóbr przynależała też rozległa część okolicznego lasu, który stanowił o wartości tego majątku. W późniejszych czasach wielokrotnie pozyskiwano z niego duże ilości drewna na budowę oraz remonty katedry, kościołów i budynków kapitulnych, a także na potrzeby okolicznej szlachty i kmieci, którzy ubiegali się o pomoc duchownych w wypadkach pożarów. Zgodnie z zachowanymi dokumentami wieś pozostawała w dobrach kapituły do kasacji jej włości przez rząd pruski w końcu XVIII w. (Korytkowski 1883, 226–227; por. Matuszewski 1936, 332; Hlebionek 2017, 57).

O ile identyfikacja wsi Jezierce nie nastręcza problemów i na podstawie zachowanych dokumentów można prześledzić jej dzieje, to druga z wymienionych w źródłach

miejsowości nie pozwala na wyciągnięcie konkretniejszych wniosków. Identyfikacja wsi *que Vehne nominatur* nie została jednoznacznie określona i przyjęta. W dokumencie jasno jest wskazane, że znajduje się ona na obszarze jurysdykcji kasztelana ostrowskiego, spod którego sądów została wyciągnięta (por. Pelczar 2018, 375–376). Wydawca KDW, Ignacy Zakrzewski, identyfikuje miejscowość z Wełną pod Gnieznem lub Jerzykowem. Na pierwszą wskazywać ma podobieństwo nazwy, zaś druga lokalizacja wiąże się z osobą darczyńcy *Iurica*, od którego następnie miałyby zostać urobiona nowa nazwa (KDW I, nr 180, sprostowania KDW IV, 34). Za I. Zakrzewskim podobnie Stanisław Arnold łączy *Vehne* z Jerzykowem (Arnold 1968, 260). Józef Nowacki identyfikuje ją z kolei z miejscowością Wełna leżącą nad rzeką o tej samej nazwie w parafii św. Michała *extra muros* w Gnieźnie, na wschód od Janowca Wielkopolskiego. Informuje, że akt zatwierdzenia tej darowizny przez księcia wpisano do kopiarza kapitulnego w początkach XV w., jednak przypuszcza, że wieś nie znajdowała się już wówczas w majątku biskupstwa poznańskiego (Nowacki 1961, 138). Jan Leśny w poszukiwaniu wymienionej w dokumencie z 1235 r. wsi, poza Wełną pod Janowcem Wielkopolskim, przytacza jeszcze dwie miejscowości o takiej nazwie: zaginioną osadę leżącą w pobliżu Skierszewa pod Gnieznem oraz kolejną w okolicy Obornik. Stwierdza jednak, że źródłowa *Vehne* nie może się odnosić do żadnej z nich "gdyż nawet w najśmielszych hipotezach trudno na obszarach ich występowania dopatrywać się jurysdykcji kasztelana ostrowskiego". Zauważa przy tym, że występowanie nazwy miejscowej Wełna pokrywa się z rzekami Wełną lub Małą Wełną. Właśnie nad tym drugim ciekim chciałby upatrywać zaginionej osady, o której mówi dokument (Leśny 1976, 13–14).

Poza lokalizacją miejscowości *Vehne* niezwykle interesująca jest również postać darczyńcy. *Iuric* określony został mianem *ioculator*. Jokulatorami w okresie średniowiecza nazywano *igrców*, wesołków, komediantów. W XV w. jokulator – igrzec (*ioculatores igrczy*) to „aktor wędrowny, kuglarz, mim, błazen”³⁴. Pierwotnie nie byli oni jednak wyłącznie komediantami. Zajmowali się m.in. działalnością parateatralną, a wykonywane przez jokulatorów widowiska wywodzi się z rytuałów pogańskich. Były one związane zwłaszcza z praktykami pogrzebowymi, w trakcie których wykonywano rytualne tańce, a tancerze przystrojeni w maski odgrywali role bezcielesnych dusz zmarłych i upiorów. Z tego powodu inscenizacje te były potępiane i zwalczane przez kościół katolicki. W opozycji do nich duchowni promowali widowiska liturgiczne, z których w XIII w. rozwinął się teatr liturgiczny (Kolankiewicz 1999, 254, 298).

³⁴ Głosa do rękopisu *Passionale Christi* – Opis Męki Chrystusowej z 1409 r. (Kolankiewicz 1999, 298).

Obok tej „nielegalnej” działalności części jokulatorów istnieli również tacy, którzy uświetniali ważne wydarzenia państwowe i prywatne. Źródła do połowy XIV w. przekazują pięć nazw na różnej maści wesołków, co wskazuje na daleko posuniętą specjalizację. Musiało też istnieć wśród nich duże rozwarstwienie społeczne i ekonomiczne, zważywszy, że jedni występowali po karczmach i jarmarkach, a inni śpiewali pieśni na dworach i w pałacach. Potwierdzeniem tego są też nieliczne informacje źródłowe wspominające o majątnych komediantach. Jeden z nich w 1311 r. kupił kamienicę w Krakowie. Również posiadający wieś *Vehne* jokulator *Iuric* musiał być bardzo majątny, skoro mógł sobie pozwolić na jej przekazanie biskupstwu poznańskiemu (Kolankiewicz 1999, 371). Przyjmuje się, że *Iuric/Iurzyk* działał na dworze księcia Władysława Odonica, gdzie uprzyjemniał czas wielkopolskim elitom zabawiając ich repertuarem odwołującym się do włoskich, francuskich i niemieckich opowieści rycerskich. Być może opowieści te miały znaczny wpływ na ówczesne rody możnowładcze, w których pojawiły się imiona związane z zachodnioeuropejskimi historiami dworskimi (Wiesiołowski 2006). Nie sposób stwierdzić, czy wieś *Vehne* należała do dóbr rodzinnych *Iurica*, czy też otrzymał ją od księcia. Władysław Odonic znany był z tego, że potrafił okazać bardzo daleko idącą wdzięczność. O jego hojności przekonał się kusznik Herman, który za wierną służbę otrzymał wieś *Karnino* położoną *in territorio Santoch* (Pelczar 2018, 324).

3. Kasztelanowie ostrowscy w świetle źródeł pisanych

Poza dokumentami wskazującymi wsie znajdujące się na obszarze kasztelanii ostrowskiej znane są imiona sześciu możnych, sprawujących urząd kasztelana ostrowskiego. Wymienieni oni zostali w testacjach dokumentów pochodzących z XIII i 2. połowy XIV w. oraz początku XV w.

Najstarsza wzmianka o kasztelanie ostrowskim pochodzi z dokumentu wydanego przez Władysława Odonica w Gnieźnie w 1238 r. Jego treść dotyczy uregulowania wysokości cła i myta dla kupców pruskich przemierzających Wielkopolskę. W liście świadków za przedstawicielami Zakonu Krzyżackiego na trzecim miejscu za Domaratem Grzymalią, dworzaninem książęcym oraz Ciecieradem, kasztelanem gnieźnieńskim pada imię *Milesa castellanus in Oztrowe*. Kasztelana ostrowskiego wymieniono przed Nieborzem, kasztelanem

obrzyckim. Wymieniony w dokumencie Milesza³⁵ należał do wielkopolskiego rodu rycerskiego, którego przynależność herbowa nie została jednak wyjaśniona. Ród bywa zaliczany do Awdańców, Dryjów, Łodziów bądź do Porajów/Róźyców³⁶ (Bielińska 1985, 55, 82; Hlebionek 2017, 20–21, 260; por. Bieniak 2011, 118–119). Siedziba rodu Mileszy znajdowała się w Mileszynej/Targowej Górcie leżącej w kasztelanii gieckiej. Można ten już wcześniej występuje w kręgu Odonica, któremu świadczy przy dokumencie z 1233 r. (KDW I, nr 148, por. Pelczar 2018, 337–338 przypis 92, 341, 357). Być może z czasem poróżnił się z księciem i przystąpił do stronników śląskiej linii Piastów, by w 1241 r. powrócić do obozu wielkopolskiego (Hlebionek 2017, 20–21). Nie zostało wyjaśnione, czy kasztelan Milesza został zniesiony z piastowanego urzędu, czy też miał syna o takim samym imieniu, gdyż w dokumencie z 1256 r. został wymieniony kolejny kasztelan ostrowski, a Milesza z Górki wzmiankowany jest jeszcze w 1258 r. (KDW I, nr 369; Mazurkiewicz 2008, 23–25).

Wspomnianym w 1256 r. zarządcą kasztelanii jest *comes Zbilut* z tytułem *castellanus Ostroviensis*. Został on wymieniony w testacji dokumentu wydanego w Poznaniu przez księcia Przemysła I. Dokument dotyczy zatwierdzenia sprzedaży majątku *Zarino* templariuszom przez Boguchwałę, syna Zdzisława. Zbyluta wymieniono na trzecim miejscu za Przedpełkiem, wojewodą poznańskim i Boguchwałem, kasztelanem poznańskim. W liście świadków znalazł się przed Beniaminem Zarembą, kasztelanem radzimskim (KDW I, nr 333). Wymieniony w dokumencie kasztelan ostrowski identyfikowany jest z rycerzem Zbylutem (III) ze Straszewa na Kujawach, wcześniej sprawującym urząd podstolego (1250) i koniuszego kujawskiego (1254) (Semkowicz 1907, 210; Nowacki 2018, 250; inaczej Skoczyński 2017, 240). Należał on do wpływowego rodu Pałuków, których majątki znajdowały się głównie w północnej Wielkopolsce, na Pałukach sąsiadujących z kasztelanią ostrowską przez Wełnę (Semkowicz 1907, 182–187).

Dwa XIII-wieczne dokumenty, w których znalazło się imię kolejnego kasztelana ostrowskiego, pochodzą z 1284 r. i zostały wydane przez księcia Przemysła II w Kaliszu. Pierwszy wydany 17 lutego, dotyczy przekazania Gosławowi, dziekanowi gnieźnieńskiemu, wsi Łagiewniki (*villa lagenariorum*). Wśród świadków wymieniony został *Albrachti castellani de Ostrow*. Znalazł się on na dalszym miejscu po arcybiskupie gnieźnieńskim

³⁵ Marcin Hlebionek dopuszcza możliwość pełnienia przez Mileszę urzędu kasztelana nakielskiego (Hlebionek 2017, 20–21; 260; por. inaczej Pelczar 2018, 305–306, przypis 192).

³⁶ Piotr z Mileszej Górki, kasztelan radzimski, pieczętował się herbem Wczele lub Awdaniec (Skoczyński 2017, 239–241).

Jakubie Śwince, oraz urzędnikach poznańskich: wojewodzie Beniaminie, sędzim Mikołaju oraz podkomorzym Bogusławie. Kolejnym po kasztelanie ostrowskim świadkiem był Filip kustosz gnieźnieński (KDW I, nr 534).

Kolejnym dokumentem jest akt wydany 12 czerwca zatwierdzający przekazanie przez Berwolda, łowczego kaliskiego, dóbr Chełmno arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu. *Comes Albractus castellanus de Ostrow* wymieniony został w testacji na czwartym miejscu. Przed nim znaleźli się podczaszy kaliski *comes Cechoslaus*, łowczy kaliski *comes Rosco* oraz *comes Stoygnevus*. Za kasztelanem ostrowskim znalazł się *Ubislaus* łowczy łądzki (KDW I, nr 539).

Urząd kasztelana ostrowskiego nie było ostatnim, który piastował Olbracht. W dokumencie wydanym przez Przemysła II w Kaliszu w 1291 r. wymieniony został jako *comite Albrachto filio Iankonis quondam palatino Kallisiensi* (KDW II, nr 674). Brak przypisanego urzędu wskazuje, że nie był już wówczas kasztelanem ostrowskim. W dokumentach wydanych w 1306 r. w Pyzdrach przez jego brata, palatyna kaliskiego Michała, Olbracht wspomniany jest jako zmarły kasztelan santocki³⁷ (KDW II, nr 900 i 901). Do 1290 r. kasztelanem santockim był Dzierżykraj, po którym urząd przejął Olbracht (Bielińska 1985, 56, 66). Olbracht Jankowic należał do Zarembów, jednego z najbardziej wpływowych rodów rycerskich w Wielkopolsce w XIII i XIV w. Licznie rozrodzeni członkowie rodziny piastowali najważniejsze stanowiska urzędnicze i posiadali majątki w całej dzielnicy. Na obszarze kasztelanii ostrowskiej w średniowieczu należały do nich dobra w Latalicach, Imiołkach i Gorzuchowie (Pakulski 1975; Kozierowski 1921, 446–447; 1924, 68; Paprocki 2005, 20–21; por. katalog miejscowości).

Na imionach trzech wspomnianych wyżej kasztelanów kończą się informacje pochodzące z XIII w. W początkach XIV w., wraz z nastaniem rządów czeskich Przemysłidów, wprowadzono nowy system administracyjny oparty o starostów (*capitaneus*). Byli to urzędnicy królewscy z szerokimi uprawnieniami, mający w swych prerogatywach władzę terytorialną i zarząd nad dobrami monarszymi na danym obszarze. W imieniu władcy sprawowali oni sądy i kontrolowali obrót ziemią, zatwierdzając akty kupna i sprzedaży. System starościński był podtrzymany i rozwijany również po nastaniu rządów Władysława Łokietka. Dawne urzędy kasztelańskie straciły na znaczeniu, gdyż ich kompetencje przekazano starostom. Łokietek podjął wręcz próbę likwidacji niektórych kasztelanii poprzez

³⁷ Olbracht Jankowic zmarł zapewne przed 10 lutego 1293 r. gdyż nie wymieniono go w dokumencie potwierdzającym przekazanie przez jego braci wsi Tarnowo kościołowi poznańskiemu (KDW II, nr 693; Bielińska 1985, 66).

ich nie obsadzanie. Dopiero Kazimierz Wielki w połowie XIV w. powrócił do mianowania wybranych kasztelanów. Uważa się, że były to już jednak godności o charakterze czysto honorowym (Bardach 1964, 129, 254–256; Kutrzeba 2001 62–64; Jurek 2010, 157–165).

Wśród ponownie obsadzonych przez Kazimierza Wielkiego urzędów znalazła się funkcja kasztelana ostrowskiego. Pierwszym kasztelanem, najpewniej około połowy XIV w., został Adam z Wapna. Wymieniony został w akcie z 1352 r. dotyczącym podpisania konfederacji szlachty wielkopolskiej pod przewodnictwem Maćka Borkowica, sprzeciwiającej się nadmiernym uprawnieniom sądowym starosty generalnego Wielkopolski³⁸. Wśród 84 rycerzy wymienionych w dokumencie *Adam Ostroviensis [castellanus]* znalazł się na 9 miejscu, przedostatnim spośród sześciu kasztelanów. Wśród sprawujących ten urząd wyprzedza jedynie Szczedryka z Karca³⁹ (KDW III, nr 1313). W literaturze identyfikowany jest z Adamem z Wapna, wcześniej sprawującym urząd kasztelana bnińskiego (1351), a później podkomorzego kaliskiego (1357–1365). Jego przynależność rodowa nie została zidentyfikowana (Gąsiorowski, Łojko 1985, 100, 117, 139; Linetty 2014c, 35).

Przynajmniej od 1378 do 1390 r. kasztelanem ostrowskim był Mikołaj z Jerzykowa (Gąsiorowski, Łojko 1985, 139). Wymieniony został w kilku dokumentach, z których najstarszym określającym go mianem kasztelana jest akt wystawiony w 1378 r. w Kłecku przez Domarata, starostę generalnego Wielkopolski. Dyplom dotyczył zamiany dóbr pomiędzy braćmi Mikołajem i Piotrem, dziedzicami Dziećmiarek oraz gnieźnieńskimi bożogrobcami. Zakonnicy weszli w posiadanie wsi Żylce leżącej w pobliżu należącego do nich Ujazdu, za którą oddali klasztorną wieś *Nosoczino* w parafii Janowiec (obecnie zanikła). *Nicolao Ostroviensi [castellano]* wymieniony został jako trzeci za palatynem kujawskim Albertem i moźnym z rodu Zarembów, Sędziwojem z Janowego Młyna (KDW III, nr 1754; Sikora 1974, 62).

W 1379 r. Mikołaj ponownie towarzyszy Domaratowi. Świadczy przy dokumencie rozsądającym spór pomiędzy Janem i Mikołajem z Jaromierza a cystersami z Obry. *Nicolao Ostroviensi [castellano]* wymieniony jest jako ostatni z kasztelanów za Wojciechem radzimskim i Peregrynem karzeckim (KDW IV, nr 2070).

Kolejny raz Mikołaj, określony jako *nobili viro domino Nicolao castellano Ostroviensi*, wymieniony został w dokumencie wydanym przez biskupa poznańskiego

³⁸ Na temat konfliktu por. m.in. Łojko 1977; Kosztowny 2016; Kaleta 2016.

³⁹ Do Karca przeniesiono w końcu XIII w. siedzibę kasztelanii krobkiej (*Słownik historyczno-geograficzny*, t. II, 139; Miałkowski 2015, 11).

Mikołaja w Poznaniu w 1380 r. Jego treść dotyczy zatwierdzenia fundacji altarii św. Bartłomieja Apostoła i św. Jerzego Męczennika w katedrze poznańskiej. Ufundowana zastała przez kanclerza Damiana i kanonika Andrzeja z Siernicza Wielkiego i uposażona dwiema grzywnami czynszu pobieranymi ze wsi Gortatowo. Wieś tę kapitule przekazał kasztelan ostrowski, który w zamian otrzymał wieś Jerzykowo wraz z młynem (*Iurzicovo et suo molendino*). Osada ta była własnością kanonika Andrzeja z Siernicza Wielkiego, który wcześniej zakupił ją od biskupstwa poznańskiego (KDW III, nr 1774; *Słownik historyczno-geograficzny*, t. I, 594).

Nicolao Ostrouiensi [castellano] ponownie wymieniony został w testacji dokumentu wydanego przez starostę Domarata w Poznaniu w 1382 r., w której poświadczono sprzedaż młyna w Poznaniu. Na liście świadków Mikołaj znalazł się jako ostatni z kasztelanów po Przedpełku ze Stęszewa, kasztelanie międzyrzeckim oraz Mikołaju z Bytnia, kasztelanie starogrodzkim (KDW VI, nr 275). Po raz ostatni wzmianka o Mikołaju znalazła się w poznańskich księgach sądowych ziemskich i grodzkich. W 1390 r. *Nicolao, castellano Ostrowiensi* był w sporze o 15 grzywien z Pawłem Naramem z Baranowa⁴⁰ (Lekszycki 1887, 96).

Mikołaj należał do rodu Czewojów⁴¹, których włości znajdowały się w zachodniej części kasztelanii ostrowskiej. W końcu XIV w. należeć do nich miały Kowalskie, Jerzykowo i Gwiazdowo, a o dobrach Barkowo (Berkowo) i Zakrzewo wspominają późniejsze źródła (Kozierowski 1924, 81–82). Mikołaj, zanim został kasztelanem ostrowskim, najpewniej pisał się "z Gortatowa" (*Nicolaus heres de Gotharthowo*). Wskazuje na to dokument sprzedaży w jego wcześniejszych włościach, Gortatowie, sołectwa niejakiemu Maciejowi w 1353 r.⁴² (KDW VI, nr 163; *Słownik historyczno-geograficzny*, t. I, 595).

Mikołaj z Jerzykowa nazwany "kasztelanem ostrowskim" został jeszcze w dokumencie z 26 lipca 1390 r., a już na 14 sierpnia 1390 r. datowany jest akt wymieniający jego następcę. Został nim Wawrzyniec z Ułanowa herbu Sulima, który urząd kasztelański sprawował przynajmniej do 1411 r. (Gąsiorowski, Łojko 1985, 139). Po raz pierwszy wymieniono go jako świadka w dokumencie wystawionym przez zakonnicę klasztoru dominikanek w Poznaniu. Dyplom dotyczy wydzierżawienia włości Słępowo, leżących

⁴⁰ Paweł Naram być może był bratem Mikołaja (*Słownik historyczno-geograficzny*, t. I, 12, przypis 1)

⁴¹ Adam Boniecki w Herbarzu Polskim przypisuje Jerzykowskich do herbu Ostoja. Być może ze względu na podobieństwo herbów pierwotni Czewoje przeszli do Ostojów (Boniecki 1906, 25; Kozierowski 1924, 81).

⁴² Według A. Bonieckiego, Mikołaj od 1380 r. miał się pisać "z Jerzykowa", choć w znanych obecnie dokumentach występuje jedynie z określeniem "kasztelan ostrowski" (por. Boniecki 1906, 25).

w okręgu kłeckim (*allodium [...] Slampowo, sitam in districtu Clecensi*), skarbnikowi i kanonikowi gnieźnieńskiemu Mikołajowi Strzeszkowicowi z Ułanowa⁴³. Treść dokumentu, poza świadkami, potwierdzona została przywieszeniem trzech pieczęci: zakonu, kanonika Mikołaja oraz jego brata Wawrzynca, dziedzica Ułanowa i kasztelana ostrowskiego (*Laurencii de Wlanowo heredis et castellani Ostrouensis*) (KDW VI, nr 314).

Kolejny raz Wawrzyniec z Ułanowa również wymieniony został obok pnącego się w hierarchii kościelnej brata. W bliżej niedatowanym dokumencie⁴⁴, przygotowanym pomiędzy 1394 r. a 14 września 1401 r., Jan, sufragan arcybiskupa gnieźnieńskiego Dobrogosta i biskup tytularny Leodoricum, erygował kościół parafialny w Łagiewnikach i wyznaczył okręg parafialny. Nowa parafia została utworzona kosztem parafii w Sławnie, z której została wykrojona. Poza samymi Łagiewnikami obejmowała Małe Rybno/Rybieńiec (*Minusa Rybnou*), Olekszyn (*Olexino*), Zucowo (zaginione) oraz Cowalewo (zaginione). Przyczyną wydzielenia nowej jednostki kościelnej miały być problemy komunikacyjne odcinające wiernych od świątyni w Sławnie, związane z częstymi wylewami i niszczeniem dróg przez rzekę *Sdzarowithae* (Żdżarowita – Mała Wełna). W dokumencie zaznaczono, że o erygowanie parafii w swoich dobrach zabiegali Mikołaj Strzeszkowic i jego brat Wawrzyniec (*Laurencii castellani Ostrouiensiss*) oraz ich matka, Krystyna, wdowa po Strzeszku (KDW VII, nr 418).

Laurencio Strzeszconis Ostrowiensi [castellano] jest wymieniony w testacji dokumentu poświadczającego sprzedaż włości, który wydał w Pyzdrach w 1397 r. Sędziwój Pałuka, wojewoda kaliski i starosta generalny Wielkopolski. Wawrzynca w liście świadków wymieniono jako czwartego z kolei. Przed nim znaleźli się wojewoda poznański Sędziwój oraz kasztelanowie: śremski Maciej Maczuda i radzimski Wincenty z Pniew. Na kolejnych miejscach wymieniono Filipa, kasztelana bnińskiego i Sędziwoja przemęckiego (KDW III, nr 1976). Po raz ostatni Wawrzyniec określony jako *oŝtrowŝkij* wspomniany został w księgach ziemskich pyzdrowskich w 1411 r. (*Księga ziemska pyzdrowska*, lib. 2: 77).

⁴³ Mikołaj Strzeszkowic z Ułanowa (na pn. od Kłecka), Sulimczyk, kanonik poznański 1377, gnieźnieński 1383, skarbnik arcybiskupa gnieźnieński 1389, wikariusz kapitulny gnieźnieński 1393, 1401, 1411, oficjał gnieźnieński 1400 i wikariusz generalny gnieźnieński 1416, zmarł około 1418 (PSB 1976, XXI, 95–96).

⁴⁴ Datę dokumentu wyznacza tylko wzmianka o arcybiskupie Dobrogoście. Sufragan arcybiskupa Jan, biskup tytularny Leodoricum nad Pindarem w Grecji, występuje w dokumentach z lat 1396–1411/12. J. Nowacki uważa, że do 1396 Jan był sufraganiem poznańskim (Nowacki 1964, 178; KDW VII, nr 418, przypis 1)

Na Wawrzyńcu z Łagiewnik i Ułanowa kończy się obsadzanie stanowiska kasztelana ostrowskiego⁴⁵. Sprawowane dotychczas zadania, związane z administrowaniem dobrami królewskimi, przeszły na powołanych starostów niegrodowych. Królewszczyny leżące na obszarze byłej kasztelanii ostrowskiej zostały podzielone na trzy odrębne klucze dóbr. Centra ich zarządzania wraz z powstałymi urzędami starostów powstały w Pobiedziskach, Kłecku i Mieścisku. Starosta niegrodowy posiadał uprawnienia sędowo-administracyjne jedynie w stosunku do poddanych zamieszkujących w użytkowanych dobrach królewskich. Była to funkcja związana głównie z czerpaniem dochodów z użytkowanych królewszczyn, przyznawana przez władzę swoim zasłużonym poddanym. Najstarsza informacja o staroście pobiedziskim pochodzi z 1404 r. Funkcję tę pełnił wówczas zaufany rycerz Władysława Jagiełły, Dobiesław Kobyła z Żarek h. Grzymała, który tenutariuszem pozostał do 1424 r. (KDW V, nr 47; Gąsiorowski 1983, 123). O pragmatycznym podejściu do tej godności świadczy fakt, że Dobiesław podczas sprawowania urzędu starosty pobiedziskiego był również starostą tuszyńskim (1416) oraz wicemarszałkiem nadwornym Władysława Jagiełły (1413), a w 1419 r. otrzymał jeszcze urząd starosty grodowego chełmskiego (Szpak 2016, 36). Podobnie bardzo liczne funkcje łączył Janusz z Tuliszkowa h. Dryja, pierwszy znany starosta kłecki zarządzający tutejszymi królewszczynami w latach 1413–1426, a sprawujący m.in. urząd kasztelana kaliskiego w latach 1403–1426 (PSB X, 585–586; Gąsiorowski 1981, 41).

4. Stan badań nad kasztelanią ostrowską

Najwcześniejsze informacje wiążące grodzisko i ruiny na Ostrowie Lednickim ze znanim ze źródeł historycznych *castrum Ostrow* zostały zamieszczone przez Edwarda Raczyńskiego w drugim tomie *Wspomnień Wielkopolski* wydanych w 1843 r. (Raczyński 1843, 375–376). Wyspa stała się obiektem szerszego zainteresowania po jej wykupieniu od rządu pruskiego przez Albina hr. Węsierskiego w 1856 r. Głównym problemem badawczym XIX-wiecznych starożytników była kwestia przeznaczenia i funkcji znajdujących się na wyspie ruin budowli kamiennej. Przy tej okazji przytaczano jednak pierwsze znane informacje źródłowe, które wspominają o istnieniu okręgu kasztelańskiego i wymieniają

⁴⁵ Antoni Gąsiorowski dopuszcza jeszcze możliwość, że urząd kasztelana ostrowskiego sprawował *Mathias Ostrowsky de Slawyanczino*, wymieniony w dokumencie z 1419 r. Jednak propozycja ta nie znalazła aprobaty badaczy. Mateusz Ostrowski raczej łączony jest z Ostrowem i Sławęcinem na Kujawach (Gąsiorowski 1968, 63; Leśny 1976, 31).

imiona kasztelanów. Temat był zarówno dyskutowany w gronie elity intelektualnej, jak i przekazywany do wiadomości szerszej społeczności poprzez publikacje w lokalnych czasopismach. Wśród badaczy warto podkreślić popularyzatorską działalność Aleksandra Przeddzieckiego, który w tygodniku *Warta* dwukrotnie publikował swoje przemyślenia na temat przeznaczenia reliktyw budowli lednickiej. Przy tej okazji dowodził istnienia kasztelanii, której siedziby upatrywał w relikwach grodziska stożkowatego na Ledniczce (A.P. 1874; 1875).

Pierwszą naukową monografię reliktyw budowli na Ostrowie Lednickim przygotował Maryjan Sokołowski (1876). Postawił on tezę, że występujące w średniowiecznych źródłach historycznych *castrum Ostrów* odnosi się do ośrodka grodowego, istniejącego niegdyś na Ostrowie Lednickim. Przywołał przy tym liczne wzmianki z dokumentów i kronik. Szczególnie zainteresowała go kwestia identyfikacji *castrum Ostrów* wymienionego w *Kronice polskiej*, zwanej też *Kroniką polsko-śląską* (Wielgosz 1980; 2001; Mrozowicz 2003). Zgodnie z treścią kroniki *in castro Ostrów, prope ubi nunc est Pozenania* Bolesław Chrobry miał podjąć cesarza Ottona III (*Kronika polsko-śląska*, 617). Po uroczystej uczcie, w trakcie której cesarz koronował Bolesława swoim diademem, Otton miał stąd wyruszyć pieszo do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie. W kolejnym akapicie kronikarz podaje, iż Kazimierz Odnowiciel przed walką z Mieclawem modlił się *in ecclesiam quam Dambrouca ad honorem genetricis dei beate Marie in castro Ostrow fundaverat* (*Kronika polsko-śląska*, 622). M. Sokołowski przywołał cały szereg argumentów podważających identyfikację wymienionego miejsca z Ostrowem Tumskim w Poznaniu. Wbrew bezpośredniej wymowie kroniki wymienione *castrum* identyfikował z Ostrowem Lednickim. Przywoływał również akapit *Kroniki polskiej*, w którym jest mowa o śnie Kazimierza Odnowiciela przed bitwą z Mieclawem, który miał miejsce w kaplicy zamku na Ostrowie. Również tutaj jedyną możliwość identyfikacji źródłowego *castrum Ostrow* widział w Ostrowie Lednickim. M. Sokołowski przytoczył też nazwę pobliskiego miasta Pobiedziska, która miała być wzięta od słowiańskiego słowa *pobiedy*, czyli *zwycięstwa*, co znajduje odzwierciedlenie w miejscowych legendach o zwycięstwie nad Mieclawem (Sokołowski 1876, 16–28; por. Kóčka-Krenz 2011; 2012; 2018; Urbańczyk 2012a, 218–219).

Dla potwierdzenia swoich wywodów historyk przytoczył kilka średniowiecznych dokumentów, w których wymieniono *Ostrów*. Wśród nich podał zapis z *Bulli gnieźnieńskiej*, akt rozejmu zawarty między Władysławem Odonicem i Henrykiem Brodatym z 1234 r. i umowy dotyczące podziałów dzielnicowych Wielkopolski. Dla zakreślenia obszaru

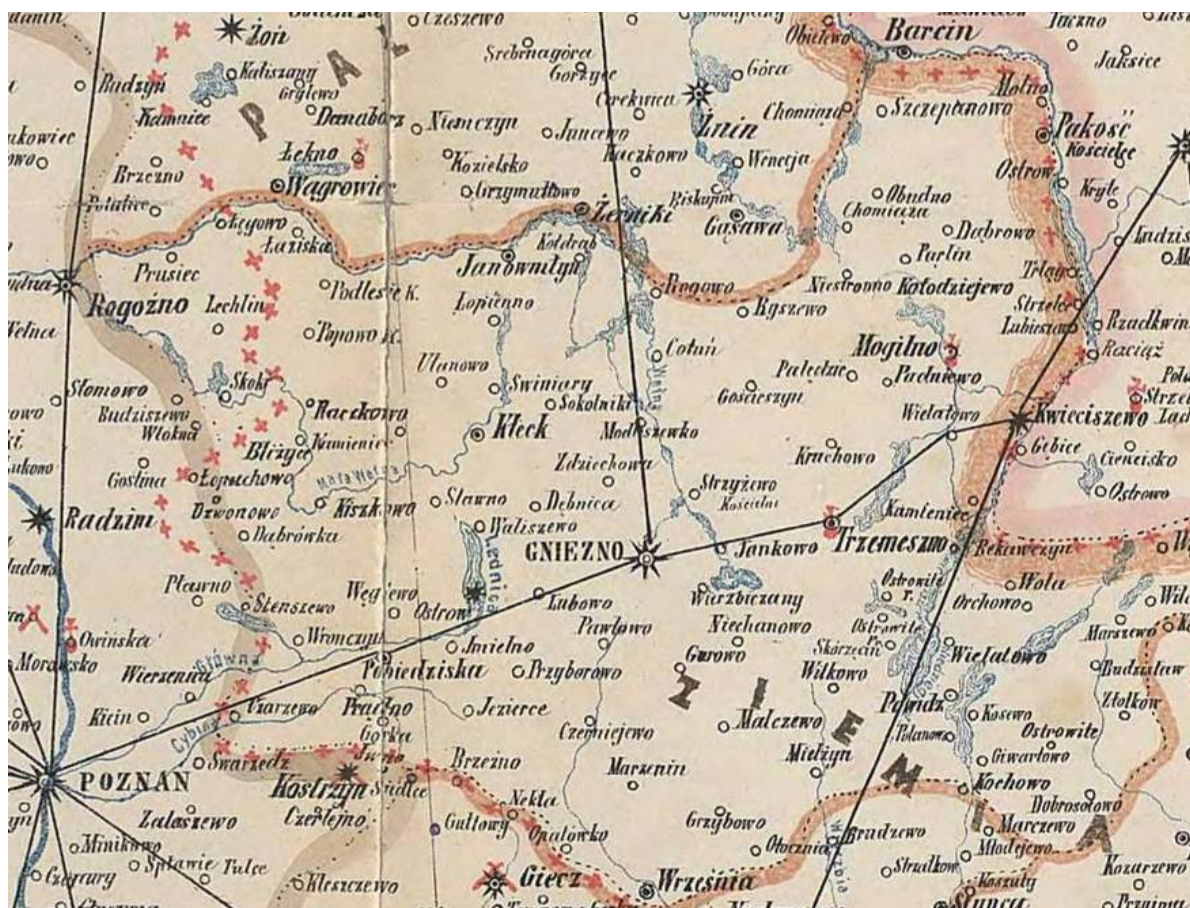
podlegającego ośrodkowi na Ostrowie Lednickim wskazał dokumenty dotyczące przekazania wsi *Vehne*, którą identyfikował z Welną leżącą w okolicy Janowca Wielkopolskiego nad Welną oraz dyplom sprzedaży wsi *Geserce/Jezierce* kapitule katedralnej w Gnieźnie. Poza tym wymienił znanych ze źródeł kasztelanów ostrowskich. Badacz nie zdecydował się jednak na wyznaczenie granic tej jednostki administracyjnej (Sokołowski 1876, 29–30).

Kolejnym naukowcem, który zajął się tematem kasztelanii wielkopolskich, w tym ostrowskiej, był I. Zakrzewski. Okazją do tego było omówienie historycznej mapy regionu, sporządzonej przez Tadeusza Szulca, według danych zaczerpniętych z Kodeksu Dyplomatycznego Wielkopolski (KDW IV). I. Zakrzewski dopatrywał się powstania licznych ośrodków kasztelańskich w związku z walkami i zmaganiem, które miały miejsce po śmierci Bolesława Krzywoustego. Wśród nich wymienił: Ostrów, Śrem, Bnin, Przemęt, Starygród i Łąd, przy czym dla części z nich widział wcześniejszą funkcję czoł opolnych (Giecz, Krzywlin, Łąd, Przemęt, Śrem i Starogród). Kasztelaniami podlegać miały ściśle określone obszary, dla których ośrodek grodowy stanowił centrum administracyjno-sądowe i wojskowe. W związku z przyjęciem XII-wiecznej metryki jednostek kasztelańskich I. Zakrzewski założył, że granice administracyjne były wtórne w stosunku do diecezjalnych. To w oparciu o wytyczone za czasów Bolesława Chrobrego granice biskupstw miały być wyznaczone granice powstałych w późniejszym czasie okręgów kasztelańskich. Podążając za tą myślą podjął się próby wyznaczenia zasięgów kasztelanii w środkowej Wielkopolsce. Za najważniejszy uznał ośrodek w Gnieźnie. Przywołując informację Jana Długosza, o rozdzielającej Wielkopolskę i Pałuki rzece Welnie, to o nią oparł granicę kasztelańską⁴⁶. Przyjął, że ten obszar aż po granicę diecezjalną na zachodzie podlegał ośrodkowi gnieźnieńskiemu. Ciągnąć się ona miała "aż do granic starej kasztelanii Ostrowskiej, która, jak się zdaje, wypełniała wnętrze kąta w tym miejscu przez zgięcie się linii granicznej ku wschodowi utworzonego" (KDW IV, Suplement). Wyznaczając zasięg kasztelanii ostrowskiej wskazał na dwie miejscowości, które w średniowiecznych dokumentach umiejscowiono *in districtu castelanie de Ostrów sitam*. Pierwszą przypisaną do tego regionu jest wieś *que Vehne nominatur*. Nie mogąc się jej jednak doszukać na wykreślonym terenie uznał za nieznaną (KDW I, nr 180). Jednak w suplemencie do tomu IV KDW powrócił do kwestii jej identyfikacji. Ze względu na osobę *Iurica*, który w 1235 r. przekazał *Vehne* biskupstwu poznańskiemu, miejscowość tę połączył z imieniem ofiarodawcy i zidentyfikował

⁴⁶ Zakładał przy tym jednak podległość przynajmniej części Pałuk pod jurysdykcję kasztelana gnieźnieńskiego (KDW IV)

jako Jerzykowo (dawniej Jurzykowo), które leży tuż przy poznańsko-gnieźnieńskiej granicy diecezjalnej i w późniejszym okresie poświadczane jest jako własność biskupstwa poznańskiego (KDW III, nr 1774). Drugą miejscowością są przekazane w 1257 r. gnieźnieńskiej kapitule katedralnej Jezierce/*Geserce* pod Pobiedziskami (KDW I, nr 355), wyznaczające południowo-wschodni kraniec kasztelanii. Położony dalej na wschód obszar przypisał zwierzchnictwu kasztelana gnieźnieńskiego (KDW IV, Suplement).

Dokładniejsze granice kasztelanii wielkopolskich próbował określić S. Arnold (1968). Poszukując śladów przedpaństwowych terytoriów plemiennych postawił hipotezę zakładającą trwałość podziałów plemiennych w stosunku do późniejszych jednostek administracyjnych Polski. Zastosował metodę retrogresywną przyjmując, że granice znanych z XV–XVI w. powiatów, wykreślonych m.in. na podstawie ksiąg poborowych, są ściśle związane ze znanymi z XII–XIII w. jednostkami administracyjnymi: ziemiami, kasztelaniami i opolami. Te z kolei miały być pochodnymi dawnych podziałów plemiennych (Arnold 1968, 233–260).

Ryc. 1. Fragment mapy *Wielka Polska epoki Piastowskiej* sporządzonej w 1888 r. przez T. Szulca na podstawie danych zaczerpniętych z KDW przedstawiający ziemię gnieźnieńską.

W środkowej Wielkopolsce S. Arnold wydzielił ziemię gnieźnieńską, jako jedną z przypuszczalnych jednostek politycznych okresu przed powstaniem państwa Piastów. Na tym obszarze umieścił dwie kasztelanie: gnieźnieńską i ostrowską, zaznaczając, że granicę między nimi trudno określić. Przywołał przy tym dokumenty wskazujące na podległość ośrodkowi gnieźnieńskiemu Dębnicy i Woźnik, a ostrowskiemu Jezierz i *Vehny*, którą za I. Zakrzewskim utożsamiał z Jerzykowem. Podkreślił przy tym ścisły wewnętrzny związek ziemi gnieźnieńskiej jako całości, powołując się na integralność diecezjalną oraz polityczną podczas podziałów dzielnicowych. S. Arnold zwracał wagę, że obszar ten był traktowany łącznie zarówno podczas podziału Wielkopolski pomiędzy Przemysłem I a Bolesławem Pobożnym w 1249 r. i w 1253 r., jak i przy późniejszym podziale krainy między synami Henryka głogowskiego w 1312 r. W związku z tym skupił swoją uwagę na wyznaczeniu granic ziemi gnieźnieńskiej traktowanej jako całość (Arnold 1968, 260).

Ryc. 2. Kasztelania ostrowska w podziale administracyjnym Wielkopolski w XII–XIV w. według S. Arnolda (1968).

Ziemia gnieźnieńska, obejmująca obie jednostki administracyjne, od północy graniczyła z Pałukami, przy czym S. Arnold za I. Zakrzewskim dopuszczał zależność zarówno Łekna, jak i Żnina od ośrodka w Gnieźnie. Północny fragment granicy tego obszaru wyznaczony został w oparciu o linię rzeki Welny i biegnący wzdłuż niej pas lasów. Trudności w rozgraniczeniu z innymi terytoriami pojawiały się na odcinku północno-zachodnim. Dla wyznaczenia granicy S. Arnold wskazał na dokument z 1253 r., w którym Przemysław I, za zgodą brata Bolesława, potwierdził zamianę włości z opatem łekneńskim (KDW I, 315). Za Wierzeniec i Łaskuń książę dał klasztorowi Kaliszany oraz dział Cypriana i Zarozy w Toniszewie (położone w okolicy Żonia) oraz połowę Sienna (na południe od Wągrowca) i leżącą obok posiadłość *Cuchino* (Kuczyno?) oraz połowę Szczodrochowa (*Scodrowo*). Miejscowości te wyłączył zarazem *de castellaniis, sub quibus antea fuerant constitute*. Użycie liczby mnogiej przy wyjęciu wsi spod wcześniejszej władzy urzędników wskazuje, że należały one do różnych kasztelanii. O ile przynależność dwóch pieszych lokacji do kasztelanii żońskiej nie budziła wątpliwości badacza, to w przypadku Sienna dopatrywał się możliwej przynależności do ośrodków w Gnieźnie lub Rogoźnie. Ze względu na fakt, iż Sienna znajduje się w granicach diecezji gnieźnieńskiej, a ponadto w okolicy położona jest miejscowość Przysieka, uznał że biegła tędy granica i przypisał ten obszar jurysdykcji gnieźnieńskiej. W swej analizie S. Arnold uznał *Scodrowo*/Szczodrochowo za żreb wsi Sienna⁴⁷ (Arnold 1968, 260–271; por. Wyrwa 1995, 225; Hlebionek 2017, 65).

Zachodnią i południową granicę ziemi gnieźnieńskiej, w części podlegającej ośrodkowi lednickiemu, S. Arnold oparł o poznańsko-gnieźnieńską granicę diecezjalną, która w zdecydowanej większości pokrywa się z zasięgiem XV/XVI-wiecznego powiatu. Po zachodniej i południowo-zachodniej stronie umieścił ziemię poznańską z ośrodkami kasztelańskimi lub opolnymi w Rogoźnie, Radzimi, Poznaniu i Kostrzynie. Do opola kostrzyńskiego miałyby należeć również wieś Sanniki, z której dziesięciną rozporządzali biskupi poznańscy, a która *wkraczała (choć bardzo nieznacznie) na terytorium ziemi gnieźnieńskiej* (Arnold 1968, 264n, 295 przypis 337). Dalej południowa granica ziemi gnieźnieńskiej biegła wzdłuż wchodzącej w skład powiatu pyzdrskiego, a stanowiącej samodzielnej ziemi, kasztelanii gieckiej (Arnold 1968, 290n, 305n).

Największy problem stanowiło ustalenie granicy między kasztelaniami wchodzącymi w skład ziemi gnieźnieńskiej. S. Arnold zaznacza, że Ostrów w bulli z 1136 r. zajmuje

⁴⁷ Miejscowości te leżą 15 km od siebie. Za żreb Sienna należałoby raczej uznać wspomniany w dokumencie leżący obok *sors Cuchino* (Kuczyno?) (Arnold 1968, 265).

miejsce równorzędne z Gnieznem, ale jednak stanowi z nim jedną całość: ziemię gnieźnieńską. Badacz uznał, że ze względu na braki źródłowe trudno dokładnie określić granicę między terenami podległymi poszczególnym kasztelanom. Jedyne fragment granicy wyznaczył w oparciu o informację, że Woźniki i Dębica leżały na obszarze gnieźnieńskim i granicę poprowadził na zachód od tych miejscowości (Arnold 1968, 260–265).

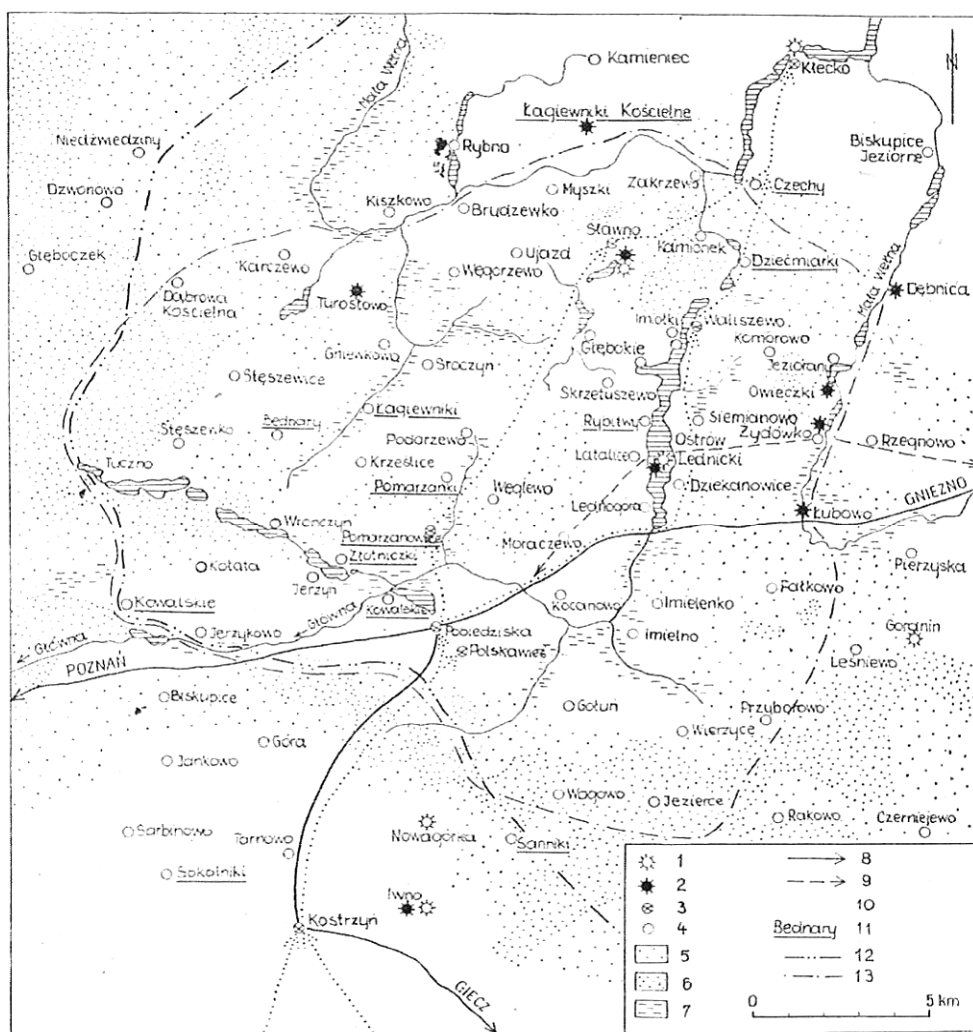
Na temat kasztelanii ostrowskiej wypowiedział się również Karol Modzelewski (2000, 71–73). Zauważył on, że ta jednostka administracyjna utrzymała się w randze kasztelanii w XII i XIII w. (a również w XIV w.) pomimo bezpośredniego sąsiedztwa z Gnieznem i zaprzestania użytkowania palatium lednickiego jako rezydencji monarszej. Uznał, że był to swego rodzaju "niemal dziwoląg administracyjny" wykrojony z gnieźnieńskiego skupiska osadniczego. Jest to zadziwiające szczególnie, kiedy przyjmiemy, że po podboju Pomorza zwierzchność kasztelana gnieźnieńskiego rozciągnęła się na terytorium łekneńskie i żnińskie (por. Lalik 1967, 21, 24; Przybył 1995). W związku z powyższym uznał, że okręg typu kasztelańskiego utworzono tutaj w czasie funkcjonowania pierwszej monarchii piastowskiej. Jego podstawowym celem miało być zaspokojenie wszelkich potrzeb rezydencji na Ostrowie Lednickim (Modzelewski 2000, 71–73).

Najpełniej tematem kasztelanii ostrowskiej zajął się J. Leśny (1976). W monografii ośrodka na Ostrowie Lednickim rozpatrzył genezę, rozwój oraz funkcje i znaczenie kasztelanii. Podjął się też m.in. wyznaczenia terytorium podlegającego jurysdykcji kasztelana ostrowskiego oraz sukcesji ośrodka władzy po upadku administracji opartej na systemie kasztelańskim.

Autor zauważył, że historiografia dotycząca ośrodka grodowego na Ostrowie Lednickim skupia się na okresie wczesnopiastowskim. Wówczas, od lat 70. X w. do lat 30. XI w., gród należał do głównych ośrodków państwowych, w oparciu o które tworzyło się władztwo Piastów. Po tym okresie znaczenie ośrodka lednickiego znacznie zmalało. Nadal jednak stanowił ważny punkt na mapie środkowej Wielkopolski i dlatego stał się centrum jednostki administracyjnej – kasztelanii ostrowskiej. J. Leśny przyjął, że geneza tego okręgu kasztelańskiego sięga okresu rządów Bolesława Chrobrego. Powołał się przy tym na potrzebę zapewnienia stałego zaopatrzenia rezydencji władcy oraz przyrównał Ostrów Lednicki do Gieczu, który według Anonima zw. Gallem już za czasów pierwszego króla Polski był odrębną jednostką administracyjną. Pozwoliło mu to na uznanie kasztelanii ostrowskiej za jedną z najstarszych tego typu jednostek (Leśny 1976; por. Modzelewski 2000, 71–73).

J. Leśny przedstawił źródła pisane, w których wspomniano o Ostrowie Lednickim, zawierające się pomiędzy datowaną na 1136 r. *Bullą gnieźnieńską*, a początkiem XV w., kiedy wspomniano ostatniego urzędnika z tytułem *castellani Ostrouiensis* (KDW VII, nr 418). Szczególnie zainteresował go dokument pokojowy Władysława Odonica i Henryka Brodatego z 1234 r. Badacz założył, że musiała istnieć równowaga pomiędzy ziemiami zastawionymi jako rękojmię stosowania się do układu. To założenie pozwoliło na wyciągnięcie nowych wniosków, gdyż dzieje ośrodka kasztelańskiego w Starogrodzie są lepiej naświetlone źródłowo. Konkluzje dotyczyły m.in. uznania wyższego znaczenia gospodarczego niż politycznego regionów, funkcjonowania targu, karczmy i komory celnej, porównywalnych dochodów, co mogło się też przekładać na podobny zasięg terytorialny. Właśnie próba nakreślenia obszaru podlegającego jurysdykcji kasztelana ostrowskiego stała się ważnym elementem opracowania J. Leśnego. Uznał on za właściwą identyfikację źródłowo potwierdzonej wsi *Geserce* z Jeziercami. Podważył jednak zasadność łączenia miejscowości *Vehne* z Jerzykowem, co zaproponował I. Zakrzewski, a następnie podtrzymał S. Arnold. J. Leśny przychylił się do odczytania nazwy zaproponowanej przez M. Sokołowskiego jako *Welme* i utożsamiał z Wełną. Przywołał trzy miejscowości o takiej nazwie w regionie: Wełnę w okolicy Janowca, kolejną pomiędzy Obornikami i Rogoźnem oraz trzecią, zaginioną, w okolicy Skierszewa pod Gnieznem. Uznał, że żadna z tych lokalizacji nie może dotyczyć rozpatrywanej wsi *Wehne/Welme*. Zauważył jednak ścisły związek wymienionych wsi z rzekami Wełną albo Małą Wełną. Na tej podstawie uznał, że wspomniana miejscowość musiała leżeć nad Małą Wełną na północ lub wschód od jeziora Lednica. Podążając za tą tezą uznał, że granice kasztelanii ostrowskiej mogły w jakiś sposób dochodzić do Małej Wełny, poza którą miała rozciągać się kasztelania gnieźnieńska. Południowy i zachodni skraj kasztelanii ostrowskiej oparł o granicę diecezjalną, zauważając jednocześnie, że potwierdzeniem tego są znaczne kompleksy leśne występujące jeszcze współcześnie na tych terenach. Uzupełnieniem opisu granic kasztelanii ostrowskiej jest schematyczna mapka, na której wykreślono jej zasięg terytorialny. Poczynając od zachodu rubież tego obszaru pokrywa się z granicą diecezjalną i jest z nią tożsama również w części południowej, włączając Jezierce. Dalej biegnie niemal południkowo obejmując Przyborowo, Fałkowo i Łubowo. Stąd ciągnie się wzdłuż koryta Małej Wełny do Dębnicy, gdzie odrywa się od rzeki i biegnie do południowego skraju jeziora Gorzuchowskiego, omijając tereny w kolanie Małej Wełny w okolicy Kłecka. Tutaj ponownie linia łączy się z Małą Wełną, wzdłuż której równoleżnikowo biegnie do miejsca, gdzie rzeka zmienia bieg na południkowy

na zachód od Kiszkowa. W tym miejscu odrywa się od rzeki i obejmując Karczewo i Dąbrówkę Kościelną łączy się z granicą diecezjalną. Zakreślony obszar podlegający ośrodkowi na Ostrowie Lednickim obejmował według J. Leśnego około 1000 km² ⁴⁸. Taki zasięg stawiał tę kasztelanię wśród małych jednostek administracyjnych tego okresu. Autor przyjął jednak, że gęstość osadnictwa i intensywność gospodarki rolnej stała tutaj na poziomie daleko przewyższającym inne tereny (Leśny 1976, 12–14, ryc. 2).

Ryc. 3. Kasztelania ostrowska według J. Leśnego (1976)

(1 – pewne grodzisko wklęsłe; 2 – grodzisko stożkowate lub o formie nieustalonej; 3 – miejscowość zniszczona najazdem krzyżackim 1331 r.; 4 – inne miejscowości; 5 – dawny zasięg lasów; 6 – współczesny zasięg lasów; 7 – współczesny zasięg bagien; 8 – najważniejsze szlaki drożne; 9 – zrekonstruowany przebieg niektórych dawniejszych dróg; 10 – przypuszczalny szlak rejsy krzyżackiej z 1331 r.; 11 – osada służebna lub jeniecka; 12 – granica biskupstwa poznańskiego (według J. Nowackiego); 13 – domniemany zasięg kasztelanii ostrowskiej).

⁴⁸ W rzeczywistości jest to koło 330 km² (Grygorowicz 1998).

W swoim opracowaniu kasztelanii ostrowskiej J. Leśny zajął się również kwestią lokalizacji siedziby kasztelana. Pierwotną lokalizację wiązał z Ostrowem Lednickim, skąd u schyłku XIII w. miała zostać przeniesiona na pobliską wyspę Ledniczkę. Znajdujące się na niej grodzisko stożkowate historyk uznał za pozostałość po translokowanej siedzibie kasztelana. Przeniesieniu centrum kasztelańskiego miało towarzyszyć przesunięcie kościoła parafialnego. Według autora świątynię z Ostrowa Lednickiego najpewniej przeniesiono do Dziekanowic. Przed upadkiem kasztelanii w początkach XV w. gródek na Ledniczce był miejscem walk, co mają potwierdzać znajdowane podczas badań archeologicznych militaria, na które składają się głównie pozostałości bełtów od kusz. Dla J. Leśnego ośrodkiem, który bezpośrednio przejął funkcje kasztelańskie, było miasto Pobiedziska, które już wcześniej pełniło ważne funkcje w okręgu. Być może tutaj odbywały się miejscowe targi, znajdowała się komora celna i karczma. Liczne dokumenty wydane w Pobiedziskach przez Przemysła I, Bolesława Pobożnego i Przemysła II wskazują na istnienie w tym miejscu tzw. wiejskiej rezydencji władców (*curii*). O ważności ośrodka w XIII w. świadczy też bardzo wczesna lokacja miejska, należąca do najstarszych w Wielkopolsce, która miała miejsce przed 1266 r., być może około 1257 r. (Leśny 1976, 14–24; Hlebionek 2017, 220; por. Kustra 2013a).

Kolejni badacze Ostrowa Lednickiego nie podjęli się próby wykreślenia innego zasięgu granic kasztelanii ostrowskiej. Stało się to nawet po tym, jak Aleksander Grygorowicz zauważył błąd dotyczący obliczonej powierzchni kasztelanii. Granice określone przez J. Leśnego nie obejmują w rzeczywistości obszaru około 1000 km², lecz trzykrotnie mniej – około 330 km². Tak niewielka powierzchnia, niespotykana wśród kasztelanii terytorialnych, odnosiłaby się raczej do zasięgu oddziaływania jednostek opolnych obejmującego od kilkudziesięciu do około 300 km² (Grygorowicz 1998, 109; por. rozdział I).

J. Górecki przyjął zasięg kasztelanii ostrowskiej w granicach zaproponowanych przez J. Leśnego. Uznał, że jej geneza wiąże się z potrzebą zapewnienia niezbędnego zaopatrzenia dla rezydencji książęcej znajdującej się na Ostrowie Lednickim (Górecki 2001a, 96–105, por. Modzelewski 2000, 71–73). Dla realizacji tych potrzeb mała zostać zorganizowana struktura osadnicza, ukształtowana na jego zapleczu m.in. w oparciu o przesiedleńców i ludność jeniecką. Powstanie grodu centralnego byłoby więc przyczyną organizacji gospodarczej całego regionu, ujętego w ramy organizacyjne administracji grodowej. Okręg należałby też do jednego z najstarszych i najpewniej z tego powodu utrzymał swą niezależność w okresie kiedy lednicki pałac przestał pełnić funkcję rezydencji władców (Górecki 2001a, 96–105).

5. Problem wyznaczenia terytorium kasztelanii ostrowskiej

Proponowany dotychczas w literaturze zasięg terytorialny kasztelanii ostrowskiej zdaje się zbyt mocno odbiegać od innych tego typu średniowiecznych jednostek administracyjnych, aby można go było przyjąć za właściwy. Ponadto, mimo że zasób dostępnych źródeł pisanych nie uległ zmianie, to wydaje się, że nie wykorzystano w pełni jego potencjału poznawczego. W przedsięwzięciu tak karkołomnym, ze względu na ubóstwo bezspornych informacji, niezwykle ważne jest wykorzystanie wszelkich możliwych kategorii źródeł, obejmujących zarówno dane historyczne, ale też źródła archeologiczne i warunki środowiska naturalnego. W wysuniętej poniżej propozycji wyznaczenia terytorium kasztelanii ostrowskiej posłużono się źródłami historycznymi, bezpośrednio mówiącymi o występujących w niej miejscowościach, zasięgiem późniejszych jednostek administracji państwowej i kościelnej, a także warunkami przyrodniczymi oraz wynikami badań archeologicznych nad osadnictwem średniowiecznym. Założono przy tym istnienie trwałego charakteru zwartości terytorialnej, przejawiającego się m.in. w funkcjonujących na tym obszarze podziałach administracyjnych. Szczególnym rozważaniom poddano powiązania struktur organizacji kościelnej z jednostkami podziału terytorialnego administracji świeckiej. Istotne są również spostrzeżenia dotyczące układu sieci osadniczej, ukształtowanego we wczesnym średniowieczu i mającego kontynuację w późniejszych czasach, które z kolei są lepiej oświetlone źródłami pisanyymi.

Fenomen istnienia granicy jest nierozzerwalnie związany z osadnictwem. Poza naturalnymi przeszkodami, np. łańcuchami górskimi, które w oczywisty sposób ograniczały procesy osadnicze, większość granic powstała w trakcie zasiedlania i zagospodarowywania określonych terytoriów. To dopasowane do lokalnych warunków środowiskowych osadnictwo i istniejący krajobraz kulturowy ukształtowały linie podziałów w wymiarze lokalnym, regionalnym i interregionalnym. W swoim początkowym okresie rozwoju granica nie miała formy liniowej, a była niezamieszkałymi pasami rubieży uznawanymi za swoistą ziemię niczyją. Wraz ze wzrostem wartości ziemi rubieże te były stopniowo zawłaszczane, a granica nabierała charakteru linearnego (por. Gąsiorowski 1965; Tyszka 1995, 429–430; Józwiak 2007; Danielewski 2016a, 33–35; Chłapowski 2019). W terenie wyznaczały ją specjalne znaki. Formie liniowej towarzyszą pierwsze dokładniejsze opisy przebiegu granic na obszarach Polski, pojawiające się w dokumentach od połowy XII w. Opisy te były przy tym tylko pewnym poświadczeniem dokonanego aktu prawnego, którym było wytyczenie

granicy przez księcia lub jego urzędnika przy udziale świadków złożonych z przedstawicieli lokalnych społeczności. W realiach Niżu Środkowopolskiego naturalny kres zasiedlenia w wymiarze regionalnym wyznaczały lokalne puszcze leśne, bagna i duże jeziora⁴⁹. To przy nich znajdowały się skrajnie umieszczone punkty osadnicze. Dalej rozciągała się przestrzeń, z której wprowadzie korzystano, zwłaszcza gospodarczo, ale już poza nią nie wykraczano.

Źródła pisane z okresu XII–XIV w. wśród naturalnych elementów topograficznych, które wyznaczały granice terytoriów, najczęściej wymieniają wody stojące takie jak jeziora, bagna czy mokradła. Informacje dotyczące jezior przeważnie precyzują, że granica przebiega środkiem, pozwalając na eksploatację zasobów wodnych przez mieszkańców obu brzegów. Rzadko spotykane w opisie granic są rzeki lub strumienie, które raczej stanowiły oś osadnictwa niż jego rubieże (Kiersnowski 1960a, 261–262; Tyszką 1995, 426–427; Bogucki 1996, 108–109; Danielewski 2016a, 33–62). Gdy jednak podział przebiegał wzdłuż doliny, będącej najpewniej terenem bagienno-łukowym, wówczas granica biegła środkiem największego zagłębienia pokrywającego się najczęściej z płynącą rzeką lub strumieniem. Skrajny punkt, gdzie granica się załamywała i schodziła z koryta rzeki, mógł być oparty o mosty i brody, a także o młyny wodne lub jazy rybackie. Trafiają się również informacje o granicznych palach wbitych w dno koryta rzeczne lub na terenach bagiennych. Być może o tradycji takiej praktyki świadczy wzmianka w *Kronice* Anonima zw. Gallem dotycząca wyznaczenia przez Bolesława Chrobrego granicy za pomocą żelaznych słupów wbitych w dno rzeki Sali (Gall, lib. I: 6).

Kolejnym często spotykanym w najstarszych źródłach rodzajem bariery osadniczej są lasy. Nie były one zamieszkiwane, ale ze względu na dużą wartość gospodarczą stale je eksploatowano. To sprawiało, że przeważnie były dokładnie dzielone. Granicę wyznaczać mogły punkty topograficzne lub znaki na drzewach. Punkty takie przybierały różne formy. Wzmianki w źródłach pisanych wspominają o przesiekach wyznaczających linie podziałów⁵⁰, ale również mniej dokładnych punktach takich jak: doły łowieckie, drzewa bartne, smolarnie, a nawet lisie nory. Pewniejszym i najczęściej stosowanym sposobem było znakowanie przebiegu granicy przy pomocy symboli wycinanych na drzewach. Tzw. ciosna miała kształt litery X, a wykonywano ją za pomocą dwóch lub czterech uderzeń siekiery w odkorowaną

⁴⁹ Na przykład w dokumencie Barnima I z 1248 r. dla klasztoru cysterek w Marianowie wymieniono 11 jezior granicznych, bagno, las i rzekę (*Codex Pomeraniae diplomaticus*, 398).

⁵⁰ Na temat znaczenia przesiek we wczesnym średniowieczu por. Miśkiewicz 1961, 92–108; 1970, 389–390; Leśny 1982, 76–82; 1984, 112–114, 118–122; Kowalczyk 1984, 389–394; Dąbrowski 2007, 89–93; Danielewski 2016a, 47–48.

część pnia drzewa. W późniejszym okresie stosowano również wypalanie bardziej skomplikowanych znaków przy pomocy rozpalonego stempla żelaznego. Podobnymi znakami, tyle że rytymi, oznaczano kamienie graniczne. W sensie prawnym to znaki wycięte na drzewach lub ryte na kamieniach stanowiły granicę, na którą powoływano się w dokumentach (Kiersnowski 1960b; por. Maisel 1982, 259-270; Kaźmierczyk, Jaworski 1991; Duma 2015).

Przy wytyczaniu granic w terenie otwartym zazwyczaj posługiwano się wyjątkowymi elementami krajobrazu takimi jak grodziska, mogiły, duże kamienie czy charakterystyczne drzewa. Nie raz podział terenów przebiegał wzdłuż sieci drożnej – jednak nigdy nie był to odcinek zakończony wsią czy przysiółkiem. Wraz ze wzrostem potrzeby doprecyzowania przebiegu linii granicznej po połowie XIII w., niejednokrotnie dla jej wyznaczenia przygotowywano odpowiednie znaki, które umieszczono w terenie. Mogły mieć np. postać znaków ciągłych w formie rowów lub wałów, albo niewielkich kamiennych kopców. Zmiana ta wyznacza nowe podejście do wytyczania zasięgów terytoriów: od naturalnych punktów determinujących przebieg granicy, po takie, których przebieg wyznaczano specjalnie przygotowanymi obiektami (Kiersnowski 1960b, 281–282).

Informację o granicy pomiędzy poszczególnymi miejscowościami na północnym skraju kasztelanii ostrowskiej zaczerpnąć można np. z *Kroniki Wągrowieckiej*. Podczas lustracji granicy między Zbietką i Dzierżązną (ob. Nowa Wieś) przeprowadzonej w 1595 r. poszukiwano śladów dawnej granicy posiadłości, które w terenie były zaznaczone kopcami. Wyróżniano kopce ścienne i narożne. Granica ta wyznaczona była w lasach za pomocą naciosów na sosnach i wyrysowanej (wypalanej?) na nich postaci zakonnika (*Kronika Wągrowiecka*, 42–44).

Z problematyką granic w średniowieczu wiąże się czynność prawna zwana „ujazdem” lub „ochozą”. Wywodzący się z prawa zwyczajowego ujazd polegał na objechaniu osobiście przez księcia lub jego przedstawiciela określonego terytorium, oznaczający wyłączenie go z dotychczasowej jurysdykcji. Obszar ten oznaczano za pomocą nacięć na drzewach lub znaków na kamieniach, a odbywał się w obecności świadków. Wyznaczano w ten sposób tereny pod nowe wsie lokowane na prawie polskim, a później również obszary przekazywane w ręce prywatne, jednocześnie wyłączane z wcześniejszej zależności opolnej. Śladem tego typu czynności jest nazwa wsi Ujazd w pobliżu Sławna oraz leżącej po południowej stronie Wełny w okolicy Wągrowca wieś Ochodza (por. Kiersnowski 1960b, 285).

5.1. Analiza źródeł pisanych

Przy wytyczeniu terytorium kasztelanii ostrowskiej bezpośrednio informacje można uzyskać jedynie ze źródeł pisanych. Wymienione w dokumentach nazwy dwóch miejscowości leżących na tym obszarze, których analizy w głównej mierze pochłaniały badaczy kasztelanii, dają jedynie skąpą podstawę do szerszych wniosków. Szczególnie, że jedynie dla miejscowości *Geserce/Jezierce* można określić pewną lokalizację, która jest potwierdzona własnością osady w czasach historycznych. Identyfikacja źródłowej *Vehne*, podarowanej biskupstwu poznańskiemu przez jokulatora *Iurzyka*, budzi duże wątpliwości i wobec braku innych danych pozostanie nie rozwiązana. Zakładając, że źródłosłów *Vehne* związany jest z Wełną najwłaściwszym byłoby powiązanie jej z biegiem rzek Wełna lub Mała Wełna. Identyfikacja z miejscowością Wełna, leżącą na wschód od Janowca Wielkopolskiego, jest mało prawdopodobna ze względu na położenie, odległość od Ostrowa Lednickiego i brak informacji o tym, że miejscowość ta miałaby się znajdować w dobrach biskupstwa poznańskiego. Tereny te należy raczej wiązać z kasztelanią gnieźnieńską i ważnym szlakiem komunikacyjnym w kierunku północnym.

Można też założyć, że *Vehne* etymologicznie nie jest związana z Wełną, a wówczas przekonująca wydaje się hipoteza o łączeniu miejscowości z Jerzykowem. Nowa nazwa zostałaby urobiona od imienia donatora *Jurzyka* (*Iurici*). Według źródeł pisanych miejscowość w XIV w. znajdowała się w posiadaniu biskupa poznańskiego, od którego zakupił ją kanonik Andrzej z Siernicza Wielkiego. W 1380 r. *Iurzicovo* wraz z pobliskim młynem trafiło w ręce Mikołaja, kasztelana ostrowskiego z rodu Czewojów, w których pozostawało w czasach późniejszych (KDW III, nr 1774). Przeciw tej identyfikacji przemawia jednak dokument lokacyjny wydany przez Bolesława Pobożnego w 1266 r. dla *villas nostras Gyrzyno, Iurzykowo et Semyanowo vulgariter nuncupatas* (KDW I, nr 419). *Gyrzyno* identyfikowane jest jako Jerzyn, *Iurzykowo* jako Jerzykowo, a *Semyanowo* jako Siemianowo. Wszystkie te miejscowości leżą na obszarze jurysdykcji kasztelana ostrowskiego w pobliżu miasta Pobiedziska (*civitate nostra Pobedisc*). Mający przeprowadzić lokację Antoni (*Ianthoni*), otrzymał od księcia m.in. młyn na rzece Głównej. Wydanie dokumentu przez księcia oraz określenie wsi jako *villas nostras* wskazuje na ich przynależność do dóbr monarszych. To przemawiałoby za odrzuceniem identyfikacji źródłowej *Vehne* z Jerzykowem, mimo późniejszej przynależności dóbr do arcybiskupstwa

poznańskiego. W związku z powyższym kwestia lokalizacji *Vehne* pozostaje nierozstrzygnięta.

Przy delimitacji terenu podlegającego komesowi ostrowskiemu niezwykle ważne są źródła wskazujące na przynależność Dębnicy i Woźnik do kasztelanii gnieźnieńskiej (KDW II, nr 736). Jednoznacznie wyznaczają one obszar, na który władza kasztelana ostrowskiego już nie sięgała. Słuszne wydaje się stwierdzenie J. Leśnego, że granicę między kasztelaniami ostrowską i gnieźnieńską wyznaczała na tym odcinku Mała Wełna (Leśny 1976, 12–14). Niestety rozważania tegoż badacza, porównujące kasztelaninę ostrowską ze starogrodzką, mogą pozwolić jedynie na wyciągnięcie wniosków dotyczących wartości gospodarczej tych okręgów. Szczególnie w obliczu pomyłki obliczeniowej, w wyniku której trzykrotnie zawyżono wykreślone terytorium mające podlegać kasztelanowi ostrowskiemu (por. Grygorowicz 1998, 109).

Wydaje się, że ważnym źródłem dla odtworzenia terytorium kasztelanii ostrowskiej mogą być dokumenty dotyczące podziałów Wielkopolski pomiędzy Przemysłem I i Bolesławem Pobożnym. Dyplomy te są wspomniane w literaturze tematu, ale pomijane w głębszej interpretacji. Synowie Władysława Odonica dzielili się ojcowizną trzykrotnie, w 1247, 1249 i 1253 r.⁵¹ (Labuda 1995, 19–24; Hlebionek 2017, 16–76; Nowacki 2018, 137–174). Dla podjętej problematyki ważne znaczenie mają informacje źródłowe dotyczące drugiego i trzeciego podziału. Wzmianki na ich temat przekazały *Rocznik kapituły poznańskiej* i *Kronika wielkopolska*. Oba źródła zgodnie informują, że w wyniku podziału Wielkopolski w 1249 r. Bolesław otrzymał obok metropolitalnego Gniezna szereg grodów: Nakło, Ujście, Czarnków, Żnin, Ostrów, Bnin, Giecz i Biechowo (*Rocznik kapituły poznańskiej*, 15; *Kronika wielkopolska*, rozdział 87, 163; Pawlaczyk, Wiesiołowski 1995, 71–72). Poczynione ustalenia nie utrzymały się długo, gdyż w kolejnym roku Przemysław uwięził brata i zajął przyznane mu terytorium. Uwolniwszy go w 1253 r. ponownie przekazał mu część dziedzictwa (Dobosz 2008; Nowacki 2018, 209–211). W wyniku rokowań prowadzonych na terenie kasztelanii gieckiej Bolesław Pobożny otrzymał wschodnią część Wielkopolski. *Rocznik kapituły poznańskiej* wspominając o tym wydarzeniu przekazuje, że Bolesław otrzymał od brata Gniezno, Kalisz, Rudę, Giecz, Bnin i Biechowo (Pawlaczyk, Wiesiołowski 1995, 76–77). *Kronika wielkopolska* rozszerza te informacje, wymieniając kilka innych ośrodków przekazanych młodszemu z książąt. Bolesław miał otrzymać Gniezno,

⁵¹ Na temat podziałów Wielkopolski w okresie rozbitcia dzielnicowego i współrzędów książąt piastowskich por. Wyszowski 2009, 21–28.

Kalisz, Rudę, Pyzdry, Środę, Bnin, Biechowo, Giecz, Pobiedziska i Kłecko (*Kronika wielkopolska*, rozdział 99, 169).

Porównanie tych przekazów pozwala na wyciągnięcie pewnych nowych wniosków w kontekście kasztelanii ostrowskiej. Oba wskazują, że w 1249 r. jednym z istotnych ośrodków terytorialnych przekazanych Bolesławowi Pobożnemu był gród Ostrów, który pojawia się obok innych wielkopolskich ośrodków kasztelańskich. Nie został jednak wymieniony w żadnym ze źródeł mówiących o podziale z 1253 r. O ile *Rocznik kapituły poznańskiej* całkowicie pominął przynależność tej części dzielnicy, wymieniając jedynie Gniezno, o tyle *Kronika wielkopolska* wyszczególnia dodatkowo Pobiedziska i Kłecko. Oba przekazy milczą o przyznaniu młodszemu z braci pogranicza wielkopolsko-pomorskiego, składającego się z ośrodków w Czarnkowie, Ujściu, Nakle i Żninie, otrzymanych przez Bolesława Pobożnego podczas wcześniejszego podziału ojcowizny. Badacze nie są zgodni co do przynależności tego terytorium po 1253 r. S. Arnold widzi w nim integralną część ziemi gnieźnieńskiej, które choć nie zostało wymienione, przypadło Bolesławowi Pobożnemu. Świadczyć o tym miały czynione przez tegoż księcia nadania ziemskie dla rodu Zarembów przed 1257 r., czyli datą śmierci Przemysła (Arnold 1968, 277). Innego zdania jest Janusz Bieniak, który uważa, że te newralgiczne dla obrony dzielnicy terytorium zatrzymał Przemysł, a dopiero z czasem przeszło pod rządy Bolesława (Bieniak 2011). Zgadza się z nim Łukasz Szempliński, który widzi w tym przejaw przewagi starszego brata nad młodszym i odebranie mu tradycyjnej części dzielnicy gnieźnieńsko-kaliskiej (Szempliński 2019, 97). Tego samego zdania jest J. Leśny, który w monografii kasztelanii ostrowskiej uznał, że Pobiedziska i Kłecko wymieniono w kronice tylko z tego powodu, że należało doprecyzować nową linię graniczną. Uznaje przy tym, że "pojęcie *kasztelania ostrowska* jako określenie odnoszące się do jednostki terytorialnej było już wtedy widocznie mało precyzyjne". Całą swoją uwagę skupia na Pobiedziskach, w których widzi jedyne sukcesora upadającego ostrowskiego grodu kasztelańskiego (Leśny 1976, 26–28; por. Kustra 2013a).

Nie do końca można zgodzić się z interpretacją J. Leśnego. Wobec niejasności źródeł odnośnie przynależności północnej części Wielkopolski nie można jednoznacznie uznać, że Kłecko i Pobiedziska stały się jedynie ośrodkami pogranicznymi⁵². Nie przekonuje również hipoteza, jakoby w ciągu czterech lat, które upłynęły pomiędzy podziałami, określenie *kasztelania ostrowska* przestało być zrozumiałe dla odbiorców. Tym bardziej,

⁵² Na temat lokacji patrz m.in. Górczak 2002; Kustra 2013a; Hlebionek 2017, 72–73; 170–171; por. Sikora 1968, 175; Samsonowicz 1980, 341–348

że przecież wciąż funkcjonowali kolejni kasztelanowie, a termin ten był zakorzeniony w świadomości, tradycji i historii mieszkańców Wielkopolski. Nie sposób stwierdzić jednoznacznie, kto około połowy XIII w. pełnił urząd kasztelana ostrowskiego – mógł to być jeszcze *Milesa, castellanus in Ostrowe* wymieniony w dokumencie z 1238 r., *comes Zbilut, castellanus Ostroviensis* wspomniany w 1256 r. lub inny nieznany ze źródeł urzędnik książęcy. Istotny jest jednak fakt, że w okresie podziałów dzielnicy, czynionych przez synów Władysława Odonica, kasztelania ostrowska była pełnoprawną jednostką administracyjną Wielkopolski, obsadzoną przez wyznaczonego przez księcia komesa. Wydaje się, że rozwiązywania kwestii zniknięcia nazwy *castrum Ostrów* należy poszukiwać w innym wydarzeniu.

Na 1253 r. datowany jest dokument wydany przez Przemysła I dla gnieźnieńskiej kapituły katedralnej (KDW I, nr 320; por. Sikora 1969, 121–124). Wówczas książę, w zamian za wieś Tymieniec w parafii Staw pod Kaliszem, oddał duchownym dobra leżące w ziemi gnieźnieńskiej. Znajdowały się wśród nich Waliszewo (*Waliszewo*), *Solecz*, Konarskie (*Konarske*), Dębica (*Dambnicia*) oraz *Goworewicz*⁵³. Waliszewo to wieś leżąca bezpośrednio na wschodnim brzegu jeziora Lednica, w jego północnej części. *Solecz* (*Solec*?) to nieznana osada, umiejscawiana nad jeziorem Lednica w okolicy Waliszewa⁵⁴. Być może to ta sama miejscowość, którą w późniejszym spisie dóbr kapituły nazwano *Sulovo* (KDW III, nr 1354) i jako *villa deserta* sprzedano w 1552 r. Łukaszowi Siekierskiemu⁵⁵. Jednak pewnych informacji na ten temat brakuje. Z czasem *Solecz* zanikł i prawdopodobnie połączył się z Waliszewem (*Słownik geograficzny*, t. XI, 571–572). *Konarske* to nieznana wieś, umiejscawiana w pobliżu Kłecka, o której dalsze dokumenty nie wspominają (Korytkowski 1883, 149). Ze względu na nazwę być może należy dopatrywać się w niej pierwotnie osady książęcej o charakterze służebnym⁵⁶. Podobne osady służebne: *Skothnicze* i *Jastrabnycze* istniały w najbliższej okolicy Kłecka i zostały wymienione w dokumencie lokacyjnym miasta z 1265 r. (KDW I, nr 330; por. Górczak 2002, 97–98). Dębica z kolei to

⁵³ [...] *Konarske, et duas villas que Waliszewo et Solecz vulgariter nuncupantur cum omnibus earum attinenciis, et partem lacus de Ostrowo incipiendo a districtu eiusdem ville Waliszewo usque in finem lacus qui versus Kleczsko protenditur [...]* (KDW I, nr 320).

⁵⁴ Inna wieś *Solec*, leżąca pod Środą Wielkopolską, należała od 1235 r. do biskupstwa poznańskiego.

⁵⁵ Wydawcy KDW *Sulovo* identyfikują z Sulęcinem (KDW III, nr 1354). Identyfikacja ta zdaje się być błędna, gdyż z późniejszych dokumentów wynika, że kapituła sprzedała pustą swoją wieś Sulowo w 1552 r. Łukaszowi Siekierskiemu, a z Sulęcina pod Środą od 1392 r. pisał się ród szlachecki Sulęckich. Wieś Sulowo istniała jeszcze w XVI w. w okolicy Kostrzyna i być może to ona została wymieniona we wspomnianych wyżej dokumentach (Korytkowski 1883, 153; *Słownik geograficzny*, t. XI, 569, 571–572).

⁵⁶ Na temat osadnictwa związanego z Konarami por. Kaczmarczyk 1949, 1–27; Buczek 1958; Nobis 2013; Danielewski 2015; por. rozdział VII.

duża wieś leżąca nad Małą Welną, o której źródła wspominają, że przynależy do kasztelanii gnieźnieńskiej. Sama Dębica była mocno podzielona. W 1253 r. Przemysław I przekazał kapitulę Dębicę Boguszy. Już wcześniej, przed 1136 r., jej inna część – Dębica Radowita, była w posiadaniu arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, o czym mowa w *Bulli gnieźnieńskiej*⁵⁷. Część tę arcybiskup zamienił z kapitułą w 1325 r. za Cotoń (*Czatome*) pod Rogowem. Istniały jednak jeszcze dwie inne części. Dębica (Książęca) przekazana została przez Władysława Odonica biskupowi poznańskiemu Pawłowi, który następnie oddał ją w posiadanie Klasztorowi henrykowskiemu (KDW I, nr 197; por. Dąbrowski 1953/54, 137–138). Przylegała do niej Dębica Piotra Ojerowicza/Ogierowicza, którego potomkowie złączyli wieś dwieście lat później w ramach swojego majątku (Kozierowski 1934, 33). Wymienione w dokumencie *Goworewiche* pozostają nierozpoznane. W KDW odczytano nazwę jako *Gowarzewo*, takiej jednak nie sposób odnaleźć na terenie między Ostrowem Lednickim i Gnieznem, gdzie upatruje się wszystkich przekazanych wówczas dóbr. Poza wymienionymi powyżej miejscowościami książę przekazał kapitulę prawa do niewielkiej części jeziora Lednica. Nadanie dotyczyło północnego fragmentu jeziora, rozciągającego się od Waliszewa w kierunku Kłęcka. Tym sposobem kapituła weszła w posiadanie sporych majątków leżących po wschodniej stronie jeziora Lednica wraz z jego północną częścią (por. Korytkowski 1883, 147–252).

Nie zachowała się data dzienna dokumentu przekazującego kapitulę dobra książęce, jednak ze względu na to, że wymieniony w nim jest jedynie Przemysław I, najpewniej doszło do tego przed uwolnieniem Bolesława Pobożnego i wydzieleniem mu części Wielkopolski, zwłaszcza że przekazywane dobra znajdowały się w przyznanej mu ziemi gnieźnieńskiej. Młodszy Władysławowicz został uwolniony przez brata na Wielkanoc 1253 r. Jak wykazał Józef Dobosz, do trzeciego podziału dzielnicy doszło wiosną tego roku. Najpewniej główne decyzje polityczne zapadły w kwietniu, a doprecyzowano je wraz z przekazaniem władzy Bolesławowi w maju. Wskazywałoby to, że przekazanie gnieźnieńskim kanonikom terenów na wschód od jeziora Lednica miało miejsce na początku 1253 r. (por. Bielińska 1967, 96–97; Dobosz 2008, 13–18).

W 1357 r. Kazimierz Wielki wydał przywilej dotyczący majątków metropolii gnieźnieńskiej (KDW III, nr 1354). Na prośbę arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego władca potwierdził stan posiadania metropolity gnieźnieńskiego oraz kapituły katedralnej.

⁵⁷ [...] *Dambnicia Radovit cum his eius possesores (sic): Smarcek, Doman, Sedlevit, Locana, Vestina, cum filiis eorum* (KDW I, nr 7).

W wykazie podano listę wsi będących w posiadaniu arcybiskupa i osobno włości kapitulne. Można zakładać, że przynajmniej część z tych miejscowości znajdowała się w rękach duchownych od dawna. Z powodu braku źródeł nie sposób jednak określić kiedy mogło dojść do ich przejścia na rzecz kościoła. W połowie XIV w. gnieźnieńska kapituła katedralna znajdowała się w posiadaniu dziewięciu wsi na obszarze kasztelanii ostrowskiej. Najobszerniejsze włości zlokalizowane były po wschodniej stronie jeziora Lednica. Oprócz znanego z XIII-wiecznych dokumentów Waliszewa do kapituły należały: Dziekanowice, Żydówko (obecnie Żydowo), Komorowo, Jeziorzany i Biskupice. Wraz z wsiami leżącymi na wschód od Małej Włny tworzyły one zwarty klucz dóbr kapitulnych⁵⁸. Poza tym zespołem majątków znajdowały się zakupione w 1257 r. Jezierce, a także oddalone od pozostałych włości: Parczewo w okolicy Kłecka oraz Popkowice w okolicy Kiszkowa. Nie sposób jednoznacznie stwierdzić, czy wymienioną w dokumencie miejscowość *Sulovo* należy identyfikować z *Solczem* otrzymanym od księcia Przemysła I. W spisie nie wymieniono znanej z 1253 r. wsi *Konarske* (por. Korytkowski 1883, 147–252).

Nie są znane okoliczności i czas przekazania włości na wschodnim brzegu jeziora Lednica gnieźnieńskiej kapitule katedralnej. Można przypuszczać, że przynajmniej część z nich, jeśli nie wszystkie, znajdowały się pierwotnie w posiadaniu władcy. Najpewniej należały do nich Dziekanowice leżące tuż przy Ostrowie Lednickim. S. Kozierowski wysunął hipotezę, że dawna nazwa tej miejscowości brzmiała Lednica. Dopiero z chwilą przekazania wschodniego brzegu jeziora kapitule katedralnej i lokacją wsi na prawie średzkim utworzono nową nazwę. Ta związana była z przeznaczeniem jakie wieś pełniła w kapitulnym systemie majątkowym: prestymonium należącym do uposażenia dziekana katedry gnieźnieńskiej (Korytkowski 1883, 169–170; Kozierowski 1934, 37).

Pomimo, że dokument z 1253 r. pozornie nic nie wnosi do tematu zasięgu kasztelanii ostrowskiej, to nie sposób nie zauważyć pewnego podobieństwa do wydarzeń, które miały miejsce w tym czasie w Poznaniu. Najpewniej około 1250 r. książę Przemysł I przekazał arcybiskupstwu poznańskiemu gród na Ostrowie Tumskim, z zamiarem lokowania Poznania na lewym brzegu Warty. Przyjmuje się, że zmiany własnościowe trwały kilka lat, być może od 1244 r., a zakończyły się lokacją miasta w 1253 r. (Jasiński 2005; Jurek 2005; Kaczmarek 2005; Kóčka-Krenz 2005, 35). Czy książę mógł mieć podobne plany w stosunku do grodu na Ostrowie Lednickim nie sposób udowodnić.

⁵⁸ Do kapituły należały też m.in. leżące pomiędzy Małą Włną a Gnieznem: Dębica, Pępice (ob. Działyń), Kopydłowo, Braciszewo (KDW III, nr 1354).

Być może jednak oddanie części majątków stanowiących bezpośrednie zaplecze grodu ostrowskiego wskazuje na chęć opuszczenia podupadającej siedziby pierwszych Piastów. Wpisywałoby się to w szerszy projekt książęcy związany z lokowaniem miast. Tłumaczyłoby też, dlaczego wymieniony podczas podziału Wielkopolski z 1249 r. *castrum Ostrow* został pominięty w liście ośrodków przekazanych Bolesławowi w 1253 r. Wymienione w jego miejsce Pobiedziska i Kłecko należałoby rozumieć jako planowane nowe centra lokalne, będące jednak sukcesorami ośrodka grodowego na Ostrowie Lednickim. Obie miejscowości wkrótce zostały lokowane na nowych prawach jako miasta: Kłecko w 1255 r. lub 1265 r., Pobiedziska przed 1266 r., być może w 1257 r. (Górczak 2002). Były to miasta królewskie i siedziby późniejszych starostw niegrodowych. Oba cieszyły się przychylnością władców, przejawiającą się m.in. w fundacji świątyni. Ponadto w Pobiedziskach znajdowała się *curia* monarsza, a liczne pobyty i wystawione tutaj dokumenty Przemysła I mogą sugerować, że ośrodek ten był jedną z jego ulubionych rezydencji (Wyszkowski 2009, 52–62).

Potwierdzeniem regionalnego znaczenia Pobiedzisk i Kłecka są plany reformy administracyjnej z 1312 r. przygotowywanej przez synów Henryka głogowskiego, w których rękach znajdowała się wówczas ta część Wielkopolski (KDW II, nr 952; por. Jurek 1995). Planowane było wprowadzenie podziału administracyjnego, którego centra stanowić miały głównie miasta nowego typu⁵⁹. Na omawianym obszarze planowano ustanowić dwa dystrykty: pobiedziski (*Pobedist cum suo districtu*) oraz kłecki (*Cleczk cum suo districtu*). Mimo, że ostatecznie do tego podziału terytorialnego nie doszło, ilustruje on zmianę jaka zaszła na terenie kasztelanii ostrowskiej. Dawny gród wyspowy nie przystawał do nowych potrzeb społeczno-ekonomicznych władztwa Piastów wielkopolskich. Zmienił się również system fortyfikacyjny, w którym miejsce drewniano-ziemnych umocnień grodowych zajęły zamki i otaczane murami obronnymi miasta (Gąsiorowski 1966; por. Miśkiewicz 1964).

Powyższa interpretacja wydarzeń mogących doprowadzić do pominięcia *castrum Ostrow* w dokumencie z 1253 r. dotyczącym podziału Wielkopolski, rozpatrywana

⁵⁹ Podział administracyjny na dystrykty (niem. *weichbild*) zaczął się wykształcać na Śląsku już około połowy XIII w. Był konsekwencją zmian społeczno-ustrojowych i ekonomicznych wynikających z postępującej kolonizacji na prawie niemieckim i rozwoju immunitetów. Dystrykt miał podłoże ekonomiczne (lokalizacja targu) oraz jurysdykcyjne (siedziba tzw. wójta krajowego – *landwójta*) i zazwyczaj obejmował miasto oraz okoliczne wsie. Niekiedy tworzone dystrykty, których centrum znajdowało się w zamku lub na grodzie ("miasto i gród wraz z dystryktem" – w tych przypadkach zazwyczaj planowano przeprowadzenie lokacji miejskiej w oparciu o podgrodzie). Na temat przemian administracyjnych Śląska por. m.in. Orzechowski 1972; Ptak 1997; Nowakowski 2009; Pauk, Wólkiewicz 2013.

na szerszym tle polityczno-społeczno-gospodarczym, pozwala na włączenie w obręb pierwotnej kasztelanii ostrowskiej zarówno Pobiedzisk, jak i Kłecka. Ośrodki te stanowiły centra określonych okręgów terytorialnych i dysponowały zapleczem osadniczo-gospodarczym. Przy wyznaczeniu tegoż zaplecza, jak i dokładniejszych granic kasztelanii ostrowskiej pomocna może być analiza lokalnych struktur kościelnych.

5.2. Granice administracji kościelnej

W historiografii znana jest hipoteza dotycząca pokrywania się granic administracji świeckiej i kościelnej we wczesnym średniowieczu. Jest to tendencja ogólnoeuropejska, którą zauważono m.in. we Francji, Niemczech, w Czechach i na Słowacji, a także w Polsce (por. m.in. Abraham 1962, 60–61; Arnold 1968, 234–238, 257–258; Kumor 1969, 296–297 gdzie dalsza literatura; Labuda 1972, 393–395). Znaczące jest przy tym stwierdzenie, że organizacja administracji kościelnej charakteryzuje się większą trwałością niż podziały polityczne. Dzięki temu określone struktury kościelne mogą być przydatne przy próbach wyznaczenia zasięgu dawnych świeckich jednostek administracyjnych. Sytuacja, w której granice administracji państwowej nie pokrywają się z kościelnymi, uznawana bywa wręcz za odbiegającą od normy. Ma to miejsce zwłaszcza w odniesieniu do większych jednostek administracji kościelnej jakimi są diecezje. W okresie, dla którego istnieją zachowane źródła pisane dotyczące powołania nowych diecezji, trudno jest znaleźć przykład, kiedy nowopowstała jednostka nie pokrywa się z granicą polityczną (Chachaj 1999, 380–381). Przykłady nakładania się administracji świeckiej i kościelnej na poziomie diecezji i województw są widoczne m.in. w zasięgu diecezji krakowskiej, a także na Pomorzu (Ślaski 1960, 236–238; Labuda 1972, 393–395; Chachaj 1999, 380–381). Znane są jednak również przypadki, kiedy za zmianami politycznymi szły zmiany w strukturach kościelnych. Przykładem może być ziemia słupska na Pomorzu. Po podboju przez Świętopelką, prawdopodobnie w latach 1217–1218, została ona odłączona od diecezji kamieńskiej i włączona do diecezji gnieźnieńskiej, a następnie w 1317 r., kiedy ponownie znalazła się w obrębie księstwa zachodniopomorskiego, powróciła do biskupstwa kamieńskiego (Warężak 1929, 30; Ślaski 1960, 236; Labuda 1972, 394; Kowalczyk 1987, 99). Z XIV w. znane są też przykłady korekty obszarów diecezji krakowskiej, kiedy za zmianą granic dzielnicowych podąża zmiana w administracji kościelnej (Chachaj 1999, 381).

Również jednostki administracji kościelnej niższego rzędu, tj. dekanaty i parafie, mogły być zbieżne z granicami administracji świeckiej. Udowodniono, że granice terytoriów kasztelańskich na Pomorzu przetrwały częściowo w podziale na dekanaty i parafie⁶⁰ (Ślaski 1960, 236–238). Niemiecki badacz Pomorza Wschodniego, Ernst Bahr, twierdził wręcz, że granice dekanatów oparte były o terytoria poszczególnych kasztelanii lub ziem (za Ślaski 1960, 237; por. Buczek 2006). Podobne zdanie miał Józef Spors, który uważał, że ze względu na to, iż pierwsze kościoły powstawały przy ośrodkach kasztelańskich i obejmowały określone zespoły osadnicze, zasięgi obu administracji się pokrywały. Te najstarsze okręgi parafialne obejmować miały od kilku do nawet kilkudziesięciu wsi. Wraz z fundowaniem kolejnych kościołów pierwotna duża parafia dzieliła się wewnętrznie (Spors 1979, 170–173). W wykorzystaniu potencjału terenów najstarszych parafii najdalej poszedł Stanisław Zajączkowski, który rozwijając tezy z rozprawy S. Arnolda, w granicach okręgów parafialnych widzieć chciałby nawet reminiscencje terytoriów plemiennych (Zajączkowski 1951, 14; por. Arnold 1968).

Teoria retrogresywna wykorzystująca struktury kościelne dla odtworzenia administracji świeckiej ma też swoich przeciwników. Jednym z głównych jej oponentów był Karol Buczek. Jego zdaniem nie ma wystarczających podstaw do bezpośredniego łączenia obu typów administracji. Uważał on, że wraz z rozwojem osadnictwa i zwiększaniem się liczby kościołów, sieć parafialna szybko się przekształcała, a do tych zmian dostosowywano sieć dekanalną i nie mają one nic wspólnego z podziałami na kasztelanie, czy powiaty (Buczek 2006, 79–82).

Obok poglądów skrajnych istnieją też propozycje kompromisowe, które wskazują, że nie można jednoznacznie odrzucić potencjału korzyści, które niesie analiza terenowych struktur kościelnych zarówno na poziomie regionalnym, jak i lokalnym. Przy tych próbach niezbędne jest jednak zachowanie daleko idącej ostrożności (Kowalczyk 1987, 102). Takie podejście wydaje się najwłaściwszym, przy zachowaniu szczególnej uwagi na poczynione w literaturze zastrzeżenia. Nie należy bezkrytycznie zakładać istnienia stosunku bezpośredniej zależności między organizacją kościelną i świecką, a każda sytuacja wymaga indywidualnego rozpatrzenia. W związku z tym wypada bliżej przyjrzeć się organizacji kościelnej na terenie zachodniej części ziemi gnieźnieńskiej.

⁶⁰ Badacze podkreślają jednak specyfikę Pomorza Zachodniego, w stosunku do innych regionów Polski przejawiającą się m.in. w implementowaniu gotowych rozwiązań, wypracowanych na innych obszarach władztwa Piastów – por. Ślaski 1960, 225–226.

W związku z utworzeniem metropolii gnieźnieńskiej w 1000 r. musiało dojść do wyznaczenia obszarów podlegających stolicy arcybiskupiej oraz biskupstwom w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu, a także istniejącemu już biskupstwu poznańskiemu (por. m.in. Buczek 1938; Abraham 1962; Labuda 1987, 205n, 236; Sikorski 2011, 130–148; Jurek 2018). Wydaje się prawdopodobne, że do wyznaczenia stałych granic diecezji doszło już podczas erekcji metropolii. Zgodnie z zapisami *Annales Magdeburgensis* i *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium* to Otton III dokonał podziału Polski na pięć biskupstw, choć zarówno inicjatywa jak i konkretne propozycje musiały wyjść od Bolesława Chrobrego, jako władcy państwa (Abraham 1962, 127, 132). Brak źródeł nie pozwala na określenie, jakie terytoria miałyby należeć do poszczególnych diecezji. Przyjmuje się jednak, że najpewniej pokrywały się one z istniejącymi granicami osadniczymi, plemiennymi i politycznymi (Abraham 1962, 129; Kumor 1969, 320–321). Autor pierwszej monografii początków kościoła polskiego, Władysław Abraham, nie podjął się jednak wyznaczenia nawet hipotetycznego zasięgu XI-wiecznej archidiecezji gnieźnieńskiej. Wschodnią część Wielkopolski wliczając do niej Jan Korytkowski oraz Józef Nowacki (Korytkowski 1888, 30; Nowacki 1964, 44). Z kolei Jan Natanson-Leski do najstarszej metropolii przypisał m.in. terytorium ogólnie nazwane *Ziemią Gnieźnieńską* (Natanson-Leski 1964, 25). Dokładniejsze granice diecezji polskich, poświadczone w źródłach pisanych, były ustalone już w początkach XII w. (Abraham 1962, 129–131; Kumor 1969, 302–303, 320–321). Być może dokonał tego legat papieski Idzi z Tusculum, który przy poparciu Bolesława Krzywoustego, wyznaczył granice diecezji kujawskiej, co musiało być związane ze zmianami dotychczas istniejącego porządku diecezjalnego (KDW I, nr 575; Danielewski 2019, 129–168). Mogło do tego dojść też już nieco wcześniej, po 1075 r., kiedy papież Grzegorz VII napominał Bolesława Śmiałego o konieczności reorganizacji kościoła polskiego, „gdyż w Polsce jest zbyt mało biskupów, a ich diecezje są bardzo rozległe” (KDW I, nr 4; tłumaczenie za Kumor 1969, 321). Zdaje się, że nie można jednak definitywnie odrzucić możliwości wytyczenia dokładniejszych granic diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej już podczas ustanawiania metropolii. Obszary te, leżące w samym centrum piastowskiej domeny, należały do najlepiej zagospodarowanych i najgęściej zaludnionych, więc rozgraniczenie ich wydaje się mieć pierwszorzędne znaczenie. Uznanie przynależności określonych zespołów osadniczych do konkretnych diecezji w początku XI w. nie wymusza jednocześnie konieczności przyjęcia istnienia granicy linearnej, która wytyczona zostać mogła w późniejszym czasie.

Wydana w 1136 r. przez papieża Innocentego II bulla *Ex commisso nobis a Deo* pozwala na pierwsze precyzyjniejsze określenie zasięgu archidiecezji gnieźnieńskiej. W pierwszej części bulli wymieniono należące do niej grody, z których przysługiwały metropolii określone dochody. Powszechnie przyjmuje się, że były to centra lokalnych jednostek administracyjnych – okręgów grodowych/kasztelanii. Do opisu obszaru archidiecezji wykorzystano więc istniejący układ administracji świeckiej, najpewniej bezpośrednio powielając istniejące granice. Przyjmując taką interpretację można założyć, że znany z późniejszego okresu przebieg granic diecezjalnych jest pochodną zasięgu funkcjonujących w początku XII w. kasztelanii, a być może nawet okręgów grodowych z początków XI w. Należy jednak zachować przy tym daleko idącą ostrożność i uzyskane dane kartograficzne skonfrontować z wynikami badań osadniczych oraz lokalnymi warunkami fizjograficznymi. Teren podlegający zwierzchnictwu arcybiskupa gnieźnieńskiego w 1136 r. łącznie wynosił około 40100 km² i obejmował obszar, na który składało się 18 kasztelanii: gnieźnieńska, ostrowska, łekneńska, nakielska, łądzka, kaliska, częstramska, rudzka, milicka (część), sieradzka, spicymierska, małogoska, rozpierska, łeczycka, wolborska, żarnowska, skrzyńska i łowicka (Warężak 1929, 8; por. Zakrzewski 1901).

Ośrodki kasztelańskie wymieniono w bulli według określonego schematu, zachowując ich układ geograficzny. Zaczynając od stolicy metropolitalnej w Gnieźnie na liście umieszczono leżący na zachodzie Ostrów, następnie położone na północ Łekno i Nakło, za którymi znajdują się ośrodki leżące na południe od Gniezna. Zachowana kolejność wymienionych okręgów pozwala domniemywać, że graniczyły one ze sobą. Przyjmując takie założenie kasztelania ostrowska graniczyłaby z gnieźnieńską na wschodzie i z łekneńską na północy. Jej granica zachodnia i południowa powinna być skorelowana z granicą diecezjalną, która na tym odcinku była bardzo stabilna i od XII w. do 1925 r. niewiele się zmieniła⁶¹. Brak sporów dotyczących przebiegu tego odcinka granicy między hierarchami wskazuje, że była ona czytelna i jednoznacznie określona. Na obszarze od Noteci w okolicach Szamocina, granica ma charakter południkowy aż po Kostrzyn, gdzie przyjmuje układ bardziej równoleżnikowy, biegnąc do Wrześni i Łądu. Na odcinku śródkowowielkopolskim po stronie poznańskiej pogranicznymi parafiami zostały: Łęgowo pod Wągrowcem, Lechlin, Skoki, Długa Goślina, Łopuchowo, Murowana Goślina, Owińska, Kicin, Wierzenica,

⁶¹ Zmiany granic diecezji dotyczyły m.in. odcinka pałuckiego: w 1364 r. arcybiskup Jarosław Bogoria Skotnicki oraz biskup Jan V Doliwa zawarli ugodę, na mocy której podzielono sporne obszary. Do diecezji poznańskiej włączono parafię Margonin oraz kilka okolicznych wsi, natomiast metropolii gnieźnieńskiej przypadły Chojna, Gołańcz, Żoń, Maskownica i Gralewo (Nowacki 1964, 33–34; por. Borek 2017).

Uzarszewo⁶², Iwno, Siedlec, Nekla, Opatówko i Targowa Górka. Ze względu na brak źródeł nie sposób ostatecznie stwierdzić, że granice diecezji wyznaczono w oparciu o zasięg opoli lub kasztelanii, choć wydaje się to wysoce prawdopodobne (Zakrzewski 1901; Nowacki 1964, 34–35).

Należy zastanowić się, czy powstające w XIII w. sieci parafialna i dekanalna mogły być dostosowane do istniejących lokalnych podziałów administracji świeckiej. Wydaje się, że bliższym prawdy twierdzeniem jest oparcie wszelkich pierwotnych podziałów administracji, zarówno świeckiej jak i kościelnej, o regionalne struktury osadnicze. Podstawowe znacznie miały dla nich warunki fizjograficzne i zasoby naturalne, które określały przestrzeń optymalną do zasiedlenia i determinowały dynamikę osadnictwa. W okresie średniowiecza nie bez znaczenia była również kwestia własności i immunitetów, zwłaszcza przynależność do dużych majątków ziemskich należących do władców oraz możnych świeckich i kościelnych. Dekanaty i parafie musiały się jednak zawierać w ramach granic diecezjalnych. W tym wypadku obszar kasztelanii ostrowskiej znajduje się na uprzywilejowanej pozycji, gdyż wciśnięty jest niejako w kąt gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. Przyjmując zbieżność granicy kasztelanii i diecezji na tym odcinku, możliwe jest wytyczenie dokładnego zasięgu jurysdykcji kasztelana ostrowskiego na południu i zachodzie w oparciu o system parafialny. Obszar ten, aż po Wełnę na północy, przynależał do archidiakonatu gnieźnieńskiego. Poza Wełną znajdował się pałucki dekanat łekneński, do którego również przynależały wsie Łaziska, Siemno i Ochodza. Miejscowości te leżą po południowej stronie rzeki, ale na północ od granicznej linii Puszczy Goła. Z kolei do parafii w Mieścisku przynależały Koźlanka i Zakrzewo, położone wśród lasów po północnej stronie Wełny. Stan ten potwierdza graniczny charakter kompleksu leśnego, a nie samej rzeki.

Głównym problemem badawczym w wyznaczeniu zasięgu kasztelanii ostrowskiej jest określenie jej wschodniej granicy, poza którą znajdowały się tereny poddane jurysdykcji kasztelana gnieźnieńskiego. Niestety w tej materii układ parafialny nie pozwala na wyciąganie jednoznacznych wniosków. Jediną zorientowaną południkowo barierą terenową na tym obszarze stanowią łączące się rynny glacialne zajęte przez dolinę Małej Wełny oraz

⁶² Na mapie Wielkopolski doby Piastowskiej w KDW t. IV błędnie zaznaczono granicę diecezji włączając parafię Uzarszewo oraz miejscowość Łopuchowo (par. Gać) do metropolii gnieźnieńskiej (por. Nowacki 1964, 377). Podobnie błędnie nakreślona jest granica u K. Hładyłowicza (1932), który włącza Jagodno, Tarnowo, Puszczykowo, Sokolniki i Gwiazdowo do diecezji gnieźnieńskiej, gdy tymczasem przynależały do parafii św. Piotra (?) w Kostrzynie (diecezja poznańska) (por. Nowacki 1964, 357). Podobnie rzecz się ma ze Skokami i leżącymi w skockiej parafii św. Mikołaja Roszkowem i Rękojadami (Rękojadami) oraz przebiegiem granicy dalej w kierunku północnym obejmującej część parafii w Lechlinie (miejscowość Przysieka), Pruścach (miejscowość Wiatrowo) i Łęgowie (miejscowość Siemno) (por. Nowacki 1964, 380–381).

jeziora Kłęckie i Łopienno. Dawniej rozległa, zabagniona dolina rzeczna, o stromych brzegach sięgających nawet kilkunastu metrów wysokości, stanowiła poważną przeszkodę komunikacyjną. Z jej przebiegiem łączono granicę między kasztelaniami (por. Arnold 1968; Leśny 1976; Górecki 2001a). Taka interpretacja wydaje się właściwa, jednak przyjmując przynależność ośrodka kłęckiego do kasztelanii ostrowskiej należy ją przedłużyć w kierunku północnym, najpewniej wzdłuż rynny glacialnej⁶³. Taka propozycja nie znajduje jednak pokrycia w zasięgu wszystkich znanych z XV w. miejscowych parafii. O ile jest ona trafna w przypadku parafii w Kłęcku i Łopienniu⁶⁴, to nie pokrywa się z okręgiem kościoła w Dębicy. W parafii tej znajdowały się zarówno wsie leżące po wschodniej, jak i zachodniej stronie doliny Małej Wełny⁶⁵. Przynależność Dębicy do kasztelanii gnieźnieńskiej tym bardziej stawia pod znakiem zapytania kwestię pokrywania się podziałów administracji świeckiej i parafialnej. Pewnego wytłumaczenia powyższej sytuacji być może należy doszukiwać się w stosunkach własnościowych na tym terenie. Okoliczne ziemie w XIV/XV w. znajdowały się w posiadaniu rodu Porajów. Należały do nich m.in. Dębica, Zagajewo, Owieczki i Sulin. Prawo patronatu parafialnego kościoła p.w. św. Mikołaja znajdowało się w rękach właścicieli Dębicy i Zagajewa. Być może przy fundacji kościoła ród Porajów skutecznie zabiegał o włączenie do "swojego" okręgu parafialnego również majątności leżących po zachodniej stronie doliny rzecznej, które dodatkowo poszerzono o trzy okoliczne wsie⁶⁶. Kwestia ta wymaga z pewnością dodatkowych badań. Podobnie rozważyć należy przynależność terytorialną Łubowa i pobliskich wsi, które w średniowieczu należały do miejscowej parafii. Łubowo położone jest po wschodniej stronie Małej Wełny, której dolina w tym miejscu ma najmniejszą szerokość w okolicy. Najpewniej sprawiło to, że przez okolicę przebiegał szlak komunikacyjny potwierdzony dla okresu nowożytnego, mający być może dużo wcześniejszą genezę. Mimo tego, bariera jaką stanowiła rynna glacialna i płynąca jej dnem Mała Wełna, nie pozwalała na łatwe przedostawanie się na zachodni brzeg rzeki. Z tego powodu zakładam, że pomimo względnie bliskiego położenia od Ostrowa Lednickiego

⁶³ Również obecnie wzdłuż jeziora Łopienno przebiega część granicy województw wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego.

⁶⁴ Do parafii w Łopienniu w XV w. należał Międzychód leżący po wschodniej stronie rynny glacialnej. Miejsce to jednak jest bardzo specyficzne, gdyż znajduje się tutaj największe zwężenie rynny i kanał łączący jeziora Łopienno i Kłęckie. W przeszłości funkcjonowała tutaj przeprawa mostowa, a wcześniej być może grobla, co zdaje się sugerować rzeźba terenu.

⁶⁵ Do parafii należały: Dębica Kościelna, Dębica Większa, Brzozogaj, Biskupice, Opieczki, Pępice (ob. Działyń), Strychowo, Żegnów (Żegnówko), Kopydłowo, Pruchnowo, Myślecin, Owieczki, Sulin (*Szubyno*), Zagajewo (Lib. Bf. 47–50).

⁶⁶ Dotyczy to Pruchnowa, do 1272 r. będącego własnością książęcą, a następnie sprzedanego sołtysowi Kłęcka (KDW I, nr 447), Brzozogaju będącego własnością Grzymalitów, a także Biskupic należących do arcybiskupa gnieźnieńskiego (KDW III, nr 1354).

(około 6 km), Łubowo znajdowało się na terenie kasztelanii gnieźnieńskiej, pełniąc ważną rolę strategicznego punktu na szlaku komunikacyjnym. Być może również należące do parafii łubowskiej wsie: Leśniewo, Chwałkowo, Przyborowo i Pierzyska, należy łączyć z tą jednostką organizacyjną, a na pewno z obszarem pogranicza pomiędzy kasztelaniami ostrowską i gnieźnieńską. O związku osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Łubowie z grodem na Górze Lecha świadczyć może również znajdujące się dalej na wschód cmentarzysko w Łubówku, na którym odkryto pochówki bogato wyposażone w uzbrojenie i ozdoby z okresu kształtowania się władztwa pierwszych Piastów (por. Kostrzewski 1921; Kara 1991; 1993).

5.3. Granice powiatowe

Z granicą diecezjalną w dużej mierze zbieżna jest rubież powiatu gnieźnieńskiego, wykreślonego m.in. na podstawie ksiąg poborowych z XVI w. Na odcinku ostrowskim obie te granice niemal dokładnie się pokrywają, poczynając od południowo-wschodnich krańców kasztelanii bliźniaczo wyznaczają południowy i zachodni zasięg, aż po Szczodrochowo. W tym miejscu granica powiatowa odbija w kierunku północno-zachodnim, obejmując niewielki fragment podlegający archidiecezji poznańskiej⁶⁷. Dochodzi do rzeki Welny w okolicy Rogoźna, gdzie przyjmuje bieg równoleżnikowy kierując się w górę rzeki ku wschodowi (Arnold 1968, 256, 262).

5.4. Zasięg kompleksów leśnych

O zasięgu wczesnośredniowiecznych jednostek administracyjnych, zarówno świeckich, jak i kościelnych, decydowały lokalne struktury osadnicze oraz warunki środowiska naturalnego. Rubieże w znacznej części pokrywają się z pustkami osadniczymi, które wyznaczały słabe gleby pokryte połaciami lasów. Na południu były to lasy na zachodnim przedłużeniu Puszczy Mokowskiej, oddzielające Pobiedziska od Kostrzyna i Giecza. Na zachodzie barierę dla osadnictwa stanowiła Puszcza Zielonka. Północny kres wyznaczała Puszcza Gola porastająca brzegi Welny oraz sama rzeka. Granice te

⁶⁷ Granica powiatowa przebiega rozbieżnie od diecezjalnej dzieląc niektóre graniczne parafie, np. Skoki, Kostrzyn, Iwno (Nowacki 1964, 34).

uksztaltały się we wczesnym średniowieczu i w znacznej mierze pozostały aktualne do czasów współczesnych (por. rozdział V).

5.5. Stan osadnictwa wczesnośredniowiecznego

Dotychczas prowadzone badania nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym nie obejmowały wyznaczonego terytorium. Miały charakter ogólny nawiązujący do przemian związanych z kształtowaniem się państwa Piastów (Kara 2009) lub obszar ten włączano do opracowań ziemi gnieźnieńskiej (Mikołajczak 1972, 162–168; Janiak, Strzyżewski 2001). Opracowania osadnicze badaczy z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy koncentrowały się na obszarze kasztelanii w granicach wykreślonych przez J. Leśnego (Górecki 2001a, 96–110; 2002; Banaszak, Tabaka 2016c). Najintensywniejsze prace prowadzono nad zasiedleniem bezpośredniego zaplecza ośrodka na Ostrowie Lednickim w granicach Lednickiego Parku Krajobrazowego (Kurnatowska, Kurnatowski 1991; Dzieciółowski 1991; *Między ziemią, wodą i powietrzem* 2022). Pozostałe tereny stawały się obiektem badań jedynie incydentalnie, przy okazji opracowań mikroregionalnych (Krzepkowski 2017a).

Wyniki prowadzonych badań, prowadzone często w oparciu o znaleziska pozyskane podczas realizacji programu AZP, wskazują na intensywne zasiedlenie regionu w przeszłości. Całość obszarów zawartych między kompleksami leśnymi na północy, zachodzie i południu podlegała dynamicznym zmianom osadniczym, które w znacznym stopniu zmieniały oblicze krajobrazu. Dokładna analiza śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego zostanie przedstawiona w dalszej części pracy.

5.6. Wyznaczenie zasięgu kasztelanii ostrowskiej

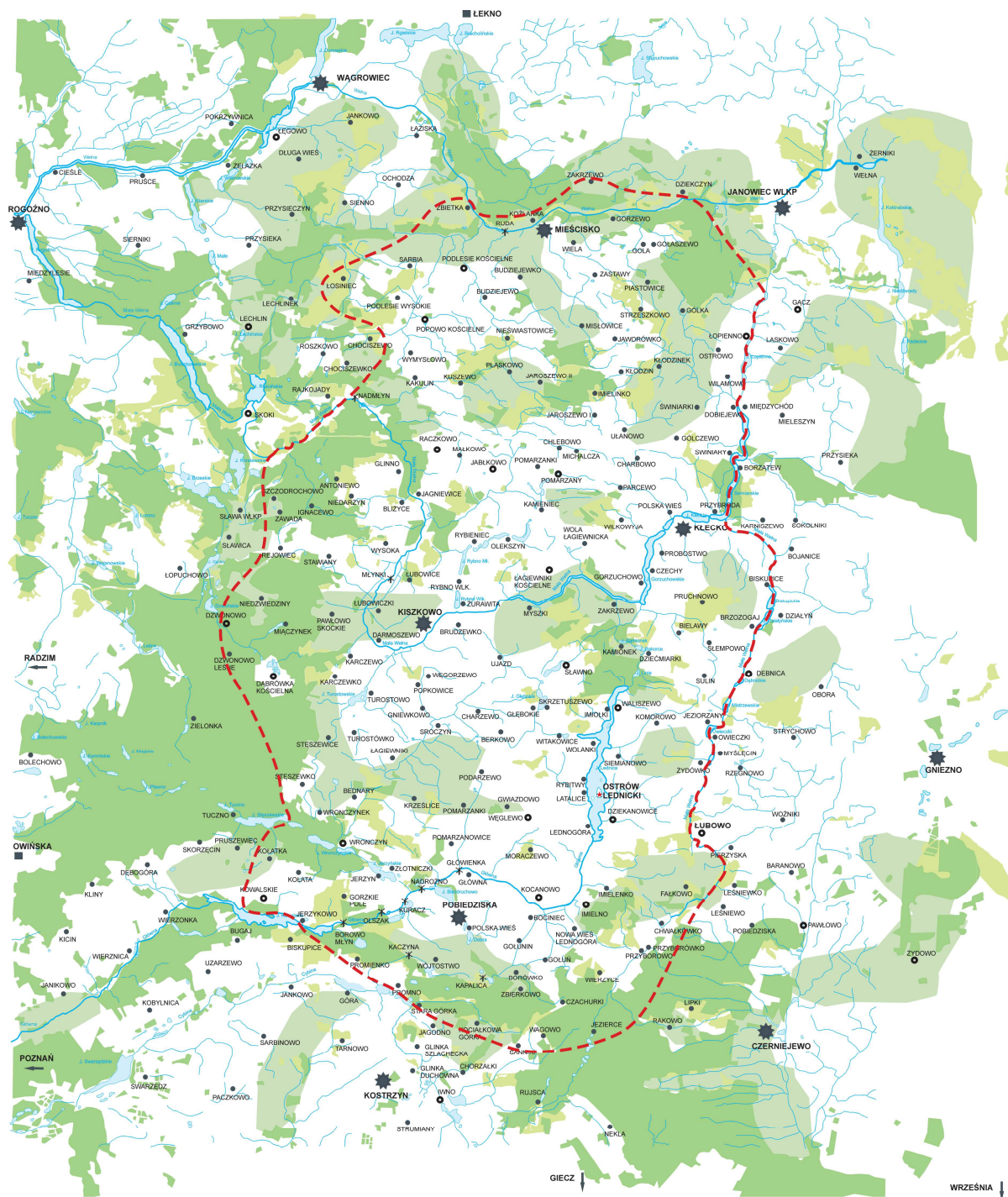
Biorąc pod uwagę wymienione powyżej argumenty, możliwe jest podjęcie próby wyznaczenia granic kasztelanii ostrowskiej. Obszar ten stanowił integralną część ziemi gnieźnieńskiej, której łączność terytorialna została zachowana podczas podziałów dzielnicowych Wielkopolski pomiędzy Przemysłem I i Bolesławem Pobożnym w 1249 r. oraz 1253 r., a także między synami Henryka głogowskiego w 1312 r.⁶⁸ Późniejszy upadek znaczenia grodu na Ostrowie Lednickim nie wymusza uznania podrzędności kasztelana ostrowskiego w stosunku do swojego gnieźnieńskiego odpowiednika. O wartości i znaczeniu

⁶⁸ Pobiedziska i Kłeko należą do działu gnieźnieńsko-oleśnickiego (KDW II, nr 952).

obszaru stanowiły urodzajne ziemie o dużej gęstości zaludnienia, a także umiejscowienie na ważnym dla Wielkopolski szlaku komunikacyjnym między Poznaniem i Gnieznem.

Granice kasztelanii ostrowskiej w znacznej mierze opierały się o duże połacie leśne. Były to naturalne bariery dla osadnictwa, które wpływały na kształt również innych jednostek kościelnej (diecezjalnej, dekanalnej, parafialnej) i państwowej administracji (kasztelańskiej, w późniejszym okresie powiatowej). Należy przy tym pamiętać, że w okresie wczesnego średniowiecza granice nie miały charakteru liniowego. Pierwotnie rubieże stanowiły niezamieszkałe obszary leśne, puszcze, rozlewiska rzeczne, błota i bagna. Dopiero wraz z rozwojem gospodarczo-społecznym oraz organizacją administracji kościelnej w XII–XIII w. zaistniała konieczność dokładnego ich zarysowania.

Wskazane w źródłach pisanych Jezierce wyznaczają południowo-wschodnią rubież kasztelanii. Znajdują się one w środku dużego kompleksu leśnego, będącego zachodnim przedłużeniem Puszczy Mokowskiej. Lasy te w dużej części podlegały komesowi ostrowskiemu, co sugeruje położenie osady oraz przebieg granicy diecezjalnej i powiatowej. Na dalszym odcinku, w kierunku zachodnim, południowy zasięg kasztelanii wyznaczają Wagowo, Sanniki, Kociałkowa Górka i Promno. Dalej rubież dochodzi do rzeki Główny i przechodzi na jej północny brzeg, a granicznymi miejscowościami są Jerzykowo (źródłowe *Vehne*?) i Kowalskie. Na tym obszarze granica kasztelanii obiera kierunek północny i biegnie aż do rzeki Wełny. Przebiega przez Puszcę Zielonkę, po stronie kasztelanii ostrowskiej pozostawiając: Kołatkę, Wronczyn, Stęszewko, Stęszewice, Dąbrówkę Kościelną, Dzwonowo, Niedźwiedziny, Stawiany, Zawadę, Szczodrochowo, Niedarzyn, Glinno, Raczkowo, Kakulin Wymysłowo i Łosiniec. Północną granicę kasztelanii wyznacza Puszcza Gola oraz rozlewiska Wełny. Niektóre osady położone na południowym brzegu rzeki wskazują na ekspansywne osadnictwo z terenów pałuckich (Łaziska, Ochodza, Sienno). Również nieliczne osady przypisane przeze mnie do kasztelanii ostrowskiej przekroczyły Wełę (Koźlanka, Zakrzewo, być może Tumidaj). Północo-wschodnią rubież okręgu wyznaczają osady położone w Puszczy Gola: Gorzewo i Gołaszewo. Wschodnią granicę kasztelanii najpewniej wyznaczają południkowo zorientowane rynny polodowcowe zajęte przez ciąg jezior (Łopienno, Kłęckie) i dolinę Małej Wełny, aż po Łubowo i stanowiące jego zaplecze Pierzyska, Fałkowo i Leśniewo.

Ryc. 4. Zasięg kasztelanii ostrowskiej (oprac. P. Sankiewicz; rys. D. Tomczyk, M. Sankiewicz).

Tak zakreślony obszar kasztelanii ostrowskiej obejmuje około 800–850 km². Przy wyliczeniu tym uwzględniono tereny zamieszkane, z wyłączeniem ostępów leśnych, które jednak były wykorzystywane gospodarczo i najpewniej podlegały komesowi. Wliczając część obszarów leśnych obszar kasztelanii wyniósłby około 1000 km². W czasach

historycznych, do końca XVIII w., na tych terenach znajdowało się około 250 jednostek osadniczych. Głównymi ośrodkami były miasta królewskie: Pobiedziska, Kłecko, a od XV w. również Mieścisko. Poza nimi znajdowały się tutaj mniejsze miasta prywatne: Kiskowo, Łopienno oraz Dzwonowo. Gęsto rozsiane były wsie na obszarach występowania dobrych ziem uprawnych, rzadziej rozmieszczone i mniejsze były osady zakładane w kompleksach leśnych. Krajobraz osadniczy uzupełniały licznie pobudowane na lokalnych rzekach młyny wodne oraz karczmy ulokowane przy szlakach komunikacyjnych.

5.7. Sąsiednie ośrodki kasztelańskie

Kasztelania ostrowska nie była zawieszona w próżni, ale stanowiła element systemu administracji terytorialnej funkcjonującej w Wielkopolsce i na obszarze całego władztwa piastowskiego. Stan badań nad ośrodkami kasztelańskimi regionu jest bardzo różny. Najczęściej zajmowano się tym zagadnieniem pobocznie, przy okazji omawiania szerszej problematyki związanej z podziałami terytorialnymi lub administracją w średniowieczu. Co znaczące, lepiej rozpoznane są mniejsze ośrodki pełniące funkcje lokalne, niż okręgi, których centra znajdowały się w głównych grodach państwowych. Dokładne wytyczenie granic poszczególnych jednostek jest niezwykle trudne ze względu na szczupły zasób źródeł. Dostępne dane bezpośrednie oraz pośrednie pozwoliły jednak badaczom na hipotetyczne wykreślenie zasięgu średniowiecznych kasztelanii wielkopolskich.

Kasztelania ostrowska od wschodu na całej swojej długości graniczyła z kasztelanią gnieźnieńską⁶⁹, wraz z którą tworzyła ziemię gnieźnieńską. Południkowo zorientowana naturalna bariera między tymi jednostkami, którą była rynna glacialna i znajdujące się w niej koryto Małej Wełny oraz liczne zbiorniki wodne, nie ograniczała całkowicie komunikacji. Znajdujące się tutaj brody, a być może również przeprawy mostowe, kanalizowały lokalne i regionalne trakty. W świetle dostępnych źródeł kasztelania gnieźnieńska należała do jednostek, w stosunku do których najwcześniej zaczęto stosować ten termin. Najstarsza wzmianka dotycząca urzędu kasztelana wymienia gnieźnieńskiego Wilczka, który miał zginąć w 1194 r., być może podczas walk z Pomorzanami (Bielińska 1985, 36; *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, *Rocznik kapituły poznańskiej*, 3; Spors 1991, 199–200). Funkcja ta należała do najbardziej prestiżowych w Polsce i była obsadzana przez całe średniowiecze, a w okresie

⁶⁹ Na temat terytorium kasztelanii gnieźnieńskiej por. uwagi I. Zakrzewskiego w KDW IV, Suplement oraz S. Arnolda (1968).

I Rzeczypospolitej zaliczała się do urzędów senatorskich. W literaturze wysunięto hipotezę o nadrzędności kasztelana gnieźnieńskiego nad okolicznymi urzędnikami z Ostrowa, Łekna i Żnina lub jedynie Łekna i Żnina (Arnold 1968, 271–279; Natanson-Leski 1953, 116–117; Lalik 1967, 21; Modzelewski 2000, 72–73; inaczej: Gąsiorowski 1967, 77; Przybył 1995).

Pozostałe granice kasztelanii ostrowskiej wyznaczały duże kompleksy leśne. Na północy poza puszcą Gołą, porastającą brzegi Welny, znajdowały się Pałuki i tereny podlegające ośrodkowi w Łeknie⁷⁰. Genezy kasztelanii łekneńskiej badacze dopatrywali się w czasach rządów Bolesława Chrobrego⁷¹. Bezpośrednio lub pośrednio jej powstanie łączyli z osobą Sobieborą–Sobiesławą z czeskiego rodu Sławnikowiców. Nie zostało wyjaśnione jego ewentualne pokrewieństwo z rodem Pałuków, których przedstawiciele najpewniej dzierżyli urząd kasztelana⁷² (por. Semkowicz 1907, 16–25; Kozierowski 1924, 69; Łowmiański 1985, 248–250; Przybył 1989; 1995). W literaturze pojawiła się również hipoteza o istnieniu na Pałukach drugiego grodu kasztelańskiego, zlokalizowanego w Żninie. Obu przypisywano zależność od kasztelanów gnieźnieńskich. Ośrodek w Łeknie ostatecznie utracił funkcję administracyjną wraz z wejściem w życie idei fundacji klasztoru cysterskiego podjętej z inicjatywy Zbyluta z rodu Pałuków⁷³, a zakończonej w 1153 r.⁷⁴ (Wyrwa 2016). Wraz z likwidacją centrum władzy terytorialnej w Łeknie siedziba kasztelana została przeniesiona do Żnina, skąd znani są kasztelanowie wymieniani w dokumentach od 1282 r. do 1427 r. (Bielińska 1985, 71; Gąsiorowski, Łojko 1985, 167).

Tereny kasztelanii ostrowskiej od zachodu graniczyły z obszarami podległymi ośrodkom w Rogoźnie, Radzimiru i Poznaniu. Najstarsza informacja dotycząca kasztelanii w Rogoźnie pochodzi z 1248 r. kiedy wymieniono kasztelana Gniewomira z rycerskiego rodu Samsonów-Watów (Bielińska 1985, 64). Brak wcześniejszych źródeł uniemożliwia jednak określenie dokładniejszej daty jej powstania. Być może, należałoby łączyć z tym fakt

⁷⁰ Na temat Pałuk jako krainy historycznej por. Wyrwa 1989; wyniki badań grodu w Łeknie m.in. Wyrwa 2000; 2002; 2004; 2006b.

⁷¹ K. Buczek uznał, że Łekno nie należało do kasztelanii terytorialnych. Stwierdził, że mogło się tutaj znajdować komora celna lub ośrodek zarządzania dobrami książęcymi w regionie (Buczek 1970b, 13). Pogląd ten przyjął za nim J. Leśny (1975, 152).

⁷² W źródłach nie ma informacji o kasztelanach łekneńskich. Najpewniej jest to związane z faktem, że termin *castellanus* pojawił się dopiero w końcu XII w., kiedy ośrodek ten znajdował się już w rękach cystersów. Wcześniej na określenie zarządcy grodu lub wyższego urzędnika stosowano termin *comes* (Bogucki 1972, 26–28; Przybył 1989, 49; por. Spors 1991).

⁷³ Prawdopodobnie miało to miejsce w latach 40. XII w., być może w 1143 lub 1145 r. (Wyrwa 2016, 23).

⁷⁴ Zbylut otrzymał gród łekneński jako "wolną ojcowiznę". Nie jest jasne w jakich okolicznościach wcześniej przeszedł on we władanie ojca Zbyluta; por. Przybył 1989, 49–50; Wyrwa 2016, 39–44. Przykład przekazywania grodu kasztelańskiego w Wyszogrodzie wraz z dochodami płynącymi z regaliów w ręce możnowładcy por. Bogucki 1996, 98–99.

rozpoczęcia ponownego użytkowania porzuconego wcześniej grodu z X/XI w. i budowy nowego w XII w. Wnioski takie bez dokładnych badań archeologicznych są jednak zbyt daleko idące i XIII-wieczna metryka grodu kasztelańskiego nie jest wykluczona. Przyjmuje się, że kasztelania rogozińska miała charakter terytorialny. Obejmowała tereny po obu stronach Wełny i koncentrowała się wokół ośrodków w Rogoźnie i Budzynie. Panuje zgoda, że interesująca nas granica między kasztelaniami pokrywała się z granicą diecezjalną. Od południa ośrodek rogoziński graniczył z kasztelaniami radzimską. Granica ta przebiegała na wysokości obszarów podległych ośrodkowi na Ostrowie Lednickim. Na podstawie spisu miejscowości należących do opola chojnickiego (leżącego w kasztelanii radzimskiej) oraz lokalnego układu sieci parafialnej Mieczysław Brust ustalił, że biegła ona pomiędzy podlegającą Rogoźnu miejscowością Włókna oraz Łosuniem, przynależącym do Radzimia (Brust 1986, 14–17; 2017).

Kasztelania radzimka była kolejną jednostką administracyjną, z którą graniczył ośrodek ostrowski⁷⁵. W dokumencie z 1256 r. wymieniono Beniamina z rodu Zarembów, tytułując go kasztelanem radzińskim (Bielińska 1985, 64; Skoczyński 2017). Urząd ten objął najpewniej w 1249 r., przechodząc z podkomorstwa kaliskiego. Może to być przesłanką do określenia powstania kasztelanii radzimskiej przed połową XIII w. Do wyznaczenia podlegającego Radzimowi obszaru bardzo przydatny jest spis miejscowości wchodzących w skład opola chojnickiego, pochodzący z 1388 r. Wymienione miejscowości wieńcem otaczają Radzim, który jest wśród nich również wymieniony. Zgodnie z opinią większości badaczy zajmujących się tematem, tereny kasztelanii nie ograniczały się jednak tylko do opola chojnickiego. Wschodnią rubież wyznaczała granica diecezjalna. Ciągnęła się ona od wspomnianego Łaskunia, nieznacznie przekraczając rzekę Główną na południu. Dalszy przebieg granicy z kasztelaniami poznańską wyznaczały wsie Wierzenica, Naramowice i Swadzim (Arnold 1968, 305, 262; Wędzki 1955; Brust 1986, 17–20; 2017).

Od południowego zachodu kasztelania ostrowska graniczyła z poznańską, przebiegając zgodnie z podziałem diecezjalnym. Po stronie poznańskiej znajdowały się miejscowości leżące na południe od Główny: Uzarzewo, Bugaj i Biskupice. Pierwszym znanym ze źródeł kasztelanem poznańskim jest Jarost, wymieniony w dokumencie z 1232 r. (Bielińska 1985, 56–57). Urząd ten, podobnie jak odpowiednik gnieźnieński, należał do

⁷⁵ K. Buczek przyjmuje, że kasztelania radzimka była ośrodkiem nieterytorialnym (Buczek 1970, 22); jednak inni badacze nie odmawiają jej tego charakteru (por. Brust 1986, 17–20; 2017). Na temat centralnego ośrodka grodowego zlokalizowanego na Ostrowie Radzimskim: Paprocki 2006; Kościeszka-Kosmowski 2008; Kurnatowska 2008b; Kowalczyk 2017, 179–202.

najbardziej prestiżowych zarówno w okresie państwowym, rozbitcia dzielnicowego, jak i w późniejszych czasach.

Przyjmuje się, że ze wschodnich terenów kasztelanii poznańskiej wykrojono kasztelanę kostrzyńską. Uznaje się, że ze względu na lokalizację nie mogła mieć ona znaczniejszej powierzchni. Najpewniej ograniczała się do opola kostrzyńskiego (*Costrinensi provincia*), na które składały się m.in. wsie przy granicy okręgu ostrowskiego: Górka, Glinka, Ruszcza/Rujśca, Jagodno (KDW I, nr 29; nr 104; Arnold 1968, 264–265; Matysek 2012, 33–34). W pewnej zależności od Kostrzyna mogły pozostawać Sanniki, które leżały w pobliżu, ale już w diecezji gnieźnieńskiej, przez co zaliczam je do kasztelanii ostrowskiej (por. Arnold 1968, 264–265). Ponadto S. Arnold włącza do opola kostrzyńskiego miejscowość *Vriceoviz*, którą identyfikuje z Wierzycami (KDW I, nr 104; Arnold 1968, 295). Ta interpretacja jest mało prawdopodobna, gdyż Wierzycy leżą na północ od Jezierc, których przynależność do kasztelanii ostrowskiej nie budzi zastrzeżeń. Nie zostało wyjaśnione w jakich okolicznościach wydzielono kasztelanę kostrzyńską. Po raz pierwszy tytuł *castellano de Costrzin* pojawił się w dokumencie z 1302 r. Jednostka funkcjonowała do początków XV w. Ostatnim sprawującym urząd kasztelana kostrzyńskiego był Hamlet Grzymała z Oleśnicy, wymieniany w dokumentach z lat 1378–1407 (Bielińska 1985, 50; Gąsiorowski, Łojko 1985, 130–131).

Poza południowo-wschodnimi rubieżami wyznaczonymi przez lasy na zachodnim przedłużeniu puszczy Mokowskiej znajdowały się tereny kasztelanii gieckiej⁷⁶. Według przekazu Anonima zw. Gallem już za czasów Bolesława Chrobrego miał to być jeden z głównych grodów piastowskich o ważnych funkcjach wojskowych (Thietmar, 404–405). Pierwsza wzmianka sugerująca istnienie jednostki terytorialnej z centrum w Gieczu pochodzi z 1155 r. (KDW I, nr 586), zaś najwcześniejszym znanym ze źródeł kasztelanem jest Mirosław, wymieniony w dokumencie z 1252 r. Ostatnim sprawującym ten urząd był Dobrogost z Włociejewek, wymieniany w dokumentach z lat 1390–1417 (Bielińska 1985, 35; Gąsiorowski, Łojko 1985, 102). Na północnych rubieżach kasztelanii gieckiej znajdowały się Iwno i Nekla (Arnold 1968, 265; 290–296; Slaski 1950-53, 275, ryc. 1). W 1277 r. Bolesław Pobożny włączył do kasztelanii gieckiej Górkę, w zamian za Krerowo przyłączone do kasztelanii kostrzyńskiej (KDW I, nr 465).

⁷⁶ Na temat kasztelanii gieckiej oraz ośrodka w Gieczu por. m.in. Slaski 1950–53; Wędzki 1958; Gąsiorowski 1967; Krysztofiak 2009; 2016; Róžański 2010, 55–69; Wyrwa 2014; Jurek 2016.

Rozdział III

STAN BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

1. Zagadnienia wstępne

Obszar kasztelanii ostrowskiej obfituje w różnego typu stanowiska archeologiczne związane z wczesnym średniowieczem. Jest to pokłosie znaczenia jakie region pełnił w okresie kształtowania się i krzepnięcia władztwa Piastów. Z tego też powodu bardzo wcześnie znalazł się w orbicie zainteresowań badaczy.

Centralnym ośrodkiem regionu, od którego wzięła nazwę kasztelania, był gród na Ostrowie Lednickim. Ze względu na pozostałości romańskiej budowli pałacowo-sakralnej, która rozbudzała zainteresowanie naukowców i amatorów starożytności, obiekt ten stał się miejscem licznie prowadzonych poszukiwań terenowych i badań naukowych. Prace badawcze prowadzone są w tym miejscu od ponad 150 lat. Taka koncentracja zainteresowania doprowadziła jednak do niewspółmiernego, w stosunku do całego regionu, stopnia rozpoznania grodu i jego najbliższej okolicy. W skład lednickiego kompleksu osadniczego wchodzi stanowiska archeologiczne zlokalizowane na wyspie i w jej bezpośrednim zapleczu, będące śladami działalności ludzkiej, których chronologię określono na wczesne średniowiecze. Centralne miejsce zajmuje w nim grodzisko na Ostrowie Lednickim (Rybitwy–Ostrów Lednicki – dalej jako OL, stan. nr 1) oraz nieobwarowane podgrodzie na wyspie (OL, stan. nr 2). Wyspę z lądem stałym łączyły dwa mosty – zachodni, tzw. "poznański" (OL, stan. nr 3a) oraz wschodni, tzw. "gnieźnieński" (OL, stan. nr 3b). Ważne miejsce w topografii okolicy zajmują dwie niewielkie wyspy leżące przy Ostrowie Lednickim. Na północ od wyspy grodowej znajduje się Wyspa Mewia (Rybitwy–Wyspa Mewia, stan. nr 5), na której stwierdzono ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, jednak nie udało się rozpoznać jego charakteru. Na południowy-zachód od Ostrowa Lednickiego leży Ledniczka, zwana w przeszłości również Kucharką lub Kuchnią Polską (Rybitwy–Ledniczka, stan. nr 4). Na wyspie natrafiono na ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, jednak obecnie dominującą pozycję zajmuje grodzisko typu stożkowatego, będące reliktem siedziby rycerskiej w formie wieży mieszkalno-obronnej, której użytkowanie określa się na XIV–XV w. Ledniczkę z lądem łączyły dwa mosty: wczesno- i późnośredniowieczny (Rybitwy, stan. nr 28).

Do lednickiego kompleksu osadniczego zaliczane są również położone od strony lądu przy przeprawach mostowych osady, funkcjonalnie związane z obsługą grodu. Dotyczy to zarówno stanowiska po stronie zachodniej (Rybitwy, stan. nr 12), jak i po wschodniej (Dziekanowice, stan. nr 22). Poza wschodnią rubieżą wschodniej osady znajduje się ostatni element kompleksu: rozległe cmentarzysko szkieletowe, użytkowane od końca X do XIII w. (w ramach ewidencji zaklasyfikowane również jako Dziekanowice, stan. nr 22).

Wymienione powyżej stanowiska archeologiczne składają się na pozostałości centrum osadniczego, które odgrywało pierwszoplanową rolę w regionie w okresie formowania się państwa pierwszych Piastów. Z tego powodu stało się też miejscem szczególnie intensywnie prowadzonych prac archeologicznych. Badania realizowane w lednickim centrum oraz w całym regionie można rozpatrywać w określonych przedziałach chronologicznych, różniących się m.in. stosowaną metodyką i intensywnością badań (por. Kurnatowska 1989; Górecki 2016a).

Pierwszy etap w dziejach badań archeologicznych obszarów kasztelanii przypada na XIX i początek XX w. Wówczas centralnym grodem regionu zajęli się na poły jeszcze amatorscy starożytnicy i badacze przeszłości⁷⁷. Wówczas miały również miejsce liczne przypadkowe odkrycia. W okresie tym, kiedy Polska znajdowała się pod zaborami, zainteresowania jej początkami trafiały na podatny grunt patriotycznie ustosunkowanych Polaków. Zaowocowało to rosnącym profesjonalizmem prowadzonych badań, a także szerokim zainteresowaniem społeczeństwa (Fogel 1991; 1996).

Kolejny okres, w którym nastąpił wzrost zainteresowania regionem przypadł na czasy międzywojenne. Prowadzone wówczas badania grodziska w Kłęcku (Hensel 1948; 1971) oraz cmentarzyska na Ostrowie Lednickim w istotny sposób wpłynęły na rozwijającą się naukę. W oparciu o doświadczenia, które zdobywali tam archeolodzy i antropolodzy, kształtowała się metodyka prac terenowych oraz metodologia obu dyscyplin (Zakrzewski 1933; 1935; Wrzosek 1932; 1961; Godycki 1956). Badania nad materiałem ceramicznym, pochodzącym m.in. z Kłęcka, pozwoliły W. Henslowi przygotować schemat periodyzacji rozwoju ceramiki we wczesnym średniowieczu, a wraz z nią pośrednio społeczeństwa (Hensel 1950, 5; Dzieduszycki 1990).

W okresie drugiej wojny światowej Ostrów Lednicki stał się miejscem prac wykopaliskowych prowadzonych przez badaczy niemieckich. Chęć rozpoznania obiektu nie

⁷⁷ Szczegółowa bibliografia dotycząca najstarszych badań prowadzonych na Ostrowie Lednickim: Łopacka-Szymańska 1984; 1989; 1991.

miała jednak podłoża czysto naukowego. Jako że konstruowanie wizji przeszłości nieodłącznie zależne jest od społeczno-politycznego kontekstu w jakim powstaje nauka, archeologia niemiecka w latach 30. i 40. XX w. nie oparła się wpływom ideologii nazistowskiej. Z tego też powodu badania na Ostrowie Lednickim prowadzone w 1944 r. miały dostarczyć dowodów na cywilizacyjną rolę Germanów wśród Słowian (Górecki 2016a, 33).

Rozwój badań w regionie nastąpił po zakończeniu drugiej wojny światowej. Szeroko zakrojone prace wykopaliskowe doprowadziły do wielu cennych odkryć zarówno obiektów nieruchomych, jak i artefaktów. Ogromne znaczenie dla stabilizacji instytucjonalnej badanych przestrzeni miało powołanie w 1969 r. Muzeum Początków Państwa Polskiego na Lednicy, od 1974 r. noszącego nazwę Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Głównym zadaniem nowej placówki kultury stała się ochrona oraz rozpoznanie Ostrowa Lednickiego i jego otoczenia. Prawdziwy przełom nastąpił jednak po 1980 r. wraz z powołaniem Działu Archeologicznego w lednickim muzeum oraz stworzeniem Interdyscyplinarnego Zespołu do Badań Ostrowa Lednickiego i jego Osadniczego Zaplecza. W ramach przyjętego programu rozpoczęto szeroko zakrojone, interdyscyplinarne badania regionu. Obejmowały one m.in. prace archeologiczne, historyczne, paleoekologiczne oraz geologiczne. Badania te ogniskowały się wokół Ostrowa Lednickiego, ale część, ze względu na specyfikę, prowadzono w ramach szerszego obszaru. Niezwykle ważne dla zrozumienia znaczenia i próby scharakteryzowania dziejów społeczności zamieszkującej we wczesnym średniowieczu mikroregion lednicki, były badania reliktyw mostów prowadzących na wyspę oraz rozległego cmentarzyska znajdującego się na wschodnim brzegu jeziora. Wyjątkowo istotne znaczenie dla rozpoznania archeologicznego regionu, zwłaszcza dla analizy osadniczej, miała realizacja programu AZP. Badania powierzchniowe na szeroką skalę przeprowadzono w latach 80. XX w. W ich wyniku na obszarze zarejestrowano około 1200 stanowisk archeologicznych związanych z wczesnym średniowieczem (Kurnatowska 1989; Górecki 2016a).

Badania nad dziedzictwem kulturowym i przemianami przyrodniczymi w regionie prowadzone są do chwili obecnej i będą kontynuowane w przyszłości. W zależności od charakteru, prowadzone są przez różne jednostki naukowe lub archeologów, również w ramach prac o charakterze ratowniczym. Wyjątkowym projektem były prowadzone przez Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy we współpracy z Wydziałem Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, badania nad skalą antropopresji i stanem

zachowania stanowisk archeologicznych (*Między ziemią, wodą i powietrzem* 2022). Pomimo licznych i różnorodnych prac badawczych potencjał archeologiczny regionu nie został wyczerpany. Świadczy o tym np. odkrycie w 2017 r. przez zespół archeologów podwodnych z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, reliktyw dwóch mostów, łączących wyspę Ledniczkę z lądem (Pydyn, Popek, Dębicka, Radka 2018; por. Kucypera, Pydyn, Popek, Lewek 2021).

2. Wiek XIX w. i początek XX w.

Najwcześniejsze zainteresowanie badaczy Ostrowem Lednickim wynikało z opisu, który Jan Długosz zawarł w swoim dziele: *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Szczególne emocje wzbudzała podana przez kronikarza informacja jakoby na wyspie była *ongis ufundowana gnieźnieńska katedra metropolitalna (co też ruiny i szczątki murów potwierdzają), z biegiem zaś czasu dla trudności dostępu przeniesiona do Gniezna* (Długosz 1961, 142). Badaczem, który jako pierwszy przytoczył tę wiadomość w publikacji naukowej był niemiecki historyk i archeolog Franz Mone. W wydany w 1822 r. pierwszym tomie pracy *Geschichte des Heidenthums im nördlichen Europa*, umieścił informację, że pod koniec XV w. na wyspie znajdowały się ruiny katedry gnieźnieńskiej (Mone 1822, 148; Fogel 1996). W następnym roku, tym razem dużo dokładniej, relikty budowli lednickiej opisał wielkopolski regionalista niemieckiego pochodzenia C.E. Povondra. Odwiedził on Ostrów Lednicki i zebrał związane z wyspą legendy oraz scharakteryzował zastałą ruinę. W opisie pozostałości budowli kamiennej wspominał tylko o pomieszczeniu piwnicznym ze sklepieniami (Povondra 1823, 185; Leśny 1994; Fogel 1996).

Wspomniane opracowania nie wzbudziły szerszego zainteresowania Ostrowem Lednickim. Uczyniła to dopiero wydana w 1843 r. publikacja pt. *Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego* autorstwa Edwarda hr. Raczyńskiego⁷⁸. W tekście umieszczono lakoniczny opis grodu, który zawierał informację na temat znacznych umocnień drewniano-ziemnych oraz pozostałości kamiennych murów. Resztki budowli E. Raczyński opisał jako *łuk z polnych kamieni w sześćcian obrabianych stawiany*. Postawił on trafną hipotezę o rezydencjonalnym przeznaczeniu budowli i przypisał ją Bolesławowi Chrobremu, który miał tutaj gościć cesarza Ottona III w 1000 r. Zamieścił

⁷⁸ Do rozpowszechnienia znajomości Ostrowa Lednickiego w społeczeństwie znacznie przyczyniło się przedrukowanie opisu i ryciny z pracy E. Raczyńskiego w tygodniku *Przyjaciół Ludu* (1843, t. 2, nr 51, 403–405).

przy tym rycinę przedstawiającą ową arkadę⁷⁹ (Raczyński 1843, 375–376). Wyobrażenie to stało się jednym z najbardziej popularnych przedstawień lednickich ruin, a jednocześnie najbardziej tajemniczym, gdyż nikt wcześniej ani później o takiej konstrukcji nie wspominał. Część badaczy dopuszcza, że jest ona wynikiem fantazji E. Raczyńskiego. Trudno jednak spodziewać się, że człowiek tak zorientowany w topografii Wielkopolski i zaangażowany w rozpoznanie przeszłości, miałby się dopuścić fałszerstwa, które mogłoby doprowadzić do jego kompromitacji w środowisku (por. Fogel 1991; 1996; Leśny 1994; Wrzeński 1996a).

W omawianym okresie Ostrów Lednicki znalazł się w posiadaniu dzierżawcy państwowej domeny w Dziekanowicach, Karla Johanna. Traktował on pozostałości budowli użytkowo, pozyskując z nich materiał skalny oraz przepalając wapienne detale architektoniczne na wapno, na potrzeby rozbudowy pobliskich zabudowań gospodarskich. Publikacja E. Raczyńskiego i informacje o postępującej dewastacji ruin zaowocowały pierwszymi pracami terenowymi. Prowadził je od 1845 r. pasjonat przeszłości regionu, landrat gnieźnieński Ferdynand von Gravenitz. Nadzorowanie poszukiwań na miejscu zlecił inspektorowi budowlanemu Gadowowi. W porozumieniu z K. Johannesem rozpoczęto odsłanianie ruin. Pozyskano m.in. detale architektoniczne oraz trzy wczesnośredniowieczne monety srebrne⁸⁰. F. Gravenitz szybko docenił wartość obiektu i zaczął zabiegać o roztoczenie ochrony państwa pruskiego nad Ostrowem Lednickim. Nie udało mu się jednak przekonać do tego Aleksandra Ferdynanda Quasta, generalnego konserwatora zabytków sztuki w Prusach, który odrzucił proponowane przez landrata gnieźnieńskiego datowanie relikwów architektury na czasy Bolesława Chrobrego (Wrzosek 1961; Fogel 1991).

Prace prowadzone na wyspie zastępowały łupieżcze działania K. Johanna, ale miały też swój niszczycielski wpływ na stan zachowania architektury. W ich wyniku doszło do naruszenia stropu umieszczonej centralnie części budowli, tzw. krypty, a być może również zniszczenia zadokumentowanej przez E. Raczyńskiego arkady. O bardzo złym stanie budowli informował prowadzący sondażową eksplorację na wyspie w 1851 r. amator starożytności, Franciszek Staszic (Fogel 1991, 15).

W 1856 r. Ostrów Lednicki został wystawiony na publiczną licytację. Wyspę nabył Albin hr. Węsierski, właściciel dóbr z centrum w niedalekim Zakrzewie. Ten nastawiony

⁷⁹ Nie zostało ustalone autorstwo ryciny przedstawiającej arkadę lednicką. Mógł ją wykonać sam E. Raczyński, ktoś z jego najbliższego otoczenia lub Karol Ferdynand Ney (Neu), rektor katolickiej szkoły świętojańskiej w Gnieźnie, z którym E. Raczyński prowadził badania wykopaliskowe w Gnieźnie w 1842 r. (Leśny 1994; Fogel 1996; Linetty 2012).

⁸⁰ Wraz z wcześniej odkrytymi monetami rzymskimi trafiły one do numizmatyka Tadeusza Wolańskiego (Fogel 1991).

patriotycznie ziemianin uczynił to dla rozpoznania jej znaczenia i zachowania dla przyszłych pokoleń Polaków. Początkowe podejście pasjonata-amatora starożytności wpisujące się w nurt romantyzmu i słowianofilstwa, z czasem przyjęło coraz bardziej naukowy charakter. Zapoczątkowane jeszcze przed nabyciem wyspy rozwijanie kolekcji starożytności i numizmatów (Linetty 2014a, 30), rozwinęło się w szeroką współpracę z krajowymi oraz zagranicznymi środowiskami naukowymi. A. Węsierski prowadził eksploracje nie tylko przy obiekcie architektonicznym, ale zalecił również penetrację wału grodowego, podgrodzia, a nawet Ledniczki. Często sam uczestniczył w wykopaliskach i wykonywał dokumentację opisową. W wyniku prowadzonych od 1858 r. prac terenowych odsłonięto zarys budowli kamiennej oraz pozyskano liczne artefakty, materiały antropologiczne, zoologiczne, botaniczne i dendrologiczne. A. Węsierski konsultował uzyskane wyniki z przedstawicielami środowisk naukowych skupionych wokół Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego⁸¹, Towarzystwa Naukowego Krakowskiego/Akademii Umiejętności⁸², ale też wybitnymi uczonymi polskimi i niemieckimi m.in. z przebywającym na emigracji Joachimem Lelewelem, Rudolfem Virchowem, Aleksandrem hr. Przezdzieckim, Karolem Libeltem czy ks. Ignacym Polkowskim (Fogel 1991; 1996; Linetty 2021a). Efektem współpracy były liczne wykłady lokalne, ale również o charakterze międzynarodowym (np. wystąpienia na kongresach w Bolonii, Kopenhadze, Brukseli) oraz publikacje naukowe. Zainteresowanie społeczeństwa podtrzymywały informacje często pojawiające się w poczytnej regionalnej i krajowej prasie (np. A.P. 1874; 1875; por. Wrzosek 1961). Notatka na temat znalezisk została zamieszczona nawet w gazecie londyńskiej (Fogel 1991, 15n). Istotną rolę w tworzeniu "legendy lednickiej" odegrała wydana w 1876 r. powieść *Stara baśń* Józefa Ignacego Kraszewskiego. Część jej fabuły osnuta została wokół problematyki Ostrowa Lednickiego.

Wśród publikacji naukowych z tego okresu podejmujących temat Ostrowa Lednickiego, należy wymienić opracowanie Kazimierza Szulca pt. *Budowle i usypaliska Słowian pogańskich: ich rodzaje i znaczenie* (1863), w której został umieszczony obszerny opis budowli lednickiej, *Wykopalisko na wyspie, na jeziorze Lednicy, pod Gnieznem* A. Przezdzieckiego (1869), a także *Opisy starożytnych ruin na wyspie Jeziora Lednickiego* (1876a) autorstwa ks. I. Polkowskiego. Jednak najważniejszym opracowaniem była praca doktorska krakowskiego uczonego Mariana Sokołowskiego pt. *Ruiny na Ostrowie jeziora*

⁸¹ Założone w 1857 r. regionalne towarzystwo naukowe; obecnie: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

⁸² Stowarzyszenie działające od 1873 r. jako Akademia Umiejętności, a od 1919 r. jako Polska Akademia Umiejętności.

Lednicy. Studium nad budownictwem w przedchrześcijańskich i pierwszych chrześcijańskich wiekach w Polsce (1876). Była ona pokłosiem badań prowadzonych na wyspie w 1874 r. W pracach tych uczestniczył m.in. artysta-malarz Władysław Łuszczkiewicz, który wykonał plastyczną, wielopłaszczyznową dokumentację pozostałości architektonicznych oraz wysokiej jakości plany Ostrowa Lednickiego i Ledniczki. M. Sokołowski doszedł do wniosku, że ruina na wyspie to pozostałości obiektu, który "między X a XI stuleciem wedle wiarygodnego podania był rezydencją pierwszych Piastów", a jego geneza związana jest z czasami Mieszka I i początkami chrześcijaństwa w Polsce. Wskazywał przy tym na informację podaną przez J. Długosza, dotyczącą pierwotnej lokalizacji w lednickim grodzie katedry gnieźnieńskiej, co miałoby świadczyć o sakralnym przeznaczeniu przynajmniej części założenia. Badacz podejmował nie tylko problematykę architektury Ostrowa Lednickiego i znaczenia budowli, ale również rozpoznał źródła pisane związane z kasztelanią oraz próbował określić jej znaczenie, a także zasięg terytorialny (por. rozdział II). Studia i ustalenia M. Sokołowskiego dzięki głębokiej refleksji naukowej na długie lata stały się podstawową bazą wiedzy na temat Ostrowa Lednickiego (por. Kurnatowska 1989; Górecki 2016a).

Poza centralnym ośrodkiem na Ostrowie Lednickim, na którym koncentrowała się uwaga badaczy, w początku XX w. zarejestrowano również innego rodzaju stanowiska archeologiczne. W 1912 r. w miejscowości Turostowo, gm. Kiszkowo natrafiono na „słowiańskie jamy mieszkalne”, a w kolejnym roku z ramienia Kaiser Friedrich Museum przebadano ślady średniowiecznej osady nad Jeziorem Jerzyńskim (Cichoszewska 1922-24, 134; Kurnatowska, Łosińska 1990, 146; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 383–35).

Duże zainteresowanie społeczeństwa budziły znaleziska kości ludzkich. Poza Ostrowem Lednickim zazwyczaj dochodziło do nich przypadkowo podczas prac rolnych lub budowlanych. Były to zarówno cmentarzyska z większą liczbą grobów, jak i znaleziska pojedynczych pochówków. W 2. połowie XIX i początku XX w. na obszarze kasztelanii ostrowskiej odkryto 6 cmentarzysk szkieletowych, których użytkowanie łączone jest z okresem wczesnego średniowiecza. Na stanowiska takie natrafiono przy granicy wsi Waliszewo, w pobliżu miejsca gdzie przed 1840 r. znajdował się gościniec „Waliszewek” (Rajewski 1937, 33; Hensel 1950, 202); w Pawłowie Skockim, gm. Skoki (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 41); w dawnych Witakowicach (obecnie część Skrzetuszewa, gm. Kiszkowo) (Kurnatowska, Łosińska 1990, 148, nr 11a; Hensel, Hilczer-Kurnatowska,

Łosińska 1995, 246–248); w Pomarzanach, gm. Kłecko (Rajewski 1937, 37); w okolicy Pomarzanek, gm. Skoki (Rajewski 1937, 37; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 118–119); w Bielawach, gm. Kłecko (Hensel 1950, 34). Pojedynczy pochówek, stanowiący najpewniej część większego stanowiska funeralnego, odkryto przypadkowo około 1896 r. w miejscowości Kamieniec, gm. Kłecko (Hensel 1959, 27). Stanowiska te z rzadka jedynie stały się obiektem badań archeologicznych i miało to miejsce zazwyczaj w późniejszych czasach. Informacje o części z nich znalazły się w opracowaniu wczesnośredniowiecznych nekropolii z obszaru Wielkopolski autorstwa Zdzisława Rajewskiego (1937).

Ważnym znaleziskiem dla rozpoznania archeologicznego regionu było odkrycie w 1872 r. skarbu monetarnego w miejscowości Głębokie, w pobliżu Ostrowa Lednickiego. Przyjmuje się, że zawierał on pierwotnie ponad 1500 srebrnych brakteatów książąt dzielnicowych, głównie z czasów panowania Mieszka III. Odkrycie wzbudziło duże zainteresowanie numizmatyków i pasjonatów starożytności, co znalazło odbicie w opracowaniu monet przez ks. I. Polkowskiego (1876b; por. Linetty 2014b).

3. Okres międzywojenny

Dwudziestolecie międzywojenne to czas kształtowania się polskiego szkolnictwa wyższego i formowania archeologii jako dyscypliny naukowej. Swoją rolę przy tym, głównie jako poligony doświadczalne przy rozwijaniu metodyki prac terenowych, odegrały badania prowadzone na obszarze kasztelanii ostrowskiej. Do najważniejszych wykopalisk realizowanych w tym okresie należały badania grodzisk na Ostrowie Lednickim i w Kłecku.

W 1930 r. przez wzgląd na znaczenie Ostrowa Lednickiego dla kultury polskiej, obiekt został wpisany do rejestru zabytków przez konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg Wielkopolski i Pomorza, Zygmunta Zakrzewskiego⁸³. Stało się to na skutek ponagieł kierowanych przez ks. Franciszka Wawrzyniaka, proboszcza w Dziekanowicach, który nalegał na rozszerzenie opieki konserwatorskiej nad ulegającym stopniowej destrukcji zabytkiem⁸⁴.

Początek lat 30. XX w. to również czas ponownego zainteresowania badawczego ośrodkiem lednickim. Z inicjatywy Nikodema Pajzderskiego, konserwatora sztuki na obszarze

⁸³ Ostrów Lednicki wpisano do rejestru pod numerem 2404/A, zgodnie z orzeczeniem konserwatorskim nr 259 z 12.03.1930 r.

⁸⁴ Szczególnie niszczący wpływ miały porastanie ruin roślinami oraz intensywne opady deszczu, na skutek których w 1928 r. runęła część sklepienia nad tzw. kryptą (Wawrzyniak 1936).

województw: poznańskiego i pomorskiego, w 1932 r. rozpoczęto wykopaliska, którymi na miejscu kierowała Helena Cichoszewska, a nadzorował Z. Zakrzewski. Wykopy badawcze zlokalizowane zostały głównie w pobliżu kaplicy pałacowej, choć zarejestrowano również relikty umocnień brzegowych od strony Ledniczki (Zakrzewski 1933; 1935, 3). W wykopach przy kaplicy, na nieznaczej głębokości, odkryto liczne pochówki szkieletowe, co skłoniło prowadzących badania do zaproszenia do współpracy antropologów z poznańskiego środowiska akademickiego – Adama Wrzosa i Michała Ćwirko-Godyckiego (Wrzosek 1932; 1933a; 1961; Godycki 1956). W wyniku tej kooperacji badania terenowe uległy znaczącemu rozszerzeniu. Eksploracja prowadzona była do 1935 r., a w jej efekcie na znacznej części majdanu grodziska (rozpoznano 2576 m²) odkryto 1409 grobów oraz znaczną liczbę luźnych kości ludzkich⁸⁵. Ponadto zarejestrowano liczne pozostałości obiektów osadniczych w postaci: jam, bruków, reliktyw domostw, palenisk oraz pozyskano różnego typu zabytki wydzielone i materiały masowe w postaci fragmentów naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęcych. Zgodnie z zastosowaną metodyką skupiano się jednak głównie na eksploracji jam grobowych, w związku z czym poddano badaniom terenu nie rozeznano do calca. Niestety podczas drugiej wojny światowej zniszczeniu uległa dokumentacja z prac badawczych, a także większość materiałów zabytkowych (ocalało jedynie 708 zabytków⁸⁶). Ograniczonych informacji na temat wykopalisk dostarczają głównie niewielkie sprawozdania z badań Z. Zakrzewskiego (1933; 1935), A. Wrzosa (1933c; 1934; 1935a; 1936) i M. Ćwirko-Godyckiego (Godycki 1956), a jedynie szkicowy charakter miała powojenna publikacja materiałów archeologicznych z cmentarzyska A. Wrzosa (1961). Licznie za to powstały opracowania antropologiczne⁸⁷. Z. Zakrzewski sformułował powszechnie przyjętą tezę o świecko-sakralnym przeznaczeniu budowli. Ponadto na podstawie materiałów z pierwszego sezonu badań przedstawił propozycję periodyzacji dziejów Ostrowa Lednickiego od początku X po XIV w., jednak z uwagi na brak dokładnej podstawy źródłowej nie sposób się odnieść do niej w szczegółach i połączyć poszczególne fazy osadnicze z wynikami późniejszych badań (Zakrzewski 1933). Również brak dokumentacji

⁸⁵ Łącznie nadano 1500 numerów inwentarza pochówków dla znalezisk szkieletów/czaszek (Wokroj 1953a, 14; Godycki 1956).

⁸⁶ Ocalałe po wojnie materiały zabytkowe znajdują się w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie.

⁸⁷ Materiały antropologiczne z badań na Ostrowie Lednickim w dużej części przetrwały okres drugiej wojny światowej i stały się bazą dydaktyczną dla poznańskich uczelni wyższych, a obecnie przechowywane są w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Materiały te stały się podstawą dla licznych opracowań naukowych: m.in. Wrzosek 1932; 1933a; 1933b; 1935b; Wrzosek, Ćwirko-Godycki 1933; Nikolski 1935; Howorka 1935, 1936; Brandtówna 1936; Ostrowska, Ziolkiewicz 1938; Wokroj 1951, 1953a; 1953b; Godycki 1956; Woszczyk 1966; Ćwirko-Godycki, Swedberg 1977; 1978.

dla zachowanych zabytków nie pozwala przypisać ich do poszczególnych grobów (Wrzosek 1961). Należy więc stwierdzić, że pomimo rozmachu prowadzonych prac, przez utracenie dokumentacji, ich wartość naukowa dla studiów osadniczych jest bardzo niewielka i pozwala jedynie na pewne stwierdzenia ogólniejszej natury (por. Kurnatowska 1989; Górecki 2016a).

Kolejnym ważnym stanowiskiem badanym w okresie międzywojennym było grodzisko w Kłecku. Podczas realizacji inwestycji miejskich przypadkowo natrafiono na konstrukcje drewniane, o czym powiadomiono archeologów. Podjęto decyzję o rozpoczęciu wykopalisk archeologicznych, które w 1937 r. z ramienia Instytutu Prahistycznego Uniwersytetu Poznańskiego przeprowadził Władysław Hensel pod opieką merytoryczną Józefa Kostrzewskiego. Celem prac było rozpoznanie techniki budowy umocnień obronnych, rozplanowania podgrodzia i grodu oraz uzyskanie profilu stratygraficznego stanowiska. Wykopy badawcze zlokalizowane były zarówno na zachowanej części grodziska jak i na zniszczonej, a także na domniemanym podgrodziu. Łącznie pracami objęto obszar 640 m². Nowatorskim rozwiązaniem było wykonanie zdjęć lotniczych, które przy wykorzystaniu balonu przeprowadził Wojciech Kóčka (Hensel 1948, 266–269; 1971, 356–441). Wyniki badań stały się materiałem do pracy magisterskiej W. Hensla. Badacz przygotował również opracowanie do publikacji planowanej na 1937 r., ta jednak ukazała się dopiero w 1948 r. Przy tym szczegółowe omówienie oraz część materiałów zabytkowych zaginęły w czasie drugiej wojny światowej, a opublikowano jedynie uzupełnione po latach obszerne streszczenie wcześniejszego tekstu, które podczas poprawek redakcyjnych zmieniono w znacznym stopniu. Skłoniło to autora do ponownej publikacji opracowania, po odnalezieniu niekompletnego brudnopisu wspomnianej pracy magisterskiej (Hensel 1971, 356–358).

Spektakularne wyniki badań, z bardzo dobrze zachowanymi relikami umocnień oraz zabudowy wnętrza grodu sprawiły, że kłeckie grodzisko znalazło stałe miejsce w literaturze przedmiotu jako jeden ze sztandarowych obiektów wielkopolskich z wczesnego średniowiecza (por. literatura w: Hensel 1959, 75; Kurnatowska, Łosińska 1990). Wartością dodaną jest fakt, że prowadzone badania stały się poligonem badawczym, na którym rozwijano techniki prowadzenia prac wykopaliskowych skomplikowanych przestrzennie i stratygraficznie stanowisk, a także wypracowywano metody pozwalające na właściwe opracowanie chronologii materiałów archeologicznych (np. Hensel 1949). Publikacje W. Hensla powstałe w efekcie doświadczeń nabytych podczas badań w Kłecku, Gnieźnie

i Poznaniu sprawiły, że jest on uznawany za twórcę polskiej mediewistyki archeologicznej (Kurnatowska 2008a).

W latach 20. i 30. XX w. miały miejsce również badania archeologiczne o mniejszym rozmachu i nie tak spektakularne, jak te realizowane na znaczących grodach. Były to zarówno prace o charakterze powierzchniowym, jak i wykopaliskowe. Pozostałości osady w pobliżu Pobiedzisk na wzniesieniu przy jeziorze Biezdruchowo namierzył nieznany bliżej Galleiski w 1913 r., a w miejscu tym paleniska z brukami kamiennymi rozpoznał wykopaliskowo w 1929 r. J. Kostrzewski (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 89–90). O odkryciu osady słowiańskiej w Podlesiu Wysokim, gm. Mieścisko poinformował Bolesław Czapkiewicz w 1927 r., co sprowokowało J. Kostrzewskiego do przeprowadzenia na tym obszarze rozpoznania terenowego (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 96–97). Prace powierzchniowe badacz ten przeprowadził również w 1931 r. w Dziekanowicach. Zlokalizował powierzchniowo kilka stanowisk archeologicznych, zarejestrował obecność odkrytego przypadkowo grobu szkieletowego oraz przebadął wykopaliskowo fragment osady wczesnośredniowiecznej. Również w Dziekanowicach Zdzisław Rajewski zarejestrował w 1934 r. pozostałości obiektu wczesnośredniowiecznego będącego częścią większej osady na zapleczu grodu na Ostrowie Lednickim (Hensel 1950, 207–209).

W okresie międzywojennym, poza rozległymi badaniami cmentarzyska lednickiego, przeprowadzono prace wykopaliskowe na wcześniej zarejestrowanym stanowisku funeralnym w Pomarzankach, gm. Skoki. Badania ratunkowe w tym miejscu w bliżej nieokreślonym czasie przeprowadził Konrad Jażdżewski, zaś po nim stanowisko rozpoznał w 1936 r. W. Hensel. Pomimo faktu, że większa część dokumentacji i materiałów z badań zaginęła, znaleziska z nekropolii stały się potwierdzeniem wyników badań toponomastycznych, dotyczących obecności przesiedleńców z innych plemion na terenie kasztelanii ostrowskiej (Rajewski 1937, 37; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 118–119; Kara 2002).

Miały miejsce również przypadkowe, pojedyncze znaleziska. Grób szkieletowy w pobliżu dworu w Dziekanowicach przebadął J. Kostrzewski. Pomimo braku wyposażenia został on uznany za związany z wczesnym średniowieczem (Hensel 1950, 207–208). Taką samą chronologię przyjęto dla pochówku szkieletowego z Glinna, gm. Skoki odkrytego w 1924 r. (Hensel 1953, 32).

W omawianym okresie ukazały się pierwsze zbiorcze opracowania podejmujące temat osadnictwa grodowego na terenie Wielkopolski. Topografię niektórych założeń omówił Paul Schumacher (1924), a geograficzne aspekty osadnictwa we wczesnym średniowieczu

rozpatrywał Jan Dylik (1936). W 1938 r. ukazała się najważniejsza dla badań osadniczych publikacja omawiająca wielkopolskie grodziska przygotowana przez Władysława Kowalenkę. Autor zbierał i uporządkował informacje o osadnictwie grodowym. W publikacji umieścił mniej lub bardziej pewne informacje o 20 obiektach grodowych z obszaru kasztelanii ostrowskiej. Trudno przecenić wartość tej pracy dla rozwoju badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym, która nadal zachowała walor poznawczy m.in. w postaci archiwalnego opisu stanowisk, które niejednokrotnie w ciągu kolejnych lat stały się miejscem intensywnych prac rolnych, budowlanych lub innych, a ich stan zachowania uległ pogorszeniu (Kowalenko 1938).

Niezwykle istotnym uzupełnieniem studiów archeologicznych i historycznych nad osadnictwem kasztelanii ostrowskiej stały się badania onomastyczne prowadzone przez ks. Stanisława Kozierowskiego. Naukowiec ten zebrał i uszeregował nazwy topograficzne występujące w dokumentach świeckich, a także kościelnych oraz w ludzkiej pamięci. Jego studia nad pierwotnym ustrojem parafialnym oraz osadnictwem rycerskim w dużej mierze wciąż są aktualne i stanowią ważne źródło dla badań osadniczych (m.in. Kozierowski 1914; 1921; 1922; 1924; 1929; 1934; 1935; 1939).

4. Druga wojna światowa

Jednym z celów niemieckiej ideologii nazistowskiej było usankcjonowanie idei podboju nowych terenów i zdobycia tzw. „przestrzeni życiowej” (Lebensraum). Wcześniej zdano sobie sprawę z potencjału, jaki przy realizacji tych zamierzeń istnieje w archeologii. Pretensje terytorialne do ziem polskich popierano ich odwieczną germańskością, co udowadniano m.in. przy pomocy znalezisk archeologicznych. Z tego powodu w okresie drugiej wojny światowej niemiecka archeologia odgrywała znaczącą rolę. Po 1939 r. archeologiczne badania terenowe prowadzone przez polskie jednostki naukowe zostały wstrzymane (Abramowicz 1991, 139–144; Kaczmarek 1996, 135–154). Ich miejsce zajęły instytucje powołane przez niemieckiego okupanta. Dział Przedhistoryczny Muzeum Wielkopolskiego został przekształcony na Krajowy Urząd ds. Prehistorii w Poznaniu (Landesamt für Vorgeschichte Posen) pełniąc funkcję urzędu archeologiczno-konserwatorskiego na obszarze Wielkopolski (wówczas określanej mianem Reichsgau

Wartheland lub Warthegau – Kraj Warty)⁸⁸. Zgodnie z zadaniami wyznaczonymi przez nazistowski system totalitarny, jednostki te miały przywrócić, zacieraną przez Polaków w latach 1918–1939, pamięć o germańskim dziedzictwie tych terenów. Z tego powodu początkowo skupiono się na badaniu osady w Biskupinie, jako śladu obecności na tym obszarze kultur nordyckich, w opozycji do forsowanej przez naukę polską koncepcji o prasłowiańskości kultury łużyckiej. Z czasem jednak planowano rozszerzyć prace badawcze o kolejne stanowiska z różnych epok (Kaczmarek 1996, 135–154; Prinke 2012).

Jednym z takich miejsc stał się Ostrów Lednicki, na którym w 1944 r. wykopaliska przeprowadził Gustav Mazanetz działający z ramienia Landesamt für Vorgeschichte. Celem prac było znalezienie dowodów na obecność osadnictwa germańskiego na wyspie. Grodzisko zostało przecięte biegnącym na linii północ-południe wykopem o długości 175 m i szerokości 1 m. Eksplorację prowadzono maksymalnie do 4 m głębokości. W efekcie przeprowadzonych prac uzyskano profil grodziska biegnący od jego południowego skraju, przez relikty palatium, majdan grodu, po nawarstwienia wałowe i przedwałe od strony podgrodzia. W wykopie natrafiono m.in. na relikty kościoła grodowego: fragmenty ścian murowanych aneksów oraz grobowca kamiennego. G. Mazanetz tumbę uznał za pochówek wikinga poświadczający obecność germańską na wyspie⁸⁹, zaś ślady murów zignorował (Mazanetz 1944). Niestety dokumentacja oraz materiały z wykopalisk zaginęły, a w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu zachował się jedynie szkic lokalizacyjny wykopu oraz sprawozdanie z badań. Z tego powodu ich znaczenie dla badań osadniczych pozostaje niewielkie. Odsłonięte przez Niemców nawarstwienia udało się zadokumentować podczas prac archeologicznych prowadzonych w 1962 r. i do chwili obecnej uzyskany wówczas profil grodziska, pozostaje jedynym przekrojem dla całego obiektu (por. Górecki 2016a, 33).

W czasie drugiej wojny światowej w 1944 r. doszło do przypadkowego odkrycia stanowiska osadowego z okresu wczesnego średniowiecza w Małym Rybnie (Rybienku), gm. Kiszkowo. Zarejestrowano obecność kilku palenisk kamiennych i licznych skorup glinianych, jednak brak dokumentacji utrudnia nawet określenie w jakim zakresie obiekty zostały rozpoznane (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 451).

⁸⁸ W październiku 1939 r. jedynie przemianowano Dział Przedhistoryczny Muzeum Wielkopolskiego na Vor- und Frühgeschichtliche Abteilung (des Kaiser-Friedrich-Museums). Dopiero 1.07.1940 r. z jednostki tej utworzono oddzielną instytucję.

⁸⁹ Poza pochówkiem w grobowcu śladem germańskich osadników miało być również, m.in. dno naczynia ze znakiem garncarskim w postaci swastyki (Mazanetz 1944).

5. Okres powojenny (1948–1989)

Kolejny okres w dziejach badań archeologicznych obszaru kasztelanii ostrowskiej rozpoczął się po zakończeniu drugiej wojny światowej i trwał do końca lat 70. XX w. Ze względu na swoje znaczenie Ostrów Lednicki został włączony do programu badań milenijnych⁹⁰ (Abramowicz 1991, 146n; Kurnatowska 2000d, 382). Początkowo prace koordynowane były przez Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, a po zakończeniu projektu, kontynuowane pod nadzorem konserwatora zabytków województwa poznańskiego Jerzego Łomnickiego. Dla ochrony dziedzictwa Ostrowa Lednickiego w 1969 r. powołano Muzeum Początków Państwa Polskiego na Lednicy, przemianowane następnie na Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Pierwszym dyrektorem nowej instytucji został J. Łomnicki, propagator i opiekun badań ośrodka lednickiego, a także autor koncepcji utworzenia bogatego krajobrazu kulturowego wokół jeziora Lednica (por. Pelczyk 2018; Linetty, Wyrwa 2021).

Powojenne badania wykopaliskowe na Ostrowie Lednickim rozpoczęto już w 1948 r., a kierował nimi historyk sztuki Witold Kiezkowski. Objęły one obszar w pobliżu pozostałości palatium, na południe od murów budowli prostokątnej⁹¹ (Żurowski 1953). W latach 1949–1951 nadzór nad pracami przejął Kazimierz Żurowski. Powodowany chęcią ustalenia pełnej chronologii założenia lednickiego znacznie rozszerzył on teren badań, które objęły najbliższe otoczenie architektury⁹², część majdanu na północ od palatium, południowy fragment umocnień grodowych oraz przestrzeń na zachodnim brzegu wyspy. Rozmach prowadzonych prac przełożył się na ich wyniki: na majdanie odsłonięto pozostałości zabudowy grodowej (jamy, domostwa, magazyny zbożowe) i kolejną część cmentarzyska szkieletowego, natrafiono na ślady najstarszego gródka oraz rozpoznano drewniano-ziemne umocnienia wałowe, a także konstrukcje zabezpieczające zachodni brzeg wyspy⁹³. Dla ustalenia chronologii i poszerzenia wiedzy o technice budowy palatium niezwykle istotne było odkrycie placu budowy, na którym zarejestrowano m.in. doły do przygotowania zaprawy murarskiej (Żurowski 1953).

⁹⁰ Problematyka badań milenijnych koncentrowała się na kwestiach związanych z etnogenezą i topogenezą Słowian, początkami państwa polskiego, a także formowaniem się organizmów wczesnomiejskich (por. Szczurba 2021).

⁹¹ Podczas tych badań wydobyto złoty kabłączek skroniowy, który obecnie znajduje się w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

⁹² Pozyskano stąd m.in. fragment złotej ozdoby, pierwotnie stanowiącej być może fragment młota Thora (Duczko 2016).

⁹³ K. Żurowski uznał je za pozostałości przystani-pomostu (Żurowski 1953).

Po przerwie w badaniach w latach 1952–1954, powrócono do nich w 1955 r. i kontynuowano do 1960 r. Prace w terenie prowadziła Gabriela Mikołajczyk, pod opieką K. Żurowskiego. Skupiły się one na rozeznaniu przestrzeni wokół kaplicy pałacowej. Do istotniejszych wyników należało rozpoznanie nawarstwień wałowych najstarszego gródka lednickiego oraz kolejnych śladów związanych z budową obiektu kamiennego (Niesiołowska-Hoffmann 1957; Mikołajczyk 1959; 1961a). Badania prowadzono również na domniemanym północnym przedbramiu (nie natrafiono na ślady drogi ani na fosę), a także w dalszej części podgrodzia, gdzie zarejestrowano ślady produkcji ołowiu (Mikołajczyk 1963). Pracom na wyspie towarzyszyła penetracja toni jeziora. Dzięki współpracy z pływaczami z klubu PTTK w Poznaniu odkryto pale mostowe oraz pozyskano zabytki: m.in. hełm stożkowy z nosalem i łódź dłubankę (Mikołajczyk 1961a; 1961b; łódzie: por. Ossowski 2010; 2014; na temat hełmu: Sankiewicz 2018b).

W kolejnych latach (1961–1965) badania na wyspie prowadził kolejny zespół badawczy. W jego skład wchodził: Krystyna Anderszowa, Wiesława Szenicowa, Lucja Pawlicka i Andrzej Nowak, działający początkowo pod kierownictwem naukowym W. Kóčki (lata 1961–1962), a od 1963 r. pod nadzorem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Jerzego Łomnickiego. Prace wykopaliskowe zrealizowano na znacznym obszarze obejmującym zarówno teren grodu, podgrodzia, jak i ponownie przeprowadzono badania podwodne. Za najważniejszy sukces należy uznać odkrycie kolejnej budowli sakralnej na grodzie – w północnej części majdanu natrafiono na jednonawowy kościół z murowanymi aneksami i wewnętrznymi grobowcami. Z tego miejsca wydobyto również zestaw zabytków sakralnych, a wśród nich wyjątkowej klasy relikwiarz oraz grzebień z kości słoniowej. Pozyskano również istotne dla chronologii palatium dane dotyczące kolejnych faz użytkowania budowli. Ponadto uchwycono gęstą drewnianą zabudowę mieszkalną (m.in. budynki korytarzowe) i gospodarczą oraz ślady moszczonej drewnem drogi. Zlokalizowano również przyczółek mostu zachodniego i kolejne fragmenty umocnień brzegowych (Anderszowa, Łomnicki, Nowak, Szenicowa 1963; Nowak 1965; 1966).

Novum w organizacji badań Ostrowa Lednickiego stanowiło powołanie w 1969 r. Muzeum Początków Państwa Polskiego na Lednicy (od 1974 r. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy), którego dyrektorem został wcześniej pełniący funkcję konserwatora J. Łomnicki. Powstanie instytucji kultury, której głównym zadaniem stało się rozciągnięcie opieki, udostępnienie i badanie zabytku, pozwoliło z czasem zakończyć wcześniejszy chaos wynikający z kolejno zmieniających się zespołów badawczych. Jednostka stała się punktem

prowadzącym lub koordynującym badania, ale też miejscem przechowywania dokumentacji i materiałów pochodzących z wykopalisk. Prace badawcze podejmowane przez Muzeum w tym okresie koncentrowały się na dalszym rozpoznawaniu lednickiego centrum osadniczego.

Wykopaliska w latach 70. XX w. nadal były prowadzone przez różnych archeologów pod nadzorem J. Łomnickiego⁹⁴. Prace w latach 1969–1974 koncentrowały się na rozpoznaniu *suburbium* lednickiego. Szerokopłaszczyznowe badania, które łącznie objęły około 600 m², dostarczyły bogatych informacji na temat struktur osadniczych oraz konstrukcji komunikacyjnych. Odsłonięto różnorodne domostwa wraz z zapleczem gospodarczym oraz brukowane i drewniane drogi, a także wschodni przyczółek mostowy. Wyniki ukazały wysoki poziom organizacji wewnętrznej podgrodzia, jednak niestety nie zostały szczegółowo opracowane i opublikowane, poza drobnymi wzmiankami w Informatorze Archeologicznym (Łomnicki, Kihl-Byczko, Cieślakowa, Żak 1971; Łomnicki, Kihl-Byczko, Cieślakowa 1972; Łomnicki, Leśny 1973; Łastowiecki, Łomnicki 1974; Łomnicki, Łastowiecki 1975; 1976). Jedynie część znalezisk, powiązanych ze sferą praktyk przedchrześcijańskich, została omówiona przez J. Leśnego (1974).

W kolejnych latach ponownie podjęto badania na terenie grodu. W sezonach 1976–1977 przeprowadzono prace przy kościele grodowym, odkrywając kolejne pochówki szkieletowe. W 1978 r. trwały badania o charakterze ratowniczym, wiążące się z budową zadaszenia nad ruinami, a w latach 1978–1979 na wale grodziska, gdzie odsłonięto 23 poziomy konstrukcji drewnianych (Łomnicki 1978).

Program badawczy realizowany w okresie powojennym był bogaty i nie skupiał się wyłącznie na rozpoznaniu architektury kamiennej, ale obejmował również najbliższy kontekst osadniczy. Starano się rozpoznać teren grodu, podgrodzia, toń jeziora oraz najbliższe obszary lądowe. Do najważniejszych odkryć z tego okresu należało odsłonięcie kościoła grodowego, dwóch mostów łączących wyspę z lądem oraz zarejestrowanie dwóch cmentarzysk leżących na wschodnim brzegu jeziora.

Niestety mimo podjęcia szerokiego programu badawczego i uzyskania znakomitych rezultatów wykopaliskowych, wyniki prac nie zostały opracowane oraz opublikowane. Wpływ na to miały m.in. zmieniające się kolejno zespoły badawcze, ich ogólne kierownictwo oraz postępujące zmiany instytucjonalne. Z prac w 1948 r. zachował się jedynie inwentarz

⁹⁴ W pracach tych brali udział m.in. Emilia Kihl-Byczko, Teresa Cieślakowa, Jan Żak, Jan Leśny, Mateusz Łastowiecki i Mieczysław Nadolski.

zabytków oraz luźne notatki W. Kieszkowskiego⁹⁵. Ukazywały się głównie krótkie sprawozdania z badań (por. wyżej) lub drobne opracowania, często o charakterze syntetycznym – popularyzatorskim (Mikołajczyk 1964; Łomnicki 1968; 1977), jak również ujęcia encyklopedyczne i katalogowe (Świechowski 1963; Łomnicki 1967; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972). Szerzej omówiona została jedynie problematyka architektury Ostrowa Lednickiego. Nie były to jednak opracowania kompletne i znacząco różniły się co do charakteru i chronologii budowli, a chaos informacyjny ułatwiał brak pełnego opracowania i publikacji wyników badań archeologicznych (m.in. Dalbor 1959; Świechowski 1962; Józefowiczówna 1969a; 1969b; Zachwatowicz 1971). Opublikowane zostały jedynie nieliczne zabytki archeologiczne (Nadolski 1966; 1971). Wyniki badań prowadzonych w latach 60. XX w. stały się przedmiotem dwóch dysertacji doktorskich: pracy obejmującej całokształt znaleziska autorstwa A. Nowaka (1972) oraz opracowanie ceramiki naczyniowej z Ostrowa Lednickiego oraz osad leżących przy przyczółkach Łucji Pawlickiej-Nowakowej (1977). Rozprawy te jednak nie zostały opublikowane i nie znalazły się w szerszym obiegu naukowym (por. Górecki 2016, 36).

Zadokumentowana podczas badań prowadzonych na grodzisku i podgrodziu stratygrafia oraz pozyskane materiały zabytkowe wprawdzie z czasem zostały wykorzystane przy omówieniu periodyzacji dziejów Ostrowa Lednickiego (Łastowiecki 1989a) oraz budownictwa drewnianego (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994), jednak nie doczekały się kompleksowego opracowania.

Na najbliższym zapleczu Ostrowa Lednickiego funkcjonowały liczne osady, których mieszkańcy pracowali na rzecz grodu. Na ich relikty natrafiano zarówno w czasie planowych badań archeologicznych, jak i przypadkowo podczas prac budowlanych lub porządkowych. Pozostałości osady na zachodnim brzegu jeziora Lednica w latach 1960–1961 wykopaliskowo przebadał A. Nowak. Zarejestrowano obiekty mieszkalne oraz gospodarcze, wśród których jeden uznano za warsztat garncarski (Pawlicka-Nowakowa 1977, 403–404). Ślady kolejnej osady odkryto na wschodnim brzegu w pobliżu mostu przy trakcie wiodącym z grodu lednickiego w kierunku Gniezna. Na warstwę kulturową oraz obiekty osadnicze natrafiono podczas badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 60. XX w. przez A. Nowaka oraz prac budowlanych związanych z budową infrastruktury projektowanego muzeum. Poza wschodnią rubieżą osady zarejestrowano pojedyncze groby szkieletowe. Ich odkrycie

⁹⁵ Materiały znajdują się w Archiwum Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie.

stanowiło preludium do wieloletnich badań cmentarzyska, które prowadzono od początku lat 60. XX w. po 2013 r. (Wrzesiński 2022a; 2022b).

Pracom wykopaliskowym towarzyszyły badania historyczne nad dziejami regionu. W okresie tym powstała jedyna monografia kasztelanii ostrowskiej pióra Jana Leśnego (1976). Studium to oparte było niemal w całości na źródłach pisanych. Propozycja ta została zaakceptowana przez archeologów lednickich (por. rozdział II).

Ważnym stanowiskiem na obszarze kasztelanii ostrowskiej jest grodzisko w Moraczewie. Przez dominującą nad terenem formę wyraźnie wyróżnia się na tle krajobrazu. W miejscowej tradycji określane było mianem *Szwedzkiego Szańca*. Po raz pierwszy w literaturze zostało ujęte przez P. Schumachera, który m.in. podał jego wymiary i wysokość wałów (Schumacher 1924, 7, 21–22, ryc. 2–4). Krajobrazowe położenie warowni rozpatrywał również J. Dylik (1936, 83, nr 172). Dokładniej obiekt scharakteryzował W. Kowalenko, który poza opisem umocnień i informacją o śladach jam mieszkalnych i znalezionych artefaktach, poczynił również spostrzeżenia dotyczące uszkodzeń umocnień czynionych przez orkę (Kowalenko 1938, 260–261, nr 294). Chronologię grodziska, określoną na fazy C/D (?) wczesnego średniowiecza, zaproponowali Z. Hensel i Zofia Hilczer-Kurnatowska (1972, 122–123). Stanowisko⁹⁶ stało się miejscem badań archeologicznych po drugiej wojnie światowej. Wówczas też wykonano plan warstwicowy obiektu. W 1956 r. badania powierzchniowe przeprowadził K. Żurowski ze Stacji Archeologicznej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. Kolejna prospekcja miała miejsce w 1972 r. i zrealizowała ją Gabriela Mikołajczyk z Gnieźnieńskiego Oddziału Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. W tym czasie grodzisko wpisano do rejestru zabytków województwa poznańskiego⁹⁷ (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2003, 76–77). Szeroko zakrojone badania archeologiczne, obejmujące prace wykopaliskowe oraz rozpoznanie zaplecza grodu, przeprowadziło w latach 1977–1981 Muzeum Archeologiczne w Poznaniu⁹⁸. Badaniami kierował Czesław Strzyżewski, z tym że w 1977 r. nadzór nad eksploracją prowadził M. Łastowiecki, a w 1978 r. Zbigniew Szulczyński. Wyniki prac na bieżąco były publikowane w formie krótkich sprawozdań (Strzyżewski, Łastowiecki, Błaszczuk 1977; Strzyżewski, Szulczyński, Błaszczuk 1978; Strzyżewski, Błaszczuk 1979;

⁹⁶ W ramach AZP grodzisko zostało określone jako Moraczewo stan. nr 1.

⁹⁷ Decyzja nr 1345/A, Kl. III – 870/9/72 z dnia 28.02.1972 r.

⁹⁸ Było to związane z realizacją Szlaku Piastowskiego i planem udostępnienia grodziska turystom po zakończeniu badań archeologicznych (Strzyżewski, Łastowiecki, Błaszczuk 1977, 183; Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2003, 77–79)

1980), a opracowanie całościowe ukazało się w 2003 r. (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2003)⁹⁹.

Niezwyczajnym odkryciem, nie tylko w skali regionu, stało się cmentarzysko, na które natrafiono przypadkowo podczas prac leśnych w 1976 r. w okolicy Dąbrówki Kościelnej, gm. Kiszewo. Tajemnicze "kręgi kamienne" stały się miejscem badań wykopaliskowych, które w 1977 r. przeprowadzili Czesław Strzyżewski i Zbigniew Żurawski z ramienia Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Rozpoznano fragment cmentarzyska kurhanowego z obstawami kamiennymi, dla których analogie znaleziono na Pomorzu. Znaleździło dale kolejne dowody, po cmentarzysku z Pomarzanek, na obecność w regionie lednickim przesiedleńców ze strefy nadbałtyckiej (Strzyżewski, Żurawski 1977; Strzyżewski 1990; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 376–377; Kara 2002).

6. Czasy najnowsze (1989–2022)

Kolejny okres w dziejach badań okręgu z centrum na Ostrowie Lednickim rozpoczął się w 1980 r. Wiązało się to zarówno ze zmianami organizacyjnymi w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, gdzie ukształtował się kilkusobowy Dział Archeologiczny, jak i ze zmianą podejścia badawczego. Szczególne znaczenie dla rozpoznania przeszłości regionu w wymiarze wieloaspektowym miało utworzenie Interdyscyplinarnego Zespołu do Badań Ostrowa Lednickiego i jego Osadniczego Zaplecza, w którego skład weszli badacze reprezentujący różne dyscypliny i placówki naukowe, działający pod kierunkiem Z. Kurnatowskiej¹⁰⁰. Przyjęty program zakładał szeroką współpracę przedstawicieli poszczególnych dyscyplin wchodzących w zakres nauk humanistycznych (archeologia, historia), przyrodniczych (biologia, nauki o ziemi i środowisku), rolniczych (rolnictwo) i inżynierjno-technicznych (architektura). Prace miały być centralnie koordynowane, a ich wyniki wzajemnie się uzupełniać. Dotychczas realizowane badania, skupiające się głównie na eksploracji archeologicznej Ostrowa Lednickiego, zastąpiono programem uwzględniającym wyniki badań licznych dyscyplin naukowych i rozpatrywaniem przemian w skali mezoregionu. Za punkt wyjścia przyjęto obszar kasztelanii ostrowskiej w granicach zaproponowanych przez J. Leśnego (1976), jednak prace, w zależności od specyfiki

⁹⁹ Maszynopis opracowania był już przygotowywany do druku, jednak nie został ukończony na skutek przedwczesnej śmierci autora, Cz. Strzyżewskiego. Jego dokończenia podjął się M. Kara (por. Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2003, 76, przypis 1).

¹⁰⁰ Z. Kurnatowska sprawowała merytoryczny nadzór nad badaniami Ostrowa Lednickiego w latach 1982–2009.

dyscypliny, obejmowały węższy lub szerszy obszar¹⁰¹. Na potrzeby publikacji wyników prowadzonych badań powołano czasopismo "Studia Lednickie", wydawane przez Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy (Dzięciołowski, Górecki 1989; Kurnatowska 1989; Górecki 2016a).

Szczególne znaczenie przypadło zakrojonemu z rozmachem programowi badań przyrodniczych, dla których region lednicki, nieznacznie zurbanizowany i zindustrializowany, za to bogaty kulturowo oraz z licznymi zbiornikami osadów biogenicznych, okazał się wyjątkowo adekwatną przestrzenią dla planowanych badań. Liczne i różnorodne badania przyrodnicze pozwoliły na odtworzenie dynamiki przeobrażeń środowiska naturalnego w przeszłości i ich korelacji z zaobserwowanymi archeologicznie przemianami zasiedlenia oraz eksploatacją regionu od pradziejów do współczesności (szczegóły por. rozdział III).

Zmianie uległo również podejście do badań Ostrowa Lednickiego. Zdecydowano, że wobec znacznego nagromadzenia materiałów z licznie dotychczas prowadzonych prac archeologicznych, podstawowe znaczenie dla uzyskania obrazu przeszłości regionu ma weryfikacja istniejących w literaturze poglądów w oparciu o już zgromadzone materiały. Planowane wykopaliska miały być prowadzone jedynie w koniecznych przypadkach. W celach porządkowych wytyczono nową siatkę arową (Górecki, Wrzesiński 1989), a także przygotowano schemat dotychczas zarejestrowanych relacji stratygraficznych. W oparciu o prowadzone badania, opracowano również periodyzację rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego na wyspie, wyznaczając 7 poziomów osadniczych obejmujących okres od VIII do XIV w. (Łastowiecki 1989a).

Najistotniejszym tematem badawczym na Ostrowie Lednickim była weryfikacja dotychczasowych ustaleń i pełne rozpoznanie wyspowych obiektów architektonicznych, zarówno budowli pałacowo-sakralnej, jak i kościoła grodowego. Realizacji tego tematu podjęła się poznańska badaczka Krystyna Józefowiczówna, jednak jej rychła choroba uniemożliwiła kontynuowanie prac. W związku z tym w 1987 r. powołano zespół, w skład którego weszli ledniccy archeolodzy oraz grupa historyków sztuki pod kierownictwem Klementyny Żurowskiej z Uniwersytetu Jagiellońskiego¹⁰². Program badań obejmował zagadnienia związane z chronologią budowli, fazami budowy i przebudowy obiektów, genezą

¹⁰¹ Badania nad osadnictwem prowadzono głównie na obszarze Lednickiego Parku Krajobrazowego (np. Kurnatowska, Kurnatowski 1991; Dzięciołowski 1991), zaś przyrodnicze w szerszej skali regionu (por. Tobolski, Milecka, Polcyn 2009).

¹⁰² Z ramienia UJ w zespole znaleźli się ponadto Teresa Rodzińska-Choraży, Tomasz Węclawowicz i Adam Biedroń.

i analogiami stylistyczno-formalnymi, a także funkcją. Badania kościoła jednonawowego¹⁰³ pozwoliły na dokładniejsze rozpoznanie obiektu i jego chronologii, jednak zaowocowały powstaniem różnych interpretacji rozbudowy, kształtu oraz funkcji obiektu (Biedroń 1993; Górecki 1996; Wrzesiński, Kara 2004a; 2004b; 2016b; Wrzesiński 2006). Najbardziej spektakularnych wyników dostarczyły badania prowadzone przy budowli pałacowo-sakralnej. We wnętrzu kaplicy odsłonięto dwa wymodelowane w najstarszej posadzce zagłębienia. Zostały one zinterpretowane jako baseny chrzcielne, a lokalizacja i chronologia założenia, wskazana na około połowę X w., pozwoliły na wysunięcie hipotezy wiążącej odsłonięte urządzenia z chrztem Mieszka I. Wysunięto również kontrowersyjną hipotezę dotyczącą sakralnego przeznaczenia całego obiektu w pierwszej fazie jego funkcjonowania (2. połowa X w.) (*Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa* 1993). Bezspeczne potwierdzenie postulowanej przez lednickich archeologów chronologii obiektu nawiązującej do początków rządów Mieszka I, przyniosły dopiero przeprowadzone w 2019 r. badania C14 AMS próbek węgla z zapraw pobranych z fundamentów i murów budowli pałacowo-sakralnej (Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020).

Jednym z węzłowych problemów była weryfikacja ustaleń dotyczących systemu obronnego grodu lednickiego i jego rozwoju przestrzennego. W tym celu po południowej stronie palatium przeprowadzono badania wykopaliskowe. W miejscu tym, zgodnie z zamierzeniami, rozpoznano nie tylko konstrukcje obronne z głównego okresu funkcjonowania grodu za czasów pierwszych Piastów, ale również ślady starszego założenia, zlokalizowanego pierwotnie na wzniesieniu (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1993). Umocnienia wałowe zadokumentowano również w innych punktach wyspy, zarówno podczas planowych badań archeologicznych, jak i prac budowlanych (Górecki, Łastowiecki 2016). Pewnym dopełnieniem fortyfikacji obronnych były umocnienia brzegowe (Górecki 2010).

Podjęto również badania nad zabudową mieszkalną grodu i podgrodzia. Na pozostałości licznych obiektów mieszkalnych natrafiano podczas badań związanych z innymi zagadnieniami, jednak dla lepszego zrozumienia relacji stratygraficznych podjęto również prace na terenie majdanu (Banaszak, Tabaka 2016b). Dokładnie rozpoznano okolicę wyspowego przyczółku mostu wschodniego, gdzie zadokumentowano cztery poziomy nawarstwień osadniczo-kulturowych, relikty dróg brukowanych lub moszczonych drewnem, a także pozostałości konstrukcji mostu i pomostu (przystani?) funkcjonujących od 2. połowy

¹⁰³ Włącznie z pracami prowadzonymi w 2000 r. przez Jacka Wrzesińskiego z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy we współpracy z Michałem Kara z PAN.

X w. do XII w. (Łastowiecki 1993a; 2000; Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1993). Największą liczbę obiektów o charakterze mieszkalnym lub gospodarczym zarejestrowano podczas badań mających na celu uzyskanie profilu nawarstwień podgrodzia¹⁰⁴. Natrafiono na relikty ziemianek, półziemianek i budowli zrębowych, a także wyznaczono potencjalne miejsce handlowe (Tabaka 2005; Banaszak, Tabaka 2008; dokładny opis poszczególnych ekspedycji badawczych por. Górecki 2016a).

W 1982 r. rozpoczęto systematyczne badania mostów, odkrytych w latach 1959–1961, łączących Ostrów Lednicki z lądem. Profesjonalne badania podwodne prowadzone były przez archeologów z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierownictwem Andrzeja Koli i Gerarda Wilke. W latach 1982–1985 rozpoznano relikty mostu wschodniego – gnieźnieńskiego, zaś od 1986 prowadzono prace przy moście zachodnim – poznańskim. Zakres prospekcji znacznie wykraczał poza linie przepraw i obejmował dużą część akwenu wokół wyspy. Nie bez znaczenia był również aspekt opracowywania metodyki badań podwodnych i edukacji studentów. W efekcie podjętych badań nie tylko poznano technikę budowy konstrukcji, ale dzięki zastosowaniu dendrochronologii precyzyjnie określono również czas budowy i remontów przepraw mostowych (Kola, Wilke 1985; 1989; 1991; 2000; Kola 2000; 2014a; Kola, Radka, Wilke 2016). W trakcie badań podwodnych pozyskano duże ilości zabytków związanych z okresem funkcjonowania mostów, w tym różnorodny zespół uzbrojenia wczesnośredniowiecznego (*Mosty traktu gnieźnieńskiego* 2000, *Mosty traktu poznańskiego* 2014; *Miecze średniowieczne* 2011; *Topory średniowieczne* 2013; *Broń drzewcowa* 2018; Górecki 2001a; 2001b).

Badania podwodne w jeziorze Lednica od 2017 r. prowadzone są pod kierownictwem Andrzeja Pydyna. Dzięki zastosowaniu metod akustycznych i magnetycznych przy poszukiwaniu podwodnych obiektów archeologicznych, udało się wykryć, a następnie metodycznie rozpoznać, pozostałości dwóch nieznanych mostów, łączących Ledniczkę z lądem (Pydyn, Hac, Popek 2019). Starszą przeprawę zbudowano najpewniej w 2. dekadzie X w., zaś młodsza pochodzi z przełomu XIII/XIV w. i związana jest najpewniej z funkcjonowaniem na Ledniczce siedziby na kopcu (Pydyn, Popek, Dębicka, Radka 2018; Pydyn, Popek 2020).

Prace badawcze realizowano również na bezpośrednim zapleczu Ostrowa Lednickiego. W latach 1992–1995 M. Łastowiecki przeprowadził badania przy zachodnim

¹⁰⁴ Prace prowadzono w latach 2002–2011, eksplorację rozpoczęto od zachodniego brzegu w kierunku wschodnim. Badania zrealizowano jedynie na długości 60 m (Banaszak, Tabaka 2008; Górecki 2016a, 40).

przyczółku mostowym. Zarejestrowano obecność warstwy kulturowej oraz obiektów osadniczych. Natrafiono również na pozostałości świadczące o prowadzonej w osadzie działalności rzemieślniczej. Pozyskane liczne przedmioty, związane z działalnością metalurgiczną, wskazują na możliwość funkcjonowania w tym miejscu pracowni złotniczej (Łastowiecki 1996a; Banaszak 2000; Banaszak, Tabaka 2008, 123–124; 2016)

Omawiany okres to czas prowadzenia niezwykle intensywnych prac archeologiczno-antropologicznych związanych z rozpoznaniem, odkrytego na początku lat 60. XX w., cmentarzyska leżącego na wschód od Ostrowa Lednickiego, tuż za osadą przymostową (Dziekanowice, stan. nr 22). W wyniku prac wykopaliskowych prowadzonych przez szereg lat przez Annę i Jacka Wrzesińskich rozpoznano obszar około 11800 m². Na cmentarzysku wyeksplorowano 1665 grobów, w których zarejestrowano obecność 1730 zmarłych. Spośród odkrytych obiektów funeralnych zdecydowanie wyróżniały się grobowce komorowe, w których autorzy badań dopatrują się obiektów założycielskich dla nekropolii. W wyniku prac pozyskano znaczne ilości zabytków z wyposażenia grobowego zmarłych z okresu od X do XIV w. Efekty badań stały się podstawą dla licznych opracowań specjalistycznych oraz syntetycznych (podsumowanie: Wrzesiński 2022), a także dla powstania odbywającej się cyklicznie interdyscyplinarnej konferencji naukowej – Funeraliów Lednickich¹⁰⁵.

Kolejne cmentarzysko, dużo mniejsze, odkryto na wschodnim brzegu jeziora Lednica około 1,5 km na południowy wschód od Ostrowa Lednickiego (Dziekanowice, stan. nr 2). Przeprowadzone w latach 1980–1982 prace wykopaliskowe pod kierownictwem Macieja Henneberga, przy współpracy archeologów z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, pozwoliły uchwycić zasięg cmentarzyska i poznać jego rozplanowanie (Wrzesiński 1989; Henneberg, Puch 1989; Rysiewska, Wrzesiński 1997).

Nieco bardziej oddaloną od Ostrowa Lednickiego nekropolię odkryto w Kocanowie, gm. Pobiedziska (stan. nr 13). Stanowisko zlokalizowane jest na niewielkim wzgórzu około 4 km na południowy wschód od Ostrowa Lednickiego. Badania archeologiczne w tym miejscu w latach 1981–1984 przeprowadził Cz. Strzyżewski. Na częściowo zniszczonym stanowisku zarejestrowano 27 grobów szkieletowych z okresu wczesnego średniowiecza, co pozwoliło rozpoznać mniejsze grupy sąsiedzkie funkcjonujące w przestrzeni poza bezpośrednim zapleczem centralnego grodu (Strzyżewski 1983; 1984; 1985).

¹⁰⁵ Referaty wygłaszane na konferencjach zostały w znakomitej większości wydane w serii publikacji *Funeralia Lednickie*.

Kolejne nieprzykościelne cmentarzysko szkieletowe odkryto w Gołuniu, gm. Pobiedziska (stan. nr 23/24). Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych przez Małgorzatę i Mirosława Andrałowców w 2011 r. zarejestrowano 44 pochówki szkieletowe oraz zebrano szczątki kolejnych dziesięciu osób ze zniszczonych grobów. Szczególną uwagę zwracają groby z uzbrojeniem, mogące wskazywać na postępujące rozwarstwienie społeczne i wyodrębniającą się grupę wojowników piastowskich (Andrałow 2015).

Poza lednickim centrum podjęte zostały również badania nad przemianami osadniczymi w regionie. Zbiegły się one z realizowanym od 1978 r. programem Archeologiczne Zdjęcie Polski. Zarejestrowane w terenie, na podstawie nieruchomości archeologicznych i znalezisk ruchomych, stanowiska archeologiczne, pozwoliły na skartografowanie pozostałości osadnictwa. Dzięki temu możliwe stało się dokładniejsze rozpoznanie zaplecza osadniczego centralnego grodu lednickiego w okresie tworzenia się państwa polskiego (Kurnatowska, Kurnatowski 1991; Dzieciolowski 1991; Górecki 2002).

Badania o charakterze weryfikacyjnym realizowano nie tylko na Ostrowie Lednickim. Grodzisko w Kłęcku ponownie stało się miejscem badań archeologicznych po 75 latach. W 2012 r. Tomasz Janiak z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie przeprowadził tutaj sondażowe prace wykopaliskowe (o powierzchni 35 m²). Ich celem było m.in. ustalenie dokładniejszej stratygrafii obiektu, rozpoznanie stopnia degradacji wcześniej odkrytych konstrukcji oraz pozyskanie materiałów do badań dendrochronologicznych i radiowęglowych¹⁰⁶ (Janiak 2012).

W ramach akcji AZP w okolicy grodziska w Kłęcku odkryto szereg stanowisk archeologicznych datowanych na wczesne średniowiecze. Nieliczne spośród nich zostały rozpoznane wykopaliskowo. Należą do nich ślady osadnictwa w Polskiej Wsi (stan. 3 i 5). Prace wykopaliskowe w 1989 r. przeprowadzili Cz. Strzyżewski z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie oraz Zbigniew Karolczak z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Teren ten w latach 1962–1988 był użytkowany jako kopalnia kruszywa, z której pozyskano piasek i żwir. Piaśnica miała około 450 m długości na linii zachód-wchód i dochodziła do 120 m szerokości. Jej zachodni kraniec naruszył i zniszczył część stanowiska nr 5, a wschodni stanowiska nr 3¹⁰⁷. Przy okazji prowadzonej rekultywacji terenu, pod nadzorem archeologów, zerwano warstwę humusu. Pozwoliło to na rozpoznanie nawarstwień

¹⁰⁶ Niestety brak środków finansowych nie pozwolił na przeprowadzenie badań radiowęglowych – informacja ustna T. Janiaka.

¹⁰⁷ Poza stanowiskiem z okresu wczesnego średniowiecza znajdowała się tutaj osada datowana na późne średniowiecze, a także cmentarzysko kultury pomorskiej (Strzyżewski 1998, 202).

kulturowych, których część była widoczna w skarpie kopalnianej. Ważkość odkryć dla badań osadniczych wynika z zarejestrowania obiektów, których chronologię określono na starsze fazy wczesnego średniowiecza. Ponadto niejednoznaczny charakter stanowiska pozwolił na jego interpretację jako osady otwartej lub cmentarzyska w typie Alt Käbelich (Strzyżewski 1998; Kara 2009).

Kolejne ślady najstarszego osadnictwa o słowiańskim wzorcu kulturowym zarejestrowano podczas badań powierzchniowych, przeprowadzonych w 1982 r. przez Cz. Strzyżewskiego w najbliższej okolicy grodziska w Moraczewie. Wśród tych stanowisk datowanych na wczesne średniowiecze znalazło się 8 sklasyfikowanych jako osady, 5 jako punkty osadnicze i 8 jako ślady osadnicze. Rozpiętość chronologiczna wyznaczonych stanowisk obejmuje cały okres średniowiecza od fazy A–B do F. Przez jedno ze stanowisk, leżące po północnej stronie grodziska, zakwalifikowane w ramach AZP jako osada (Moraczewo stan. 3), w 1994 r. poprowadzono wykopy związane z budową instalacji wodociągowej. O rozpoczęciu prac nie poinformowano odpowiednich służb, a kiedy podczas budowy natrafiono na nawarstwienia kulturowe, została podjęta interwencja archeologiczna. Przeprowadzili ją M. Łastowiecki i Janusz Górecki, pracownicy Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Możliwe do wykonania prace ograniczyły się do oczyszczenia profili wykopów, zadokumentowania nawarstwień i zebrania luźnych materiałów archeologicznych. Zarejestrowane układy nawarstwień pozwoliły wyciągnąć ogólniejsze uwagi dotyczące układu i chronologii zaplecza osadniczego grodu (Łastowiecki 1995a).

Niezwykle ważna dla rozpoznania przeszłości kulturowej regionu była inwestycja związana z budową gazociągu tranzytowego Jamał–Europa. Prace budowlane poprzedziła prowadzona w latach 1992–1994 akcja badań powierzchniowo-weryfikacyjnych wzdłuż trasy przyszłego gazociągu. Prace archeologiczne na wyznaczonych stanowiskach prowadzono w latach 1994–1997. Obszar badawczy wyznaczał pas technologiczny szerokości 13 m, a długość wykopów była zależna od występowania na powierzchni materiałów zabytkowych. Na terenie kasztelanii ostrowskiej gazociąg miał przebieg równoleżnikowy i ciągnął się od doliny Małej Wełny, na wysokości miejscowości Dębica, pow. gnieźnieński na wschodzie, po Rejowiec, gm. Skoki na zachodzie. Na trasie przebiegu gazociągu do badań wytypowano 67 punktów, na których podczas badań powierzchniowych stwierdzono obecność materiałów zabytkowych. Zgodnie z przyjętą numeracją obejmowały one stanowiska archeologiczne od numeru 234 do 300. Część stanowisk znajdowała się bezpośrednio na trasie gazociągu, inne w jego najbliższym sąsiedztwie. Z tej liczby na 12 stanowiskach zarejestrowano

materiały archeologiczne datowane na wczesne średniowiecze. Ponadto podczas nadzorów związanych z odhumusowaniem terenów, na których nie stwierdzono materiałów zabytkowych na powierzchni, odkryto wczesnośredniowieczne struktury osadnicze w miejscowości Bielawy, gm. Kłęcko, którym nadano numer 8A (295A na trasie gazociągu). W wyniku przeprowadzonych prac przebadano fragmenty trzech osad wczesnośredniowiecznych. Pozostałe stanowiska zweryfikowano negatywnie na badanym obszarze, jednak nie należy odrzucać ich potencjalnej obecności poza wyznaczonym 13-metrowym pasem gazociągu. Materiały z badań jedynie w drobnej części zostały opracowane i opublikowane (por. Michałowski, Ratajczak 2008). W przypadku większości dostępne są jedynie wzmianki w Informatorze Archeologicznym oraz sprawozdania w formie maszynopisów¹⁰⁸ (m.in. Sobucki 1997; Panczenko 2005).

Na obszarze kasztelanii ostrowskiej realizowane były również projekty badawcze o charakterze nieinwazyjnym. W latach 2009–2019 Ostrów Lednicki oraz jego najbliższe zaplecze stało się miejscem prowadzenia intensywnych badań geofizycznych¹⁰⁹. W ramach czesko-polskiego projektu pt. „Stratygrafia wybranych grodów najstarszego państwa Przemysławidów i Piastów w świetle porównawczych badań nieinwazyjnych” realizowanego przez Romana Křivánka z Instytutu Archeologii Czeskiej Akademii Nauk w Pradze i Michałem Kara z Ośrodka Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych IAI PAN w Poznaniu we współpracy z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Celem projektu było uzyskanie porównywalnych wyników nieinwazyjnych badań geofizycznych przeprowadzonych na wybranych grodziskach i osadach otwartych, związanych z tworzeniem się władztwa Przemysławidów i Piastów. Prace te przeprowadzono m.in. na Ostrowie Lednickim¹¹⁰, na Ledniczce, na stanowiskach Dziekanowice 21 i 22 oraz nieujęty w ewidencji stanowisk archeologicznych półwysep w południowej części jeziora Lednica. W efekcie prac wyznaczono strefy anomalii magnetycznych, które mogą wskazywać na obecność obiektów osadniczych związanych z wewnętrznym zagospodarowaniem osad, przebieg sieci drożnej lub umocnień brzegowych. Zasięg rejestrowanych anomalii potencjalnie wyznacza również granice przekształconych w przeszłości obszarów, zaewidencjonowanych jako stanowiska archeologiczne. Uzyskane wyniki badań geofizycznych nie pozwalają jednak na szersze

¹⁰⁸ Sytuacji nie ułatwia znaczne rozproszenie dokumentacji i materiałów z badań, które znajdują się w różnych instytucjach i prywatnych firmach archeologicznych.

¹⁰⁹ W badaniach wykorzystano trzy metody badań geofizycznych: magnetometryczną, elektrooporową oraz georadar (Křivánek 2020, 197–198).

¹¹⁰ Badania geofizyczne na Ostrowie Lednickim prowadzono już wcześniej – por. Kiszowski, Wrzeński 1996; Wrzeński 1996b.

interpretacje i dla potwierdzenia obecności struktur osadniczych, ich genezy i datowania wymagają weryfikacji poprzez badania wykopaliskowe (Křivánek, Tabaka 2011; 2014; Křivánek 2020).

Innowacyjnym programem naukowym jest realizowany od 2018 r. "Projekt Lednica – razem dla ratowania zabytków". Jest to przedsięwzięcie prowadzone przez Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy we współpracy z Lidią Żuk z Instytutu Archeologii UAM, Mikołajem Kostyrką z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Ottona i Fryderyka w Bambergu oraz Stowarzyszeniem Wielkopolska Grupa Eksploracyjno-Historyczna „Gniazdo”. Polega na przeprowadzeniu badań powierzchniowych wokół południowej i środkowej części jeziora Lednica z wykorzystaniem wykrywaczy metali. Projekt ma na celu rozpoznanie i dokumentację dziedzictwa archeologicznego w regionie, a także opracowanie metodyki badań powierzchniowych z użyciem wykrywaczy metali (Kostyrko, Kowalczyk, Żuk 2019; por. Sabaciński 2020). W efekcie prowadzonych prac pozyskano liczne materiały archeologiczne obejmujące ceramikę naczyniową oraz przedmioty wykonane z metali, które wzbogacają wiedzę na temat osadnictwa w regionie w starożytności i wczesnym średniowieczu (Balbuza 2020; Wawrzyniak 2021).

Najbliższa okolica jeziora Lednica stała się polem badawczym penetrowanym w ramach projektu *Antropopresja a dziedzictwo archeologiczne. Przykład Lednickiego Parku Krajobrazowego*. Zadanie realizowane było w latach 2019–2020 przez Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy we współpracy z Wydziałem Archeologii UAM pod kierownictwem Andrzeja Kowalczyka. Projekt miał na celu ocenę stanu zachowania i zagrożeń dla dziedzictwa archeologicznego na wybranych obszarach Lednickiego Parku Krajobrazowego. Przy jego realizacji wykorzystano szerokopłaszczyznowe badania nieinwazyjne obejmujące lotnicze skanowanie laserowe, zdjęcia lotnicze, badania geofizyczne oraz archeologiczną prospekcję terenową. Uzyskane wyniki zintegrowano w środowisku systemów informacji przestrzennej, co umożliwiło wysunięcie nowych spostrzeżeń dotyczących zmian krajobrazu i procesów współcześnie wpływających na stan zachowania substancji zabytkowej (Żuk 2020). Przeprowadzone badania powierzchniowe pozwoliły potwierdzić istnienie w tym miejscu stanowisk archeologicznych datowanych na wczesne średniowiecze i integralnie związanych z grodem (Krzepkowski 2020, 5–21). Licznie realizowane rekonesanse lotnicze, podczas których wykonano zdjęcia lotnicze terenu, dały z kolei możliwość obserwacji zarówno potencjalnych podziemnych struktur archeologicznych jak i tworów naturalnych, obecnie trudno uchwytnych w terenie.

Wprawdzie, ze względu na skomplikowaną sytuację litologiczną i glebową, nie wszystkie wyróżniki roślinne na stanowiskach muszą odpowiadać obiektom archeologicznym, ale przynajmniej dla części zarejestrowanych struktur taka interpretacja jest wysoce prawdopodobna. Ponadto zdjęcia lotnicze mogą być wskazówką dla wyznaczenia stanowisk archeologicznych, które nie zostały zarejestrowane w trakcie badań AZP (Żuk 2020, 13–34).

Od 1980 r. na terenie kasztelanii ostrowskiej miały miejsce również inne badania archeologiczne, podczas których natrafiono na pozostałości świadczące o osadnictwie w okresie wczesnośredniowiecznym. Nie miały one jednak aż tak istotnego wpływu na obraz przemian osadniczych w regionie w okresie przedpaństwowym i wczesnopanstwowym. Niezwykle ważką kwestią jest problem opracowania i publikacji wyników badań. O ile w przypadku badań lednickiego centrum osadniczego sytuacja ta uległa poprawie, to część przeprowadzonych rozpoznań, zwłaszcza tych o charakterze ratowniczym, nie doczekała się publikacji, a ich wyniki dostępne są jedynie w formie sprawozdań złożonych do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków¹¹¹.

W ostatnim z wydzielonych okresów badawczych opublikowano liczne teksty podejmujące tematykę okresu wczesnego średniowiecza w regionie. Należą do nich zarówno opracowania źródłowe, jak i syntetyczne publikowane w formie artykułów i monografii. Niezwykle cennym forum stało się czasopismo "Studia Lednickie" oraz serie wydawnicze prowadzone przez Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. W ich ramach publikowane były m.in. opracowania z zakresu archeologii, historii, biologii i nauk o ziemi¹¹².

Wśród najważniejszych monograficznych ujęć centralnego ośrodka grodowego należy wymienić opracowanie architektury romańskiej: *Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce* (K. Żurowska [red.], 1993), studia J. Góreckiego *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej* (2001); oraz prace *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów* (Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa [red.], 2016) i *Ostrów Lednicki – palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst* (D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa [red.], 2020). Wyniki podwodnych badań archeologicznych przedstawiono w publikacjach: *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego*

¹¹¹ Materiały znajdują się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu oraz u Powiatowego Konserwatora Zabytków dla powiatu poznańskiego.

¹¹² Pełne zestawienie publikacji podejmujących temat Ostrowa Lednickiego lub jego najbliższego zaplecza: Łopacka-Szymańska 1984; 1989; 1991; 1994; 1996; 1998; 2000; 2002; 2005a; 2005b; Kuszczak 2008; 2010; 2012; 2014; 2019; 2020.

(Z. Kurnatowska [red.], 2000) oraz *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego* (A. Kola, G. Wilke [red.], 2014). Informacje społeczno-kulturowe oraz biologiczne zawiera praca będąca podsumowaniem badań zlokalizowanego przy jeziorze Lednica cmentarzyska *Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach* (J. Wrzesiński [red.], 2022). Należy również wspomnieć o publikacjach podejmujących temat paleoekologii i przemian społeczno-kulturowych w regionie (m.in. *Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego*, K. Tobolski [red.], 1991; *Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne* Daniela Makowieckiego, oraz innych, szczegóły por. rozdział III).

Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na stanowiskach związanych z wczesnym średniowieczem, znajdujących się poza lednickim kompleksem osadniczym, zostały opublikowane w wielu artykułach i pracach zbiorowych. Tematyka szeroko rozumianego osadnictwa, zawierającego się w ramach kasztelanii ostrowskiej, była poruszona przez licznych mediewistów w pracach syntetycznych i dyskusjach (por. Górecki 2016a, 43). Spośród najważniejszych powstałych w ostatnim czasie opracowań uwzględniających przemiany zasiedlenia regionu należy wymienić studia M. Kara pt. *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)* (2004) oraz monografię *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji. Studium archeologiczne* (2009).

Rozdział IV

PODSTAWY DATOWANIA

1. Źródła archeologiczne

1.1. Stratygrafia

Rozpoznanie przeszłości społeczno-kulturowej na gruncie archeologii realizowane jest poprzez analizę materialnych pozostałości przeszłych zdarzeń. Do najważniejszych z nich należą oryginalne konteksty terenowe w postaci warstw i obiektów, będące śladami dawnych działań ludzkich. Badanie stratygrafii, czyli relacji sekwencyjnych oraz chronologicznych pomiędzy tego typu jednostkami, należy do podstawowych metod archeologii. Właściwości i wzajemne zależności nakładających się na siebie warstw pozwalają na rozpoznanie dawnych układów naturalnych (przyrodniczych) i kulturowych (antropogenicznych), a także określenie ich chronologii względnej. Analiza kulturowych jednostek stratygraficznych oraz pozyskanych w ich obrębie zbiorów zabytków daje możliwość zastosowania komparatystyki i badań specjalistycznych dla uzyskania dat bezwzględnych i określenia szerszych relacji chronologicznych, które można pogrupować w fazy lub horyzonty. Z kolei badania warstw przyrodniczych pozwalają na rozpoznanie przeszłych kontekstów ekologicznych. Oba typy nawarstwień są ze sobą ściśle związane i stanowią świadectwo zależności między działalnością człowieka, a środowiskiem naturalnym. Ich analiza jest podstawą interpretacji przeszłych procesów osadniczych (Rajewski 1955; Harris 1989; Ławecka 2000; Renfrew, Bahn 2002; Urbańczyk 2012b).

Dla uzyskania optymalnych wyników badań archeologicznych niezwykle istotne znaczenie ma przyjęta metodyka prac terenowych. Podczas wykopalisk na stanowiskach znajdujących się na obszarze kasztelanii ostrowskiej zazwyczaj stosowano metodę eksploracji warstwami mechanicznymi¹¹³. Nie pozwala ona na bieżące efektywne wykorzystanie zastanej sytuacji stratygraficznej i bezpośrednie odtworzenie dawnej rzeźby terenu, odsuwając ten proces na dalszy etap badań¹¹⁴. Może to niekorzystnie wpływać na proces badawczy,

¹¹³ Dotyczy to szczególnie starszych badań, a jaskrawym przykładem jest eksploracja "na sztych" prowadzona podczas badań na Ostrowie Lednickim w 1944 r. przez G. Mazanetza. W ramach kolejnych "sztychów", mających długość łyżki szpadla, inwentaryzowano również znaleziska (Konieczna 1993, 6–12).

¹¹⁴ Rozpoznawane wykopaliskowo jednostki stratygraficzne nie stanowią bezpośredniego odzwierciedlenia dawnej rzeźby terenu, gdyż na ich powstanie znaczący wpływ ma szereg mechanizmów postdepozycyjnych.

zwłaszcza w przypadku interpretacji stanowisk wielowarstwowych, takich jak główne ośrodki grodowe (Ostrów Lednicki i Kłeco). Problem ten występuje również podczas badań prowadzonych w miastach, zwykle towarzyszących realizacji inwestycji budowlanych. W tym przypadku dodatkowo pole obserwacji często jest niewielkie, ograniczone zasięgiem planowanej budowy/wykopów fundamentowych. Zaobserwowane nawarstwienia z okresu wczesnego średniowiecza często są naruszone lub zniszczone w wyniku późniejszej działalności człowieka, a wyniki prac ograniczają się do rejestracji fragmentarycznie zachowanych jednostek stratygraficznych i pozyskania materiału ceramicznego (Pobiedziska, Kłeco). Najlepsze wyniki badawcze przynosi zastosowanie metody stratygraficznej podczas badań szerokopłaszczyznowych. Prace tego typu były realizowane podczas badań cmentarzysk (Dziekanowice, stan. nr 2 i 22; Gołń, stan. nr 23/24) oraz większych prac inwestycyjnych (budowa gazociągu i dróg).

W niektórych przypadkach znaczącym utrudnieniem jest brak sprawozdań i opracowań z badań. Problem ten istnieje zwłaszcza w przypadku prac przy inwestycjach budowlanych¹¹⁵. Kolejnym, niezwykle dotkliwym utrudnieniem, jest stan zachowania dokumentacji z badań przedwojennych. Zarówno wykonana podczas prac badawczych dokumentacja opisowa, rysunkowa, fotograficzna, jak i pozyskane materiały zabytkowe, w dużej mierze uległa zniszczeniu w zawierusze wojennej. Wyniki prowadzonych prac znane są jedynie z późniejszych opracowań, przygotowanych na bazie częściowych informacji. Dają one wprawdzie ogólny ogląd wyników badań, ale nie pozwalają na głębszą analizę i porównanie wyników z późniejszymi pracami badawczymi (Kłeco – Hensel 1948; 1971; Ostrów Lednicki – Wrzosek 1961).

Dla każdego stanowiska należy je rozpoznać, a następnie uwzględnić podczas procesu badawczego (Harris 1989; Urbańczyk 2012b).

¹¹⁵ Dotyczy to zwłaszcza prac prowadzonych przy niewielkich inwestycjach budowlanych. Szczególnie dotkliwy jest brak sprawozdania i opracowania badań weryfikacyjnych przeprowadzonych na cmentarzysku w Zielonce (stan. nr 3).

1.2. Materiał źródłowy

1.2.1. Ceramika naczyniowa

Najczęściej wykorzystywanym materiałem źródłowym służącym do określania chronologii stanowisk archeologicznych jest ceramika naczyniowa. Zazwyczaj występuje ona masowo na różnych typach stanowisk osadniczych, niekiedy stanowiąc jedyną kategorię materiałów zabytkowych. Uznaje się, że cechy technologiczne, typologiczne i stylistyczne naczyń ceramicznych są nośnikiem informacji na temat miejscowych i obcych tradycji rzemieślniczych. Morfologia pojemników i użyte style dekoracyjne mogą przy tym stanowić odbicie pewnych wzorców o charakterze społeczno-kulturowym (por. m.in. Hilczerówna 1967a; Dzieduszycki 1982; Buko 1998, 546; Trzeciecki 2005; 2016).

Ustalenie chronologii na podstawie materiałów ceramicznych następuje w wyniku określenia ich cech techno-stylistycznych, które analizuje się następnie w ramach ogólnego rozwoju wytwórczości garncarskiej. Datowanie na podstawie tej kategorii źródeł jest jednak mało precyzyjne i wymaga pogłębionych studiów zarówno nad znaleziskami z badanego stanowiska, jak i ich miejscem w skali regionu (por. m.in. Hilczerówna 1967a; 1967b; Kurnatowska 1973; Buko 1981; Dzieduszycki 1982; Chudziak 1991, Rzeźnik 1995).

Problematyka wytwórczości garncarskiej szybko zainteresowała badaczy, którzy zauważyli w niej źródłową podstawę przydatną dla stworzenia schematu periodyzacji wczesnego średniowiecza. Pierwsze obserwacje zmienności naczyń ceramicznych przeprowadził J. Kostrzewski, który na badanym przez siebie grodzisku w Jedwabnie (gm. Lubicz) wydzielił poziomy kulturowe skorelowane ze zmianami techno-stylistycznymi materiałów ceramicznych (Kostrzewski 1931). Pierwszy zarys podziału chronologicznego ceramiki naczyniowej przygotował W. Hensel na podstawie znalezisk z kolejnych poziomów stratygraficznych grodów w Gnieźnie i Kłecku (Hensel 1939; 1948). System ten, m.in. po uwzględnieniu znalezisk z grodu poznańskiego, został rozwinięty i zastosowany w publikacji materiałów wczesnośredniowiecznych z Wielkopolski (Hensel 1950, 5). Opierał się na klasyfikacji techno-stylistycznych przemian w wytwórczości garncarskiej, poczynając od naczyń ręcznie lepionych, przez niezdobione słabo górą obtaczane, bogato zdobione górą obtaczane, do całkowicie obtaczanej, początkowo obfitej w wątki zdobnicze, które z czasem coraz bardziej minimalizowano. Dokładne kryteria zaproponowanego podziału nie zostały opublikowane – miało się to stać w ostatnim tomie *Studiów i materiałów*

do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, które ze względu na przyrost materiałów opublikowano dopiero w 1995 r. (Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995).

W oparciu o techniki wykonywania naczyń ceramicznych W. Hensel przygotował propozycję periodyzacji wczesnego średniowiecza¹¹⁶. Wydzielił on pięć faz¹¹⁷: A (około 400–600), B (600–800), C (800–950), D (950–1100), E (1100–1250), nawiązujących do głównych etapów rozwoju społeczno-gospodarczego ziem polskich, ale również do wydarzeń politycznych utrwalonych na gruncie mediewistyki (por. Kara 2009, 56–60). Np. początek pierwszej fazy, ustalony na rok 400, skorelowany był z rokiem 375, w którym w wyniku najazdu Hunów rozbity został związek plemienny Ostrogotów, którzy migrując na tereny Cesarstwa Rzymskiego rozpoczęli okres wędrówek ludów (IV–VI w.) (por. Mączyńska 1996). Cezura roku 800 nawiązywała do prowadzonych w latach 791–797 kampanii Karola Wielkiego, w wyniku których rozbity został Chanał Awarski (por. Szymański, Dąbrowska 1979; Polek 2007). Rok 950 odnosił się do pojawienia się na arenie europejskiej państwa Mieszka i przybycia Dobrawy (965 r.). Ostatni okres kończył się zaś na połowie XIII w., kiedy na terenie ziem polskich miały miejsce ważne przemiany społeczno-gospodarcze. Przedstawiona przez W. Hensla propozycja periodyzacji wczesnego średniowiecza była jedynie schematyczna i wymagała uszczegółowienia zarówno w obszarze badań nad samą wytwórczością garncarską, jak i doprecyzowania zakresów dla poszczególnych faz (Hensel 1950, 5; Dzieduszycki 1990).

Dla starszych odcinków wczesnego średniowiecza (do początków XI w.) opracowanie takie przygotowała Z. Hilczerówna przy okazji badań nad osadnictwem w dorzeczu górnej i środkowej Obry. Wydzielone przez uczoną grupy i typy naczyń usystematyzowały wiedzę na temat pojemników wykorzystywanych w okresie przed- i wczesnopaństwowym. Ustalenia poczynione na podstawie analizy ceramiki pozwoliły Z. Hilczerównie wydzielić cztery grupy rozwojowe naczyń (A–D), zasadniczo odpowiadające fazom rozwojowym W. Hensla. Zawierały się między początkami VI w. a połową XI i skorelowane były z wynikami badań

¹¹⁶ Już wcześniej w literaturze funkcjonowały różne propozycje związane z podziałem wewnętrznym wczesnego średniowiecza. Jako pierwszy wyróżnienie takich faz zaproponował Włodzimierz Antoniewicz (1928, 188). W ramach tzw. "epoki wczesnohistorycznej" wydzielił okresy: wędrówek ludów (476–600), przedpiastowski (600–900) i piastowski (900–1100). Roman Jakimowicz w swojej periodyzacji "okres wczesnohistoryczny" podzielił na dwa podokresy przedpiastowski (600–950) i piastowski (950–1200) (Jakimowicz 1939–48, 362–428). Nieco później swój system chronologii przedstawił Konrad Jażdżewski (1958) wydzielając trzy okresy: 569–800, 800–950, 950–1300. Osobną periodyzację wczesnego średniowiecza dla Pomorza zaproponował ks. Władysław Łęga (1930, 43n).

¹¹⁷ Fazy traktować należy jako *quasi*-techniczne konstrukcje, pozwalające na uporządkowanie w czasie i przestrzeni badanych zjawisk kulturowych. Wyznaczone cezury czasowe nie odnoszą się do realnych dat rocznych, a mają jedynie wartość przybliżoną i określają dominującą tendencję zmian społeczno-gospodarczo-politycznych (por. Kara 2009, 60).

warstw kulturowych i obiektów z rozpoznanych archeologicznie grodów i osad nadobrzańskich. Ramy chronologiczne poszczególnych faz nieznacznie różniły się od wcześniejszej propozycji W. Hensla. Propozycje zmian dotyczyły głównie etapów krańcowych. Faza A obejmowała okres od przełomu V/VI w. do początków VII w., faza B od początków VII w. po początki VIII w. Następnie faza C od początków VIII w. po X w. Faza D od około połowy X w. po połowę XI w. Istotnym przy tym było zastrzeżenie, wielokrotnie podkreślane przez autorkę koncepcji, że przebieg poszczególnych faz nie przebiegał jednocześnie i równomiernie na badanym terytorium. Ze względu na specyfikę materiałów ceramicznych, niektóre formy i techniki cechowały się długim przeżywaniem (Hilczerówna 1967a, 50–139).

Uszczegółowienia periodyzacji dla okresu od połowy X w. do połowy XIV w. dokonał Wojciech Dzieduszycki m.in. na podstawie analizy ceramiki kruszwickiej. W obrębie faz D i E wydzielił on podfazy D₁ (2. połowa X w. – przełom X/XI w.) i D₂ (przełom X/XI w. – 1. połowa XI w.) oraz E₁ (2. połowa XI w. – przełom XI/XII w.), E₂ (1. połowa XII w.) i E₃ (2. połowa XII w. – 1. połowa XIII w.). Ponadto zaproponował rozszerzenie zakresu chronologicznego wczesnego średniowiecza o okres 1250–1350, który nazwał fazą F. Był to czas znaczących przemian społeczno-gospodarczych, w którym przeżywały się formy naczyń o cechach wczesnośredniowiecznych (Dzieduszycki 1982, 156–157).

Koncepcja periodyzacji wczesnego średniowiecza zaproponowana przez W. Hensla oraz uszczegółowiona przez Z. Hilczerównę i W. Dzieduszyckiego została przyjęta w środowisku archeologicznym i stosowana była niemal rutynowo dla całej Wielkopolski. Doprowadziło to do przyjęcia założenia o zbliżonym rytmie przemian kulturowych na tym obszarze, które przebiegały równolegle do procesów organizacyjno-politycznych (por. Kara 2009, 53–61). Nowsze wyniki badań nad źródłami archeologicznymi świadczą jednak o większym zróżnicowaniu regionalnym kultury materialnej we wczesnośredniowiecznej Wielkopolsce. Wskazują one na różne tempo przemian i intensywność zachodzących procesów kulturowych na poszczególnych obszarach, co było już akcentowane przez Z. Hilczerównę przy opracowywaniu materiałów nadobrzańskich (1967a).

Badania takie poprowadzone na obszarze środkowej Wielkopolski, obejmującej tereny Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, Równiny Wrzesińskiej, Poznańskiego Przełomu Warty i Wysoczyzny Poznańskiej, skłoniły M. Kara do wysunięcia propozycji korekty przyjętego schematu periodyzacji wczesnego średniowiecza. Zaproponował wydzielenie na tym obszarze fazy D₀, odnoszący się do okresu kształtowania się pierwotnej domeny Piastów (około 900–

950/960 r.). Dokonał tego w oparciu o pogłębioną analizę przemian struktur osadniczych i sfery funeralnej, a także w związku z pojawieniem się elitarnego modelu kultury, przejawiającego się w znaleziskach elementów wybranych kategorii zabytków archeologicznych. Jednym z wyznaczników było pojawienie się luksusowych wyrobów, wśród których znajdowały się zdobione elementy uzbrojenia, utensylia kupieckie, ekwiwalent wymiany, a także ceramika "stołowa". Składały się na nią bogato zdobione i dobrze wykonane naczynia ceramiczne o proveniencji rzemieślniczej, do których wykonania używano szybkoobrotowego koła garncarskiego (Kara 2004; 2006; 2009).

Powyżej wymienione prace stały się wyznacznikiem dla studiów nad materiałami ceramicznymi z terenu Wielkopolski. W nawiązaniu do nich powstały dwa główne opracowania wytwórczości garncarskiej dla materiałów pozyskanych z obszaru kasztelanii ostrowskiej. Pierwsze studium analityczno-źródłowe przygotowała Ł. Pawlicka-Nowakowa. W szerokim kontekście rozpoznała ona znaleziska fragmentów ceramiki naczyniowej oraz obiekty archeologiczne łączone z tego typu wytwórczością, które zlokalizowane były na lednickim grodzie oraz pobliskich osadach. Badaczka wskazała osiemnaście warsztatów, które funkcjonowały w tym mikroregionie od przełomu IX i X w. po połowę XIII w. Rozpatrzyła przy tym różnice w produkcji garncarskiej prowadzonej na potrzeby dworu oraz naczyń użytkowanych w pobliskich osadach (Pawlicka-Nowakowa 1977).

Kolejne opracowanie materiałów ceramicznych przygotował M. Łastowiecki. Obejmowało ono głównie znaleziska z grodu oraz podgrodzia na Ostrowie Lednickim z badań prowadzonych w latach 60. i 70. XX w. Przeprowadzone analizy miały na celu ustalenie chronologii jednostek stratygraficznych rozpoznanych podczas badań lednickiego zespołu grodowego. Z tego powodu, obok analizy ceramiki naczyniowej, zostały omówione inne przedmioty o charakterze wyznaczników chronologicznych. Dzięki temu M. Łastowiecki zdołał powiązać i skorelować skomplikowane nawarstwienia kulturowe, w ramach których wydzielił 7 poziomów funkcjonalno-chronologicznych tworząc spójną koncepcję rozwoju osadnictwa na Ostrowie Lednickim. Badania te usystematyzowały stan wiedzy o ośrodku i stały się podstawą dla dalszych rozważań dotyczących chronologii ośrodka grodowego (Łastowiecki 1989a; por. Górecki 2001a; Wrzesiński, Kara 2016a).

Niezwykle istotne znaczenie dla studiów nad ceramiką naczyniową z Ostrowa Lednickiego miały opracowania tego typu materiałów źródłowych pozyskanych podczas podwodnych badań archeologicznych prowadzonych przy mostach łączących wyspę z lądem. Stosunkowo krótki okres funkcjonowania przepraw mostowych (około 70 lat, od 961–964 do

lat 30. XI w.) pozwolił na uzyskanie datowania bezwzględnego wskazującego na rodzaj wytwórczości garncarskiej w okresie świetności grodu lednickiego. Ustalił również punkt odniesienia dla pozostałych tego typu znalezisk. Ceramikę naczyniową (w tym 27 całych naczyń) pozyskaną podczas badań mostu wschodniego opracowały Małgorzata Grupa i Wiesława Matuszewska-Kola (2000), zaś z badań mostu zachodniego W. Matuszewska-Kola (2014).

Badania nad ceramiką naczyniową z grodu (z badań z lat 60. XX w. oraz z lat 1996–1999) przeprowadzili: Danuta Banaszak, Andrzej Kowalczyk i Arkadiusz Tabaka, którzy rozpatrywali ten rodzaj materiałów źródłowych w odniesieniu do chronologii palatium książęcego oraz rozpoznania funkcji jego bezpośredniego zaplecza. Przeprowadzone badania potwierdziły trafność ustaleń M. Łastowieckiego i innych badaczy w odniesieniu do faz użytkowania wyspy (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020).

Powyżej wymienione studia nad wytwórczością ceramiczną stały się bazą porównawczą i wyznacznikiem przy określaniu chronologii dla materiałów pozyskanych podczas prac wykopaliskowych prowadzonych na lednickim grodzie oraz na jego zapleczu. Trafność spostrzeżeń dotyczących rozwoju garncarstwa lednickiego i ustalonej na tej podstawie chronologii, potwierdzona została seriami dat bezwzględnych uzyskanych przy pomocy datowań radiowęglowych oraz dendrochronologii dla próbek drewna z konstrukcji wałów, mostów i obiektów mieszkalnych lub gospodarczych (por. Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020; Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020).

Liczne materiały ceramiczne pozyskano również podczas badań grodziska w Moraczewie oraz osad i cmentarzysk, które rozpoznano w regionie (m.in. Strzyżewski 1998; Andrałojć 2015, 74–76). Ceramika naczyniowa z grodziska w Moraczewie stanowi interesujący homogeniczny zbiór ze schyłku XI i 1. połowy X w. Dla większości z pozostałych stanowisk ułamki wyrobów garncarskich stanowiły podstawową kategorię zabytków, na podstawie której ustalano chronologię stanowisk, a niekiedy były to wręcz jedyne materiały pozwalające na jej określenie (Łastowiecki 1995a; Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005).

Klasyczne studia nad ceramiką naczyniową opierające się na klasyfikacji technologiczno-formalnej uzupełniają badania specjalistyczne, które rozszerzają pole dla wniosków na temat chronologii i użytkowania naczyń. Dla wybranych fragmentów pojemników z okolicy palatium lednickiego przeprowadzono badania datowania metodą termoluminescencyjną (Standzikowski 2020). Dla innych ułamków naczyń wykonano

badania lipidowe, które na podstawie zidentyfikowanych biomarkerów odzwierciedlających wskazały na sposób użytkowania naczyń oraz dietę mieszkańców grodu (Brown, Evershed 2020).

Niezwykle cenne dla badań nad wytwórczością garncarską z terenów kasztelanii ostrowskiej są studia nad ceramiką naczyniową z pobliskich ośrodków. Stanowią one materiał porównawczy i pozwalają na prześledzenie lokalnych tendencji w tego typu wytwórczości. Dotyczy to zarówno materiałów z grodów centralnych, takich jak Poznań (m.in. Dębski, Sikorski 2005; Myrcha 2008; Miazga, Sankiewicz, Sikorski 2012) i Gniezno (Kaczmarek 2018; 2021), jak i ośrodków o mniejszym znaczeniu, np. Łekno (Sikorski 1995; 2003), Grzybowo (Dębski 2021) i Dąbrówka (Pawlak, Pawlak 2019).

1.2.2. Niezależne wyznaczniki chronologii

Datowanie na podstawie cech technologicznych i formalnych ceramiki uzupełnia analiza pozyskanych podczas badań przedmiotów uznawanych za tzw. niezależne wyznaczniki chronologiczne. Z obszaru lednickiego zespołu osadniczego pochodzi bogata kolekcja kilkunastu tysięcy zabytków wydzielonych, z których duża część może być zaliczona do tej kategorii znalezisk. Szczególne miejsce wśród nich zajmują numizmaty, występujące zarówno pojedynczo w obiektach lub warstwach, ale również w formie znalezisk gromadnych. Są wśród nich zarówno monety wybijane na terenie Polski, jak i pochodzące z innych krajów, w tym dirhemy arabskie. Pozwalają one ustalić *terminus post quem* (t.p.q.)¹¹⁸ jednostek stratygraficznych, z których je pozyskano. Większość monet pochodzi z okresu od X w. po 1. połowę XIV w. (Tabaka 2002; 2005; 2013a; 2013b; Suchodolski 2016; Wrzesiński 2016; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017). Kolejną kategorią znalezisk, którym przypisuje się wartość datującą, są militaria oraz łączące się z nimi niektóre elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego. Lednicki zespół uzbrojenia, obejmujący niemal 400 obiektów, pozyskano głównie podczas badań reliktyw mostów prowadzących na Ostrów Lednicki. Jest on przedmiotem licznych opracowań, a przez bogactwo typów i stosunkowo wąskie datowanie zyskał status "reperowego" dla innych znalezisk¹¹⁹.

¹¹⁸ Określenie *terminus post quem* określa najwcześniejszą możliwą datę powstania danego numizmatu.

¹¹⁹ Liczba publikacji podejmujących temat lednickich militariów jest znaczna i obejmuje zarówno prace źródłowe, jak i interpretacyjne. Wśród najważniejszych należy wymienić: Nadolski 1966; 1971; Głosek, Kirpičnikov 2000; Tokarski 2000; Górecki 2001a; 2001b; Borowczak 2008; *Miecze średniowieczne* 2011; Pudło, Żabiński 2011; Sankiewicz 2011; 2013; 2018a; 2018b; *Topory średniowieczne* 2013; Głosek 2014a; 2014b; Kola 2014b; Wilke 2014b; 2018; Popek 2014; Kaźmierczak 2014; *Broń drzewcowa* 2018.

Ponadto wartości datujące mają liczne przedmioty użytkowe, zwłaszcza o charakterze elitarnym, pozyskane podczas badań grodu, podgrodzia, mostów, cmentarzysk oraz okolicznych osad. Zdecydowana większość znalezisk akwaticznych związana jest z okresem użytkowania mostów, tj. stuleciem od 2. połowy X w. po około połowę XI w. (Górecki 2001a; *Mosty traktu gnieźnieńskiego* 2000; *Mosty traktu poznańskiego* 2014).

W odróżnieniu od bogactwa zabytków pozyskanych podczas badań lednickiego zespołu osadniczego, materiały pochodzące z pozostałych stanowisk regionu datowanych na wczesne średniowiecze, z nielicznymi wyjątkami, nie są pokaźne. Niestety większość dokumentacji i zabytków pochodzących z badań grodu kłęckiego w 1937 r. uległa zniszczeniu podczas drugiej wojny światowej, a efekty prac znane są jedynie z publikowanej pracy magisterskiej W. Hensla (1948; 1971). Spośród przedmiotów użytkowych, dla których zachowała się dokumentacja rysunkowa, wartość datującą można przypisać jedynie żelaznej podkowiastej sprzączce do pasa ze spiralnie zawiniętymi końcami oraz ciężarkowi żelaznemu w brązowej koszulce. Ich użytkowanie należy jednak rozważać w stosunkowo szerokich ramach czasowych, a wobec zniszczenia oryginalnej dokumentacji, ich wartość jako niezależnych wyznaczników chronologii jest niewielka (Hensel 1948; 1971, 356–441).

Wartościowe dla określenia chronologii zabytki pozyskano podczas badań grodziska w Moraczewie. W podwalinie budynku halowego zdeponowano dwie żelazne, posrebrzane ostrogi oraz wędzidło żelazne, a w podwalinie wału nóż i żelazny topór (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 88–89). Chronologia ostróg z długim bodźcem w typie I:2 według klasyfikacji Z. Hilczerówny (1967a), wędzidła typu I oraz topora typu IVd według Andrzeja Nadolskiego (1954) korespondują z ustaleniami datowania na podstawie innych wyznaczników i wskazują na powstanie budowli w 1. połowie X w. (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 88–89; por. Kara 2004, 268–269).

Niewielką liczbę przedmiotów żelaznych, w tym kilka sprzączek, pozyskano podczas badań nawarstwień i obiektów osadniczych zlokalizowanych na półwyspie Jeziora Małego w Pobiedziskach. Przydatność ich dla dokładniejszego określenia chronologii jednostek stratygraficznych jest jednak ograniczona, ze względu na powszechność występowania tego typu form w XII–XIV w. (Strzyżewski, Karolczak 1981).

Wyjątkowe na tle innych osad otwartych w regionie zabytki pozyskano podczas badań osady w Głębozku (stan. nr 23). Badania wykopaliskowe w tym miejscu były uzupełnieniem prac realizowanych w ramach programu weryfikacji skarbów wczesnośredniowiecznych *Corpus Thesaurorum Poloniae* prowadzonych przez Małgorzatę i Mirosława Andrałojców.

Na stropie warstwy kulturowej natrafiano na przepalony fragment srebrnego denara Władysława II Wygnańca z lat 1140–1142. Najciekawszym przedmiotem pochodzącym ze stanowiska jest ołowiana bulla książęca łączona z Bolesławem Krzywoustym. Znalazcy dopuszczają jedynie incydentalny jej związek z funkcjonującą w tym miejscu osadą. Ponadto w okolicy pozyskano brązowy kabłączek skroniowy i fragment misy z brązu (Andrałójć, Andrałójć 2006).

Kolejne przedmioty o charakterze wyznaczników chronologii pozyskano podczas badań cmentarzysk. Przeważały znajdowane na wyposażeniu zmarłych ozdoby: kabłączki skroniowe (Dziekanowice, stan. nr 2, Gołuń, Pomorzanki, Kocanowo, Zielonka), pierścionki (Pomorzanki) oraz paciorki srebrne, ceramiczne i szklane (Gołuń, Kocanowo) (Strzyżewski 1990; 1992a; Wrzesiński 1989; Andrałójć 2015). Do wyjątkowych odkryć należą złożone wraz ze zmarłymi do grobów numizmaty (Dziekanowice, stan. nr 2, Witakowice) oraz militaria w formie toporów (Dziekanowice, stan. nr 2, Gołuń) oraz ostróg (Gołuń) (Wrzesiński 1989; 2013; Andrałójć 2015). Znaleziska ze wszystkich tych kategorii w znacznych ilościach pozyskano podczas badań nekropolii w Dziekanowicach, stan. nr 22 (Wrzesiński 2022b). Poza monetami pozyskanymi ze zwartych zespołów stratygraficznych, pozostałe znaleziska należą do przedmiotów o stosunkowo długim okresie trwania i większość z nich samodzielnie nie pozwala na uszczegółowienie chronologii. Są jednocześnie cennym materiałem potwierdzającym datowanie na podstawie innych wskaźników chronologii, głównie ceramiki naczyniowej oraz wyników badań specjalistycznych.

1.3. Dendrochronologia

Jedną z metod pozwalających na precyzyjne określenie datowania bezwzględnego relikwów archeologicznych jest dendrochronologia. Jest to jedyna metoda datowania umożliwiająca ustalenie roku, a w przypadku zachowania słoju podkorowego nawet sezonu, w którym drzewo zostało ścięte (obumarło). Dla przeprowadzenia tego typu badań niezbędne jest jednak dysponowanie odpowiednio zachowanymi i spełniającymi określone wymagania próbkami drewna, dla którego przygotowano skale dendrochronologiczne. Specyfiką metody jest przy tym uwarunkowanie wiarygodności uzyskanej chronologii od statystyki prób oraz miejsca ich pozyskania w ramach struktury stanowiska (Krapiec 1995; 1998a; Krapiec, Ważny 1994; Zieliński, Krapiec 2016). Dzięki licznym analizom drewna zabytkowego,

pochodzącego m.in. z badań archeologicznych, głównie wałów grodowych i mostów, możliwe stało się ustalenie dla Wielkopolski standardowej skali dendrochronologicznej obejmującej 1500 lat. Ponadto powstała sieć chronologii lokalnych, wyróżniających się specyficznymi cechami właściwymi dla danego obszaru. W sprzyjających okolicznościach daje to możliwość dokładnego ustalenia miejsc pozyskiwania drewna do budowy i ich ewentualnego dalszego transportu w celu wykorzystania w budownictwie. Analiza wyników badań dendrochronologicznych pozwoliła na nowo przyjrzeć się początkom kształtowania się domeny Piastów w środkowej Wielkopolsce (Kara, Krąpiec 2000).

W przypadku stanowisk archeologicznych z terenów kasztelanii ostrowskiej datowania sekwencji przyrostów rocznych drewna zabytkowego przeprowadzono dla prób pobranych z konstrukcji znajdujących się w obrębie lednickiego ośrodka grodowego. Największą liczbę dat bezwzględnych uzyskano z reliktyw mostów prowadzących na Ostrów Lednicki. Pobrano je zarówno z pozostałości konstrukcji nawodnych, jak i z przyczółków lądowych¹²⁰. W wielu przypadkach udało się określić wiek drewna z dokładnością do roku, a niekiedy nawet co do sezonu. Uzyskane wyniki wskazują na czas pozyskania drewna do budowy mostów, ale również określają częstotliwość ich remontów i napraw (Krąpiec 2000; Radka 2014; Wilke 2014a; Kola, Radka, Wilke 2016). Datowanie metodą dendrochronologiczną przeprowadzono również dla elementów konstrukcyjnych z dwóch niedawno odkrytych mostów prowadzących na Ledniczkę¹²¹ (Pydyn, Popek, Dębicka, Radka 2018; Pydyn, Popek 2020).

Badania dendrochronologiczne umocnień grodowych ośrodka na Ostrowie Lednickim przeprowadzono w ramach programu weryfikacji wielkopolskich stanowisk datowanych na wczesne średniowiecze. Próby pozyskane z obwarowań pozwoliły na określenie okresu ich wzniesienia i funkcjonowania (Kara 2000, 65; 2009; Górecki, Łastowiecki 2016). Niestety podobnych prób nie udało się uzyskać podczas prac wykopaliskowych przeprowadzonych na grodzisku w Kłecku (Janiak 2012).

¹²⁰ Z reliktyw mostu "gnieźnieńskiego" pobrano łącznie 143 próby drewna, z których wydatowano 68, zaś reliktyw mostu "pozańskiego" do badań przekazano 68 prób, dla których wynik uzyskano w 48 przypadkach (Kola, Radka, Wilke 2016). Ponadto pobrano bardzo liczne próby z nawarstwień wałowych młodszych faz, umocnień brzegowych, obiektów mieszkalnych i gospodarczych (por. Krąpiec 1998b; 1999; Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020).

¹²¹ Dla elementów konstrukcyjnych mostów prowadzących na Ledniczkę uzyskano 3 dendrodaty (Pydyn, Popek, Dębicka, Radka 2018; Pydyn, Popek 2020).

1.4. Metoda radiowęglowa

Kolejną metodą, która pozwala na uzyskanie datowań bezwzględnych dla niektórych materiałów archeologicznych jest metoda izotopowa, zwana również radiowęglową ^{14}C . Wykorzystuje się przy niej fakt rozpadu izotopu promieniotwórczego węgla ^{14}C , którego okres zaniku połowicznego wynosi 5730 lat od chwili śmierci/obumarcia organizmu żywego. Badanie polega na porównaniu proporcji ulegającego rozpadowi izotopu ^{14}C z izotopami stabilnymi ^{12}C i ^{13}C . Starsza metoda (licznikowa lub radiometryczna) wymaga prób o większej masie, natomiast nowsza technika akceleratorowej spektrometrii mas (AMS) pozwala rozpoznać mniejsze próbki dając przy tym bardziej precyzyjne wyniki. Datowanie metodą radiowęglową przeprowadzić można jedynie dla materiałów organicznych, przy czym daty wskazują na czas śmierci materii żywej. Dla uzyskania dat bezwzględnych otrzymany wynik należy poddać radiowęglowej kalibracji osi czasu. Metoda radiowęglowa daje wynik probabilistyczny, czyli nie pozwala na wskazanie konkretnej daty, ale wyznacza pewne okresy, czy odcinki czasu, które nie mają też charakteru stałego (Pazdur, Pazdur 1982; Goslar 1990). Pomocna w ustaleniu dokładniejszej chronologii jest analiza bayesowska, wykorzystująca dodatkowe informacje chronologiczne, niezależne od dat uzyskanych metodą ^{14}C (Bayliss 2015).

Spośród stanowisk archeologicznych z terenu kasztelanii ostrowskiej datowania radiowęglowe w większości wykonano dla obiektów skupionych wokół grodu na Ostrowie Lednickim. Łącznie wykonano badania laboratoryjne dla 71 próbek¹²² pochodzących z obiektów związanych z funkcjonowaniem grodu w kolejnych fazach jego użytkowania¹²³. Do najważniejszych wyników należą te, które odnoszą się do ustalenia chronologii budynku palatium. Wyniki datowania otrzymane dla próbek, pozyskanych głównie ze szczątków węgla drzewnych, znajdujących się w zaprawach użytych przy budowie kaplicy i pałacu (łącznie 28 próbek z fundamentów i ścian, 1 próbka zboża, 1 próbka grochu), pozwalają na jednoznacznie określenie okresu budowy palatium na 2. połowę X w., najpewniej na lata 60. (Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020).

¹²² Do badań przekazano 76 próbek, jednak dla 5 nie uzyskano wyników ze względu na niewystarczającą wielkość materiałów organicznych (Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020, 327).

¹²³ 30 próbek to węgle drzewne pochodzące z zapraw kaplicy i palatium, pozostałe 41 próbek to węgle drzewne, kości zwierzęce i ziarniki pochodzące z obiektów i nawarstwień grodowych: kościoła, obiektów mieszkalnych i gospodarczych, konstrukcji wałowych i umocnień brzegowych, warstw kulturowych, a także odwiertów palinologicznych (Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020, 328, ryc. 1 i 2).

Dużą liczbę datowań metodą radiowęglową uzyskano również dla cmentarzyska, zlokalizowanego na wschodnim brzegu jeziora Lednica (Dziekanowice, stan. nr 22). Do badań przeznaczono próbki pobrane z kości ludzkich z 49 grobów, przy czym dobór materiałów miał na względzie jak największą reprezentatywność w kontekście całej nekropolii. Wyniki uzyskane dla 44 prób wskazują, że cmentarzysko było użytkowane od końca X w. do końca XII w. (Goslar 2022). Wyjątkowość przeprowadzonych badań wynika ze znacznej liczby uzyskanych wyników, ale również z przeznaczenia do analiz jedynie materiału kostnego, a nie ograniczania się do badań wyposażenia pochówków lub konstrukcji grobowych (por. np. Goslar 2016c; Krąpiec 2016; Wadyl 2019a).

Metodę datowania ¹⁴C wykorzystano również przy określeniu chronologii przepraw mostowych prowadzących na Ledniczkę. Wobec odkrytych nielicznych elementów konstrukcyjnych mostów spełniających warunki dla badań dendrochronologicznych, podjęto próbę jego datowania w oparciu o badania radiowęglowe. Dla 11 prób przekazanych do badań uzyskano wyniki w 6 przypadkach. Pozwoliły one ustalić dwa okresy funkcjonowania przepraw mostowych: na początek X w. i koniec XIII w. (Pydyn, Popek, Dębicka, Radka 2018; Pydyn, Popek 2020).

Daty radiowęglowe uzyskano również dla grodziska w Moraczewie. Ze względu na brak materiałów odpowiednich do badań dendrochronologicznych była to jedyna metoda, której można było użyć do bezwzględnego datowania obiektu. Uzyskany wynik potwierdził funkcjonowanie wałów obronnych z I fazy użytkowania obiektu wskazując na ich powstanie w 2. połowie IX w. lub początku X w. (Kara 2009, 256, ryc. 89).

Pojedyncze datowanie wykonano również dla pochówku na cmentarzysku w Gołuniu. Do analizy przeznaczono próbkę materiału kostnego z grobu 20, w którym złożono młodego mężczyznę wyposażonego w zdobiony srebrem topór żelazny. Uzyskany wynik (986–1053 AD ¹²⁴) wskazuje na użytkowanie nekropolii w okresie od końca X w. do końca 1. połowy XI w. (Andrałojć 2015, 105–106).

Obok datowań radiowęglowych uzyskanych dla obiektów archeologicznych, wykonano również liczne analizy tego typu dla próbek przyrodniczych, pozyskanych podczas szeroko prowadzonych badań paleoekologicznych. Ich datowanie pozwala na ustalenie chronologii bezwzględnej dla zarejestrowanych przemian środowiska naturalnego.

¹²⁴ Podana data dotyczy wyniku po kalibracji daty bazowej, przy 95% poziomie ufności i prawdopodobieństwie 63,3%; prawdopodobieństwo na poziomie 32,1% określa datę na 1080–1154 AD. Wynik 986–1053 AD znajduje potwierdzenie w datowaniu pozostałych wyznaczników chronologicznych ze stanowiska (Andrałojć 2015, 105–106).

Niejednokrotnie przemiany te były powiązane z intensywną działalnością człowieka, w tym również w okresie wczesnego średniowiecza (Kara, Makohonienko 2011; Makohonienko, Makowiecki 2011; Makohonienko 2020b).

1.5. Metoda termoluminescencyjna

Nowością w odniesieniu do sposobów datowania materiałów archeologicznych z obszarów kasztelanii ostrowskiej są badania metodą termoluminescencji. Zostały one wykonane dla 10 prób ceramiki naczyniowej z grodu lednickiego. Wybrany do badań materiał ceramiczny pochodził z wykopów zlokalizowanych w pobliżu palatium i został pozyskany zarówno z obiektów (ziemianki i palenisko), jak i z warstw kulturowych, datowanych od X w. po XIII w. Metoda termoluminescencyjna należy do grupy fizycznych metod datowania bezwzględnego i wykorzystuje naturalne dla niektórych minerałów zjawisko chwilowej luminescencji po ogrzaniu (zjawisko pułapkowania elektronów) (Bluszcz 1985; 2000). W przypadku ceramiki pozwala określić czas jej wypalenia lub ostatniej ekspozycji na wysoką temperaturę. Dla 10 prób z pojemników ceramicznych z Ostrowa Lednickiego uzyskano daty od X w. (916 ± 99) po XIII w. (1233 ± 64). Datowania te nie zawężają chronologii tradycyjnej ustalonej dla ceramiki naczyniowej, jednak potwierdzają jej słuszność i mogą stać się bazą porównawczą dla dalszych tego typu analiz (Standzikowski 2020).

2. Źródła pisane

Pomocniczą rolę w określaniu chronologii jednostek osadniczych na obszarze kasztelanii ostrowskiej pełnią źródła pisane. Wśród nich największą wartość mają dokumenty, które wystawione zostały do około 1250 r. Wymienienie w dyplomach nazwy miejscowości zlokalizowanych na omawianym terenie, jednoznacznie wskazują na ich wczesnośredniowieczną genezę. Można się jej domyślać również dla osad o charakterystycznych nazwach, które pojawiają się w dokumentach w okresie późniejszym (toponimy służebne, obcoetniczne i innoplemienne). Wykorzystanie metody retrogresywnej przy badaniach osadnictwa wymaga jednak zachowania daleko idącej ostrożności i nie należy tego typu toponimów wymienionych w źródłach pisanych przyjmować bezkrytycznie. Brak wzmianki w dyplomach nie wyklucza też wczesnej metryki pozostałych osad. Wczesne średniowiecze to okres, w którym kancelarie władców lub hierarchów Kościoła były

słabo rozwinięte, a liczba zachowanych dokumentów jest nieduża. Należy więc przyjąć, że znaczna część sieci osadniczej ukształtowana została już we wczesnym średniowieczu, a ich wymienienie w źródłach jest incydentalne i zazwyczaj wiąże się z przekazaniem beneficjentom części praw monarszych. W przypadku kasztelanii ostrowskiej, gdzie podobnych nadań było niewiele, nie zachodziła konieczność wystawiania licznych dokumentów. Z tego powodu nazwy miejscowe zaczęły częściej występować w dyplomach dopiero z kolejnych wieków (XIV–XVI), wraz z rozwojem społecznym i zwiększonym zapotrzebowaniem na dokumentowanie transakcji lub praw. Z tego powodu wiodącą rolę w regionalnych badaniach nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym pełni analiza znalezisk archeologicznych. Źródła pisane dostarczają innego charakteru danych, które uzupełniają się z archeologicznymi, a także pozwalają z pewnym prawdopodobieństwem nadać onomastyczną identyfikację niektórym zlokalizowanym w terenie osadowym stanowiskom archeologicznym. Jednak ze względu na rozproszony charakter i dynamikę wczesnego osadnictwa może to być jednak rozpatrywane jedynie w kategoriach przypuszczeń (por. m.in. Florek 2018; Kowalczyk-Heyman 2021).

Rozdział V

ŚRODOWISKO NATURALNE

1. Rozważania wstępne

Niezwykle ważną kwestią w badaniach nad dziejami społeczności ludzkich jest analiza środowiska naturalnego i relacje na linii natura – człowiek. Presja antropogeniczna na środowisko, przejawiająca się w działalności osadniczej i gospodarczej, w istotny sposób wpływa na jego kształt i zachodzące zmiany. Są jednak elementy, np. geologia, klimat, stosunki wodne, do których ludzie muszą się dostosować, gdyż te determinują kierunki i określają możliwości rozwoju osadnictwa. Z tego powodu istotnym elementem poznania przeszłych procesów osadniczych jest obserwacja właściwości krajobrazu przyrodniczego i zwrócenie uwagi na preferencje przejawiane przez dawnych mieszkańców. Należy jednak pamiętać, że stan środowiska naturalnego poza formami krajobrazowymi we wczesnym średniowieczu nie był odbiciem obecnego i różnił się od niego. Zarówno w samym średniowieczu, jak i później obszar ten podlegał następującym po sobie zmianom klimatycznym, które wraz z presją spowodowaną czynnikiem antropogenicznym zmieniały i wciąż zmieniają oblicze środowiska naturalnego.

Liczne zbiorniki położone na terenie kasztelanii ostrowskiej, ze względu na bogactwo osadów biogenicznych oraz liczne pozostałości osadnictwa, są obszarem bardzo atrakcyjnym do badań paleoekologicznych. Zbiorniki takie spełniają rolę archiwów przyrody, zbierając informacje o kondycji środowiska naturalnego w ich bliższej i dalszej okolicy. Daje się tutaj zauważyć liczne czynniki rejestrujące dawny klimat, przemiany pedosfery, stosunki hydrograficzne oraz historyczną florę i faunę. Przy tym teren ten był intensywnie zasiedlany i użytkowany w przeszłości przez człowieka, zwłaszcza w okresie kształtowania się i krzepnięcia państwa polskiego. Stało się to przyczyną podjęcia interdyscyplinarnych badań w celu rekonstrukcji przemian środowiska naturalnego w przeszłości oraz śledzenia intensywności procesów antropopresji. Podejście interdyscyplinarne, uwzględniające badania przyrodnicze, zwłaszcza biologiczne i geograficzno-geologiczne, a także dyscypliny historyczno-archeologiczne, pozwoliły nie tylko na wzajemne uzupełnianie poczynionych obserwacji, ale również na konfrontowanie uzyskanych wyników badań. Niezwykle istotna stała się koordynacja badań i ustalanie wspólnych lub uzupełniających się wzajemnie celów

poznawczych. Taki konsensus wypracowano podczas badań prowadzonych przez lednicki zespół interdyscyplinarny, który za cel przyjął badania relacji i ich skutków między człowiekiem, a środowiskiem przyrodniczym. Szeroki zakres przyjętych prac sprawił, że wartość uzyskanych wyników wykracza poza strefę regionalną i stawia szeroko rozumiany region Ostrowa Lednickiego jako stanowisko reperowe dla analogicznych badań nad przeszłością (por. Tobolski 1989a; 1989b; 1991; Kurnatowska 1989; Kurnatowski 1993).

W ramach interdyscyplinarnych projektów badawczych na terenie kasztelanii ostrowskiej przeprowadzono liczne i szeroko zakrojone badania paleoekologiczne¹²⁵. Rozpoczęto je w początkach lat osiemdziesiątych poczynając od wykonania analiz pyłkowych osadów torfowych, a następnie również limnicznych¹²⁶. W kolejnych etapach badaniami objęto osady biogeniczne pozyskane podczas wykopalisk archeologicznych prowadzonych na Ostrowie Lednickim oraz w wodach jeziora Lednica, a także próbki pochodzące z badanych wykopaliskowo obiektów archeologicznych. Przeprowadzono również badania mikro- i makrofosyliów roślinnych zdeponowanych w niektórych rodzajach osadów. Odbyło się to w dużej mierze w oparciu o metodę palinologiczną badającą ziarna pyłków i zarodników. Większe fragmenty roślin – nasiona, owoce i części wegetatywne, przebadano przy pomocy metody makroszczątków roślinnych. Ze względu na dużą liczbę czułych bioindykatorów charakterystycznych dla środowisk wodnych wykonano również analizę okrzemków. W celu określenia chronologii wybranych osadów szczątki roślinne poddawano datowaniu metodą radiowęglową oraz dendrochronologiczną. Uzyskane wyniki badań stały się podstawą licznych opracowań szczegółowych oraz o charakterze ogólnym (m.in. Filbrandt-Czaja 1998; Kubiak-Martens 1998; Makohonienko 1998; Makohonienko, Wrzesińska, Wrzesiński 1998; Milecka 1998a; 1998b; Tobolski 2000; Tobolski, Milecka, Polcyn 2009). Uzupełnieniem prac nad roślinnością były analizy archeobotaniczne szczątków pozyskanych podczas badań archeologicznych (Polcyn 2003) oraz studia archeozoologiczne (Lemdhal 1998; Polcyn 1998; Polcyn, Tobolski 1998; Makowiecki 2001). Badania interdyscyplinarne nad środowiskiem naturalnym regionu lednickiego i jego relacjami z kulturą ludzką są realizowane nadal,

¹²⁵ Badania paleoekologiczne realizowano w większości na obszarze Lednickiego Parku Krajobrazowego, m.in. w jeziorach: Lednica, Skrzetuszewskim, Kamionek oraz w licznych rynnach pojeziernych wypełnionych osadami biogenicznymi. Analizy prowadzono również podczas badań archeologicznych na Ostrowie Lednickim, jak i w oparciu o pozyskane wówczas materiały źródłowe.

¹²⁶ Szczególnie istotne było docenienie ważkości tego obszaru poprzez włączenie go do międzynarodowego projektu badawczego *Paleohydrografia strefy umiarkowanej podczas ostatnich 15 tysięcy lat* realizowanego w ramach Międzynarodowego Programu Korelacji Geologicznej (IGCP) w latach 1984–1987 pod patronatem UNESCO. Jeden z punktów w międzynarodowej sieci badanych obiektów, w randze stanowiska wzorcowego, wyznaczono na Jeziorze Skrzetuszewskim (Tobolski 1991, 12).

uzupełniając wiedzę o procesach ekologicznych w przeszłości (ostatnio np. Hildebrandt-Radke 2020; Makohonienko 2020a; 2020b; Rennwanz 2020; Makowiecki 2020).

Przeprowadzone na terenie kasztelanii ostrowskiej badania interdyscyplinarne pozwalają na podjęcie próby nakreślenia dynamiki zmian jakim podlegało środowisko naturalne w przeszłości. Główny nacisk położono na odtworzenie zjawisk mających miejsce we wczesnym średniowieczu. Uzyskane wyniki badań pozwalają jednak na prześledzenie zmian, jakim podlegało regionalne środowisko naturalne od ustąpienia lodowca, poprzez pojawienie się pierwszych osadników, do czasów współczesnych. Udało się także określić zakres antropopresji i bezpośredniego oddziaływania działalności człowieka na miejscową florę i faunę.

2. Warunki geograficzne

Tereny kasztelanii ostrowskiej znajdują się w centralnej części Pojezierza Wielkopolsko-Kujawskiego na obszarze Pojezierza Gnieźnieńskiego. Region na południu graniczy z Równiną Wrzesińską. Od znajdującego się na zachodzie Pojezierza Poznańskiego oddziela go Poznański Przełom Warty, a od leżącego na północy Pojezierza Chodzieskiego dolina Welny. Pojezierze Gnieźnieńskie od wschodu graniczy przez rynną goplańską oraz dolinę Noteci z Pojezierzem Kujawskim i Równiną Inowrocławską (Kondracki 2002, 143–145). Tereny zaliczane do kasztelanii ostrowskiej znajdują się w zachodniej części Pojezierza Gnieźnieńskiego, od pozostałej jego części oddziela je od wschodu dolina Małej Welny oraz jeziora: Kłęckie i Łopienno. W podziale geomorfologicznym tereny te położone są na obszarze Wysoczyzny Gnieźnieńskiej (Krygowski 1961, 5).

2.1. Klimat

Na obszarze Polski klimat ma charakter przejściowy pomiędzy klimatem morskim zachodniej Europy, który kształtują Ocean Atlantycki i ciepły Prąd Północnoatlantycki, a kontynentalnym klimatem wschodniej Europy. Warunki meteorologiczne występujące w poszczególnych regionach Polski różnią się od siebie stopniem kontynentalizmu i oceaniczności. Obszar środkowej Wielkopolski, na którym położone były tereny kasztelanii ostrowskiej, znajduje się w strefie silniejszego oddziaływania klimatu morskiego.

Charakteryzuje się on łagodnymi zimami i chłodniejszymi okresami letnimi. Jednocześnie rejon ten zaliczany jest do najcieplejszych w kraju.

Według podziału rolniczo-klimatycznego Polski Romualda Gumińskiego cały region położony jest w bardzo rozległej dzielnicy środkowej (VII), w jej zachodniej części. Jest to strefa najniższych opadów w Polsce, gdzie średnie roczne sumy opadów atmosferycznych są niższe aniżeli 500 mm. Odznacza się również najwyższą liczbą dni słonecznych w ciągu roku (ponad 50) oraz najniższą liczbą dni pochmurnych (poniżej 130). Średnia roczna temperatura powietrza wynosi około 8°C, przy czym średnia temperatura w styczniu to -2,5°C, a w lipcu 18,5°C. Dla 1. połowy XX w. pokrywa śnieżna na tym obszarze zalegała przeciętnie od 50 do 55 dni z liczbą dni mroźnych wahającą się od 30 do 50, a dni z przymrozkami od 100 do 110. Przeciętna długość termicznego okresu wegetacyjnego wynosi od 210 do 220 dni. Dominują głównie wiatry z sektora zachodniego, przynoszące masy powietrza typu oceanicznego (Gumiński 1948).

Według podziału Polski na regiony klimatyczne opartego o częstotliwość występowania dni w roku określonych typów pogody, przygotowanego przez Alojzego Wosia, omawiane tereny należą do Regionu Środkowowielkopolskiego (XV). Pojezierze Gnieźnieńskie znajduje się w jego centralnej części. Region ten nie odróżnia się diametralnie od obszarów przyległych, a stosunki klimatyczne mają wiele podobieństw. Nie występują tutaj skrajnie duże lub małe liczby dni w roku z różnymi typami pogody. To co charakteryzuje region to względnie bardzo duża roczna liczba dni z pogodą bardzo ciepłą, a jednocześnie pochmurną i bez opadów. W ciągu roku dni takich jest około 39. Mniej liczne są dni umiarkowanie ciepłe i bez opadów, w tym słonecznych w roku jest średnio 9,4, natomiast z dużym zachmurzeniem 11,6. Ogólnie na analizowanym obszarze w ciągu roku przeciętnie występuje około 39 dni słonecznych, 205 dni pochmurnych oraz 119 dni z dużym zachmurzeniem. Dni gorących i bardzo ciepłych jest około 88,4, a mroźnych około 33. Przeciętnie w ciągu roku bez opadów atmosferycznych jest średnio około 202 dni, natomiast z opadami około 160 (Woś, 1993, 39–40).

Bezpośrednie przenoszenie danych klimatycznych uzyskanych z pomiarów prowadzonych w XIX i XX w. do odległej przeszłości nie jest właściwe i miarodajne. Zmiany klimatyczne mają charakter cyklicznych, sukcesyjnie następujących po sobie faz chłodniejszych i cieplejszych, zarówno w ramach kolejnych glacjałów i interglacjałów, jak i poszczególnych epok geologicznych. Rekonstruuje się je głównie przy pomocy badań dendrochronologicznych, geotermicznych i historycznych, paleobotanicznych,

paleopedologicznych, zmian zasięgu lodowców górskich i lądolodu, a także przesunięć górnej granicy lasu. Warunki klimatyczne rzutują na rytm zmian, którym podlega środowisko przyrodnicze, a także mają wpływ na historię ludzkości. W trwającym obecnie holocenie (ostatnie około 11700 lat) również wydziela się fazy chłodniejsze i cieplejsze. Wyznaczone dla Europy optima klimatyczne pokrywają się ze śladami migracji pradziejowych społeczności ludzkich i rozwojem osadnictwa w okresie neolitu oraz epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. Nasilenie osadnictwa w okresach cieplejszych potwierdzają m.in. archeologiczne ślady osadnictwa oraz wskaźniki przyrodnicze: deforestacja okolic jeziora Lednica, a także wahania trofii miejscowych jezior (Kurnatowska, Kurnatowski 1991; Tobolski 1991, 29–31; Szeroczyńska 1991a).

Z powszechnym stosowaniem instrumentalnego monitorowania procesów meteorologicznych mamy do czynienia dopiero od XIX w. (wysokość temperatury w Warszawie notuje się od 1779 r., w Krakowie od 1792 r.). Wcześniej prowadzono obserwacje pogodowe na niewielką skalę na lokalne potrzeby np. w związku z okresami zbioru winogron we Francji lub żegluga morską w Holandii. Systematyczne zbieranie informacji meteorologicznych prowadzone jest dopiero od XVII w. Z okresu średniowiecza posiadamy jedynie nieliczne zachowane w źródłach pisanych wzmianki o występowaniu ekstremalnych zjawisk pogodowych takich jak susze i związane z nimi pożary, intensywne opady i powodzie czy też wyjątkowo ostre lub przeciwnie – łagodne, zimy. Informacji takich dostarczają m.in. *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza, *Rocznik kapituły poznańskiej*, *Rocznik kapituły krakowskiej*, *Rocznik lubiński*, *Rocznik Sędziwoja* czy *Rocznik Traski* (por. Semkowicz 1922; Polaczykówna 1925; Rojecki 1965; Derwich 1984; Wyrwa 2008). Pojedyncze występujące tam informacje nie są jednak wystarczające dla wiarygodnej rekonstrukcji klimatu dla okresu średniowiecza. Można uchwycić jedynie określone tendencje do zmian klimatycznych, jednak są one obarczone sporym marginesem błędu, zwłaszcza w przypadku dokładnego datowania. Z pomocą przychodzą tutaj nauki biologiczne, zwłaszcza przydatna jest dendrochronologia, która w sprzyjających warunkach pozwala na określenie tendencji klimatycznych w poszczególnych latach w przeszłości. Prace te jednak są na etapie wstępnym i dla uzyskania pełnej wiarygodności wymagają dalszych pogłębionych badań (Przybylak 2006, 29–32; Wyrwa 2008).

W okresie wczesnego średniowiecza w Europie miało miejsce tzw. średniowieczne optimum klimatyczne. Przyjmuje się, że trwało ono od początku X w. do końca XIII w.

Był to okres o dużym stopniu oceaniczności klimatu Polski. Charakteryzował się głównie cieplejszymi zimami, przy chłodniejszych niż obecnie latach oraz większymi opadami równomiernie rozłożonymi w ciągu roku. Takie warunki sprzyjały wydłużeniu okresu wegetacyjnego roślin. Wiek XI cechowały wyższe niż średnie temperatury oraz przeciętna wilgotność. Na skutek intensywnych opadów nastąpił wzrost poziomu wód gruntowych. W kolejnym wieku nastąpił okres najcieplejszy w czasach historycznych. Wiek XII, szczególnie jego 2. połowa, wyróżnia się najlepszym stosunkiem relacji termiczno-wilgotnościowych dla wegetacji roślin. Temperatury wówczas były wysokie, najprawdopodobniej wyższe od obecnych o około 0,5–1,0°C. Również średnia opadów kształtowała się powyżej przeciętnej. W XIII w. wysokie wartości temperatury się utrzymały, jednak spadła wilgotność, co skutkowało wzrostem występowania lat posusznych. Po okresie ciepłym w połowie XIV w. rozpoczął się okres wyraźnie chłodniejszy trwający do połowy XIX w. Odznaczał się on trwającym do czasów obecnych silniejszym kontynentalizmem klimatu Polski. Ten charakteryzuje się dużymi rocznymi amplitudami temperatury powietrza, sprawiając że lata są upalne, a zimy surowe. Temperatury zimą były znacznie niższe niż obecnie (o około 1,5–3,0°C), latem natomiast nieco wyższe (średnio o około 0,5°C). W ramach tego okresu wyróżniono tzw. Małą Epokę Lodową trwającą od połowy XVI do 2. połowy XIX w. Dla średniowiecza kulminacja ochłodzenia miała miejsce w latach 1370–1440 (Maruszczak 1991; Obrębska-Starkłowa 1997; Przybylak 2006).

2.2. Budowa geologiczna

Budowa geologiczna tej części Wielkopolski została rozpoznana dzięki analizie profili wiertniczych, wykonywanych głównie w celu poszukiwań złóż ropy naftowej i gazu ziemnego. Dzięki nim można było nakreślić schemat litostratygraficzny nawarstwień geologicznych w regionie. Najstarsze osady, do których się dowiercono, pochodzą z triasu. Na nich zalegają osady z jury i kredy, trzeciorzędu i czwartorzędu.

Na osady triasowe składają się twarde, zbite wapienie oraz iłowce pstry z wtrąceniami gipsów i anhydrytów oraz piaskowce. Ich miąższość dla w pełni przewierconych osadów z triasu górnego wynosi 542,5 m. Zalegające na nich osady dolno i środkowojurajskie składają się z szarych i zielonych iłowców, mułowców oraz piaskowców. W górnej części sedymentacji znajdują się górnogurajskie osady, w których dominują wapienie i wapienie margliste. Miąższość nawarstwień jurajskich wynosi od 875 do 928 m. Nad nimi znajdują się

osady kredowe o bardzo zróżnicowanej miąższości wahającej się od 213,5 do 929,5 m. W spągowej części składają się na nie iłowce, mułowce ciemnoszare i piaskowce, na których zalegają margle i wapienie margliste. Nad utworami kredowymi znajdują się osady trzeciorzędowe. Reprezentują je piaski i ły oligoceńskie, nad którymi zalegają utwory mioceńskie, składające się z piasków, mułków i iłów barwy ciemnoszarej, przeważnie zawęglonych z pokładami węgla brunatnego o miąższości dochodzącej do 12 m. Nawarstwienia trzeciorzędowe są bardzo nierównomiernie rozmieszczone na obszarze i mają różną miąższość. W wielu miejscach nie odnotowano osadów oligoceńskich, a te stwierdzone miały od 14 do 26 m. Nawarstwienia mioceńskie występujące powszechnie miały za to bardzo zróżnicowaną miąższość, wahającą się od 30,5 do 82 m dla utworów miocenu środkowego oraz od 7 do 73 m dla tych z miocenu górnego (Błaszczuk 1999, 13–27).

Największy wpływ na kształt rzeźby terenu w omawianym regionie mają osady czwartorzędowe. Ich miąższość wynosi średnio 40–50 m, miejscami osiągając 78 m. Związane są głównie z działalnością zlodowaceń plejstocentrycznych. W większości są to osady typowo polodowcowe złożone z glin zwałowych, piasków i żwirów. Odnotowano również mułki jeziorne i ły pstre. W rynnach polodowcowych wytworzyły się gytie wapienne i detrytusowe osiągające miąższość od kilku do kilkunastu metrów. Największe ich ilości stwierdzono w osadach dennych jezior: Linie (13,5 m), Kamionek (12 m) i Lednica (10,5 m). Również w jeziorach sporadycznie odnotowano warstwy kredy jeziornej (np. w Lednogórze na głębokości 1,15–1,32 m) (Skoczylas 1989; Shubert 1998; Shubert, Kowalewski 1998; Błaszczuk 1999, 13–27).

Powierzchnia terenów kasztelanii zbudowana jest głównie z cienkich glin piaszczystych i piasków gliniastych. Na zachód, północ i północny wschód od jeziora Lednica występują gliny zwałowe wysoczyzn morenowych, które przecinane są dolinami torfowymi. Na obrzeżach kasztelanii, w części zachodniej, południowej i na krańcu północno-wschodnim przeważają piaski i żwiry (sandry). W dolinach rzecznych zalegają mady i piaski rzeczne. Duże powierzchnie zajmują torfy ukształtowane zwłaszcza w rynnach polodowcowych oraz mniejszych obniżeniach terenu. Są to torfy trzcinowe, turzycowe i trzcinowo-turzycowe, których miąższość nieraz przekracza 3 m dochodząc nawet do 5,9 m (Żydówko w dolinie Małej Wełny) (Skoczylas 1989, 213; Błaszczuk 1999, 26–27).

2.3. Rzeźba terenu

Rzeźba powierzchni tej części Wielkopolski ukształtowana została w wyniku deglacjacji lądolodu skandynawskiego w trakcie zlodowacenia północnopolskiego, zwanego również bałtyckim, głównie w jego fazie poznańskiej. Teren odznacza się dużym zróżnicowaniem geomorfologicznym, a w krajobrazie widoczne są typowe dla obszarów młodoglacjalnych formy polodowcowe powstałe w wyniku działalności erozyjnej i akumulacyjnej lądolodu i wód lodowcowych. Obok dominującej wysoczyzny dennomorenowej w formie płaskiej i falistej oraz płaskich powierzchni sandrowych licznie występują pagórki akumulacyjne (wały i wzgórza moreny czołowej, garby i pagórki moreny dennej), długie rynny glacialne wypełnione jeziorami i osadami sedymentacyjnymi, oczka polodowcowe, terasy jeziorne, a także głązy narzutowe (Stankowski 1989).

Najniższy punkt w regionie znajduje się w dolinie Małej Wełny (97 m n.p.m.) w okolicach Kłecka. Najwyższym wzniesieniem na obszarze równiny jest wzgórze czołomorenowe w okolicy Moraczewa (129,9 m n.p.m.), na którym we wczesnym średniowieczu zbudowano gród. Zbliżone wysokości mają również wzgórza w rejonie Rejewca na północno-zachodnich krańcach kasztelanii (do 129,6 m n.p.m.).

Centralną część obszarów kasztelanii ostrowskiej zajmuje wysoczyzna moreny dennej. Wyróżnia się tutaj jej formę płaską i falistą. Szczególnie charakterystyczna dla regionu jest wysoczyzna falista z powierzchnią wznoszącą się na wysokość około 110–115 m n.p.m. Wysoczyzna przecinana jest licznymi rynnami polodowcowymi. Powszechnie spotykane są również wzniesienia spiętrzone i akumulacyjne występujące strefowo w pasach lub pojedynczo (Błaszczuk 1999, 8–9).

Około 18400 BP na skutek działalności ustępującego lądolodu fazy poznańskiej zlodowacenia bałtyckiego w południowej części obszaru uformowała się strefa pagórków moreny czołowej. Jest to fragment ciągu wzgórz morenowych biegnących przez centralną Wielkopolskę, od Moraskiej Góry i Dziewiczej Góry w okolicy Poznania (geomorfologiczny subregion Pagórki Poznańskie – Krygowski 1961), przez okolice Pobiedzisk, po wzniesienia na południe od Gniezna. Na terenie kasztelanii występują one w części północno-zachodniej między Głębockiem a Szczodrochowem i w okolicy Gniewkowa, a także w części południowej, ciągnąc się od rejonu Kapalicy, przez Kocanowo, Imielenko, Fałkowo po Pierzyska. Wysokość pagórków waha się między 110 a około 130 m n.p.m. (Kozarski 1962).

Kolejny pas pagórków, nieco na północ od poprzedniego, biegnie przez obszar kasztelanii poczynając od Łubowa w kierunku północno-zachodnim. Zaliczane są do niego wzniesienia ciągnące się przez Fałkowo, Imielno, stację kolejową w Lednogórze, Moraczewo, Węglewo, Podarzewo, Łagiewniki, Gniewkowo, Turostowo aż po okolice Dzwonowa. Pas tych wzniesień ma około 5 km szerokości. Uformowany został około 18000 BP podczas oscylacji dzwonowsko-lednogórskiej fazy poznańskiej zlodowacenia bałtyckiego. Kolejne postoje lądolodu tej oscylacji przypuszczalnie wyznacza ciąg pagórków morenowych na linii Węglewo, Dziekanowice, Łubowo, Rzegnowo. Być może moreny pomiędzy Skrzetuszewem a Waliszewem związane są z ostatnim postojem lądolodu w tym regionie (Stankowski 1989; Błaszczuk 1999, 8–9).

Najmłodsze formy morenowe na obszarze związane są z działalnością lodowca w oscylacji gnieźnieńskiej fazy poznańskiej zlodowacenia bałtyckiego. Strefy wzniesień czołowomorenowych mają tutaj około 2 km szerokości i występują w trzech pasmach. Położone najbardziej na południe znajdują się we wschodniej strefie granicznej kasztelanii i ciągną się od południowo-zachodnich okolic Owieczek, przez Owieczki, na wschód w kierunku Myślecina i Strychowa. Kolejny ciąg moren widoczny jest na linii Rybno, Zakrzewo, na południe od Sulina, po Myślecin. Ostatnią granicę obecności lądolodu tej oscylacji wyznaczają pagórki z okolic Sulina i na południe od Dębicy (Błaszczuk 1999, 9).

W krajobrazie zauważalne są również pozostałości deglacjacji lodowca w postaci pagórków martwego lodu. Te występujące na terenach północno-zachodnich, w okolicy Jabłkowa, Rybna i Kamieńca, zazwyczaj są stosunkowo niewielkie – nie przekraczają 300 m długości i 5 m wysokości. Mają przeważnie zaokrąglone grzbiety, a stoki symetryczne o nachyleniu około 15°. Nieco bardziej płaskie są te zalegające w okolicach Brudzewka i Sroczyzna, gdzie występują zawsze w rynnach polodowcowych, w pobliżu skłonów wysoczyzn. Pojedynczy, wyraźny pagórek martwego lodu występuje tuż przy rynnie jeziora Lednica w Dziekanowicach (Błaszczuk 1999, 9).

Na obszarach granicznych kasztelanii znajdują się sandry. We wczesnym średniowieczu w większości były one porośnięte zwartymi lasami, które po części do dziś się tam utrzymały. Sandry mają postać płaskich równin zbudowanych z piasków i żwirów wypłukanych i osadzonych przez wody z roztopiającego się lodowca. Na omawianym terenie znajdują się trzy sandry: powstałe podczas oscylacji dzwonowsko-lednogórskiej sandr Zielonki i pobiedziski (por. Hildebrandt-Radke, Jaszcak 2017, 23–25) oraz młodszy od nich sandr w okolicach Kłęcka, genetycznie związany z oscylacją ryszewską fazy poznańskiej

zlodowacenia bałtyckiego. Zachodnią część kasztelanii zajmuje wschodni fragment sandru Zielonki. Ma on postać dwóch zazębających się płaskich stożków napływowych z wierzchołkami w okolicach Dąbrówki Kościelnej i Turostówka. Powierzchnia ich obniża się w kierunku południowym opadając od 113–110 m n.p.m. do 102 m n.p.m. (Sydow 2004, 7). Kolejny sandr (pobiedziski lub czerniejewski) znajduje się w południowej części kasztelanii. Ciągnie się na południe od linii Pomarzanowice–Pobiedziska–Imielenko–Fałkowo–Lubowo. Jego geneza wiąże się z odpływem wód sandrowych od jeziora Głębokie oraz od północnych krańców jeziora Lednica. W rynnach tegoż jeziora sandry utworzyły również terasy brzeżne oraz wyspy, w tym Ostrów Lednicki. Równiny sandrowe widoczne są również w okolicy Kłecka, zwłaszcza po jego północno-wschodniej stronie. Spotykane są również w formie teras w obrębie jezior rynnowych (Kleckiego i Gorzuchowskiego) oraz w dolinie Małej Wełny (Błaszczak 1999, 10–11, 22–24; Hildebrandt-Radke 2020, 119–120; por. Mazurek, 1987).

Bardzo specyficznym wyróżnikiem omawianej części Pojezierza Gnieźnieńskiego są liczne rynny i obniżenia terenowe. Zazwyczaj są one zorientowane południkowo, a ukształtowane zostały przez wody płynące w ciągach rynnowych lub tunelach subglacialnych podczas rozpadu czoła lądolodu. Rynny takie to m.in. dolina Małej Wełny oraz długa rynna biegnąca na południe od Janowca Wielkopolskiego zajmowana przez jeziora: Łopienno, Kleckie, Gorzuchowskie, a następnie łącząca się z rynną jeziora Lednica. Mniejszą rynną stanowią jeziora Sławno i Głębokie, a kolejną jeziora między Pomorzaniem i Rybnem. W południowo-zachodniej części obszaru znajduje się ukształtowana równoleżnikowo rynna jeziora Stęszewskiego z jeziorami biegnącymi od Pobiedzisk do Tuczna. Ponadto na obszarze znajdują się ślady kilku mniejszych rynnowych jezior polodowcowych zauważalnych w terenie w formie długich i wąskich zgłębień terenowych. Obecnie są one wypełnione osadami sedymentacji biogenicznej i przekształcone w torfowiska (Stankowski 1989, 225–226; Kondracki 2002, 143–144).

2.4. Gleby

Pokrywa glebowa obszarów kasztelanii lednickiej jest różnorodna zarówno pod względem klasyfikacji jak i właściwości fizykochemicznych. Jej duża zmienność wynika z bogatej historii geomorfologicznej oraz przyrodniczej regionu. Na terenach wyniesionych dominują gleby płowe zaliczane do brunatnoziemnych. Nieco niższe areale pokrywają czarne ziemie. W miejscach położonych najniżej, we wklęsłościach terenowych, występują gleby

murszowe i torfowe. Na obszarach sandrowych oraz spotykanych w okolicy stożkach akumulacyjnych, a także w obrębie pokryw pochodzenia fluwioglacjalnego, zalegają słabo wykształcone gleby bezwęglanowe powstałe ze skał luźnych (arenosole) (Drzymała 2008; Drzymała, Mocek 1989; 1994; Górecki 2001a, 20–21; 2016b, 49–51).

Na obszarze kasztelanii powszechnie występują gleby płowe. Dominują one zwłaszcza po zachodniej stronie jeziora Lednica, po wschodniej osiągając około 50% pokrywy glebowej. Przeważnie położone są na terenach lekko wyniesionych, pomiędzy 115 a 120 m n.p.m. Miejscowe gleby płowe wykształciły się z glin lekkich o silniej spiaszczonych warstwach wierzchnich. Wytworzyły się na terenach porośniętych lasami liściastymi, głównie grabowymi. Od gleb brunatnych różni je silniejsze wymycie związków ilastych i żelazistych do niższych partii. Ze względu na wysoką urodzajność są cenione w rolnictwie (Drzymała, Mocek 1989, 236–237; 1994, 311–312; Drzymała, Mocek, Spychalski 1993, 60; por. Tobolski 2000).

Duże połacie terenu kasztelanii zajmują również czarne ziemie, których sporo występuje zwłaszcza na wschód od jeziora Lednica. Są to gleby pochodzenia bagiennego, które zalegają w rynnowych obniżeniach terenu i wzdłuż cieków wodnych. Wyróżniono dwa typy tego rodzaju gleb: czarne ziemie właściwe, zazwyczaj występujące na wysokościach (112–114 m n.p.m.) oraz nieznacznie uboższe w próchnicę czarne ziemie zdegradowane, zalegające nieco wyżej (114–115 m n.p.m.). Czarne ziemie ze względu na dużą zasobność w próchnicę i dobrą strukturę są najżyźniejszymi glebami w okolicy (Drzymała, Mocek 1994, 312–313).

Poza powyższymi glebami rejestruje się również mniejsze powierzchnie gleb murszowych. Występują one głównie w dolinie Małej Wólnej, obniżeniach rynnowych i na terasach jeziornych. Są to gleby pobagienne, które wykształciły się przede wszystkim z odwodnionych torfów. Gleba taka typowa jest dla okresowo zalewanych siedlisk łąkowych (Drzymała, Mocek 1994, 313; por. Schubert, Kowalewski 1998).

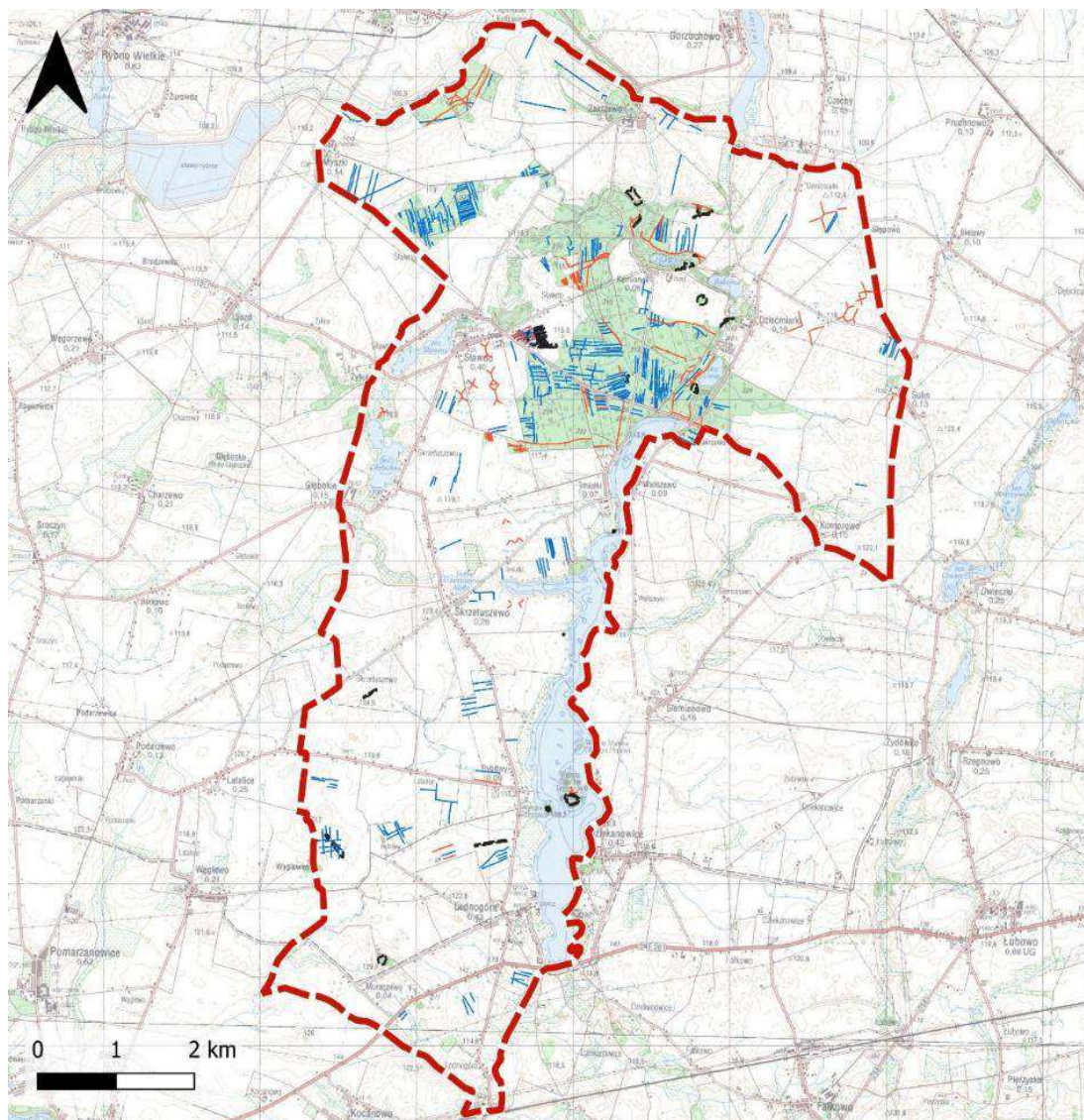
Obok gleb murszowych, na najniższej położonych, wilgotnych terenach występują gleby torfowe. Ich geneza związana jest z licznymi na obszarze kasztelanii postglacjalnymi obniżeniami rynnowymi. Gleby torfowe powstają w wyniku gromadzenia się szczątków roślinności bagiennej w warunkach beztlenowych, spowodowanych silnym nawilgoceniem gruntu. Miejscowe gleby torfowe należą z reguły do turzycowo-trzcinowych torfowisk niskich (Błaszczak 1999, 26n; Drzymała, Mocek 1994, 313; por. Hoffa 1991).

Na stożkach akumulacyjnych i w obrębie pokryw pochodzenia fluwioglacjalnego występujących w południowej części kasztelanii występują arenosole. Są to słabo wykształcone gleby mineralne, które powstały na ubogich w związki zasadowe piaskach. Miąższość warstwy próchnicznej zazwyczaj nie przekracza w nich 30 cm. W pewnych miejscach, zwłaszcza na niektórych wyniesieniach i pagórkach, osiąga jednak 35 a nawet 50 cm. Może być to związane z intensywnym wykorzystywaniem osadniczym tych przestrzeni w przeszłości (Drzymała, Mocek 1994, 313–314)¹²⁷.

W północnej części kasztelanii zalegają bielice. Są to gleby z bardzo słabo rozwiniętym poziomem próchnicznym. Wykształciły się z ubogich w składniki pokarmowe piasków porośniętych borami sosnowymi. Na obszarze kasztelanii bielice są niemal w całości zalesione do czasów obecnych (Drzymała, Mocek 1994, 314).

Gleby obszaru kasztelanii ostrowskiej należą do gleb ornych dobrej i średniej jakości pod względem ich wartości rolniczej. Ich atrakcyjność spowodowała rozwój rolnictwa, co doprowadziło do wykarczowania lasów i przeobrażenia środowiska naturalnego. Obecnie grunty rolne zajmują większość terenów dawnej kasztelanii. Wczesnośredniowieczna gospodarka opierała się głównie na produkcji rolniczej obejmującej uprawę roślin i hodowlę zwierząt. W pierwszym rzędzie najpewniej zajęto pod uprawę najwydatniejsze produkcyjnie gleby: zmeliorowane czarne ziemie i najlepsze gleby płowe. Były one najżyźniejsze i najbardziej urodzajne. Powszechnie występujące gleby lekkie dogodne do uprawy przy użyciu niezaawansowanych technologicznie narzędzi rolniczych zajęto w następnej kolejności. Część terenów – najniżej położonych i okresowo podmokłych, użytkowano wyłącznie jako pastwiska łąki (por. Podwińska 1977, 72). Najmniej przydatne rolniczo gleby, występujące głównie na sandrach na zachodnich, północnych i południowych granicach kasztelanii, porastały zwarte kompleksy leśne (Puszcza Zielonka, lasy na zachodnim przedłużeniu dawnej Puszczy Mokowskiej, Puszcza Gola). Nieliczne, coraz bardziej kurczące się lasy porastały również tereny kasztelanii o uboższych glebach. Lasy te przynajmniej częściowo mają charakter wtórny. Przykładem mogą być obecnie zalesione północne krańce jeziora Lednica. Za pomocą metod nieinwazyjnych odkryto w tym miejscu liniowe obiekty, które zostały zinterpretowane jako prawdopodobne granice dawnych pól (Kostyrko 2022, 113-114; por. Celka, Chmiel, Jackowiak 2008, 97).

¹²⁷ Preferowanie lokalnych wyniesień jako miejsc zasiedlenia widoczne jest m.in. w przypadku najstarszych osad wczesnośredniowiecznych w okolicy Moraczewa (por. Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2003).

Ryc. 5. Ślady pól (kolor niebieski) udokumentowane na obszarze Lednickiego Parku Krajobrazowego w wyniku interpretacji pochodnych lotniczego skanowania laserowego (za Kostyrko 2022, 112).

2.5. Surowce mineralne

Obszar ten pozbawiony jest ważniejszych dla gospodarki bogactw naturalnych. Jedynie na powierzchni powszechnie występują głazy narzutowe. Najliczniej spotyka się wśród nich: granity, gnejsy, wapienie, kwarcyty, piaskowce i piaskowce kwarcytowe. Mniejsze lub większe naturalne nagromadzenia gładów narzutowych występują na obszarze całej kasztelanii. Ich szczególne zagęszczenie zauważalne jest w najbliższej okolicy jeziora Lednica (po południowo-zachodniej i północno-wschodniej stronie). Lokalny materiał skalny był wykorzystywany jako podstawowy surowiec przy budowie zlokalizowanego na Ostrowie

Lednickim książęcego kompleksu pałacowo-sakralnego oraz kościoła grodowego (Skoczylas 1989; 1993; 2016; 2017).

Na obszarze kasztelanii występują wychodnie rudy darniowej. Ich istnienia i wykorzystywania w przeszłości domyślano się na podstawie brył rudy, które zostały wykorzystane przy budowie aneksów kościoła na Ostrowie Lednickim oraz śladów produkcji żelaza rejestrowanych na stanowiskach archeologicznych (Skoczylas 1989, 219). Na podstawie budowy geologicznej regionu oraz danych paleogeograficznych Janusz Skoczylas wykreślił mapę potencjalnego występowania rudy na obszarze kasztelanii ostrowskiej. Do miejsc o dużym prawdopodobieństwie występowania złóż żelaza należą liczne obniżenia terenowe, jeziorne oraz doliny Małej Wełny i Głównej (Skoczylas 1989, ryc. 4). Ich obecność została potwierdzona podczas badań AZP, kiedy wyznaczono w okolicy sześć stanowisk z rudą darniową (Przyborowo, stan. nr 2 i 5, Leśniewo, stan. nr 3, Siemianowo, stan. nr 1, Wierzyce, stan. nr 11, Imielenko, stan. nr 15) (Górecki 2016b, 51–52).

Wśród dostępnych lokalnie surowców, które na dużą skalę były wykorzystywane w okresie średniowiecza, należy wymienić gliny. Gliny zwałowe pochodzenia polodowcowego występują powszechnie na obszarze kasztelanii. Są one różnej jakości i czystości, jednak z pewnością były szeroko wykorzystywane przy produkcji średniowiecznych naczyń ceramicznych oraz w budownictwie (Skoczylas 1989, 220–221). Z grodem na Ostrowie Lednickim związana była wysoko rozwinięta wytwórczość pracowni ceramicznych zlokalizowanych w najbliższej okolicy grodu. Obecność wyspecjalizowanych warsztatów poświadczają m.in. piece do wypału ceramiki, narzędzia garncarskie pozyskane podczas badań na Ostrowie Lednickim oraz skrzynia z gliną zarejestrowana w jednym z budynków na podgrodziu (Pawlicka-Nowakowa 1977; Kara, Wrzesiński 1996; Banaszak, Tabaka 2008, 122–123; 2016c, 295–296).

Należy się również liczyć z możliwością wykorzystywania zalegającego w dawnych zbiornikach wodnych torfu, który mógł być wykorzystywany np. do celów opałowych. Ślady wydobycia torfu w bliżej nieokreślonej przeszłości zaobserwowano w zbiorniku sedymentacyjnym znajdującym się około 500 m na wschód od obecnej wsi Dziekanowice (Hoffa 1991). W wyniku eksploatacji torfów powstałych w rynnach glacialnych w okolicy Rybieńca i Woli Łagiewnickiej utworzono stawy rybne (Błaszczuk 1999, 13).

2.6. Zasoby wodne

Jeziora i rzeki są ważnymi składnikami krajobrazu kasztelanii ostrowskiej. Obszar znajduje się w dorzeczu rzeki Warty i w większości odwadniany jest przez cztery rzeki: Wełnę na północy, Główną i Małą Wełnę w centralnej części oraz Cybinę na południu. Rzeki te należą do różnych dorzeczy dopływów Wart, co sprawia, że przebiega tędy dział wodny powierzchniowy III rzędu. Posiadają one liczne niewielkie dopływy, gdyż płytkie zaleganie zwierciadła wód gruntowych sprawia, że w regionie silnie rozwinięty jest system drobnych cieków stałych i okresowych oraz rowów melioracyjnych. Na obszarze występuje kilkadziesiąt zbiorników wód powierzchniowych o bardzo zróżnicowanej wielkości, od niewielkich tzw. oczek (o powierzchni do 1 ha), po jeziora o powierzchni przekraczającej 200 ha. Większość z nich tworzy ciągi akwenów powstałych w rynnach polodowcowych. Rynny te determinują zazwyczaj południkowy układ jezior, lub o orientacji północny zachód-południowy wschód. Większość ma charakter zbiorników przepływowych, w przeszłości będąc częścią lokalnych arterii komunikacyjnych. Ponadto na całym obszarze występuje kilkadziesiąt niewielkich zbiorników wodnych, tzw. oczek. Znajduje się tutaj również kilka niewielkich zbiorników o charakterze bezodpływowym. Na omawianym terenie w wielu miejscach rejestruje się też bagna i podmokłości oraz miejsca okresowego wystąpienia wód. Występują one zwłaszcza na torfowiskach powstałych w miejscach dawnych rynien (Gałka 2005; Laskowicz 2005; Kostecki 2006; Górecki 2016b, 47–49).

Północną granicę terenów kasztelanii ostrowskiej wyznacza środkowy bieg rzeki Wełny. Tradycyjnie uznaje się ją za granicę między Wielkopolską i Pałukami, o czym wspominał w *Rocznikach* Jan Długosz (Długosz 1961, ks. I, 122). Rzeka ma długość 118 km. Jej źródła znajdują się w okolicy Gniezna, skąd płynie w kierunku północnym, przepływając przez liczne jeziora Pojezierza Gnieźnieńskiego. Za Rogowem i Jeziorem Tonowskim przyjmuje bieg równoleżnikowy, mijając Janowiec Wielkopolski, Mieścisko, Wągrowiec i Rogoźno, uchodzi do Warty w Obornikach. W środkowym biegu, między Janowcem Wielkopolskim i Wągrowcem, na którym rzeka stanowiła granicę między kasztelaniami ostrowską i lekneńską, w średniowieczu rosły duże połacie leśne, znane jako Puszcza Gola. Zostały one w znacznej mierze wytrzebione w XV w. wraz z rozwojem osadnictwa (Dąbrowski 2000, 9; Kostecki 2006).

Największe dorzecze na obszarze kasztelanii należy do Małej Wełny. Jej źródła znajdują się na południowo-wschodnim krańcu kasztelanii ostrowskiej, w okolicy przysiółka

Chwałkówko (około 6 km na południe od Łubowa). Płyne ona po wschodniej granicy terenu i przez jego centralną część na długości 85,8 km, zbierając wodę z obszaru o powierzchni 688 km². Wykorzystując dawną rynnę glacialną początkowo kieruje się na północ i przepływa przez jeziora: Owieczki, Mistrzowskie, Dębnickie, Działyńskie, Biskupickie i Kłeckie. W tym miejscu ciek skręca i płynąc przez jezioro Gorzuchowskie kieruje się na zachód. Przepływa przez Kiszkowo, a następnie kieruje się ku północnemu zachodowi przez Skoki, uchodząc do Welny w Rogoźnie. Ze względu na przeszłość geomorfologiczną regionu dolina Małej Welny jest mocno zróżnicowana. Jej szerokość waha się od 50 m w okolicy jeziora Gorzuchowskiego do około 500 m na północny zachód od Jagniewic. Genezę doliny łączy się z rynną odpływu wód roztopowych lodowca podczas oscylacji ryszewskiej (Zborowska, Zborowski 2002; Sydow 2004, 21; Gałka 2005; Kanclerz, Murat-Błażejewska, Sojka 2007, 697–698).

Wypływająca z południowego krańca jeziora Lednica rzeka Główna należy do zlewiska środkowej Warty. Ma ona długość 36,6 km. Początkowo kieruje się na południe, a następnie na zachód. Kanałem łączy się z jeziorem Biezdruchowskim i przepływa przez jezioro Kowalskie, uchodząc do Warty na terenie Poznania. Największym dopływem (prawym) rzeki Głównej jest Struga Wierzenicka, która wypływa z jeziora Stęszewskiego (Kołatkovskiego) i płynie na południe przez jeziora: Wronczyńskie Duże, Wronczyńskie Małe i Jerzyn (Zborowska 2002; Laskowicz 2005, 20).

Południowa część kasztelanii ostrowskiej znajduje się w zlewni rzeki Cybiny. Ten prawy dopływ Warty swoje źródła ma w okolicy Nekli. Liczy około 41 km długości, płynąc głównie równoleżnikowo. Do Cybiny uchodzą niewielkie ciek wodne znajdujące się w południowych rejonach kasztelanii, z których największe to Kanał Szkutelnik i Kanał Czachórski (Zborowska 2002).

Największym zbiornikiem wody w okolicy jest jezioro Lednica o powierzchni 339,1 ha i głębokości dochodzącej do 15,1 m (średnio 7,5–10 m). Jest to wąskie jezioro rynnowe o układzie południkowym o długości około 7500 m oraz szerokości około 465 m (poprzeczne ramię jeziora w północnej części dochodzi do 1400 m). Brzegi wschodnie są z reguły strome, natomiast zachodnie są płaskie (poza równoleżnikowymi brzegami północnej zatoki). Rynna lednicka została uformowana w wyniku subglacialnej erozji i eworsji wód lodowcowych. Utworzone zagłębienie wypełniło się bryłami lodów martwych, które przykryte osadami stopniowo wytapiały się. Wytopienie lodów martwych na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej zdaniem Stefana Kozarskiego zakończyło się w Allerødzie

około 12000–11000 BP (Kozarski 1962). Wyniki badań palinologicznych dostarczyły jednak dowodów, że w przypadku rynny lednickiej miało to miejsce w najstarszym dryasie około 14000 BP (Litt, Tobolski 1991). W tym czasie pojawiło się jezioro Lednica, które po kilkakrotnych zmianach poziomu wody i zasięgu linii brzegowej, ostatecznie przybrało dzisiejszy kształt (Stankowski 1989). Jezioro, jako jeden z większych w Wielkopolsce zbiorników wodnych, wymienia Jan Długosz w księdze pierwszej (*Chorographia*) swojej kroniki *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego (Lyednycza, lacus magnus Maioris Polonie penes opidum Pobiedzyska situs)* (Długosz 1961, ks. I, 142).

Do większych naturalnych zbiorników wodnych zaliczyć należy również jezioro Kłęckie, (powierzchnia 209,7 ha, głębokość do 12,5 m), które znajdowało się na północno-wschodnich rubieżach kasztelanii ostrowskiej. Wśród obszerniejszych zbiorników należy też wymienić jezioro Gorzuchowskie (94,3 ha i do 5 m głębokości). Obecnie ważnym składnikiem lokalnej hydrografii są sztuczne akweny. Zespół takich zbiorników o powierzchni około 200 ha powstał w okolicy Kiszkowa jako stawy rybne¹²⁸. Kolejnym jest zbiornik retencyjny jezioro Kowalskie o powierzchni 203 ha. Akwen ten został utworzony przez spiętrzenie wód rzeki Głównej w miejscu wcześniej istniejącego jeziora (o powierzchni 29 ha) (Zborowska, Zborowski 2002).

W czasach historycznych teren kasztelanii ostrowskiej obfitował w bagna. Śladów tego można się dopatrywać w licznych nazwach notowanych w regionie, a odnoszących się do już nieistniejących terenów podmokłych. Duże ich nagromadzenie znajdowało się na południowych obrzeżach okręgu. Zachowała się nazwa *Szczkielno* na oznaczenie rozległych błotnisk i bagien w tym rejonie (Kozierowski 1914, 321; 1924, 13, 16–21; Woliński 1980, 160–161).

Dla okresu wczesnego średniowiecza można przyjąć pewną stałość lokalnych stosunków wodnych. Jednak należy pamiętać, że tereny te były wówczas zdecydowanie bardziej wilgotne, a rzeki i strumienie nieuregulowane. Towarzyszyły im liczne rozlewiska i bagna. Zmiany klimatyczne oraz bardzo intensywna w niektórych regionach działalność gospodarcza człowieka, skutkująca wyrębem lasów, zmywaniem poboczy wzniesień, zamulaniem się koryt rzecznych i zbiorników wodnych, doprowadzała do zachwiania stosunków wodnych. Liczne badania archeologiczne w dorzeczu Obry wskazały, że poziom wody we wczesnym średniowieczu był niższy od obecnego o 1–2 m. Świadczą o tym

¹²⁸ Stawy powstały w latach 80. XX w., obecnie ze względu na trudności z utrzymaniem odpowiedniej ilości wody w większości są silnie porośnięte roślinnością szuwarową i zaroślami wierzbowymi.

poziomy użytkowe lokowanych w niższych partiach dolin grodów oraz osad otwartych i znajdujących się w nich obiektów mieszkalnych (Kurnatowski 1963, 192–195; 1968). Jednocześnie daje się zauważyć odwrotne sytuacje, kiedy wyniki badań archeologicznych wskazują na transgresję wód powierzchniowych. W końcu X w. w wyniku przeobrażeń środowiska naturalnego zaobserwowano podniesienie się wód na terenie Kujaw i wschodniej części Wielkopolski. Wymusiło to porzucenie części dotychczas eksploatowanych przestrzeni i przeniesienie się na wyższe tereny. Od 2. połowy–końca XI w. obserwuje się podniesienie poziomu wód w tym regionie. Podniosły się poziomy jeziora Pakoskiego i jeziora Gopło, które osiągnęło najwyższy stan dla wczesnego średniowiecza – 1,4 m powyżej obecnego lustra wody (Niewiarowski 1976, 206–209; Dzieduszycki 1984, 180–181; Dzieduszycki, Kupczyk 1993, 136–138; Danielewski 2016a, 100–102; por. uwagi na temat Noteci – Wyrwa 2006a, 283–285; dla dolin Prosny i Mogielanki: Stupnicka, Baranowski, Bender 2006).

Badania nad zmianami paleogeograficznymi przeprowadzone dla jeziora Lednica wykazały, że zbiornik ten ulegał podczas swego istnienia wielokrotnym zmianom wysokości lustra wody. Analizy poziomów zalegania i rodzaju gytii jeziornych oraz próbek malakologicznych wskazują, że w przeszłości bywał on zarówno wyższy, jak i niższy od obecnego. Niestety brak datowań bezwzględnych osadów jeziornych uniemożliwia przyporządkowanie wahań poziomu wody w jeziorze Lednica do okresów klimatycznych lub historycznych. Nie można przez to również stwierdzić, czy owe zmiany były spowodowane warunkami klimatycznymi, czy też miały podłoże antropogeniczne. Warto jednak zauważyć, że nawet obecnie poziom lustra wody jest bardzo zmienny i wahania roczne wynoszą po kilkadziesiąt centymetrów, na co mają wpływ zarówno warunki klimatyczne, jak i gospodarka człowieka¹²⁹ (Mazurek 1987; 1990).

2.7. Świat roślinny

Współczesna szata roślinna jest pochodną warunków środowiska fizyczno-geograficznego oraz działalności społeczno-gospodarczej człowieka. Środkowoeuropejskie położenie Polski przy braku naturalnych barier sprawia, że szata roślinna ma charakter przejściowy w stosunku do przyległych obszarów. Klimatyczne ścieranie się wpływów atlantyckich i kontynentalnych oraz naturalna zmienność flory w układzie południkowym

¹²⁹ Obecnie poziom wody w jeziorze Lednica regulowany jest sztucznie. W 1986 r. nastąpiło jego podniesienie o około 80 cm dla potrzeb gospodarki rybackiej (Mazurek 1990, 72).

wpływają na zróżnicowanie zbiorowisk roślinnych również na obszarze kraju. Jest to widoczne m.in. w Wielkopolsce, która odznacza się stopniowym zanikaniem ku wschodowi zespołów roślinności o zachodnio-środkowo-europejskiej tendencji rozprzestrzeniania (żyzna buczyna niżowa, grąd środkowoeuropejski, dąbrowy kwaśne) (Matuszkiewicz 1991, 490). W regionie przebiega też granica wschodnich zasięgów niektórych gatunków roślin związanych z klimatem oceanicznym, np. buka zwyczajnego (*Fagus sylvatica*), czy wrzośca bagiennego (*Erica tetralix*). W podziale geobotanicznym Polski obszary kasztelanii ostrowskiej znajdują się w Okręgu Poznańsko-Gnieźnieńskim Krainy Wielkopolsko-Kujawskiej, należącej do Pasa Wielkich Dolin (Szafer 1972).

Według regionalizacji geobotanicznej Jana Marka Matuszkiewicza obszar ten leży w Prowincji Środkowoeuropejskiej Właściwej, Dziale Brandenbursko-Wielkopolskim, w Krainie Środkowowielkopolskiej. Zdecydowana większość terenów znajduje się w okręgu Pojezierze Gnieźnieńskie, w podokręgu kleckim, częściowo leżąc w sąsiednich podokręgach: czarniejewskim oraz zieloneckim, który należy do okręgu poznańskiego. J.M. Matuszkiewicz oparł swój podział o zróżnicowanie szaty roślinnej w Polsce, wydzielając regiony w oparciu o mapy występowania potencjalnej roślinności naturalnej bez obecności czynnika antropogenicznego. Jednostki niższego rzędu wydzielił w oparciu o kryteria wynikające z biogeografii, krajobrazu i syntaksonomii analizowanych terenów. W ujęciu tym obszar kasztelanii porastałyby grądy z dominacją graba i dębu oraz udziałem lipy, klonu, jaworu i buka. Tereny wilgotne byłyby siedliskiem łągów jesionowo-wiązowych i jesionowo-olszowych. Słabe gleby na granicy zachodniej kasztelanii oraz obszary południowo-wschodnie porastałyby bory mieszane sosnowo-dębowe oraz sosnowe (Matuszkiewicz 2008).

W podziale na regiony przyrodniczo-leśne Polski, odzwierciedlającym obecny stan zalesienia, kasztelanii ostrowskiej zawiera się w granicach krainy Wielkopolsko-Pomorskiej, w mezoregionie Pojezierzy Wielkopolskich. Średnie zalesienie tego obszaru wynosi 16,3% przy czym większość lasów tworzy stosunkowo niewielkie kompleksy zajmowane głównie przez bory, bory mieszane i grądy. Lasy liściaste w ramach krainy osiągają najniższy stan w kraju – obejmują około 13% lasów. W mezoregionie Pojezierzy Wielkopolskich głównym składnikiem lasów są drzewa iglaste, które obejmują 78,2% drzewostanów, na liściaste przypada jedynie 21,8%. Dominuje sosna panująca na 76,6% obszarów zalesionych. Drugim rodzajem drzewa zajmującym stosunkowo duże areale jest dąb, panujący na 10,9% terenu. Dębiny w Polsce spotykane są najczęściej w Wielkopolsce i na Dolnym Śląsku (maksymalnie osiągają nawet ponad 30%, przy 7% średniej dla kraju). Na zdecydowane

mniejszych obszarach panuje brzoza (3,8%) i olsza (4,1%). Pozostałe gatunki oscylują maksymalnie wokół 1% (Zielony, Kliczkowska 2012, 81, 102, 145, 236).

Współczesny obraz zróżnicowania flory obszaru kasztelanii ostrowskiej jest odbiciem zarówno naturalnych zmian w roślinności jak i wielowiekowej nasilonej antropopresji. Występowanie na analizowanym obszarze wysokiej klasy gleb umożliwiających wczesny rozwój rolnictwa przyczyniło się do szybkiego przeobrażenia pierwotnego środowiska naturalnego. Zdecydowana większość tych terenów jest obecnie odlesiona i użytkowana rolniczo. Szata roślinna jest dość uboga, choć jednocześnie obfituje w roślin rzadko spotykane w skali Wielkopolski. Na terenie Lednickiego Parku Krajobrazowego, który poddano szczegółowym badaniom flory, stwierdzono 720 gatunków roślin naczyniowych, 75% spośród nich należy do gatunków rodzimych na tym terenie. Pozostałe są głównie wynikiem presji człowieka na środowisko i przenoszenia obcej roślinności od czasów średniowiecza po XIX i XX w. (Celka, Chmiel, Jackowiak 2008; Jackowiak, Tobolski 1993; Tobolski, Polcyn 1993). W krajobrazie na uwagę zasługują zbiorowiska roślinności wodnej, szuwarowej i bagiennej, roślinność łąkowa i śródpolna, płaty lasów łęgowych oraz kompleksy leśne usytuowane głównie na krańcach terenu. Niewielkie zalesione powierzchnie znajdują się przy północnym krańcu jeziora Lednica¹³⁰, przy jeziorze Kłęckim oraz w okolicy Raczkowa i Jagńewic. Są one zdominowane przez sosnę. Większe kompleksy lasów występują na dawnych obszarach pogranicznych kasztelanii. Zachodnie rubieże zajmuje Puszcza Zielonka – pozostałość dawnej kniei, która szeroko porastała obie strony doliny Warty¹³¹. Od XVI w. była obszarem intensywnego osadnictwa, które spowodowały znaczne wykarczowanie dużych połaci naturalnych lasów. Do dziś znajduje się tutaj kilka rezerwatów leśnych, chroniących stare unikatowe drzewostany (m.in. Klasztorne Modrzewie koło Dąbrówki Kościelnej, chroniący drzewostan modrzewiowo-sosnowy wraz z dębem, bukiem i daglezią lub położony w pobliżu rezerwat Las Mieszany, o drzewostanie dębowo-sosnowym z udziałem grabu i buka), a większość zbiorowisk leśnych jest chroniona w ramach Parku Krajobrazowego Puszcza Zielonka. Od południa tereny kasztelanii porastają lasy, ciągnące się od Pobiedzisk w stronę Czarniejewa. Ten kompleks leśny leży na zachodnim przedłużeniu dawnej Puszczy Mokowskiej leżącej między Gnieznem, Wrześnią i Słupcą. Puszcza ta została w większości wykarczowana w XV i XVI w. na potrzeby rozwijającego się osadnictwa

¹³⁰ Są to głównie sztuczne 50-letnie drzewostany sosnowe (Celka, Chmiel, Jackowiak 2008, 97).

¹³¹ Środowisko przyrodnicze wschodniej części Puszczy Zielonki dokładnie omówiono w publikacji poświęconej odkryciu miejsca nieudanej lokacji miejskiej z XIV w. w Dzwonowie – por. Hildebrandt-Radke 2017; Hildebrandt-Radke, Jaszcak 2017; Jaszcak 2017; Okuniewska-Nowaczyk 2017.

(Hładyłowicz 1932, 87). Lasy po południowej stronie Pobiedzisk znajdują się pod ochroną w ramach Parku Krajobrazowego Promno. Szczególnej ochronie podlegają rezerваты leśne: Las liściasty w Promnie, Wiązy w Nowym Lesie oraz rezerваты florystyczne Jezioro Drażynek i Jezioro Dębiniec. Północne rubieże kasztelanii porastają lasy, będące pozostałością dawnej puszczańskiej granicy między Wielkopolską i Pałukami. Znajdowała się tutaj Puszcza Gola, która podobnie jak wcześniej wymienione, została w znacznej mierze wykarczowana w XV w. wraz z rozwojem osadnictwa (m.in. lokowano tutaj miasto królewskie Mieścisko – Lange 1925, 39; Kozierowski 1934, 128–129; Słoń 2016, 120). Poza pozostałościami dużych kompleksów leśnych na terenach podmokłych w okolicach licznych na obszarze kasztelanii ostrowskiej jezior znajdują się płaty olesów i łęgów olchowych. Liczne rynnowe zagłębienia terenowe wypełnione osadami limnicznymi i torfowymi, porośnięte są roślinnością łąkową, a w przypadkach bardziej podmokłych łąkowo-szuwarową.

Część obszarów leśnych, znajdujących się na terenie kasztelanii, jest objęta ochroną. Na południu znajduje się Park Krajobrazowy Promno, chroniący polodowcowy krajobraz morenowy i las o bogatym podszyciu krzewów i bylin, natomiast na zachodzie Park Krajobrazowy Puszcza Zielonka, utworzony w celu zachowania i ochrony największego i najbardziej zbliżonego do naturalnego kompleksu leśnego w regionie. Dla ochrony cennych historycznie i krajobrazowo ziem wokół jeziora Lednica w roku 1988 utworzono Lednicki Park Krajobrazowy (Chojacka, Raszka 2007). Współczesna szata roślinna odbiega od warunków przyrodniczych, jakie tworzyły ekologiczną rzeczywistość w przeszłości. Stanowi jednak ważny punkt odniesienia dla jej odtworzenia na podstawie wyników badań paleoekologicznych (por. punkt 3).

W początkach wczesnego średniowiecza większą część obszaru Polski pokrywały lasy i puszcze. Tereny przetrzebione, zamieszkałe i zagospodarowane obejmowały większe lub mniejsze obszary, poprzedzielane jednak kompleksami leśnymi oraz dzikimi i trudnymi do przebycia puszciami. W żywocie św. Ottona z Bambergu wspomniana jest puszcza notecka na północnej granicy Wielkopolski: „podążył w kierunku Polski, którą od granic Pomorzan oddziela pewne straszliwe i bardzo rozległe pustkowie” (*Żywot z Prüfenig*, 1). Tego typu duże przestrzenie leśne stanowiły strategiczną barierę ochronną, zwłaszcza na terenach granicznych zarówno między dużymi plemionami, czy też późniejszymi prowincjami, jak i na granicach państwa. Wspomnieć tutaj poza puszczą notecką można również kompleksy leśne na Przedgórzu Sudeckim czy poza Nysą Kłodzką. Naruszenie ich

było zakazane przez prawo. Te niezamieszkałe i ze swej natury trudne do przebycia pasy gęstych lasów wzmacnianie dodatkowo były tzw. przesieką. Była to przeszkoda utworzona ze ściętych, zwalonych na siebie i splątanych drzew. Poza tego typu polowymi umocnieniami granicznymi obowiązywał zakaz karczunku i osiedlania. Złamanie tego zakazu przez biskupów wrocławskich spowodowało, że książę Henryk Probus w 1284 r. skonfiskował 67 wsi założonych nieprawnie w strefie puszczy granicznej (Modzelewski 1987, 21). Przesieka poza walorami obronnymi regulowała również przebieg i liczbę szlaków komunikacyjnych. Przejścia przez przesiekę zwano bronami. Miały więc znaczenie strategiczne oraz ułatwiały pobieranie opłat drogowych i celnych. Ślady umocnień tego typu zachowały się m.in. w toponomastyce (Wójcik 2021). Wprawdzie nie występują bezpośrednio na terenie kasztelanii ostrowskiej, są jednak notowane w jej najbliższej okolicy. Miejscowości Przysieka i Przysieczyn znajdują się kilka kilometrów na południe od Wągrowca. Kolejna Przysieka zlokalizowana jest 15 km na północ od Gniezna i około 10 km na wschód od Kłecka. Do czasów obecnych miejscowości te leżą na granicy większych kompleksów leśnych. Wydaje się właściwe odniesienie ich do strefy granicznej obejmującej od północy obszary osadnictwa średniowiecznego z centrami w grodach na Ostrowie Lednickim oraz w Gnieźnie. Mogły stanowić element granicy między Wielkopolską i Pałukami, którą według Jana Długosza miała stanowić Wełna. Zlokalizowane w centrum władztwa Piastów przesieki zapewne miały drugorzędne znaczenie strategiczne, gdyż główny ciężar obrony państwa skupiano na terenach granicznych. Musiały zachować jednak duże znaczenie dla obrony ścisłego centrum osadniczego kraju, skoro zadbano o ich utrzymanie. Dopiero wraz ze zmianami politycznymi i wzmożoną akcją kolonizacyjną w XIV, XV i XVI w. okoliczne puszcze poddano wycince i lokowano na ich miejscu nowe wsie i miasta.

Lasy nie występowały jedynie na terenach pogranicznych, lecz miały ważne znaczenie dla gospodarki. Stanowiły miejsce polowań oraz pozyskiwania drewna budowlanego i opałowego. W dębinach i buczynach wypasano trzodę, natomiast w borach dziano barcie (Ferenc-Szydełko 1995, 83n).

2.8. Świat zwierzęcy

Stosunkowo bogata i dobrze zinwentaryzowana jest współczesna fauna regionu, której stan nie odbiega od innych terenów środkowej Wielkopolski. Najliczniejszą grupę stanowią owady. Powszechnie występują płazy, gady i ryby. Licznie rejestrowane są ptaki lęgowe.

Najrzadziej spotykane są ssaki, szczególnie duże. Do najbardziej naturalnych należą ekosystemy leśne i jeziorne, natomiast silnie przekształcone pozostają ekosystemy użytkowane rolniczo (pola, łąki) i obszary zabudowane. Wszystkie one są miejscem bytowania zwierząt. Zróżnicowanie typów siedlisk sprawia, że fauna jest stosunkowo bogata i różnorodna. Pod względem zoogeograficznym obszar leży w podokręgu Wielkopolsko-Podlaskim, będącym strefą łączącą elementy fauny regionów wschodnich i zachodnich (Kostrowicki 1961).

Duże połacie leśne z bogatym podszytem na obrzeżach kasztelanii ostrowskiej otoczone urodzajnymi polami są miejscem bytowania ssaków. Mniej lub bardziej pospolicie spotykane są ssaki większe: sarna europejska, dzik, jeleń szlachetny, daniel¹³² oraz mniejsze: borsuk, lis, jenot, wydra europejska, łasica, gronostaj, wiewiórka, jeż europejski, kret europejski a także przedstawiciele ryjówkowatych. Na uwagę zasługuje liczne występowanie rzadkiej w regionie orzesznicy. W okolicach jezior i cieków wodnych występują bobry. Duża liczba dziuplastych drzew sprzyja obecności licznych gatunków nietoperzy (14 gatunków) (Chojnacka, Raszka 2007).

Z gadów zaobserwować można jaszczurki, padalce, zaskrońce oraz sporadycznie żmiję zygzakowatą. Bytuje tutaj również żółw błotny. Płazy zamieszkują różnego rodzaju zbiorniki wodne i cieki oraz obszary podmokłe. Duże znaczenie dla tej grupy zwierząt mają niewielkie śródpolne oczka wodne, podmokłe lasy oraz wilgotne łąki i torfowiska, na których mogą żerować. Spotyka się tutaj ropuchy, kumaki, żaby, rzekotki drzewne, grzebiuszki ziemne, traszki grzebieniaste i kumaki nizinne (Chojnacka, Raszka 2007).

Na obszarze bardzo licznie występują ptaki. Urozmaicone siedliska sprawiają, że region stanowi naturalną ostoję dla wielu gatunków lokalnych i migrujących. Kompleksy większych jezior oraz częściowo zeutrofizowanych stawów są miejscem koncentracji ptaków wodnych podczas wędrówek oraz w okresie gniazdowania. Duża liczba gatunków zasiedla również ekosystemy leśne. W zależności od siedliska dość pospolicie występują: wrony siwe, wrony, dzięcioły, kukułki, sowy, gęsi, kaczki, jastrzębie, sokoły, gołębie, żurawie i łabędzie. Spośród rzadszych zaobserwowano bociany czarne, czaple siwe, dzięcioły średnie, kanie rude, siniaki czy muchołówki małe. Śródpolne zbiorniki wodne w okresie migracji stanowią miejsce dużych koncentracji gęsi zbożowych i białoczelnych, które znajdują żerowiska na polach wokół jezior. Spotkane są również ptaki drapieżne: bielik, błotniak stawowy, kobuz

¹³² Daniel (*Dama dama*) to gatunek obcy, sprowadzony do Polski w XVII w. jako zwierzyna parkowa (Chmielewski 1982, 76).

i trzmiełojad. Region stanowi jedno z ważniejszych w Polsce stanowisk lęgowych rybitwy białowąsej, rybitwy czarnej oraz bączka (Bednorz, Kosiński 1993).

Licznie występujące w regionie zbiorniki wodne oraz wody płynące są bogate w ryby. Badania ichtiofauny w jeziorze Lednica prowadzone w latach 1998–2006 wykazały obecność ryb miejscowych oraz obcych, którymi zarybia się ten i inne zbiorniki użytkowane gospodarczo dla podniesienia ich wydajności. W jeziorze licznie występują płocie, węgorze, szczupaki, leszcze i liny. Rzadziej spotykane są karasie, okonie, karpie i krapie. Z gatunków obcych, wsiedlonych w ostatnich latach, najliczniej występuje tołpyga (Andrzejewski, Mastyski 2008).

W okresie wczesnego średniowiecza lokalna fauna odznaczała się większą liczebnością oraz zróżnicowaniem gatunkowym niż obecnie. Rozległe zbiorowiska leśne różnych typów, bagna i tereny podmokłe, liczne zbiorniki wodne i tworzone przez człowieka przestrzenie otwarte sprzyjały różnorodności świata zwierząt. Z czasem czynniki antropogeniczne doprowadziły jednak do spadku pogłowia dzikiej zwierzyny. Bezpośredni wpływ miało na to łowiectwo i rybołówstwo, a pośredni zawłaszczanie coraz większych przestrzeni naturalnych dla potrzeb gospodarczych. Do rekonstrukcji dawnego świata zwierzęcego wykorzystuje się źródła historyczne: normatywne i historiograficzne, wśród których dla wczesnego średniowiecza najważniejsze są dokumenty fundacyjne, przywileje lokacyjne, nadania oraz kroniki. Dane te uzupełnia toponimia. Przy analizie nazw miejscowych należy jednak zachować szczególną uwagę, gdyż liczne nazwy urobione od określeń zwierzyny mogą być pochodną przezwisk ludzi, odznaczających się przypisywanymi zwierzętom cechami fizycznymi lub psychicznymi. Bezpośrednia wiedza o konsumpcji zwierzyny łownej pochodzi z opracowań szczątków kostnych pozyskanych podczas badań archeologicznych (Samsonowicz 1991, 32–33).

Wyniki badań archeozoologicznych zwierzęcych szczątków kostnych pozyskanych podczas badań lednickiego zespołu osadniczego wskazują, że mięso dzikich zwierząt stanowiło znikomą część diety miejscowej ludności w okresie średniowiecza. Kości dzikich zwierząt znajdowane są we wszystkich poziomach osadniczych grodu i podgrodzia oraz na osadzie przymostowej, ale ich udział osiąga zazwyczaj kilka procent, w stosunku do całości zwierzęcych materiałów kostnych. Uzyskane wyniki pozwalają jednak na wskazanie miejscowej fauny, która była obiektem polowania. Należy przy tym zaznaczyć, że nie każdy

rodzaj dzikiej zwierzyny pozyskiwano w celach konsumpcyjnych¹³³. Na niektóre zwierzęta polowano w celu zdobycia ich skór na futra. O powszechności takich praktyk świadczy stosowanie skórek kuny jako jednostki wartości (por. Boroń 1994; 2014; Adamczyk 2004, 83-190). Niewielki udział szczątków zwierząt futerkowych w zbadanych zespołach tłumaczy się faktem ich skórowania i porzucania niejadanego mięsa w miejscu upolowania, aczkolwiek warto zauważyć, że materiał kostny zwierząt futerkowych niekiedy jest odkrywany też na grodach¹³⁴ (Makowiecki 2001, 103–104; por. Makowiecki, Makowiecka 2022, 218-220).

Największa liczba szczątków kostnych dzikich ssaków pozyskanych podczas badań lednickiego zespołu osadniczego należała do dzika, jelenia i sarny. Powszechnie znajdowano również kości zająca. Zdecydowanie rzadziej na stoły trafiało mięso niedźwiedzia, tura, czy łosia. Incydentalnie spożywane mogły być wydra, bóbr i wiewiórka, ale gatunki te dostarczały głównie skór na futra. Okazjonalnie polowano na borsuka, z którego pozyskiwano sadło i wykorzystywano mało użyteczną lecz cenną skórę. Wyłącznie dla futra pozyskiwano lisa, którego mięsa nie jadano (Makowiecki 2001, 103–106). Skutecznie tępiono rosomaka, który stanowił konkurencję dla myśliwych i uważany był za dużego szkodnika (Samsonowicz 1991, 85). Analiza wykorzystywanych gatunków zwierząt dzikich wskazuje na różnorodność przyrodniczą regionu. Znajdowały się tutaj zarówno przestrzenie otwarte oraz szachownice pól i lasów będące miejscem bytowania zająca i sarny. Poza tym na obrzeżach skupisk osadniczych znajdowały się zwarte połacie lasów, stanowiące siedliska grubszej zwierzyny i drapieżników. Dane historyczne wskazują, że w wielkopolskich lasach znajdowały się siedliska dużych ssaków, które do współczesności zostały lokalnie wytrzebione lub całkowicie wyginęły. Dotyczy to szczególnie zwierzyny, określanej terminem grubej – *animalia superiora*, którą obejmowało regale łowieckie (Samsonowicz 1991, 39–40; 1994).

Rozległe puszcze były miejscem bytowania niedźwiedzi brunatnych. Obecnie spotykane jedynie w regionach podgórskich i górskich, dawniej występowały również na obszarach nizinnej Wielkopolski. Opis walki księcia Bolesława Krzywoustego z niedźwiedziem w wielkopolskiej puszczy przekazał Anonim zw. Gallem (Gall 1965, 81; Samsonowicz 1991, 41–42). O ich występowaniu w pogranicznych kompleksach leśnych, okalających kasztelanień ostrowską świadczyć może nazwa miejscowości Niedźwiedziny – dawniej Niedźwiady, położonej na zachodnich krańcach kasztelanii, w ostępach Puszczy

¹³³ Na temat poszczególnych gatunków ssaków będących celem polowań w średniowieczu patrz Samsonowicz 1991, 39–107.

¹³⁴ Na grodzisku w Grzybowie wydzielono szczątki 15 wiewiórek, łasicy oraz zwierzęcia z rodziny łasicowatych (Makowiecki, Makowiecka 2022, 218-220).

Zielonki (Kozierowski 1924, 24–25). Znaleźiska szczątków kostnych niedźwiedzia pozyskane podczas badań archeologicznych potwierdzają jego konsumpcję. Znalaziono je zarówno na terenie grodu lednickiego, jak i na podgrodziu oraz znajdującej się na stałym lądzie osadzie¹³⁵ (Dziekanowice, stan. nr 22). Szczątki niedźwiedzia zarejestrowano również podczas badań znajdujących się w pobliżu ośrodków osadniczych: dotyczy to zarówno głównych ośrodków w Gnieźnie, Poznaniu, Grzybowie, jak i bardziej lokalnego Radzimia (Chmielewski 1961, 133–136; 1974, 68–71; Makowiecki 2001, 24, 42, 50, 58; 2012, 178, 201; Makowiecka, Makowiecki, Müller, Wussow 2005, 180; Makowiecka, Makowiecki 2017, 318, 320; Makowiecki, Makowiecka 2022, 196–197, 219, 227). Pozostałości tego drapieżnika w materiałach archeologicznych są bardzo nieliczne, co może wskazywać na jego rzadkie występowanie. Polowano na niego dla futra i mięsa, ale też, jako że był niebezpiecznym drapieżnikiem, dla zabezpieczenia ludności i zwierząt hodowlanych oraz dla chwały łowieckiej (Samsonowicz 1991, 41–45).

Drugim wyróżniającym się zwierzęciem, obok niedźwiedzia, zamieszkującym rozległe puszcze był tur. Jest to gatunek już wymarły, którego ostatni przedstawiciel w Europie zginął z ręki kłusownika na Pomorzu w 1755 r. Ssak ten należał do rodziny wołowatych i wywodziły się od niego niektóre rasy bydła domowego, z którymi mógł się krzyżować. Tury podlegały regale łowieckiemu, a ich ostoje znajdowały się pod szczególną opieką panujących od początków XV w. (Samsonowicz 1991, 45–52). Być może nazwa Turostowa i Turostówka, leżących na wschodnich obrzeżach Puszczy Zielonki zostały utworzone od tura, choć S. Kozierowski wiąże ją też z imieniem lub przezwiskiem *Turost* (Kozierowski 1922, 427; 1924, 24–25). Być może do tego ssaka nawiązuje nazwa strumienia Turówka w okolicy Dziekanowic (Kozierowski 1924, 24–25). O obecności tura w okolicznych lasach i urządzanych nań łowach mogą świadczyć, podobnie jak w przypadku niedźwiedzia, szczątki kostne odkrywane na stanowiskach archeologicznych. Zarejestrowano je na obszarze lednickiego zespołu osadniczego, a także w okolicznych ośrodkach grodowych w Gnieźnie, Poznaniu, Gieczu, Grzybowie oraz w Radzimi (Chmielewski 1961, 133–136; 1974, 68–71; Makowiecki 2001, 24, 50; 2012, 179, 223–224; Makowiecka, Makowiecki, Müller, Wussow 2005, 180; Makowiecka, Makowiecki 2017, 318, 320; Makowiecki, Makowiecka 2022, 196–197, 218–220). Znaleźiska kości tura były bardzo nieliczne, co podobnie jak w przypadku niedźwiedzia, może wskazywać na ich niewielką lokalną populację.

¹³⁵ Znalaziono tu żuchwę i zęby niedźwiedzia (Makowiecki 2001, 58–59).

Zwierzęciem, które jest obecnie niezwykle rzadko spotykane w środkowej Wielkopolsce jest łoś, dawniej zamieszkujący dość powszechnie na tym obszarze. Naturalnym terenem jego bytowania są tereny bagienne, podmokłe lasy łęgowe oraz grądy bogate w podszycie i runo. Był szczególnie pożądanym celem łowów, cenionym dla mięsa, futra i poroża (Samsonowicz 1991, 54–57). O występowaniu w okolicznych lasach łośi świadczyć może nazwa miejscowości Łosiniec¹³⁶, leżącej w północno-zachodniej części kasztelanii, na rubieży Puszczy Zielonki (Kozierowski 1914, 157; 1924, 24–25). Również podczas badań archeologicznych znaleziono szczątki kostne łośi. Pochodzą one z kompleksu osadniczego, którego centrum stanowił Ostrów Lednicki oraz z Poznania, Giecza, Grzybowa, a także gródka kasztelańskiego w Radzimi (Chmielewski 1961, 129; Makowiecki 1991, 32, 50; Makowiecka, Makowiecki 2017, 318, 320; 2022, 195–197, 218–220).

Podczas badań archeologicznych grodów w Gnieźnie i Poznaniu natrafiono na szczątki kostne wilka, a w Poznaniu również na żbika. Nie zarejestrowano ich wśród przebadanych materiałów z terenów kasztelanii ostrowskiej, ale obecność kości w okolicznych ośrodkach wskazuje, że drapieżniki te były spotykane w Środkowej Wielkopolsce w okresie wczesnego średniowiecza (Chmielewski 1961, 129, 135; 1974, 70–71; Makowiecki 2012, 178; por. Samsonowicz 1991, 74–79, 80–81).

Poza ssakami na terenach kasztelanii ostrowskiej obficie występowało dzikie ptactwo i ryby. Awifauna nie odbiegała od obecnej, o czym świadczą szczątki kostne ptactwa pozyskane podczas badań archeologicznych. Przy tym ptactwo dzikie stanowiło bardzo nieznaczący dodatek kulinarny w okresie wczesnego średniowiecza. Pozyskane kości świadczą o bytowaniu w regionie kaczki krzyżówki, cietrzewia, bociana, sójki, wróbla, gołębia i być może gęsi gęgawy (Makowiecki 2001, 40, 57, 89; por. Samsonowicz 1991, 107–138).

Liczne zbiorniki wodne i ciekі sprzyjały bogactwu i różnorodności ichtiofauny. Nie dziwi więc, że ryby na tym terenie miały szczególne znaczenie gospodarcze i konsumpcyjne. Pochodzące z badań archeologicznych szczątki ichtiologiczne wskazują, że ryby spożywano często, być może nawet częściej niż dzikie ssaki (Makowiecki 2001, 101–103; Makohonienko, Makowiecki 2011). Jadano wszystkie rodzaje ryb występujących w okolicznych wodach jeziornych i rzecznych. Licznie występują szczątki szczupaka, ryb karpiowatych, suma, okonia, lina, leszcza i płoci, jednak szczególnie ceniony był jesiotr. Jest to dwuśrodowiskowa ryba, która mogła osiągać nawet 370 kg wagi. Ze względu

¹³⁶ Wcześniejsza nazwa tej miejscowości, lub jej części mogła brzmieć Psary (*Psari*) – por. rozdział VII.

na intensywne połowy jesiotr bałtycki wyginał przed połową XX w. Osobniki, których szczątki zarejestrowano na Ostrowie Lednickim mierzyły od 180 cm do powyżej 300 cm osiągając masę od 50 do ponad 180 kg. Tak duże okazy nie mogły występować w jeziorze Lednica, które jest zbyt małym akwenem (Makowiecki 2001, 49, 101; 2003, 124). Podobnie jak osiągające do 1 m długości osobniki ryb z rodziny łososiowatych, musiały być one poławiane w największych rzekach (Wiśle, Warcie, Noteci), gdzie udawały się z morza na tarło, a następnie zostały przetransportowane na teren lednickiego ośrodka grodowego (Makowiecki 2001, 101–103). Również śledź, którego szczątki pozyskano podczas badań osady przymostowej (Dziekanowice, stan. nr 22), występuje w Bałtyku, a jego znaleziska świadczą o kontaktach z ośrodkami nadmorskimi i przyjmowaniu przez mieszkańców regionu cech kulturowych chrześcijańskiej Europy (Makowiecki 2003, 122–125).

3. Przemiany środowiska naturalnego w świetle badań interdyscyplinarnych

Uzyskane wyniki badań ekologicznych pozwalają na prześledzenie przemian jakim podlegało środowisko naturalne w tej części Pojezierza Wielkopolsko-Kujawskiego od początku holocenu, aż do jego współczesnego oblicza. Pierwotnie podstawowe znaczenie miały czynniki klimatyczne, ale z czasem uwidoczniło się znaczenie czynnika antropogenicznego. Zjawiska antropopresji miały szczególny wpływ na powierzchnie leśne oraz zbiorniki wodne (Tobolski 1993, 20–22).

Po ustąpieniu lądolodu około 18–17 tys. lat temu w Europie zapanował klimat arktyczny. Obszar środkowej Wielkopolski stopniowo pokrywał się roślinnością, która utworzyła tundrę krzewinkową. Jej florę w głównej mierze tworzyły: dębik ośmiopłatkowy oraz zbiorowiska mchów i turzyc, a także pierwsze drzewa tundrowe: wierzby karłowate i brzoza karłowata. Szczątki tych roślin rejestruje się w licznie występujących w ówczesnej tundrze stosunkowo małych i płytkich zbiornikach wodnych, obecnie w całości wypełnionych osadami limnicznymi i torfami. W okresach cieplejszych (interstadiały Bølling i Allerød) Nizinę Wielkopolsko-Kujawską, w tym okolice jeziora Lednica, porastały borealne lasy sosnowo-brzozowe, a następnie sosnowe (Tobolski 1991; Kubiak, Polcyn 1991; Makohonienko 1991; Makohonienko, Tobolski 1991).

U schyłku okresu borealnego (8500–4000 BP) w miejsce borów sosnowych pojawiły się zwarte lasy liściaste. Dominowały w nich dęby, wiązy oraz lipy przy znaczącym udziale jesionów i z bogatym podszyciem leszczynowym. W początkach okresu subborealnego

(4000 BP) drzewostan lasów liściastych uległ zmianie. W miejsce dotychczasowych lasów mieszanych pojawiły się zwarte lasy grabowe. Zjawisko to stanowi ewenement w skali zasięgu występowania tego gatunku w holocenie. Stopień dominacji drzewostanów grabowych, jako składnika pokrywy leśnej na obszarze środkowej Wielkopolski nie znajduje analogii i stanowi o osobliwości przyrodniczej regionu. Najwyższy udział tego gatunku drzewa odnotowano w okolicach Gniezna, Giecza i Ostrowa Lednickiego. Cechą charakterystyczną graba jest jego wyraźny wpływ na procesy tworzenia się gleb. Drzewo to potrafi zasiedlić tereny o różnej zasobności, przy czym powoduje użyźnienie tych słabszych. Zbiorowiska leśne z dominującym grabem odznaczały się znaczną żywotnością oraz zdolnością do odbudowy swoich drzewostanów po deforestacjach wywołanych gospodarczą działalnością społeczności pradziejowych (Litt, Tobolski 1991; Tobolski 2000; por. wyniki dla Gniezna: Makohonienko 2018).

Analizy pyłkowe osadów limnicznych wykazały trzykrotne fazy odlesienia. Charakteryzują się one spadkiem liczby pyłków drzew przy jednoczesnym wzroście liczby sporomorf roślin zielnych, a także pojawieniem się zarodników oraz pyłków upraw i chwastów. Dominujące w drzewostanie graby były jednak w stanie dwukrotnie odrodzić się i ponownie zdominować środowisko naturalne. Zarejestrowane odlesienia związane były z intensywniejszym zasiedleniem okolicy jeziora Lednica przez społeczności ludzkie. Pierwszy przypada na okres neolitu, drugi można skorelować z epoką brązu i wczesną epoką żelaza. W okresach tych nastąpił znaczny wzrost powierzchni wykorzystywanej gospodarczo na skutek stosowania ekstensywnego rolnictwa oraz hodowli zwierząt. Poczynione znaczne zmiany w krajobrazie miały jednak charakter nietrwały i po okresie wzmożonej eksploatacji środowiska następowały okresy powrotu lasów (Tobolski 1991, 29–30; Kurnatowska, Kurnatowski 1991, 35–37; Tobolski 2000). Dane palinologiczne uzupełniają badania glonów (okrzemek, ramienic) oraz wioślarek prowadzone w jeziorach. Zauważalna jest korelacja między zwiększeniem intensywności gospodarczej i wzrostem trofii jezior zarówno w pradziejach, jak i okresie historycznym. Szczególnie widoczne jest to dla średniowiecza, kiedy zagęszczenie ludności było największe, a aktywność rolnicza stała się głównym zajęciem gospodarczym (Bogaczewicz-Adamczak, Tobolski 1991; Szeroczyńska 1991b).

Najwcześniejsza penetracja regionu przez społeczności mezolityczne i wczesnoneolityczne, prowadzące gospodarkę zbieracko-łowiecką w minimalnym stanie wpłynęła na zmianę leśnego środowiska przyrodniczego. Społeczności neolityczne i z okresu wczesnego brązu, mimo prowadzenia bardziej niszczącej gospodarki przyswajalno-

produkcyjnej, również nie doprowadziły do trwałych zmian ekosystemów. Wpływ na to miała ich stosunkowo mała liczebność. Stabilizacja osadnictwa i prowadzenie ekstensywnej działalności gospodarczej przez ludność kultury łużyckiej w epoce brązu już w znacznym stopniu wpłynęły na kształt lokalnego środowiska naturalnego. Znaczne tereny odlesiono na potrzeby gospodarki rolnej. W IV–III w. p.n.e. większość lokalnych skupisk osadniczych zanikła, co dało możliwość odrodzenia się miejscowych lasów liściastych. U progu naszej ery obszary późniejszej kasztelanii ostrowskiej ponownie porośnięte były zwartymi bogatymi lasami liściastymi, w których nadal dominującym składnikiem był grab. Teren ten ponownie stał się celem zasiedlenia, poczynając od II w. p.n.e. Społeczności określane mianem kultury przeworskiej, korzystając z bogactwa regionu, w dużym stopniu go przekształcały. Dotyczy to zwłaszcza pokrywy leśnej, która ulegała postępującej redukcji. Proces ten został zatrzymany w wyniku kryzysu społeczno-kulturowego w Europie związanego z wielką wędrówką ludów. Znaczny zanik osadnictwa w regionie jest bardzo dobrze widoczny w diagramach palinologicznych. W spektrach pyłkowych odnoszących się do okresu IV–V w. n.e. niemal nie występują ślady gospodarczej działalności ludzkiej. Jest to zbieżne ze zmniejszeniem się żyzności wód poświadczanej badaniami zielenic. Zmniejszenie antropopresji pozwoliło na ponowną odbudowę drzewostanów grabowych (Makohonienko 1997; Milecka 1997; Tobolski 2000).

Początek najbardziej intensywnego okresu deforestacji rozpoczął się około 1500 lat temu i od tego czasu powierzchnia leśna stopniowo się zmniejszała (z dwoma, krótkimi fazami odbudowy) aż do obecnych czasów i niemal zupełnego odlesienia tego terenu. Proces ten związany był z rozwijającym się osadnictwem. Wraz z jego postępującą stabilizacją we wczesnym średniowieczu zjawisko to stało się nieodwracalne. Ze wzrostem antropopresji pierwotne lasy ulegały stopniowej destrukcji, a pozostały obraz zalesienia uległ zmianie. W miejsce zanikającego grabu i dębu wzrósł udział procentowy borów sosnowych, tworzących monokultury. W niektórych miejscach powstały lasy mieszane, dębowo-sosnowe. Dużą rolę pełniła występująca w podszyciu tych lasów leszczyna (Filbrandt 1991, 85; Makohonienko 1991, 68–69; Tobolski 1991, 26–31). Miejsce wytrzebionych lasów zajęły pola uprawne i pastwiska, co jest widoczne we wzroście liczebności roślin synantropijnych i uprawnych w diagramach pyłkowych. Krzywe wskaźników osadnictwa dla okresu wczesnego średniowiecza przygotowane na podstawie wyników badań palinologicznych (1300–750 BP) są dwukrotnie wyższe niż wyniki uzyskane dla obszarów Kujaw w tym okresie. Wskazuje to na większe natężenie działalności gospodarczej i istnienie znacznego

centrum gospodarczego na obszarze środkowej Wielkopolski (Tobolski 1991, 31; 2000; Kurnatowska, Kurnatowski 1991, 37–40).

Szczegółowe badania minionego środowiska naturalnego przeprowadzono również w obrębie wczesnośredniowiecznych warstw kulturowych z zastosowaniem metody analizy szczątków makroskopowych. Znajdźiska roślinne pozyskane z podwodnej warstwy kulturowej w obrębie mostu poznańskiego ukazują obraz środowiska w okresie funkcjonowania mostów lednickich oraz tworzenia się warstwy kulturowej na dnie jeziora, przypadających na 2. połowę X i 1. połowę XI w. Warstwa ta, nasycona artefaktami wczesnośredniowiecznymi, wyraźnie ukształtowana jest w najbliższej okolicy mostów – wraz z oddalaniem się od nich maleje i zanika. W pobranych z jeziora rdzeniach osadów dennych potwierdzono obecność 224 taksonów roślinnych. Stwierdzono dużą liczbę pozostałości roślin siedlisk naturalnych: wodnych i błotnych oraz drzew i krzewów, tworzących florę jeziorną oraz najbliższe otoczenie wyspy. Ich obraz wskazuje, że jezioro porośnięte było szuwarem oraz łakami glonów (ramienic) (Polcyn, Śmigielska 1991; Polcyn 2003, 13–14, 49–50). Analiza próbek roślin gospodarczych wskazuje na dużą popularność prosa w ówczesnych uprawach zbożowych. Ponadto uprawiano len poświadczony znajdźiskami nasion i owoców oraz mak lekarski. Szczątkom tym towarzyszyły pozostałości zbiorowisk typowych dla chwastów pól towarzyszących uprawie zbóż i lnu. Z roślin jadalnych zarejestrowano m.in. borówkę brusznicę, jeżynę, malinę, poziomkę. Na podstawie znajdźiska łusek pąkowych sosny stwierdzono użytkowanie drzew sosnowych lub ich obecność bezpośrednio przy jeziorze Lednica (Polcyn 1991, 46–48).

Interdyscyplinarne badania środowiska naturalnego, prowadzone na terenie kasztelanii ostrowskiej, pozwalają rozpoznać jego pierwotny stan oraz ukazać rozmiar antropopresji. Lokalny ekosystem, intensywnie eksploatowany i zmieniany przez społeczności pradziejowe, wykazywał wysoką żywotność i potrafił się odrodzić w okresach kryzysów społeczno-kulturowych, gdy osadnictwo się przerzedzało. Dopiero stabilizacja i gwałtowny rozwój osadnictwa wczesnośredniowiecznego doprowadziły do nieodwracalnych zmian i degradacji przyrodniczej. Żyzny i bogaty przyrodniczo obszar stał się jednym z najlepiej zagospodarowanych i zaludnionych w rodzącym się państwie. Sukces, który osiągnęli Piastowie dokonał się m.in. kosztem daleko posuniętych przemian i postępującej dewastacji środowiska naturalnego.

Rozdział VI

FORMY I STRUKTURY OSADNICZE

1. Grody

1.1. Podstawa źródłowa

Jednym z elementów krajobrazu kulturowego Wielkopolski są licznie występujące grodziska. Są one niezwykle ważnym źródłem dla badań osadniczych. W literaturze przedmiotu znaleźć można informacje o 31 tego typu założeniach znajdujących się na obszarze kasztelanii ostrowskiej, którym przypisywano metrykę średniowieczną. W liczbie tej mieszczą się grodziska istniejące w terenie, obiekty zniszczone, znane jedynie ze źródeł pisanych i archiwalnych oraz formy terenowe, w stosunku co do których wysnuto przypuszczenie o domniemanym obronnym charakterze. Większość z nich nie została dokładnie rozpoznana wykopaliskowo, a część wliczono do tej grupy ze względu na specyficzną formę terenową, niekiedy połączoną z występowaniem na powierzchni materiałów zabytkowych.

W. Kowalenko podejmujący kompleksowo tematykę osadnictwa grodowego na obszarze Wielkopolski, zawarł informacje o 19 obiektach grodowych z omawianego obszaru. Cztery obiekty określił jako pierścieniowate, owalne lub wklęsłe (Kłęcko, Nowa Górka, Moraczewo, Ostrów Lednicki). Oprócz nich wymienił 9 grodzisk stożkowatych (Glinno, Głębokie, Imiołki, Ledniczka, Owieczki, Pomarzanki, Ruda-Koźlanka, Sławno, Żydówko). W katalogu zamieścił również informacje o grodziskach domniemanych. Takie obiekty miały się znajdować w Pobiedziskach (zniszczone grodzisko nieustalonego typu), Jabłkowie (typu nieokreślonego, miało zostać rozwieszone podczas drenowania pól), Łagiewnikach (wysunął jednak przypuszczenie o XIX-wiecznej proveniencji nasypu). Autor zamieścił w swojej pracy również informacje archiwalne lub zasłyszane, jednak nie potwierdzone w terenie. Miejsce zwane grodziskiem i wzgórze zwane Okopem Szwedzkim miało się znajdować przy młynie w Kociołkowej Górcy, kolejną lokalizację badać mieli seminarzyści z Rogoźna w okolicy Zbietki (Żbietki), a ks. Franciszek Wawrzyniak przekazał wiadomość o istnieniu obiektu obronnego w Turostowie (Kowalenko 1938).

Warto zauważyć, że również inni autorzy, nie tylko W. Kowalenko, podawali informacje na temat grodzisk zlokalizowanych na omawianym obszarze. Wiadomość

o rozwiezionym "zaczysku" w Popowie Kościelnym podał S. Kozierowski (1914, 232; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 130). Kolejną informację o niepewnym grodzisku w Waliszewie przedstawił J. Dylik, umieszczając je na wzniesieniu, na którym obecnie znajduje się kościół p.w. św. Katarzyny (Dylik 1936, 84). Podejrzenia co do grodziskowego charakteru wysnuto również w stosunku do formy terenowej zlokalizowanej na półwyspie na północno wschodnim brzegu Jeziora Głębokiego (Skrzetuszewo, stan. nr 1). Prospekcję powierzchniową przeprowadził tutaj w 1931 r. J. Dylik, który jednak nie uznał wzniesienia za grodzisko. Badania weryfikacyjne Edwina Dzieciołowskiego, Aliny Łosińskiej i J. Wrzesińskiego w 1981 r. potwierdziły jego naturalną genezę (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 126). Zespół ten uzupełnił informację dotyczącą śladów osadnictwa na stanowisku nr 1 w Czechach, które W. Hensel, podkreśliwszy wątpliwy charakter grodowy, uznał za pozostałości osady, być może częściowo otoczonej niewielkimi fortyfikacjami (Hensel 1950, 138–139). W literaturze przedmiotu pojawiały się również sugestie co do przypisania niektórych form terenowych do kategorii grodzisk. Miałyby się one znajdować w Dziekanowicach, Rudej Koźlance/Mieścisku (drugie założenie), Pomarzanowicach, Skrzetuszewie, Budziejewie, Kamionku, Kiskowie oraz Łopiennie (Kirschke, Prinke 1995). Ostatnim stanowiskiem o charakterze grodowym są pozostałości siedziby rycerskiej odkrytej na terenie zespołu osadniczego w Dzwonowie, obejmującego nieudaną lokację miejską z XIV w. (Krzepkowski, Moeglich 2014; Krzepkowski 2017b).

W efekcie przeprowadzonego przez Z. Kurnatowską i A. Łosińską z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Poznaniu programu weryfikacji grodzisk, zabytkowy charakter znacznej części z tych obiektów został zaopiniowany negatywnie. W ramach prac weryfikacyjnych rewizji poddano również chronologię grodzisk. Pozytywnie zweryfikowano 12 założeń, z których dla 7 przyjęto pewne lub prawdopodobne datowanie zawierające się w okresie wczesnego średniowiecza do końca fazy E. Tymi obiektami są grodziska wklęsłe na Ostrowie Lednickim, Kłecku, Moraczewie i Kociałkowej Górze, a potencjalnie także nierozpoznane wykopaliskowo stanowiska w Sławnie, Jabłkowie (zniszczone) i Pobiedziskach (domniemane). Za pozostałości późnośredniowiecznych dworów na kopcu uznano obiekty w Glinnie, Imiołkach, Pomarzanach, Turostowie i na Lednicze. Do tej kategorii zaliczają się również relikty odkryte w Dzwonowie (Kurnatowska, Łosińska 1983; 1985; Kirschke, Prinke 1995; Krzepkowski 2017b).

W odniesieniu do 10 obiektów, którym przypisywano funkcje obronne, weryfikacja przyniosła wynik negatywny. Domniemane grodzisko w Dziekanowicach uznano za ślady

osady otwartej. Natomiast naturalnymi formami terenowymi są oba obiekty w Głębokiem, kolejne dwa w Rudej Koźlance/Mieścisku oraz w Skrzetuszewie i w Żydówku. Pozostałe obiekty powiązano z zagospodarowaniem terenu w okresie nowożytnym. Wzniesienie w Łagiewnikach Kościelnych zidentyfikowano jako nasyp, w Owieczkach jako kopiec, zaś w Pomarzanowicach jako groblę (Kurnatowska, Łosińska 1983; 1985; Kirschke, Prinke 1995).

W przypadku pozostałych 8 stanowisk uznano, że określenie ich genezy wymaga przeprowadzenia dalszej weryfikacji. Jedynie w przypadku stanowiska w Czechach (stan. nr 1) na podstawie fragmentów ceramiki naczyniowej pozyskanych z powierzchni, przyjęto pewną chronologię wczesnośredniowieczną. Pozostałe stanowiska ze względu na charakterystyczną formę terenową w postaci stożkowatego wzniesienia łączone mogą być z fazą F lub późnym średniowieczem (Budziejewo, Kamionek, Kiszkowo, Łopienno, Popowo Kościelne, Waliszewo, Zbietka – tu brak śladów grodziska, a jedynie informacja archiwalna) (Kurnatowska, Łosińska 1983; 1985; Kirschke, Prinke 1995).

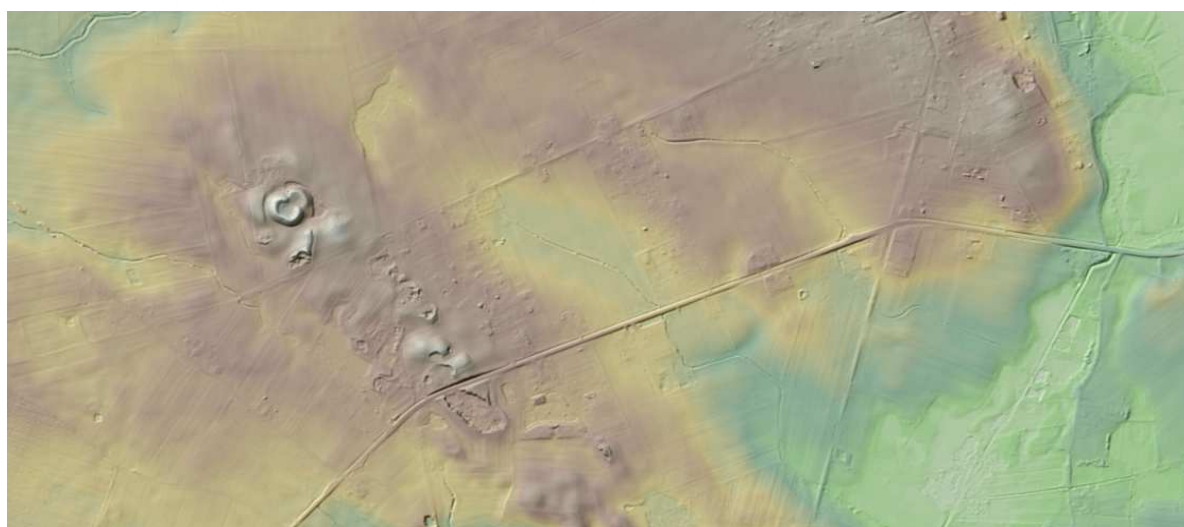
Lp.	Lokalizacja	Typ obiektu	Chronologia	Uwagi
1.	Moraczewo, stan. nr 1	Grodzisko wkłęsłe, pierścieniowe	C–D0	Badania wykopaliskowe Cz. Strzyżewskiego w latach 1977–1981
2.	Rybitwy–Ostrów Lednicki, stan. nr 1	Grodzisko wkłęsłe, wyspowe z nieobwarowanym podgrodziem	C–E	Badania wykopaliskowe od 1932 r., wcześniej amatorskie
3.	KłECKO, stan. nr 1	Grodzisko wkłęsłe, dolinne, dwuczłonowe	C–E	Badania wykopaliskowe: W. Hensla w 1937 r., T. Janiaka w 2012 r.
4.	Kociałkowa Górka, stan. nr 1	Grodzisko wkłęsłe, pierścieniowe, na wzniesieniu	B/C?	Niedostatecznie rozpoznane, prowadzono jedynie nieznaczące badania sondażowe i powierzchniowe
5.	Sławno, stan. nr 28	Grodzisko niepewne, na wzniesieniu	?	Domniemane, obecnie cmentarz
6.	Jabłkowo, stan. nr 2	Grodzisko niepewne	E?	Domniemane, zniszczone w XIX w.
7.	Pobiedziska, stan. nr 7	Grodzisko niepewne	E?–F?	Domniemane, niezlokalizowane, prawdopodobnie zniszczone

Tabela I. Grodziska datowane na wczesne średniowiecze na obszarze kasztelanii ostrowskiej.

Spośród siedmiu grodów, które mogły funkcjonować w okresie od fazy A–B do E badania wykopaliskowe przeprowadzono jedynie na trzech największych: na Ostrowie Lednickim, w Kłecku i w Moraczewie. Chronologia pozostałych obiektów została określona na podstawie wyników badań powierzchniowych lub danych archiwalnych. Przy tym grodziska w Pobiedziskach i Jabłkowie zostały zniszczone, a ich pozostałości nie zostały zlokalizowane.

1.2. Moraczewo

Spośród rozpoznanych wykopaliskowo grodzisk najstarszą metrykę przypisuje się warowni w Moraczewie. Stanowisko wraz z najbliższą okolicą wielokrotnie było miejscem prowadzenia badań obejmujących prace wykopaliskowe, prospekcję powierzchniową oraz szereg badań nieinwazyjnych obejmujących lotnicze skanowanie laserowe, zdjęcia lotnicze oraz badania geofizyczne. Prace te ujawniły obecność bogatych pozostałości osadnictwa datowanego na cały okres wczesnego średniowiecza¹³⁷.

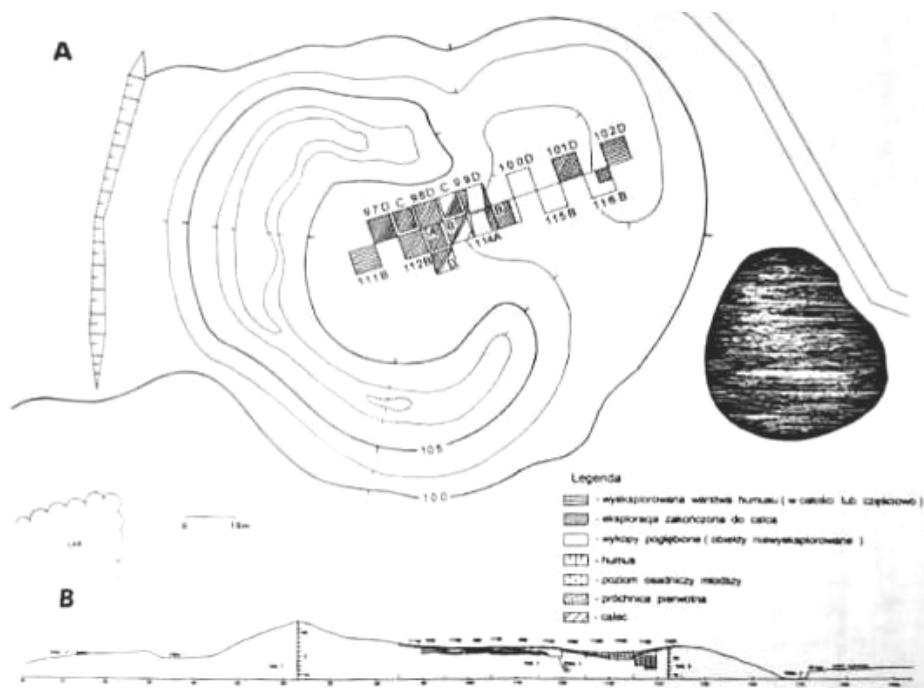

Ryc. 6. Moraczewo, stan. nr 1. Topografia okolic grodziska (geoportal.gov.pl).

Grodzisko znajduje się około 2,5 km na zachód od południowego krańca jeziora Lednica i wypływającej z niego rzeki Główny. Położone jest na wysoczyźnie dennomorenowej o formie płaskiej i falistej, gdzie deniwelacje względne osiągają do 10 m. Przez obszar ten ciągnie się pas pagórków akumulacyjnych o wysokościach bezwzględnych

¹³⁷ Szerzej na ten temat w dalszej części rozdziału.

około 90–120 m n.p.m. Na jednym z takich naturalnych pagórków moreny czołowej zbudowano warownię. We wczesnym średniowieczu teren ten był silnie nawodniony i podmokły. W najbliższej okolicy grodziska widoczne są niewielkie doliny dawnych dopływów Główny. Cieki te wraz z okolicznymi bagniskami zanikły w wyniku działań melioracyjnych oraz na skutek wyrównywania wyniesień terenowych (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2003, 76).

Ryc. 7. Moraczewo, stan. nr 1. Plan warstwicowy grodziska wraz z naniesionymi wykopami archeologicznymi (A) i przekrój grodziska wzdłuż osi wschód-zachód (B) (za Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2003; rys. M. Molska).

Grodzisko w Moraczewie położone jest na północnym skraju połodowcowego wzgórza morenowego o powierzchni 0,75 ha. Należy do grupy obiektów nizinnych, wklęsłych. Pierwotna warownia typu pierścieniowatego została rozbudowana o dodatkowy człon, otoczony wałem podkowiastym, dochodzącym do wcześniejszych umocnień. Przez to obiekt ma kształt owalny i składa się z dwóch podkowiastych części. Na podstawie dawnych planów warstwicowych ustalono, że w okresie przedwojennym grodzisko mogło rozciągać się na przestrzeni około 140–145×130 m i obejmować obszar około 1,82 ha¹³⁸. Wały okalała fosa, która w części południowo-wschodniej osiągając szerokość 7–10 m,

¹³⁸ W. Kowalenko podaje, że średnica grodu wynosi 80x40 m, wysokość wałów 9 m, przy podstawie szerokości 7 m (Kowalenko 1938, 261).

dodatkowo oparta była o staw rozległy na 35 m. Od strony zachodniej fosa mierzyła 12–15 m, osiągając głębokość do 3 m. W wyniku intensywnej orki zachodnia i południowa partia grodziska została częściowo uszkodzona a wymiary warowni uległy zmniejszeniu. Obecnie pozostałości grodu liczą około 120×100 m po osi północny-wschód-południowy zachód. Zmianie uległa również głębokość fosy osiągająca maksymalnie około 1,5 m. Wały grodziska w położonej wyżej południowo-zachodniej części obiektu (człon zachodni) zachowane są do wysokości około 7–11 m, przy podstawie liczącej około 27–30 m. W północno-wschodniej części grodu (człon wschodni), leżącej w niższej partii wzgórza, umocnienia uległy silnej niwelacji i obecnie mają około 6–7 m wysokości z podstawą w granicach 20–30 m szerokości. Majdan grodziska rozciąga się na przestrzeni około 65–75×40 m, z czego człon zachodni ma wymiary około 40×35–40 m, a wschodni około 20×40 m. Poziom obu części grodziska nie jest równy, a różnica poziomów wynosi około 5,5 m. Granica przebiega wzdłuż uskoku dzielącego grodzisko wzdłuż linii wału pierwszego gródka pierścieniowego. Wały obu członów wznoszą się około 4 m powyżej poziomów majdanu (Hensel, Hilczer-Kurnatowska, 1972, 122–123; Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 79–82).

Ryc. 8. Grodzisko w Moraczewie i jego najbliższa okolica. Czytelne są wyróżniki roślinne wskazujące na obecność rozległych struktur naturalnych oraz jam – potencjalnych obiektów archeologicznych (za Żuk 2020, 28; fot. W. Rączkowski).

W trakcie wykopaliskowych badań archeologicznych, prowadzonych przez Cz. Strzyżewskiego w latach 1977–1981, skoncentrowano się na maksymalnym rozpoznaniu

stanowiska i stworzeniu profilu stratygraficznego grodziska. Wykopy założono w układzie amfiladowym, wzdłuż osi wschód-zachód (z odchyleniem na północny-wschód). Obejmowały one dużą część majdanu i pozwalały na wstępne rozpoznanie umocnień grodowych. W trakcie prac zrezygnowano z prowadzenia eksploracji w trzech skrajnych wykopach zlokalizowanych na wale zachodnim i wschodnim, a badania ograniczono do powierzchni obejmującej 425 m² (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 79–82).

W wyniku przeprowadzonych prac ustalono, że budowę warowni poprzedziła penetracja tego terenu przez społeczności kultury przeworskiej. Gród ma dwie fazy użytkowania i został posadowiony na terenie nie objętym wcześniej osadnictwem otwartym. Starszy gród zbudowano w zachodniej, wyższej partii wzgórza. Obszar liczący około 70×100 m otoczono wałem pierścieniowatym i fosą. Jądro umocnień stanowił rodzaj ławy kamiennej (najpewniej bruki kamienne licowane suchym murkiem) o szerokości 3,5–7,5 m i wysokości 0,9 m. O tę konstrukcję opierały się stosy drewna, jednak ich stan zachowania nie pozwala na określenie zastosowanej techniki budowy obwarowań. Podstawa wału miała około 11 m szerokości. Wewnętrzna ściana umocnień była niemal pionowa i wzmocniona drewnianymi bierwionami, za to zewnętrzny stok stabilizował kamienny płaszcz wykonany z dużych, starannie dobranych otoczaków. Dodatkowe zabezpieczenie stanowiła fosa. W centralnej części majdanu, niemal na osi grodziska, znajdował się duży drewniany budynek naziemny. Dolegał on do wschodniego stoku umocnień. Obiekt liczył około 15 m długości i 12 m szerokości, miąższość wypełniska wynosiła od 10 do 50 cm. Ściany zbudowano w technice zrębowej, umacniając je dodatkowo słupami. We wnętrzu, być może dzielącym się na dwa pomieszczenia (większym od wschodu i mniejszym od zachodu) znajdowały się dwa duże paleniska (odkryte w całości o wymiarach 108×130 cm i zarejestrowane częściowo mierzące 110×70 cm) oraz jama-piwniczka (o wymiarach 260×130 cm). Materiały zabytkowe pozyskane z wypełniska obiektu oraz z warstwy kulturowej na majdanie grodu składały się z nielicznych zabytków wydzielonych, bogatego zespołu ułamków naczyń ceramicznych i kości zwierzęcych. Zestaw zabytków wydzielonych składał się z fragmentu noża żelaznego, oselki wykonanej z diabazu oraz uszkodzonego przęślika kamiennego z różowego łupku lub mułowca. Zdecydowanie liczniejszy zbiór obejmował fragmenty naczyń glinianych. Mniejszą część z nich stanowiły fragmenty niezdobionych pojemników o słabo rozwiniętym profilu, wykazujące ślady obtaczania przykrawędniego. Znajdują one analogie w zespołach naczyń grupy B według Z. Hilczerówny i znane są m.in. z terenów nadobrzeńskich, centralnej Wielkopolski i Polski Środkowej (Hilczerówna 1967a, 78–86). Większość pozyskanych

ułamków ceramiki pochodziła ze starannie wykonanych naczyń słabo formująco górą obtaczanych, zdobionych ornamentem strefowym wykonanym grzebykiem w postaci pasm linii prostych lub falistych i odcisków grzebyka lub patyka. Morfologicznie okazy te nawiązują do ceramiki typu Menkendorf według Ewalda Schulda (1956) oraz typu Tornow C według Joachima Hermanna (1966), rzadziej do grupy naczyń typu C według Z. Hilczerówny (1967a) i mają liczne analogie na terenie zachodniej i środkowej Wielkopolski. Trzecią, nieliczną grupę fragmentów naczyń ceramicznych stanowiły okazy silnie formująco całkowicie obtaczane. Były wśród nich przykłady bogato zdobionych naczyń o analogiach południowo-zachodniowielkopolskich oraz czesko-morawskich, a także ubogo ornamentowane naczynia zbliżone do grupy Vipperow według E. Schulda (1956). Niektóre z nich opatrzone były na dnie znakiem garncarskim. Tego typu starannie wykonane wyroby uznaje się za produkt specjalistycznych warsztatów garncarskich. Analiza pozyskanych materiałów pozwoliła na określenie chronologii starszego grodu moraczewskiego¹³⁹. Na podstawie znalezisk analogicznych zespołów ceramiki naczyniowej budowę grodu określono na schyłek IX w. lub raczej początek X w. (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 83–87; por. Kara 2009).

Gród dość szybko powiększono, rozbudowując go w kierunku wschodnim. Nowy człon posadowiono na stoku wzgórza przez co zarówno jego majdan, jak i umocnienia znajdowały się poniżej poziomów grodu starszego. Część dawnego wału rozebrano do poziomu kamiennego jądra, a fosę w tym miejscu zasypano, przez co umocnienia uzyskały kształt podkowiasty. Do tej konstrukcji dobudowano podkowiasty wał otaczający nowy, wschodni człon warowni. Obniżenie w linii obwarowań znajdujące się w południowo-wschodniej części grodziska pozwala przypuszczać, że w tym miejscu znajdowała się brama. Nowe umocnienia drewniano-ziemne zbudowano w konstrukcji rusztowej lub przekładkowej. Na przebadanym odcinku młodszego wału nie zarejestrowano elementów kamiennych. Na jego przedpolu wykopano fosę. Przy rozbudowie warowni odrestaurowano i być może podwyższono umocnienia starszej części gródka. Ponadto podniesiono i wyrównano poziom majdanu, nanosząc piaszczystą warstwę niwelacyjną, która oddzieliła starsze nawarstwienia od młodszych. Niemal dokładnie w miejscu funkcjonowania dużej budowli ze starszej fazy grodu, zbudowano kolejny zrębowy budynek naziemny. Zachowano przy tym oś symetrii poprzedniego i zbliżone wymiary: 14×10 m. W północnej części budynku znajdowały się trzy

¹³⁹ Wykonano również analizę radiowęglową węgli drzewnych pochodzących z paleniska budynku zrębowego, dla której uzyskano datowanie w przedziale 780–990 AD z największym prawdopodobieństwem (93,4%) przypadającym na lata 810–990 (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 87).

duże czworokątne paleniska (o wymiarach około 200×190 cm, 120×100 cm i 250×150 cm). Z wypełniska obiektu o miąższości 12–40 cm pozyskano bogaty zespół materiałów ceramicznych, kości zwierzęcych i nieliczne zabytki wydzielone. Budynek został zniszczony w pożarze, o czym świadczą duże plamy spalenizny. Kolejne relikty struktur osadniczych zarejestrowano przy wale we wschodnim, młodszym członie grodu. Odsłonięto tu ślady półziemianki o ścianach wykonanych z drewna, w której wnętrzu znajdowały się dwa paleniska o wymiarach 200×70 i 100×30 cm (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 88–89).

Pozyskane z nawarstwień młodszej warowni materiały ceramiczne pod względem technologii wykonania i morfologii naczyń niemal ściśle nawiązywały do znanych z wcześniejszej fazy funkcjonowania grodu. Nieznacznie zwiększył się odsetek naczyń silnie formująco całkowicie obtaczanych. Zwrócono też uwagę na występowanie naczyń w formie czarek i dużych zasobowców (mierzących 50–100 cm). Ponadto z tej fazy założenia pochodzą żelazne noże, półkosek (?), szydło, gliniane przeszłiki, osełka z kwarcytu, kamienne gładzidło, okucia, a także okładzina z poroża z ornamentem w postaci plecionki. We wnętrzu dużego budynku znaleziono dwie żelazne, posrebrzane ostrogi z długim bodźcem w typie I:2 Z. Hilczerówny (1956) oraz wędzidło typu I według Andrzeja Nadolskiego (1954). Charakter depozytów pozwala widzieć w nich ślady praktyk symbolicznych w formie ofiar zakładzinowych. Podobny charakter miały najpewniej nóż i żelazny topór typu IVd według A. Nadolskiego (1954), owinięte w tkaninę i znaleziony w pobliżu kolejny nóż, które zdeponowano w podwalinie młodszego wału (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 88–89; por. Kara 2004, 268–269).

Charakter znalezisk pozwolił badaczom na określenie chronologii przebudowy grodu na około 1. połowę, a najpewniej 2. ćwierć X w. Podkreślono przy tym, że charakter znalezisk ma ściśle analogie w kulturze materialnej elit tworzącego się władztwa piastowskiego. Uznano, że warownia została zniszczona w wyniku pożaru, który wywołano intencjonalnie z zamiarem przesiedlenia mieszkańców grodu i pobliskich osiedli w bezpośredni rejon niedalekiego Ostrowa Lednickiego. Warownia nie była zasiedlona przez większą społeczność. Główny budynek w formie hali, zlokalizowany niemal w centrum wyższej części grodu, stanowić miał miejsce zgromadzeń możliwych i praktyk kultowo-obrzędowych, podczas których m.in. "odbywały się rytuały konstytuujące lub utrwalające porządek oraz dobrobyt wspólnoty" (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 89–90; Kara 2004, 295). Zniszczone grodzisko moraczewskie w XI w. stało się celem penetracji ludzkiej o nieokreślonym charakterze. Świadczą o tym ślady dwóch otwartych palenisk zlokalizowanych w miejscu

dawnych budynków oraz krzesiwo ogniwkowe i fragmenty ceramiki naczyniowej (Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2005, 89–90).

Oprócz grodziska rozpoznano również w ograniczonym zakresie jego bezpośrednie zaplecze osadnicze. Podczas prac związanych z budową instalacji wodociągowej w 1993 r., realizowanych po północnej stronie grodziska, w ramach podłużnego wykopu budowlanego zarejestrowano cztery wielometrowe odcinki z nawarstwieniami kulturowymi (obiekty 1–4). Rozdzielone były one przestrzeniami, na których nie stwierdzono śladów historycznej działalności ludzkiej (Łastowiecki 1995a, 83).

Na obiekt 1 składały się nawarstwienia o długości 32 m, których miąższość wynosiła od 0,1 m na skrajach, po 1,5 m w części środkowej. Zarejestrowano je tuż pod warstwą orną. Składały się z ciemnej próchnicznej ziemi z węglami drzewnymi, spalenizny oraz soczewek spalenizny i piasku. Warstwy kulturowe zalegały bezpośrednio na calcu¹⁴⁰. Z obiektu pozyskano materiał ceramiczny, na który składały się ułamki naczyń pradziejowych (6 fragmentów naczyń kultury pomorskiej) oraz wczesnośredniowiecznych (158 ułamków). Większość skorup pochodziła z naczyń obtaczanych do załomu brzuśca. Były to formy o profilach esowatych lub dwustożkowatych, o brzegach lekko wychylonych na zewnątrz i krawędziach ściętych poziomo lub ukośnie. W górnej części zdobione były ornamentem strefowym w postaci pasm linii prostych lub falistych i odcisków grzebyka. Część fragmentów pochodziła z naczyń o formach jajowatych z brzegami lekko wychylonymi na zewnątrz, obtaczanych przykrawędnie i nieornamentowanych (Łastowiecki 1995a, 83–84, ryc. 2: D–E).

Obiekt 2, oddalony od poprzedniego odcinkiem o długości 8 m bez śladów warstwy kulturowej, miał długość 19 m. Jego miąższość wahała się od 10 cm w części zachodniej do 150 cm w części wschodniej. Warstwy kulturowe składały się z ciemnej próchnicy z węglami drzewnymi oraz zalegającej na spągu warstwy spalenizny o miąższości 20–40 cm. Układ nawarstwień pozwala sądzić, że we wschodniej części obiektu znajdowały się pozostałości ziemianki. Zarejestrowany w profilu bok ziemianki wskazuje, że miała długość 5 m i była zagłębiona około 1 m w całość. Dno wyłożono kamieniami. Z nawarstwień obiektu nr 2 pozyskano fragmenty dwóch grzebieni z poroża oraz 100 ułamków ceramiki naczyniowej. Zdecydowana większość (89 fragmentów) pochodzi od naczyń o profilu esowatym lub dwustożkowatym, obtaczanych do załomu brzuśca i zdobionych

¹⁴⁰Calc w publikacji określony jest jako gliniasto-piaszczysty, ale na załączonej rycinie figuruje jako piaszczysty żwir (Łastowiecki 1995).

przykrawędnie. Nieliczne fragmenty (4) pochodzą od naczyń obtaczanych przy krawędzi. Znaleziono tutaj również 7 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych, zdobionych poziomymi bruzdami (Łastowiecki 1995a, 85–87, ryc. 2: C–D; ryc. 3: 1–2).

Cztery metry od obiektu 2 znajdował się obiekt 3. Jego długość wynosiła 21 m. Krawędzie łagodnie się wyklinowały, a maksymalna miąższość wynosząca 130 cm przypadła w środkowej części obiektu. Nawarstwienia składały się z ciemnej próchnicy ze spalenizną i szarym piaskiem. Z obiektu pozyskano kolec kościany, poroże ze śladami nacięć, młotek żelazny oraz ceramikę naczyniową. Fragmenty naczyń (56 ułamków) były zbliżone do tych pochodzących z obiektu 2 (Łastowiecki 1995a, 87, ryc. 2: B–C; ryc. 3: 3 i 5).

Czwarty obiekt znajdował się 20 m na zachód w stosunku do poprzedniego. Zaliczono do niego nawarstwienia kulturowe widoczne w profilu na długości 24 m. Obiekt miał płaskie dno i łagodnie wyklinował się przy krawędziach. Charakterystyka warstw i pozyskanych materiałów (60 fragmentów ceramiki) jest zbliżona do zawartości obiektów 2 i 3 (Łastowiecki 1995a, 87, ryc. 2: A–B).

Poszukując interpretacji zarejestrowanych układów stratygraficznych M. Łastowiecki stwierdził, że najpewniej są to pozostałości pojedynczych zagród. Były one usytuowane prostopadle do wału grodowego i mogły dochodzić do fosy. Intensywne ślady spalenizny uniemożliwiają wyznaczenie poszczególnych budynków, wskazują jednak na zwartą zabudowę w ramach wyznaczonych przestrzeni. Obiekty zagłębione w całość uważa za ślady budynków ziemnych. Przy tym funkcji mieszkalnych dopatrywał się jedynie w części obiektu nr 2 uznanego za ziemiankę (niemal pionowa ściana wschodnia, wyłożony kamieniami spąg, znaleziska grzebieni) oraz wschodnią część obiektu 3, z której pozyskano kościany kolec, poroże ze śladami obróbki oraz żelazny młotek. Pozostałe, bliżej nieokreślone zabudowania mogły spełniać funkcje gospodarcze. Pozyskane materiały ceramiczne, znajdujące najbliższe analogie w fragmentach naczyń pozyskanych podczas badań grodziska, pozwoliły na określenie chronologii zarejestrowanych nawarstwień. Funkcjonowanie obiektu 1 określono na IX w., zaś pozostałych na 1. połowę X w. Być może wraz z grodem w Moraczewie zostały one intencjonalnie spalone i porzucone na rzecz zasiedlenia najbliższej okolicy grodu na Ostrowie Lednickim (Łastowiecki 1995a; por. Kara 2004, 269, 295).

Przeprowadzone w 2019–2020 r. interdyscyplinarne badania moraczewskiego zespołu osadniczego potwierdziły ważne znaczenie, jakie obszar ten odgrywał w regionie. Pozyskane podczas badań powierzchniowych fragmenty naczyń ściśle odpowiadają znaleziskom ceramicznym z badań grodziska i osady (stan. 3) z końca IX – połowy X w. Zauważono,

że w materiale występuje większy niż zazwyczaj w tego typu zespołach, udział naczyń zdobionych. O braku intensywniejszego osadnictwa w okolicy grodziska świadczy nieznaczna liczba znalezisk naczyń ceramicznych wiązanych z fazami E i F wczesnego średniowiecza (odpowiednio 4 i 6 fragmentów; Krzepakowski 2020, 9–11, ryc. 7–9). W wyniku prospekcji lotniczej udało się wydzielić potencjalne miejsca występowania kolejnych obiektów archeologicznych, być może związanych z funkcjonowaniem grodu (Żuk 2020; por. ryc. 8).

1.3. Ostrów Lednicki

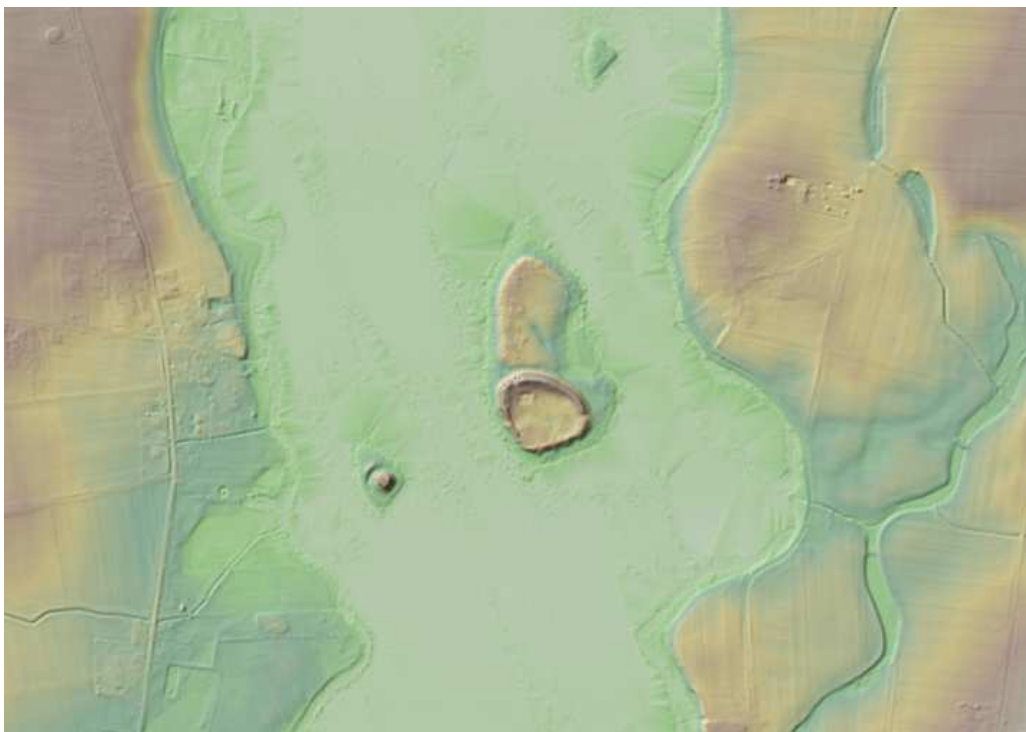
1.3.1. Lokalizacja i chronologia

Głównym punktem regionu, od którego kasztelania ostrowska wzięła swoją nazwę był gród na Ostrowie Lednickim. Stanowił on ważny ośrodek lokalny od początku X w., natomiast od połowy tego stulecia zdominował region, który był w tym czasie szczególnie intensywnie zagospodarowany. Wiązało się to z rangą jaką nadano mu za rządów Mieszka I, a która została utrzymana do czasu załamania się pierwszej monarchii Piastów w latach 30. XI w. Obiekt po odbudowie pełnił funkcję siedziby kasztelana – lokalnego urzędnika książęcego administrującego regionem. Z czasem jednak znaczenie grodu upadło, a w XIV w. został on całkowicie opuszczony w związku ze zmianami o charakterze społeczno-gospodarczym. Wiodąca rola ośrodka w okresie kształtowania się polskiej państwowości przetrwała jednak w pamięci zbiorowej lokalnych społeczności, a także w postaci relikwów budowli kamiennych. Pozostałości te sprawiły, że gród lednicki bardzo szybko znalazł się w orbicie zainteresowań XIX-wiecznych starożytników i badaczy przeszłości, a następnie, reprezentujących liczne dyscypliny, naukowców¹⁴¹.

Grodzisko znajduje się na wyspie Ostrów Lednicki leżącej w południowej części jeziora Lednica. Jest to największa z czterech wysp na tym akwenie mierząca około 470 m długości po osi północ-południe oraz mająca 250 m szerokości. Obejmuje obszar około 7,5 ha. W pierwotnej topografii wyspy można wydzielić pięć wzniesień, które w wyniku dalszego zagospodarowania terenu w znacznej mierze uległy zatarciu (por. Kasprovicz 2016). Na wyspie wydzielono dwa stanowiska archeologiczne: znajdujące się w południowej części grodzisko o powierzchni około 2,5 ha (OL, stan. nr 1), a także obejmująca pozostałą część wyspy osada, tzw. podgrodzie (OL, stan. nr 2). Ponadto bezpośrednio z tymi

¹⁴¹ Na temat badań Ostrowa Lednickiego por. rozdział III.

jednostkami połączone są dwa stanowiska podwodne, na których odkryto relikty mostów drewnianych, zlokalizowane po zachodniej (OL, stan. nr 3a) i wschodniej (OL, stan. nr 3b) stronie wyspy.

Ryc. 9. Topografia lednickiego zespołu osadniczego (geoportal.gov.pl).

Próbie przedstawienia dynamiki zasiedlenia Ostrowa Lednickiego we wczesnym średniowieczu podjęli K. Żurowski (1953; 1975), A. Nowak (1972) i M. Łastowiecki (1989; 1993b). Najdokładniej zaprezentował ten problem M. Łastowiecki, który na podstawie analizy stratygrafii oraz materiałów źródłowych pozyskanych podczas badań wykopaliskowych, prowadzonych na terenie grodu w latach 60. i 70. XX w., wyznaczył 7 poziomów osadniczych. Zaproponowany podział został zasadniczo zaakceptowany w środowisku badaczy, jednak niektóre jego elementy są kontestowane (ocena stratygrafii w kontekście istnienia osady otwartej poprzedzającej budowę grodu, chronologia umocnień obronnych i palatium), a inne podlegają uszczegółowieniu w efekcie postępu badań (Łastowiecki 1989; 1993b; por. Górecki 2001a; Górecki, Łastowiecki 2016; Wrzeński, Kara 2016a; Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020; Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020).

Poziom 1 wyznaczony przez M. Łastowieckiego, dotyczył najstarszych śladów osadnictwa na Ostrowie Lednickim z okresu przed powstaniem grodu na wyspie. Obejmował nawarstwienia kulturowe występujące bezpośrednio nad calcem i nieliczne obiekty osadnicze.

Ich obecność stwierdzono głównie w części południowej i środkowo-wschodniej Ostrowa Lednickiego. Zostały one wydatowane na VIII–IX w. i odpowiadać miały osadzie otwartej o luźnej zabudowie drewnianej (Łastowiecki 1989a; por. Wrzeński, Kara 2016a).

Poziom 2, przypadający na IX – 1. połowę X w., odnosił się do przemian związanych z budową i funkcjonowaniem w południowej części wyspy niewielkiego grodu o średnicy majdanu wynoszącej około 40 m. Szerokość umocnień miała wynosić około 8 m, a ich przypuszczalna wysokość 5 m. Z tym poziomem łączone są także fragmenty konstrukcji na przedwalu, które być może pełniły funkcję drogi (Łastowiecki 1989a; 1993b; por. Nowak 1966, 179; Wrzeński, Kara 2016a).

W propozycji M. Łastowieckiego kolejny poziom (3) obejmuje okres od połowy X do połowy XI w. W początku tego okresu nastąpiło przeorganizowanie przestrzeni na wyspie: zniwelowano umocnienia małego gródka oraz wyrównano powierzchnię wyspy pod osadnictwo; zbudowano wały obronne o podkowiastym zarysie, a także wzniesiono pałac połączony z kaplicą–baptysterium i kościół grodowy. Podjęto się także rozbudowy infrastruktury drogowej: powstały mosty oraz moszczone drewnem drogi. Ważnym elementem zespołu grodowego była rozległa osada znajdująca się w centralnej i północnej części wyspy. W połowie omawianego okresu doszło do przebudowy palatium książęcego, a także zabudowy grodu i podgrodzia. Kres tego poziomu osadniczego wyznaczają ślady destrukcji grodu początkowo łączone z około połową XI w., a następnie z wydarzeniami lat 30. XI w. (Łastowiecki 1989a; 1993b, 144; por. Wrzeński, Kara 2016a; Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020).

Z kolejnym poziomem osadniczym (4) M. Łastowiecki łączył ślady odbudowy grodu po zniszczeniach. Odtworzono wówczas fortyfikacje, kościół grodowy (przy którym powstał cmentarz) oraz zabudowę mieszkalną i gospodarczą w układzie analogicznym do wcześniej funkcjonującego. Zarzucono odbudowę mostów, za to przy przyczółku mostu wschodniego wzniesiono rozległy pomost drewniany. Chronologia 4 poziomu została określona na 2. połowę XI w., a jej kres wyznaczają ślady rozległego pożaru grodu i podgrodzia, przy czym nie objął on kościoła grodowego (Łastowiecki 1989a; 1993b; por. Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020).

Po tej katastrofie nastąpiła odbudowa grodu i podgrodzia, przy zachowaniu wcześniejszego układu. W koncepcji rozwoju osadnictwa M. Łastowieckiego tym wydarzeniom odpowiada 5 poziom osadniczy datowany na koniec XI–1. połowę XII w. W XII w. (6 poziom) postępował rozwój osadnictwa. Odbudowano pałac w formie

romańskiej wieży, być może pełniącej rolę siedziby kasztelana ostrowskiego. Na terenie grodu na wschód od kaplicy pałacowej założono cmentarz. Z tym okresem M. Łastowiecki wiąże stopniowy zanik osadnictwa na podgrodziu oraz zniszczenie/rozbiórkę kościoła II. Ostatni – 7 poziom osadniczy, wyznacza głównie duży cmentarz na majdanie grodu i znajdujące się poza nim nieliczne obiekty osadnicze po zachodniej i wschodniej stronie założenia. Kres zasiedlania został poświadczony przez warstwy popiołu, kamieni i zaprawy występujące po południowej stronie kaplicy oraz rumowisko ściany północnej. Poziom ten M. Łastowiecki datuje na XII/XIII–XIV w., przy czym nie widzi podstaw do przyjęcia hipotezy o ostatecznym zniszczeniu osadnictwa w 1331 r. podczas najazdu krzyżackiego na Wielkopolskę (Łastowiecki 1989a; por. Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020).

1.3.2. Umocnienia obronne

Zasadniczo panuje zgoda, że najstarsze założenie grodowe na Ostrowie Lednickim powstało na skrajnym, południowym, wyniesieniu wyspy¹⁴². Dla odróżnienia od późniejszego grodu, którego pozostałości w postaci podkowiastego wału zachowały się do dziś, owa pierwsza twierdza nazywana jest gródkiem. Relikty konstrukcji przypisywanych do tej fazy rozwoju ośrodka lednickiego odkryto być może w 17 wykopach¹⁴³, których powierzchnia wynosiła od 4 do ponad 250 m². Po raz pierwszy natrafił na nie G. Mazanetz w 1944 r., a następnie K. Żurowski w 1948 r., który trafnie zinterpretował odsłonięte nawarstwienia jako pozostałości fortyfikacji (Żurowski 1953, 116–117). Opinii tej nie podzielał A. Nowak, widzący w odsłoniętych konstrukcjach ślady niwelacji terenu przeprowadzonych w 2. połowie X w. (Nowak 1972; por. Wrzesiński, Kara 2016a, 85–86). Dalsze prace wykopaliskowe realizowane w rejonie palatium preromańskiego ujawniły kolejne nawarstwienia wałowe i potwierdziły tezę K. Żurowskiego (Górecki, Łastowiecki 2016, 61–63; Wrzesiński, Kara 2016a).

Na podstawie odkrytych reliktyw umocnień można stwierdzić, że najstarszym obiektem warownym na Ostrowie Lednickim była znajdująca się na południowym

¹⁴² Opracowania stratygraficzno-funkcyjno-chronologicznego najstarszych nawarstwień osadniczych związanych z budową założenia obronnego podjęły się dwa zespoły: J. Górecki i M. Łastowiecki oraz J. Wrzesiński i M. Kara. Mimo znaczących różnic w kwestii interpretacji niektórych jednostek stratygraficznych oraz ich datowania, wypracowane koncepcje rozwoju osadnictwa grodowego zgadzają się w kwestii kolejnych etapów rozwoju fortyfikacji (por. Górecki, Łastowiecki 2016; Wrzesiński, Kara 2016a).

¹⁴³ Nie jest pewna identyfikacja części nawarstwień odsłoniętych w niewielkich sondażach (4 m²) związanych z budową zadaszania nad palatium.

wzniesieniu niewielka twierdza o podkowiastym zarysie wałów otaczających wzniesienie od wschodu, północy i zachodu (umocnienia I fazy). Jej południową granicę stanowił stromy stok wzgórza. Umocnienia obejmowały majdan o średnicy wynoszącej około 40–50 m. Wał obronny wykonany został w konstrukcji przekładkowej. Zarejestrowano 7 poziomów przekładki. Konstrukcje, o szerokości podstawy wynoszącej około 3 m, oparte zostały o tarasowato uformowany naturalny stok gliniastego wzniesienia. Zalegały bezpośrednio na calcu, a zachowały się jedynie w części spągowej, gdyż wyższe warstwy rozebrano na skutek dalszej rozbudowy fortyfikacji w kolejnej fazie. Drewniane stopy korpusu wału ułożone zostały prostopadle do stoku, a całość uszczelniono gliną. Konstrukcję przed rozsunieniem zabezpieczała odsadzka zewnętrzna o szerokości około 13,5 m, która dodatkowo stabilizowała i wyrównywała dno parowu oddzielającego gródek od sąsiedniego wzniesienia. Dotychczas nie natrafiono na ślady umocnień po południowej stronie wzniesienia. Przyjmuje się, że wysokie zbocze (liczące do około 3 m) po odpowiednim ukształtowaniu stanowić miało wystarczające zabezpieczenie. Należy się spodziewać, że na koronie konstrukcji przekładkowej i naturalnej części wzniesienia znajdowało się przedpiersie, stanowiące bezpośrednią osłonę dla obrońców. Szacuje się, że wysokość wału obronnego wynosiła około 5 m (Górecki, Łastowiecki 2016; Wrzesiński, Kara 2016a).

Z nawarstwień, znajdujących się stratygraficznie poniżej konstrukcji wałowych, pozyskano nieliczny zespół ułamków naczyń ceramicznych (14 fragmentów) pochodzących głównie od pojemników ręcznie lepionych z niewielką domieszką obtaczanych przy krawędzi, które J. Górecki i M. Łastowiecki wydatowali na 2. połowę IX w. Na tej podstawie czas budowy umocnień określili na koniec IX w. (3. ćwierć) lub początek X w. Kres istnienia założenia obronnego wyznacza w ich opinii przebudowa fortyfikacji w latach 20. X w. (Górecki, Łastowiecki 2016, 61–63).

J. Górecki i M. Łastowiecki do umocnień gródka z I fazy zaliczają również pas kamiennych bruków, który według tych badaczy znajdował się na południowym stoku leżącego po sąsiedzku wyniesienia północnego. Ciąg kamieni miał szerokość 3–4 m, a składał się z pojedynczej warstwy dużych otoczaków zalegających na samej krawędzi wyniesienia oraz czterech poziomów drobnych okazów ułożonych na zboczu. Funkcja konstrukcji nie została wyjaśniona, jednak ze względu na około 2-metrowe wyniesienie ponad poziom wody, najpewniej nie należy wiązać ich z ochroną przed naporem wody. Na podstawie fragmentów ceramiki naczyniowej, w głównej mierze ręcznie lepionych i obtaczanych przykrawędnie,

przy których znalazły się również ułamki naczyń z okresu rzymskiego, chronologia umocnień kamiennych została określona na IX w. (Górecki, Łastowiecki 2016, 61, ryc. III.4–III.6).

Gród na Ostrowie Lednickim w kolejnej fazie użytkowania został znacząco rozbudowany. W tym okresie stał się założeniem dwuczłonowym (II faza według J. Góreckiego i M. Łastowieckiego). Rozebrano znaczną część starszych fortyfikacji gródka. W ich miejscu wzniesiono nowe obwałowania (człon wewnętrzny), a dodatkowo otoczono wałem sąsiednie – północne wzniesienie (człon zewnętrzny). Umocnienia wału obwodowego obejmowały łącznie obszar o średnicy około 150 m. Linie obu wałów nie były zamknięte i miały kształt podkowiasty. Umocnienia członu wewnętrznego, podobnie jak wcześniej gródka, opierały się o naturalny, wysoki na około 3 m stok wzniesienia południowego, a od strony wschodniej i zachodniej dochodziły do niego fortyfikacje okalające człon zewnętrzny (Górecki, Łastowiecki 2016; Wrzeński, Kara 2016a).

Fortyfikacje członu wewnętrznego powielają wcześniej wyznaczoną linię umocnień gródka. Po częściowym rozebraniu starszych konstrukcji, nowe zbudowano w ten sam sposób poszerzając całość założenia. Podstawę wału wykonano z dębowych belek o średnicy około 30 cm, które układano co około 100 cm. Podwalina była szersza od właściwego wału o około 100 cm. Wał wzniesiono w konstrukcji rusztowej i przekładowej. Zarejestrowano 24 poziomy drewnianych bierwion. W 5 zalegających bezpośrednio na podwalinie belki układano prostopadle do linii wału. W kolejnych 15 poziomach zastosowano przekładkę, zaś w 4 występujących wyżej ponownie belki ułożono prostopadle. Każdy kolejny poziom zalegających konstrukcji drewnianych cofnięty był od poprzedniego o 5–10 cm. Płaszczyznę lica wału utworzono poprzez wypełnienie powstałych uskoków piaskiem i gliną, a spągową część (do wysokości 50 cm) dodatkowo umocniono ścianą z pionowo wbitych dranic wzmocnioną umieszczonymi co 10–15 cm kołkami. Przyjęto, że cała konstrukcja mogła liczyć 10 m podstawy i 5 m wysokości. Południowa część wzniesienia nadal miała pozostać otwarta i chroniona głównie przez stromy stok, przy czym jego podstawę wzmocniono drewnem (Górecki, Łastowiecki 2016, 63–65).

Do obwałowań członu wewnętrznego dochodziły zewnętrzne umocnienia obwodowe (pokrywające się z rysującym się współcześnie przebiegiem wałów). Zadokumentowano je w południowo-wschodniej i zachodniej części fortyfikacji. Konstrukcję tę częściowo wzniesiono na starszym umocnieniu kamiennym stoku. Zarejestrowano ją w pasie o szerokości 150 cm, gdzie ściśle przylegające do siebie belki układano na przekładkę. Być może od strony wewnętrznej umocnienia flankowała pionowa ściana, po której zachował

się rowek o głębokości 50 cm ze śladami dranic. Kolejne relikty tych umocnień rozpoznano w części południowo-wschodniej założenia. Stwierdzono, że na stropie torfu oraz w miejscu spalonego starszego obiektu, znajdowało się fundamentowanie wału. Miało ono postać trzech poziomów drewnianego rusztu, w którym belki układano blisko siebie lub w formie kratownicy z polami o szerokości 50 cm. Stropową partię podstawy wału tworzyła warstwa faszyny z torfem. Na takiej podwalinie zbudowano drewniano-ziemne umocnienia w konstrukcji przekładkowej. Zarejestrowano pięć poziomów konstrukcji składającej się z belek o średnicy 15–30 cm i długości 100–150 cm (Górecki, Łastowiecki 2016).

W punkcie stycznym pomiędzy umocnieniami obu członów grodu, wał nie dochodził do konstrukcji mniejszego członu, a odbiegał w kierunku północnym w układzie równoległym, tworząc tzw. szyję. W tym miejscu najpewniej umieszczono bramę opartą od wschodu i zachodu o umocnienia poszczególnych członów założenia. Wykorzystano przy tym naturalne obniżenie terenu o szerokości około 8 m. Jego dno umocniono dwiema warstwami przekładki, która przewiązywała ze sobą podstawy obu części fortyfikacji stanowiąc ich integralną część, a przy tym najpewniej stanowiła moszczenie drogi. Na dnie rowu zalegało zwalisko dużych kamieni, które mogło stanowić pozostałości bramy (Górecki, Łastowiecki 2016).

Chronologię II fazy umocnień J. Górecki i M. Łastowiecki określili na podstawie stratygrafii, znalezisk fragmentów naczyń ceramicznych oraz wyników datowania dendrochronologicznego wykonanego dla dwóch belek z podstawy wału. Zespół ceramiki naczyniowej pochodzący w zdecydowanej większości od naczyń obtaczanych przykrawędnie, przy niewielkim udziale całkowicie obtaczanych (13%), wydatowano na 1. połowę X w. Chronologię taką potwierdziły dwie dendrodaty uzyskane z belek dębowych, bez zachowanej warstwy bielastej, użytych do budowy konstrukcji, które wskazały lata: 876 i 921. Być może przy budowie umocnień wtórnie użyto spełniające wymagania konstrukcyjne belki ze starszego, częściowo rozebranego wału. Kres funkcjonowania fortyfikacji wyznaczają zalegające nad nimi warstwy datowane na około połowę X w. (Górecki, Łastowiecki 2016).

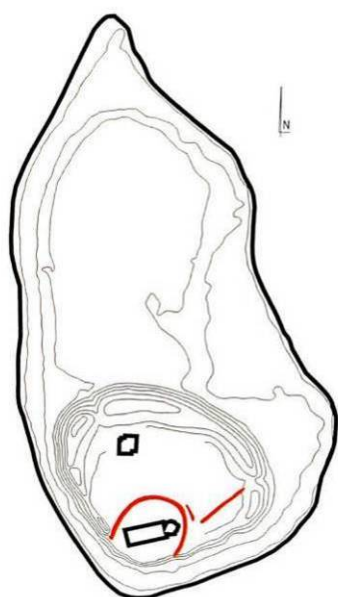
W połowie X w. rozpoczął się kolejny okres dynamicznych zmian grodu na Ostrowie Lednickim. Nastąpiła reorganizacja przestrzeni wewnątrz obwałowań (umocnienia III fazy według J. Góreckiego i M. Łastowieckiego). Majdan uporządkowano poprzez likwidację podziału na odrębne człony. Materiał uzyskany ze ścięcia znacznej części fortyfikacji członu

wewnętrznego wykorzystano do wyrównania zagłębienia pomiędzy wzniesieniami¹⁴⁴. Rozebrano również część umocnień tworzących domniemaną szyję bramną, a w jej miejsce rozbudowano fragment umocnień przylegających bezpośrednio do stoku wzniesienia południowego, poszerzając je od strony jeziora. Brama pozostała w tej samej części umocnień, jednak w wyniku przebudowy całego odcinka fortyfikacji przesunięta została około 30 m w kierunku południowym (Górecki, Łastowiecki 2016). Sposób budowy nowych konstrukcji najlepiej rozpoznano na ich zachodnim odcinku. Umocnienia oparto o nawarstwienia starszego wału wyraźnie je powiększając. Wykorzystano do tego opalone belki, które układano w konstrukcji przekładkowej. Zarejestrowano 8 poziomów tego typu nawarstwień, z których pobrano liczne próby do badań dendrochronologicznych¹⁴⁵. Wyniki datowania wykazały, że wał powstał w latach 70. X w. Strop konstrukcji przykrywają warstwy spalenizny i przepalanej gliny świadczące o jego zniszczeniu na skutek pożaru. Fakt ten łączony jest z burzliwymi wydarzeniami lat 30. XI w. zwieńczonymi najazdem Brzetysława I, co znajduje analogie w innych zadokumentowanych śladach destrukcji na wyspie i w jej najbliższej okolicy (Górecki, Łastowiecki 2016, 68).

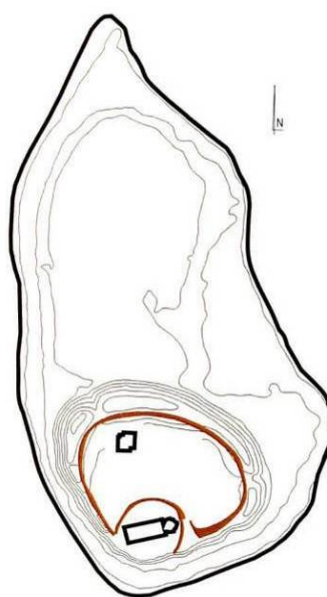
Nowym elementem w topografii wyspy stały się umocnienia odkryte na południowo-zachodnim brzegu wyspy, na linii wód jeziora. Zbudowano je z drewna dębowego w formie dużych skrzyń o bokach mierzących od 210–230 do nawet 320 cm. Konstrukcję stabilizowały liczne pale, a także belki hakowe oraz stężeniowe – z wyrobionymi otworami do osadzenia pali. Wnętrze skrzyń wypełniono ziemią, drewnem i drobnymi kamieniami lub głównie kamieniami (część odkryta przez K. Żurowskiego). Przedpole konstrukcji od strony jeziora umocniono brukiem kamiennym, w którym dodatkowo umieszczono ukośnie wbite i skierowane w kierunku wody pale, które z pewnością pełniły rolę falochronu oraz dodatkowo zabezpieczały system lądowo-wodnych obwarowań. Z konstrukcji pobrano 14 prób do analizy dendrochronologicznej. Uzyskano 10 pozytywnych wyników (9 z elementów poziomych i 1 z pala stabilizacyjnego), które wskazują, że była to inwestycja jednorazowa, wzniesiona z drzew ściętych w latach 975–985. Umocnienia zostały zniszczone około połowy XI w. i już ich nie naprawiono (Górecki 2010; Górecki, Łastowiecki 2016).

¹⁴⁴ Warstwa niwelacyjna składa się z próchnicy, gliny, piasku i fragmentów drewna (Górecki, Łastowiecki 2016, 66).

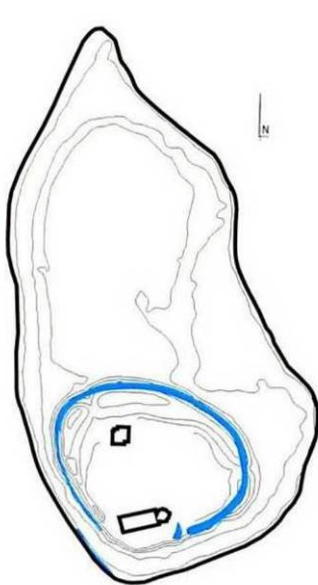
¹⁴⁵ Analizy wykonano dla 46 prób drewna. Uzyskane dendrodaty zawierają się pomiędzy 868–950 dla 7 prób i 950–977 r. dla pozostałych. W przypadku wcześniejszej serii dat przypuszcza się, że być może pobrano je z wtórnie wykorzystanych belek, pierwotnie pozyskanych na potrzeby wzniesienia starszych umocnień (Krapiec 1998b; Kara, Krapiec 2000, 303; Górecki, Łastowiecki 2016, 68)

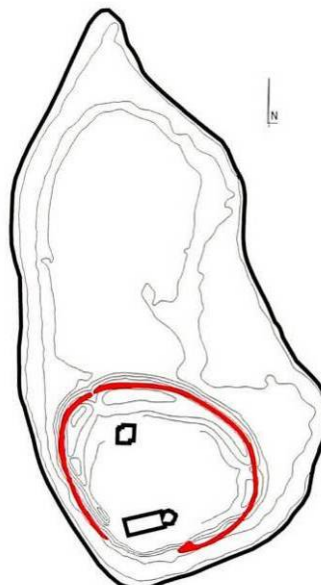
Faza I.

Faza II.

Faza III.

Faza IV.

Ryc. 10. Ostrów Lednicki – rekonstrukcja kolejnych faz rozwoju grodowych umocnień obronnych według J. Góreckiego i M. Łastowieckiego (2016).

Odbudowa fortyfikacji nastąpiła w 2. połowie XI w. (IV faza umocnień według J. Góreckiego i M. Łastowieckiego). Ponownie przybrały one podkowiasty kształt, gdyż w południowej części grodu, analogicznie jak we wcześniejszych okresach,

zabezpieczenia opierać się miały o odpowiednio wyprofilowany stok naturalnego wzniesienia. Strop zniszczonych konstrukcji z III fazy obwałowań nakryto 20-centymetrową warstwą gliny, a na tak przygotowanym podłożu posadowiono nowe umocnienia drewniano-ziemne. Zbudowano je z układanych dachówkowato bierwion. Nie wykorzystano przy tym całej szerokości wcześniejszych umocnień. Podstawa nowszych fortyfikacji była węższa, a część przestrzeni od wewnętrznej strony obwałowań po oczyszczeniu ze zniszczonych nawarstwień spalonego wału, wykorzystano na potrzeby osadnictwa. Wewnętrzny stok nowych fortyfikacji stanowił niemal pionową ścianę, zaś zewnętrzne lico łagodniej opadało w kierunku jeziora. W północnej części obwałowań wzmocniono go płaszczem kamiennym. Przy okazji przebudowy umocnień zmieniono również zasadniczy układ drożny na grodzie. Zabudowano bramę w części południowej, funkcjonującą we wcześniejszych okresach. Nową, otwartą bezpośrednio na podgrodzie, wytyczono od północnego zachodu¹⁴⁶.

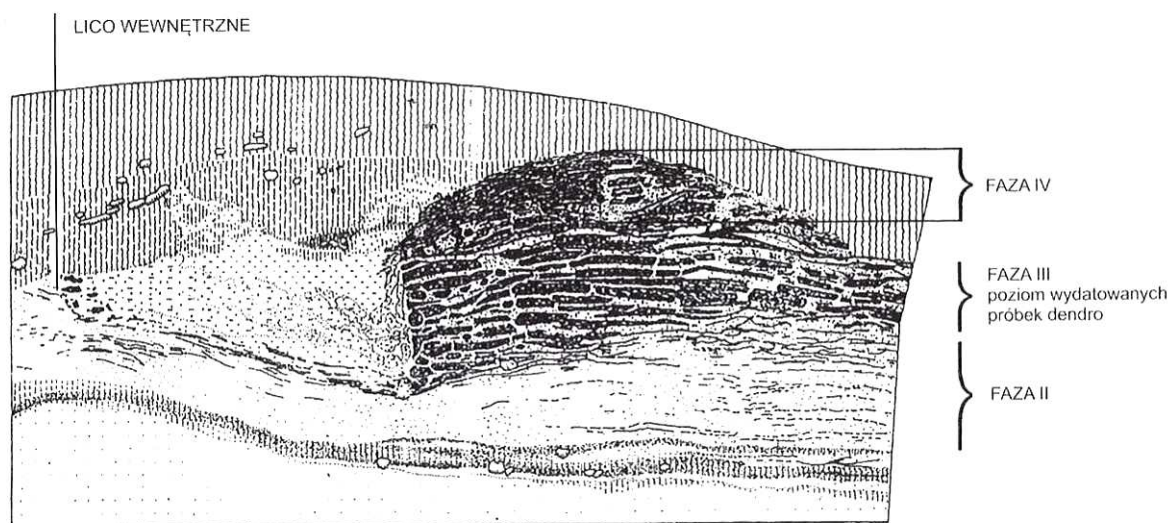
Okres funkcjonowania umocnień J. Górecki i M. Łastowiecki określili na podstawie stratygrafii, znalezisk ceramiki naczyniowej oraz niezależnych wyznaczników chronologicznych. Na nawarstwieniach starszego wału zalegały warstwy świadczące o gospodarczym wykorzystaniu terenu (paleniska i tzw. piecowiska) zawierające ułamki pochodzące z naczyń całkowicie obtaczanych z wyodrębnionymi szyjkami datowanymi na 2. połowę XI w. Ponadto w domostwie pobudowanym tuż przy licu wewnętrznym wału IV fazy, na pozostałościach umocnień z fazy III, znaleziono skarb składający się z 22 monet datowanych na 2. połowę XI w. (t.p.q. 1074)¹⁴⁷ (Nowak 1965, 185; Suchodolski 1974, 247–249; Tabaka 2013a, 26; Górecki, Łastowiecki 2016, 69). Kres pełnienia funkcji obronnych przez umocnienia IV fazy przypada na około 2. połowę XII i na XIII w. Na ten czas datowane są również ziemianki wkopane w jego koronę (Górecki, Łastowiecki 2016, 70–71).

Nieco inaczej rozwój osadnictwa grodowego na wyspie widzą J. Wrzesiński i M. Kara. Przyjmują oni, że najstarsze umocnienia małego gródka powstały w początku X w. (I faza J. Góreckiego i M. Łastowieckiego). Uważają jednak, że nie zostały one przebudowane w latach 20. X. w., a przetrwały do połowy X w. Wówczas miała nastąpić rozbudowa ośrodka, który z niewielkiego gródka przemieniony został w założenie dwuczłonowe. Opisywane inwestycje łączą z latami 60. lub może nawet 70. X w. Natomiast

¹⁴⁶ Przyjmuje się, że zakłęśnięcie wału w części wschodniej może mieć genezę XIX-wieczną. Prac wykopaliskowych w rejonie obu obniżeń nie prowadzono.

¹⁴⁷ Monety znaleziono na powierzchni zajmującej około 8 m², jednak ze względu na zbliżoną chronologię numizmaty zostały uznane za część rozproszonego skarbu. Fakt ten spowodował, że poszczególni badacze zaliczają do niego różną liczbę monet (por. Tabaka 2013a, 26).

usunięcie osobnych obwarowań wewnętrznego członu grodu i powstanie jednego rozległego majdanu wymienieni wyżej naukowcy odnoszą do końca X–1. połowy XI w. (Wrzesiński, Kara 2016a).

Ryc. 11. Ostrów Lednicki, stan. nr 1. Profil ściany północnej lica wewnętrznego wału fazy II, III i IV zarejestrowany w wykopie nr III/61 (rys. A. Wawrzyński).

1.3.3. Budownictwo monumentalne

Najbardziej okazałą i imponującą częścią budownictwa na Ostrowie Lednickim są relikty zespołu architektury monumentalnej, na który składa się kamienna rezydencja w typie palatium, której integralną część stanowiła kaplica pałacowa oraz jednonawowy kościół grodowy. Obie budowle wyróżniają gród lednicki i świadczą o jego wyjątkowej pozycji w okresie kształtowania się władztwa piastowskiego. Pierwsze wzmianki o ruinach na wyspie pojawiły się ponad 200 lat temu¹⁴⁸, a literatura przedmiotu podejmująca ich temat jest niezwykle obszerna i wielowątkowa¹⁴⁹. Rola jaką pełnił gród lednicki w monarchii pierwszych Piastów, przejawiająca się m.in. w istnieniu budowli na wyspie, determinowała przebieg procesów osadniczych w regionie. Jednak nie tyle forma, co sama obecność obiektów miała wpływ na dynamikę tych przemian.

Relikty architektury kamiennej zlokalizowanej w południowej części Ostrowa Lednickiego intrygowały badaczy już w XIX w. stając się zarzewiem szerszego

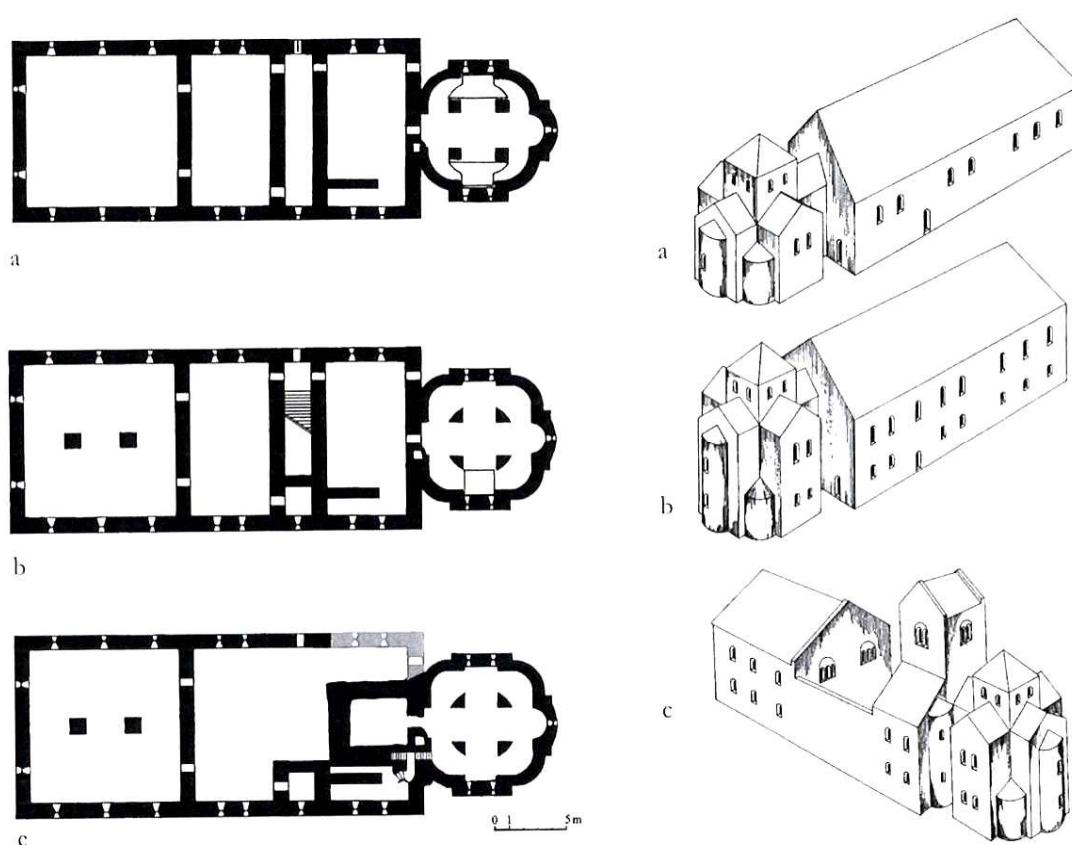
¹⁴⁸ Pierwsza informacja o ruinach na Ostrowie Lednickim pochodzi z 1822 r. – por. III.

¹⁴⁹ Wśród istotniejszych nowszych opracowań palatium warto wymienić monografię obiektu: *U progu chrześcijaństwa* 1993; a ponadto: Rodzińska-Chorąży 2016; Górecki 2001; 2020; Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020; dla kościoła grodowego: Górecki 1991; 2001; Biedroń 1993; 1994; Wrzesiński, Kara 2004a; 2016b, Rodzińska-Chorąży 2016. W wymienionych pracach znajdują się odnośniki do starszej literatury.

zainteresowania wyspowym grodziskiem. Powstały liczne opracowania ruin i propozycje ich interpretacji, jednak pełne rozpoznanie obiektu przyniosły dopiero badania archeologiczno-architektoniczne, przeprowadzone w latach 1987–1990 przez zespół pod kierownictwem K. Żurowskiej. Analiza pozwoliła na wydzielenie trzech faz funkcjonowania zespołu, który wcześniej uważano za założenie jednorodne czasowo. Pierwsza faza odnosiła się do 2. połowy X w., około 1000 r. rozpoczęła się kolejna, a jej kres przyniosło zniszczenie założenia najpewniej w latach 30. XI w. Ostatnia faza rozpoczęła się w początku XII w. (*U progu chrześcijaństwa* 1993; Rodzińska-Chorąży 2016).

Kompleks pałacowy został wzniesiony po połowie X w., najpewniej w latach 60., za czym przemawiała sytuacja stratygraficzna oraz materiał zabytkowy, a co zostało potwierdzone wynikami analiz C14 AMS próbek węgla z zapraw pobranych z fundamentów i murów z różnych części założenia (Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020). Pałac kamienny został zorientowany na osi wschód-zachód i składał się z dwóch, integralnie ze sobą złączonych części. Pierwszą stanowiła podłużna budowla na planie prostokąta o wymiarach zewnętrznych 31×14 m. Od wschodu, w układzie osiowym, przylegała do niej centralna kaplica założona na rzucie krzyża greckiego wpisanego w koło. Jej wewnętrzna długość po osi wschód-zachód wynosi 8,2 m, zaś po osi północ-południe 9,70 m (Rodzińska-Chorąży 1993b).

Zespół został wzniesiony z wyselekcjonowanego materiału kamiennego – niemal 88,8% stanowił piaskowiec kwarcytowy jotnicki, gnejs i granitoidy. Surowiec ten charakteryzuje się bardzo dobrymi właściwościami wytrzymałościowymi i fizyko-chemicznymi (m.in. wysoką odpornością na warunki przemarzania), przez co uznawany jest za optymalny dla budownictwa kamiennego. Kamienie w większości pozyskiwano lokalnie, w promieniu około 30 km od Ostrowa Lednickiego (Skoczyła 1985; 1989; 1993; Rodzińska-Chorąży 1993b; 2016). Fundament murów obwodowych, o szerokości części nadziemnej i głębokości do 110 cm, wykonano ze średniej wielkości kamieni (o średnicy 20–40 cm). W partii spągowej spojono je gliną, a w stropie zaprawą gipsową. Podstawę ścian kaplicy stanowił fundament umieszczony pod murami obwodowymi, a także wykonana w układzie krzyżowym ława kamienna pod filarami oraz płyta fundamentowa pod apsydą. Sięgały one do 150 cm głębokości. Mury obiektu wzniesiono w technice *opus incertum* z płaskich płytek kamiennych (tzw. okrzesków), które spajano zaprawą gipsową. Ściany zarówno od wewnątrz, jak i z zewnątrz otynkowano zaprawą, która była identyczna z tą użytą do budowy murów oraz fundamentów. Budowla była najpewniej jednopoziomowa (Rodzińska-Chorąży 1993a; 2016).

Ryc. 12. Ostrów Lednicki – rekonstrukcja rzutu poziomego oraz bryły palatium w trzech kolejnych fazach według K. Żurowskiej, T. Rodzińskiej-Choraży, T. Węclawowicza i A. Biedronia (1993; rys. M. Rosół).

Wejście do zachodniej części założenia znajdowało się od północy i otwarte było na majdan grodowy. Ulokowane było najpewniej w murze najwyższego pomieszczenia (korytarza), po którego obu stronach znajdowały się dalsze pomieszczenia: dwa od wschodu i dwa od zachodu, przy czym ostatnim była duża aula. Podłoga w tej części założenia była drewniana (Żurowska 1993a; Rodzińska-Choraży 2016).

Przylegająca do części podłużnej od wschodu kaplica stanowiła integralną część założenia, o czym świadczą przewiązania na poziomie fundamentów. Była to orientowana kaplica założona na planie krzyża równoramiennej z półkolistą apsydą od wschodu i biegnącym wokół obejściem. Wejście do wnętrza znajdowało się od strony zachodniej i prowadziło z wnętrza drugiej części budowli. Umieszczone centralnie, kwadratowe w rzucie filary, podtrzymywały niewysoką strukturę wieżową, zaś strop apsydy i być może również obejść stanowiło sklepienie. Podłogę w kaplicy wykonano z zaprawy (wylewka gipsowa). W północnym i południowym obejściu, symetrycznie do osi kaplicy, w posadzce starannie

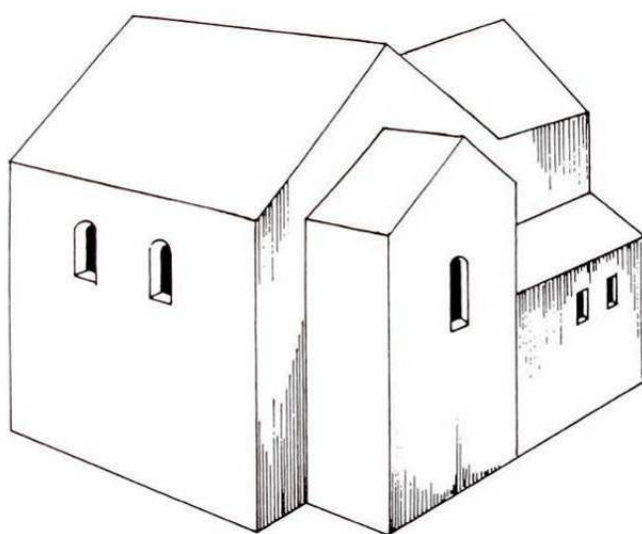
wymodelowano dwa zagłębienia. Miały one formę dwóch połówek krzyża równoramienneego. Ich długość wynosiła około 470 cm. Różniły się głębokością: południowe miało 10–15 cm, zaś północne sięgało 25–30 cm. W zachodniej części kaplicy znajdowała się studnia, której cembrowina przewiązana jest z fundamentem (Rodzińska-Choraży 1993b; 2016).

W drugiej fazie przypadającej na okres około roku 1000, kompleks został przebudowany i zapewne przybrał formę dwupoziomową. Zachowano przy tym starszy układ pomieszczeń. W części podłużnej, w auli wzniesiono dwa filary, na których oparto drewniany strop. Na górną kondygnację prowadziły schody umieszczone w dalszej części korytarz wejściowego. Znacząco przebudowano część sakralną założenia. Zapewne dużą jej część rozebrano do fundamentów, które przesunięto na zewnątrz w obejściach. Ponadto czworoboczne filary zostały zastąpione ćwierćkolistymi. Podniesiono poziom posadzki o około 30 cm likwidując przy tym zagłębienia w obejściach. Jedno, w formie kwadratu, pozostawiono od strony południowej. Dzięki tym zabiegom znacząco powiększono przestrzeń użytkową. Ponadto wzmocnione fundamenty stały się stabilną podstawą dla drugiej kondygnacji kaplicy, dotyczy to przede wszystkim apsydy i części krzyżowej. Podobnie jak w pierwszej fazie wejście do wnętrza umieszczono w zachodnim murze. Wnętrze doświetlały okna, których pary znajdowały się w północnej i południowej ścianie, a kolejne być może również w apsydzie. Podczas wszystkich prac budowlanych w drugiej fazie istnienia budowli lednickiej wykorzystywano zaprawę gipsową wzbogaconą o domieszkę z okruchów ceramiki naczyniowej, która nadała jej barwę różową. Użyto jej przy wznoszeniu murów kaplicy, na jej posadzkę oraz wewnętrzne i zewnętrzne tynki. Tą samą zaprawą otynkowano bryłę części podłużnej założenia (Rodzińska-Choraży 1993b; 2016).

Ostatnia przebudowa rezydencji przypadła na początek XII w. Część mieszkalną zredukowano do jednego pomieszczenia w części zachodniej (dawnej auli), a na pomieszczeniach części wschodniej wzniesiono najpewniej trzykondygnacyjną wieżę, która towarzyszyła od zachodu kaplicy. Techniki budowlane wykorzystywane przy budowie wieży wyraźnie odróżniały się od konstrukcji z wcześniejszych faz budowli. Fundament donżonu wzniesiono z jednej warstwy dużych głazów, które spojono gliną. Mur wieży w części naziemnej wzniesiono w technice *opus emplectum*. Lico zewnętrzne wykonano z warstwy różniącej się wielkością ciosów granitowych, natomiast we wnętrzu murów wtórnie wykorzystano okrzeski ze zniszczonych części założenia. Całość spojono zaprawą gipsowo-wapienną. Wieżę łączyły z kaplicą wykonane w obrębie muru schody. Ponadto

znajdowała się tutaj cylindryczna klatka schodowa prowadząca na wyższe piętro kaplicy. Dawna aula, funkcjonująca być może jako osobny budynek, zaopatrzona została w zewnętrzne schody dostawione do muru zachodniego (Żurowska 1993b; Rodzińska-Chorąży 1993b; 2016).

Drugim elementem architektury monumentalnej na Ostrowie Lednickim był jednonawowy kościół zlokalizowany w północnej części grodu. Składał się on z prostokątnej nawy oraz umieszczonego od wschodu prezbiterium. Nawa mierzyła 860×820 cm, zaś prosto zamknięte prezbiterium 300×510 cm. Od północy do bryły świątyni przylegały aneksy: przyprezbiterialny, który był podzielony na dwa pomieszczenia i mierzył 250×500 cm oraz przynawowy o wymiarach 400×340 cm. Zasadnicza część kościoła zachowała się w formie negatywów fundamentu, zaś z fragmentów murowanych aneksów przetrwało kilka poziomów konstrukcji. Wewnątrz znajdowały się dwa poziomy posadzki glinianej. W nawie, równoległe do osi kościoła zlokalizowano dwa murowane grobowce (por. dalsza część rozdziału). Budowla miała dwie fazy funkcjonowania, z których pierwsza przypadała na 2. połowę X w. – lata 30. XI w., zaś druga na 2. połowę XI w. (Biedroń 1993; Rodzińska-Chorąży 2016). W toku dyskusji ustalono, że kościół najpewniej wybudowano z drewna, a ściany obustronnie otynkowano na wzór budowli kamiennych. Przy południowej i zachodniej ścianie znajdować się miały wsparte na słupach podcienia. Od strony północno-zachodniej mógł do niego przylegać kolejny aneks, wykonany z drewna (Wrzeński, Kara 2004a; 2004b; 2016b; por. Górecki 2001a).

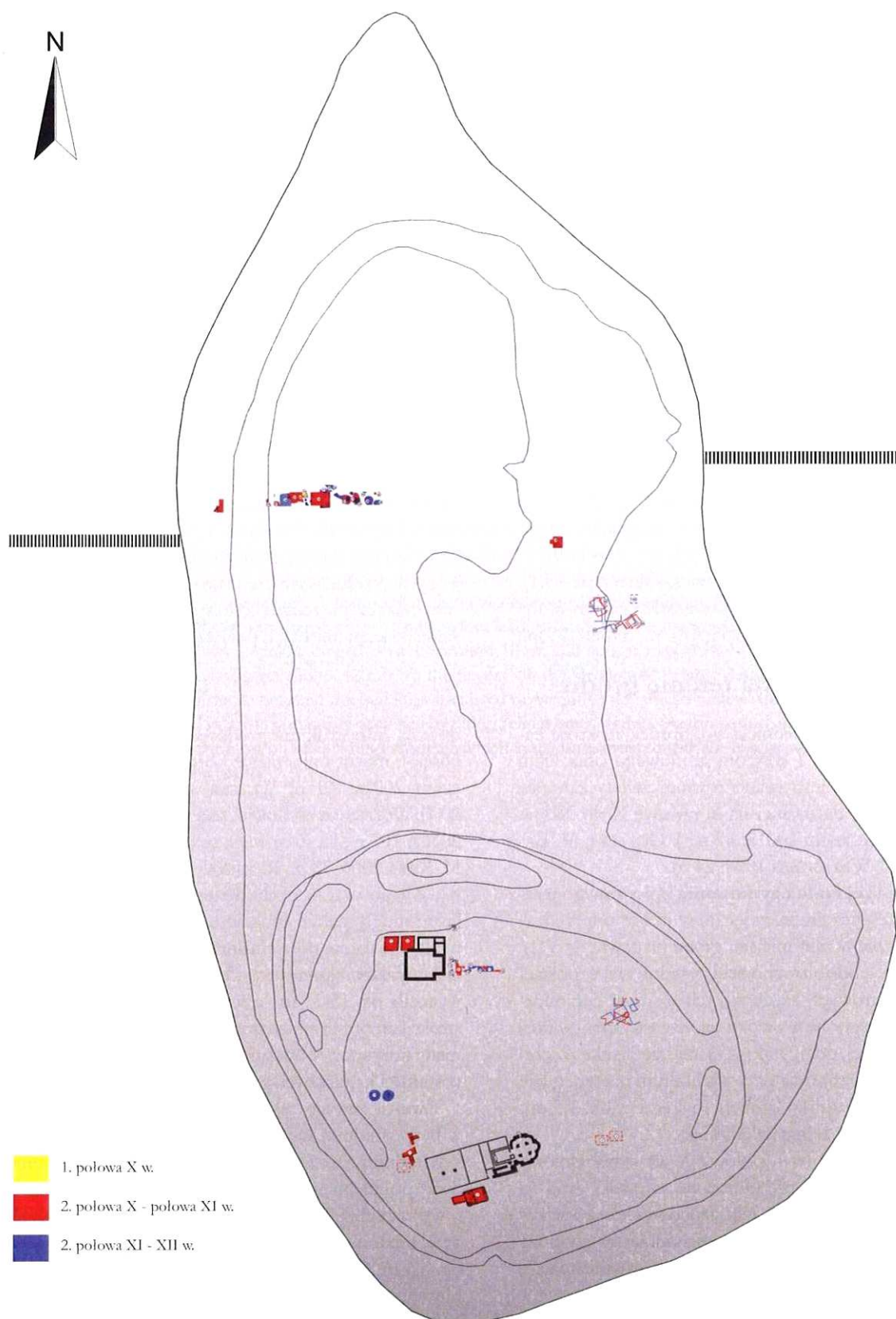

Ryc. 13. Ostrów Lednicki – rekonstrukcja bryły kościoła grodowego według K. Żurowskiej, T. Rodzińskiej-Chorąży, T. Węclawowicza i A. Biedronia (1993; rys. M., Rosół).

1.3.4. Zabudowa na terenie grodu

Podczas badań prowadzonych na Ostrowie Lednickim odkryto liczne ślady zabudowy mieszkalnej grodu. Najważniejszymi obiektami były kamienne palatium książęce oraz kościół grodowy. Poza nimi znajdowała się tutaj znaczna ilość struktur osadniczych, świadczących o intensywnym osadnictwie oraz prowadzonej działalności gospodarczej. Relikty tego typu obiektów odkrywano niemal każdorazowo podczas prac wykopaliskowych realizowanych na wyspie. Często jednak były one odsłonięte na niewielkim odcinku lub zachowały się w formie uniemożliwiającej identyfikację. Z tego powodu omówione zostaną jedynie obiekty, których stopień rozpoznania pozwala na dokładniejszą charakterystykę. Podobnie nie zostaną wymienione wszystkie ślady palenisk otwartych – odkryto je w dużej liczbie, a funkcja większości z nich nie jest możliwa do określenia. Wyników badań prowadzonych w latach 1932–1935, obejmujących największą część majdanu, niestety ze względu na zniszczenie dokumentacji podczas drugiej wojny światowej nie można wykorzystać. Charakter prac, które skupione były na eksploracji pochówków, spowodował, że struktury osadnicze schodziły na plan dalszy. Wprawdzie ich obecność była odnotowywana, szczególnie w przypadku skupisk kamieni, jednak ze względu na brak dokładniejszych danych nie ma możliwości ich wykorzystania (por. Godycki 1956; Wrzosek 1961).

Relikty budownictwa zostaną omówione w układzie chronologicznym i z uwzględnieniem podstawowej periodyzacji funkcjonowania ośrodka grodowego na Ostrowie Lednickim, którą opracował M. Łastowiecki (1989a). Warto przy tym dodać, że najstarsze ślady (faza I osadnictwa na Ostrowie Lednickim), przed powstaniem założenia obronnego zostały omówione w części dotyczącej osadnictwa otwartego. Charakterystyka budownictwa w poszczególnych fazach pozwoli na próbę określenia układu i typów zabudowy na wyspie, a także preferowanych rozwiązań w zakresie stosowanych elementów konstrukcyjnych i wyposażenia wnętrza (por. Górecki, Łastowiecki Wrzesiński 1994; Banaszak, Tabaka 2008; 2016a; Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020).

Ryc. 14. Ostrów Lednicki – zbiorczy plan z rozpoznanymi obiektami o charakterze mieszkalnym (według D. Banaszak, A. Tabaka 2016a; oprac. A. Tabaka).

Faza II (gródek): IX/X w. – 1. połowa X w.

Przed wzniesieniem fortyfikacji wyspa była miejscem mniej lub bardziej stałego osadnictwa. Pierwszy gródek wzniesiono w końcu IX w. lub początku X w., a następnie być może w latach 20. X w. rozbudowano go tworząc założenie dwuczłonowe. Zabudowa mieszkalna na ternie najstarszego jednoczłonowego gródka w południowej części wyspy została w większości zniszczona podczas budowy palatium monarszego po połowie X w. Przed tą inwestycją teren wzniesienia splantowano usuwając część nawarstwień i ślady wcześniejszego osadnictwa. Warstwa kulturowa, datowana na 1. połowę X w., cechuje się znaczną miąższością (20–50 cm) we wschodniej części wzniesienia, a ulega wypłycaniu w kierunku zachodnim. Występujące w niej ślady drewna i węgla drzewnych wskazują, że zabudowa mogła się koncentrować w tej części gródka (Górecki, Łastowiecki Wrzesiński 1994; Banaszak, Tabaka 2016a).

Do 1. połowy X w. najpewniej można przypisać pozostałości obiektu odkryte na wschód od kaplicy pałacowej, tuż poza najstarszymi fortyfikacjami. Natrafiono tutaj na warstwę o miąższości od 2 do 20 cm, którą stanowiły dwa poziomy popiołów i spalonych konstrukcji drewnianych zalegających na przepalonym kamiennym bruku. Pozostałości te zarejestrowano na obszarze 8×12 m. Układają się na osi północny wschód – południowy zachód. Zostały zinterpretowane jako pozostałości dużego budynku drewnianego, być może z kamienną podłogą, który uległ spaleni. Z wypełniska obiektu pozyskano ponad 1300 fragmentów ceramiki naczyniowej, w zdecydowanej większości pochodzącej od naczyń obtaczanych przy krawędzi (87,8%), z niewielkim odsetkiem ułamków całkowicie obtaczanych (12,2%). Bezpośrednio na stropie obiektu znajdowały się konstrukcje podwaliny najstarszego wału obwodowego. Być może miał tu miejsce pożar lub odkryte relikty są śladem oczyszczania terenu przed planowaną budową fortyfikacji. W pobliżu zalegały pozostałości krótkotrwałych palenisk otwartych oraz kolejnych spalonych obiektów naziemnych o bliżej nieokreślonej funkcji (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 58).

Obszar ten ponownie zabudowano po wzniesieniu wału obronnego (2. ćwierć X w.?). Odkryto tu dwa obiekty uznane za pozostałości półziemianek. Pierwsza przylegała bezpośrednio do wewnętrznego stoku wału. Zbudowano ją na zalegającym w tym miejscu kamiennym bruku stanowiącym umocnienie stoku wyniesienia, który w efekcie częściowo rozebrano (por. Górecki, Łastowiecki 2016). Obiekt odkryto niemal w całości. Miał wymiary 460×400 cm i miąższość do 50–60 cm. Wypełnisko tworzyła próchnica ze spalenizną

i popiołem. We wschodniej części znajdowało się kamienne palenisko. Z obiektu pozyskano liczne fragmenty naczyń ceramicznych, wśród których znajdowały się dwa duże naczynia zasobowe (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 59).

Po północnej stronie półziemianki odkryto kolejne struktury z tego okresu. Odsłonięto południową część obiektu, uznanego za pozostałości półziemianki, o wymiarach 200×130 cm. Obiekt zagłębiony był na około 50 cm, miał strome ściany i półowalne dno. Wypełnisko stanowiła próchnica z drobną spalenizną i węglami drzewnymi. Na spągu zalegała warstwa zwęglonego drewna, być może będąca reliktem spalonej podłogi. W południowej części znajdowało się kamienne palenisko o średnicy 50 cm (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 59).

Z nawarstwień obiektów pozyskano liczne fragmenty ceramiki naczyniowej, z których 58,7% pochodziło z pojemników górą obtaczanych, zaś 41,3% z obtaczanych całkowicie. W pierwszej grupie dominują garnki o łagodnym esowatym profilu, przy niewielkim udziale naczyń dwustożkowatych i szerokootworowych. W zespole naczyń całkowicie obtaczanych znajdują się głównie duże formy zasobowe przy mniejszym udziale pojemników dwustożkowatych. Z półziemianek oraz nawarstwień kulturowych im odpowiadających, poza ceramiką naczyniową, pozyskano 23 przedmioty przypisane do kategorii osprzętu gospodarskiego (gwoździe, skoble, nóż, haczyki, kolce z poroża i kości, przeszłiki z gliny i różowego łupku) oraz działalności wytwórczej (żużel, wytopek ołowiany). Analiza materiałów źródłowych, a także daty dendrochronologiczne z podwaliny wału obwodowego (886 i 921 r.) pozwoliły określić funkcjonowanie powyżej opisanych struktur na 1. połowę X w. (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 59; por. Górecki, Łastowiecki 2016, 63).

Pozostałości po niewielkiej, sezonowej osadzie, która położona była na przedpolu gródka z I fazy, dopatrzyli się J. Wrześciński i M. Kara. Osada umiejscowiona była w zachodniej części obniżenia pomiędzy wyniesieniami grodowymi. Składała się z kilku naziemnych budynków drewnianych, po których nie zachowały się ślady konstrukcyjne, a jedynie skupiska przepalonych kamieni. Jej istnienie było krótkie, a zakończył je intensywny pożar, którego śladem są warstwy silnie nasycone popiołem i spalenizną. Autorzy koncepcji uznali, że zniszczenie budynków było najpewniej intencjonalne, a przy tym mogło mieć również znaczenie rytualne, związane z oczyszczeniem przestrzeni przed rozpoczęciem budowy wału obwodowego. Osada miała być zamieszkiwana przez uprzywilejowaną społecznie grupę, która być może nadzorowała rozciągniętą w czasie

i prowadzoną odcinkami przebudowę fortyfikacji. O nieprzeciętnej kondycji społecznej członków grupy mają świadczyć fragmenty wysokiej jakości naczyń ceramicznych, w dużej części o proveniencji rzemieślniczej. W zbiorze tym przeważały naczynia silnie formująco obtaczane (83,3%), obok których wystąpiły pojemniki obtaczane górami (15,6%) oraz incydentalnie garnki "grubej roboty" (1,1%). Wśród naczyń wydzielono formy nawiązujące do grupy D wydzielonych przez Z. Hilczerównę (1967a), typu Teterov oraz Vipperov według E. Schulda (1956), a także pojemniki mające analogie w czeskiej ceramice typu zabruszańskiego¹⁵⁰ występującego w strefie naddunajskiej w końcu IX i X w., natomiast nie odnotowywane wśród znalezisk z Wielkopolski. Występowanie wysokiej jakości wyrobów ceramicznych w latach 60. – 70. X w. badacze łączą z pojawieniem się specjalistów zarówno z północy (Połabie) jak i z południa (tereny nadobrzeńskie, Czechy?), z którymi pojawiły się progresywne techniki produkcji naczyń (Wrzesiński, Kara 2016a; por. Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020, 325).

Faza III (rezydencjonalna): 2. połowa X w. – 1. połowa XI w.

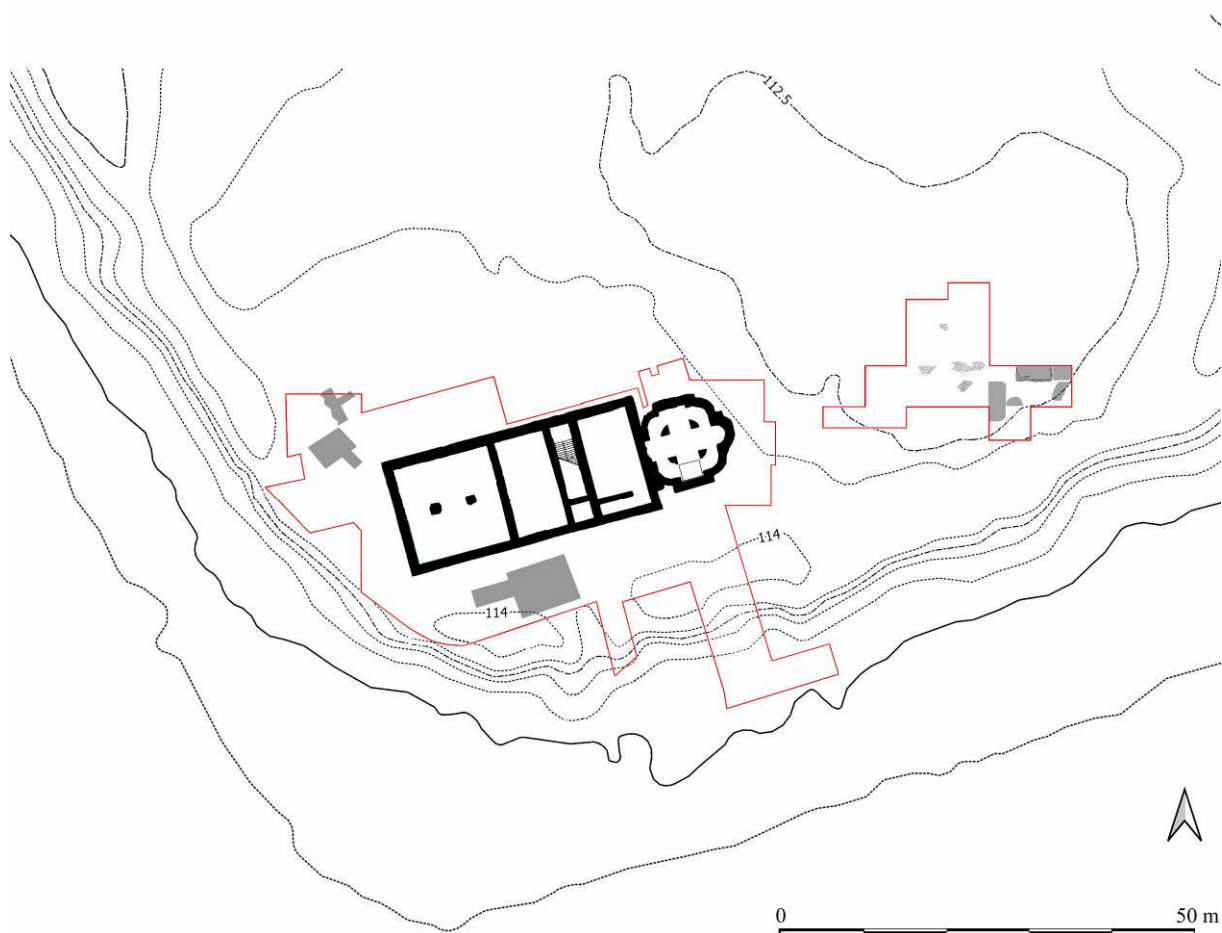
Początek 2. połowy X w. to czas znaczących zmian w grodzie lednickim, gdy w wyniku podjętych inwestycji budowlanych stał się on jednym z centralnych ośrodków władztwa Mieszka I. Powstały wówczas palatium książęce, kościół grodowy, wzniesiono nowe fortyfikacje i umocnienia brzegu wyspy, zbudowano elementy infrastruktury komunikacyjnej w postaci mostów oraz dróg, a także przeorganizowano zabudowę mieszkalno-gospodarczą. Do fazy rezydencjonalnej grodu przypisać można pozostałości licznych obiektów, wśród których większość miała formę półziemianek, natomiast tylko nieliczne uznać można za relikty budowli naziemnych. Odkrywano je w różnych częściach grodu – zarówno w bezpośrednim sąsiedztwie palatium, jak i w pobliżu umocnień obronnych.

Do najstarszych struktur osadniczych z tego okresu zaliczane są pozostałości obiektów zlokalizowanych na wschód od kaplicy pałacowej w strefie przywałowej. Doszło tutaj do przeorganizowania przestrzeni, czego wyrazem są warstwy niwelacyjne, które wyrównywały powierzchnię majdanu. Na ich stropie odkryto relikty 4 obiektów układających się na osi północ-południe. Pozostałości te uznano za ślady krótko funkcjonujących prawdopodobnych

¹⁵⁰ Na występowanie na Ostrowie Lednickim fragmentów ceramiki zbliżonej do naczyń z Zabruszan zwróciła już uwagę Ł. Pawlicka-Nowakowa (1977).

domostw i obiektów gospodarczych o bliżej nieokreślonej funkcji. Ich użytkowanie przypisano do 3. ćwierci X w. (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 64–67).

W bezpośrednim otoczeniu palatium odkryto reliktu pięciu budynków z tego okresu. Trzy znajdowały się od północnego wschodu, a dwa kolejne od południa. Ze względu na lokalizację tuż przy palatium książęcym najpewniej były z nim związane funkcjonalnie lub zamieszkiwane przez osoby związane z dworem. Funkcjonowały one być może od 3. ćwierci X w., choć raczej dopiero od początku XI w. (Górecki 2001a, 67; Goslar, Pawlak, Wyrwa 2020). Nie stwierdzono zabudowy od strony północnej – otwartej na przestrzeń majdanu. Jedynie odkryto tutaj obiekt gospodarczy związany z budową palatium, w formie misy wapiennej (Żurowski 1953; Górecki 2001a, 67).

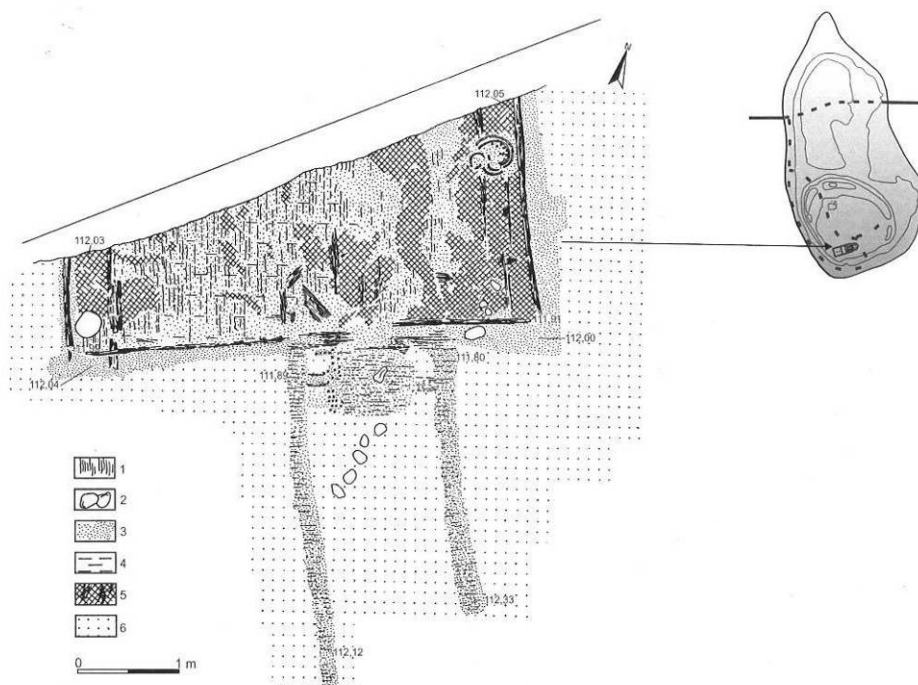

Ryc. 15. Ostrów Lednicki, stan. nr 1. Zabudowa w pobliżu palatium w 4. ćwierci X – początku XI w. (poziom osadniczy 3B według D. Banaszak, A. Kowalczyka, A. Tabaka 2020; oprac. D. Banaszak, A. Kowalczyk, oprac. graficzne D. Jagłowska, E. Pawlak).

Przy północno-zachodnim narożniku budowli kamiennej fragmentarycznie rozpoznano trzy obiekty. Pierwszy to zagłębiony w ziemię budynek zorientowany na osi północ-południe. Wzniesiono go w konstrukcji zrębowej. Był to budynek z korytarzem od strony południowej. Jego korpus mierzył 350×450 cm, a całość obejmowała powierzchnię 15,7 m². W najbliższej okolicy znaleziono pozłacane okucie księgi liturgicznej oraz złotą szpilę, co wskazuje na użytkowanie obiektu przez osoby z kręgu elit (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

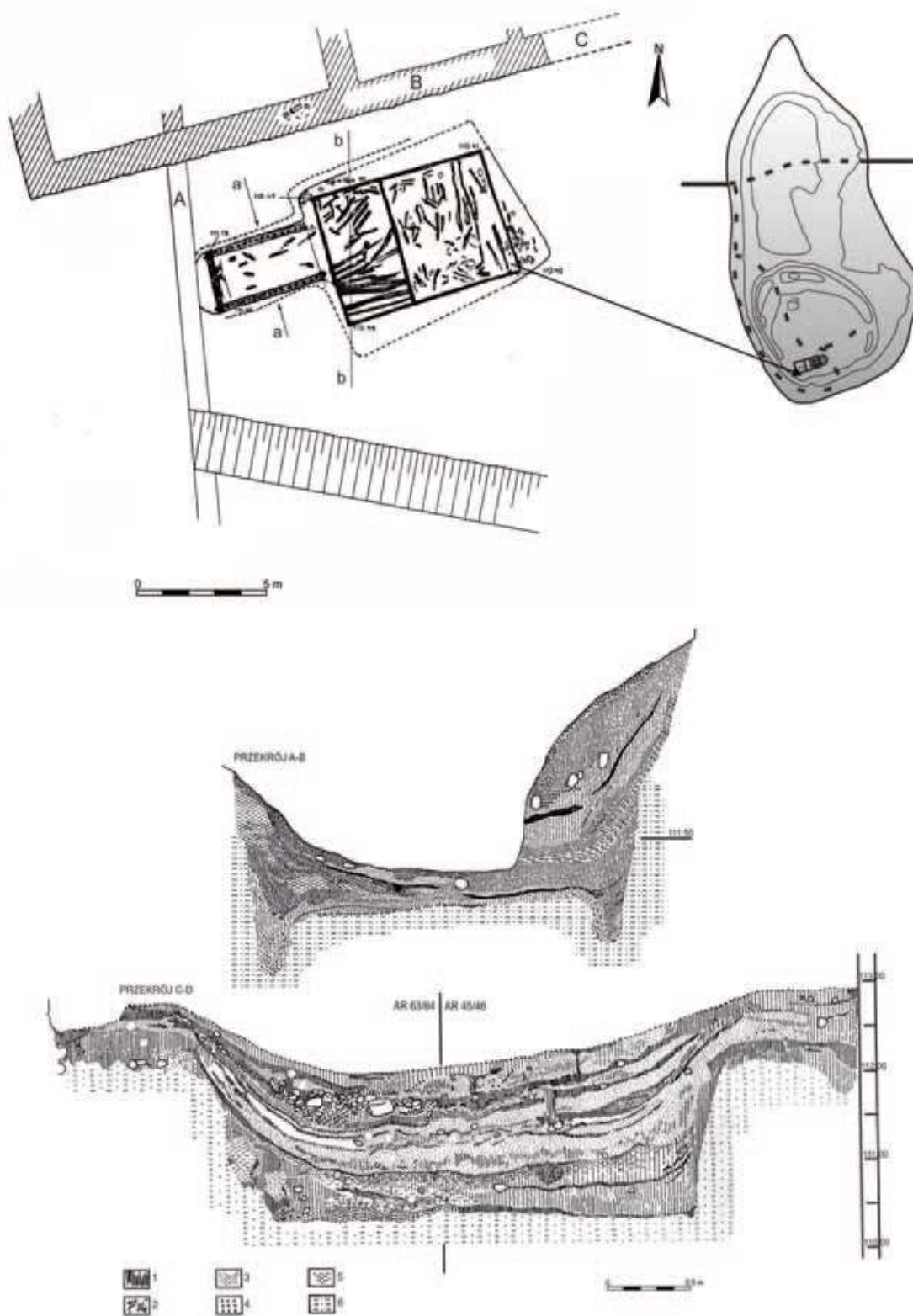
Po zachodniej stronie znajdował się kolejny budynek, który rozpoznano w niewielkim zakresie. Była to półziemianka zagłębiona w piaszczysto-gliniasty calej na głębokość około 50 cm. Jej jedyna odsłonięta ściana mierzyła 460 cm i wzniesiona została w konstrukcji zrębowej (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994; Banaszak, Tabaka 2016a).

Następny zbliżony obiekt, znajdował się nieco na północ od poprzednich. Został rozpoznany fragmentarycznie. Od strony wschodniej do jego wnętrza prowadził korytarz, o szerokości około 150 cm i długości około 300 cm. Odsłonięta ściana szczytowa mierzyła około 460 cm, a powierzchnia przekraczała 16 m². Prawdopodobnie został wzniesiony w konstrukcji zrębowo-słupowej (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994; Banaszak, Tabaka 2016a).

Ryc. 16. Ostrów Lednicki, stan. nr 1. Rzut poziomy półziemianki z korytarzem zlokalizowanej przy północno-zachodnim narożniku palatium (za Banaszak, Tabaka 2016a).

Kolejne struktury osadnicze odsłonięto przy ścianie południowej budowli kamiennej. Były to dwie półziemianki. Pierwsza znajdowała się przy zachodniej części palatium, usytuowana równolegle do jego muru. Była zagłębiona w gliniasty calec i miała bogaty układ stratyfikacyjny. Zorientowana została na osi wschód-zachód, a do środka prowadził korytarz umieszczony od zachodu. Korpus budynku, o wymiarach 700×520 cm, wzniesiony został w konstrukcji zrębowej. Przy budowie korytarza, o 400 cm długości i 250 cm szerokości, wykorzystano słupy. Wnętrze łącznie miało powierzchnię 46,4 m². Podłogę wymoszczono deskami. Wnętrze prawdopodobnie podzielone było na 2 izby. Korytarz prowadził do mniejszego pomieszczenia od zachodu (15,6 m²), a dalej znajdowało się większe (20,8 m²). Wewnątrz obiektu, przy wschodniej ścianie zarejestrowano owalne palenisko z glinianą płytą. Układ nawarstwień wskazuje na istnienie dwóch poziomów użytkowych obiektu (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994; Banaszak, Tabaka 2016a). Z wypełniska półziemianki pozyskano liczne zabytki wydzielone (79 sztuk), fragmenty naczyń ceramicznych oraz próbki przyrodnicze. Znajdowały się tutaj elementy osprzętu gospodarskiego (klucz żelazny, 5 gwoździ), sprzęty gospodarstwa domowego (3 noże, wiadro z żelaznymi okuciami, 7 kołców z kości i poroża, 2 oselki, 4 przęśliki, igła kościana), przybory toaletowe (grzebień i fragmenty kolejnego być może z oprawką), ozdoby (paciorki, szpila kościana, brązowa kaptorga z motywem zoomorficznym) oraz 2 piszczałki z kości ptasich (być może fragment fletni Pana?), a także przedmioty związane z działalnością produkcyjną (fragmenty żelaza, odcięty fragment parostka, tzw. rożek) (Wrzesiński, Kara 2016c, 264–266). Ponadto w obiekcie zarejestrowano znaczne ilości prosa i żyta, z wyjątkowo wysokim udziałem chwastów. Odnotowano również obecność owoców – śliwy tarniny (Rennwanz 2020, 166–169). Analiza materiałów źródłowych (97,1% ceramiki całkowicie obtaczanej) pozwoliła stwierdzić, że obiekt powstał najpewniej w 4. ćwierci X w., a uległ zniszczeniu około połowy XI w. Na podstawie lokalizacji obiektu oraz faktu, że znaczną część fragmentów naczyń przypisano do ceramiki stołowej, wysunięto przypuszczenie, iż w budynku mogło się znajdować zaplecze kuchenne książęcej rezydencji (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 70–77, 81–82).

Ryc. 17. Ostrów Lednicki, stan. nr 1. Lokalizacja półziemianki przy południowej ścianie palatium oraz jej przekroje (za Banaszak, Tabaka 2016a).

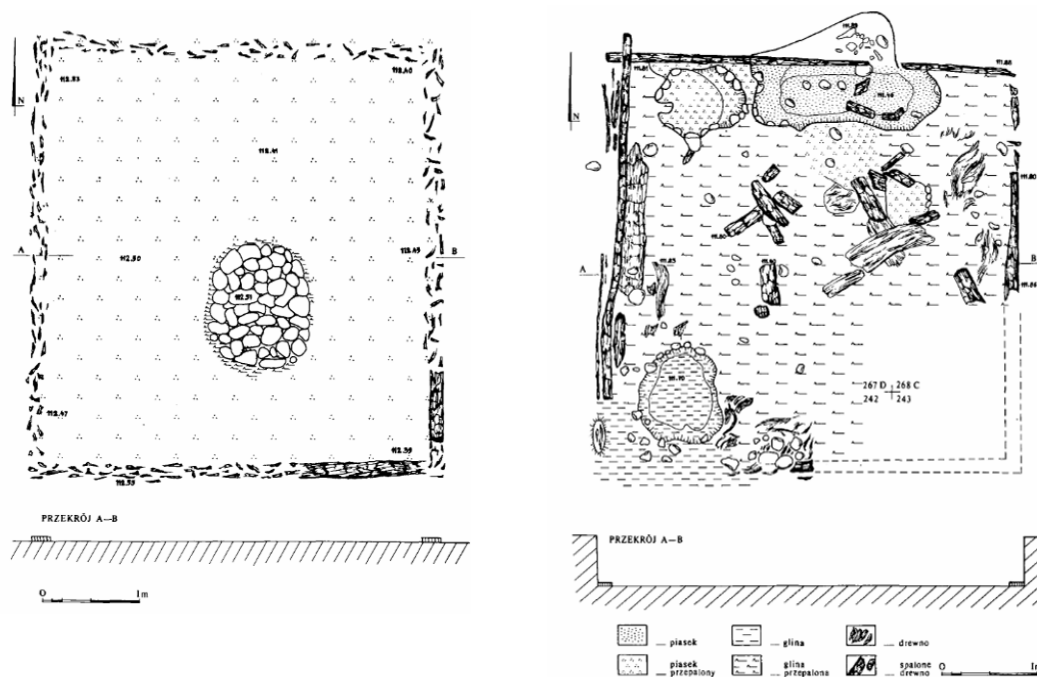
W kierunku wschodnim od wspomnianej półziemianki, w pobliżu kaplicy pałacowej, zarejestrowano kolejny obiekt. Został on odkryty podczas badań prowadzonych przez K. Żurowskiego w 1951 r. Niestety dokumentacja z nim związana zaginęła i nie można określić kształtu, wielkości ani konstrukcji budynku. K. Żurowski w sprawozdaniu z badań stwierdził, że była to lekka budowla drewniana, którą zinterpretował jako magazyn. W obrębie konstrukcji odkryto bowiem znaczną ilość spalonych ziaren zbóż, grochu i 4 pestki brzoskwiń (Żurowski 1953, 123–124). Analiza wykazała, że w ziarniakach zbóż przeważało proso, przy mniejszych ilościach jęczmienia i niewielkich żyta oraz pszenicy zwyczajnej. Ponadto znajdowały się tutaj pestki wiśni, a także orzechy laskowe (Klichowska 1972; Rennwanz 2020, 170). Ziarna zbóż i groch zalegały przy tym w wyraźnych skupiskach, a przy jednej z nich natrafiono na fragmenty przepalanej tkaniny. Być może był to spichlerz, w którym przechowywano worki ze zbożem i roślinami strączkowymi na potrzeby książęcego stołu (Żurowski 1953, 123–124).

Kolejne rozpoznane wykopaliskowo struktury osadnicze znajdują się około 20 m na wschód od kaplicy pałacowej, w strefie przywałowej. Natrafiono tutaj na bogate nawarstwienia kulturowe, w ramach których wydzielono 7 obiektów uznanych za budynki. Ponadto zarejestrowano niewielkie jamy i paleniska. Na podstawie analizy fragmentów naczyń ceramicznych pięć obiektów przypisano do okresu od 4. ćwierćwiecza X w. do około połowy XI w. Relikty trzech, mających większe wymiary, uznano za prawdopodobne pozostałości budynków mieszkalnych. Takiej funkcji nie przypisano dwóm mniejszym obiektom, których wypełnisko składało się ze spalenizny z popiołem. Trzy większe budynki usytuowane były na osi północ-południe (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 78).

Prawdopodobnie do okresu od 2. ćwierci do około połowy XI w., być może już po zniszczeniu zabudowy grodu, przypisać można pozostałości rozpoznanych częściowo dwóch półziemianek. Obiekt nr 1 miał wymiary 450×450 cm, zaś uchwycony fragmentarycznie sąsiedni obiekt nr 2 posiadał ścianę o długości około 460 cm. Były one zagłębione w gliniasty calec na około 50 cm i oba zbudowano w konstrukcji zrębowej. Z nawarstwień kulturowych pozyskano dużą ilość ceramiki naczyniowej (97,7% całkowicie obtaczanej) i niewielki skarb składający się z fragmentów monet oraz ozdób, który mógł zostać zdeponowany t.p.q. 985 r. (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 78; Tabaka 2013a, 23–24; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 218, 633–634).

Kolejne dwa obiekty odkryto w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła grodowego. Znajdowały się one przy północno-zachodnim narożniku świątyni. Zorientowane były na osi

wschód-zachód. Oba miały taką samą powierzchnię wynoszącą około 18,4 m² przy nieco różniących się wymiarach: 460×400 cm i 420×440 cm. Były to budowle naziemne, których zarys wyznaczały spalone belki stanowiące pozostałość ścian lub podwalin. We wnętrzach zarejestrowano gliniane klepiska, w partii spągowej umocnione brukiem. W budynku zachodnim, w jego części środkowej znajdowało się owalne kamienne palenisko z glinianą płytą (Nowak 1966, 181–183). Z nawarstwień obiektu pozyskano materiały paleobotaniczne. Wśród przepalonych ziarniaków zbóż przeważało proso z mniejszym udziałem żyta i pszenicy. Stwierdzono również obecność grochu oraz owoców: brzoskwini i śliwy tarniny. Odkryto również ślady mchu, który mógł służyć do uszczelniania ścian budynku (Rennwanz 2020, 174–176). Lokalizacja domostw w sąsiedztwie świątyni oraz odkryte w nich i bezpośrednim otoczeniu niezwykle bogate wyposażenie (przedmioty związane z kultem m.in. relikwiarz-stauroteka, skrzyneczka relikwiarzowa, fragmenty naczyń szklanych) sprawiły, że obiekty zinterpretowano jako miejsce zamieszkania osób z kręgu duchowieństwa (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994; Banaszak, Tabaka 2016a; Wrzesiński, Kara 2016c).

Ryc. 18. Ostrów Lednicki, stan. nr 1. Rzut obiektów mieszkalnych odkrytych przy północno-zachodnim narożniku kościoła grodowego (za Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994; rys. W. Kujawa).

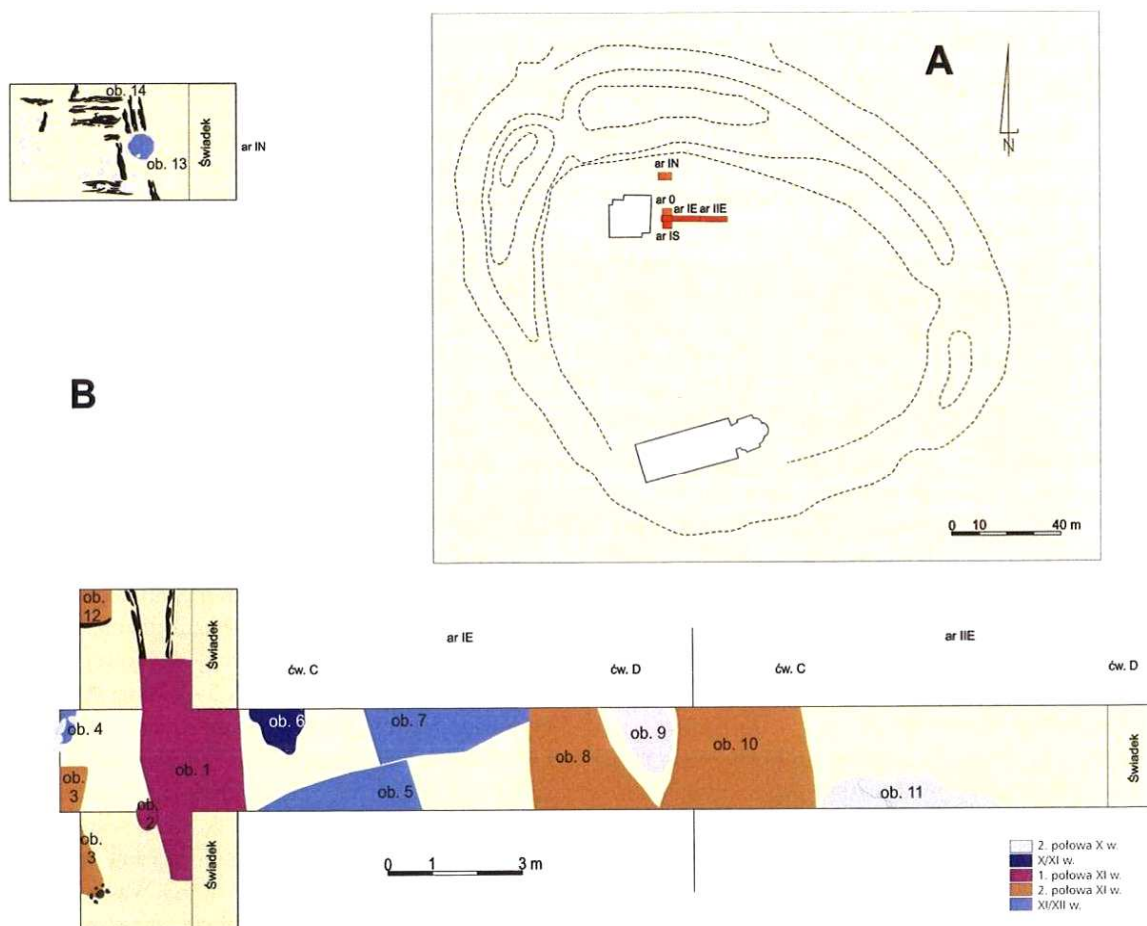
Pozostałości struktur osadniczych zarejestrowano również podczas badań prowadzonych w latach 1983–1985. Bywały one zlokalizowane pomiędzy kościołem grodowym a wewnętrznym licem wału obronnego oraz bezpośrednio w strefie przywałowej.

Obszar ten pozostawał zasiedlony co najmniej do XII w., wskutek czego nawarstwienia kulturowe zostały w tym rejonie mocno przemieszane¹⁵¹. Do fazy rezydencjonalnej grodu zaliczono relikty dwóch domostw oraz trzy jamy leżące na wschód od kościoła, a także budynek zlokalizowany przy wale grodowym (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1993; Banaszak, Tabaka 2016b).

Do starszego horyzontu osadniczego przypadającego na 2. połowę X w. przypisać można pozostałości dwóch obiektów. Pierwszy rozpoznano w niewielkim zakresie (obiekt 11). Miał szerokość około 380 cm i był nierównomiernie zagłębiony w podłoże – spąg ściany zachodniej i wschodniej zalegał 20 cm poniżej poziomu w części centralnej. Od strony wschodniej, w przegłębieniu, na powierzchni 60×110 cm, zlegało skupisko kamieni bez śladów działalności ognia. W stropie tej konstrukcji odsłonięto liczne fragmenty prążnicy. Poza tym z obiektu pozyskano niewielki zbiór fragmentów ceramiki naczyniowej, w którym 40,9% pochodziło od pojemników górą obtaczanych. Obiekt uznano za pozostałości domostwa. Być może podobne było przeznaczenie znajdującej się w pobliżu jamy (obiekt 9), która mogła zostać w znacznej części zniszczona przez późniejsze osadnictwo. Z jej wypełniska pozyskano znaczny zespół ułamków naczyń ceramicznych oraz kolec kościany i fragment grzebienia. Fragmenty ceramiki w 29% wykazywały ślady obtaczania (Banaszak, Tabaka 2016b).

Najdokładniej rozpoznany obiekt był najpewniej prostokątna półziemianka o nieckowatym profilu, zorientowana na osi północ-południe (obiekt 1). Od strony północnej prawdopodobnie znajdował się prowadzący doń korytarzyk o wymiarach 70×100 cm. Zasadnicza część obiektu mierzyła 250×450 cm i była zagłębiona w podłoże na około 30–40 cm. W odsłoniętej części obiektu nie natrafiono na ślady paleniska. Przy zachodniej ścianie znajdowała się niewielka jama gospodarcza (obiekt 2), a kolejna przylegała do budynku od strony wschodniej (obiekt 6). Z wypełniska półziemianki pozyskano liczny zespół ceramiki naczyniowej oraz nieokreślone przedmioty żelazne, pręślik gliniany i kolec kościany. Ułamki ceramiki pochodziły w przewadze od naczyń całkowicie obtaczanych o formach baniastych i dwustożkowatych. Zaledwie 9,3% naczyń to pozostałości pojemników górą obtaczanych. Obiekt na podstawie pozyskanych zeń materiałów źródłowych uznano za mieszkalny (Banaszak, Tabaka 2016b).

¹⁵¹ Z warstw przemieszanych pochodziło 89% pozyskanego materiału ceramicznego (Banaszak, Tabaka 2016b).

Ryc. 19. Ostrów Lednicki, stan. nr 1 – lokalizacja wykopów II/83 i II/84 z zaznaczonymi zarysami odkrytych obiektów (za Banaszak, Tabaka 2016b; oprac. A. Tabaka).

Relikty budynku odkryto również przy wewnętrznym stoku wału obronnego na północ od kościoła grodowego. Zarys wzniesionego w konstrukcji zrębowej domostwa wyznaczały spalone belki. Był on zorientowany na osi północ-południe, równoległe do fortyfikacji. W odsłoniętej części mierzył około 300×300 cm. W nawarstwieniach poniżej zarejestrowano pozostałości luźnych palenisk. Północna ściana zalegała w odległości około 200 cm od spalonych konstrukcji wałowych. Obiekt wydатовano ogólnie na okres od 2. połowy X w. do połowy XI w. (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1993, 32, ryc. 3).

Kolejne ślady zabudowy odkryto w północno-wschodniej części grodu. Zarejestrowano w tym miejscu pozostałości 5 zagłębionych w ziemię budynków, z których zaledwie jeden odsłonięto niemal w całości. Był on zorientowany na osi północny zachód-południowy wschód (równoległe do przebiegu wału). Miał rozbudowane wnętrze, na które składał się zasadniczy korpus o wymiarach 400×700 cm i przylegająca od północnego wschodu jama (200×130 cm), pełniąca najpewniej rolę piwniczki. Wnętrze budynku było

podzielone na pomieszczenia. Mogło być ich nawet 4, przy czym piwniczka stanowiła kolejne (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994). W wypełnisku obiektu zarejestrowano pozostałości zbóż. Analiza archeobotaniczna wykazała, że było to żyto, z minimalnym udziałem pszenicy i prosa (Rennwanz 2020, 174). Odległości między kolejnymi budynkami wynosiły około 3 m, przy czym fragmentaryczne ich rozpoznanie nie pozwala na jednoznaczną identyfikację układu zabudowy. Należy się jednak spodziewać, że linię budynków determinował przebieg wału obronnego, na co wskazuje odkryta półziemianka (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994; Banaszak, Tabaka 2016a).

Faza IV (kasztelańska): po 2. połowie XI w.

Po dramatycznym okresie lat 30. XI w., kiedy najpewniej zniszczony został gród lednicki, w niedługim czasie podjęto się jego odbudowy. W 2. połowie tego stulecia odnowiono umocnienia obronne i kościół grodowy. Po uporządkowaniu terenu wokół zniszczonego palatium, najpewniej w początku XII w., podjęto również odbudowę dawnej siedziby książęcej. Przyjmuje się, że znaczenie Ostrowa Lednickiego zmniejszyło się i przestał on pełnić rolę rezydencji władcy. Mimo tego zarówno gród, jak i podgrodzie, stały się miejscem objętym intensywną zabudową mieszkalną i gospodarczą. Relikty budynków z tego okresu są jednak często słabo czytelne, gdyż zalegały bezpośrednio pod humusem i były niszczone szczególnie mocno podczas rolniczego użytkowania terenu w okresie nowożytnym (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

W części południowo-zachodniej grodu nie zarejestrowano śladów domostw. W rejonie tym odkryto ślady kamiennych palenisk oraz liczne zagłębienia sięgające 50–80 cm i zajmujące powierzchnię od 2 do 5 m². Jednak nie jest wykluczone, że były to jamy–piwniczki, znajdujące się pierwotnie w naziemnych budynkach, po których ślady się nie zachowały. Mogły też one pełnić funkcje gospodarcze po zniszczeniu pałacu książęcego (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994; Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 83).

W zachodniej części grodu, tuż przy licu wewnętrznym wału, fragmentarycznie odsłonięto pozostałości budynku, który został zinterpretowany jako pracownia rogowiarska. Natrafiono w nim na liczne półprodukty i wyroby z poroża, odważnik ołowiany oraz luźno zalegające w warstwach monety srebrne, prawdopodobnie pierwotnie stanowiące jeden zbiór (t.p.q. 1074) (Nowak 1966, 185; Suchodolski 1974, 247–249; Tabaka 2013a, 26).

Kolejne ślady osadnictwa zarejestrowano w północno-wschodniej części grodu, gdzie odsłonięto relikty 6 budynków naziemnych. Zabudowania zorientowane były podobnie jak we wcześniejszym okresie wzdłuż osi północny zachód-południowy wschód (równoległe do przebiegu fortyfikacji). Obiekty odkryto fragmentarycznie. Przypuszczalnie mogły one mieć wymiary około 350–400×400–500 cm i powierzchnię od 14 do 20 m². Byłyby przy tym wzniesione w konstrukcji zrębowej z dachem wspartym na ścianach. W trzech przypadkach podłoga wykonana została z gliny, w pozostałych prawdopodobnie z drewna. Wewnątrz budynków znajdowały się paleniska, które zlokalizowane były w środku domostwa, w północno-zachodnim narożniku lub przy ścianie (Górecki, Łastowiecki, Wrześniński 1994).

Pozostałości osadnictwa rozpoznano również w północnej części grodu. Odsłonięto tu fragment półziemianki zorientowanej na osi północ-południe. Miała ona około 300 cm szerokości i ponad 200 cm długości, a zagłębiona była w podłoże na 60 cm. Przy ścianie wschodniej odkryto kamienie, będące być może pozostałością po palenisku. Z nawarstwień obiektu wyeksplorowano kości ze śladami obróbki oraz niewielką liczbę fragmentów naczyń ceramicznych (42 ułamki). Ze względu na niewielki udział naczyń gorą obtaczanych funkcjonowanie półziemianki przypuszczalnie wiązano z 2. połową XI w. (Banaszak, Tabaka 2016b).

Na 2. połowę XI w. lub XII w. wydатовano materiał ceramiczny z trzech kolejnych półziemianek (obiekty 5, 7, 10), zlokalizowanych w północnej części grodu. Znajdowały się one blisko siebie i usytuowane były na osi północny zachód-południowy wschód. Obiekty zagłębiono w podłoże na około 50–60 cm, a odkryte fragmenty ścian mierzyły od 150 do 350 cm. Podłogi najpewniej wykonane były z drewna. Pozyskano z nich pojedyncze fragmenty ceramiki naczyniowej, niemal w całości pochodzącej od pojemników całkowicie obtaczanych. Na ten sam okres najpewniej można datować pozostałości obiektu znajdującego się w bezpośrednim sąsiedztwie prezbiterium kościoła grodowego. Uchwycono niewielki fragment jego wschodniego krańca, mierzący 60×250 cm. W narożniku południowo-wschodnim znajdował się negatyw dolka posłupowego umocnionego w stropowej partii wieńcem kamiennym. Podczas badań zarejestrowano kolejne obiekty łączone z tym okresem, jednak niewielki zakres ich rozpoznania uniemożliwia dokładniejszą analizę (Banaszak, Tabaka 2016b).

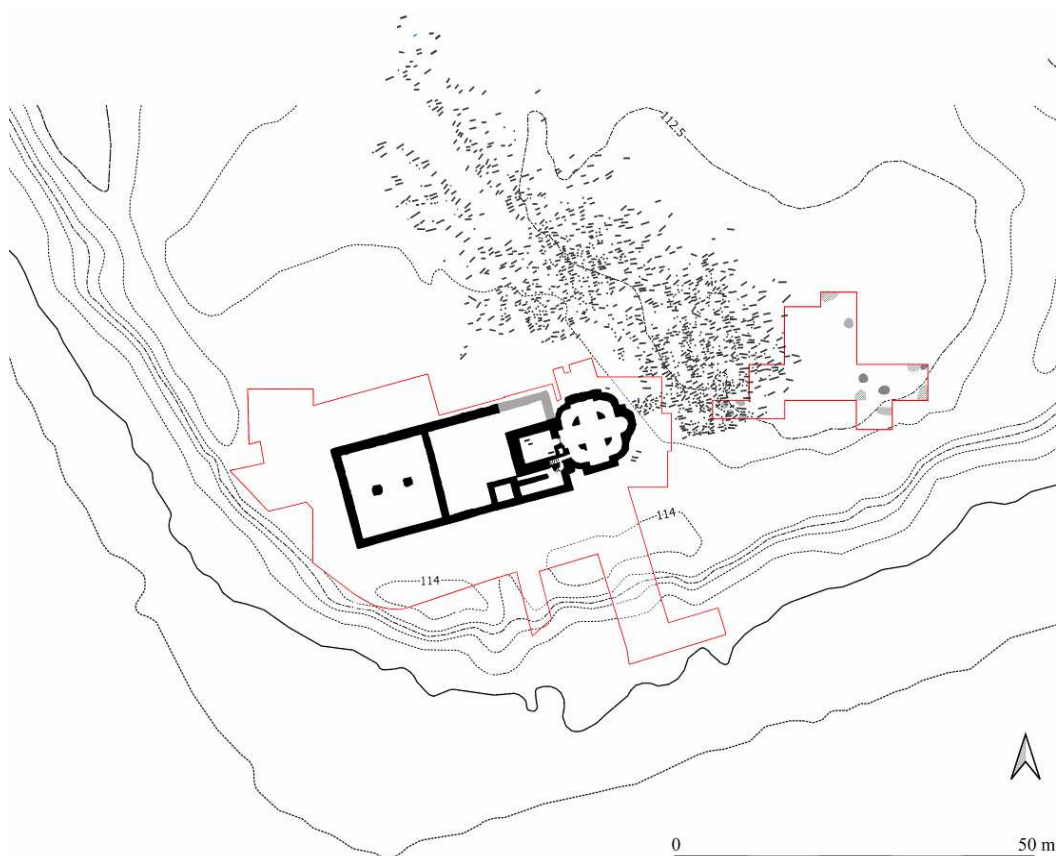
Na przełom XI i XII w. datowane są dwa paleniska znajdujące się w obrębie auli zniszczonego palatium. Miały średnicę około 50 cm i były obstawione płytami zaprawy.

Na wschód od kaplicy odkryto cztery obiekty, które być może stanowiły zespół. Składały się na niego dwa budynki naziemne, półziemianka i jama gospodarcza. Wszystkie były usytuowane na osi północny wschód-południowy zachód i posiadały gliniane lub drewniane podłogi. Jeden z nich użytkowano dłuższy czas, a w jego okolicy powstało kilka kamiennych palenisk (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 86, 90).

Ślady osadnictwa z 1. połowy XII w. zarejestrowano w północno-wschodniej części grodu. Zmianie uległa oś zabudowy, budynki zaczęto orientować na linii północ-południe. Odkryto zarys ściany budynku naziemnego w postaci spalonej belki oraz pozostałości dwóch glinianych klepisk z paleniskami. Na tej podstawie można przyjąć, że wielkość budynków nie uległa zasadniczej zmianie i miały one powierzchnię około 15–20 m². W pozostałych badanych częściach grodziska odnotowano obecność palenisk, które wraz z licznymi fragmentami ceramiki naczyniowej, kośćmi zwierzęcymi, przęślikami i licznymi fragmentami przedmiotów żelaznych zdają się wskazywać na istnienie naziemnej zabudowy (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

Obiekty osadnicze z dwóch ostatnich okresów funkcjonowania osadnictwa na Ostrowie Lednickim odkrywano incydentalnie. Na XII w. wydатовano ślady dwóch budynków znajdujących się w północno-wschodniej części grodu. Były one usytuowane na osi północ-południe. Odsłonięto zarysy ich glinianych klepisk, przy czym tylko w jednym przypadku stwierdzono, że długość budynku wynosiła około 400 cm. Być może świadectwem intensywnej zabudowy zarówno na terenie grodu, jak i podgrodzia są odnoszone do tego okresu ślady palenisk, które zalegały najpłycej i w znacznej mierze zostały zniszczone podczas rolniczego wykorzystywania terenu (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

Pozostałości struktur osadniczych z XIII/XIV w. zarejestrowano sporadycznie na terenie grodu. Znaczna część majdanu była wówczas użytkowana jako cmentarz. W północnej części odkryto ślady działalności gospodarczej w postaci palenisk, zaś jedynym obiektem jest wkopany w nawarstwienia wałowe obiekt o długości około 300 cm z paleniskiem przy ścianie, którego chronologię określono na 2. połowę XIII w. (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994). Mało wyraźne ślady budownictwa i palenisk datowanych na ten okres odsłonięto również w południowo-wschodniej części grodu (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 95).

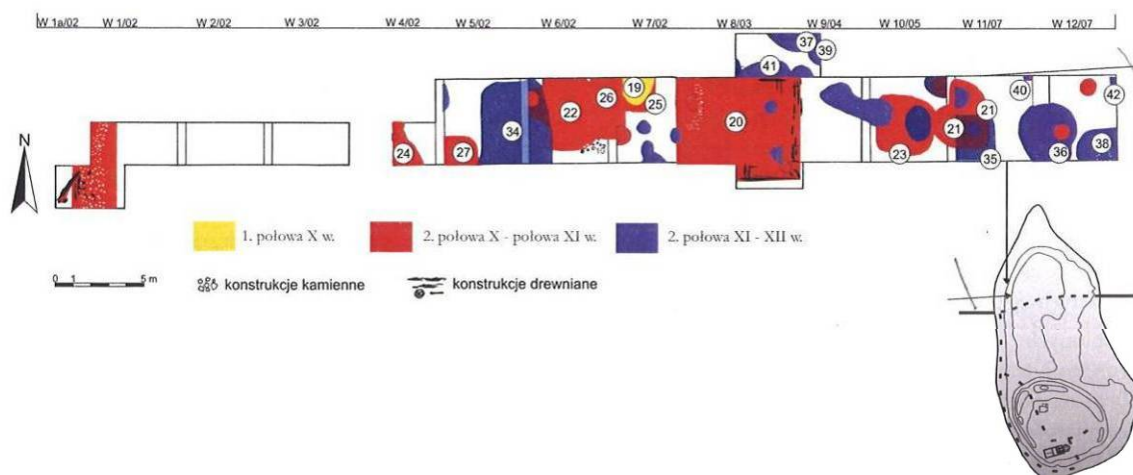
Ryc. 20. Ostrów Lednicki, stan. nr 1. Lokalizacja cmentarzyska i zabudowy mieszkalno-gospodarczej w południowej części grodu w XII w. (poziom osadniczy 6 według D. Banaszak, A. Kowalczyka, A. Tabaka 2020; oprac. D. Banaszak, A. Kowalczyk, oprac. graficzne D. Jagłowska, E. Pawlak).

1.3.5. Zabudowa podgrodzia

Funkcjonalnie z częścią grodową była połączona osada zlokalizowana w północnej części Ostrowa Lednickiego. Rzeźba calca wskazuje, że znajdowały się w tej części wyspy dwa wzniesienia, na których koncentrowała się zabudowa mieszkalna (por. Kasprovicz 2016). Obszar ten rozpoznany został wykopaliskowo w niewielkim zakresie (około 2%), przy czym badania skupione były w znacznej mierze na przyczółkach mostowych i ich najbliższej okolicy. Znaczniejsze prace dotyczące zabudowy osady przeprowadzono po wschodniej i zachodniej stronie wyspy. W efekcie tych badań zarejestrowano bogate ślady osadnictwa, wskazujące na gęstą zabudowę tego obszaru od 1. połowy X w. do XII w. Odkryto tam kilkadziesiąt obiektów osadniczych (w większości fragmentarycznie), które uwidaczniały

różnice konstrukcyjne w zależności od lokalizacji (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994; Banaszak, Tabaka 2016a).

Do najstarszych pozostałości osadniczych zarejestrowanych na podgrodzium zaliczyć można obiekt, który odkryto w północno zachodniej części wyspy. Badania w tym miejscu przeprowadzili J. Górecki, D. Banaszak i A. Tabaka w latach 2002–2008. Jama znajdowała się na naturalnym wyniesieniu, w pobliżu jego krawędzi i nadbrzeżnej terasy zalewowej. Była to owalna półziemianka, usytuowana na osi północ-południe (nr 19). Miała ona owalny zarys, a odsłonięty jej fragment posiadał wymiary 170×150 cm i zagłębiony był na 50 cm w gliniasty calec. W wypełnisku znajdowały się węgle drzewne, ułamki górą obtaczanych naczyń ceramicznych, a także fragmenty czterech grzebieni wykonanych z poroża (Banaszak, Tabaka 2016a, 136).

Ryc. 21. Ostrów Lednicki, stan. nr 2. Obiekty osadnicze odkryte w zachodniej części podgrodzia (za Banaszak, Tabaka 2016a; oprac. A. Tabaka).

Obszar ten stał się miejscem intensywnej zabudowy w okresie od 2. połowy X w. do połowy XI w. (tzw. faza II – rezydencjonalna). Do tego okresu przypisano 6 obiektów, na które składają się 4 półziemianki i 2 budynki naziemne. Do najciekawszych należy półziemianka znajdująca się około 40 m na północny wschód od przyczółka mostu zachodniego (nr 20). Zorientowana była na osi wschód-zachód. Miała wymiary 600×700 cm i zagłębiona była w calec na 55–70 cm. Wzniesiono ją w konstrukcji zrębowej, przy czym udało się zarejestrować pozostałości dranic tworzących ściany, które zachowały się do wysokości 40–60 cm. Dranice miały 5 cm grubości i 10–15 cm szerokości. Wewnątrz budynku przy ścianach zalegała polepa z odciskami drewna lub niewielkich gałęzi.

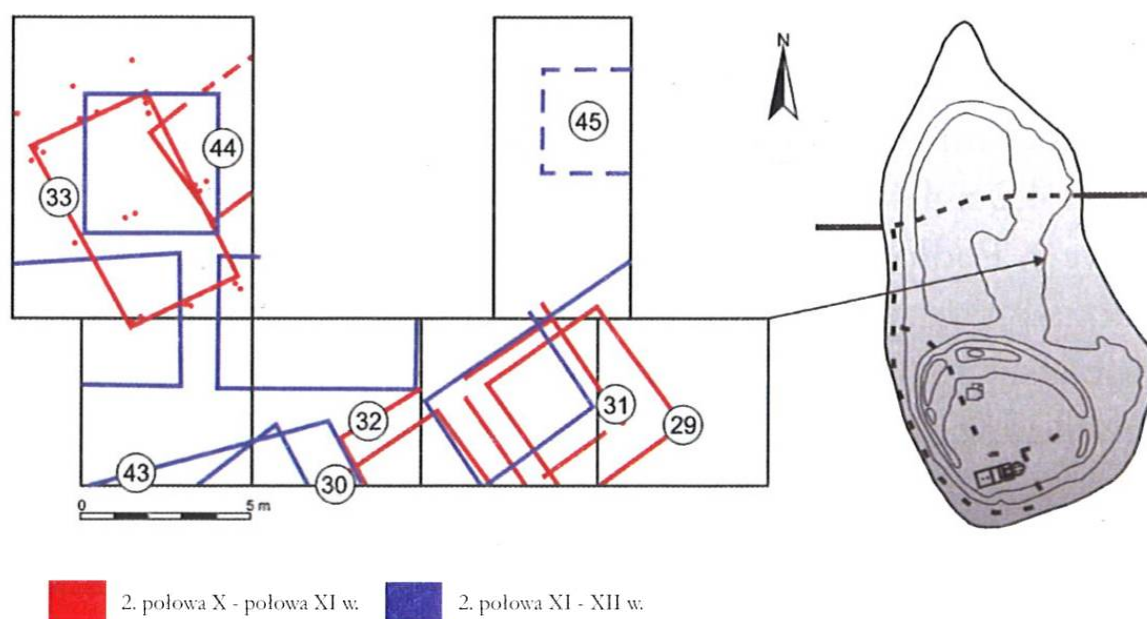
W narożniku obiektu odkryto fragmenty przepalonych gałęzek (o średnicy 2–3 cm), których kształt i układ wskazywał na plecionkę. W centralnej części domostwa znajdowały się relikty drewnianej podłogi, ułożonej z dranic o szerokości dochodzącej do 35 cm i grubości 4–6 cm. W pobliżu południowej ściany natrafiono na zachowane w całości naczynie ceramiczne. Był to średniej wielkości, całkowicie obtaczany przysadzisty garnek ze znakiem garncarskim na dnie (Banaszak, Tabaka 2016a, 137).

W pobliżu, od strony zachodniej w odległości około 400 cm, znajdowała się półziemianka, do której od północy prowadził korytarz (nr 22). Usytuowana była na osi wschód-zachód i miała wymiary około 400×400 cm. Wewnątrz, przy ścianie zachodniej i w części północno-wschodniej zlokalizowano pozostałości dwóch palenisk o średnicy około 100 cm. Dwie kolejne półziemianki znajdowały się po stronie zachodniej – najbliższa w odległości około 400 cm od dużego budynku (nr 23). Miała wymiary około 300×350 cm i była zagłębiona w calec na około 60 cm. Zdołano określić fazy użytkowania budynku, które wyznaczały dwie warstwy spalenizny. Tuż obok znajdował się kolejny obiekt (nr 21), półziemianka usytuowana na osi północ-południe, do której od strony północno zachodniej dochodził korytarz. Obiekt miał 400×350 cm, a pionowe ściany zagłębione były na 50 cm w calec. W jednym z narożników odsłonięto fragment zachowanej ściany, którą tworzyła dranca o grubości 7–8 cm i długości 100 cm. Podłoga budynku prawdopodobnie była drewniana. Wewnątrz odsłonięto duży kamień (o wymiarach około 100×55×35 cm) przy którym znajdowało się skupisko małych otoczków. Mogły one tworzyć konstrukcję paleniska, jednak nie stwierdzono przy nich koncentracji spalenizny (Banaszak, Tabaka 2016a, 137).

W pobliżu znajdowały się pozostałości kolejnych budynków, które zostały rozpoznane w niewielkim zakresie. Półziemianki były zagłębione w ziemię na około 40 cm i wyposażone były w umocnione kamieniami paleniska. Ponadto fragmentarycznie odsłonięto dwa budynki naziemne, jednak niewielki stopień ich rozpoznania uniemożliwia wyciągnięcie dalej idących wniosków (Banaszak, Tabaka 2016a).

Kolejne ślady osadnictwa odkryto po wschodniej stronie wyspy (ary 537, 538, 558). Zadokumentowano tu ślady 4 budynków naziemnych, których chronologię przypisano do 2. połowy X w. Znajdowały się one w pobliżu wcinającej się w ląd płytkiej zatoki. Dwa obiekty odsłonięto w całości, a dwa kolejne fragmentarycznie. Budynki usytuowano na osi północny wschód-południowy zachód w odległości około 150 cm od siebie. Układ ten sugeruje, że znajdowały się wzdłuż biegnącej między nimi drogi. Budynki miały zbliżone

wymiary wynoszące około 400×400 cm. Najpewniej zostały wzniesione w konstrukcji zrębowej. Podłogi w budynkach były drewniane, a w jednym z nich przy wschodniej ścianie znajdowało się palenisko kamienne. Z nawarstwień obiektów pozyskano materiał źródłowy w postaci fragmentów ceramiki naczyniowej, kości zwierzęcych, sprzętu gospodarskiego (kolce z poroża) oraz ozdób. W pobliżu jednego z obiektów natrafiono na liczne żrzynki ołowiane, co mogłoby wskazywać na funkcjonowanie w tym miejscu pracowni ołowiarskiej. Około 200 cm poza linią zabudowy znajdował się ciąg gęsto rozmieszczonych kołków o średnicy 5–8 cm. Prawdopodobnie były to pozostałości po płocie (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994). Budynki te uległy zniszczeniu w wyniku pożaru, który miał miejsce na przełomie X i XI w. Zostały odbudowane z zachowaniem osi oraz w zbliżonym układzie, choć linię zabudowy przesunięto o około 50 cm w kierunku północnym. Zarówno technika budowy, jak i wielkość nowo wzniesionych domostw, była podobna do tych strawionych przez ogień. Wewnątrz znajdowały się moszczone drewnem podłogi oraz paleniska. Wraz z przesunięciem linii zabudowy przesunięto również o około 50 cm linię domniemanego płotu (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

Ryc. 22. Ostrów Lednicki, stan. nr 2. Schemat układu obiektów osadniczych odkrytych we wschodniej części podgrodzia (za Banaszak, Tabaka 2016a; oprac. W. Kujawa, A. Tabaka).

Około 6 m w kierunku północnym, bezpośrednio nad brzegiem zatoki odsłonięto pozostałości konstrukcji wzniesionej na palach o wymiarach 600×300 cm. Była ona zorientowana równolegle do znajdujących się w pobliżu budynków naziemnych. Konstrukcja została zbudowana na platformie wspartej na regularnie rozmieszczonych wiązkach pali. Wiązki znajdowały się w trzech pasach wzdłuż osi obiektu, a składały z centralnego pala o średnicy około 20 cm, stabilizowanego trzema cieńszymi (Górecki, Łastowiecki, Wrzeński 1994). J. Górecki wysunął przypuszczenie, że być może platforma stanowiła podstawę dla wieży obserwacyjnej (Górecki 2001a, 67).

W centralnej części podgrodzia, gdzie teren jest wyniesiony ponad poziom wody, znajdowały się obiekty zagłębione w ziemię (ary 596 i 597). Odkryto tu budowlę o wymiarach 380×400 cm zagłębioną na około 20–30 cm w gliniasty calec, do której od zachodu prowadził korytarz mierzący 100×100 cm. Pozostałości konstrukcji budynku nie pozwoliły na określenie techniki jego budowy. W północno-wschodnim narożniku znajdowało się owalne palenisko o średnicy 80 cm. Wewnątrz zarejestrowano również jamę sięgającą 100 cm głębokości o dwóch pionowych ścinkach wzmocnionych drewnem i nieckowatym dnie. Najpewniej pełniła ona funkcję piwniczki. Poza rozpoznany budynek odkryto również fragmenty dwóch kolejnych zagłębionych w ziemię obiektów (Górecki, Łastowiecki, Wrzeński 1994; Banaszak, Tabaka 2016a, 139).

Tuż po połowie XI w. na podgrodziu, podobnie jak na terenie grodu, odbudowano obiekty mieszkalne i gospodarcze. Dla okresu pomiędzy połową XI w. a 1. ćwiercią XII w. wyróżniono aż trzy poziomy domostw obejmujące 2 połowę XI w. (pierwsza faza), przełom XI i XII w. (duga faza) i początek XII w. (trzecia faza). W pierwszej fazie zachowano oś zabudowy wyznaczoną w okresie przed zniszczeniem ośrodka. Odkryto relikty dwóch obiektów z tego okresu. W kolejnej fazie zachowano układ zabudowy o czym świadczą odsłonięte relikty 3 budynków naziemnych. Jeden z nich miał wymiary 370×440 cm. Wzniesiono je najpewniej w konstrukcji zrębowej i znajdowały się około 150 cm od siebie. Wydaje się, że zabudowany obszar nadal podlegał okresowym podtopieniom, o czym mogą świadczyć soczewki piasku we wnętrzach budynków. Około 5 i 10 m na północ od budynków odkryto ślady konstrukcji plecionkowych. Obejmowały one obszary mierzące około 200×400 cm. Być może należy je interpretować jako pozostałości działalności gospodarczej (Górecki, Łastowiecki, Wrzeński 1994).

W fazie trzeciej kontynuowano wcześniejszy układ zabudowy. Odsłonięto ślady po dwóch budynkach naziemnych. Ich układ uniemożliwiał dokładniejsze rozpoznanie.

Budowle najpewniej wzniesiono w konstrukcji zrębowej. Odkryta ściana miała ponad 600 cm długości. Posadowiono ją na glinianym fundamencie szerokości 30 cm i głębokości 20–30 cm. Podłogę stanowiło klepisko o miąższości 5–8 cm. W przypadku drugiego obiektu zarejestrowano jedynie pozostałości belek i fragmenty klepiska (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

W części centralnej podgrodzia, na wzniesieniu, nie zarejestrowano śladów konstrukcji budynków. Jednak odkryte paleniska oraz bogaty materiał źródłowy zawierający m.in. ceramikę naczyniową, przedmioty żelazne i kamienie żarnowe, może wskazywać na istnienie tutaj naziemnej zabudowy, zniszczonej podczas późniejszych procesów osadniczych (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

Obiekty osadnicze datowane na 2. połowę XI–XII w., odsłonięto również w północno-zachodniej części wyspy w pobliżu przyczółka zniszczonego mostu poznańskiego. Niemal na skraju wyniesienia znajdował się duży budynek naziemny o wymiarach około 400×500 cm (nr 34). Jego konstrukcję oparto na fundamencie, po którym zachował się rowek o szerokości 20 cm i głębokości 15–20 cm. Podłogę stanowiło klepisko, a w części południowo-zachodniej umieszczone było kamienne palenisko. W pobliżu znajdowała się częściowo odsłonięta półziemianka (nr 35). Rozpoznany fragment obejmował przestrzeń 230×280 cm. Wzdłuż trzech ścian, po zewnętrznej stronie obiektu, zarejestrowano kilka słupów o średnicy około 10 cm, które wkopane były na 15 cm w calec. W wypełnisku obiektu znajdowała się m.in. polepa z odciskami gałązek. W partii środkowej półziemianki odkryto dwa paleniska. W pobliżu zlokalizowano kolejną półziemiankę prawdopodobnie o wymiarach około 350×350 cm (nr 36). Przy jej wschodniej ścianie znajdowało się palenisko, w którym odnaleziono fragment czaszki dorosłego mężczyzny. Ponadto w pobliżu zalegały pozostałości 4 półziemianek (nr 37–40), w których stwierdzono obecność palenisk, plecionkowych konstrukcji ścian lub drewnianej podłogi (Banaszak, Tabaka 2016a).

W 1. połowie XII w. również na podgrodziu zmianie uległa oś zabudowy. Nowo wzniesione budynki orientowano na linii wschód-zachód lub północ-południe. W części wschodniej podgrodzia, w miejscu w którym wcześniej znajdowała się domniemana budowla palowa, odsłonięto pozostałości trzech budynków naziemnych. Może to wskazywać na znaczne obniżenie poziomu wody w jeziorze, umożliwiające rozwój osadnictwa na terenie zajęтым uprzednio przez zatokę. W tym miejscu zarejestrowano ślady trzech budynków. Ich ułożenie sugeruje istnienie dwóch ciągów zabudowy na osi wschód-zachód: w części południowej znajdowały się dwa budynki (1/74 i 2/74), a w północnej jeden (1/72).

W ciągu południowym budynki oddalone były od siebie o około 80 cm. Jedna ze ścian budynku miała długość 550 cm, co może wskazywać, że ich powierzchnia sięgała około 15–20 m². Zostały one wzniesione najpewniej w konstrukcji zrębowej. Podłogę stanowiło klepisko. W budynku przy ścianie wschodniej znajdowało się palenisko (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

Do kolejnej linii zabudowy należy zaliczyć domostwo (1/72) leżące po północnej stronie budynków 1/74 i 2/74. Był to kwadratowy obiekt wzniesiony z drewna w konstrukcji zrębowej. Ściany miały długość około 380 cm. Podłogę stanowiła gruba warstwa glinianego klepiska, które być może wcześniej umocniono, umieszczając po wschodniej stronie kamienie i ułożone równolegle do ściany wschodniej bierwiona. W centralnej części zlokalizowano palenisko o średnicy około 120 cm. Jego spąg był wyłożony drobnymi kamieniami, a pięć większych znajdowało się na obrzeżach, być może będąc pozostałością po obudowie. Palenisko miało miąższość kilkunastu centymetrów. Pod klepiskiem, pomiędzy paleniskiem a ścianą zachodnią znajdowała się czaszka końska. Kolejna tkwiła pod konstrukcją ściany północnej (w połowie jej długości), a trzecia zalegała na zewnątrz budynku około 1 m od ściany zachodniej. Ponadto wewnątrz znaleziono inne kości końskie (łopatkę, 3 kręgi piersiowe, fragment miednicy) oraz skupisko kości krowy. Czaszki końskie uznano za ofiary zakładzinowe. Z wnętrza budynku pozyskano fragmenty całkowicie obtaczanych naczyń ceramicznych, 2 osetki, żelazne okucia wiadra, przęśliki, noże i 2 paciorki (Łomnicki, Leśny 1973; Leśny 1974; por. Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994).

Poszukując interpretacji dla zalegających w obiekcie i przy nim czaszek końskich J. Leśny uznał budynek za obiekt o charakterze kultowym, być może świątynię, który łączył z nawrotem kultu pogańskiego po tzw. reakcji pogańskiej w latach 30. XI w. Wskazał przy tym na niewielką powierzchnię budynku (około 14,5 m²), centralnie umieszczone palenisko oraz glinianą podłogę, które w jego opinii dyskwalifikowały obiekt jako mieszkalny (Leśny 1974).

W tej osi zabudowy zarejestrowano jeszcze jeden budynek, po którym zachowało się palenisko. W jego pobliżu znajdowała się skrzynia o wymiarach 75×150 cm wypełniona gliną. W niewielkiej odległości, w warstwie odpadów budowlanych datowanych na 2. połowę XII w., odkryto częściowo uszkodzone koło garncarskie. Przypuszcza się, że mogła się w tym miejscu znajdować pracownia garncarska (Banaszak, Tabaka 2008; 2016c).

1.3.6. Elementy infrastruktury komunikacyjnej

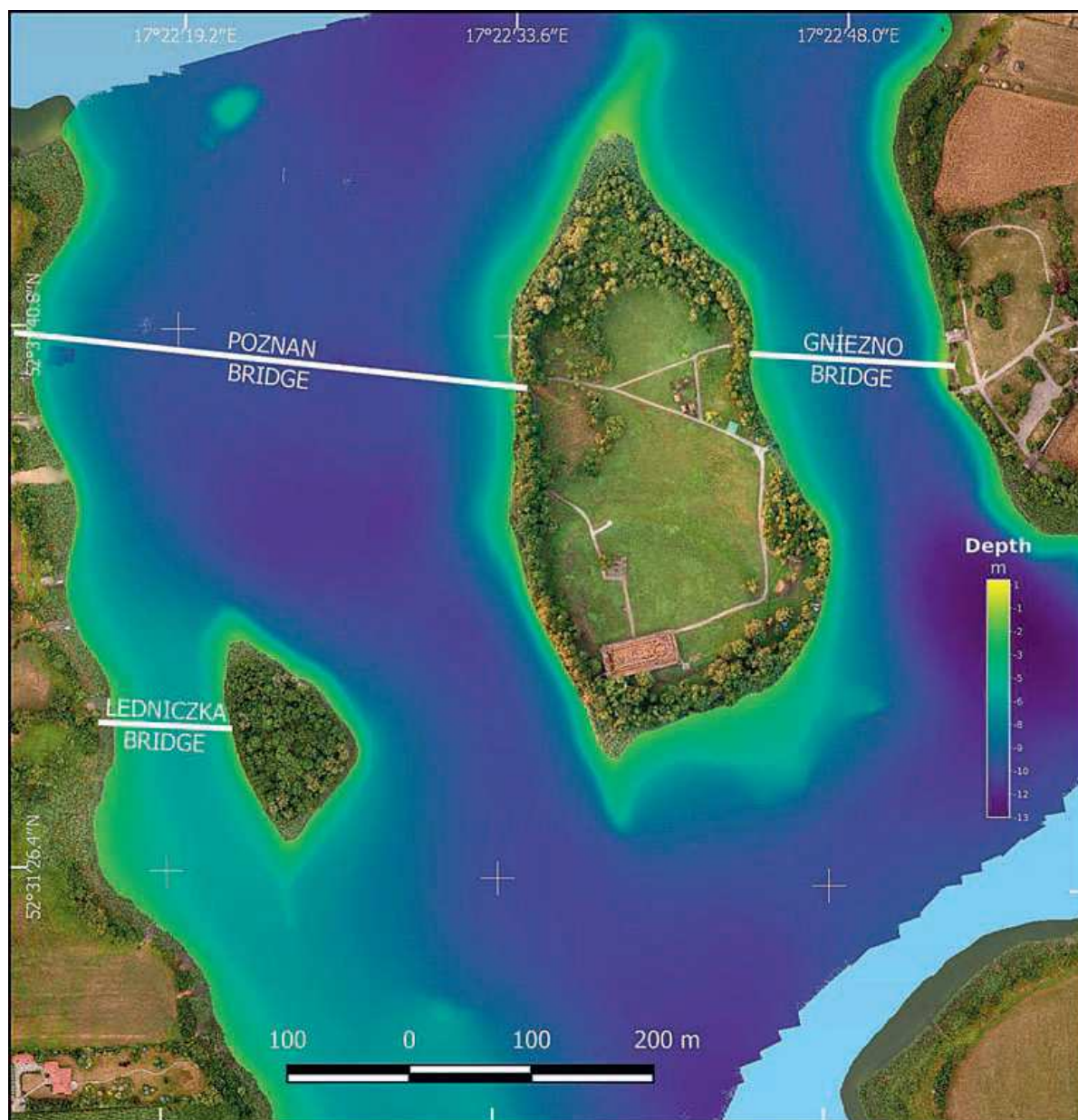
Podczas badań archeologicznych prowadzonych na Ostrowie Lednickim zarejestrowano relikty różnego typu infrastruktury komunikacyjnej. Były to elementy zarówno o znaczeniu regionalnym, jak i lokalnym. Do pierwszej kategorii należy zaliczyć mosty prowadzące na Ostrów Lednicki, które w fazie rezydencjonalnej grodu umożliwiały bezpośrednie dotarcie na wyspę. W skali regionu stanowiły ważny element szlaków komunikacyjnych ułatwiających podróż przez mocno podmokłe tereny, szczególnie bagna Szczkielno, znajdujące się na południe od jeziora Lednica. W skali lokalnej przeprawy mostowe pozwalały na łatwiejszy i bardziej efektywny transport ludzi i towarów do grodu, a także łączyły osady znajdujące się po obu stronach jeziora, stając się ważną arterią komunikacyjną oraz czynnikiem integrującym społeczności, które zamieszkiwały te obszary. Komunikację na terenie wyspy zapewniały drogi, których pozostałości odkryto na podgrodziu.

Informacje o istnieniu mostów prowadzących na Ostrów Lednicki były żywe w miejscowej społeczności, a już pierwsze penetracje dna jeziora Lednica, prowadzone w latach 1959–1961 przez członków Poznańskiego Klubu Płetwonurków PTTK, przyniosły efekty w postaci lokalizacji pozostałości przepraw mostowych, łączących wyspę ze stałym lądem. Na podstawie pozyskanych materiałów zabytkowych przeprawy wiązano z X/XI w., a ich zniszczenie wstępnie połączono z najazdem Brzetysława I w 1038/139 r. (Anderszowa, Łomnicki, Nowak, Szenicowa 1963, 224–230). Wytyczony wówczas trakt komunikacyjny w kierunku zachodnim nazwano "mostem poznańskim" (OL, stan. nr 3a), zaś w kierunku wschodnim "mostem gnieźnieńskim" (OL, stan. nr 3b)¹⁵². Szczegółowego rozpoznania tych reliktyw podjęli się naukowcy z Zakładu Archeologii Podwodnej IAiE UMK w Toruniu¹⁵³. Prace rozpoczęto w 1982 r. i nadal są one kontynuowane. Przez szereg lat skupiano się głównie na rozpoznaniu reliktyw mostów, ale prowadzono również szerszą penetrację akwenu (*Mosty traktu gnieźnieńskiego* 2000, *Mosty traktu poznańskiego* 2014; Kola, Wilke 2000; Szulta 2002; Kola, Radka, Wilke 2016). Zaowocowało to odkryciem 7 łodzi jednopiennych, z których przynajmniej trzy mają metrykę wczesnośredniowieczną (Ossowski 2014),

¹⁵² W efekcie odkryć Wojewódzki Urząd Konserwatora Zabytków zdecydował o wyznaczeniu podwodnego stanowiska archeologicznego, co stanowiło precedens w konserwatorskiej ochronie dziedzictwa kulturowego w Polsce.

¹⁵³ Obecnie jednostka funkcjonuje jako Centrum Archeologii Podwodnej przy Instytucie Archeologii UMK w Toruniu.

a także wydobyciem setek przedmiotów z okresu wczesnego średniowiecza, wśród których pierwszoplanową rolę odgrywa niezwykle bogaty i unikalny zbiór militariów¹⁵⁴. Badania podjęto również w innych częściach jeziora Lednica, w efekcie czego odkryto relikty przeprawy mostowej łączącej Ledniczkę z lądem (Pydyn, Popek, Dębicka, Radka 2018).

Ryc. 23. Przebieg przepraw mostowych odkrytych w toni jeziora Lednica (za Pydyn, Popek 2020; oprac. M. Popek, P. Stencel).

¹⁵⁴ Podstawowymi źródłowymi publikacjami dla zabytków z badań podwodnych są opracowania zbiorcze: *Mosty traktu gnieźnieńskiego* 2000 oraz *Mosty traktu poznańskiego* 2014. Militaria z tych prac stanowiące gros opracowanych materiałów zostały opublikowane w *Mieczu średniowiecznym* 2011; *Topory średniowieczne* 2013; *Broń drzewcowa* 2018.

W wyniku prac podwodnych oraz naziemnych prowadzonych na przyczółkach mostowych dokładnie rozpoznano sposób budowy mostów i ich chronologię. Relikty mostu wschodniego w toni jeziora zalegały w pasie liczącym około 187 m, a wraz z przyczółkami lądowymi pierwotnie przeprawa mogła mieć długość około 200 m. Rozpoznano część konstrukcji przy brzegu wyspy (480 m²), fragment w środkowej części jeziora (48 m²), a także oba przyczółki mostowe. W efekcie prac podwodnych odkryto 227 pali z konstrukcji nośnej mostu oraz 123 elementy z części nadwodnej.

Na potrzeby analizy chronologiczno-przestrzennej przeprawy mostowej z elementów konstrukcji nośnej pobrano 143 próby drewna do badań dendrochronologicznych. Wyniki uzyskano jedynie dla 68 pali. Na tej podstawie zdołano jednak określić okres wzniesienia i sześciu reparacji mostu. Ustalono, że przeprawa została zbudowana z drzew ściętych w latach 961–964¹⁵⁵, najpewniej zimą 963/964 r., zaś drewno na potrzeby reparacji lub przebudów mostu pozyskiwano w latach 965–969, 976–978; 979–981, 982–1006, 1007–1017 oraz w 1032 r. W zdecydowanej większości wykorzystano w tym celu drewno dębu bezszypułkowego, incydentalnie wiązu. Najstarszą konstrukcję tworzyły wiązki pali stanowiące filary, na których oparta była część nawodna. Pale zagłębione były w dno na około 2–2,5 m, a wystawały ponad lustro wody na około 1 m. W najgłębszych miejscach tej części jeziora wynoszącej około 8 m, najdłuższe pale musiały więc osiągać długość około 11–12 m. Wykorzystano przy tym głównie drzewa o średnicy pnia 15–20 cm, które żyły od 21 do 70 lat (81,25% próbek). Drzewa starsze użytkowano w mniejszym stopniu (71–100 lat – 8,75%, powyżej 100 lat – 10%). Odkryto dwie, w całości zachowane belki jarzmowe (długości 488 i 680 cm), które wykonano z przepołowionych pni o średnicy od 32 do 40 cm. Na ich końcach umieszczono otwory, których wielkość wskazuje, że mogły obejmować wiązkę od 3–4 do 5 wbitych w dno pali. Nie zdołano jednak ustalić, czy belki spinały wiązki palowe wzdłuż i w poprzek biegu mostu, czy jedynie w poprzek – co stwierdzono podczas badań na przyczółku wyspowym (Wilke 2000; Łastowiecki 2000). Na tak spiętej konstrukcji układano legary wzdłużne, na których kładziono dranice stanowiącą jezdnię mostu (w tym celu wykorzystywano najstarsze drzewa o największej średnicy pnia wynoszącej od 32 do 70 cm). Przyjęto, że w pierwszym okresie użytkowania mostu jezdnia miała szerokość użytkową wynoszącą około 410–420 cm, zaś w następstwie napraw i przebudów osiągnęła około 450 cm. Przypuszcza się, że na potrzeby budowy i reparacji mostu gnieźnieńskiego wykorzystano

¹⁵⁵ Uzyskano również kilka dendrodat sprzed tego okresu (953, 958, 959, 960), które uznano za efekt wykorzystania wcześniej zgromadzonego drewna, być może na inne inwestycje na wyspie (Kola, Radka, Wilke 2016, 113).

łącznie około 1150–1175 dębów o różnym wieku i średnicy. Z tej liczby 450–475 przypadłoby na około 1400 pali z konstrukcji nośnej przeprawy (528 z etapu budowy, 872 na remonty). Kolejne 17 drzew należało wyciąć z przeznaczeniem na 66 jarzem, a następne 125–150 dębów na 250–300 legarów. Na pokrycie jezdni mostu wykorzystano około 400 dranic dartych z około 25–50 najstarszych drzew o największej średnicy. Nieznana liczba kolejnych drzew należało ściąć na potrzeby wymiany elementów nawodnych przepraw (Kola, Radka, Wilke 2016, 124–125).

Znaczna liczba pali odkryta w środkowej części jeziora, zdecydowanie przekraczająca średnią liczbę, może świadczyć o licznych naprawach tutaj prowadzonych albo o budowie na tym odcinku mostu sprzężonej z nim platformy. Wysznuło hipotezę, że mogła się na niej znajdować budowla w formie domu–stróżówki lub wieży strażniczej, której załoga regulowała i kontrolowała ruch na moście, co znajduje potwierdzenie w analogicznych konstrukcjach z terenu Meklemburgii w Behren-Lübchin i Groß Raden (Kola 2000, 22; Kola, Radka, Wilke 2016, 113–115).

Od przeprawy mostowej w kierunku Gniezna prowadziła droga. Był to zwykły trakt ziemny przebiegający w zbitym gliniasto-ilastym podłożu. Brak moszczenia drewnem lub brukowania wskazały prace przeprowadzone na styku mostu i brzegu jeziora (Górecki 1991b).

Drugi element systemu komunikacyjnego grodu na Ostrowie Lednickim stanowiła zachodnia przeprawa mostowa. W wodach jeziora relikty tej konstrukcji zalegają najpewniej na długości około 438 m, a most wraz z przyczółkami pierwotnie liczył około 450–460 m. Prace badawcze prowadzono w rejonie przyczółków zarówno w wodzie, jak i na lądzie. W efekcie badań podwodnych rozpoznano łącznie 880 m² obejmujących linię mostu oraz jego rozsypisko, gdyż relikty przeprawy zalegały w pasie o szerokości 16–20 m. Na obszarze tym odkryto 248 pali nośnych (w tym dwa negatywy), 128 większych fragmentów konstrukcji nawodnej oraz bardzo liczne mniejsze elementy drewniane. Technika budowy mostu była zbliżona do tej zaobserwowanej dla przeciwległego założenia po wschodniej stronie wyspy. Wiązki pali, liczące w przeważającej mierze 3, rzadziej 4, a wyjątkowo 5 sztuk, wbijano ukośnie w dno jeziora, a w punkcie, gdzie pale się schodziły w części nawodnej umieszczano spinające konstrukcję belki jarzmowe. Większa głębokość w tej części jeziora (dochodząca do 12 m), sprawiła że niezbędne było zgromadzenie dłuższych pali (do 15 m długości). Dla zapewnienia odpowiedniej wytrzymałości przeprawy pale wbijano na szerszej przestrzeni, wynoszącej nawet do 6–6,5 m dla jednej wiązki. Pale z jednego filara spinały

umieszczone poprzecznie do osi konstrukcji belki jarzmowe, wykonane z całych pni. Na nich umieszczano wzdłużne legary, stanowiące podstawę dla dranic jezdni. Szerokość mostu wynosiła około 4,8–4,9 m. Drewno pozyskane na potrzeby inwestycji pochodziło głównie z dębów bezszypułkowych. Dominowały okazy o średnicy od 12 do 22 cm liczące sobie od 21 do 60 lat (71,5%). Drzewa mające od 61 do 80 lat stanowiły 14,7% badanego zbioru, a starsze 10,8%, przy czym okazy 100-letnie i starsze zaledwie 2% (Kola, Radka, Wilke 2016, 117–123).

Do analizy dendrochronologicznej przekazano 68 prób z pali mostowych, a wynik pozytywny uzyskano w 48 przypadkach. Ustalono, że drewno na budowę mostu pozyskiwano w latach 961–963, a wznoszenie konstrukcji zakończono najpewniej w 964 r. W kolejnych latach miało miejsce sześć remontów przeprawy, na potrzeby których pozyskiwano drewno w latach: 965–969, 980–981, 995–1004, 1007–1009, 1015–1018, 1020–1026 i w 1033 r. Remonty prowadzono wymieniając pojedyncze zniszczone pale lub całe ich wiązki, przy czym nowe wbijano w pobliżu pierwotnych. Nie zadokumentowano śladów napraw części nawodnej konstrukcji (belek jarzmowych, legarów lub dranic jezdni) (Kola, Radka, Wilke 2016).

Przyjęto, że na potrzeby budowy i remontów mostu wykorzystano od około 1793 do 1892 pali, przy czym podczas budowy zużyto 934 pale, a podczas remontów 958 sztuk. Na tej podstawie wyliczono, że na potrzeby budowy mostu musiało zostać wyciętych i zgromadzonych między 1220 a 1430 dębów, o różnym wieku i średnicy pni, a włącznie z remontami przeprawy około 1600–1700 drzew. Są to dane szacunkowe gdyż założenie rozpoznano w około 9% ¹⁵⁶. Wyliczenia te nie obejmują wymiany elementów nadwodnych (Kola, Radka, Wilke 2016, 125–126).

Przeprowadzone badania i analizy chronologiczno-przestrzenne wykazały, że przeprawy mostowe funkcjonowały kilkadziesiąt lat. Wzniesiono je najpewniej w latach 961–964, a ostatnie remonty miały miejsce w początku lat 30. XI w. (1032 w przypadku mostu wschodniego i w 1033 przy moście zachodnim). Na potrzeby wzniesienia i remontów mostów, obejmujących zarówno elementy nośne jak i nadwodne należało przeznaczyć od 4000 do 4800 dębów, a być może nawet 4600–5400. Z pewnością dewastująco wpłynęło to na stan dębów w całym regionie (por. Litt, Tobolski 1991; Makohonienko 1991; Krąpiec 2000). Przeprawy mostowe funkcjonowały około 70 lat. Na licznych elementach konstrukcyjnych odkryto ślady działania ognia, który mógł zniszczyć obie przeprawy,

¹⁵⁶ Hipotetyczny obszar zalegania relików mostu określono na 9888m² (Kola, Radka, Wilke 2016, 119).

gdyż w późniejszych czasach ich nie odbudowano. Zakładając, że oba pożary nie były dziełem przypadku, można się odwołać do historycznych wydarzeń z lat 30. XI w. Badacze toruńscy w identyfikacji bezpośredniej przyczyny upatrują walk, do których doszło przy lednickim grodzie podczas najazdu Brzetysława I w 1038/1039 r. Potwierdzeniem starcia zbrojnego toczącego się na mostach, ale i na wodzie, mogą być liczne militaria odkryte na linii mostów oraz w strefie przybrzeżnej Ostrowa Lednickiego od zachodu (obejmowała ona obszar o długości 420 m i szerokości od 50 do 80 m) (Wilke 2006; Kola, Radka, Wilke 2016, 126–128). Mosty po zniszczeniu nie zostały odbudowane, a w celu zapewnienia środka komunikacji dla odradzającego się osadnictwa na wyspie, w miejscu dawnego przyczółka wschodniego rozbudowano pomost służący do dobijania łodzi i być może płaskodennego promu (Łastowiecki 1993a, 152–153; Wilke 2000, 65).

Na pozostałości dróg moszczonych drewnem lub brukowanych natrafiono na podgrodziu m.in. w okolicy przyczółków mostowych. Pośrednio o ich przebiegu może z kolei świadczyć układ zabudowy mieszkalnej, która zapewne była dostosowana do przebiegu głównych magistrali ośrodka. O występowaniu na podgrodziu drewnianych konstrukcji, uznanych za drogę, informował już Z. Zakrzewski (1935, 3). Jednak pierwsze fragmenty moszczonej drewnem ulicy odkryto podczas badań zachodniej części fortyfikacji grodowych – tuż poza ich przebiegiem. Miała szerokość około 500 cm i biegła pomiędzy licem wału, a umocnionym brzegiem jeziora. Skonstruowana została ze wzdłużnie ułożonych legarów, na których oparto umieszczone poprzecznie dranice (Żurowski 1953). Kolejne fragmenty dróg, tym razem brukowanych, odkryto podczas prac badawczych przy przyczółkach mostowych. Zarówno w zachodniej, jak i wschodniej części były to biegnące równolegle do brzegu wyspy podłużne bruki składające się z drobnych kamieni ułożonych na podłożu z piasku (Łomnicki, Kihl-Byczko, Cieślakowa, Żak 1971; Górecki 2001a, 51). Ważnym elementem komunikacji były bramy grodowe, które w znacznej mierze determinowały układ drożny. Przyjmuje się, że pierwotne wejście do grodu dwuczłonowego, a później również jednoczłonowego wiodło od południa. Uważa się, iż drewniane konstrukcje przekładkowe spinające wał wewnętrzny i obwodowy, w miejscu tzw. szyi bramnej, mogły być wykorzystywane jako fragment drogi prowadzącej do bramy (Górecki, Łastowiecki 2016). Na majdanie grodowym dotychczas nie odsłonięto reliktyw szlaków komunikacyjnych. Należy się domyślać, że takowe istniały i podobnie jak na podgrodziu były moszczone drewnem lub brukowane. Rekonstrukcje tego układu mogą być tylko hipotetyczne (por. Górecki 2001a).

Dotychczas podjęte zostały dwie próby wykreślenia układu drożnego na Ostrowie Lednickim. Propozycja przygotowana przez Aleksandra Grygorowicza powstała głównie w oparciu o lokalizację kardynalnych punktów ośrodka: przyczółków mostowych, palatium i kościoła grodowego oraz zagłębień w linii fortyfikacji, gdzie mogły znajdować się bramy. Główne ciągi komunikacyjne łączyły wymienione punkty, a kolejna droga okalała gród od południa (Grygorowicz 1998, 126–127, ryc. 18). Alternatywną koncepcję układu drożnego przygotował J. Górecki, który w szerszym stopniu uwzględnił wyniki badań archeologicznych. W efekcie wykopalisk przeprowadzonych na południowym wschodzie wyspy odrzucił koncepcję drogi obwodowej, a także nieco zmodyfikował przebieg dróg na podgrodzium dostosowując je do linii zabudowy. Układ ten był uzależniony od lokalizacji bramy (bram?) prowadzących do wnętrza grodu (Górecki 2001a, 50–52). Wobec nielicznych odsłoniętych relikwów sieci drożnej propozycja przedstawiona przez lednickiego archeologa pozostaje aktualna jedynie dla okresu po 2. połowie XI w. (IV faza umocnień według J. Góreckiego i M. Łastowieckiego), kiedy brama grodowa została przeniesiona z południa na północ. Układ dla okresu świetności ośrodka lednickiego (2. połowa X–1. połowa XI w.), zakładający jednak funkcjonowanie dwóch bram grodowych, uwzględnili D. Banaszak i A. Tabaka (2020a).

1.4. Kłeko

Kolejnym ważnym obiektem na obszarze kasztelanii ostrowskiej jest grodzisko w Kłeku (stan. nr 1). Obiekt został zlokalizowany wśród podmokłych łąk na wąskim przesmyku pomiędzy jeziorami Kłeckim i Gorzuchowskim, nad łączącą te akweny Małą Wemą. W lokalnej społeczności grodzisko nazywane jest *Barbarą*. Nazwa pochodzi od istniejącego tutaj od około 1616 r. kościoła katolickiego pod wezwaniem tej świętej. Wokół świątyni znajdował się cmentarz, na którym chowano zmarłych od XVII do XIX w. Jest to grodzisko pierścieniowate, dolinne. Kształt obiektu został mocno przekształcony w czasach nowożytnych. Zachodnią część rozplantowano na potrzeby budowy drogi łączącej Kłeko z Wągrowcem i Janowcem Wielkopolskim. Partię południową zniesiono w związku z budową infrastruktury sportowej: boiska i siedziby klubu piłkarskiego. Z tego powodu w terenie widoczny jest jedynie północno-wschodni fragment dawnego grodu¹⁵⁷. Jego

¹⁵⁷ Na podstawie XX-wiecznego kształtu grodzisko przez W. Kowaleńkę i J. Dylika zostało uznane za obiekt stożkowaty (Dylik 1936; Kowalenko 1938, 230, nr 178).

średnica liczy obecnie około 40×35 m, przy czym pierwotnie obejmowała około 40×75 m. Zachowane resztki wałów osiagają wysokość 3 m (Kowalenko 1938, 230, nr 178; Hensel 1948, 266; Hensel 1959, 74–75; 1971, 359–360; Janiak 2012).

Ryc. 24. KłECKO, stan. nr 1. Topografia okolic grodziska ilustrująca jego strategiczne położenie (geoportal.gov.pl).

Grodzisko stało się miejscem szczególnie intensywnych badań wykopaliskowych przeprowadzonych przez W. Hensla w 1937 r., podczas których rozpoznano głównie fortyfikacje obiektu. Badania weryfikacyjne w 2012 r. przeprowadził T. Janiak¹⁵⁸. W wyniku przeprowadzonych prac rozpoznano kolejne fazy użytkowania tego terenu w przeszłości. Obszar późniejszego grodziska był penetrowany już w epoce neolitu. Jedynymi śladami działalności ludzkiej z tego okresu są mało charakterystyczne fragmenty narzędzi krzemiennych, które nie pozwalają na określenie charakteru eksploracji okolicy przez społeczności pradziejowe. Być może teren ten stał się miejscem dłuższego bytowania grupy ludności z okresu późnolateńskiego. Śladem ich obecności są fragmenty naczyń ceramicznych oraz przęślik gliniany (Hensel 1948, 302; 1971, 438–439).

Przesmyk między jeziorami stał się miejscem intensywnego osadnictwa we wczesnym średniowieczu. Na przełomie IX i X w. zbudowano tutaj owalny gródek.

¹⁵⁸ Na temat historii badań por. rozdział III.

Dokładniejsze rozpoznanie najstarszej fazy grodu uniemożliwiły wyjątkowo dobrze zachowane relikty fazy młodszej. Jako że zdecydowano o nienaruszaniu substancji zabytkowej, to starsze nawarstwienia przebadano jedynie w miejscach, gdzie nie występowały konstrukcje związane z poziomem młodszym, z tego powodu niewiele można o niej powiedzieć. Kres pierwszej fazy osadniczej przyniósł pożar lub powódź, po której spalono zniszczone zabudowania i zdecydowano o przebudowie obiektu. Na pozostałości zabudowy mieszkalnej z pierwszej fazy grodu natrafiono w 2012 r. W ramach sondażu zarejestrowano bruk kamienny oraz spalone i spopielone belki konstrukcyjne. Na spągu warstwy, na bruku zalegała warstewka piasku ze spalenizną. Niewielka przestrzeń wykopu nie pozwoliła na dokładniejsze rozpoznanie konstrukcji. Powyżej nich znajdowała się warstwa niwelacyjna, na której posadowiono budynki z kolejnej fazy użytkowania grodu. Najpewniej około połowy X w. obiekt powiększono dobudowując od południowej strony podgrodzie. Przeprowadzone prace badawcze pozwoliły na wyciągnięcie podstawowych informacji na temat kłęckiego zespołu osadniczego z tego okresu. Rozpoznano techniki budowy umocnień, konstrukcję bramy, budynków oraz infrastruktury drogowej (Hensel 1948; 1971; Janiak 2012).

Gród miał najpewniej owalny kształt i majdan otoczony był drewniano-ziemnym wałem o szerokości podstawy około 5–6 m. Zbudowano go w konstrukcji rusztowej. Częściowo łupane kawałki drewna układano na przemian podłużnie i poprzecznie przesypując piaskiem kolejne warstwy drewna. Z południowej strony linię umocnień przecinała droga łącząca gród z podgrodzem. Wykonana była z poprzecznie ułożonych dranic, pod którymi zalegały warstwy faszyny. Wejścia do grodu strzegła wieża bramna, być może wzniesiona w technice zrębowej. Otwór bramny miał szerokość około 2,5 m i z każdej strony umocniono go dwoma rzędami słupów o średnicy 10–15 cm. Lico wieży bramnej wysunięte było około 5 m przed wał, który w tym miejscu najpewniej dodatkowo poszerzono. Być może dodatkowe zabezpieczenie fortyfikacji stanowił rodzaj przedwału o szerokości podstawy 2,6–3 m. Wewnątrz grodu wzdłuż wału biegła moszczona drewnem droga, przy której znajdowały się budynki o konstrukcji zrębowej (Hensel 1948; 1971). Obiekt rozpoznany w 2012 r. miał być może drewnianą podłogę (zachowała się warstwa spalenizny), pod której częścią zachowała się warstewka gliny. Być może w narożniku znajdował się piec o czym świadczyć mogą intensywne ślady spalenizny oraz skupisko kamieni (Janiak 2012).

Od południa do grodu przylegało podgrodzie otoczone osobnym wałem, najpewniej dochodzącym do umocnień grodowych. Zarejestrowano trzy fazy użytkowania podgrodzia we wczesnym średniowieczu. Zostało ono niemal w całości zniesione w związku z inwestycjami drogowymi oraz budową infrastruktury sportowej. Umocnienia obronne podgrodzia w formie wału drewniano-ziemnego zarejestrowano na długości 20 m. Wał zbudowany został w konstrukcji skrzyniowej z przylegających jeden do drugiego odcinków–izbic. Każda izbica miała szerokość 4 m i składała się z trzech ułożonych jedna za drugą skrzyń. Łącznie stanowiły one podstawę wału liczącą 4,6 m szerokości. Drewniane skrzynie miały trzy lub cztery ściany. Ich narożniki łączone były na zrąb i niekiedy wzmacniane słupami. Zewnętrzne i środkowe skrzynie posadowiono na gęsto ułożonych łupanych dylach drewnianych stanowiących fundamentowanie konstrukcji. Licujące wał zewnętrzne skrzynie, o przeciętnych wymiarach 4×2 m, wypełnione były dużymi kawałkami drewna, przeważnie nieokorowanymi. Tak samo wypełniono mniejsze skrzynie środkowe, mające około 4×1,1 m. Skrzynie licujące wał od wnętrza podgrodzia, mierzyły średnio 4×1,5 m. Wykonano je ze starannie w czworo łupanych bierwion i wypełniono jedynie ziemią. Wał zachował się do wysokości 3–5 poziomów zalegających na sobie belek konstrukcyjnych skrzyń (około 45–50 cm) (Hensel 1971, 367–369).

Około 50 cm od wewnętrznego lica umocnień podgrodzia biegła droga przywałowa. Miała szerokość 2,6–3 m i wykonana była z płaskich dyli drewnianych, układanych obok siebie nieraz w dwóch warstwach. Pierwotnie najpewniej kierowała się ona wzdłuż całego wału, ale w drugim okresie użytkowania podgrodzia została częściowo lub całkowicie zajęta pod budownictwo. Jednym z elementów ingerujących w jej przebieg była ściana o konstrukcji plecionkowej. Zachowała się w bardzo dobrym stanie do wysokości około 50 cm. Zbudowana była ze słupów drewnianych o średnicy 10–15 cm, oddalonych od siebie mniej więcej o 50–100 cm, na których opierała się plecionka drewniana. Niekiedy od strony zewnętrznej konstrukcję dodatkowo wzmacniały drewniane słupki. Zarejestrowana długość ściany liczyła co najmniej 10 m, a najpewniej biegła jeszcze dalej. Z tego powodu W. Hensel uważa, że prawdopodobnie nie była to ściana budynku, ale fragment ogrodzenia. Około 1–1,5 m od owej ściany zarejestrowano pozostałości wyściółki drewnianej. Wykonana została z dyli drewnianych układanych w dwóch warstwach: podłużnej i poprzecznej. Niewielki fragment nie pozwolił na wyciągnięcie szerszych informacji dotyczących jej przeznaczenia. W pierwszym opracowaniu (z 1948 r.) W. Hensel dopatrywał się w omawianej konstrukcji podłogi budynku, jednak podczas dalszych studiów wycofał się z tak jednoznacznej

identyfikacji (Hensel 1971, 370). Na "podłodze" znajdowało się kilka skupisk kamieni. Nie nosiły one śladów działania ognia, więc najpewniej nie były związane z paleniskiem. Wielowarstwowe bruki kamienne odkryto zarówno w 1937 r. jak i w 2012 r. Ich przeznaczenie dla W. Hensla pozostawało zagadką. Zalegały one na reliktach starszego osadnictwa i po badaniach T. Janiaka zarejestrowano je łącznie na odcinku około 20 m. W ramach tego odcinka zarejestrowano nieliczne przestrzenie wolne od bruków. W jednym miejscu przestrzeń ta miała kształt czworoboczny i zalegały w niej relikty budynku. Być może bruki te stanowiły rodzaj umocnienia grząskiego terenu wokół budynków (por. Hensel 1948; 1971; Janiak 2012).

Powyżej pozostałości konstrukcji drewnianych i bruków zalegały relikty budynku z następnej fazy użytkowania obiektu. Niestety stan zachowania i rozpoznania nawarstwień nie pozwala na określenie jego konstrukcji. Wewnątrz znajdowało się okrągłe kamienne palenisko o średnicy 120 cm. Kolejne kręgi kamienne o średnicy 120–170 cm, których jednak W. Hensel nie łączył z paleniskami, zaobserwowano również w innych miejscach. Być może należy je łączyć z pozostałościami, które uznano za relikty zamku z XIII–XIV w. Odsłonięto podwalinę murów obronnych, która wykonana została z nieobrobionych kamieni spajanych zaprawą i miała szerokość 127–140 cm. Do muru przylegał budynek kamienny w kształcie nieregularnego prostokąta o wymiarach 4×3,5 m, uznany później za relikty baszty (Hensel 1948, 267–268; 1959, 74; por. Kowalenko 1938, 230).

Z wczesnośredniowiecznych nawarstwień kulturowych grodu i podgrodzia pozyskano bogaty zespół artefaktów świadczący o intensywnym zasiedleniu grodziska w przeszłości. Składały się na niego zarówno tzw. zabytki wydzielone, jak i kości zwierzęce oraz ceramika naczyniowa. Wśród przedmiotów codziennego użytku znajdowały się igły oraz kolce wykonane z kości i poroża, przęśliki gliniane, łyżwy kościane, fragmenty obuwia skórzanego, oselki kamienne, noże żelazne, fragmenty wiader drewnianych i inne. Chronologię nawarstwień grodowych określono na podstawie analizy ceramiki naczyniowej. W. Hensel podzielił zebrany materiał na trzy grupy technologiczne. Do najstarszych (zespół I) zaliczył naczynia ręcznie lepiące nieobtacone lub obtacone górą, niezdobione oraz zdobione ornamentem rytym lub grzebykowym. Dominowały tu formy o łagodnych esowatych profilach, jajowate, baniaste oraz dwustożkowate z niższą lub wyższą szyjką i różnie uformowanym wylewem. Na drugą grupę naczyń (zespół II) składały się pojemniki ręcznie lepiące obtacone w górnej części oraz toczone. Znalazły się tutaj różne typy morfologiczne: słabo profilowane, dwustożkowate z różnie uformowaną szyjką, cylindryczne, jajowate,

a także naczynia z silnie wywiniętym na zewnątrz brzegiem. Zdobione były najczęściej poziomymi i falistymi bruzdami, różnego typu ornamentem grzebykowym oraz stempelkowym. W zespole III znalazły się naczynia toczone, wykazujące cechy przejściowe w stosunku do naczyń późnośredniowiecznych (Hensel 1948, 273–290; 1971, 404–428).

Z nawarstwień kulturowych pozyskano 8045 fragmentów kości zwierzęcych. Materiały te zostały opracowane przez Edwarda Lubicz-Niezabitowskiego, jednak publikacja zawiera jedynie ogólne informacje z kilku grodów wczesnośredniowiecznych. Ze względu na utracenie tych źródeł w czasie drugiej wojny światowej ich powtórna analiza nie była możliwa. Niemal wszystkie wydobyte podczas badań wykopaliskowych kości pochodziły od zwierząt hodowlanych. Miały się wśród nich znajdować szczątki bydła domowego, świń, owiec, kóz, koni oraz psów. E. Lubicz-Niezabitowski wskazał, że na kłęckim grodzisku odkryto szczątki kury domowej. Zaledwie 0,3% kości miało pochodzić od zwierząt łownych¹⁵⁹. Najwięcej z nich (około 80 sztuk – 0,01%) stanowiły kości niedźwiedzia, pozostałe pochodziły od dzika, zająca, jelenia, sarny i dzikiej kaczki (Lubicz-Niezabitowski 1939/1948). W nawarstwieniach wczesnośredniowiecznych wystąpiły ponadto duże ilości ości rybich¹⁶⁰ (Hensel 1971, 438).

Wyniki badań prowadzonych w 1937 r. umożliwiły wstępnie określić chronologię kłęckiego zespołu grodowego. Analiza materiałów zabytkowych przeprowadzona przez W. Hensla pozwoliła wskazać, że gród powstał w IX lub na początku X w., co znalazło potwierdzenie w badaniach T. Janiaka w 2012 r. Po południowej stronie grodu zbudowano osadę podgrodową, która w 2. połowie X w. została obwiedziona podkowiastym wałem skrzyniowym opartym o fortyfikacje grodowe. W tej formie obiekt funkcjonować miał do 2. połowy XII w. (por. Kurnatowska, Łosińska 1983, 55; Kirschke, Prinke 1995). Kłęcko było jednym z głównych ośrodków ziemi gnieźnieńskiej, o czym świadczy wczesne pobudowanie tutaj kościoła pw. św. Jerzego w 1. połowie XI w. Najpewniej była to fundacja monarsza, gdyż do króla należało prawo prezenty (*Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej* II, 396; por. Janiak 2018, 166–175). Istniała tutaj też tawerna, będąca w 1243 r. w posiadaniu gnieźnieńskiego klasztoru Zakonu Rycerskiego Grobu Bożego w Jerozolimie, tzw. bożogrobców. O znaczeniu grodu świadczą również dwa skarby srebrne odkryte w jego pobliżu (Dydyński 1858). Kłęcko stało się także jednym z najwcześniej lokowanych na prawie średzkiem miast. W 1255 r. Bolesław Pobożny dokonał lokacji miasta na wschodnim

¹⁵⁹ Wyniki analiz archeozoologicznych E. Lubicz-Niezabitowskiego były podważane przez W. Hensla, który uważał, że dane te są zaniżone (1971, 438).

¹⁶⁰ E. Lubicz-Niezabitowski twierdził, że takich szczątków ryb w Kłęcku nie znaleziono (1939/1948, 168).

brzegu Małej Wełny, co zupełnie zmieniło kwestie funkcjonowania zespołu grodowego (Hensel 1948; 1971; Górczak 2002; Hlebionek 2017). W XIII lub XIV w. na miejscu dawnego grodu zbudowano murowany zamek. W 1312 r. Kłecko wymieniono jako potencjalne centrum *dystryktu*, jednostki terytorialnej która miała stać się podstawowym ogniwem administracji władających Wielkopolską książąt ze śląskiej linii Piastów. Ich usunięcie z dzielnicy sprawiło, że planowana reforma nie doszła do skutku (Gąsiorowski 1966). Królewskie Kłecko stało się centrum starostwa niegrodowego do którego należały okoliczne wsie: Polska Wieś i Golczewo. Do wójtostwa kłeckiego należała niedaleka wieś Pruchnowo. Miasto i zamek zostały zdobyte przez Krzyżaków w trakcie najazdu na Wielkopolską w 1331 r. Pod koniec XIV w. ośrodek miejski został ponownie zniszczony podczas zmagania wielkopolskich stronnictw możnowładczych, tzw. wojny Grzymalitów z Nałęczami (Dydyński 1858; Górczak 2002).

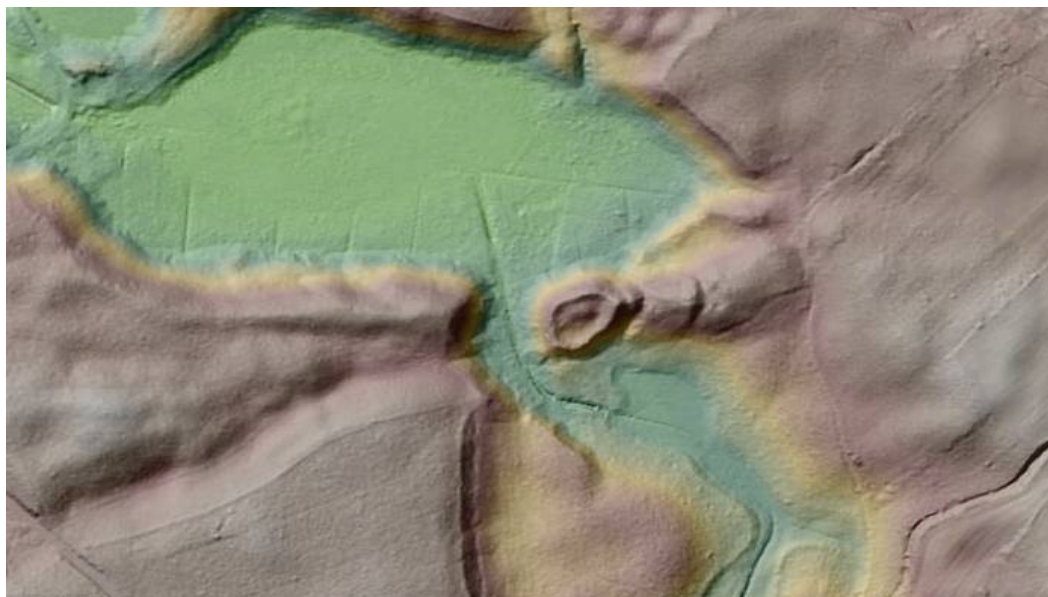
Po zniszczeniu zamku grodzisko opustoszało. Około 1616 r. wzniesiono na nim kościół pw. św. Barbary, wokół którego do XIX w. chowano zmarłych¹⁶¹. Zdecydowana większość grodziska została zniszczona podczas budowy infrastruktury drogowej i sportowej. Zniesiono też, najpewniej przy pomocy ciężkiego sprzętu, przynajmniej część konstrukcji odkrytych w 1937 r., a w wyniku osuszania się gruntu pozostałe uległy daleko posuniętej degradacji (por. Janiak 2012).

1.5. Pozostałe grody

Obiektem wyróżniającym się w regionie nietypową lokalizacją jest grodzisko w Kociąkowej Górcie (stan. nr 1 lub 1a), w literaturze określane również jako Nowagórka. Znajduje się 4 km na południe od Pobiedzisk i zbudowano je na południowym brzegu Cybiny, która ma w tym rejonie swoje źródło. Obecnie obiekt pozostaje zlokalizowany na zalesionym wzgórzu położonym na cyplu krawędzi doliny i z trzech stron otaczają go podmokłe łąki. Grodzisko należy do form pierścieniowatych, wklęsłych, z niewielkim wzniesieniem w środku kotlinki (Kowalenko 1938, 267, nr 318). Bywa określane jako dwuczłonowe (Kirschke, Prinke 1995). Jego średnica u podstawy wynosi około 100 m, zaś wewnątrz około 50 m. Korona wału od podstawy wzgórza sięga około 20 m wysokości, przy czym stoki są bardzo strome. Od pozostałej części wzgórza założenie odcięte jest

¹⁶¹ W trakcie badań w 2012 r. odsłonięto jeden grób, a liczne pochówki miały zostać odnalezione w latach 70–90. XX w. Doszło do tego bez współpracy z archeologami, podczas prac związanych z budową infrastruktury sportowej (Janiak 2012).

głębokim rowem. P. Schumacher podaje, że podczas rozkopywania obiektu znaleziono węgle drzewne, popiół, fragmenty ceramiki naczyniowej, kości zwierzęce oraz spalone ziarna zbóż (Schumacher 1924, 47). Niestety w późniejszych czasach stanowisko nie stało się miejscem badań wykopaliskowych, a jego chronologia ustalona została głównie w oparciu o badania powierzchniowe. Z tego powodu datowanie obiektu pozostaje niepewne. W. Hensel i Z. Hilczer-Kurnatowska (1972, 215) określili chronologię stanowiska na przełom faz D i E. Podczas weryfikacji stanowisk Z. Kurnatowska i A. Łosińska (1985) przypisały jego funkcjonowanie do fazy B, zaś Barbara Kirschke i Andrzej Prinke w katalogu grodów województwa poznańskiego przyjęli, że obiekt istniał w fazie B i E, zaś znajdująca się przy nim osada w fazach C i D (Kirschke, Prinke 1995). W nowszych opracowaniach przyjmuje się datowanie grodziska na VIII–IX w. (Kara 2009; Michalski, Makohonienko, Kara, Jasiewicz 2016, 220).

Ryc. 25. Kociałkowa Górk, stan. nr 1. Topografia okolic grodziska (geoportal.gov.pl).

Grodzisko w Sławnie miałoby się znajdować na szczycie wydłużonego naturalnego wzgórza morenowego otoczonego zabagnionymi łąkami i doliną niewielkiego cieku. Na owalnym u podstawy szczycie znajduje się obecnie drewniany kościół św. Rozalii z końca XVIII w., zaś na zboczach mieści się cmentarz (Dylik 1936, 84; Kowalenko 1938, 299; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 146–147). Od stożka w kierunku wschodnim i południowo-zachodnim odchodzą naturalnego pochodzenia wały morenowe. Charakter obronny stożkowej części nie został potwierdzony i wymaga przeprowadzenia

badan weryfikacyjnych. W literaturze przedmiotu przypuszcza się, że mogło to być grodzisko wklęsłe, które uległo silnej deformacji lub obiekt typu stożkowatego. W efekcie licznie przeprowadzanych badań powierzchniowych ze stanowiska pozyskano fragmenty ceramiki naczyniowej grubej roboty oraz całkowicie obtaczanej. Wskazuje to na użytkowanie obszaru wzgórza zarówno w starszych jak i w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (Dylik 1936, 84; Kowalenko 1938, 299; Kurnatowska, Łosińska 1983, 56; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 146–147; Kirschke, Prinke 1995).

Ryc. 26. Topografia rejonu domniemanego grodziska w Sławnie (geoportal.gov.pl).

Istnienie grodu w Pobiedziskach jest hipotetyczne i opiera się głównie na przesłankach historycznych. Obiekt o nieustalonym typie miał zostać zniszczony podczas najazdu Krzyżaków na Wielkopolskę w 1331 r. (Kustra 2013a). Podczas dotychczasowych badań archeologicznych prowadzonych na terenie miasta nie natrafiono na ślady fortyfikacji z omawianego okresu. O ile założenie istniało, to musiało zostać rozebrane lub zupełnie zniszczone. W miejscu określonym jako grodzisko w początku XX w. znaleziono podobno kamień żarnowy, jednak jego bliższa lokalizacja jest nieznana (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 88–89). Być może niewielkie założenie obronne istniało na półwyspie w południowej części Jeziora Małego, gdzie w późniejszym czasie wzniesiono zamek starościński (Pobiedziska, stan. nr 4). Podczas badań wykopaliskowych prowadzonych na półwyspie

2. Osady otwarte

Większość stanowisk archeologicznych na obszarze kasztelanii ostrowskiej łączonych z wczesnym średniowieczem została oznaczona na podstawie badań powierzchniowych. W ramach realizacji programu AZP zewidencjonowano łącznie 1122 stanowiska, na które składa się 1178 faktów archeologicznych. Wśród nich 223 jednostki określono w przyjętej nomenklaturze jako "osady". Ich uzupełnieniem, świadczącym o penetracji terenu, jest 261 "punktów osadniczych" oraz 651 "śladów osadniczych". Krajobraz kulturowy tworzą ponadto pozostałości 4 grodzisk pewnych oraz 3 domniemanych, 21 cmentarzysk oraz 12 znalezisk gromadnych (skarby kruszcowo-monetarne i monetarne), a także relikty 3 mostów. Tylko nieliczne spośród tych stanowisk zostały przebadane wykopaliskowo. Niestety materiały i dokumentacja z większości prac prowadzonych przed drugą wojną światową zaginęły, zachowały się w formie niekompletnej lub były prowadzone w sposób uniemożliwiający ich pełne wykorzystanie w badaniach syntetycznych. Pozyskane wówczas informacje można wykorzystać jako świadectwo określonych procesów o charakterze osadniczym lub gospodarczym, ich wartość często ogranicza się jednak do materiału dla badań statystycznych (por. Katalog stanowisk archeologicznych).

Osobnym zagadnieniem pozostaje problem wyznaczania zasięgów stanowisk archeologicznych. Przyjęte przez archeologów i urzędy konserwatorskie zasady wynikają ze stosowanej metodyki prowadzenia badań powierzchniowych. Ich weryfikacja jest możliwa dopiero w przypadku podjęcia badań wykopaliskowych. Taką szansę na większą skalę dały badania wyprzedzające związane z budową gazociągu tranzytowego Jamał-Europa. Spośród 12 stanowisk, dla których na powierzchni zarejestrowano obecność materiałów zabytkowych z wczesnego średniowiecza, jedynie w trzech przypadkach odkryto tak datowane obiekty osadnicze (Brzozogaj, stan. nr 21; Myszki, stan. nr 37; Rejowiec, stan. nr 2). Na podstawie wcześniejszych badań powierzchniowych dwa z nich w ewidencji AZP funkcjonowały jako "ślad osadniczy", a tylko jedno jako "osada". Kolejne struktury osadnicze zostały odkryte w Bielawach (stan. nr 8A) dopiero po odhumusowaniu terenu inwestycji, gdyż na powierzchni nie zarejestrowano materiałów zabytkowych. W przypadku pozostałych stanowisk pozyskano nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej (Łubowice, stan. nr 1; Kamionek, stan. nr 16) lub nie natrafiono na żadne tak datowane zabytki

(7 stanowisk)¹⁶². Podobne wyniki uzyskał Marek Chłodnicki prowadzący nadzory archeologiczne podczas budowy wodociągu w miejscowości Zbietka, gm. Mieścisko. Inwestycja miała charakter liniowy i przebiegała przez trzy stanowiska datowane na wczesne średniowiecze (Zbietka, stan. nr: 19, 23 i 31). W wykopach nie natrafiono jednak na ślady obiektów archeologicznych, a jedyne znaleziska ograniczyły się do tych zebranych z powierzchni (Chłodnicki 1996). Brak pozostałości obiektów osadniczych w prowadzonych wykopach liniowych nie przesądza jednak o uznaniu tych obszarów za niezamieszkane, gdyż pole obserwacji badawczej przy tego typu inwestycjach pozostaje ograniczone, a dyspersja materiałów archeologicznych może znacząco odbiegać od rzeczywistej lokalizacji i rozmiaru dawnych struktur osadniczych (por. Niedziółka 2018).

Znaczącym mankamentem badań powierzchniowych jest również kwestia ustalenia chronologii zarejestrowanych stanowisk. Z reguły jedynym pozyskanym podczas prospekcji terenowej materiałem archeologicznym są fragmenty ceramiki naczyniowej. Często znaleziska te są jednak zbyt nieliczne lub pozbawione cech dystynktywnych, które pozwoliłyby dokładnie określić chronologię. Problem ten pogłębia się w przypadku stanowisk wielofazowych. Z tego powodu datowanie znacznej liczby stanowisk odkrytych podczas realizacji programu AZP zostało określone bardzo ogólnie na wczesne średniowiecze. Dotyczy to niemal połowy zarejestrowanych jednostek (por. Katalog stanowisk archeologicznych; Plan 5). Niestety takie określenie chronologii nie pozwala na ich wykorzystanie przy analizie osadniczej, której celem jest prześledzenie dynamiki zmian osadniczych w regionie, w ramach poszczególnych faz wczesnego średniowiecza. Znacznym mankamentem jest również zbyt szerokie datowanie obejmujące kilka stuleci (np. fazy A–C, lub B–D), szczególnie w przypadku zespołów obejmujących niewielką liczbę znalezisk. W dysertacji uwzględniono głównie stanowiska, których chronologia została uściślona przynajmniej w odniesieniu do faz wydzielonych w periodyzacji wczesnego średniowiecza według W. Hensla (1950, 5).

W przypadku najstarszego horyzontu osadniczego zdecydowano się połączyć w całość znaleziska przypisane do faz A i B. W znacznej mierze wynika to z konieczności weryfikacji początku pojawienia się na terenie Wielkopolski społeczności reprezentujących tzw. wczesnosłowiański model kultury materialnej. Wobec braku stanowisk archeologicznych

¹⁶² Podczas badań wykopaliskowych nie zarejestrowano śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego (poza badaniami powierzchniowymi) na stanowiskach: Bielawy, stan. nr 8; Dziećmiarki, stan. nr 38; Kamionek, stan. nr 16; Zakrzewo, stan. nr 28; Zakrzewo, stan. nr 38/39 (odkryto palenisko, ale nie pozyskano żadnego materiału zabytkowego pozwalającego na datowanie obiektu); Myszki, stan. nr 28 i 29.

powiązanych z tym fenomenem, których datowanie opierałoby się na bezwzględnych wyznacznikach chronologicznych, być może należy przyjąć postulowaną przez niektórych badaczy tezę o pojawieniu się tego typu społeczności w środkowej Wielkopolsce dopiero od około połowy VII w. (Pawlak, Pawlak 2018). Przyjmując tę tezę, znaczna część fazy A wczesnego średniowiecza (około 400–600 r. n.e.), na omawianym obszarze byłaby pozbawiona osadnictwa reprezentującego słowiański model kulturowy. Z tego powodu zdecydowano się połączyć znaleziska przypisane do obu okresów i traktować je jako jeden horyzont osadniczy (por. Kara 2009; dla regionu gnieźnieńskiego: Janiak, Strzyżewski 2001).

2.1. Osadnictwo z fazy A–B

Do najstarszego horyzontu osadniczego na obszarze późniejszej kasztelanii ostrowskiej, łączonego z fazą A–B wczesnego średniowiecza, można przypisać 24 stanowiska archeologiczne. Z tej liczby 10 sklasyfikowano jako osady, 1 jako punkt osadniczy i 13 jako ślady osadnicze (por. Katalog stanowisk archeologicznych; Plan 1). Większość występuje wzdłuż rynny polodowcowej zajętej przez jeziora: Kłęckie, Gorzuchowskie i Lednica oraz w powiązaniu z biegiem rzek: Główny i Małej Wełny. Stanowiska te można pogrupować w cztery zespoły. Ślady osadnictwa zarejestrowano również tuż poza przyjętą granicą omawianego obszaru, na wschodnim brzegu Małej Wełny w Łubowie (stan. nr 26; por. Dębska, Dębski 2013).

Największa koncentracja znalezisk związanych z początkami osadnictwa wczesnośredniowiecznego w regionie zarejestrowana została w południowej strefie jeziora Lednica. Przy krańcu akwenu, po zachodniej stronie wypływającej zeń rzeki Główny, zasiedlone zostały lokalne przewyższenia, górujące nad zabagnionymi rozlewiskami niewielkich prawych dopływów cieków. Większe skupiska ceramiki naczyniowej datowanej na ten okres występują na stanowiskach sklasyfikowanych jako "osady": Moraczewo nr 3, 4, 10 i 16. O penetracji najbliższej okolicy świadczą pojedyncze fragmenty pozyskane ze stanowisk: Moraczewo nr 11, Lednogóra nr 8, 21, 33, 52 oraz Kocanowo nr 2. Na północ od moraczewskiego kompleksu osadniczego¹⁶³ ślady osadnictwa zarejestrowano w pobliżu Ostrowa Lednickiego, na wschodnim brzegu jeziora (Dziekanowice, stan. nr 21). Do strefy tej najpewniej można zaliczyć również pojedyncze znalezisko na zachodnim brzegu jeziora

¹⁶³ Nazwy tej używam umownie, Moraczewo to wieś powstała w XIX w. na surowym korzeniu bez związku z osadnictwem wczesnośredniowiecznym (por. Linetty 2021b).

(Skrzetuszewo, stan. nr 18). Wykopaliskowo rozpoznano jedynie struktury na stanowisku nr 21 w Dziekanowicach. Pozostałe znaleziska pochodzą z badań powierzchniowych.

Kolejne skupisko osadnicze wyróżnić można w okolicach jezior Biezdruchowo i Jerzyńskiego. Składają się na nie znaleziska pozyskane ze stanowisk: Jerzyn, stan. nr 1 i 6; Pobiedziska, stan. nr 1, 6, 41; Złotniczki, stan. nr 6. Stanowisko nr 1 w Jerzynie (NSO 198) wyznaczono podczas badań powierzchniowych w 1913 r. Zachowały się zebrane wówczas ułamki naczyń ceramicznych, jednak dokładna lokalizacja miejsca ich znalezienia pozostaje nieznana¹⁶⁴. Również pozostałe stanowiska na tym terenie zaewidencjonowano na podstawie wyników prospekcji terenowych.

Trzecią strefę osadniczą wyznaczają znaleziska występujące przy jeziorach: Kłęckim i Gorzuchowskim oraz przy rzece Małej Wełnie. Główne stanowiska składające się na tę strefę są od siebie oddalone o około 5 km, jednak mają bezpośrednie połączenie drogą wodną poprzez Małą Wełnę i akweny, przez które ciek ten przepływa. Jedno stanowisko zewidencjonowane według AZP jako "osada", znajduje się na krawędzi wysoczyzny przy wschodnim brzegu Jeziora Gorzuchowskiego (Czechy, stan. nr 8), kolejne w pobliżu brodu przy przewężeniu Jeziora Kłęckiego (Polska Wieś, stan. nr 5). Trzecie zlokalizowane jest na równinie, na zachód od Małej Wełny (Brzozogaj, stan. nr 21). W ich okolicy natrafiono również na ślad penetracji w postaci znalezisk pojedynczych fragmentów ceramiki naczyniowej (Kłęcko, stan. nr 25; Sulin, stan. nr 7). Badania wykopaliskowe przeprowadzono na stanowisku w Polskiej Wsi oraz w Brzozogaju. Pozostałe jednostki wyznaczono na podstawie badań powierzchniowych.

Ostatnia strefa osadnicza składa się z pojedynczego stanowiska, które wyznaczono w oparciu o znaleziska fragmentów naczyń ceramicznych podczas badań AZP (Kakulin, stan. nr 2). Znajduje się ono w pewnym oddaleniu, bo około 13–15 km na północny zachód, od strefy powstałej wzdłuż jezior Kłęckiego i Gorzuchowskiego. Leży jednak przy jednym z dopływów Małej Wełny, a rzeka ta, podobnie jak inne ciek w regionie, stanowić mogła dogodny szlak komunikacyjny łączący oddalone od siebie skupiska osadnicze. O dużej wartości tego mikroregionu dla kolonizatorów świadczy jego intensywne zasiedlenie w kolejnych fazach wczesnego średniowiecza. Stanowisko zostało zarejestrowane podczas badań powierzchniowych przeprowadzonych przez ks. Wierbińskiego w 1928 r. Znalaziono wówczas 23 fragmenty ceramiki naczyniowej, które obecnie znajdują się w zbiorach Muzeum

¹⁶⁴ Materiały znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, nr inw. MAP 1913: 368.

Archeologicznego w Poznaniu¹⁶⁵. Podczas badań weryfikacyjnych realizowanych w ramach programu AZP stanowisko zweryfikowano negatywnie (por. Hensel 1959, 12).

Kolejną strefę zasiedlenia w okolicy zlokalizować można w Łubowie (stan. nr 26), tuż poza rynną glacialną stanowiącą dolinę Małej Welny, którą przyjęto za strefę graniczną omawianego obszaru. Podczas badań związanych z budową drogi ekspresowej zarejestrowano w tym miejscu bogate ślady osadnictwa, w tym również obiekty osadnicze ze schyłku VII i początków VIII w. Mimo, że teren ten znajduje się poza wyznaczonym obszarem badawczym, to społeczność tam zamieszkująca najpewniej użytkowała obszar po obu stronach doliny, a także utrzymywała kontakty z pozostałymi grupami ludzkimi w regionie, wykorzystując dogodne połączenia drogą wodną (Dębska, Dębski 2013).

Spośród wymienionych powyżej stanowisk archeologicznych, łączonych z najstarszą fazą osadnictwa o charakterze słowiańskim, większość zarejestrowano na podstawie znalezisk fragmentów ceramiki naczyniowej pozyskanej podczas badań powierzchniowych. Jedynie trzy miejsca zostały przebadane wykopaliskowo. Rozpoznane ślady osadnictwa znajdują się w Dziekanowicach (stan. nr 21), Polskiej Wsi (stan. nr 5) oraz Brzozogaju (stan. nr 21). Ślady osadnictwa na Ostrowie Lednickim, których charakter jest dyskusyjny, przez niektórych badaczy datowane są na koniec fazy B–początek fazy C i zostaną omówione w dalszej części pracy (Łastowiecki 1989a; Wrzeński, Kara 2016a; por. Żurowski 1952; 1953).

Fragment osady w Dziekanowicach rozpoznał wykopaliskowo J. Kostrzewski w 1931 r. Umieszczenie badanych reliktyw¹⁶⁶, na północ od zabudowań dworskich, wskazuje, że była to najpewniej część stanowiska obecnie zaewidencjonowanego jako Dziekanowice, stan. nr 21¹⁶⁷. W trakcie prac wykopaliskowych zarejestrowano ślady czterech obiektów w postaci przebarwień na powierzchni pola. Dwa z nich wyeksplorowano. Do omawianego horyzontu chronologicznego należy zaliczyć obiekt określony jako jama III. Był to "ciemny plac o wymiarach 320×210 cm" (Hensel 1950, 206). W wypełnisku zalegały fragmenty naczyń ceramicznych oraz polepa, węgle drzewne i kości zwierzęce. Ułamki naczyń pochodziły z pojemników grubej roboty, słabo profilowanych i z płaskimi dnami. Na jednym fragmencie znajdował się ornament w postaci poziomych bruzd wykonanych patykiem.

¹⁶⁵ Fragmenty naczyń znajdują się w ewidencji pod nr. inw. 1928: 192, nr kat. 1928: 964.

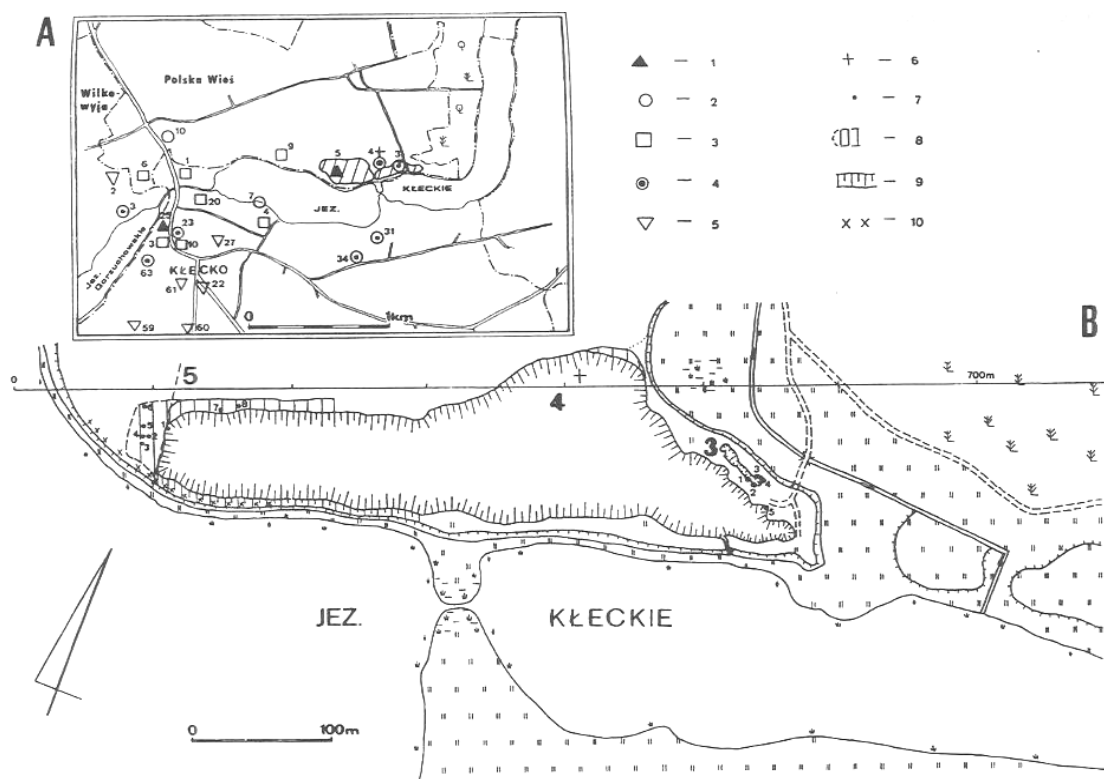
¹⁶⁶ J. Kostrzewski oznaczył je jako Dziekanowice stan. 3 (Hensel 1950, 205).

¹⁶⁷ W obrębie tego stanowiska najpewniej znajduje się kolejna osada zlokalizowana powierzchniowo i zewidencjonowana przez J. Kostrzewskiego jako stan. nr 4. Miała się ona znajdować nad jeziorem, na zachód od stan. nr 3. (por. Hensel 1950, 207).

Możliwe było częściowe zrekonstruowanie jednego naczynia ręcznej roboty. Był to średniej wielkości esowaty garnek, słabo profilowany, z płaskim dnem. Na podstawie tego znaleziska chronologię użytkowania jamy III określono na przełom fazy A i B (Hensel 1950, 205–207; Kurnatowska, Łosińska 1990, 144).

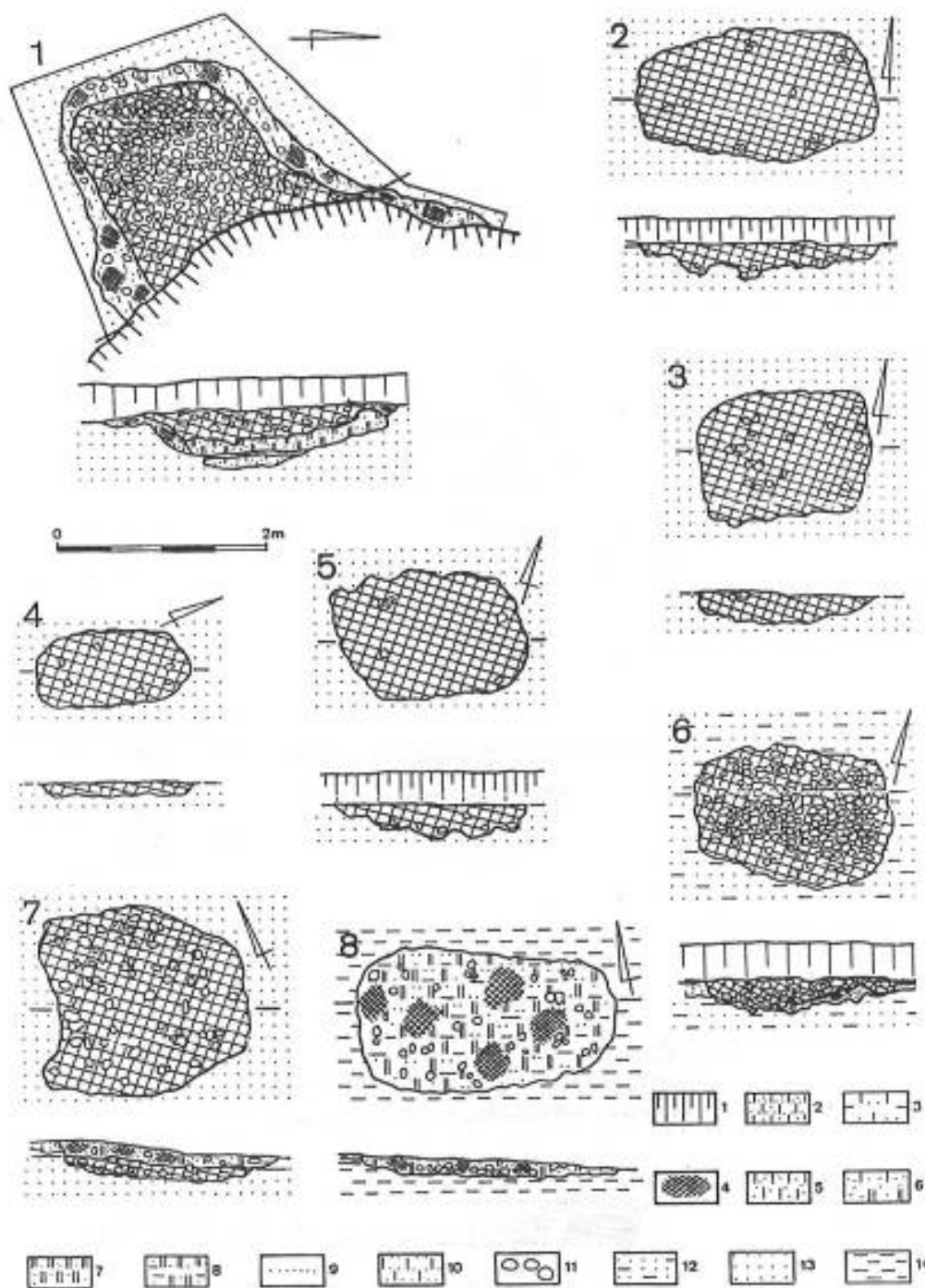
Kolejne stanowisko, na którym rozpoznano struktury osadnicze ze starszych faz wczesnego średniowiecza odkryto w Polskiej Wsi (stan. nr 5). Zlokalizowane jest ono po północnej stronie jeziora Kłęckiego, około 1 km na wschód od grodziska. W pobliżu znajduje się przewężenie jeziora, dawniej użytkowane jako bród¹⁶⁸ i nieistniejąca dziś miejscowość Przybroda. Przebadano tylko wschodnią część stanowiska, gdyż zachodnia uległa zniszczeniu w wyniku działalności kopalni kruszywa, w której pozyskiwano piasek i żwir. Część nawarstwień kulturowych zarejestrowano w profilu skarpy kopalnianej. Badaniami objęto tereny przylegające do piaśnicy od zachodniej, północnej i południowej strony. Warstwę humusu zdjęto na długości dochodzącej do 250 m. Odcinek po północnej stronie wyrobiska miał 7–15 m szerokości, a po południowej, pomiędzy kopalnią i brzegiem jeziora, od 6 do 10 m. Po zachodniej stronie wyrobiska odsłonięto pas szerokości 27–30 m. Struktury osadnicze odkryto w zachodniej oraz północnej strefie. Na zachód od piaśnicy zarejestrowano sześć obiektów, a dwa kolejne od północy. Odległość między skrajnymi, na linii zachód-wschód, wynosiła 68×27 m. Odkrywką wzdłuż jeziora, po południowej stronie wybieżyska, uwidoczniła jednolitą warstwę kulturową ze śladami spalenizny rozciągającą się na odcinku około 150 m długości (w tym około 60 m na terenie nieodsłoniętym od zachodu, gdzie ślady warstwy odsłoniła głęboka orka) (Strzyżewski 1998, 202).

¹⁶⁸ Bród ten został wykorzystany w 1656 r. przez Szwedów podczas walk z wojskami polskimi toczonymi w okolicy Kłęcka (Dydyński 1858, 43).

Ryc. 28. Polska Wieś, stan. nr 5. Lokalizacja stanowiska (za Strzyżewski 1998).

Odsłonięte obiekty miały formę palenisk, często z wielowarstwowymi brukami. Zalegały na głębokości 28–40 cm. Miały formę nieregularnie nieckowatą i zagłębione były w piaszczysty lub gliniasty calec. Obiekt nr 1 we wschodniej części został zniszczony podczas pozyskiwania kruszywa. Zorientowany był na osi północny wschód-południowy zachód. Zachowane wymiary wynosiły 244 cm długości, 260 cm szerokości oraz 60 cm miąższości. Zarejestrowane ślady spalenizny wzdłuż krawędzi obiektu sugerują, że mógł to być budynek o konstrukcji słupowej. W jego stropowej partii zalegały warstwy bruku kamiennego. Zachowane wymiary oraz układ nawarstwień w najbliższej okolicy skłoniły odkrywców do uznania go za pozostałości większego obiektu typu mieszkalnego. Pozostałe obiekty to duże paleniska o kształcie wydłużonych prostokątów z zaokrąglonymi narożnikami. Usytuowane były przeważnie na osi zachód-wschód z nieznacznymi odchyleniami. Większe rozmiary osiągnęły obiekty 2 i 8. Miały około 225–248×138–146 cm. Pozostałe mieściły się w wymiarach 148–198×80–192 cm. Miąższość obiektów 4 i 8 miała 14–18 cm, a pozostałych 32–34 cm. W wypełniskach zarejestrowano m.in. silnie przepalone kamienie oraz warstwy spalenizny. Pozyskano z nich fragmenty ceramiki naczyniowej, kości zwierzęce oraz bryłki polepy. Jedynie w najbliższej okolicy obiektów 6, 7 i 8 zarejestrowano płytką warstwę kulturową (Strzyżewski 1998, 202–205).

Ryc. 29. Polska Wieś, gm. KłECKO, stan. nr 5. Rzut i przekroje pionowe obiektów 1-8 (1 – humus: ciemnobrunatna próchnica; 2-3 warstwa II: 2 – szaro-brunatny piasek; 3 – szaro-brunatna spieczona glina; 4-11 - wypełnisko obiektów: 4 – spalenizna; 5 – żółto-brunatny piasek; 6 – szary piasek; 7 – ciemnoszary i ciemnoszaro-brunatny piasek; 8 – ciemnobrunatny piasek gliniasty; 9 – jasnożółty piasek; 10 – szaro-brunatny piasek; 11 – kamienie polne; 12-14 cielec: 12 – żółto-brunatna glina spieczona; 13 – żółto-brunatny i jasnoszary piasek; 14 – żółto-rdzawo-brunatna glina) (za Strzyżewski 1998, 203, ryc. 2).

Pozyskane podczas badań szczątki kości zwierzęcych były silnie rozdrobnione. Wśród nich 42,6% należało do świni, 37% do bydła, 9,3% do owcy. Pozostałe 11,1% pochodziły od zwierząt łownych: dzika, jelenia, sarny i tura (Strzyżewski 1998, 207). Spośród 144 fragmentów¹⁶⁹ ceramiki naczyniowej 85% należało do naczyń ręcznie lepionych bez użycia koła garncarskiego. W niektórych przypadkach zauważono ślady mogące sugerować bardzo słabe obtaczanie. Zdołano wydzielić 11 naczyń, nie licząc pojedynczych skorup. W zespole tym przeważają pojemniki jajowate z krótkimi brzegami wygiętymi na zewnątrz oraz nierównymi płaskimi dnami. Jeden garnek należał do naczyń szerokootworowych, lejkowato rozchylonym na zewnątrz. Z obiektu nr 8 pozyskano fragmenty dużego naczynia zasobowego. Wśród naczyń formowanych z wykorzystaniem koła garncarskiego znajdują się pojemniki jajowate oraz esowato profilowane (Strzyżewski 1998, 204–207).

Analiza ceramiki naczyniowej pozwoliła określić chronologię odkrytych obiektów. Za najstarszy uznano obiekt nr 8. Materiał z niego pozyskany wydatowano na przełom VI i VII–początek VII w. Funkcjonowanie pozostałych obiektów określono na VII–VIII/IX w. Badający stanowisko Cz. Strzyżewski odkryte struktury uznał za ślady osady otwartej (Strzyżewski 1998, 207). Interpretację taką podtrzymał M. Dulicz (2001, 228).

Odminną funkcję odkrytym obiektom przypisuje M. Kara. Zwrócił on uwagę na brak lub nikłość warstwy kulturowej, a także występowanie materiałów ruchomych niemal wyłącznie w obrębie obiektów. Ponadto w śladach spalenizny, również w przypadku obiektu nr 1, nie upatruje pozostałości po konstrukcjach drewnianych budynków. M. Kara zauważa podobieństwo odkrytych obiektów do struktur uznawanych za obrzędowe paleniska (Krzyszowski 2010) lub grobów ciała palnych w typie Alt Kābelich. Jednak przez wzgląd na brak kości ludzkich w obiektach interpretuje je jako substytuty tego typu grobów (Kara 2009, 190–194).

Wydaje się, że w swojej interpretacji M. Kara niesłusznie zanegował obecność śladów konstrukcji naziemnych oraz brak warstwy kulturowej. Stanowisko w nieznannej części zostało zniszczone podczas pobierania kruszywa, a w partii przebadanej wykopaliskowo było użytkowane rolniczo, co z pewnością miało destrukcyjny wpływ na płytko zalegające nawarstwienia kulturowe. Obecność nieznacznej miąższości warstwy stwierdzono

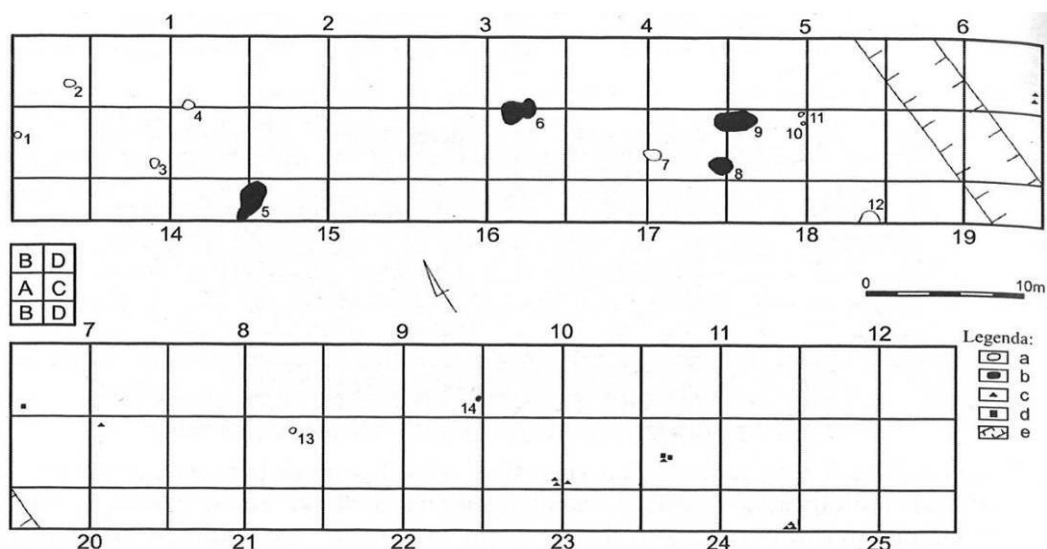
¹⁶⁹ Poza fragmentami naczyń wczesnośredniowiecznych w wypełniskach obiektów i na powierzchni znaleziono 98 fragmentów naczyń z okresu wpływów rzymskich oraz ułamek ceramiki kultury amfor kulistych w obiekcie nr 4. Autor badań wiąże te znaleziska ze zniszczonymi przez osadnictwo wczesnośredniowieczne starszymi nawarstwieniami (Strzyżewski 1998, 205).

przy niektórych obiektach, zaś jednolita warstwa ze spalenizną wystąpiła w południowej części stanowiska na długości około 150 m (Strzyżewski 1998, 202). Ponadto brak fragmentów przepalonych kości ludzkich, przy obecności takich szczątków pochodzących od zwierząt, zdaje się przemawiać za przychyleniem się do pierwotnej interpretacji stanowiska jako pozostałości po osadzie. Nie odrzucając jednoznacznie propozycji funeralnego (symboliczne groby) lub obrzędowo-kultowego (rytualne paleniska) charakteru stanowiska, skłaniam się do uznania odkrytych nawarstwień za fragment osady. Obiekt nr 1 uznaję za pozostałość budynku o konstrukcji ścian wykorzystującej słupy. Jego charakter funkcjonalny pozostaje nieokreślony. Pozostałe obiekty–paleniska najpewniej spełniały bliżej nieokreślone funkcje gospodarcze (por. Kara 2009).

W pobliżu stanowiska w Polskiej Wsi przebadano również fragment kolejnej osady datowanej na starsze fazy wczesnego średniowiecza. Stanowisko nr 21 w Brzozogaju zostało odkryte w 1994 r. podczas badań powierzchniowo-weryfikacyjnych wzdłuż linii przebiegu gazociągu tranzytowego Jamał–Europa¹⁷⁰. W kolejnym roku prace wykopaliskowe na zlecenie Fundacji UAM przeprowadził w tym miejscu Zespół Badań Archeologicznych Instytutu Prahistorii UAM pod kierownictwem Andrzeja Michałowskiego we współpracy z Jackiem Ratajczakiem. Obszar badań determinował przebieg inwestycji. Wykop mierzył 13 m szerokości i 125 m długości, obejmując 16,25 ara. W efekcie przeprowadzonych badań odkryto struktury osadnicze związane z kulturą łużycką oraz dwiema fazami zasiedlenia w okresie wczesnego średniowiecza: fazą B i E (Michałowski, Ratajczak 2008, 111–112).

Do starszego etapu zaliczono 5 obiektów, z których pozyskano materiały zabytkowe. Niepewna jest chronologia kolejnych 7 struktur pozbawionych znalezisk ruchomych, które jednak na podstawie charakteru ich wypełnisk, być może należałoby przyporządkować do omawianego horyzontu. Zespół obiektów pewnie związany ze starszymi fazami wczesnego średniowiecza składa się z 4 palenisk (nr 5, 6, 8, 9) i jednego dołka posłupowego (nr 14). Paleniska znajdowały się stosunkowo blisko siebie (skrajne w odległości 30 m), dołek posłupowy w znacznie większym oddaleniu (około 47 m).

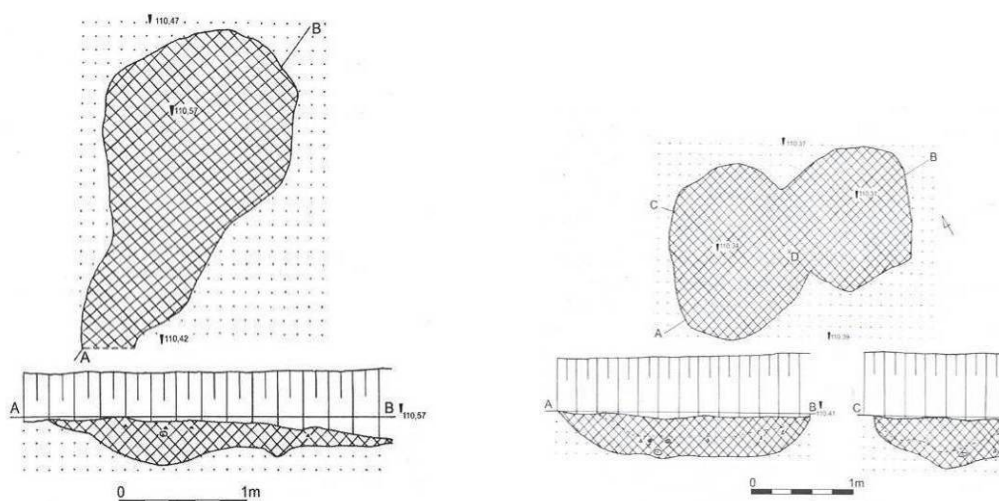
¹⁷⁰ Badania prowadzili: Marek Chłodnicki i Bogusław Okupny z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Ryc. 30. Brzozogaj, gm. KłECKO, stan nr 21. Zbiorczy plan obiektów odkrytych podczas badań związanych z budową gazociągu (a – obiekty archeologiczne; b – obiekty z fazy B; c – fragmenty ceramiki; d – fragmenty polepy; e – obszar zniszczony) (za: Michałowski, Ratajczak 2008).

Obiekt nr 5, o wymiarach 260×150 cm i miąższości 34 cm, miał kształt nieregularnie wydłużony i asymetryczny profil. Wypełnisko składało się z luźnego piasku i silnie zhumifikowanej spalenizny. W centralnej części obiektu, pod stropem, znajdowała się zwarta warstwa fragmentów naczyń ceramicznych. Z obiektu pozyskano 101 ułamków naczyń oraz połowę dwustożkowatego przęślika glinianego. Obiekt nr 6 to ósemkowate w rzucie poziomym palenisko, o wymiarach 240×160 cm. Jego profil był nieckowaty, a maksymalna miąższość wynosiła 40 cm. W wypełnisku wydzielono dwie warstwy. Stropowa szaro-czarna była silnie spiaszczona z mniejszą zawartością spalenizny. Dolna warstwa miała intensywnie czarną barwę i składała się z silnie rozdrobnionej spalenizny. Pod jej stropem zarejestrowano zwartą warstwę ułamków ceramiki naczyniowej. Z obiektu pozyskano 176 fragmentów pojemników ceramicznych, 26 bryłek polepy, dwa odlupki krzemienne, dwustożkowaty przęślik gliniany oraz oselkę kamienną. Obiekt nr 8 to okrągłe palenisko o nieckowatym profilu. Jego średnica wynosiła około 140 cm, a miąższość 31 cm. Wypełnisko tworzył piasek i silnie rozdrobniona spalenizna. Z nawarstwień pozyskano 14 fragmentów naczyń ceramicznych. Obiekt nr 9 to owalne palenisko o wymiarach 280×160 cm. W profilu miało kształt nieregularny, a maksymalną miąższość 28 cm. Na wypełnisko składał się piasek oraz silnie zhumifikowana spalenizna. Z obiektu pozyskano 6 fragmentów ceramiki naczyniowej. Węgle drzewne pochodzące z odkrytych palenisk zostały poddane analizie taksonomicznej. Ustalono, że w paleniskach palono drewnem drzew liściastych. Oznaczone próbki pochodziły

z olszy (*Alnus sp.*), klonu (*Acer sp.*), jesionu (*Fraxinus sp.*) oraz wiązu (*Ulmus sp.*) (Michałowski, Ratajczak 2008, 120).

Ryc. 31. Brzozogaj, gm. KłECKO, stan 21. Plany płaskie i profile obiektów nr 5 i nr 6 (za: Michałowski, Ratajczak 2008).

Ostatni obiekt (nr 14) dający się pewnie połączyć ze starszymi fazami wczesnego średniowiecza to dołek posłupowy. Jego średnica wynosiła około 40 cm, a maksymalna głębokość 17 cm. W wypełniku znajdowały się 2 fragmenty ceramiki naczyniowej. Zbliżone obiekty, z których jednak nie pozyskano materiałów ruchomych, pozwalających określić ich chronologię, to pięć dołków posłupowych (nr 2, 3, 4, 10, 11). Ponadto na stanowisku odkryto jamę o nieokreślonym przeznaczeniu (nr 7) oraz kolejną jamę, z której być może pozyskiwano glinę (nr 12). Brak uchwytnych układów stratygraficznych oraz funkcjonalnych nie pozwala jednak na ich pewne łączenie ze starszymi fazami wczesnego średniowiecza. Jednak jest to prawdopodobne ze względu na fakt, że materiały z tego okresu dominują nad znaleziskami z innych horyzontów czasowych (Michałowski, Ratajczak 2008).

Ustalenie chronologii odkrytych obiektów było możliwe dzięki licznym fragmentom ceramiki naczyniowej, pozyskanej głównie z obiektów (299 z 308 ułamków). Wszystkie fragmenty ceramiki pochodzą od naczyń wykonanych ręcznie, bez użycia koła garncarskiego. Analizowany materiał pozwolił na klasyfikację makromorfologiczną 7 pojemników. Były to nieznacznie różniące się od siebie formy garnki o esowatym profilu, w 6 przypadkach smukłe, a w jednym baniaste. Wszystkie miały płaskie dna i proste lub nieznacznie wychylone wylewy. Jedynie na dwóch fragmentach zarejestrowano ślady znajdującego się na brzusku ornamentu: po jednym przypadku listwy plastycznej i rytego

dookolnego żłobka. Materiał ten znajduje liczne analogie na stanowiskach datowanych na fazę B wczesnego średniowiecza zarówno na najbliższym obszarze (np. Dziekanowice, stan. nr 21; Łubowo, stan. nr 26), jak i na dalszych terenach Wielkopolski. Podczas badań wykopaliskowych poza ceramiką naczyniową pozyskano 2 przęśliki oraz oselkę kamienną, jednak te przedmioty nie należą do czułych chronologicznie i ustalenie na ich podstawie dokładniejszego datowania nie jest możliwe (Michałowski, Ratajczak 2008, por. Hilczerówna 1967a, 83; Pawlak, Pawlak 2008, 55; Dębska, Dębski 2013).

W wyniku badań na stanowisku rozpoznano ślady osadnictwa z fazy B wczesnego średniowiecza. Osada znajdowała się na równinie, w pobliżu krawędzi doliny Małej Wełny. Przebadany fragment najpewniej obejmuje teren użytkowany gospodarczo. Zarejestrowane cztery duże paleniska świadczą o tego rodzaju aktywności, jednak nie pozwalają jej bliżej sprecyzować. Być może niektóre obiekty służyły do wypału naczyń ceramicznych. Na obszarze nie objętym badaniami, leżącym na południe od odkrytych struktur, podczas prospekcji powierzchniowej natrafiono na liczne fragmenty analogicznej ceramiki naczyniowej. Pozwala to domniemać, że znajdują się w tym miejscu pozostałości kolejnych obiektów, w tym najpewniej również mieszkalnych (Michałowski, Ratajczak 2008).

Tuż poza linią graniczną późniejszej kasztelanii, za którą w tym rejonie uznają rynnę glacialną i płynącą jej dnem Małą Wełnę, natrafiono na ślady osadnictwa z najstarszego horyzontu kultury wczesnośredniowiecznej (Łubowo, stan. nr 26)¹⁷¹. Wśród licznych struktur dokumentujących bogate osadnictwo, odkryto 13 obiektów, których okres funkcjonowania określono na fazę B (Dębska, Dębski 2013).

Obiekt uznany za pozostałość budynku mieszkalnego miał wymiary 447×252 cm, a miąższość próchniczego wypełniska wynosiła 26 cm. W jego południowej części zarejestrowano ślady spalenizny i węgle drzewne, które uznano za prawdopodobne pozostałości paleniska lub spalonej konstrukcji zadaszenia. Na stanowisku odkryto również 3 paleniska, które miały kształt owalny i przekrój nieckowaty. Obiekty zinterpretowano jako ślady otwartych palenisk, choć nie wykluczono ich związku z ewentualnymi niezagłębionymi w ziemię budynkami mieszkalnymi, po których nie zachowały się ślady konstrukcyjne. Na stanowisku zarejestrowano ponadto 8 jam i dołek posłupowy¹⁷², które różniły się wielkością i miąższością nawarstwień, jednak nie zdołano określić ich funkcji (Dębska, Dębski 2013).

¹⁷¹ Na struktury osadnicze natrafiono podczas badań wykopaliskowych prowadzonych w związku z budową drogi szybkiego ruchu S5. Prace prowadził Michał Sip z ramienia Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu.

¹⁷² Interpretacja ta nie jest pewna, być może była to kolejna jama (Dębska, Dębski, 2013, 38)

Chronologię obiektów określono na podstawie analizy pozyskanych z ich wypełnisk ułamków ceramiki naczyniowej. Składały się na nie fragmenty naczyń formowanych ręcznie bez użycia koła, a także obtaczanych przykrawędnie. Jedynie nieliczne fragmenty nosiły ślady ornamentu, który wykonano głównie grzebykiem. Analiza ceramiki naczyniowej pozyskanej z obiektów pozwoliła zawęzić ich datowanie do 2. połowy VII–1. połowy VIII w. Rozpoznane obiekty uznano za pozostałość niewielkiej osady składającej się z jednego lub kilku domostw¹⁷³. Miała ona charakter rozproszony, a obiekty usytuowane były wzdłuż krawędzi niewielkiego cieku wodnego. Domostwa miały najpewniej lekką konstrukcję, gdyż w pobliżu obiektów nie stwierdzono śladów struktur zagłębionych w ziemię (Dębska, Dębski 2013).

2.2. Osadnictwo z fazy C

W kolejnych etapach rozwoju społeczności wczesnośredniowiecznych w środkowej Wielkopolsce zauważalna jest stale postępująca stabilizacja osadnictwa. W kontekście omawianego obszaru wyraża się to poprzez zwiększoną liczbę zarejestrowanych stanowisk archeologicznych, które występują na zdecydowanie większym obszarze. Następuje również zróżnicowanie form osadczych – pojawia się nowa kategoria osad – ufortyfikowane grody o charakterze stałych siedzib. Niewielkie enklawy osadnicze funkcjonujące w najstarszym okresie nie zanikają, a rozrastają się obejmując znaczniejsze przestrzenie. Zasiedlane są również nowe obszary, na których wcześniej nie odnotowano śladów osadnictwa (por. Kurnatowska 1991a; Kurnatowska, Kurnatowski 1991; 1993; Janiak, Strzyżewski 2001, 51–54; Kara 2009).

W odniesieniu do obecnego stanu badań przekłada się to na 87 stanowisk zarejestrowanych w ramach badań powierzchniowych lub rozpoznanych wykopaliskowo. Na tę liczbę składają się 4 grodziska, 26 stanowisk określonych jako "osady", 20 "punktów osadniczych" oraz 37 "śladów osadniczych". Chronologię zdecydowanej większości z nich określono na podstawie wyników analiz ceramiki naczyniowej. W wielu przypadkach, zwłaszcza dotyczących jednostek, na których pozyskano niewielką liczbę znalezisk, datowanie jest określone szeroko (np. fazy B–C) lub ogólnie na starsze/wczesne fazy wczesnego średniowiecza. Wszystkie one zostały przypisane do niniejszego horyzontu osadniczego, zawierającego się pomiędzy pojawieniem się i krzepnięciem pierwszych

¹⁷³ Stanowiska nie przebadano w całości, a jedynie na obszarze inwestycji.

społeczności wczesnośredniowiecznych, a okresem, kiedy w regionie następują znaczne zmiany związane z kształtowaniem się pierwotnej domeny Piastów, wyrażającej się m.in. inicjowaniem budowy nowych grodów. Omawiany horyzont obejmuje okres od przełomu VIII/IX w. (schyłek fazy B) po przełom IX/X w., maksymalnie do lat 20. X w. (początek fazy D₀ dla środkowej Wielkopolski – Kara 2004; 2006; 2009).

Zarejestrowane w terenie ślady osadnictwa z fazy C wykazują tendencje zbliżone do występujących we wcześniejszym okresie. Podobnie jak w horyzoncie A–B, zasiedlenie w regionie wyraźnie powiązane jest z przebiegiem głównych cieków. Rzeki: Główna i Mała Węlna wraz z ich dopływami i jeziorami, przez które przepływają, stanowią podstawową oś dla rozwijającego się osadnictwa. Zagospodarowane zostają jednak nie tylko nadbrzeżne terasy i stoki dolin, ale również dalsze tereny wysoczyzny. W relacji do wcześniej zarejestrowanych enklaw, zamieszkiwanych przez niewielkie społeczności lokalne, na wszystkich tych obszarach zauważalne jest zagęszczenie śladów osadnictwa. Szczególnie jest to widoczne przy południowym krańcu jeziora Lednica i górnym biegu Główny, gdzie wcześniej zanotowano najliczniej występujące pozostałości osadnictwa z fazy A–B. Obszar ten, najpewniej w wyniku kolonizacji wewnętrznej, stał się lokalnym centrum, w którym w 2. połowie IX w. zbudowano gród (Moraczewo, stan. nr 1). Kolejne dwa tego typu ufortyfikowane obiekty, znajdowały się w okolicy: na Ostrowie Lednickim (od końca IX w.) oraz na południowych krańcach omawianego obszaru (Kociałkowa Górka/ Nowa Górka, stan. nr 1; przed początkiem X w.; Kara 2009). Zwiększyła się również liczba zarejestrowanych stanowisk w rynnach jezior: Lednica, Gorzuchowskiego i Kłęckiego. Nadal też funkcjonowała społeczność zamieszkująca nad Główną w sąsiedztwie jezior: Jerzyńskiego i Biezdruchowo. Gwałtowny rozwój osadnictwa nastąpił na północno-zachodnim obszarze późniejszej kasztelanii ostrowskiej, w okolicach Podlesia Wysokiego i Popowa Kościelnego. Enklawa z najstarszego horyzontu osadniczego, zaznaczająca się pojedynczym stanowiskiem, znacząco się rozwinęła wkraczając na obszary wysoczyzny. O postępującej intensywności zasiedlenia świadczy liczba 18 stanowisk archeologicznych łączonych z omawianym okresem (4 osady, 4 punkty osadnicze, 10 śladów osadniczych). W tym czasie pojawiły się również nowe kompleksy osadnicze. Znaczniejsze powstały na północnym skraju jeziora Łopienno, w środkowym biegu Małej Węlny na wysokości Rybna, przy Jeziorze Turostowskim, a także na skraju Puszczy Zielonki (Stęszewko, stan. nr 7).

Zdziwienie budzi brak śladów osadnictwa po zachodniej stronie górnego biegu Małej Węlny (przed wpłynięciem do Jeziora Kłęckiego). Może to być wynikiem stanu rozpoznania

archeologicznego terenu, gdyż wzdłuż tego ciekę zarejestrowano kilka stanowisk, których chronologię określono ogólnie na wczesne średniowiecze (por. Katalog stanowisk archeologicznych; Plan 5).

Spośród omawianych stanowisk jedynie na sześciu przeprowadzono badania wykopaliskowe, które potwierdziły obecność struktur datowanych na fazę C. Trzy z nich sklasyfikowano jako osady otwarte, kolejne to grodzisko w Moraczewie. Prawdopodobne obiekty i nawarstwienia kulturowe z okresu poprzedzającego budowę grodu odkryto m.in. na Ostrowie Lednickim (stan. nr 1 i 2). Choć interpretacja odsłoniętych nawarstwień pozostaje dyskusyjna, to panuje zgoda co do datowania budowy najstarszego grodu w końcu IX w. lub w początku X w. (Łastowiecki 1989a; Górecki, Łastowiecki 2016; Wrzesiński, Kara 2016a). Kolejne ślady odsłonięto na łądzie, w najbliższej okolicy wyspy (Dziekanowice, stan. nr 21). Ponadto niezwykle interesujące relikty odkryto na stanowisku nr 6 w Polskiej Wsi, w bezpośrednim sąsiedztwie miejsca, gdzie w nieco późniejszym okresie powstał gród kłęcki. Na pozostałości struktur osadniczych natrafiono również podczas badań przeprowadzonych przez archeologów niemieckich w 1944 r. w Rybnie Małym (Rybienku). Do schyłkowej części omawianego okresu przypisać należy również ślady zarejestrowane na Ledniczce (Rybitwy–Ledniczka, stan. nr 4) oraz odkryte w ostatnim czasie relikty mostu łączącego tę wyspę z lądem (Rybitwy, stan. nr 28). Badania wykopaliskowe prowadzone na tych stanowiskach jeszcze nie zostały zakończone, jednak już wstępne wyniki wskazują na wyjątkową rolę wyspy dla miejscowej społeczności (Pydyn, Popek, Dębicka, Radka 2018; Pydyn, Popek 2020).

Najstarsze ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Ostrowie Lednickim, łączone z horyzontem przedgrodzowym, stwierdzono w kilku punktach wyspy. W układzie chronologiczno-stratygraficznym przygotowanym przez M. Łastowieckiego odpowiada im I poziom osadniczy. Zaliczono do niego warstwy ciemnoszarego piasku zarejestrowane bezpośrednio na stropie calca, w których zalegały niewielkie ilości fragmentów naczyń pradziejowych¹⁷⁴ i wczesnośredniowiecznych. Ponadto z horyzontem tym połączono trzy struktury, zinterpretowane jako relikty obiektów mieszkalnych oraz rozległą jamę.

¹⁷⁴ Ostrów Lednicki był użytkowany również we wcześniejszych okresach, a najstarsze odkryte ślady można wiązać z penetracją tych terenów przez neolityczną ludność kultury pucharów lejkowatych (około 3700 – 1900 p.n.e.). Nieliczne pozostałości ich obecności skupiają się na wywyższeniu południowym wyspy (znaleziono pojedyncze fragmenty ceramiki oraz topór kamienny). Z późniejszych okresów występują ślady przebywania tutaj ludności z okresu epoki brązu (kultura łużycka – 1350/1300 do około 500/400 p.n.e.) i okresu wpływów rzymskich. W tych czasach wokół jeziora funkcjonowały osady otwarte, a na terenie Wielkopolskiego Parku Etnograficznego w Dziekanowicach przebadano cmentarzysko ciałopalne z okresu kultury pomorskiej (500–200 p.n.e.) (por. Górecki 1982-84; Dzieciolowski 1991; Kaczmarek 2013; Wawrzyniak 2021).

Ślady te zarejestrowano głównie w południowej części wyspy, na lokalnym przewyższeniu¹⁷⁵, gdzie w późniejszym okresie zbudowano najstarszy gród lednicki, a następnie pałac książęcy. Nawarstwienia o zbliżonym charakterze występują również w północno-wschodniej części wyspy¹⁷⁶ (Łastowiecki 1989a; 1993b; 2000; Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994, 24; por. Wrzesiński, Kara 2016a; Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 53–57).

Podczas badań na podgrodziu, prowadzonych u podnóża wału grodowego w rejonie bramy w 1960 r. przez G. Mikołajczyk odkryto fragmenty dwóch zagłębień w calcu, określone mianem jam. Ich geneza mogła być antropogeniczna, ale dopuszczano również pochodzenie naturalne. Nie zarejestrowano śladów po jakichkolwiek konstrukcjach. Wypełnisko jam stanowiła czarna próchnica, w obrębie której zalegały niewielkie ilości kości zwierzęcych oraz fragmenty ceramiki naczyniowej. Ułamki pochodziły od naczyń ręcznie lepionych tzw. grubej roboty oraz od pojemników górami obtaczanych, a ich chronologię odkrywczynie określiła na czas od VIII do połowy X w. (Mikołajczyk 1963, 213–214, ryc. 2a). Materiały te nie znalazły się wśród zbioru, na podstawie którego koncepcję rozwoju osadnictwa przygotował M. Łastowiecki¹⁷⁷ (1989a).

Do najstarszego poziomu osadniczego na Ostrowie Lednickim M. Łastowiecki zaliczył jamę odkrytą w południowej części wyspy (ar 148) podczas badań prowadzonych w 1950 r. przez K. Żurowskiego poniżej nawarstwień najstarszego grodu lednickiego (Łastowiecki 1989a, 27; Żurowski 1952, 434; 1953, 120, 124). Jama miała kształt owalny i średnicę około 300×400 cm. W profilu była nieckowata, a maksymalna miąższość wynosiła 80 cm. Na spągu znajdowało się kilka luźnie ułożonych kłód dębowych. Z dolnych partii obiektu pozyskano kilkanaście kości zwierzęcych oraz fragmenty ceramiki naczyniowej pochodzącej z pojemników ręcznie lepionych, których chronologię odkrywca określił na VII, a może nawet VI w. K. Żurowski nie podjął się przy tym określenia przeznaczenia jamy, ale powiązał ją z najstarszym osadnictwem na wyspie (Żurowski 1952, 434). Podczas opracowywania pozostałości budownictwa mieszkalnego na Ostrowie Lednickim

¹⁷⁵ Wyspa pierwotnie składała się z kilku naturalnych wyniesień (Kasprowicz 2016).

¹⁷⁶ Pozostałości najstarszych nawarstwień na terenie grodu – stan. nr 1, zarejestrowano podczas badań w 1950 r. (wykop X, warstwa II), 1951 r. (ar 148, jama); w latach 1961–1966 (wykop II, warstwa VII/VI oraz wykop X, warstwa IV), podczas badań sondażowych związanych z budową zadaszenia nad ruinami palatium w 1978 r. i badań architektoniczno-archeologicznych budowli w latach 1987–1990 (sondaże), a także w latach 1996–1997 (warstwa IV). Na podgrodziu (stan. nr 2) do najstarszego horyzontu zaliczono obiekt z warstwy IVa odkrytej podczas badań na arze 558 oraz obiekt ze stropu warstwy V (wykop I/1981) (Łastowiecki 1989a; 1993b; 2000; Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994, 24; por. Wrzesiński, Kara 2016a).

¹⁷⁷ Opracowanie materiałów ceramicznych dotyczyło znalezisk pozyskanych w latach 1960–1966 we wnętrzu grodu oraz w latach 1970–1978 (Łastowiecki 1989a, 18).

jama uznana została za relikw mieszkalnej półziemianki (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994, 24).

Kolejny obiekt łączony z najstarszym osadnictwem to skupisko kamieni, które zostało określone jako palenisko. Obiekt odkryto w wykopie zlokalizowanym około 30 m na południe od przyczółka mostu wschodniego (ar 558) (Łastowiecki 1989a, 27). Miało ono około 150 cm średnicy¹⁷⁸, a w pobliżu zarejestrowano ślady belek, które uznano za pozostałości ścian. Obiekt zinterpretowano jako prawdopodobne czasowe schronisko rybackie (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994, 24). W pobliżu kamieni znajdowały się fragmenty naczyń ceramicznych ręcznie lepionych, bez śladów obtaczania, których chronologia została określona na VIII–IX w.¹⁷⁹ (Łastowiecki 1989a, 27).

Z omawianym horyzontem M. Łastowiecki połączył również konstrukcje odkryte w 1991 r. podczas badań przyczółka mostu wschodniego. Odkryto tutaj, zalegające w calcu do około 20–30 cm głębokości, dwa rzędy kołeczków o średnicy 5–8 cm. Lednicki archeolog uznał, że być może wyznaczają one zarys obiektu o plecionkowych ścianach. Z nawarstwień na stropie calca pozyskano 40 fragmentów naczyń ceramicznych, z których 70% pochodziło od naczyń górami obtaczanych, a 30% od pojemników obtaczanych całkowicie. Odsłonięte konstrukcje stratygraficznie znajdowały się poniżej warstwy związanej z budową mostu w 963/964 r. Na tej podstawie M. Łastowiecki funkcjonowanie konstrukcji określił na czas między przełomem VIII i IX w. a połową X w. (Łastowiecki 2000, 29–30).

Zarówno z nawarstwień zaliczonych do 1 poziomu osadniczego M. Łastowieckiego, jak i z obiektów, pozyskano niewielką liczbę materiałów źródłowych. Składa się na nie 8 zabytków wydzielonych (nóż żelazny, oprawka z poroża, dwa fragmenty obrobionego poroża oraz 4 fragmenty żelaza, w tym blaszkę i drut/igłę) (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020). Na pozostałe znaleziska składają się fragmenty naczyń ceramicznych. Stanowią je nieliczne ułamki naczyń ręcznie lepionych należących do wyrobów tzw. "grubej roboty" (18,2%); obtaczanych przykrawędnie (48,5%) albo maksymalnie do załomu brzuśca (33,3%). W większości należą do pojemników o prostych formach, bez śladów ornamentyki. Na tej podstawie badacz określił chronologię 1 poziomu osadniczego na VIII w. odpowiadający końcowi fazy B–początkowi fazy C wczesnego średniowiecza, którą jednak następnie rozciągnął również na IX w. (Łastowiecki 1989a; 1993b). Takie określenie

¹⁷⁸ Według J. Wrzesińskiego i M. Kara skupisko kamieni miało około 200×150–300 cm (Wrzesiński, Kara 2016a, 80).

¹⁷⁹ W opracowaniu budownictwa mieszkalnego chronologię początku przedgradowej osady otwartej cofnięto do przełomu VII i VIII w. (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1994, 24).

chronologii najstarszych nawarstwień potwierdziły przeprowadzone w roku 2020 badania weryfikacyjne przeprowadzone dla starszych i nowych materiałów odkrytych w południowej części wyspy przez D. Banaszak, A. Kowalczyka i A. Tabakę (2020).

Odkryte struktury zinterpretował jako pozostałości otwartej osady o luźnej zabudowie (Łastowiecki 1989a; 1993b). Hipoteza ta była zgodna z wcześniejszą koncepcją rozwoju osadnictwa na wyspie stworzoną przez K. Żurowskiego, który jednak osadę otwartą datował na VI–VII w. (Żurowski 1952).

Podczas badań związanych z konserwacją palatium prowadzonych w 2009 r. przez M. Łastowieckiego przy południowej ścianie kaplicy odkryto niewielki fragment jamy. Jej partia stropowa została zniszczona. Miała długość 180 cm (na osi północ-południe) i zagłębiona była w gliniasto-piaszczysty calej na 75 cm. Na spągu zalegały pozostałości drewna, w postaci dużych zwęglonych fragmentów dyli, być może będące śladem po podłodze. Z wypełniska jamy wyeksplorowano fragmenty ceramiki naczyniowej. Należały one do pojemników słabo profilowanych, obtaczanych przy krawędzi i nieornamentowanych. Ich chronologia określona została na fazę B/C wczesnego średniowiecza (Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020, 54).

Ustaleniom M. Łastowieckiego krytycznie przyjrzeni się J. Wrzeński i M. Kara. Weryfikacji poddali zarówno chronologię najstarszych poziomów osadniczych, jak i interpretację odkrytych struktur. Odrzucili datowanie zespołów ceramiki naczyniowej, uznając je za zbyt wczesne. Nie znając całego materiału rozpoznanego przez M. Łastowieckiego, przytoczyli argumenty o przynależności niektórych z wymienionych przez niego form do późniejszych okresów¹⁸⁰, a także o długim przeżywaniu się prymitywnie lepionych, nieornamentowanych naczyń zasobowych, znajdowanych nawet w kontekstach datowanych na 1. połowę X w. Zauważyli brak śladów spalenizny w skupisku kamieni zinterpretowanym jako palenisko, uznając je za fragment umocnienia stromego zbocza zatoki pierwotnie głęboko (na około 50 m) wcinającej się w wyspę. Zbliżone bruki zarejestrowano również w innym punktach nabrzeża oraz przy obniżeniach/zatokach występujących pomiędzy wyniesieniami (Wrzeński, Kara 2016a, 80–81; por. Łastowiecki 1989a).

Również w przypadku pozostałych obiektów odrzucili funkcję mieszkalną. Rzędy kołeczków tkwiących w calu w sąsiedztwie mostu wschodniego uznali za umocnienia stoku zatoki, o który oparto konstrukcję przeprawy. W przypadku jamy odkrytej przez

¹⁸⁰ Naczynie typu Menkendorf według E. Schulda (1956), które zostało umieszczone na tablicy z najstarszymi znaleziskami ceramicznymi z Ostrowa Lednickiego (por. Łastowiecki 1989a; Wrzeński, Kara 2016a).

K. Żurowskiego w pobliżu wyniesienia, na którym zbudowano palatium, J. Wrzeński i M. Kara stwierdzili, że najpewniej stanowiła ona część fundamentu pobudowanego w tym miejscu drewniano-ziemnego wału najstarszego grodu lednickiego (Wrzeński, Kara 2016a, 80–85). W konkluzji odrzucili możliwość istnienia na Ostrowie Lednickim otwartej osady o luźnej zabudowie naziemnej i półziemiankowej datowanej na VIII–IX w. Odkryte nawarstwienia połączyli z okresem budowy najstarszej warowni na wyspie i datowali ją na 1. połowę X w. W opinii tych badaczy byłby to pierwszy horyzont osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Ostrowie Lednickim, co jednocześnie nie wyklucza okresowej penetracji osadniczej wyspy we wcześniejszym okresie. Wizja początków zasiedlenia Ostrowa Lednickiego przedstawiona przez J. Wrzeńskiego i M. Kara zgadza się z hipotezą A. Nowaka, który relikty najstarszego grodu uznawał za najstarsze ślady stałego osadnictwa na wyspie (Wrzeński, Kara 2016a, 85; por. Nowak 1972).

Wydaje się jednak, że nowsze odkrycia w obrębie palatium wskazują, że obszar ten był jednak użytkowany osadniczo i nie podlegał jedynie sezonowej penetracji. O ile argumentacja dotycząca przypisywania funkcji mieszkalnej skupisku kamieni oraz kołków tkwiących w strefie przybrzeżnej zdaje się zbyt daleko idąca, to istnienie niewielkiej osady na południowym wzniesieniu można uznać za wysoce prawdopodobne. Należałoby do niej zaliczyć rozległą półziemiankę (12 m²) odkrytą w 1950 r. przez K. Żurowskiego, a także fragmentarycznie rozpoznaną jamę odkrytą przy murze kaplicy pałacowej w 2009 r. Osada funkcjonowałaby najwcześniej na przełomie faz B i C. Ustalenia te należy jednak uznać za wstępne i wymagające pełnej weryfikacji.

Pozostałości pewnych obiektów osadniczych zarejestrowano w najbliższym sąsiedztwie Ostrowa Lednickiego, na wschodnim brzegu jeziora. Z początkiem omawianego okresu związanych jest jeden z obiektów odkrytych na stanowisku nr 21 w Dziekanowicach. J. Kostrzewski, prowadzący tutaj w 1931 r. badania, stwierdził obecność czterech obiektów archeologicznych, z których dwa rozpoznał wykopaliskowo. Pierwszy przypisany został do fazy A–B i omówiony wcześniej, zaś drugi, określony jako jama I należy wiązać z początkiem omawianego okresu. Obiekt, jama I, to nieregularny, okrągły ciemny obiekt o wymiarach 140×230 cm i miąższości 45 cm. Z jego nawarstwień pozyskano nóż żelazny oraz fragmenty naczyń grubej roboty, a także jeden ułamek całkowicie obtaczany z silnie wywiniętym wylewem, który został uznany za przypadkowy wtwór. Na podstawie analizy materiałów ceramicznych chronologię jamy określono na przełom fazy B i C (Hensel 1950, 205–207; Kurnatowska, Łosińska 1990, 144).

Niewyjaśnione póki co pozostaje zagadnienie najstarszego osadnictwa na Ledniczce (Rybitwy–Ledniczka, stan. nr 4). Stanowisko to było badane głównie w obrębie stożkowatego nasypu, na którym odkryto pozostałości siedziby rycerskiej z XIV/XV–XV w. Zarejestrowane wówczas nieliczne fragmenty naczyń ceramicznych z okresu wczesnego średniowiecza wystąpiły w warstwie VII zalegającej na calcu¹⁸¹. Chronologia tych materiałów została przypisana ogólnie do X–XIII w. Niewielka ilość danych pozwoliła jedynie stwierdzić, że teren ten był użytkowany we wczesnym średniowieczu, ale ze względu na znikomość źródeł, charakter tego osadnictwa nie został określony (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1996).

Nowe światło na zagadnienie osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Ledniczce rzuciły wyniki podwodnych badań archeologicznych. W efekcie badań nieinwazyjnych związanych z rozpoznaniem podwodnego dziedzictwa archeologicznego, przeprowadzonych w toni jeziora Lednica w 2017 r., natrafiono na pozostałości przeprawy mostowej łączącej Ledniczkę z lądem (Rybitwy, stan. nr 28)¹⁸². Odkryto 5 pali tkwiących w dnie akwenu oraz 12 poziomych elementów zlokalizowanych w ich pobliżu. Miejsce odkrycia reliktyw mostu znajduje się w największym odcinku dzielącym wyspę od brzegu, który na tej osi ma około 100 m. Należy przypuszczać, że tyle wynosiła długość przeprawy mostowej. Jej szerokość na obecnym etapie badań jest niemożliwa do określenia. Na potrzeby analizy chronologiczno-przestrzennej założenia z trzech pali oraz jednej z belek z rumowiska (nr V) pobrano próby w celu ustalenia datowania bezwzględnego. Jedynie dla belki zdołano określić czas ścięcia drzewa przypadający na okres po 1293 r. (próba pozbawiona była bieli), czyli najpewniej na przełom XIII i XIV w. Dla próby z jednego z pali (P1) wykonano badania radiowęglowe. Uzyskano datę 1085±30 BP, która po kalibracji z prawdopodobieństwem 68,2% wskazuje na okres 900–993 (900–922: 22,3%; 948–993: 45,9%), jako czas pozyskania drewna. Natomiast z podobieństwem 95,4% można ją datować na lata 894–1016 (894–932: 30,5%; 937–1016: 64,9%). Uzyskane wyniki wskazywałyby więc na istnienie w tym miejscu dwóch przepraw mostowych: pierwszej wzniesionej w 2. połowie X w. oraz kolejnej powstałej na przełomie XIII i XIV w. (Pydyn, Popek, Dębicka, Radka 2018).

¹⁸¹ W najniższej części tej warstwy natrafiono na pojedyncze fragmenty pradziejowych naczyń ceramicznych (Górecki, Łastowiecki, Wrzesiński 1996).

¹⁸² Prace prowadzono w ramach projektu „Kolebka Piastów – archeologiczne prospekcje podwodne w rejonie jeziora Lednickiego” realizowanego zespół Zakładu Archeologii Podwodnej UMK w Toruniu we współpracy z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy oraz Stowarzyszeniem Naukowym Archeologów Polskich oddział w Warszawie pod kierownictwem A. Pydyna.

Uzyskane wyniki, mimo że o charakterze wstępnym, stały się asumptem do podjęcia badań wykopaliskowych na Ledniczce przeprowadzonych w latach 2021–2022 przez A. Kowalczyka i Ewę Pawlak. Zasadniczym celem prac było odkrycie przyczółka mostowego, ale założono również wykop w miejscu podkowiastego wału znajdującego się na przedpolu kopca. Poniżej poziomu gliniastego jądra nasypu na przedpolu stożka odsłonięto nawarstwienia świadczące o wcześniejszym osadnictwie. Na badanej przestrzeni odkryto jedynie warstwę kulturową silnie nasyconą fragmentami ceramiki naczyniowej, którą wstępnie można datować na koniec fazy C¹⁸³. Planuje się kontynuację badań zarówno podwodnych, jak i naziemnych, które być może pozwolą dokładniej określić charakter osadnictwa na Ledniczce i jej miejsce w ramach lednickiego kompleksu osadniczego we wczesnym średniowieczu.

Kolejne znaczące dla badanej tematyki struktury osadnicze odkryto na stanowisku nr 6 w Polskiej Wsi, gm. Kłęcko. Badania wykopaliskowe w 2014 r. przeprowadził Łukasz Kaczmarek z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Stanowisko znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska w Kłęcku (około 170 m na wschód). Obszar ten został rozpoznany podczas badań AZP i na podstawie znalezionych wówczas 23 fragmentów ceramiki naczyniowej sklasyfikowany jako osada wczesnośredniowieczna¹⁸⁴. Materiał ceramiczny występował na obszarze około 1,2 ha, co miało odpowiadać zasięgowi hipotetycznej osady. Badania wykopaliskowe poprzedzone zostały prospekcją magnetometryczną przeprowadzoną w 2013 r. przez Mateusza Cwalińskiego. Na podstawie uzyskanych wyników pomiarów określono prawdopodobne granice stanowiska. Właśnie w strefie granicznej, przy silnie zabagnionej łące, założono cztery wykopy o łącznej powierzchni 79 m². Zlokalizowano je zarówno na obszarze rozpoznanym magnetometrycznie, jak i poza nim. W efekcie prowadzonych prac zarejestrowano relikty obiektów nieruchomych oraz pozostałości konstrukcji drewnianych, których chronologię określono na wczesne średniowiecze (Kaczmarek 2015).

¹⁸³ Dane o charakterze wstępnym uzyskane od Ewy Pawlak, za które serdecznie dziękuję.

¹⁸⁴ Badania powierzchniowe w 1991 r. przeprowadził Cz. Strzyżewski, który wraz z Józefem Bednarczykiem ustalił chronologię pozyskanych źródeł archeologicznych. Poza materiałami z wczesnego średniowiecza pozyskano fragment ceramiki naczyniowej z okresu rzymskiego, której większą liczbę pozyskano podczas badań wykopaliskowych (Kaczmarek 2015, 213).

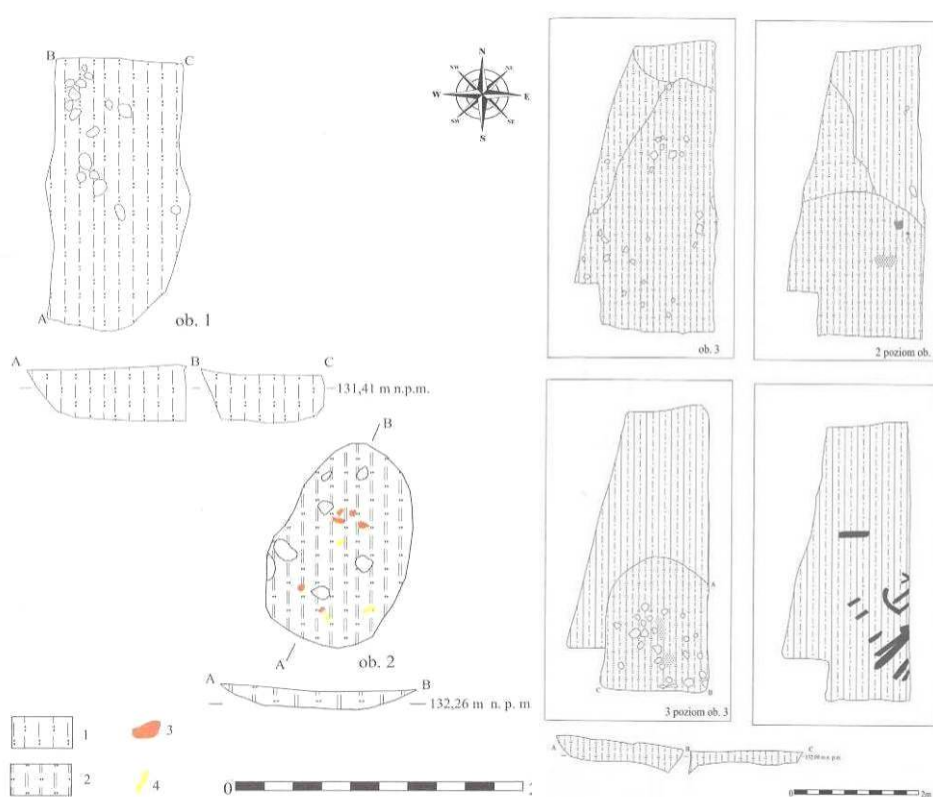

Ryc. 32. Polska Wieś, stan. nr 6. Lokalizacja wykopów w nawiązaniu do wyników badań magnetometrycznych (za Kaczmarek 2015; oprac. M. Cwaliński, J. Niebieszczański, M. Jaeger z uzupełnieniami Ł. Kaczmarka).

W najbardziej na północ zlokalizowanym sondażu nr 3 natrafiono na trzy obiekty nieruchome: dwa paleniska i pozostałości zagłębionego w ziemię budynku. Obiekt 1 został częściowo uchwycony w narożniku wykopu. Było to nieregularnie czworoboczne palenisko o wymiarach 190×100 cm, w profilu nieckowate, o miąższości około 45 cm. Na jego stropie zalegało niewielkie skupisko drobnych kamieni, a wypełnisko tworzyła czarna próchnica z węglami drzewnymi. Z obiektu pozyskano fragmenty naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęce (Kaczmarek 2015).

W zalegających poniżej nawarstwieniach odkryto dwa kolejne obiekty, które należy rozpatrywać wspólnie. Obiekt 3 został zarejestrowany fragmentarycznie. Wydaje się, że był on ukierunkowany południkowo. W partii stropowej miał kształt nieregularnie czworoboczny o wymiarach 375×214 cm, a w części spągowej przyjmował formę owalu o wymiarach 160×190 cm. W profilu był nieckowaty, a maksymalna miąższość wynosiła 40 cm. Wypełnisko było dwuwarstwowe. W części stropowej tworzyła je ciemnoszara próchnica z drobnym żwirem. Przy krawędziach obiektu zarejestrowano obecność trzech niewielkich skupisk średniej wielkości kamieni. Z tą częścią obiektu 3 należy łączyć również palenisko

(obiekt 2). Miało ono kształt owalny o wymiarach 130×100 cm, w profilu nieckowaty, o miąższości 15 cm. W wypełniku składającym się z szaro-czarnej próchnicy zalegały drobne kamienie, kości zwierzęce oraz fragmenty ceramiki naczyniowej. Dającą się wydzielić część spągową obiektu 3 tworzyła ciemnoszara próchnica, w której zarejestrowano bruk kamienny wraz ze znacznej wielkości fragmentami polepy o płaskich powierzchniach¹⁸⁵. Poniżej obiektu znajdowały się ułożone na linii północny zachód-południowy wschód bierwiona. Odkryto 7–9 rzędów drewna. Również z tej partii wypełniska obiektu pozyskano fragmenty naczyń ceramicznych (górami obtaczanych i obtaczanych przykrawędnie) oraz kości zwierzęce (Kaczmarek 2015, 219–221).

Ryc. 33. Polska Wieś, stan. nr 6. Plan płaski i profile obiektów nr 1 i 2 oraz kolejne poziomy obiektu nr 3 (za: Kaczmarek 2015).

Obiekt został uznany za pozostałości częściowo zagłębionego w ziemię budynku. Jego konstrukcja nośna opierała się na pionowych słupach z wieńcem z kamieni. Podłoże obiektu wzmocniono podkładem z drewna, a przy budowie wykorzystano również

¹⁸⁵ Na fragmentach polepy nie stwierdzono odcisków i negatywów po elementach konstrukcyjnych (Kaczmarek 2015, 250).

glinę, która mogła być użyta do budowy klepiska lub zagłębionych w ziemię ścian. Charakter budynku nie został określony, jednak ze względu na ślady podłogi oraz urządzenie grzewcze w postaci paleniska, można się domyślać, że była to półziemianka pełniąca funkcję mieszkalną¹⁸⁶ (Kaczmarek 2015, 219).

W sondażu 4 znajdującym się kilkanaście metrów na południowy wschód od rozpoznanych pozostałości budynku natrafiono na ślady jamy. Miała ona kolisty kształt o średnicy 50 cm. W profilu była nieckowata i miała 35 cm miąższości. Wypełnisko tworzyła szaro-brunatno-żółta próchnica, z której pozyskano ułamki naczyń ceramicznych oraz fragment wiosła drewnianego. Obiekt uznano za jamę śmietniskową (Kaczmarek 2015, 222).

Poza obiektami o charakterze mieszkalno-gospodarczym na stanowisku odkryto pozostałości konstrukcji drewnianych. Odsłonięto je w trzech wykopach (sondaże 1, 2, i 4). Konstrukcje zalegały w układzie liniowym na osi północny wschód-południowy zachód. Składały się one z drewnianych kołków i faszyny. Wbite pionowo lub pod kątem pale, o średnicy do 20 cm, niekiedy tworzyły wiązki – wieńce filarowe, o które oparte były układane poziomo kołki i faszyna. Szerokość całej konstrukcji osiągała 2,5 m. O jej ciągłości świadczy uchwycenie w trzech oddalonych od siebie wykopach badawczych (w sondażu 1: około 6 m, w sondażu 2: około 6,8 m, w sondażu 4: 2 m). Przebieg konstrukcji drewnianych pokrywał się z krawędzią wyniesienia, na którym zarejestrowano liczne fragmenty ceramiki naczyniowej. Z tego powodu przynajmniej w części można go uznać za pozostałość po umocnieniach linii brzegowej dla znajdującej się najpewniej na wyniesieniu centralnej części osady. Ł. Kaczmarek dopatruje się w odsłoniętej konstrukcji nie tylko umocnienia stoku wzniesienia, ale również traktu komunikacyjnego w postaci grobli, łączącej osadę z pobliskim grodem. Stok wyniesienia w późniejszym czasie został umocniony w niektórych miejscach warstwą bruku kamiennego (Kaczmarek 2015).

¹⁸⁶ Na temat wyróżników identyfikujących obiekty mieszkalne por. Dulinicz, 2001, 120.

Ryc. 34. Polska Wieś, stan. nr 6. Rzut poziomy konstrukcji drewnianej nr 1 (za: Kaczmarek 2015).

Z nawarstwień kulturowych i obiektów pozyskano liczny zespół fragmentów naczyń ceramicznych oraz przedmioty z kości, poroża i drewna. Odkryte wyroby: kołec z poroża, kołec z kości, fragment oprawki kościanej oraz fragment obrobionej kości, a także drewniane wiosło nie pozwalają na dokładniejsze określenie chronologii. Wskazują jednak na ściśle osadniczy charakter stanowiska. Datowanie odkrytych reliktyw zabudowy określono na podstawie analizy ceramiki naczyniowej. Nieliczne fragmenty pochodziły z pojemników ręcznie lepionych bez śladów obtaczania lub obtaczanych przykrawędnie (łącznie 4% zbioru). Największa część zespołu pochodziła z naczyń wykonanych ręcznie i obtaczanych do największej wydutości brzośca (61,4%) oraz obtaczanych całkowicie (34,5%) (Kaczmarek 2015).

Na podstawie analizy materiałów archeologicznych oraz stratygrafii wydzielono dwa horyzonty czasowe funkcjonowania stanowiska. Starszy poziom osadniczy, datowany na okres od przełomu VIII i IX w. do końca X–przełomu X i XI w., obejmował m.in. półziemiankę i jamę śmietniskową oraz konstrukcje drewniane umacniające krawędź wzgórza. Materiał ceramiczny zarejestrowany w wyższych warstwach wskazuje

na użytkowanie obszaru również w okresie od XI do XII w. Z młodszym okresem łączone jest palenisko (obiekt 1) oraz umocnienie kamienne stoku wzniesienia (Kaczmarek 2015).

Analiza archeozoologiczna kości zwierzęcych odkrytych w trakcie badań wykopaliskowych wskazuje, że mięso i inne produkty pochodzenia zwierzęcego pozyskiwano niemal w całości dzięki hodowli bydła, świń, owiec i kóz. Szczątki zwierząt dzikich i ptactwa stwierdzono incydentalnie. Zauważono jednak odrębne preferencje w diecie mięsnej w poszczególnych fazach funkcjonowania osady. Podczas starszego horyzontu miało miejsce większe spożycie wołowiny, zaś w młodszym większym zainteresowaniem cieszyła się wieprzowina. Poziom konsumpcji baraniny i koziny był zbliżony. Być może było to odbiciem możliwości gospodarczych mieszkańców osady, kiedy w starszym okresie istniały bardziej sprzyjające okoliczności dla wypasania zwierząt na wolnych przestrzeniach, które z czasem, w związku z zagęszczeniem osadnictwa, wyraźnie się zmniejszyły i doprowadziły do zmian w hodowli (Waszczuk 2015).

Ostatnim punktem, w którym rozpoznano struktury osadnicze łączone z fazą C, jest Małe Rybno (Rybienko), gm. Kiszkowo. Do odkrycia doszło przypadkowo w 1944 r. a badania przeprowadziła E. Schlicht z zarządzanego przez Niemców Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Stanowisko znajduje się na południe od Małego Rybna na wschodnim skraju zabagnionej doliny Małej Wólnej, jednak nie dysponujemy dokładniejszymi danymi lokalizacyjnymi. W wyniku podjętych prac stwierdzono obecność kilku palenisk kamiennych i licznych ułamków ceramiki naczyniowej. Brakuje innych informacji wspomnianych wyżej badań. Obecnie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu znajduje się 10 fragmentów naczyń obtaczanych górą, 1 fragment całkowicie obtaczany, 8 toczonych ceglanych i stalowszarych pozyskanych z tego stanowiska¹⁸⁷. Na podstawie analizy tych zabytków chronologię stanowiska określono na fazy C–D wczesnego średniowiecza oraz na pełne średniowiecze (Lipińska 1959, 254; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 451).

¹⁸⁷ Materiały znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu; nr inw. 1944:18, nr kat. 1944:87 (Lipińska 1959, 254).

2.3. Osadnictwo z fazy D

Na fazę D wczesnego średniowiecza przypada okres największego znaczenia Ostrowa Lednickiego, który stał się jednym z centralnych grodów władztwa wczesnopiastowskiego, a następnie, u schyłku tego okresu, pozycję tę utracił w wyniku najazdu Brzetysława I w 1038/1039 r. Wzrost znaczenia regionu uwidocznił się głównie poprzez inwestycje budowlane poczynione w lednickim grodzie, ale również poprzez intensyfikację zasiedlenia. Zmiana jaka nastąpiła w obrazie osadniczym ma charakter skokowy w wymiarze ilościowym oraz jakościowym. Liczba mieszkańców regionu zdecydowanie wzrosła, a zagospodarowane zostały znaczne połacie terenu dotychczas nie podlegającego intensywnej eksploatacji. Pojawiły się też nowe kategorie znalezisk. W związku z wprowadzeniem religii chrześcijańskiej zmianie uległ m.in. obrządek pogrzebowy. W miejsce dotychczas praktykowanego ciałopalenia pojawiły się rzędowe cmentarzyska, na których stosowano inhumację. Ważkość regionu uwidacznia się również poprzez znaleziska skarbów kruszcowo-monetarnych i monetarnych. W stosunku do fazy C widoczny jest niemal trzykrotny wzrost liczby stanowisk, których chronologię określono na fazę D (232 stanowiska). Przekłada się to na 90 stanowisk sklasyfikowanych jako osady, 54 jako punkty osadnicze oraz 69 jako ślady osadnicze. Ponadto na omawianym obszarze znajdowały się 2 grodziska (choć mogło być ich nawet 5 – jednak nie funkcjonujących jednocześnie). Niewykluczone, że z tym okresem należy również wiązać 9 cmentarzysk, na których miejscowa społeczność chowała swoich zmarłych, w tym przypuszczalną nekropolię rodziny monarszej. W okolicy znaleziono także 6 skarbów srebrnych. Na wyróżnienie zasługują również dwa mosty prowadzące na Ostrów Lednicki, stanowiące niezwykle istotny element w przestrzeni osadniczej. W rysującym się na podstawie znalezisk archeologicznych obrazie osadnictwa z fazy D nie sposób doszukiwać się wyraźnych enklaw osadniczych, gdyż niemal cały obszar, na którym występują korzystne dla uprawy roli warunki glebowe, został pokryty siecią osad. Niewielka liczba znalezisk w północno-wschodniej części regionu zdaje się wynikać ze stanu badań archeologicznych oraz jakości przeprowadzonych prospekcji terenowych w ramach AZP. Świadczyć o tym może zdecydowanie mniejsza liczba stanowisk zarejestrowanych w tej części regionu, odbiegająca zagęszczeniem od okolicy. Ponadto w przypadku znacznej części z uwzględnionych w ewidencji stanowisk chronologia została określona ogólnie na wczesne średniowiecze, bez odniesienia do konkretnych faz. Biorąc pod uwagę statystykę większość z nich należałoby przypisać do fazy D lub E.

Najpewniej do fazy D należy odnieść formowanie się zrębów administracji książęcej związanej z zarządzaniem regionem. Zapewnienie odpowiedniej aprowizacji powstałej na Ostrowie Lednickim rezydencji piastowskiej z pewnością wymagało daleko posuniętej organizacji całego zaplecza osadniczego i odpowiedzialnych za to służb. Stopniowo kształtowały się również granice, początkowo wyznaczane w oparciu o przestrzeń użytkowaną przez wspólnotę opolną, a następnie w związku z zagęszczeniem osadnictwa przyjmujące formę liniową¹⁸⁸. Centralne miejsce w regionie zajął gród na Ostrowie Lednickim, który stał się ośrodkiem władzy, początkowo monarszej, a z czasem siedzibą lokalnego urzędnika książęcego – kasztelana ostrowskiego.

Zarówno wyspowy gród, jak i znajdujące się w jego bezpośrednim sąsiedztwie stanowiska archeologiczne należą do najlepiej rozpoznanych. Badania wykopaliskowe przeprowadzono m.in. na osadach znajdujących się przy mostach łączących Ostrów Lednicki z lądem: od zachodu jest to stanowisko Rybitwy nr 12, zaś od wschodu Dziekanowice nr 22 oraz nabrzeżu Dziekanowice nr 21. Na struktury osadnicze natrafiono również w pobliżu grodu w Kłęcku (m.in. stan. nr 6 i 79), a także w Pobiedziskach i ich najbliższej okolicy (stan. nr 2 i stan. bez numeru). Fragmentarycznie rozpoznano osady położone z dala od punktów centralnych: we Wronczynie (stan. nr 4) oraz w Rejowcu (stan. nr 2). Znaleźiska pozyskane podczas badań w Czechach (stan. nr 1) oraz w Siemianowie (stan. nr 1) wskazują na ich osadniczy charakter.

Na zachodnim brzegu jeziora Lednica, przy moście "poznańskim" prowadzącym na Ostrów Lednicki, natrafiono na ślady osady wczesnośredniowiecznej (Rybitwy, stan. nr 12). Badania wykopaliskowe w latach 1960–1961 prowadził tu A. Nowak, a w latach 1992–1995 M. Łastowiecki. Niestety ich wyniki nie pozwalają na dokładniejszą analizę osady. Dokumentacja z badań prowadzonych w latach 60. zaginęła i dane na temat osady można uzyskać jedynie pośrednio z opracowania ceramiki z lednickiego kompleksu osadniczego przygotowanej przez Ł. Pawlicką-Nowakową (1977). Natomiast celem badań prowadzonych w latach 90. było rozpoznanie przyczółka mostu prowadzącego na Ostrów Lednicki. Z tego powodu wykopy badawcze skoncentrowano w strefie przybrzeżnej. Jedynie na najbardziej na zachód wysuniętym obszarze badań, znajdującym się na krawędzi wysoczyzny, zarejestrowano pojedyncze obiekty znajdujące się na rubieży osady. Uzyskane wyniki wykazały jednak, że w przymostowej osadzie mieściły się m.in. warsztaty produkcyjne. Najpewniej znajdowały się tutaj pracownie zajmujące się wytwarzaniem naczyń

¹⁸⁸ Szerzej na temat kształtowania się granic por. rozdział II.

ceramicznych, ale również natrafiono na ślady działalności metalurgicznej i złotniczej (Pawlicka-Nowakowa 1977, 403–404; Łastowiecki 1996a; Banaszak 2000; Banaszak, Tabaka 2008, 123–124; 2016, 291–292).

W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w latach 1960–1961 na stan. nr 12 w Rybitwach odkryto bliżej nieokreśloną liczbę obiektów osadniczych. Miały się tutaj znajdować obiekty o charakterze mieszkalnym oraz gospodarczym (paleniska, jamy odpadkowe). W toku przeprowadzonej analizy ceramiki z lednickiego zespołu osadniczego Ł. Pawlicka-Nowakowa doszła do wniosku, że na terenie osady w trzecim ćwierćwieczu X w. znajdował się warsztat produkujący naczynia ceramiczne (Pawlicka-Nowakowa 1977, 403–404).

Podczas badań przy zachodnim przyczółku mostowym w 1994 r. stwierdzono występowanie warstwy kulturowej oraz rozpoznano dwa obiekty osadnicze. Znajdowały się one na północ od osi mostu powyżej terasy zalewowej. W północno-zachodnim narożniku wykopu badawczego (nr 7) natrafiono na fragment półziemianki. Zarejestrowany fragment obejmował 50×20 cm. Obiekt był wkopany w calec i miał miąższość dochodzącą do 60 cm. Wypełnisko stanowiła czarna próchnicza ziemia, w części stropowej z licznymi fragmentami węgla drzewnych. Prowadzący badania M. Łastowiecki stwierdził, że określenie charakteru użytkowego obiektu nie jest możliwe. W pobliżu półziemianki, w odległości 120 cm na wschód, znajdowało się palenisko. Miało ono średnicę około 60 cm i miąższość dochodzącą do 40 cm. Jego konstrukcja wzmocniona była kamieniami. Chronologia materiałów ceramicznych pozyskanych z nawarstwień obiektów oraz z warstwy kulturowej została określona na 2. połowę X i 1. połowę XI w. Obiekty były więc użytkowane równocześnie z funkcjonującym w pobliżu mostem (Łastowiecki 1996a, 253).

Poza obiektami stricte osadniczymi zarejestrowano również ślady świadczące o prowadzonej w osadzie działalności rzemieślniczej. Po południowej stronie przyczółka mostowego natrafiono na liczne przedmioty związane z działalnością metalurgiczną. Zalegały one w piaszczystej warstwie znajdującej się na stropie torfiastych osadów ukształtowanych w 2. połowie X–1. połowie XI w. Z warstwy pozyskano przedmioty codziennego użytku oraz zespół zabytków związanych z działalnością warsztatu zajmującego się obróbką metali nieżelaznych. Składał się on ze 160 drobnych fragmentów różnych metali oraz ułamków tygli. Wśród metali dominowały fragmenty ołowiu. Miały one postać blaszek, sztabek, drucików i różnego kształtu ścinków lub wytopków. Poza nimi znajdowały się tutaj nieliczne fragmenty zniszczonych ozdób srebrnych, miedzianych i ołowianych (zausznica,

kółka, plakietka, druciki), jak również niewielkie grudki bursztynu. W warstwie zalegały także żużle żelazne, drobne żużle szklane oraz liczne węgle drzewne (Łastowiecki 1996a; Banaszak 2000). Przyjmuje się, że znalezione przedmioty stanowią surowiec, półprodukty i odpady związane z działalnością warsztatu złotniczego. Funkcjonował on w osadzie na zachodnim brzegu jeziora Lednica w pobliżu mostu prowadzącego na wyspę. W pracowni najpewniej wyrabiano przedmioty na potrzeby zamożniejszych mieszkańców grodu i okolicznych osad, manifestujących swą odrębność przy użyciu ozdób wykonanych z drogich metali. Mógł być w nim obrabiany również bursztyn, a może też produkowano niewielkie przedmioty szklane. Okres funkcjonowania pracowni określono na 2. połowę X w.–1. połowę XI w., przy czym przyjmuje się, że najpewniej została ona zniszczona wraz z całą osadą oraz prowadzącym na Ostrów Lednicki mostem podczas najazdu czeskiego w 1038/1039 r. (Łastowiecki 1996a; Banaszak 2000; Górecki 2001a, 101; Banaszak, Tabaka 2016, 292).

Jak wykazały późniejsze badania przyrodnicze, miejsce odkrycia pozostałości wyrobów jubilerskich w przeszłości znajdowało się pod wodą i stanowiło strefę przybrzeżną jeziora. W najbliższej okolicy natrafiono na ujście niewielkiego cieku prowadzącego do zbiornika wodnego. Najpewniej właśnie za pośrednictwem rzeczki przedmioty znalazły się w części brzegowej akwenu. Przyjmuje się, że zostały tu naniesione wraz ze szczątkami spalonej pracowni z wyższych partii brzegu (Łastowiecki 1996a). W literaturze pojawiła się sugestia, że być może osada na zachodnim brzegu jeziora nazywana była Złotnikami. Koncepcja ta nie znajduje potwierdzenia w okolicznym nazewnictwie miejscowym (Górecki 2001a, 100–102).

Kolejna osada stanowiąca bezpośrednie zaplecze lednickiego grodu zlokalizowana była na wschodnim brzegu jeziora Lednica, w miejscu gdzie znajdował się most łączący wyspę z lądem i traktem biegnącym w kierunku Gniezna (Dziekanowice, stan. nr 22¹⁸⁹). Obszar ten łagodnie wznosi się ku północy i wschodowi. W części szczytowej, oddalonej od brzegu jeziora o około 150 m na wschód, w końcu X w. zaczęto chować zmarłych, a z czasem nekropolia rozrosła się do jednej z największych w regionie¹⁹⁰. W zachodniej partii stanowiska, nad brzegiem znajdowała się znaczna osada. Związane z nią obiekty zarejestrowano zarówno podczas planowych badań wykopaliskowych, jak i w trakcie nadzorów przy realizacji różnego typu prac budowlanych. Obecnie obszar pokrywający się

¹⁸⁹ We wczesnym okresie badań osady na brzegu przy moście gnieźnieńskim kilkakrotnie zmieniano numerację badanych stanowisk. Osada na brzegu dziekanowickim funkcjonowała jako: Ostrów Lednicki stan. 3, Lednica stan. 4, następnie Dziekanowice stan. 22 lub 22b.

¹⁹⁰ Badania cmentarzyska na stanowisku nr 22 w Dziekanowicach zostaną omówione w dalszej części pracy.

z centralną częścią osady przymostowej stanowi przestrzeń Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, zorganizowaną na potrzeby obsługi ruchu turystycznego, nazywaną Małym Skansenem (por. Wrzesiński 1991; 1993).

Ł. Pawlicka-Nowakowa podała informacje o obiekcie odsłoniętym podczas badań ratunkowych prowadzonych przy południowo-zachodnim skraju osady przymostowej. Było to palenisko znajdujące się na stoku niewielkiego wzgórza. Miało wymiary około 100×200 cm i miąższość dochodzącą do 80 cm. Nawarstwienia obiektu składały się ze spalenizny, popiołu drzewnego oraz grud polepy. Spąg był wzmocniony brukiem kamiennym. Z wypełniska pozyskano liczne fragmenty naczyń ceramicznych całkowicie obtaczanych, pochodzących od pojemników jajowatych i dwustożkowatych. Badaczka uznała obiekt za pozostałość pieca garncarskiego, najpewniej jednokomorowego¹⁹¹. Miał on kamienną podstawę, na której oparto wykonaną z gliny obudowę. Za takim przeznaczeniem przemawiać ma także lokalizacja obiektu na skraju osady. W jej pobliżu znajdowały się jamy, według Ł. Pawlickiej-Nowakowej będące najpewniej miejscem magazynowania lub pobierania gliny na potrzeby produkcji garncarskiej. Chronologia obiektu określona została na czwarte ćwierćwiecze X w. (Pawlicka-Nowakowa 1977, 246–247).

Na kolejne struktury, w południowej części osady, natrafiono podczas prac związanych z budową pawilonu muzealnego (tzw. Skarbczyka). W wykopie fundamentowym odsłonięto trzy obiekty archeologiczne, określone jako jamy. Dwa znajdowały się po wschodniej stronie inwestycji, a ich stropy zalegały około 30 cm poniżej poziomu darni. Ze względu na niewielką szerokość wkopu fundamentowego (50 cm) zbadano je fragmentarycznie. Na osi północ-południe miały długość 200 cm. Były oddalone od siebie o około 150 cm. Obiekty zostały zagłębione w gliniasty calec, a ich miąższość wynosiła 30–40 cm. W zachodniej części inwestycji zarejestrowano trzecią jamę. Miała ona 250 cm długości na osi wschód-zachód i była zagłębiona w calec na około 20 cm. Z wypełniska dwóch pierwszych obiektów pozyskano 26 fragmentów ceramiki, a z trzeciego 14 kolejnych. Wszystkie ułamki pochodziły z naczyń góra obtaczanych, co pozwoliło określić chronologię obiektów na 1. połowę X w. (Łastowiecki 1989b).

W pobliżu omówionych struktur podczas prac związanych z zakładaniem instalacji elektrycznej w 1989 r., w rowie zaobserwowano fragmenty dwóch kolejnych obiektów.

¹⁹¹ Ł. Pawlicka-Nowakowa na podstawie analizy barwy przełomów naczyń z lednickiego kompleksu osadniczego uważa, że już od drugiej połowy X w. musiały tutaj funkcjonować również piece dwukomorowe, mimo że nie natrafiono na ich pozostałości podczas badań archeologicznych (Pawlicka-Nowakowa 1977, 248–249).

Jama 1 zalegała pod warstwą humusu i była wkopana w gliniasty calec. Miała kształt nieckowaty i długość 165 cm. Miąższość nawarstwień wynosiła 35–40 cm. Na wypełnisko składała się brunatno-czarna ziemia, w której środkowej części, przy spągu zarejestrowano soczewkę o intensywnie czarnej barwie (50 cm długości, 8 cm miąższości) a poniżej niej zalegały pojedyncze kamienie. W wypełnisku zarejestrowano szczątki kości zwierzęcych. Jama 2 została zadokumentowana częściowo. Ze względu na bieg rowu instalacyjnego nie odsłonięto jej całego profilu, przez co nie dało się określić całkowitej długości. Z pewnością przekraczała 260 cm przy miąższości dochodzącej do 50 cm. Miała nieckowaty kształt i wkopana była w gliniasty calec. Wypełnisko obiektu widocznie dzieliło się na dwie warstwy. W górnej części o miąższości około 20 cm zalegała brunatno-czarna ziemia. Poniżej znajdowała się warstwa o intensywnie czarnej barwie. Pomiędzy warstwami zarejestrowano bruk kamienny, na który składały się płaskie, przepalone kamienie. Był on szczególnie zagęszczony w partii południowo-wschodniej, gdzie wystąpiły dwa poziomy kamieni osiągające miąższość 20 cm. Pomiędzy kamieniami stwierdzono ślady popiołu. Z nawarstwień obiektu pozyskano fragmenty naczyń ceramicznych, kości zwierzęce, fragmenty polepy, a także nóż żelazny. Chronologię obiektów określono na 2. połowę X w. (Wrzesiński, Górecki 1989).

Podczas badań prowadzonych w 1995 r. w strefie nadbrzeżnej natrafiono na pozostałości działalności hutniczej. W południowej części osady odkryto pozostałości dymarek, które umieszczone były wzdłuż brzegu jeziora. W najbliższej okolicy znajdowało się skupisko piecowisk oraz znaleziono liczne żużle żelazne. Być może w miejscu tym przetwarzano miejscową rudę darniową, której wychodnie znajdowały się w regionie. Brył rudy używano również przy budowie aneksów przy kościele grodowym (Łastowiecki 1995b; Banaszak, Tabaka 2016c; por. Skoczylas 1989; 1993; 2000).

Wschodni kraniec osady rozpoznano podczas badań wykopaliskowych cmentarzyska wczesnośredniowiecznego, zlokalizowanego we wschodniej części stanowiska nr 22 w Dziekanowicach. Na pierwsze groby natrafiono podczas prac budowlanych w latach 60. XX w. Odkrycie to doprowadziło do rozpoczęcia systematycznych badań wykopaliskowych, realizowanych od 1977 do 2013 r. W 1977 r. prace badawcze przeprowadzono na terenie tzw. Małego Skansenu w rejonie, w którym wcześniej natrafiono na dwa pochówki szkieletowe. Wykopalka miały na celu określenie zachodniej rubieży nekropolii. Przebadany obszar obejmował około 120 m². Poniżej warstwy próchnicznej stwierdzono obecność warstwy kulturowej o miąższości 15–20 cm. Pod nią zalegały pozostałości pięciu

obiektów. Były to nieckowate zagłębienia, w wypełnisku których znajdowała się brunatna ziemia i drobne kamienie. Dokładniej scharakteryzowano jedynie obiekt nr 1. Miał on podłużny kształt i wymiary 250×150 cm. W profilu był nieckowaty i zorientowany go na osi północny wschód-południowy zachód. W wypełnisku znajdowała się spalenizna przemieszana ze średniej wielkości kamieniami oraz kośćmi zwierzęcymi, które pochodziły od bydła. Jedynie stratygrafia pozwala datować obiekty na okres przed przełomem XI i XII w., kiedy zaczęła kształtować się warstwa kulturowa. Poza relikdami obiektów, funkcjonalnie określonych jako mieszkalno-gospodarcze, zarejestrowano tutaj 16 pochówków szkieletowych stanowiących zachodnie rubieże cmentarzyska (Nadolski 1977).

Na kolejne struktury natrafiono w 1979 r. gdy kontynuowano badania mające określić granice cmentarzyska. Na przebadanym obszarze (około 200 m²) zarejestrowano ślady warstwy kulturowej o miąższości 30–50 cm i datowanej na XII w. Na jej spągu natrafiono na ślady kołków/niewielkich słupów, które nie tworzyły jednak funkcjonalnych układów. Poniżej warstwy kulturowej odkryto obiekt w formie jamy. Miał on średnicę 300 cm i rozwarstwione wypełnisko, na które składała się warstwa szarego piasku, pomarańczowej gliny oraz ciemnoszara ziemia w spągowej części. W nawarstwieniach tych znajdowały się grudki polepy, połupane kamienie, węgle drzewne oraz fragmenty naczyń ceramicznych górą i całkowicie obtaczanych. Prowadzący badania M. Łastowiecki przyjął, że odkryte relikty być może stanowią pozostałość półziemianki, z której konstrukcją związane były zarejestrowane ślady kołków (Łastowiecki 1979).

Podczas badań w 1984 r. obok grobów natrafiono na dwa paleniska. Obiekt 1 to duże palenisko kamienne, w którego centrum znajdowały się dwa głazy otoczone wieńcem mniejszych kamieni. Kamienie były silnie przepalone, a wypełnisko obiektu stanowiła ciemnobrunatna ziemia przemieszana ze spalenizną i przepaloną gliną. Znalezione tu również wtórnie przepaloną ceramikę oraz wytwory lub półprodukty kościane. Palenisko zalegało na starszym obiekcie o nieustalonej funkcji. W pobliżu zarejestrowano drugie palenisko, również kamienne, które musiało być wyeksplorowane podczas wcześniejszych badań wykopaliskowych, jednak brak o nim bliższych informacji (Pietrusiak-Rączka 1984). Na przebadanym obszarze podobne obiekty związane z warstwą kulturową znajdowały się również w innych miejscach. Między innymi podczas badań w 1985 r. zarejestrowano trzy skupiska kamieni małych i średnich rozmiarów, w których zalegały liczne drobne przepalone kości zwierzęce (Pietrusiak 1985).

Podczas badań w zachodniej części cmentarzyska prowadzonych w 1991 r. przez A. i J. Wrzesińskich natrafiono na 5 obiektów: 2 o nieokreślonym charakterze mieszkalno-gospodarczym (nr 1 i 2), 2 jamy gospodarcze (nr 3 i 4) oraz palenisko (nr 5). Zagłębiony w ziemię obiekt nr 1 rozpoznano fragmentarycznie. Zorientowany był na osi północ-południe, z czego przebadano część północną o długości 70 cm i 120 cm szerokości. Miąższość wynosiła około 50 cm. Ściany zostały uformowane lekko skośnie w calcu, dno było płaskie. Granicę obiektu wyznaczały kamienie, które zalegały również na ścianach oraz sporadycznie na dnie. Wypełnisko stanowiła próchnicza ziemia o bardziej szarym zabarwieniu. W części spągowej znajdowały się liczne fragmenty naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęce. Również fragmentarycznie rozpoznano obiekt nr 2. o wymiarach około 150×170 cm z nieznacznym przedłużeniem od strony północnej. Jego miąższość wynosiła około 50 cm. W profilu miał kształt nieckowaty, dno płaskie. Ściany umocniono kamieniami. Na wypełnisko składała się czarna, próchnicza ziemia z kamieniami, w której występowały skupiska popiołu, węgli drzewnych oraz ceramika naczyniowa i kości zwierzęce. Na stanowisku natrafiono także na duży obiekt określony jako „ognisko”. Miał on kształt owalny i wymiary 220×150 cm w partii stropowej. Już około 5 cm poniżej stropu wymiary zmniejszyły się do 160×120 cm. Miąższość obiektu wynosiła około 40 cm i składały się na nią intensywnie czarna ziemia w partii stropowej, której w niższej części towarzyszyły duże ilości węgla drzewnego, ceramiki oraz pojedynczych kamieni. Zarejestrowane na stanowisku jamy znajdowały się w swoim sąsiedztwie. Miały kształt owalny i nieckowate profile. Wymiary jednej wynosiły 100×120 cm, a miąższość 60 cm. Druga w przebadanej części miała wymiary 140×125 cm i miąższość 30 cm. Wypełnisko jam stanowiła czarna ziemia (Wrzesińscy 1991).

Podczas badań w 1992 r. poza licznymi grobami szkieletowymi zadokumentowano 15 obiektów osadniczych. Wszystkie one uchwycono jedynie fragmentarycznie, niekiedy w bardzo małym zakresie. Obiekt I/92 miał kształt podłużny zarejestrowany na długości 210 cm i szerokość od 50 do 100 cm. W profilu był nieckowaty, a przy ścianach znajdowały się przepalone kamienie. Miąższość obiektu wynosiła około 50 cm, a wypełnisko stanowiła brunatno-czarna ziemia, miejscami intensywnie czarna. Z obiektu pozyskano fragmenty naczyń glinianych górą i całkowicie obtaczanych. Obiekt II/92 zarejestrowano fragmentarycznie. Ściana południowa była lekko nachylona i na jej krawędzi zalegały kamienie, między którymi znajdowała się czarna ziemia z węgielkami drzewnymi oraz fragmentami naczyń ceramicznych i kości zwierzęcych. Miąższość obiektu wynosiła 80–90

cm. Dno było płaskie, nachylone ku zachodowi. Na spągu obiektu znajdowała się warstwa spalenizny, popiołu przepalonego piasku i węgla drzewnych. W wypełnisku zarejestrowano 445 fragmentów ceramiki naczyniowej (120 górą obtaczanych i 335 całkowicie obtaczanych), fragment przedmiotu żelaznego, taśmę żelazną i żużel żelazny (Wrzesiński 1992).

Kolejny obiekt (III/92) zorientowany był na osi wschód-zachód i składał się z dwóch prostokątnych części: wschodniej – mniejszej i zachodniej – większej. Nie odsłonięto go w całości. Część wschodnia miała długość 110 cm, szerokość przekraczającą 85 cm, a miąższość dochodziła do 50 cm. Wypełnisko stanowiła ciemnoszara ziemia z kamieniami, ceramiką, kośćmi zwierzęcymi, polepą i węglami drzewnymi. W tej partii wystąpiły także kości ludzkie (m.in. miednica dorosłej kobiety, fragment żuchwy dziecięcej). Pod dnem obiektu znajdował się grób 2–3-letniego (*Infans I*) dziecka (grób 22/92; por. *Groby z biżuterią* 2019, 97; Wrzesiński 2022b, 80; 2022c, 34–35). Z nawarstwień pozyskano bogaty zestaw przedmiotów, na który składały się: 358 fragmenty ceramiki, płoza kościana wykonana z kości promieniowej konia i kość zwierzęca z wyświecaniem na powierzchni. Ponadto znaleziono tutaj 105 kości zwierzęcych: bydła, świni, owcy/kozy i psa¹⁹² (Wrzesińscy 1993).

Część zachodnia obiektu miała długość 320 cm, szerokość powyżej 170 cm. Miąższość dochodziła do około 70 cm. W partii zachodniej znajdowało się skupisko przepalonych kamieni oraz kości zwierzęcych (średnica 60–70 cm, miąższość około 50 cm). Wypełnisko obiektu stanowiła czarna ziemia z fragmentami polepy i węgla drzewnych. Pozyskano z niego również kości ludzkie kilku osobników (m.in. niemowlęcia, młodzieńca, osobników dorosłych), a w partii dennej kości długie i czaszkę dorosłego mężczyzny (łącznie jako grób 17/91; por. Wrzesiński 2022c, 28). W czaszce mężczyzny (w kości ciemieniowej) tkwił fragment skorodowanego żelaza, natomiast na potylicy widoczne były ślady ran ciętych¹⁹³. Pod narożnikiem znajdował się wkopany w calec grób (nr 16/92) niemowlęcia (*Infans I* – 0–3-miesięczny), złożony wraz z czaszką starca (*Senilis* – 70-letni) (por. Wrzesiński 2022b, 80). Również w tej części obiektu pozyskano bogaty materiał zabytkowy, na który składały się m.in. 545 fragmenty ceramiki naczyniowej pochodzącej

¹⁹² Wśród bydła znajdował się osobnik w wieku 3,5–5 lat i półroczne cielę; świni: m.in. samiec, prosięta: kilkunastotygodniowe, 2–3-miesięczne, 6-miesięczne, 6–10-miesięczne, 12–16-miesięczne; owca/koza: osobnik powyżej 2 lat; pies – osobnik około 2 lat (Wrzesińscy 1993).

¹⁹³ Czaszka mężczyzny w wieku *Maturus* (około 45 lat) nosi ślady śmiertelnych urazów. Pierwszy znajduje się na prawej kości ciemieniowej tuż za guzem ciemieniowym. W kości tkwił skorodowany żelazny grot strzały. Naruszył on tkankę mózgową i spowodował śmierć. Lokalizacja grotu sugeruje strzał oddany w tył czaszki mężczyzny. Drugi uraz zadano w wyniku cięcia ostrym narzędziem tj. mieczem lub toporem, co jest bardziej prawdopodobne, spowodował on odcięcie prawego wyrostka sutkowatego. Trzeci uraz – odłupanie części prawej łuski kości potylicznej o rozmiarach 50x11 mm na głębokość 5 mm (Wrzesińska 1998b, 63).

głównie z naczyń całkowicie obtaczanych, szydło kościane, żelazne okucie wiadra, fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego, przęślik gliniany, obrabiana kość z otworem, ołowiany ciężarek, a także 190 kości zwierzęcych pochodzących od bydła, świni, psa, owcy/kozy oraz konia¹⁹⁴ (Wrzesińscy 1993).

Być może znajdujące się pod obiektem pochówki stanowiły ofiary zakładzinowe. Jednak nie jest to kwestia jednoznaczna. W nawarstwieniach obiektu łącznie znaleziono kości należące do 7 osobników: noworodka, niemowlęcia, dziecka około 2-letniego i drugiego zmarłego w wieku około 10–12 lat, osobnika młodocianego i osobników dorosłych: kobiety i mężczyzny, u którego stwierdzono rany na czaszce. Materiały te wraz z fragmentami kilku zwierząt, w tym uśmierconego konia, mogą być podstawą do przypuszczeń, że odkryto relikty budynku zburzonego i spalonego podczas napadu. Być może porzucono w nim ciała martwych ludzi i zwierząt szukających w nim schronienia (Wrzesińscy 1993, 180; Wrzesiński 2022c, 28).

Kolejny obiekt (IX/92) to odsłonięta w połowie kolistą jamą o średnicy około 185 cm i miąższości 60 cm. Jej ściany były niemalże pionowe. Wypełnisko stanowiła intensywnie czarna, tłusta ziemia. W partii środkowej odkryto dużą ilość kamieni, polepy oraz ceramiki tworzącej zwarte skupisko o średnicy około 60 cm. Z nawarstwień obiektu pozyskano 556 fragmentów ceramiki naczyniowej, głównie pochodzącej z pojemników całkowicie obtaczanych oraz kilka niewielkich fragmentów żuźla. W obiekt w późniejszym okresie wkopano dwa groby (35/92 i 39/92) (Wrzesińscy 1993).

Na podstawie odkrytego w nich materiału ceramicznego można je datować na okres od 2. połowy X do 1. połowy XI wieku (obiekty: II/92 i IX/92) lub do połowy XI w. (obiekt I/92). Chronologię materiału z obiektu nr III/92 A. i J. Wrzesińscy określili na 2. połowę XI w. Jednak należy się zastanowić, czy biorąc pod uwagę dramatyczny przebieg wydarzeń jaki zakończył życie ludzi i zwierząt oraz użytkowanie budynku, nie należałoby go odnieść do okresu niepokojów społecznych i wydarzeń o charakterze wojennym w latach 30. XI w., czyli do schyłku fazy D (por. Wrzesińscy 1993).

Również podczas dalszych badań zachodniej części cmentarzyska odkrywano obiekty osadnicze. Zazwyczaj były to fragmenty jam wkopanych w calec, których wypełnisko tworzyła czarna ziemia z przepalonymi kamieniami, w której zalegały fragmenty ceramiki

¹⁹⁴ Określono wiek śmierci zwierząt. Wśród bydła: osobnik powyżej 4 lat, powyżej 20 miesięcy, powyżej 24 miesięcy; świnia – w tym powyżej 2 lat, 17-miesięczny, 22-miesięczny, 6-miesięczny, noworodek; pies – 2–4-letni; owca/koza – m.in. 2–3 letnia; koń – w tym osobnik około 5-letni i około 4-letni ze śladami uśmiercania w okolicy kości czołowej w postaci owalnego otworu o średnicy około 4 cm (Wrzesińscy 1993).

i kości zwierzęce. Niektóre z nich zostały zniszczone podczas grzebania zmarłych i zachowały się jedynie ich partie spągowe. W całości odsłonięto obiekt nr I/93. Była to zbliżona do prostokąta jama o wymiarach 320×220 cm. Wypełnisko tworzyła intensywnie czarna ziemia, w której znajdowały się liczne kamienie oraz polepa. Na niektórych fragmentach polepy znajdowały się odciski konstrukcji drewnianej w formie żerdzi o średnicy 1–2 cm, a większość miała jedną stronę wygładzoną. Na jednym fragmencie zarejestrowano ślady palców. W spągu obiektu znajdowały się trzy niecki: największa o średnicy 70 cm i głębokości 40 cm, kolejna o średnicy 60 cm i głębokości 30 cm i najmniejsza o średnicy 40 cm i głębokości 20 cm. Z wypełniska obiektu pozyskano liczne fragmenty naczyń ceramicznych, kości zwierzęcych (świni, owcy/kozy, konia i zęb niedźwiedzia), a także 11 zabytków wydzielonych, wśród których znajdowały się m.in. przedmioty żelazne: punca, skobel, hak i fragment klucza oraz odważnik brązowy. Analiza ceramiki naczyniowej pozwoliła określić chronologię obiektu na okres od 2. połowy X do 1. połowy XI w. (Wrzesiński 1998b).

W kolejnym roku odsłonięto 5 obiektów związanych z osadą otwartą, z których 3 mogły tworzyć jeden zespół związany ze sobą funkcjonalnie. Obiekt I/94 miał powierzchnię 480×320 cm i był zagłębiony na około 30 cm w podłoże. Ściana południowa była niemal pionowa, dno płaskie. Wypełnisko tworzyła brunatno-czarna ziemia, w której zalegały liczne kamienie tworzące nieregularne bruki. Z nawarstwień obiektu pozyskano m.in. kilka fragmentów żużla, wytopek ołowiany i fragmenty przedmiotów żelaznych. Kolejny obiekt o powierzchni 480×320 cm zagłębiony był w podłoże na około 40 cm. Miał lekko nachylone ściany i płaskie dno. W części zachodniej znajdowało się nieckowate przegłębienie o średnicy 110–120 cm i miąższości 20 cm. W wypełnisku znajdowały się m.in. drut i odpady ołowiane, nóż żelazny i fragmenty ostrzy kolejnych noży, dysza gliniana. Trzeci obiekt (XI/92/94) to jama o powierzchni 200×130 cm, która zagłębiona była na około 80 cm w podłoże. Na jego środku znajdował się, częściowo obrabiany kamień z płaską górną powierzchnią o wymiarach 100×80×70 cm. W wypełnisku obiektu, który tworzyła czarna ziemia z węglami drzewnymi, znajdowały się bardzo liczne fragmenty grudek żużla (do 7×10×3 cm), wytopki żelaza, fragmenty przedmiotów ołowianych i żelaznych oraz kleszcze żelazne. Ponadto natrafiono tu na okucie brązowe oraz brązową końcówkę pasa (?) zdobioną motywem "wilczych zębów". W dwóch pierwszych obiektach wyeksplorowano również fragmenty naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęcych. Fragmenty naczyń pozwalają na przypisanie obiektów do okresu od 2. połowy X do 1. połowy XI w. Zespół obiektów

najpewniej należy rozpatrywać wspólnie jako kuźnię i obiekty mieszkalne rodziny kowala (Wrzesiński 1998; por. Banaszak, Tabaka 2016c, 293).

Kolejny obiekt związany z osadą otwartą wyznaczał krąg kamienny o średnicy 230–250 cm w części stopowej, a około 145 cm przy dnie. Obiekt miał miąższość 35–50 cm. Jego ściany były lekko nachylone i wyłożone dużymi kamieniami (o średnicy od 15 do 40 cm), przy których znajdowała się polepa i słabo wypalona glina. Na płaskim dnie zalegała cienka warstwa spalenizny. W centralnej części znajdowała się jama o średnicy około 25 cm i głębokości 20 cm. Jej ściany były pionowe, dno płaskie, a w wypełnisku znajdowała się duża ilość spalenizny. Z obiektu nie pozyskano materiału źródłowego. Kolejnym obiektem był zwarty bruk kamienny obejmujący przestrzeń o wymiarach 200×160 cm. Zalegał on nawet w czterech warstwach do głębokości 35 cm. Pomiędzy kamieniami natrafiono jedynie na fragment podkowy i gwóźdź żelazny (Wrzesiński 1998).

W kolejnych latach badań na stanowisku nr 22 w Dziekanowicach natrafiano na kolejne pozostałości osadnictwa otwartego. Spośród kilkunastu rozpoznanych obiektów, często zniszczonych jamami grobowymi, wymienić warto bruk kamienny pokrywający powierzchnię około 25 m², a także piec o powierzchni 100×130 cm z kamiennym paleniskiem i pozostałościami gliniastej kopuły. Przy piecu znaleziono fragment tygla glinianego oraz 28 przedmiotów z żelaza. Zalegały tu także duże ilości węgla drzewnych, fragmenty żużli, szlaki i wytopki (Wrzesiński 2009). Do wyróżniających się struktur osadniczych należał również obiekt VII/99. Miał on nieregularny kształt o wymiarach 300×250 cm. Większa część zagłębiona była w podłoże na około 10 cm i miała płaskie dno. Jedynie południowo-wschodnia część, o wymiarach 50×50 cm, miała miąższość około 40 cm. W przegłębieniu zalegała polepa z odciskami konstrukcji drewnianych, żużle, wytopki i spieki (Wrzesiński 2011).

W północno-wschodniej części stanowiska Dziekanowice nr 22, około 150 m od reliktyw osady przymostowej, natrafiono na kolejne struktury osadnicze. Zostały one odkryte podczas prac ratowniczych prowadzonych w 2011 r. przez Monikę Józwiak i Ilonę Jagielską w związku z realizowaną inwestycją budowlaną. Odsłonięto tutaj zarówno warstwę kulturową, zagłębione w ziemię obiekty oraz paleniska¹⁹⁵. Na podstawie analizy materiałów archeologicznych, głównie ceramiki naczyniowej, chronologię osady określono na wczesne średniowiecze, większość obiektów łącząc z fazą D2. Wyniki badań są w trakcie

¹⁹⁵ Ponadto odkryto 10 grobów szkieletowych, które miałyby stanowić oddzielne cmentarzysko jednak najpewniej jest północno-wschodnią rubieżą dużego cmentarzyska na którym odkryto łącznie 1730 pochówków (por. Waszczuk 2019; Wrzesińska 2022; Wrzesiński 2022a; 2022c).

opracowywania. Opublikowana została jedynie analiza zwierzęcych szczątków kostnych (Waszczuk 2019). Cechą charakterystyczną opracowanego zbioru jest niezwykle wysoki udział kości owiec i kóz stanowiących niemal 40% spośród szczątków, których przynależność gatunkową zdołano określić (433 fragmenty spośród 1137 określonych, co stanowi 78,4% całego zespołu) oraz około 32% szczątków bydła (350 fragmentów). Skłoniło to badaczki do wysunięcia hipotezy o istnieniu w tym miejscu osady ludności trudniącej się pasterstwem, być może o charakterze służebnym, na podobieństwo niedalekiej miejscowości Owieczki (Waszczuk 2019).

Kolejne pozostałości osadnictwa otwartego odkryto na stanowisku Dziekanowice nr 21. Zlokalizowane jest ono na wschodnim brzegu jeziora Lednica, około 300 m na południowy wschód od Ostrowa Lednickiego i około 600 m na południe od reliktów mostu "gnieźnieńskiego". Na podstawie badań powierzchniowych przyjmuje się, że obejmuje około 4 ha powierzchni. Jest to teren płaski od zachodu i północy ograniczony brzegiem jeziora, a od wschodu niewielkim ciekim wodnym i jego podmokłą dolinką. Najpewniej jest to obszar, na którym w 1931 r. badania prowadził J. Kostrzewski. Wówczas natrafił on na pozostałości osadnictwa z przełomu faz A/B oraz B/C (Hensel 1950, 205–207; Kurnatowska, Łosińska 1990, 144). W celu rozpoznania bezpośredniego zaplecza grodu na Ostrowie Lednickim w latach 2001–2002 M. Łastowiecki przeprowadził na tym stanowisku badania wykopaliskowe¹⁹⁶. Założono 16 wykopów badawczych oraz 4 sondáže obejmujące łącznie 400 m² powierzchni. Efektem prac było odkrycie pozostałości osadnictwa pradziejowego, starożytnego i wczesnośredniowiecznego (Łastowiecki 2001; 2002; Kaczmarek 2013).

Miejsce to było penetrowane przez wspólnoty ze starszej epoki brązu, prawdopodobnie związane z horyzontem trzcinieckim, a także społeczności kultury łużyckiej. Ślady stałego osadnictwa otwartego można łączyć z kulturą jastorfską ze starszego i młodszego okresu przedrzymskiego. Rozpoznano 7 obiektów mieszkalnych i gospodarczych zaliczanych do tego kręgu kulturowego oraz liczne zabytki ruchome¹⁹⁷ (Kaczmarek 2013; por. Dzieciółowski 1991; Kurnatowska, Kurnatowski 1991).

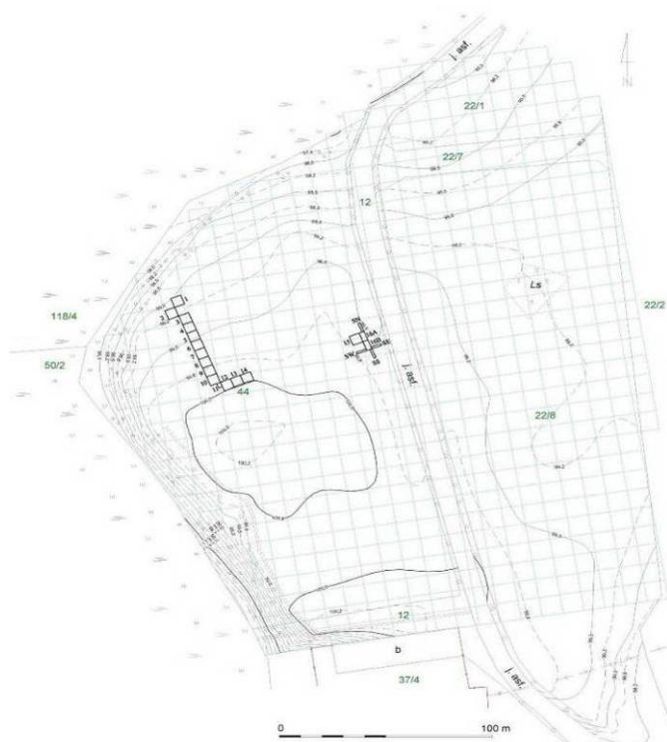
Brzeg jeziora Lednica ponownie został zasiedlony we wczesnym średniowieczu. Niewielka społeczność zamieszkiwała tutaj już w początkach tego okresu o czym świadczą

¹⁹⁶ W roku 1997 na stanowisku Dziekanowice 21 M. Łastowiecki przeprowadził badania ratownicze.

¹⁹⁷ M. Łastowiecki materiały starożytne łączył z kulturą przeworską, jednak opracowujący znaleziska z tego horyzontu Ł. Kaczmarek przypisał je kulturze jastorfskiej. Dla jednoznacznej identyfikacji materiały źródłowe powinny zostać ocenione przez specjalistę od okresu przedrzymskiego (por. Łastowiecki 2001; 2002; Kaczmarek 2013).

obiekty odkryte przez J. Kostrzewskiego i datowane na fazy A/B i B/C (por. Hensel 1950, 205–207). Intensyfikacja procesów osadniczych nastąpiła w okresie X–XII w. Na ten czas datowane są ślady osadnictwa odkryte podczas prac wykopaliskowych. Natrafiono na pozostałości dziewięciu obiektów z końca X i 1 połowy XI w. oraz dwa związane z 2 połową XI–XII w. Zalegały one bezpośrednio pod humusem i były wkopane w gliniasty calec. Na części przebadanego terenu pomiędzy obiektami archeologicznymi znajdowała się wczesnośredniowieczna warstwa kulturowa składająca się z czarnej próchnicy. Praktycznie we wszystkich strukturach łączonych z wczesnym średniowieczem, a także w humusie, odkryto liczne fragmenty naczyń pradziejowych i starożytnych. Znalazły się one tam na złożu wtórnym, jako pozostałości starszego osadnictwa¹⁹⁸.

Na fazę D wczesnego średniowiecza datowane są relikty osady, w ramach której wydzielono obiekty o prawdopodobnym charakterze mieszkalnym oraz gospodarczym. W świetle przeprowadzonych badań wydaje się, że były one oddalone od brzegów jeziora o kilkadziesiąt metrów i skupiały się raczej w centralnej części stanowiska (Łastowiecki 2001; 2002).

Ryc. 35. Dziekanowice, stan. nr 21. Plan rozmieszczenia wykopów archeologicznych na stanowisku (za Kaczmarek 2013).

¹⁹⁸ Informacje na temat pozyskanych z obiektów wczesnośredniowiecznych fragmentów naczyń o starszej metryce zostaną pominięte, gdyż nie są związane z tematem pracy. Analiza pradziejowych i starożytnych struktur osadniczych oraz naczyń ze stanowiska została przeprowadzona przez Łukasza Kaczmarka (2013).

Za pozostałości budynku naziemnego uznano obiekt 4 znajdujący się około 50 m na południe od wcinającej się w tym miejscu niewielkiej zatoki oraz około 60–70 m od wschodniego brzegu jeziora. Miał on o wymiary 400×400 cm. Zorientowany był na osi północny wschód–południowy zachód. Domostwo zbudowano w konstrukcji szkieletowej. Negatywy słupów zarejestrowane przy ścianie południowej wskazują, że użyto okrągłaków o średnicy około 30 cm. Zostały one wkopane w calcową glinę na głębokość 40 cm. Ściany wykonano na stelażu z żerdzi o grubości 2–3 cm, które oblepiono gliną. Zachowały się fragmenty polepy z odciskami szkieletu konstrukcji ściany. Domostwo było zagłębione w calec na około 20–30 cm. W północno wschodnim narożniku znajdowało się palenisko. Miało średnicę 100 cm i zbudowane było z dwóch poziomów ściśle do siebie przylegających kamieni. W części północno zachodniej znajdowało się drugie palenisko o średnicy 50 cm, które zbudowane zostało z kamieni płaskich. W jego centralnej części ustawione było naczynie ceramiczne, z którego zachowała się dolna część. Z nawarstwień obiektu pozyskano przedmioty codziennego użytku: fragmenty dwóch noży, ośkę kamienną, przęślik gliniany, kolec gwoźdźnia żelaznego oraz fragment kamienia żarnowego. Ponadto odkryto 93 fragmenty naczyń, spośród których 13 należało do pojemników górą obtaczanych, a pozostałe do obtaczanych całkowicie. Materiały te pozwalają datować obiekt na 1 połowę XI w. (Łastowiecki 2001).

Dwa kolejne obiekty zlokalizowane były około 5 m na południe od poprzedniego. Ich nawarstwienia zostały naruszone przez późniejsze osadnictwo. Znajdowały się one obok siebie. Pierwszy z nich (obiekt 6a) to domostwo o wymiarach 400×600 cm zorientowane na osi północny zachód–południowy wschód. Wypełnisko składało się z ciemnoszarej próchnicy. W narożnikach obiektu zadokumentowano negatywy słupów o średnicy 15 cm. Przy ścianie południowej znajdowało się kamienne palenisko o wymiarach 130×80 cm zagłębione nieckowato w calec. Wokół paleniska odsłonięto negatywy palików o średnicy 10–15 cm. Z wypełniska obiektu pozyskano fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego, duże kości zwierzęce oraz 76 ułamków ceramiki pochodzących od naczyń całkowicie obtaczanych, zdobionych ornamentem strefowym. Materiały te można datować na 1. połowę XI w. Relikty sąsiedniego obiektu (6b) zarejestrowano po południowej stronie obiektu 6a. Zachował się on w postaci skupiska kamieni ze spalenizną. Palenisko miało wymiary 200×100 cm i zorientowano je na osi zachód–wschód. Zbudowane było z trzech poziomów kamieni i zagłębione około 30 cm w gliniasty calec. Przy południowym boku paleniska znajdowały się negatywy słupów o średnicy 20–30 cm, zagłębione 40 cm w calec.

Z wypełniska paleniska pozyskano fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego, kości zwierzęce oraz 130 fragmentów ceramiki naczyniowej. Były to ułamki pochodzące z pojemników całkowicie obtaczanych, zdobionych pasmami ukośnych nakłuc i linii falistej. Chronologię obiektu można określić na 1 połowę XI w. Obiekt został uznany przez M. Łastowieckiego za pozostałość budynku mieszkalnego. Jednak ze względu na bezpośrednią bliskość obiektu 6a oraz brak śladów konstrukcyjnych poza najbliższą okolicą paleniska interpretacja taka wydaje się nieuzasadniona. Mogło to być palenisko z osłaniającą je konstrukcją opartą na słupach, które związane było z zapleczem gospodarczym sąsiedniego domostwa (por. Łastowiecki 2001).

Obiekt 8 znajdował się około 10 m na południowy wschód od obiektów 6a i 6b. Była to owalna półziemianka o średnicy około 3 m i zagłębiona w całość na około 60 cm. Od strony południowo-zachodniej znajdował się korytarzyk wejściowy o wymiarach 100×100 cm. Przy ścianach korytarza odsłonięto negatywy dwóch słupów o średnicy około 40 cm. Wypełnisko obiektu składało się z czarnej próchnicy przemieszanej z węglami drzewnymi, kamieniami, dużymi grudami polepy, na której widoczne były odciski żerdzi z konstrukcji ścian. Z wypełniska pozyskano przeszlik gliniany, fragment kłódki żelaznej, kolec gwoźdźcia, grudkę żużla żelaznego, 416 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych, a także kości zwierzęce. Wśród naczyń 18% pochodziło z pojemników górą obtaczanych, pozostałe od całkowicie obtaczanych. Pozyskany materiał wskazuje, że obiekt miał charakter mieszkalny i funkcjonował w 1. połowie XI w. Poza obiektem, przy południowo-wschodnim narożu półziemianki, na stropie calca, znajdowało się palenisko o wymiarach 150×90 cm (obiekt 8a). Miało profil nieckowaty i zostało zbudowane z dwóch warstw starannie dobranych kamieni. Z zalegającej w obiekcie i przy nim czarnej próchnicy pozyskano wczesnośredniowieczny przeszlik gliniany oraz liczne fragmenty naczyń starożytnych. Wydaje się, że pomimo występowania materiału starożytnego, właściwym jest łączenie paleniska z półziemianką, w której nie stwierdzono obecności obiektu grzewczego (Łastowiecki 2002).

Kolejny obiekt osadniczy odsłonięty został w wykopach ulokowanych około 50 m na wschód od poprzednich. Zgodnie z wyznaczonym, na podstawie znalezisk powierzchniowych, zasięgiem stanowiska powinna znajdować się tutaj centralna część osady. Obiekt 12 to owalna jama o średnicy 250 cm zagłębiona około 80 cm w gliniasto-piaszczysty całec. Ściany obiektu do głębokości 40 cm były pionowe, poniżej dno ukształtowane było nieckowato. Na obwodzie obiektu zaobserwowano negatywy słupków o średnicy 6–20 cm,

oddalonych od siebie o 30–50 cm. Są to najpewniej pozostałości ściany wykonanej w technice plecionkowej. W odległości 80 cm od ściany północnej znajdował się negatyw słupa o średnicy 50 cm, który zagłębiony był 50 cm w calec. Na wypełnisko obiektu składała się czarna smolista próchnica ze spalenizną i drobnymi przepalonymi kamieniami. Z nawarstwień tych pozyskano fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych górą obtaczanych, pozwalających określić chronologię obiektu na przełom X i XI w. (Łastowiecki 2002).

Po północnej stronie obiektu znajdował się bruk, ułożony z dwóch warstw drobnych i średnich kamieni. Jego szerokość wynosiła 200–250 cm, a długość 12 m. Wzdłuż zachodniej krawędzi bruku odsłonięto negatywy trzech słupów, znajdujących się w odległości 400 cm od siebie. Pomiedzy kamieniami bruku i pod nim zalegały fragmenty naczyń górą obtaczanych (340 ułamków). Materiał ten pozwala łączyć chronologię bruku z obiektem 12, przy którym się znajdował. M. Łastowiecki poszukując funkcji domostwa-ziemianki i prowadzącej do niej brukowanego traktu zasugerował jej specjalne przeznaczenie jako "obektu kultowego". Wydaje się, że bezpośrednia bliskość grodu na Ostrowie Lednickim z funkcjonującym w niej pałacem książęcym i kościołem wyklucza tak daleko idącą interpretację. Nie odrzucając założenia o specjalnym przeznaczeniu obiektu lub wybrukowanego i ogrodzonego/częściowo zadaszzonego (?) placu można przyjąć, że spełniał on ważne funkcje wspólnotowe dla społeczności osady. Tym bardziej, że wielkość ziemianki oscylująca wokół 5 m² raczej wyklucza funkcję mieszkalną¹⁹⁹ (Łastowiecki 2002; por. Chudziak 1996, 104).

Obok budynków mieszkalnych, tudzież o specjalnym przeznaczeniu, na osadzie odsłonięto ślady obiektów gospodarczych. Były to paleniska oraz obiekt, którego funkcja nie została jednoznacznie określona. Otwarte palenisko (obiekt 3) fragmentarycznie odsłonięto około 5 m na północ od obiektu 4, który najpewniej miał charakter mieszkalny²⁰⁰. Cechowało się ono najpewniej kształtem owalnym i średnicą 200 cm. Zbudowane zostało z kamieni układanych w dwóch poziomach. W profilu miało kształt nieckowaty, a jego miąższość wynosiła 20 cm. Pozyskano materiał ceramiczny, na który składały się 44 fragmenty naczyń, z których 33 ułamki należały od pojemników górą obtaczanych. Pozwoliło to określić chronologię paleniska na 2 połowę X w. (Łastowiecki 2001).

¹⁹⁹ W. Chudziak analizując obiekty osadnicze ze strefy chełmińsko-dobrzyńskiej uznał, że te mieszczące się w granicach 4–8 m² nie miały charakteru mieszkalnego (Chudziak 1996, 104).

²⁰⁰ Wyeksplorowano wschodnią połowę paleniska znajdującą się w przestrzeni wykopu badawczego – założono, że poza wykopem zalega analogiczna część obiektu (por. Łastowiecki 2001).

Kolejnym obiektem gospodarczym (10) jest rozwleczone płaskie palenisko kamienne. Znajdowało się ono w pobliżu ziemianki w domniemanej centralnej części osady. Zachowały się nieliczne kamienie na jego obwodzie oraz liczniejsze zalegające wokoło. Palenisko miało średnicę 150 cm i miąższość 10–20 cm. Z wypełniska, ciemnoszarej próchnicy ze spalenizną, pozyskano brązowy kabłączek skroniowy, kamień szlifierski, a także liczne kości zwierzęce i 380 fragmentów naczyń ceramicznych. Ułamki pochodziły od pojemników całkowicie obtaczanych charakterystycznych dla XI w. (Łastowiecki 2002).

Około 100 m na południe od zatoki oraz 90 m na wschód od brzegu jeziora, 10 m na południe od zespołu obiektów 6a i 6b przy południowej granicy wykopów badawczych na tle calca zarysował się pas czarnej próchnicy. Biegł on po linii północny zachód–południowy wschód w połowie załamując się i przyjmując kształt lekko łukowaty. Określony został jako obiekt 7. Jego wypełnisko stanowiła czarna, sypka próchnica. Po jej wyeksplorowaniu uzyskano negatyw rowu o szerokości 200 cm i nieregularnej głębokości. W części zachodniej obiekt miał głębokość 50 cm, a w części wschodniej 110 cm. Zbocza były strome. Na dnie znajdował się rowek, o szerokości 30 cm i głębokości 10–20 cm z negatywami licznych palików o średnicy 10–20 cm. Wypełnisko miało charakter jednorodny i pozyskano z niego bryłkę żużla żelaznego oraz pojedyncze fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych i starożytnych. Początkowo uznano obiekt za rów, być może wzmocniony palisadą, chroniący osadę od południa. W celu rozpoznania tej struktury rozszerzono obszar badań w tym miejscu. Uchwycono granicę południową oraz południowo-wschodni skraj obiektu. Z narożnika wychodził rowek o szerokości 100 cm i długości 50 cm łączący obiekt ze znajdującą się w pobliżu półziemianką (obiekt 8). Prowadzący badania przyjął, że mógł to być ślad po korytarzyku łączącym oba obiekty. W związku z powyższym zarzucił interpretację obiektu jako rowu z palisadą uznając, że były to ślady dużego obiektu gospodarczego o nieregularnym zarysie (Łastowiecki 2001; 2002).

Wyniki badań wskazują, że nabrzeże przy Ostrowie Lednickim było atrakcyjnym miejscem do zasiedlenia. Świadczą o tym ślady osadnictwa z okresu przedrzymskiego oraz z wczesnego średniowiecza. Strefa przybrzeżna zamieszкана została już w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Wydaje się jednak, że było to osadnictwo niezbyt intensywne. Fakt ten potwierdzają pozostałości pojedynczych obiektów mieszkalnych z fazy A/B i B/C oraz brak znalezisk ceramiki z tego okresu podczas późniejszych badań archeologicznych prowadzonych na stanowisku. Rozwój osadnictwa w tym miejscu nastąpił w 2. połowie X–początkach XI w. Zarejestrowano pozostałości domostw, obiektów gospodarczych oraz

miejsca o domniemanym specjalnym przeznaczeniu, na które składała się niewielka ziemianka oraz ogrodzony/częściowo zadaszony (?) wybrukowany plac. Kluczowym problemem pozostaje kwestia interpretacji obiektu 7. Biorąc pod uwagę, że obiekt miał kształt biegnącego po lekkim łuku rowu, wzdłuż którego w środkowej części znajdowało się zagłębienie z negatywami średniej wielkości pali, skłaniam się do uznania za właściwą pierwotnej interpretacji M. Łastowieckiego. Rów taki, wzmocniony palisadą, mógł dochodzić do budynku mieszkalnego (obiekt 8). Hipotezę tę potwierdzać może fakt, że w niewielkich sondażach, założonych na południe od domniemanego rowu z palisadą, nie stwierdzono śladów obiektów osadniczych z wczesnego średniowiecza. Niewykluczone, że osada otoczona rowem znajdowała się w Czechach nad brzegiem Jeziora Gorzuchowskiego. Rów otaczający osadę przygodową zarejestrowano w Dąbrówce (Pawlak, Pawlak 2019).

Ze względu na lokalizację w bezpośrednim sąsiedztwie grodu na Ostrowie Lednickim osada mogła ulec zniszczeniu podczas najazdu czeskiego w 1039 r. lub innych dramatycznych wydarzeń z tego czasu. Została jednak odbudowana w 2 połowie XI w. i pozostawała zamieszkała w XII w.

Prawdopodobnie pozostałości osady z fazy D–E wczesnego średniowiecza w okolicy Ostrowa Lednickiego zarejestrowano również podczas badań powierzchniowych, prowadzonych w 1934 r. przez Z. Rajewskiego w Siemianowie (stan. nr 1). Stanowisko zlokalizowane jest na przybrzeżnym wzniesieniu leżącym przy nienazwanym cieku uchodzącym do jeziora Lednica. W wyniku prospekcji terenowej pozyskano fragmenty naczyń ceramicznych (w większości obtaczanych całkowicie), kości zwierzęce oraz żuźle żelazne mogące świadczyć o wytapianiu w tej okolicy żelaza z rudy darniowej (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 73–74).

Bogate ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego zarejestrowano nie tylko przy Ostrowie Lednickim. Na pozostałości zaplecza osadniczego kolejnego grodu w regionie, zlokalizowanego w Kłęcku, natrafiono podczas badań wykopaliskowych związanych z budową instalacji kanalizacyjnej w północnej części miasta Kłęcka. Wykopy w większości miały charakter liniowy i ciągnęły się na długości 2094 m. Przebiegały przez stanowiska ujęte w ewidencji konserwatorskiej pod numerami 5, 6, 78, 79, 82, 83. Znajdują się one na południe od Małej Wełny, która odgradza ten obszar od kłęckiego wczesnośredniowiecznego grodziska. W wielu punktach natrafiono na nawarstwienia kulturowe, a także obiekty osadnicze związane z tym okresem (Strzyżewski 2009).

Na południe od Małej Wólmy, na stoku schodzącym do jeziora Wilkowyja (Małego) (stan. nr 79) natrafiono na warstwę osadniczą, a także odsłonięto spąg chaty. Zalegały w niej znaczne ilości fragmentów drewna noszących ślady obróbki, które odkrywca uznał za odpady produkcyjne. Pozyskane z nawarstwień ułamki naczyń ceramicznych pozwalają na datowanie odkrytych nawarstwień na przełom X i XI w. Na sąsiednim stanowisku (nr 6) leżącym nad brzegiem Jeziora Kłęckiego, w części miasta zwanej Majdany, zarejestrowano pozostałości jamy, być może pełniące funkcję mieszkalną, którą na podstawie materiałów ceramicznych wydatowano na XI w. W tym rejonie natrafiono również na ślady drogi, użytkowanej przez kilka stuleci, której najniższy poziom utwardzony faszyną być może posiadał metrykę sięgającą wczesnego średniowiecza (Strzyżewski 2009, 173).

W omawianym okresie najpewniej funkcjonowała również osada, której peryferyjną część odkrył Ł. Kaczmarek (Polska Wieś, stan. nr 6). Starszy poziom osadniczy, obejmujący zarejestrowane podczas badań wykopaliskowych relikty półziemianki i jamę śmietniskową, a także konstrukcje umacniające stok wzniesienia datowano na okres obejmujący fazę C i D₁ (Kaczmarek 2015).

Kolejne relikty osadnictwa z fazy D rozpoznano podczas badań prowadzonych na terenie Pobiedzisk i w ich bezpośredniej okolicy. W wyniku prospekcji powierzchniowej na omawianym obszarze zaewidencjonowano liczne stanowiska datowane na wczesne średniowiecze. Charakter osadniczy dwóch z nich został potwierdzony podczas badań wykopaliskowych²⁰¹. Pierwsze znajduje się na wzniesieniu na północ od rzeki Główna, pomiędzy brzegiem jeziora od wschodu i drogą do Złotnik od zachodu (Pobiedziska, stan. nr 2). Namierzone zostało podczas badań Galleiskiego w 1913 r. i określone jako osada. Stanowisko stało się miejscem ratunkowych badań archeologicznych, które przeprowadził J. Kostrzewski w 1929 r. Zarejestrowano tutaj dwa paleniska z brukiem kamiennym. Z wypełnisk obiektów, poza węglami drzewnymi, pozyskano fragmenty naczyń ceramicznych oraz zęb zwierzęcy. Ułamki naczyń należały do pojemników całkowicie obtaczanych, zdobionych żłobkami i bruzdami poziomymi. Poza tym natrafiono na jeden fragment ceramiki stalowoszarej. Pozyskane materiały pozwoliły określić chronologię stanowiska na fazę D wczesnego średniowiecza oraz wskazały na penetrację okolicy w późnym średniowieczu (Malinowski 1955, 126; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 89–90).

²⁰¹ Maurycy Kuśtra podaje informację o badaniach przeprowadzonych na osadzie datowanej na fazy D–F i czasy nowożytnie, znajdującej się na południowy zachód od średniowiecznego miasta Pobiedziska (nie wskazuje numeru stanowiska). Prace takie miały zostać przeprowadzone przez PKZ w Poznaniu, jednak brak o nich bliższych informacji, a także ewentualnych pozyskanych wówczas materiałów zabytkowych (Kuśtra 2013b, 95).

W przypadku kolejnych śladów osadnictwa w okolicy Pobiedzisk zachowała się jedynie informacja o odkryciu obiektu, uznanego za jamę odpadkową. Jej obecność zarejestrował podczas badań powierzchniowych Galleiski w 1913 r. Na zachowany i zgromadzony obecnie w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu materiał zabytkowy, składają się fragmenty naczyń ceramicznych całkowicie obtaczanych, zdobionych bruzdami dookołnymi lub motywem kratki²⁰². Na ich podstawie chronologię bliżej nieznanego znaleziska określono na fazę D/E wczesnego średniowiecza (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 91).

W 1913 r. mierniczy Stephan przeprowadził badania archeologiczne na nieznacznym wyniesieniu pomiędzy Jeziorem Wronczyńskim Małym a Jeziorem Jerzyńskim (Wronczyn, stan. nr 4 ²⁰³). W ich efekcie odkrył jamy i paleniska, w których znajdowała się znaczna ilość ceramiki naczyniowej, kości zwierzęcych oraz węgla drzewnych. Pozyskano również zabytki wydzielone: igłę kościaną, 2 gwoździe żelazne, 2 noże żelazne oraz poroże jelenia. W nawarstwieniach zarejestrowano również żuźle żelazne. Odkryte obiekty uznano za pozostałości osady (Cichoszewska 1922-24). Niestety barak dokładniejszych informacji na temat odkrytych obiektów i nawarstwień, a w wyniku przeprowadzonej w 1984 r. prospekcji terenowej nie znaleziono materiałów źródłowych. Zabytki znajdujące się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu pozwoliły na określenie chronologii osady na fazy D–E wczesnego średniowiecza.

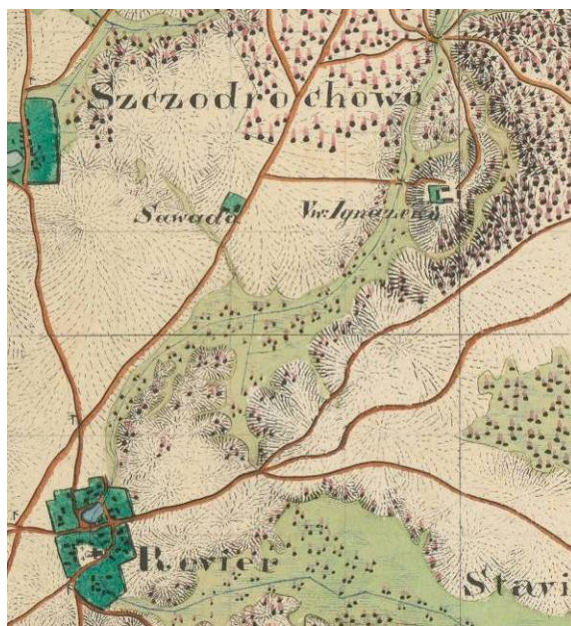
Najpewniej z fazą D wczesnego średniowiecza należy łączyć pozostałości osadnictwa odkryte podczas badań związanych z budową gazociągu tranzytowego Jamał–Europa na stanowisku nr 2 w miejscowości Rejowiec, gm. Skoki. Prace wykopaliskowe przeprowadził w latach 1995–1996 Paweł Pawlak z Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej w Poznaniu. Stanowisko położone jest w terenie zalesionym, na obszarze Puszczy Zielonki. Ulokowano je na stoku o niewielkim nachyleniu nad brzegiem strumienia uchodzącego do Małej Wełny. Dolinka strumienia zarówno w przeszłości jak i obecnie była mocno podmokła i zabagniona. Na wysokości stanowiska znajdował się jednak najwidoczniej okazyjnie niewielki akwen, widoczny np. na mapie 1:10000 wykorzystanej do ewidencji stanowisk AZP (arkusz 48–30). Wykopaliskowo rozpoznano południową część stanowiska, na którym według badań powierzchniowych można się było spodziewać śladów kulturowych po osadnictwie z epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza.

²⁰² Materiały zaewidencjonowano pod numerem katalogowym 1913: 369.

²⁰³ Pierwotnie stanowisko funkcjonowało jako Złotniczeki III (Cichoszewska 1922-24).

Zbadano obszar 325 m², na którym odkryto 5 obiektów. Wszystkie należy uznać za jamy, choć o nieokreślonej funkcji użytkowej. Ich miąższość wynosiła od 30 do 76 cm. Z obiektów, poza fragmentami polepy i węglami drzewnymi, nie pozyskano materiałów zabytkowych, które pozwoliłyby na ich bliższe datowanie. Fragmenty naczyń ceramicznych pozyskano z humusu. Były one mało diagnostyczne i nie zdołano w oparciu o nie zawęzić datowania stanowiska. Uzupełniających informacji dostarczyły jednak badania powierzchniowe, podczas których pozyskano materiały ceramiczne pozwalające na przypisanie stanowiska do fazy D. P. Pawlak uznał, że odkryte struktury mogą stanowić peryferię osady wczesnośredniowiecznej, której centrum znajduje się około 50–100 m na północ od linii przebiegu gazociągu (Pawlak 2005).

W kontekście odkrytej osady niezwykle interesująco prezentuje się informacja zawarta na mapie *Urmesstischblätter* z około 1830 r. (Karte N 729–Blatt 1788) o znajdującym się w tym miejscu gospodarstwie (?) o nazwie *Sawada*. Nazwę tę najpewniej należy odczytać jako *Zawada* i łączyć z osadą *Zawady*, wraz z pobliskim Rejowcem, wchodzącą w skład parafii w Dąbrowce Kościelnej (Lib.Bf. 66, przypis 11).

Ryc. 36. Lokalizacja osady *Sawada* (fragment *Urmesstischblätter* Karte N 729–Blatt 1788).

Problematyka toponimu *Zawada* była podnoszona w literaturze w ramach studiów nad powinnościami wynikającymi z prawa książęcego związanymi z obronnością. Początkowo dość powszechnie zaliczano tę nazwę do grupy toponimów o charakterze militarno-obronnym, a genezę wiązano z bliżej nieokreślonym rodzajem umocnień osad znajdujących

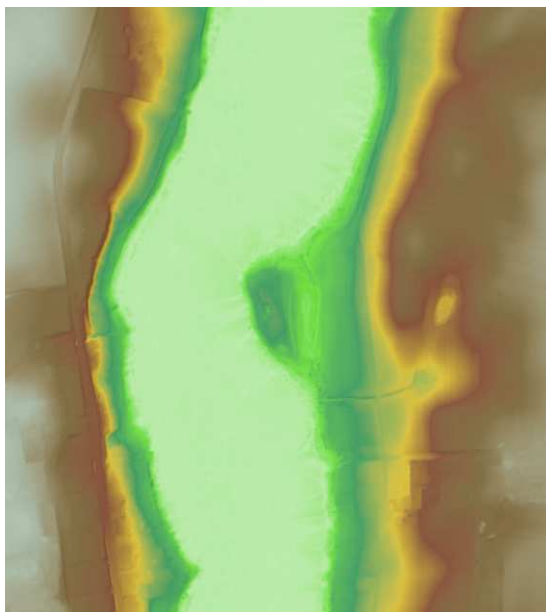
się na przedpolu grodu lub pograniczach (m.in. Hensel 1949–50, 261; Łowmiański 1967, 98; Gieysztor 1986, 12; inaczej Nalepa 1973). W oparciu o te i inne nazwy o zbliżonym charakterze (m.in. Osiek, Stróże, Brona, Słup, Przesieka) próbowano odtwarzać granice plemienne, państwowe i osadniczo-administracyjne (Arnold 1968; Łowmiański 1967, 98; por. Buczek 1957; 1975). Krytyczną analizę toponimów, którym przypisywano charakter obronny, przeprowadziła Elżbieta Kowalczyk (1992). W efekcie dogłębnej analizy odrzuciła ona koncepcję łączącą nazwy Zawada z grodami o metryce wczesnośredniowiecznej, a także ich wykorzystanie przy rekonstrukcji granic wspólnot terytorialnych. Autorka zwróciła uwagę na pojawianie się tego typu toponimów od XIII do XIX w. i ich związek z występowaniem karczem i młynów, a najpewniej także karczowisk (Kowalczyk 1992; Kowalczyk-Heyman 2021). Niezaprzeczalnym faktem pozostaje jednak korelacja nazwy w warstwie semantycznej z określeniem przeszkody materialnej lub niematerialnej, niekoniecznie o militarnym charakterze (*Słownik staropolski* 1997, 228). Biorąc pod uwagę położenie dawnej osady Zawada na rubieży ekumeny, w ostępach Puszczy Zielonki, prawdopodobne wydaje się jej łączenie z karczunkiem lasu. Lokalizacja taka nie wyklucza jednak genetycznego związku z kontrolą lokalnego szlaku komunikacyjnego. O występowaniu tego typu zjawiska świadczą istniejące w okolicy toponimy: dwie Przysieki, Przysieczyn i Osiek, w stosunku do których panuje zgoda o ich obronnym charakterze²⁰⁴. Zważywszy na brak stałości osadnictwa, postępującego dopiero od około połowy XIII w., nie ma podstaw do bezpośredniego łączenia osady odkrytej na stanowisku nr 2 w Rejowcu ze znaną ze źródeł osadą Zawady. Nie należy jednak bezwzględnie odrzucać możliwości przetrwania starszej nazwy oraz przeniesienia jej na nową i stałą jednostkę osadniczą.

Niezwykłe interesujące zdają się być ślady osadnictwa na stanowisku nr 1 w Czechach, gm. Kłęcko²⁰⁵. Jest ono zlokalizowane na półwyspie głęboko wcinającym się w Jezioro Gorzuchowskie. U podstawy cypla zauważalne jest biegnące na osi północ-południe obniżenie w formie rowu, wzdłuż którego zauważono również nieznaczne wyniesienie terenu (obecnie niemal niewidoczne). W. Hensel wysunął przypuszczenie, że funkcjonująca w tym miejscu osada mogła być odgradzona od lądu wałem. Niestety stanowisko dotychczas zostało rozpoznane wykopaliskowo w bardzo niewielkim

²⁰⁴ Problematyka ta zostanie omówiona w dalszej części pracy.

²⁰⁵ Stanowisko wielokrotnie było obiektem badań powierzchniowych prowadzonych przez różne instytucje m.in. Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Instytut Archeologii i Etnologii PAN w latach: 1937, 1948, 1964, 1981; 1985, 1991.

zakresie. W 1981 r. Alicja Łosińska z IHKM PAN w Poznaniu wykonała dwa niewielkie wykopy sondażowe, które ujawniły obecność warstw kulturowych nasyconych ceramiką. Liczne materiały zebrane zarówno z badań sondażowych, jak i z powierzchni, pozwoliły na określenie funkcjonowania osady na fazę D, przy czym możliwe jest rozszerzenie datowania na okres od fazy C do E (por. Hensel 1950, 138–139).

Ryc. 37. Lokalizacja stanowiska nr 1 w Czechach, gm. Kłęcko (geoportal.gov.pl).

2.4. Osadnictwo z fazy E

Wstrząs społeczny i polityczny, jaki nastąpił w wyniku wydarzeń lat 30. XI w., w tym niszczącego najazdu czeskiego w 1038/1039 r., zaburzył rozwój osadnictwa w regionie. W *Kronice Czechów* kanonik praski Kosmas informował o mieszkańcach grodu gieckiego, którzy dobrowolnie pozwolili się przesiedlić, ale wspomina również o "niezliczonym tłumie znakomitych mężów" pojmanych na terenach piastowskich (*Kronika Czechów*, lib. 2, II, V). Niewykluczone, że śladem tych wydarzeń są zniszczenia zadokumentowane w wielu punktach grodu na Ostrowie Lednickim, a także zniszczenie mostów i osad w bezpośrednim sąsiedztwie wyspy. Być może do ofiar dramatycznych wydarzeń lat 30. XI w. należy przypisać część ze zmarłych w tragicznych okolicznościach osób, a pochowanych na cmentarzysku przy wschodniej osadzie przymostowej (Dziekanowice, stan. nr 22). Spustoszenie wielkopolskich ośrodków centralnych sprawiło, że podczas restauracji monarchii w latach 40. XI w. Kazimierz Odnowiciel ciężar zarządzania państwem przeniósł na południe Polski. Region z centrum na Ostrowie Lednickim nie został

jednak zaniedbany stając się centrum okręgu, który w końcu omawianego okresu zaczął być nazywany *kasztelanią ostrowską*. Umocnienia grodowe, świątynie i domostwa odbudowano, a w miejscu zniszczonego pałacu w początku XII w. wzniesiono nową kamienną siedzibę władzy – przynajmniej dwupiętrową romańską wieżę. Również na zapleczu grodu rozwijało się osadnictwo otwarte. Do fazy E można zaliczyć 430 stanowisk archeologicznych rozpoznanych głównie w wyniku badań powierzchniowych. Z tej liczby 141 przypada na "osady", 121 na "punkty osadnicze" i 158 na "ślady osadnicze". Ponadto znajdowały się tutaj co najmniej 2 grodziska, choć mogło ich być nawet 4. W omawianym okresie funkcjonowało przynajmniej 8 cmentarzysk. Odkryto również 6 skarbów monetarnych ukrytych w ziemi w omawianym okresie. Stanowiska rozkładają się stosunkowo równomiernie w regionie i w znacznym stopniu odpowiadają układowi z wcześniejszego okresu, który uległ jednak zagęszczeniu. Wyznaczone wówczas granice ekumeny w dużej mierze pokrywają się z osadnictwem znanym z późniejszych czasów lepiej oświetlonych źródłami pisanymi, a nawet widocznymi obecnie.

Rozwój osadnictwa, znajdujący potwierdzenie w zwiększonej liczbie stanowisk archeologicznych, przekłada się również na ilość rozpoznanych stanowisk. Podczas prowadzonych w regionie badań wykopaliskowych natrafiono na struktury osadnicze łączone z fazą E na 13 stanowiskach archeologicznych zinterpretowanych jako pozostałości osad otwartych.

Warstwy kulturowe datowane na XII w. zarejestrowano na bezpośrednim zapleczu grodów na Ostrowie Lednickim i w Kłęcku. Wskazują one na intensywne użytkowanie tych terenów, jednak do omawianego okresu można przypisać jedynie nieliczne obiekty. W przypadku okolic Kłęcka są to nawarstwienia odkryte na osadzie zlokalizowanej na zachód od grodu (Polska Wieś, stan. nr 6). Na XI–XII w. datowane jest również palenisko (obiekt 1) oraz umocnienie kamienne stoku wzniesienia (Kaczmarek 2015). Taką samą chronologię przyjęto dla warstw kulturowych zarejestrowanych na pobliskim terenie leżącym poza Małą Welną. Wystąpiły one na rozległym terenie, na którym po połowie XIII w. powstało miasto lokacyjne (Strzyżewski 2009).

W przypadku zaplecza grodu na Ostrowie Lednickim warstwę kulturową o miąższości 30–50 cm zarejestrowano na terenie dawnej wschodniej osady przymostowej (Nadolski 1977b). Struktury osadnicze odsłonięto na pobliskim stanowisku nr 21 w Dziekanowicach zlokalizowanym na nabrzeżu jeziora Lednica. Badania archeologiczne na stanowisku przeprowadził w latach 2001–2002 M. Łastowiecki. Miejsce to było zamieszkane przez całe

wczesne średniowiecze, a odkryto na nim relikty obiektów z faz A/B, B/C i D (por. Hensel 1950, 205–207). Osada funkcjonująca w końcu X–1. połowie XI w. została najpewniej zniszczona podczas najazdu czeskiego w 1038/1039 r. lub w trakcie innych wydarzeń z lat 30. XI w. wraz z grodem na Ostrowie Lednickim oraz mostami łączącymi wyspę z lądem. Została jednak odbudowana i ponownie zamieszкана, o czym świadczą 2 obiekty z tego horyzontu osadniczego.

Obiekt 1 odsłonięto fragmentarycznie na obszarze 300×400 cm. Był zorientowany na osi północ-południe. Określony został jako domostwo naziemne o słupowej konstrukcji ścian. Negatywy słupów występowały wzdłuż zarysu ścian. W południowo-wschodniej części obiektu znajdowało się palenisko kamienne o średnicy około 100 cm i miąższości 20 cm. Z wypełniska pozyskano 40 fragmentów naczyń ceramicznych, które wskazują na funkcjonowanie domostwa w XII w. (Łastowiecki 2001; 2002).

Obiekt 6 to pozostałości dużego budynku naziemnego zorientowanego na osi północny wschód-południowy zachód. Jego długość wynosiła 850 cm, a szerokość przekraczała 500 cm. Ściana północna została wykonana najpewniej w konstrukcji plecionkowej. Zadokumentowano negatywy par słupków o średnicy 10–15 cm oddalonych od siebie o około 100 cm. Na spągu obiektu znajdowała się podłoga ułożona z drobnych kamieni. Zarejestrowano trzy poziomy bruków zalegających w czarnej próchnicy. W południowo zachodnim narożniku budynku znajdowało się palenisko. Miało średnicę około 200 cm i było nieckowato zagłębione w gliniaste podłoże. Na spągu paleniska zalegało skupisko przepalonych kamieni mające średnicę 80 cm. Z poziomów brukowanej podłogi pozyskano żelazną okrągłą tarczkę o średnicy 5 cm, liczne kości zwierzęce oraz 530 fragmentów ceramiki naczyniowej. 150 sztuk pochodziło od naczyń całkowicie obtaczanych, bogato zdobionych ornamentem grzebykowym, charakterystycznych dla początku XI w. Pozostałe 380 ułamków należało do pojemników całkowicie obtaczanych z rozbudowanymi krawędziami, zdobionych niemal wyłącznie ornamentem w postaci poziomych bruzd. Naczynia takie są charakterystyczne dla 2 połowy XI w. i XII w. Z wypełniska paleniska pozyskano 25 fragmentów naczyń ceramicznych całkowicie obtaczanych, zdobionych bruzdami z przełomu XI i XII w. Fragmenty starszych naczyń są efektem zalegania budynku na reliktach wcześniejszego domostwa z 1 połowy XI w. (obiekty 6a i 6b) (Łastowiecki 2001; 2002).

Pozostałości osad z fazy E rozpoznano również w innych punktach regionu. Do nieprecyzyjnych informacji dotyczących osadnictwa z omawianego okresu należą notatki

znajdujące się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu na temat licznych znalezisk zabytków „przedhistorycznych i historycznych”, m.in. „słowiańskich jam mieszkalnych” w różnych punktach w miejscowości Turostowo, gm. Kiszkowo. Zachowały się materiały będące darem nauczyciela Sturzbechera z 1912 r., a mające pochodzić z terenu podwórza szkolnego. Znajdują się wśród nich 4 fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych, 50 ułamków naczyń silnie obtaczanych i toczonych szarobrunatnych i szaroceglastych, m.in. fragmenty pokrywek, uch, nóżek od trójnóżków, ułamki z resztkami polewy ceglastej i zielonkawej oraz kości zwierzęce. Na podstawie zebranych materiałów stwierdzono istnienie w tym miejscu śladów osady od fazy E wczesnego średniowiecza po nowożytność (Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 107–108).

W 1913 r. na terenie leżącym na zachód od północno-zachodniego krańca Jeziora Jerzyńskiego i około 1 km na zachód od Złotniczek mierniczy Stephen dokonał odkrycia stanowiska archeologicznego²⁰⁶. Dla jego zbadania przeprowadzono badania urzędowe z ramienia Kaiser Friedrich Museum w Poznaniu. Odsłonięto obiekty osadnicze: kamienne palenisko i kilka jam o nieokreślonym przeznaczeniu. Założone sondáže nie pozwoliły na uzyskanie danych co do zasięgu i charakteru osady. W wyniku przeprowadzonych prac wykopaliskowych pozyskano zestaw zabytków na który składały się: nóż żelazny, 2 gwoździe żelazne, igła kościana, ośelka kamienna, fragment poroża ze śladami obróbki oraz 516 fragmentów naczyń ceramicznych. Były to pojemniki całkowicie obtaczane. Wśród form znajdowały się naczynia baniaste z wyodrębnioną cylindryczną szyjką, zdobione bruzdami poziomymi, nacięciami, linią falistą, wyjątkowo odciskami stempelka lub listwą plastyczną. W dwóch obiektach znaleziono fragmenty naczyń zasobowych zdobionych listwami plastycznymi i ornamentem grzebykowym. Ponadto znajdowały się w nich grudy polepy i kości zwierzęce. Spoza obiektów pochodzi duże baniaste naczynie całkowicie obtaczane zdobione poziomymi bruzdami oraz 11 fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych (zdobione bruzdami, nacięciami, odciskami grzebyka, linią falistą), część pokrywki, ucho naczynia stalowoszarego oraz 3 grudy żużla żelaznego. Chronologię odkrytych obiektów określono na fazę E, natomiast materiał spoza nich na fazy D/E1 i E/F (Cichoszewska 1922-

²⁰⁶ Materiały zabytkowe ze stanowiska zostały zewidencjonowane na kartach jako pochodzące ze Złotniczek stan. III (1913:338–341) i stan. IIII (1913:342–354). Natomiast w księdze inwentarzowej KFM nadano im jeden numer inwentarzowy (1913:61) i wspólną nazwę (*slawische Wohnstättenfunde*). Być może badano dwa stanowiska (?). Dokładna lokalizacja miejsca badań pozostaje nieznana. Uznano, że eksplorowana osada jest tożsama z obecnie zewidencjonowanym stanowiskiem Wronczyn stan 4 na arkuszu 50–30 (Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 383–385).

24, 134; Kurnatowska, Łosińska 1990, 146; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 383).

Informację o osadzie wczesnośredniowiecznej w Podlesiu Wysokim, gm. Mieścisko (stan. 1) podał Bolesław Czapkiewicz, który prowadził w tym regionie badania powierzchniowe w 1927 r. Ponowił je w kolejnym roku J. Kostrzewski. Czapkiewicz stwierdził istnienie osady na piaszczystym wzgórzu na skraju doliny strumyka, przy drodze do Popowa Kościelnego. Miała tutaj zalegać 50 cm miąższości warstwa kulturowa, nasycona spalenizną, fragmentami naczyń glinianych i kości zwierzęcych. Wśród przechowywanych w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu fragmentów ceramiki znajdują się ułamki pochodzące od naczyń silnie i całkowicie obtaczanych średnio- i cienkościennych. Fragmenty den mają ślady podsypki i odcinania od koła garncarskiego. Na brzuścach występuje ornament w formie żłobków, bruzd, linii falistych i odcisków stempelka. Jedno zrekonstruowane naczynie silnie obtaczane stalowoszare zdobione jest bruzdami poziomymi i żeberkami plastycznymi. Poza ceramiką naczyniową ze stanowiska pochodzi polepa i kości zwierzęce²⁰⁷. Na podstawie cech diagnostycznych fragmentów naczyń ceramicznych chronologię stanowiska określono na przełom fazy E i F oraz późne średniowiecze (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 96–97).

Około 200 m na północ od omawianego stanowiska nr 1, w oparciu o wyniki badań powierzchniowych, J. Kostrzewski wyznaczył kolejną analogiczną jednostkę. Stanowisko nr 2 w Podlesiu Wysokim znajduje się na piaszczystym wzniesieniu zlokalizowanym na południowym krańcu obecnej wsi. Podczas prospekcji terenowej pozyskano m.in. fragmenty naczyń wykonanych w tradycji wczesnośredniowiecznej (zdobione linią falistą, fragmenty den z podsypką i śladami odcinania), fragment pierścionka brązowego z płaską okrągłą tarczką, a także 58 fragmentów naczyń całkowicie obtaczanych w większości stalowoszarych. Ponadto natrafiono na polepę, zwęglone ziarna i kości zwierzęce. Na podstawie cech dystynktywnych ceramiki chronologię znalezisk określono na przełom fazy E i F oraz późne średniowiecze (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 97–98).

Kolejne ślady osadnictwa zadokumentowano w Dziekanowicach, gdzie w 1934 r. Zdzisław Rajewski rozpoznał pozostałości obiektu wczesnośredniowiecznego (stan. nr 9). Stanowisko znajduje się na polu należącym do probostwa (zlokalizowane na północ od plebanii i na zachód od drogi prowadzącej na podwórze). Na głębokości 30 cm natrafił

²⁰⁷ Materiały zostały zainwentaryzowane pod numerami: MAP 1927:251, nr kat. 1927:1323–24; nr inw. 1928:126, nr kat. 727–729.

na pozostałości obiektu o ciemnym wypełnisku. Miał on 180 cm szerokości i ponad 300 cm długości²⁰⁸. Maksymalna miąższość obiektu wynosiła 60 cm. W wypełnisku znajdowały się przepalone kamienie. Z nawarstwień obiektu pozyskano kabłąkowe nożyce żelazne, fragmenty naczyń ceramicznych oraz kości zwierzęce. W trakcie prac znaleziono luźno brązową ostrogę z piramidalnym kolcem. Chronologia obiektu została określona na fazę E wczesnego średniowiecza. W pobliżu w sadzie probostwa Rajewski stwierdził istnienie osady z XIV–XV w. (Hensel 1950, 208–209).

Ślady osadnictwa średniowiecznego zostały zadokumentowane również w Pobiedziskach na stanowisku nr 4. Znajduje się ono w południowo-wschodniej części miasta, na półwyspie w południowej części Jeziora Małego. Półwysep ma kształt zbliżony do owalu i powierzchnię 0,6 ha. Jego część końcowa została najpewniej intencjonalnie odcięta kanałem, tworząc niewielką wyspę. Teren tutaj wznosi się około 4 m ponad poziom lustra wody. W 1981 r. Z. Karolczak i Cz. Strzyżewski przeprowadzili w tym miejscu badania sondażowe związane z poszukiwaniem znanego ze źródeł pisanych założenia dworskiego. Założono 23 wykopy sondażowe w trzech pasach obejmujące powierzchnię całego półwyspu. Niemal na całym obszarze stwierdzono obecność warstwy osadniczej z fazy E wczesnego średniowiecza. Zarejestrowano tu również obiekty o charakterze mieszkalnym w postaci spalonej drewnianej zabudowy z paleniskami oraz gospodarcze jamy odpadowe. Z nawarstwień tych pozyskano fragmenty naczyń w większości całkowicie obtaczanych oraz przedmioty żelazne, w tym noże i sprzączki. W późniejszym okresie teren półwyspu stał się miejscem budowy murowanego założenia dworskiego (Strzyżewski, Karolczak 1981).

Być może do schyłku omawianego okresu należy również zaliczyć dwie jamy i nawarstwienia kulturowe odkryte m.in. przy rynku w Pobiedziskach. W omawianych jednostkach stratygraficznych wystąpiły fragmenty naczyń charakterystycznych dla XIII w. (ceramika brunatna nawiązująca do wczesnośredniowiecznej). M. Kustra łączy je z początkowym etapem funkcjonowania miasta lokacyjnego powstałego niedługo po połowie XIII w., jednak dopuszcza również wcześniejszą genezę, sięgającą nawet końca XII w. (Kustra 2013b).

Podczas prac ratowniczych przeprowadzonych przez Cz. Strzyżewskiego w 1992 r., a związanych z realizacją inwestycji budowlanej w miejscowości Sławno, gm. Kiszewo, na stanowisku nr 1 znajdującym się w zachodniej części współczesnej wsi, odkryto m.in. obiekty archeologiczne datowane na wczesne średniowiecze. Stanowisko położone jest

²⁰⁸ Obiektu nie rozpoznano w całości (Hensel 1950, 208).

na południowo wschodniej płaskiej krawędzi doliny jeziora Ślawno. Podczas badań AZP w tym miejscu wytyczono stanowisko, którego chronologię na podstawie znalezisk ceramiki naczyniowej określono na późne średniowiecze i nowożytność. Na skutek prac ziemnych związanych z budową domu, prowadzonych bez nadzoru archeologa, zniszczono nawarstwienia kulturowe. W wyniku podjętej interwencji, w profilach wykopu o powierzchni 100 m², zadokumentowano ślady 7 obiektów, których chronologię określono na wczesne redniowiecze²⁰⁹. Obiekty zostały określone jako jamy i paleniska (nr 1–5, 7, 9). Pozyskane fragmenty naczyń ceramicznych (45 ułamków, w większości z hałdy) pozwoliły na przypisanie zarejestrowanych obiektów do fazy E–F wczesnego średniowiecza (Strzyżewski 1992b).

Podczas badań wykopaliskowych związanych z budową gazociągu jamalskiego w Bielawach, gm. Kłocko rozpoznano relikty osady wczesnośredniowiecznej²¹⁰. W 1997 r. prace przeprowadził tam Artur Sobucki. Na stanowisku odkryto 4 obiekty nieruchome, wśród których wyróżniono 3 półziemianki z wewnętrznymi paleniskami oraz jamę o charakterze gospodarczym. Jedna z półziemianek miała kształt owalny o średnicy około 250 cm, inna zaś była prostokątna o wymiarach około 25m×350 cm²¹¹. Pozyskano około 2000 fragmentów ceramiki naczyniowej oraz pojedyncze zabytki wydzielone, wśród których na wyróżnienie zasługuje grzebień kościany, jednostronny i trójpłytkowy zdobiony pasami ukośnych linii rytych. Wyeksplorowany materiał źródłowy pozwolił na określenie funkcjonowania obiektów na fazę E wczesnego średniowiecza (Sobucki 1997).

Kolejne struktury osadnicze rozpoznano podczas badań archeologicznych związanych z budową gazociągu tranzytowego w miejscowości Myszk, gm. Kiszewo na stanowisku nr 37. Tymi pracami badawczymi kierował w 1995 r. Bolesław Panczenko z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Stanowisko znajduje się na niewielkim wyniesieniu usytuowanym na południowym stoku doliny Małej Wełny. Od strony północno-zachodniej i częściowo zachodniej ogranicza je głęboki jar, którego dnem płynie strumień uchodzący do rzeki. Stanowisko wyznaczono na podstawie znalezisk uzyskanych podczas badań powierzchniowych, na które składały się fragmenty naczyń ceramicznych z neolitu, okresu wpływów rzymskich, wczesnego średniowiecza (1 ułamek) oraz późnego średniowiecza/nowożytności. Oś gazociągu przebiegała przez południowo-wschodnie

²⁰⁹ Poza obiektami wczesnośredniowiecznymi zarejestrowano obiekty nowożytne (Strzyżewski 1992b).

²¹⁰ Ponadto na stanowisku znajdowały się obiekty nieruchome łączone z kulturą łużycką (Sobucki 1997).

²¹¹ Wymiary mają jedynie wartość przybliżoną, podano je na podstawie analizy fotografii załączonych do sprawozdania.

peryferia stanowiska. W efekcie przeprowadzonych prac wykopaliskowych odkryto liczne obiekty łączone z wczesnym średniowieczem²¹². Na stanowisku zarejestrowano szereg dołków posłupowych, których układ zdaniem B. Panczenki sugeruje istnienie 3 budowli naziemnych, przez odkrywcę uznanych za chaty. Ponadto natrafiono na 9 jam gospodarczych, piec garncarski, a także miejsce, które mogło służyć składowaniu rudy darniowej (Panczenko 2005).

Wspomniany wcześniej piec miał formę lejkowatego zagłębienia, którego ściany wylepiono jedną warstwą gliny. W partii stropowej na obrzeżach obiektu znajdowały się pojedyncze, średniej wielkości kamienie. W komorze natrafiono na kilka naczyń ceramicznych o różnym stopniu przepalenia. Wokół pieca zarejestrowano obecność czterech dołków posłupowych, najpewniej stanowiących pozostałość konstrukcji zadaszenia. Obok pieca znajdowało się miejsce składowania popiołu usuwanego z paleniska (Panczenko 2005).

Stosunkowo niewielka ilość fragmentów naczyń ceramicznych zdaniem B. Panczenki wskazuje na odsłonięcie peryferyjnej, południowo-wschodniej części osady, której centrum powinno się znajdować w kierunku zachodnim, na wyniesieniu bezpośrednio sąsiadującego z głębokim jarem po lokalnym cieku. Materiały zabytkowe, głównie fragmenty naczyń ceramicznych zdobionych liniowym wątkiem ornamentacyjnym, pozwoliły na określenie chronologii omawianych struktur na połowę fazy E oraz fazę F wczesnego średniowiecza (Panczenko 2005). Niestety stan opracowania stanowiska i dostępna dokumentacja nie pozwalają na wyciągnięcie bardziej szczegółowych wniosków.

Interesujących wyników dostarczyły badania powierzchniowe i z wykrywaczem metali przeprowadzone w Głębokiem, gm. Kiszkowo (stan. 23), realizowane w ramach programu weryfikacji skarbów wczesnośredniowiecznych *Corpus Thesaurorum Poloniae* i prowadzone przez Małgorzatę i Mirosława Andrałowców. Na stanowisku zlokalizowanym na krawędzi stoku doliny jeziora Głębokie, około 4,5 km na północny-zachód od Ostrowa Lednickiego w 1872 r. znaleziono skarb srebrny. Poszukując tego miejsca oraz ewentualnych pozostałości skarbu w 2002 r. znaleziono tutaj ołowianą bullę książęcą. Była to pierwsza w Wielkopolsce pieczęć tego typu odkryta podczas badań archeologicznych. Przypisywano ją kancelarii Bolesława Krzywoustego. Nieprzeciętne znalezisko skłoniło badaczy do przeprowadzenia badań wykopaliskowych. W 2003 r. pracami archeologicznymi objęto powierzchnię 0,8 ara, a powierzchniowymi przynajmniej 38 arów. W wyniku wykopalisk

²¹² Poza śladami osadnictwa z wczesnego średniowiecza na stanowisku odkryto materiały zabytkowe kultury amfor kulistych, kultury łużyckiej, a także struktury osadnicze łączone z kulturą przeworską (Panczenko 1995).

odslonięto trzy obiekty: palenisko z obstawą kamienną, jamę gospodarczą (m.in. ze szczątkami ryb) oraz narożnik obiektu będącego być może chatą, z którym związany był niewielki bruk kamienny. Z obiektami łączyła się warstwa kulturowa z licznymi fragmentami naczyń glinianych i kości zwierzęcych, na której stropie odnaleziono przepalony fragment srebrnego denara Władysława II Wygnańca bitego w Krakowie w latach 1140–1142. Poza tym podczas badań z wykorzystaniem wykrywacza metali znaleziono 52 zabytki metalowe, m.in. brązowy kabłączek skroniowy, fragment misy z brązu, ołowiane: ciężarki, fragmenty blach i kule muszkietowe. Chronologię osady znalazcy określili na XII w. Przy tym dopuszczają jedynie incydentalny związek pieczęci z osadnictwem wczesnośredniowiecznym funkcjonującym w tym miejscu (Andrałojć, Andrałojć 2006, 8–12).

3. Cmentarzyska

We wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich doszło do licznych przemian o charakterze fundamentalnym dla miejscowych społeczności. Jedną z najważniejszych dokonała się w obrębie wierzeń i kultury duchowej. Przełomowa decyzja Mieszka I, związana z przyjęciem chrztu w rycie katolickim, doprowadziła do szybkiego upadku rodzimej religii słowiańskiej i nieodwracalnych zmian kulturowych²¹³. Charakterystyczne dla starszych faz wczesnego średniowiecza ciałopalenie stopniowo zaczęło zanikać²¹⁴ (por. Zoll-Adamikowa 1971; 1975; 1988). Proces chrystianizacji przebiegał etapowo i był rozciągnięty w czasie. Nową kulturę symboliczną i praktyki religijne jako pierwsze przyswoiły elity wczesnego państwa w 2. połowie X w. i w XI w. (Kara 2016). Im dalej od dworu książęcego i głównych grodów, tym proces ten przebiegał wolniej. Tereny wiejskie i ludność zamieszkująca peryferia ekumeny w pełniejszym wymiarze schryścianizowano dopiero w XIII w.,

²¹³ Literatura na temat przyjęcia chrztu przez Mieszka I i chrystianizacji jego poddanych jest niezwykle obfita, tutaj odsyłam jedynie do wybranych opracowań: Moździoch 2005; Michałowski 2008; Sikorski 2011; Borowik 2015; Ożóg 2015; *Chrzest Mieszka I...* 2017; na temat religii Słowian przed przyjęciem chrześcijaństwa: Łowmiański 1986; Strzelczyk 1998; Gieysztor 2006; Kajkowski 2019; Łuczyński 2022.

²¹⁴ Na temat społecznego wymiaru ciałopalenia i inhumacji por. Ciesielska 2013. Warto również wspomnieć, że wbrew dość powszechnym w literaturze przedmiotu poglądom, brak tekstów kościelnych zakazujących palenia zwłok z omawianego okresu. Spalenie ciała stało w sprzeczności z doktryną Kościoła katolickiego wyrażoną w Liście do Rzymian gdzie jest mowa o zmartwychwstaniu ciała (Rz, 8, 1–13). Spalenie zwłok uniemożliwiało więc zbawienie (por. Dąbrowska 2014, 82). Istnieje jednak szereg przepisów prawnych wydanych przez Karola Wielkiego dla podbitych Sasów, które wskazują, że ciałopalenie jest formą obrządku nieakceptowaną w chrześcijańskim świecie. Np. w *Capitulatio de partibus Saxoniae* z około 875 r. wydano wyraźny zakaz palenia zmarłych i grzebania ich poza specjalnie wyznaczonymi do tego celu miejscami na cmentarzach przykościelnych (c. 7, c. 22). Na temat frankijskich wpływów kulturowych por. Laux 1987, 179–198; Kleemann 2002, 373–374.

wraz z utworzeniem lokalnej sieci parafialnej²¹⁵. Pierwszymi śladami materialnymi nowej religii były nieliczne początkowo obiekty kultu – murowane i drewniane świątynie zlokalizowane w najważniejszych ośrodkach władzy (Wrzeński, Wyrwa 2008; Danielewski 2019, 170–194). W miejsce tradycyjnego dla Słowian obrządku ciałałpalnego, o rytuale nieuchwytnym metodami archeologicznymi, od końca X w. w krajobrazie pojawiają się pierwsze nekropolie, na których stosowano inhumację. Były to cmentarzyska płaskie o układzie rzędownym lub pararzędownym, które zaczerpnięte zostały z szeroko rozumianego merowińsko-karolińskiego i ottońskiego kręgu kulturowego (por. np. Kleemann 2002). Nekropolie często umiejscawiano na zboczach wzniesień, znajdujących się w okolicy cieków lub akwenu. Woda symbolicznie oddzielała funeralną strefę *sacrum* od strefy *profanum*, gdzie mieściły się osady ludzkie. Zmarłych umieszczano w mogiłach, o niezbyt obszernych jamach grobowych. Układano ich zazwyczaj w pozycji na wznak z zachowaniem orientacji wschód-zachód²¹⁶. Inwentarz grobowy pozbawiony był ostentacji i ograniczał się zazwyczaj do naczyń ceramicznych lub ich fragmentów²¹⁷, elementów stroju (m.in. noży, krzesiw) oraz ozdób. Przyjmuje się, że w końcu X–początkach XI w. tego typu pochówki miały charakter prestiżowy, a pojawiły się być może na skutek oddziaływań kościoła czesko-bawarskiego. Obecność grobów szkieletowych ze specyficznym wyposażeniem odnotowuje się wówczas głównie w centralnej części monarchii piastowskiej – na ziemi gnieźnieńskiej wraz z najbliższą peryferią, gdzie spotykane są również nekropolie wewnątrzkościelne, zarezerwowane dla najwyższych elit społeczeństwa (Kara 2016). Brak pochówek w obrządku szkieletowym pewnie datowanych na okres rządów Mieszka I może świadczyć o stosowaniu w tym okresie tradycyjnego dla Słowian ciałałpalenia²¹⁸ lub praktykowaniu obu

²¹⁵ Proces tworzenia się sieci parafialnej omówiono w rozdziale I.

²¹⁶ Układanie zmarłych na osi wschód-zachód wynika z nakazów religii chrześcijańskiej i zwyczaj ten łączony jest z rozprzestrzenieniem się chrześcijaństwa. Na licznych cmentarzyskach szkieletowych, zwłaszcza z okresu XI–XII w., zaobserwowano jednak różnice przejawiające się w kierunku ułożenia ciała (m.in. kobiety z głową na zachód, mężczyźni na wschód), a także różnego stopnia odchylenia od osi wschód-zachód. Stopień odchylenia pochówków od osi kardynalnej w literaturze próbowano wiązać m.in. z kierunkiem wschodu słońca w okresie kiedy miał miejsce pogrzeb albo z porą dnia, w której się odbywał. Podjęto również próby łączenia kierunku ułożenia pochówków ze strukturą rodową społeczności. Temat nie został jednak ostatecznie wyjaśniony, a jego geneza i zasady pozostają nierozpoznane. Wyliczenia i próba empirycznego zastosowania tych modeli dla cmentarzyska Dziekanowice, stan. nr 2 por. Rysiewska, Wrzeński 1997, gdzie również znajduje się dokładniejsza literatura.

²¹⁷ Na temat możliwych interpretacji fragmentów naczyń znajdujących się w grobach z terenu Mazowsza por. Dzik 2003.

²¹⁸ Groby ciałałpalne i szkieletowe na cmentarzyskach kurhanowych (Kosiński 1991; por. Kara 2002) lub w typie Alt Kābelich (por. Pawlak 2013) zarejestrowane na terenach Wielkopolski i datowane na drugą połowę X w. – przełom X i XI w., m.in. wiąże się z ludnością przesiedloną z terenów Pomorza lub Połabii (Kara 2002; 2016).

typów obrządku, co mogłyby potwierdzać nieliczne cmentarzyska birtualne²¹⁹ (por. Kara 2016; Buko 2021, 203–204).

W okresie wczesnego średniowiecza potrzeby funeralne mieszkańców kasztelanii ostrowskiej zaspokajały liczne cmentarze. Dotychczas zarejestrowano ślady 22 miejsc, które można łączyć z miejscami grzebalnymi użytkowanymi w tym okresie. Dominują wśród nich cmentarzyska szkieletowe, przy jednym stanowisku, które w literaturze zostało zinterpretowane jako symboliczna nekropolia ciałopalna. Część ze stanowisk o charakterze funeralnym znana jest jedynie z informacji archiwalnych i dotyczy przypadkowych odkryć z XIX i początków XX w. Nekropolie te różnią się od siebie charakterem, wielkością i liczbą pochówków. Najznamienitsze miejsca grzebalne znajdują się we wnętrzach świątynnych – w kościele grodowym i w tzw. krypcie kaplicy na Ostrowie Lednickim (por. Górecki 2001a, 67–76). Na terenie lednickiego kompleksu grodowego zlokalizowane są również największe cmentarzyska: na majdanie grodowym (OL, stan. nr 1) oraz na stałym lądzie, przy trakcie wiodącym w kierunku Gniezna (Dziekanowice, stan. nr 22). Poza nimi rejestruje się niewielkie cmentarze wykorzystywane przez społeczności lokalne. Do najlepiej przebadanych należą te w Dziekanowicach (stan. nr 2), Gołuniu (stan. nr 23/24) oraz Kocanowie (stan. nr 13). Diametralnie inny jest stopień rozpoznania czterech stanowisk, których domniemany funeralny charakter określono na podstawie znalezisk pojedynczego pochówku szkieletowego (Dziekanowice, stan. nr 7; Glinno, d. stan. nr 2; Kamieniec bez numeru stan.; Pawłowo Skockie – Stawiany, stan. nr 62). Zostały one uznane za prawdopodobne nekropolie użytkowane we wczesnym średniowieczu, jednak w dwóch przypadkach poza kośćmi nie zarejestrowano żadnych materiałów archeologicznych, co nie pozwala na pewne określenie zarówno charakteru, jak i chronologii tych stanowisk.

²¹⁹ Cmentarzysko birtualne rozpoznano m.in. w Bilczewie, pow. Konin, gdzie odsłonięto 103 groby ciałopalne oraz 27 szkieletowych. Użytkowanie części ciałopalnej określono na czas od fazy B do przełomu D/E, przy czym ostatnie miałyby być związane z nawrotem obrządku pogańskiego w latach 30. XI w. Zauważono przy tym, że oba typy pochówków częściowo "zazębiają się" chronologicznie (Gorczyca, Schellner 2012; por. uwagi dotyczące chronologii tego stanowiska oraz listę innych tego typu stanowisk: Pawlak 2013, 204–205).

Lp.	Stanowisko	Charakter cmentarzyska	Liczba odkrytych pochówków	Datowanie	Uwagi
1.	Ostrów Lednicki, stan. nr 1 – kościół grodowy	szkieletowe wewnątrzkościelne	5	Faza D?	
2.	Ostrów Lednicki, stan. nr 1 – tzw. krypta	szkieletowe wewnątrzkościelne	ponad 3	Faza E(–F?)	
3.	Ostrów Lednicki, stan. nr 1 – kościół grodowy	szkieletowe przykościelne	14	Faza D(–E?)	
4.	Ostrów Lednicki, stan. nr 1 – majdan grodu	szkieletowe przykościelne	ponad 2000	Faza E–F	
5.	Dzieskanowice, stan. nr 22	szkieletowe nieprzykościelne, 2 groby ciałopalne	1730	Faza D–F	
6.	Dzieskanowice, stan. nr 2	szkieletowe nieprzykościelne	45	Faza E	
7.	Gołuch, stan. nr 23/24	szkieletowe nieprzykościelne	54 i 4 symboliczne	Faza D	
8.	Pomarzanki, stan. nr 2	szkieletowe nieprzykościelne	liczne	Faza D	
9.	Zielonka, stan. nr 3	szkieletowe nieprzykościelne	4	Faza D	
10.	Bielawy (Brzozogaj, stan. nr 1)	szkieletowe nieprzykościelne	?	Faza D	
11.	Pomarzany, bez nr. stan.	szkieletowe nieprzykościelne	?	WS	
12.	Pawłowo Skockie/Stawiany, stan. nr 62	szkieletowe nieprzykościelne	1	Faza D lub E	domniemane cmentarzysko
13.	Witakowice/Skrzetuszewo, bez nr. stan.	szkieletowe nieprzykościelne	liczne	Faza D–E	
14.	Dzieńmiarki/Waliszewo	szkieletowe nieprzykościelne	liczne	WS	
15.	Kamieniec, bez nr. stan.	szkieletowe nieprzykościelne	1	WS	domniemane cmentarzysko
16.	Glinno, d. stan. nr 2	szkieletowe nieprzykościelne	1	WS	domniemane cmentarzysko
17.	Dzieskanowice, stan. nr 7	szkieletowe nieprzykościelne	1	WS	domniemane cmentarzysko
18.	Kocanowo, stan. nr 13	szkieletowe nieprzykościelne	ponad 27	Faza D–E	
19.	Kłodzin, stan. nr 36	szkieletowe nieprzykościelne	12	WS	
20.	Złotniczki, stan. nr 1	szkieletowe nieprzykościelne	ponad 2	Faza F	chronologia być może sięga starszych faz wczesnego średniowiecza
21.	Imielno, stan. nr 33	szkieletowe nieprzykościelne	10	Faza E3	
22.	Polska Wieś, stan. nr 5	domniemane symboliczne	symboliczne?	Faza B?	najpewniej osada

Tabela II. Zestawienie cmentarzysk pewnych i domniemanych z terenu kasztelanii ostrowskiej.

3.1. Cmentarzyska ciałopalne

Niejasny pozostaje charakter obiektów odkrytych w Polskiej Wsi, gm. Klecko (stan. nr 5). Na częściowo zniszczonym terenie odsłonięto 8 obiektów oraz ślady warstwy kulturowej²²⁰. Jeden spośród obiektów, przez badacza stanowiska – Cz. Strzyżewskiego, został uznany za relikty obiektu mieszkalnego. Pozostałe miały formę palenisk, często z wielowarstwowymi brukami. Materiały zabytkowe, pozyskane z wypełnisk obiektów, pozwoliły na określenie chronologii stanowiska na fazy A–B wczesnego średniowiecza – najstarsze palenisko wydatowano na przełom VI i VII–początek VII w., zaś pozostałe na VII–VIII/IX w. Odkryte struktury uznane zostały za relikty osady (Strzyżewski 1998; por. Dulinicz 2001, 228).

Odminną interpretację obiektów z Polskiej Wsi, stan. nr 5 zaproponował M. Kara. Podkreślając brak lub nikłość warstwy kulturowej, koncentrację materiałów archeologicznych niemal wyłącznie w obrębie obiektów, a także brak większej ilości śladów zabudowy, zanegował osadowy charakter stanowiska. Zauważył za to pewne podobieństwo odkrytych obiektów do występujących w dorzeczu Odry i Wisły pochówków ciałopalnych typu Alt Käbelich²²¹. Szczególną uwagę zwrócił na zbliżone struktury²²² odkryte w Wilanowie, gm. Kamieniec, stan. nr 12²²³. Ze względu na brak szczątków kości ludzkich w wypełniskach obiektów uznał, że były to "substytuty tego rodzaju grobów". Interpretację tę ma wzmacniać lokalizacja stanowiska w pobliżu brodu, który miałby stanowić symboliczną granicę przejścia. M. Kara w tego typu strukturach widzi przejaw stopniowego odchodzenia od tradycyjnego "bezpochówkowego" obrządku pogrzebowego. Postępująca zmiana praktyk funeralnych ma być manifestacją rodzących się różnic w dotychczas egalitarnych społecznościach. Wczesna metryka symbolicznych grobów w typie Alt Käbelich, które na obrzeżach Wielkopolski pojawiają się w VIII–IX w., ma sugerować rodzimą genezę tego typu praktyk, choć badacz nie wyklucza inspiracji schyłkowoantycznych, ani pewnych wpływów płynących z innych, współczesnych im, enklaw osadniczo-kulturowych (Kara 2009, 190–194; Krzyszowski 2010; por. uwagi Pawlak 2013, 207–209).

²²⁰ Dokładny opis odkrytych struktur znajduje się w części pracy poświęconej osadom otwartym.

²²¹ Charakterystyka grobów w typie Alt Käbelich: Łosiński 1993; 1998; 2000; Czupryńska 2002; Stawska 1994; Krzyszowski 2006; Pawlak 2013.

²²² Charakter odkrytych obiektów nie został jednoznacznie przesądzony, gdyż różnią się od typowych pochówków w typie Alt Käbelich. Dopuszcza się ich interpretację funkcjonalną zarówno jako rytualnych palenisk lub substytutów grobów-pochówków symbolicznych (Krzyszowski 2010, 198–201).

²²³ Dawniej określane jako Łęki Małe, pow. Grodzisk, stan. nr 1 (Krzyszowski 2008; 2010; por. Pawlak 2013, 207–209).

3.2. Cmentarzyska szkieletowe

3.2.1. Cmentarzyska wewnątrzkościelne

Największy i najważniejszy w skali regionu kompleks funeralny znajdował się na terenie lednickiego zespołu osadniczego. Składały się nań nekropolie położone na terenie grodu na Ostrowie Lednickim (OL, stan. nr 1) oraz na wschodnim brzegu jeziora Lednica (Dziekanowice, stan. nr 22). Pochówki umiejscowione na terenie grodu należy rozpatrywać oddzielnie przynajmniej dla czterech przestrzeni w skład których wchodzi dwie nekropolie wewnątrzkościelne oraz dwie przykościelne. Dotyczy to grobów znajdujących się wewnątrz kościoła grodowego, grobów umieszczonych w tzw. krypcie przy kaplicy pałacowej, a także na płaskich cmentarzyskach znajdujących przy tych obiektach (por. Górecki 2001a, 67–76). Kolejna rozległa nekropolia znajdowała się na stałym lądzie przy trakcie prowadzącym w kierunku Gniezna (Wrzesiński 2022a). Lokalizacja pochówku uzależniona była od statusu społecznego. Dotyczy to zwłaszcza grobów znajdujących się we wnętrzach świątyń, które zarezerwowane były dla przedstawicieli najwyższych elit państwowych: świeckich i duchownych. Pozakościelne cmentarzyska zapewniały miejsce godnego pochówku mieszkańcom zespołu grodowego, jego bezpośredniego zaplecza, ale zapewne również mikroregionu osadniczego.

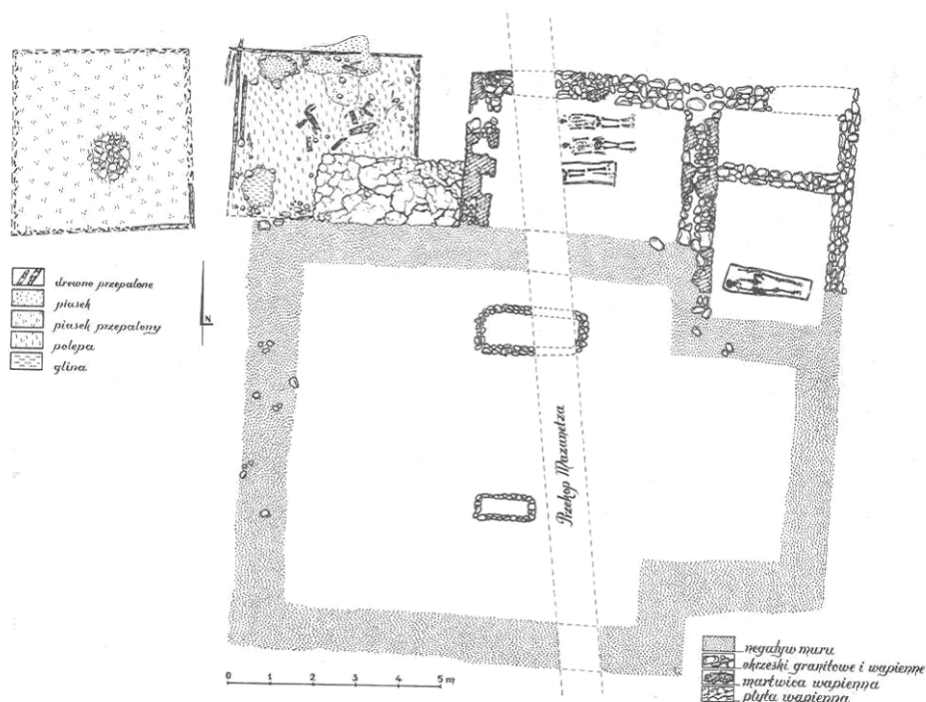
Szczególnie pożądanym miejscem pochówku we wczesnym średniowieczu było wnętrze świątyni. Wiązało się to z zakorzenionym wśród chrześcijan przekonaniem, że lokacja ta uświęca złożonych tam zmarłych i umniejsza ich grzechy, w pewnym sensie gwarantując zbawienie duszy. We wczesnym chrześcijaństwie optymalnym był pochówek *ad santos* tj. w pobliżu grobów świętych – apostołów, męczenników i wyznawców. Wraz z rozwojem religii i jej rozprzestrzenianiem się na nowe obszary, groby świętych zastępowane były relikwiami złożonymi pod mensą ołtarza głównego, a później przez przechowywaną w świątyni eucharystię. Kościół przy pomocy postanowień synodów ograniczał możliwość pochówków w świątyniach. Wyjątki stosowano dla przedstawicieli duchowieństwa (biskupów, opatów, „przykładnych kapłanów”) oraz *justis homines* – prawych świeckich. Praktyką sięgającą czasów Konstantyna Wielkiego, pochowanego w kościele Świętych Apostołów w Konstantynopolu, było składanie zmarłych władców i członków ich rodzin w zbudowanych przez nich świątyniach. Z czasem przywilej ten przeszedł również na fundatorów świeckich (Józefowiczówna 1963, 55–57; Wollasch 1990; Górecki 1991; 126–127; 1996; 2001a, 70–75; Dąbrowska 2014; por. Poulik 1975; Schulze-Dörrlamm 1993).

Dwie znajdujące się w grodzie na Ostrowie Lednickim świątynie znacząco różniły się swoim przeznaczeniem. Kaplica przypałacowa pełniła funkcje obrzędowe i stanowiła punkt, wokół którego koncentrowało się życie duchowe rodziny panującej i najbliższych współpracowników władcy, zaś od XII w. najpewniej służyła kasztelanowi. Przeznaczenie świątyni znajdującej się na grodzie (tzw. II kościół) nie zostało jednoznacznie określone: mogła być kościołem klasztornym (Łomnicki 1967, 553; 1968, 33; Nowak 1972) lub miejscem kultu dla mieszkańców grodu i okolicy. Spełniała przy tym funkcję funeralną (por. *Ostrów Lednicki. U źródeł chrześcijaństwa* 1993; Górecki 1991; 1996; 2001a; Wrzesiński, Kara 2004a; 2004b; 2016b).

Po raz pierwszy na groby w tym miejscu natrafił niemiecki archeolog G. Mazanetz podczas prac prowadzonych na Ostrowie Lednickim w 1944 r. Odkrył on pozostałości murowego grobowca oraz cztery groby przy murze wykonanym w technice preromańskiej. Uznał je za część znajdującego się na grodzie cmentarzyska (Mazanetz 1944, 6). Dopiero szerokopłaszczyznowe badania archeologiczne, prowadzone w latach 1961–1965, pozwoliły na właściwą interpretację odkrytych reliktów jako pozostałości jednonawowego kościoła, do którego przylegały trzy murowane aneksy oraz być może również czwarty aneks zbudowany z drewna²²⁴. W obrębie kościoła odkryto dwa kamienne grobowce. Zostały one usytuowane na osi wschód-zachód równoległe do osi budowli. Różniły się wielkością i wykorzystanym do budowy materiałem. Nie były jednak wyniesione ponad poziom podłogi, a także nie zarejestrowano śladów murków, czy innego typu cyborium (por. Biedroń 1993, 100–101). Poza grobowcami w kościele, na kolejne pochówki natrafiono w aneksie przynawowym. Zachowana dokumentacja nie pozwala na jednoznaczną odpowiedź ile znajdowało się w nim grobów. J. Górecki umieszcza tu trzech zmarłych, zaś weryfikujący stan badań nekropolii J. Wrzesiński dwa groby. Wydaje się, że należy pozostać przy dwóch pochówkach, z których jeden został dwukrotnie zadokumentowany, gdyż zgodnie z praktyką badawczą stosowaną na Ostrowie Lednickim w latach 60. XX w., szczątki ludzkie nie były wyeksplorowane, a w kolejnych latach ponownie odkrywane. Ich każdorazowa dokumentacja najpewniej doprowadziła do powstania pomyłki (Górecki 1991; 1996; 2001a, 68, ryc. 42, 70;

²²⁴ Uwagi dotyczące wydzielenia czwartego aneksu por. Kara, Wrzesiński 2016b, 179–180. Być może przy kościele od północnej strony znajdował się jeszcze jeden aneks – piąty, przylegający do ściany północnej aneksu przynawowego. Również ten pełniłby funkcję funeralną, będąc miejscem trzech pochówków (Wrzesiński 2016b, 208–209).

por. Wrzeński 2016b)²²⁵. Kolejny pochówek znajdował się w aneksie przyprzezbiterialnym (Andreszowa, Łomnicki, Nowak, Szenicowa 1963; Nowak 1965; Górecki 1991). Przyjmując istnienie czwartego aneksu, przylegającego do nawy kościoła od strony północno-zachodniej, należałoby do niego włączyć cztery groby dziecięce odkryte na tym obszarze²²⁶ (Wrzeński 2016b).

Ryc. 38. Ostrów Lednicki – wewnątrzkościelna nekropolia według J. Góreckiego (za Górecki 1991).

Większy grobowiec usytuowany został na północ od osi świątyni. Jego wymiary zewnętrzne to 265 cm długości i 125 cm szerokość, zaś wewnętrzne 220×75 cm. Ściany o grubości 22-30 cm zachowały się do wysokości od 16 cm do 80 cm (w trakcie badań w 1961 r. zarejestrowana maksymalna wysokość wynosiła 57 cm – Andreszowa, Łomnicki, Nowak, Szenicowa 1963). Wykonano je z martwicy wapiennej oraz brył piaskowca szarego, którego pochodzenie związane ze złożami w Święci pod Koninem (Skoczyła, Jochemczyk 1986). Dolną część konstrukcji spojono zaprawą wapienno-gipsową (do wysokości 30 cm), zaś wyżej kamienie nie były związane. W grobowcu nie wykonano płyty podłogowej. Jej wnętrze wypełniał rumosz skalny oraz duże fragmenty zaprawy wapiennej o wygładzonej

²²⁵ Problem z ustaleniem liczby odsłoniętych w latach 1961–1965 grobów wynika ze specyfiki prowadzonej wówczas dokumentacji, która dodatkowo w ciągu lat została zdekompletowana – por. na ten temat uwagi J. Wrzeńskiego (2016b, 203–204).

²²⁶ Groby te zostaną omówione w dalszej części pracy dotyczącej cmentarzyska na majdanie grodu.

powierzchni, które mogły stanowić resztki zniszczonej płyty nagrobnej (Andreszowa, Łomnicki, Nowak, Szenicowa 1963, 221). Być może po umieszczeniu trumny w grobowcu jego wnętrze zasypano ziemią, a następnie przykryto warstwą gipsu na skalnym podkładzie (por. Biedroń 1993, 100–101). Wewnątrz konstrukcji G. Mazanetz natrafił na pochówek. Szkielet ułożony był na grzbiecie z czaszką na zachód, rękoma ułożonymi wzdłuż ciała i z głową zwróconą w prawo. Zmarłego pochowano w dębowej trumnie²²⁷, po której zachowały się fragmenty drewna i okucia żelazne. We wnętrzu komory grobowej nie zarejestrował obecności darów grobowych. Natrafiono jedynie na przypadkowe, znajdujące się na złożu wtórnym, fragmenty ceramiki oraz "kości i kły dzika". Niemiecki archeolog nie podał płci szkieletu, ale zgodnie z forsowaną tezą o kulturotwórczej roli Germanów oraz ze względu na nietypową dla Słowian konstrukcję grobu uznał, że był to grób Wikinga (Mazanetz 1944, 5–6). Ze względu na zły stan kości szkieletu G. Mazanetz nie zdecydował się na jego wydobycie, a podczas badań w 1961 r. we wnętrzu komory natrafiono jedynie na fragmenty czaszki, nóg i żeber²²⁸ (Górecki 1991, 122–123).

Drugi z grobowców odkryto podczas prac prowadzonych przy kościele grodowym w 1965 r. (Nowak 1965). Obiekt zbudowany został w jednej osi wraz z pierwszym, 3 m na południe od niego. Grobowiec południowy był zdecydowanie mniejszy. Jego wymiary zewnętrzne wynosiły 170×100 m, zaś komora grobowa 140×70 cm. Ściany miały 8–15 cm szerokości i zachowały się do 70–75 cm wysokości. Do ich budowy w dominującej ilości wykorzystano piaskowiec szary (około 90%). Wnętrze komory grobowej otynkowano białą zaprawą gipsową. Na jej dnie wylano wapienną płytę podłogową, jedynie przy węższych ściankach pozostawiając miejsca bez wylewki, gdzie prawdopodobnie pierwotnie znajdowały się drewniane belki stanowiące legary, na których ustawiono trumnę w grobowcu (Nowak 1965; por. Wrzesiński 2016b, 207). Komora nakryta została najpewniej płytą wapienną, której dwa fragmenty o powierzchni ponad 1 m² odnaleziono w komorze grobowej²²⁹. We wnętrzu grobowca nie zarejestrowano materiału kostnego. Na posadzce zachowały się jednak ślady dębowej trumny²³⁰ o długości 110–120 cm i szerokości 40–50 cm, pierwotnie wzmocnionej okuciami żelaznymi zalegającymi na spągu obiektu.

²²⁷ Analiza próbek: Michniewicz 2016.

²²⁸ Materiały kostne zaginęły przed powstaniem Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

²²⁹ Dokładne odtworzenie układu stratygraficznego w rejonie grobowców nie jest obecnie możliwe ze względu na niemethodyczny sposób prowadzenia prac i dokumentacji w 1944 r. i w 1965 r. Nie da się stwierdzić, czy strop grobowców przylegał do starszej posadzki, czy została ona uszkodzona przy budowie tumb. J. Wrzesiński i M. Kara przyjmują, że mniejszy grobowiec przykrywała posadzka gipsowa z drugiej fazy funkcjonowania świątyni (Wrzesiński, Kara 2016b, 179).

²³⁰ Analiza próbek: Michniewicz 2016.

Przy południowej ścianie komory natrafiono na złotą obrączkę o średnicy 1,4 cm. W zachodniej części komory zarejestrowano materiały, które pierwotnie zidentyfikowano jako spalone ziarna zbóż i grochu oraz prawdopodobnie pozostałości przepalonego chleba (Nowak 1965; por. Górecki 1991). Ekspertyza botaniczna nie wykazała jednak śladów tego typu substancji, a odkryte szczątki składały się głównie z przepalanej substancji zbitej kości, piasku i węgli drzewnych (Michniewicz 2016). W związku z niewielkimi rozmiarami grobowca oraz trumny, uznano że w tumbie pochowane zostało dziecko, którego kości uległy szybkiej naturalnej destrukcji ("utlenieniu") lub w nieokreślonym bliżej czasie ciało zostało wyrabowane, albo ekshumowane i przeniesione w inne miejsce (Nowak 1965; Górecki 1991, 123–124; 1996, 146; 2001a, 75; por. Wrzesiński 2016b).

Poza grobowcami w nawie głównej, zmarłych pochowano również w dwóch przylegających do świątyni aneksach. W aneksie przyprzezbiterialnym, w prostokątnej jamie grobowej o wymiarach 240×70 cm, złożono dorosłego mężczyznę (grób ?/65). Ciało ułożono na grzbiecie, na osi wschód-zachód, z rękoma spoczywającymi wzdłuż tułowia, głową od strony zachodniej. Układ anatomiczny kości został nieco zaburzony, co najpewniej było efektem przesunięcia poszczególnych partii szkieletu w obrębie butwiejącej trumny. Szkielet *in situ* mierzył 176 cm i pozbawiono go lewej dłoni. Zmarłego pochowano w drewnianej trumnie o długości 210 cm i szerokości 50–58 cm (Wrzesiński 2016b; Wrzesińska, Wrzesiński 2016a, 227; por. Górecki 1991a; 2001a, 70).

W aneksie przynawowym pochowano dwóch zmarłych (groby ?/61 i ?/65). Na szczątki te natrafił G. Mazanetz niszcząc znaczną część jednego z grobów (?/61 – podczas kolejnych badań zastano jedynie kości miednicy i nóg). Groby te zostały ponownie odsłonięte podczas badań w latach 60. XX w. Zmarli spoczywali w rzędzie, w sąsiadujących grobach ziemnych, bez śladów obudowy. Ciała ułożono prosto, na grzbiecie na osi wschód-zachód, z głowami od strony zachodniej. Ręce przy zadokumentowanym w całości pochówku ułożone były prosto wzdłuż tułowia. Jeden ze zmarłych (grób ?/65 – zachowany częściowo) został złożony w drewnianej trumnie o szerokości około 60–65 cm i zachowanej długości 85 cm (Górecki 1991a; 2001a, 70; Wrzesiński 2016b; Wrzesińska, Wrzesiński 2016a, 218, 228).

Chronologię obu kamiennych grobowców oraz pochówków w aneksach rozpatrywano w ścisłym nawiązaniu do datowania kościoła grodowego. A. Nowak oraz J. Łomnicki określili ich powstanie na okres od 2 połowy X w. do zniszczenia świątyni, które według nich miała miejsce podczas najazdu czeskiego w 1038/1039 r. (Nowak 1965, 184; 1972; Łomnicki 1968). Inaczej datowali je: W. Hensel: 1 połowa XI w. (1974, 241), K. Józefowiczówna:

2 połowa XI w. (1969a, 155), J. Leśny: XII w. (1976, 16–17), K. Żurowski: po 1038/1039 r. (1968; 1975, 235), czy G. Labuda: po 1018 r. (1984; 1988, 408–411). J. Górecki prowadzący weryfikacyjne badania wykopaliskowe w 1985 r. pierwszą fazę funkcjonowania świątyni określił na okres od 2. połowy X do 1038/1039 r. i do tego czasu przypisał powstanie grobowców oraz tylko nieco od nich późniejszych pochówków w aneksach (Górecki 1991a; 1996; 2001a). J. Wrzeński, weryfikujący stan badań nekropolii, ich powstanie wiąże z drugą fazą użytkowania kościoła grodowego przypadającą na czas po najeździe Brzetysława II w 1038/1039 r. i nie później niż do końca XI w., kiedy kościół miał zostać rozebrany (Wrzeński 2016b; por. Wrzeński, Kara 2004a; 2016b).

J. Górecki, opracowując pochówki wewnątrzkościelne uznał, że nekropolia została urządzona według wzorów funkcjonujących w cesarstwie Ludolfingów (Górecki 1991; 1996; 2001a). W modelu tym umieszczenie pochówku w nawie głównej zostało ograniczone do członków rodziny panującej, fundatorów świątyni lub zwierzchników kościelnych: biskupów i opatów. Kler wyższego rzędu oraz możni świeccy mogli zostać pogrzebani jedynie w nawach bocznych lub na zewnątrz kościoła. Przykładem tego typu pochówków są tumby przypisywane Mieszkowi I i Bolesławowi Chrobremu zlokalizowane *in medio ecclesiae* w katedrze poznańskiej (Józefowiczówna 1963, 56–57)²³¹.

Ze względu na brak zarówno materiałów szkieletowych pozyskanych z grobowców²³², jak i jakichkolwiek informacji pisanych na temat pochówków, ich identyfikacja może pozostać jedynie w sferze domysłów. Pomimo braku podstaw, w literaturze pojawiły się jednak różne sugestie na ten temat. A. Nowak stwierdził jedynie, że pochowani należeli do grona osób uprzywilejowanych (Nowak 1965). G. Labuda wskazał na możliwość pochowania w mniejszym grobowcu lednickiej świątyni syna Bolesława Chrobrego i Przedstawy, córki księcia kijowskiego Włodzimierza I Wielkiego, uprowadzonej w 1018 r.²³³ (Labuda 1984;

²³¹ Szerzej na temat grobów *in medio ecclesiae* w powiązaniu z ołtarzem Krzyża Świętego: Oswald 1969, por. uwagi Luchterhandt 2007. Na temat pochówków przypisywanych pierwszym Piastom w katedrze poznańskiej (groby nr 186 i 187): Józefowiczówna 1963; Kurnatowska 2001. Problematyka umieszczenia grobowców poznańskich *in medio ecclesiae* i ewentualnej świętości przypisywanej Bolesławowi Chrobremu: Kurnatowska 2001; Janiak 2003; Pac 2016.

²³² Ewentualną przynależność pochowanych w lednickim kościele lub jego okolicy do rodziny Piastów mogłoby potwierdzić badania DNA z zastosowaniem analizy sekwencjonowania nowej generacji (NGS; ang. Next Generation Sequencing) i porównanie wyników z uzyskanym referencyjnym genomem Piastów. Prace takie są realizowane w ramach projektu "Dynastia i społeczeństwo państwa Piastów w świetle zintegrowanych badań historycznych, antropologicznych i genomicznych" prowadzone pod kierownictwem prof. dr. hab. Marka Figlerowicza w Instytucie Chemii Bioorganicznej PAN w Poznaniu. Resztki materiałów szkieletowych pozyskanych z dużego grobowca w 1961 r. niestety zaginęły przed powstaniem Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

²³³ Hipoteza ta nawiązuje do roli jaką przypisywał G. Labuda grodowi lednickiemu. Widział je jako miejsce, w którym osadzono kolonię ruską zorganizowaną z jeńców zagarniętych podczas wyprawy na Kijów w 1018 r.

1988, 408–411). J. Górecki widział w kościele piastowską fundację dynastyczną o charakterze nekropolii rodowej. W grobowcach dopatrywał się miejsca pochówku trzeciego pokolenia Piastów, a konkretnie synów Chrobrego: Ottona lub Bezpryma i nieznanego dziecka z dynastii (Górecki 1991a; 1996; 2001a; por. uwagi Biedroń 1993, 101–102). Hipotezę tę z pewną wątpliwością przyjął Michael Müller-Wille uznając grobowce za miejsce pochówku Ottona i Bezpryma. Podkreślił przy tym brak istnienia tradycji dotyczącej pochówków rodziny książęcej w tym miejscu (Müller-Wille 1996, 7). Krytycznie ten pogląd w swojej analizie pochówków członków dynastii piastowskiej potraktowała Elżbieta Dąbrowska. Badaczka zwróciła uwagę na złotą obrączkę odkrytą w mniejszym grobowcu. Jako, że złote pierścienie znaleziono w grobach dostojników znajdujących się w Krakowie²³⁴ i w Czersku²³⁵, wysunęła hipotezę o łączeniu tej ozdoby ze sprawowaniem określonej funkcji lub stanowiska w państwie Piastów (Dąbrowska 2004, 171–172).

Warto krytycznie spojrzeć na propozycje M. Müller-Wille i E. Dąbrowskiej. Pierwszy z badaczy identyfikując grobowce jako miejsce pochówku Ottona i Bezpryma nie wziął pod uwagę wielkości mniejszego grobowca i wieku, w którym zmarli synowie Chrobrego. Obaj Piastowie dożyli wieku dorosłego – Otton w chwili śmierci miał około 33 lat, zaś Bezprym 45–46 lat (Jasiński 2004, 106–107, 122–124). Nie sposób więc łączyć mniejszy grobowiec lednicki z którymś z braci (por. Müller-Wille 1996, 7). Podobnie E. Dąbrowska zignorowała odróżniające lednicki pochówek od grobów w Krakowie i Czersku umiejscowienie grobowca w centralnej części świątyni oraz jego wielkość. Wydaje się, że porównywanie grobu dziecięcego, na co wskazują niewielkie rozmiary grobowca i trumny, z grobami dorosłych mężczyzn i doszukiwanie się analogii jedynie na podstawie złotej ozdoby, jest zdecydowanie zbyt daleko idące (por. Dąbrowska 2004, 171–172). Niezależnie od dokładnej identyfikacji każdy pochówek umieszczony wewnątrz świątyni należy uważać za grób osoby uprzywilejowanej, najpewniej z kręgów najwyższej władzy.

Palatium lednickie miało być przeznaczone dla Przedślawy, której towarzyszyli m.in. duchowni ruscy. Główną rolę w tej grupie odgrywał Atanazy, Grek z pochodzenia (nie jest wyjaśnione, czy sprawował wcześniej funkcję biskupa kijowskiego, czy był prepozytem katedry metropolitalnej), który objął opieką duchową nad mieszkańcami grodu i świątynią grodową pełniącą funkcję ławry mniejszej (Labuda 1988, 406–411).

²³⁴ Grób usytuowano w aneksie dostawionym do przedromańskiej rotundy św. św. Feliksa i Adaukta (pierwotnie Najświętszej Marii Panny) na Wawelu. Jego dokładniejsza chronologia nie została określona i obejmuje okres od połowy XI w. po połowę XIII w. (Zoll-Adamikowa 1991, 114–115, fig. 10).

²³⁵ Grób 609 został odkryty podczas badań na Wzgórzu Zamkowym w Czersku w 1966 r. Zmarły pochowany w tym miejscu w literaturze bywa identyfikowany z Magnusem, synem ostatniego anglosaskiego króla Anglii Harolda II Godwinsona (Jurek 1997; Kiersnowska 2001). Podsumowanie stanu badań i nowe wyniki analiz fizykochemicznych i molekularnych: Błaszczuk, Stanaszek 2016.

Podjęto również próby określenia atrybucji osób pochowanych w aneksach. J. Łomnicki proponując monastyczne przeznaczenie kościoła grodowego, a także A. Nowak, który chciałby widzieć w nim klasztor benedyktyński, przypisali pochowanych do stanu duchownego (Łomnicki 1967, 553; 1968, 33; Nowak 1972). Podobną, jednak dokładną identyfikację zmarłego złożonego w aneksie przyprezbiterialnym zaproponował Jan Tyszkiewicz. Chciałby on widzieć we wspomnianym grobie miejsce pochówku św. Brunona z Querfurtu. Ów jako biskup misyjny zginął śmiercią męczeńską w 1009 r. najpewniej z rąk Jaćwięgów. Ciało biskupa zostało wykupione przez Bolesława Chrobrego i złożone w jednym z kościołów. J. Tyszkiewicz jako miejsce godne uczczenia męczennika wskazał kościół grodowy na Ostrowie Lednickim. Zwrócił uwagę na zaburzenia układu anatomicznego kości zmarłego, co zidentyfikował jako efekt postępującego rozkładu zwłok²³⁶ (Tyszkiewicz 2009, 192-193). Taka interpretacja pozostaje nie do utrzymania w obliczu badań weryfikacyjnych związanych z chronologią kościoła grodowego, zgodnie z którymi aneksy miały powstać dopiero podczas drugiej fazy funkcjonowania świątyni po połowie XI w. (por. Wrzeński, Kara 2004a; 2016b).

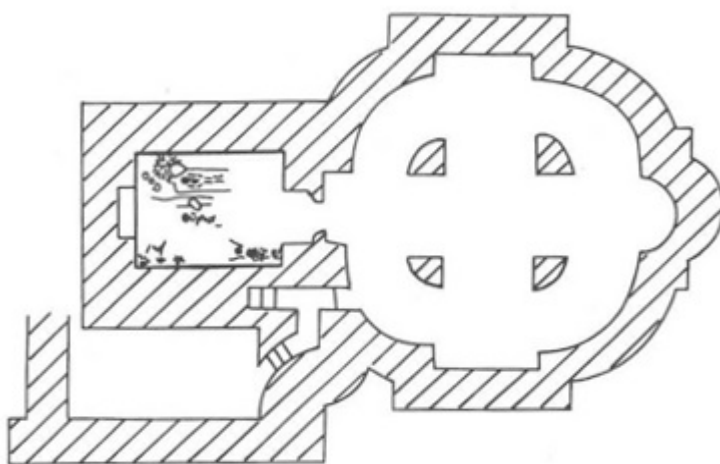
Inną interpretację pochówków w aneksach zaproponował J. Górecki. Podążając za swoją hipotezą łączącą pochówki w nawie z członkami rodu Piastów, chciałby widzieć w nich politycznych stronników jednego z pochowanych w grobowcach książąt dynastycznych. Owi stronnicy ponieśliby śmierć wkrótce po swoim *princepsie* podczas walk o sukcesję po śmierci Bolesława Chrobrego (Górecki 1991, 130).

Kolejnym wyjątkowym miejscem pochówku na Ostrowie Lednickim był czworoboczny aneks (tzw. krypta), znajdujący się przy kaplicy pałacowej. Pomieszczenie to przylegało do kaplicy i było z nią bezpośrednio połączone, a być może również związane funkcjonalnie. Stanowiło przy tym najniższy poziom wieży mieszkalno-obronnej, czyli trzeciej fazy funkcjonowania palatium lednickiego (por. Górecki 2001a, 56-57; Rodzińska-Chorąży 2016). Pierwsze informacje o szczątkach ludzkich w tym miejscu podaje A. Przeździecki. "Znaleziono wmurowane urny z popiołem, a pod nimi kościotrupy" (Przeździecki 1869, 255), a ponadto "w ścianach tego sklepu są framugi, w których stały czaszki ludzkie" (Przeździecki 1869, 262). W dalszej części pada wiadomość, że znaleziono trzy kompletne szkielety: jeden kobiecy i dwa dziecięce. Czaszka kobiety miała być przedziurawiona, a pod nią znajdować się miał długi gwóźdź żelazny. Podobne uszkodzenie

²³⁶ Por. uwagi wyżej dotyczące przemieszczeń kości w trumnie po zeszkietowaniu zwłok (Wrzeńska, Wrzeński 2016, 227).

miało się znajdować na jednej z czaszek dziecięcych (Przeździecki 1869). J. Fogel przypuszczał, że były to wtórnie złożone w tym miejscu szczątki ludzkie, odkryte podczas eksploracji ruin przez F. Gravenitza i Gadowa po 1845 r. (Fogel, 1991, 16, przypis 39; Górecki 2001a, 75).

Pierwsze pewne pochówki w aneksie czworobocznym odkryto podczas badań wykopaliskowych prowadzonych przez J. Łomnickiego i A. Nowaka w latach 1961-1965. Natrafiono wówczas na trzy szkielety, z których jeden został pochowany w trumnie. Były one wkopane w całość na około 0,4-0,5 m. Pochówki te zorientowano na osi zachód-wschód, przy czym zmarłych złożono głowami skierowanymi na zachód. W południowo-zachodnim narożniku pomieszczenia znaleziono resztki szczątków ludzkich, a w narożniku północno-zachodnim natrafiono na ossuarium. Brak bliższych danych na temat pozyskanych materiałów szkieletowych. Ich umieszczenie w aneksie przy kaplicy było możliwe dopiero po jego zbudowaniu w III fazie użytkowania budowli (Rodzińska-Chorąży 1993a, 84-86). Miało to miejsce najpewniej w XII w., zaś kres funkcjonowania kaplicy i wieży wyznaczają warstwy rumowiskowe datowane na XIV w. (Łastowiecki 1993b, 61). Funeralne wykorzystanie aneksu, choć niekoniecznie wyłącznie takie, zawierałoby się w bliżej nieokreślonym czasie pomiędzy XII a XIV w. (por. Górecki 2001a, 75-76). Z uwagi na obowiązujące ściśle zasady związane z umieszczaniem pochówków w świątyniach, być może zmarli złożeni w aneksie należeli do stanu duchownego. Nie jest jednak wykluczone, że byli wśród nich również przedstawiciele lokalnej elity. Z pewnością jednak zmarli ci byli członkami uprzywilejowanych warstw ówczesnego społeczeństwa (por. Dąbrowska 2014).

Ryc. 39. Groby we wnętrzu czworobocznego aneksu (tzw. krypty I) palatium na Ostrowie Lednickim (za Górecki 2001a, 75, ryc. 50).

3.2.2. Cmentarzyska przykościelne

Poza pochówkami umieszczonymi wewnątrz lednickich świątyń na majdanie grodu znajdowały się dwa cmentarzyska przykościelne, które znacząco różniły się swoim charakterem. Przy kościele grodowym zlokalizowano niewielkie cmentarzysko noszące cechy elitarnego. Z kolei na dużej części majdanu znajdowało się być może największe cmentarzysko na całym obszarze kasztelanii. Obszar grzebalny rozciągał się od terenu wokół kaplicy pałacowej i ciągnął w kierunku centrum majdanu dochodząc niemal do kościoła grodowego.

Pochówki szkieletowe w pobliżu kaplicy pałacowej na Ostrowie Lednickim były odkrywane już w trakcie amatorskich eksploracji ruin w XIX w. Jednak kompleksowe badania cmentarzyska na majdanie grodu przeprowadzono dopiero w latach 1932-1935 podczas prac wykopaliskowych prowadzonych przez poznańskich antropologów: A. Wrzosa i M. Ćwirko-Godyckiego²³⁷. Badaniami objęto znaczną część majdanu na północ i wschód od kaplicy pałacowej²³⁸. Wykopy archeologiczne miały 3 m szerokości i różną długość (do ponad 50 m), uzależnioną od występowania znalezisk o charakterze funeralnym. Również głębokość wykopów była zróżnicowana i zależna od występowania pochówków, przez co nie rozpoznano nawarstwień kulturowych do calca. Łącznie przebadano powierzchnię 2576 m². W wyniku prowadzonych prac zarejestrowano 1409 grobów oraz wydobyto 1500 szkieletów (czaszek)²³⁹, a także liczne pojedyncze kości pochodzące ze zdekompletowanych pochówków, m.in. naruszonych (przemieszanych) podczas wcześniejszych eksploracji terenu wokół palatium. Pozyskano również około 1200 zabytków archeologicznych pochodzących z wyposażenia grobowego zmarłych, a także z nawarstwień i obiektów kulturowych odsłoniętych na badanym obszarze. Ponadto znaleziono znaczne ilości ceramiki naczyniowej i kości zwierzęcych. Niestety w wyniku działań wojennych znacząca część materiałów²⁴⁰ oraz

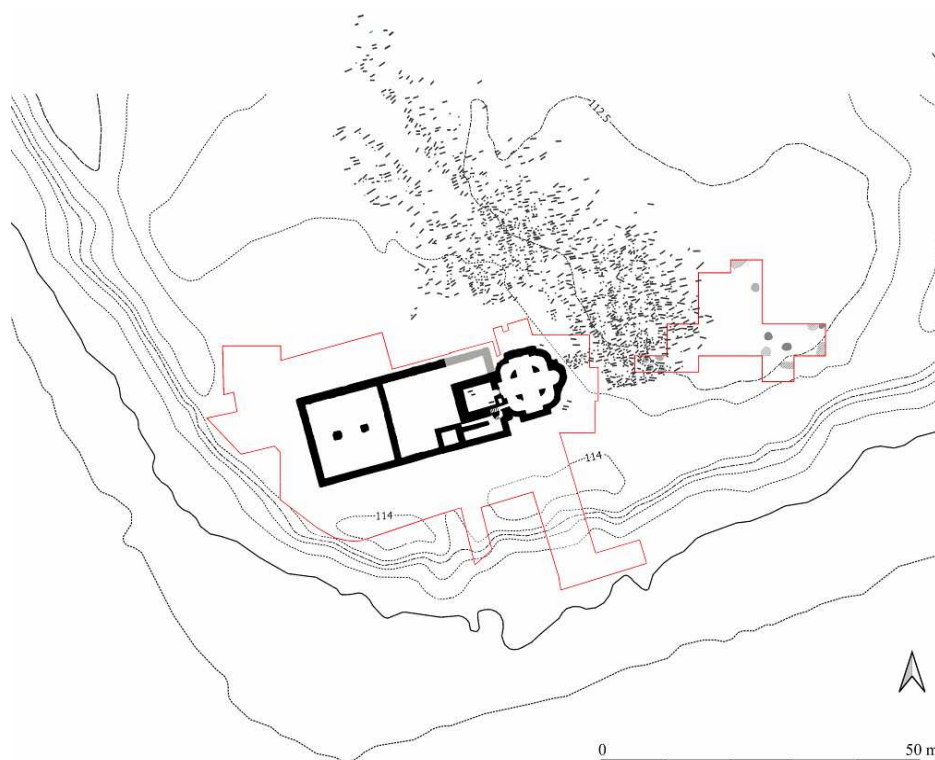
²³⁷ Szczegóły por. rozdział III: Stan badań archeologicznych: Okres międzywojenny.

²³⁸ W 1932 r. wytyczono również wykop próbny (3×5 m) po południowej stronie palatium (Wokroj 1953a, 14).

²³⁹ Podczas wojny znaczna część materiałów szkieletowych oraz dokumentacji została zniszczona. Jedynie około połowy zbioru mogło być poddane dalszym badaniom antropologicznym po wojnie (Wokroj 1953a, 15; Godycki 1956).

²⁴⁰ Po wojnie ocalało 708 zabytków wydzielonych oraz 43 ułamki poroża, które przekazano do zbiorów Muzeum Archeologicznego w Gnieźnie – obecnie Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Znajdują się wśród nich m.in. nóż żelazny ze złotymi (?) krzyżykami wykonanymi metodą inkrustacji, okucie w typie późnoawarskim, fragment kubka z poroża, muszla pielgrzymia. Zniszczeniu uległ zbiór ceramiki naczyniowej (Wrzosek 1961).

większość dokumentacji²⁴¹ uległa zniszczeniu (Wokroj 1953a; Godycki 1956; Wrzosek 1961).

Ryc. 40. Cmentarzysko na majdanie grodu na Ostrowie Lednickim (na tle obiektów z 7 poziomu osadniczego datowanego na XIII-XIII/XIV w.) (oprac. D. Banaszak, A. Kowalczyk, oprac. graficzne. D. Jagłowska, E. Pawlak).

Na kolejne pochówki w najbliższej okolicy palatium natrafiano podczas planowych wykopalisk mających na celu rozpoznanie majdanu grodowego, architektury rezydencjonalnej, a także podczas eksploracji sondażowych związanych z realizacją inwestycji budowlanych²⁴² i pracami konserwatorskimi. Podczas wykopalisk w latach 1948-1959 odkryto łącznie co najmniej 157 grobów²⁴³, a M. Ćwirko-Godycki i Iwona Swedborg podają liczbę 350 (1977, 5; por. Wrzeńska 1994). Północną partię cmentarzyska rozpoznano podczas badań prowadzonych w latach 1962-1965 podczas prac przy kościele grodowym,

²⁴¹ M.in. zniszczona została część dokumentacji topograficznej, co uniemożliwia odtworzenie numeracji wszystkich grobów (Godycki 1956, 8). Niemal zupełnie stracone zostały bardzo dokładnie sporządzane protokoły dla grobów – spośród ponad 1500 egzemplarzy zachowało się zaledwie kilkadziesiąt (Wokroj 1953a, 24-40).

²⁴² M.in. podczas budowy zadaszenia nad palatium i kładek dla zwiedzających w 1978 r. (Łastowiecki 1978).

²⁴³ W 1948 r. odkryto 37 grobów, w 1949 r. – 23 groby, w 1950 r. – 10 grobów, w 1955 r. – 32/34 groby, w 1956 r. – 19 grobów, w 1957 r. – 32, a w 1959 r. jeszcze 2 groby. (Żurowski 1953; Niesiołowska-Hoffmann 1957; podsumowanie Wrzeńska 1994).

gdzie odkryto 17 pochówków²⁴⁴ (Andreszowa, Łomnicki, Nowak, Szenicowa 1963; Nowak 1965; Górecki 1996; Wrzeński 2016b). Podczas badań w tym miejscu prowadzonych w 1977 r. odsłonięto 2 pochówki zaliczane do cmentarzyska na majdanie (Nadolski 1977a; por. Wrzeński 2000b; 2016b). W 1978 r. podczas budowy zadaszania nad ruinami palatium odsłonięto kolejne 42 groby, a w latach 1983-1985 podczas badań nawarstwień wałowych następne 54²⁴⁵ (por. Kaźmierowska 1990). W trakcie prac prowadzonych w kolejnych latach, związanych m.in. z konserwacją budowli, natrafiono na 26 grobów²⁴⁶. Łącznie w okresie powojennym odkryto pochówki lub szczątki kostne należące do co najmniej 298 zmarłych. Pozwala to określić liczbę zarejestrowanych grobów na ponad 1800, przy tym część cmentarzyska leżąca na południowy-wschód od kaplicy pałacowej nie została przebadana²⁴⁷. A. i J. Wrzeńscy szacują liczbę pochówków na około 2000 (Wrzeńscy 1994). J. Górecki podaje, że na cmentarzysku odkryto około 2100 grobów w okresie międzywojennym i kolejne 200 podczas późniejszych badań. Być może liczba ta dotyczy doszacowanej liczby dzieci, których szczątków nie zarejestrowano lub nieodsłoniętej części cmentarzyska (por. Górecki 2001a, 76).

Groby koncentrowały się wokół kaplicy, natomiast na wysokości budynku prostokątnego palatium zanotowano je incydentalnie. Centrum cmentarzyska znajdowało się najpewniej na wschód od kaplicy pałacowej. Zmarłych układano na osi wschód-zachód²⁴⁸ z głową od strony zachodniej. Spoczywali na grzbiecie z rękoma ułożonymi wzdłuż ciała lub splecionymi na miednicy, wyjątkowo złożonymi na piersiach. Wyjątkiem od tych reguł była kobieta chorująca na gigantyzm i akromegalię, którą złożono z głową od strony wschodniej, z rękoma zgiętymi w łokciach i podkurczoną nogą. Pochówki układane były w rzędach, niekiedy nawet w trzech warstwach. Głębokość ich zalegania była różna. Dla większości wynosiła od 35-40 cm do około 50 cm, znaczna część znajdowała się na głębokości od 50 do

²⁴⁴ Poszczególni autorzy podają różne liczby grobów, co wynika z zakwalifikowania niektórych pochówków znajdujących się przy kościele grodowym albo do cmentarzyska na majdanie albo nekropolii przykościelnej (por. wyżej).

²⁴⁵ Beata Kaźmierowska w opracowaniu materiałów szkieletowych podaje liczbę 36 odkrytych grobów, które stały się elementem jej opracowania, jednak w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów znajdują się szczątki 52 zmarłych pozyskane w trakcie prowadzonych wówczas badań (por. Kaźmierowska 1990).

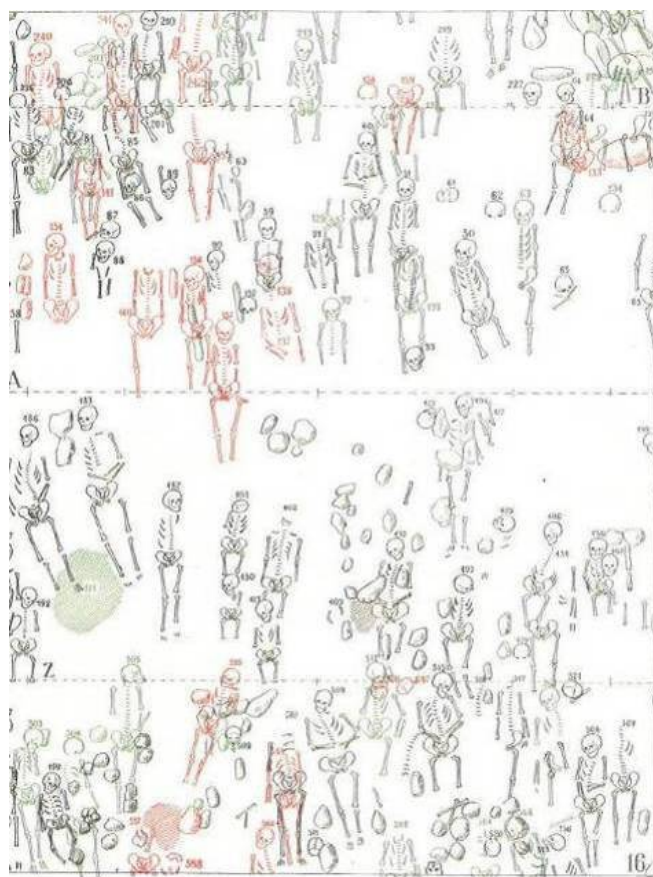
²⁴⁶ W 1998 r. odkryto 2 groby; w 2003: 2; w 2006: 10; w 2011: 11; w 2009–2010: 1.

²⁴⁷ Obszar ten miał być rozpoznany po 1935 r., jednak ze względu na brak środków finansowych prac nie podjęto (Godycki 1956).

²⁴⁸ Na zachowanej dokumentacji grobów zauważyć można liczne odchylenia od osi wschód-zachód (por. Godycki 1965, karty 13–63).

100 cm, natomiast w nielicznych przypadkach na ponad 100 cm głębokości. Groby wkopane były w warstwy osadnicze²⁴⁹ z fragmentami jam i palenisk (Godycki 1956).

Przy części grobów zarejestrowano konstrukcje kamienne w postaci pełnych lub częściowych obstaw lub pojedynczych kamieni zalegających wokół głowy (np. grób nr 807, 809), wzdłuż szkieletów (np. grób nr 808, 842, 850) lub u stóp (np. grób nr 819). Niejednokrotnie zanotowano, że szkielet wkopany został w warstwę gruzu, lub że kamienie wokół pochówku leżą nieregularnie (np. grób 841, 845). Przy niektórych obudowach używano płasko łupanych kamieni pierwotnie użytych do budowy palatium. W przypadku nielicznych pochówków stwierdzono obecność śladów drewniana, które mogło być pozostałością po szalowaniu grobu, deskach na których układano zmarłych (marach), lub drewnianych trumnach (pozostałości dwóch odkryto w latach 1932-1935, a kolejne podczas badań w 1977 i 1978 r.) (por. Wokroj 1953a; Godycki 1956; Kaźmierowska 1990).

Ryc. 41. Fragment nekropolii na Ostrowie Lednickim badanej w latach 1932-1935 (kolorami zaznaczono poziom zalegania pochówków) (za Godycki 1956, karta 28).

²⁴⁹ W licznych zasypiskach jam grobowych stwierdzono obecność próchnicy wymieszanej z "wapnem", związanych najpewniej z funkcjonowaniem budowli preromańskich (Godycki 1956).

Na nielicznie odkrywane wyposażenie grobowe składały się noże, sprzączki, ozdoby (kabłączki skroniowe, pierścionki, paciorki z różnych materiałów, dzwoneczki), przęśliki, monety i inne przedmioty występujące pojedynczo, np. szklwiona ozdoba w formie gwiazdki lub muszla *Pecten jacobaeus* L.²⁵⁰ (por. Wokroj 1953a, 24-40; Godycki 1956; Wrzosek 1961).

Unikalnym odkryciem zarejestrowanym na cmentarzysku jest pochówek znajdujący się w pobliżu południowej ściany kościoła grodowego (już wówczas nieistniejącego). W grobie (23/77) złożono kobietę chorującą na gigantyzm i akromegalię (por. Gładykowska-Rzeczycka, Wrzeńska, Sokół 2000; Wrzeńska 2016). Zmarłą ułożono głową na wschód, z ugiętą jedną nogą, i uniesionymi rękoma – jedna spoczywała na piersi, a druga przy ustach. Należy podkreślić, że jest to jedyny pochówek ułożony głową na wschód, a także jedyny zanotowany atypowy układ ciała. Wydaje się, że specjalne potraktowanie ciała zmarłej spowodowane było wyjątkowością jej wyglądu odbiegającego od przeciętnej w społeczeństwie wczesnośredniowiecznym²⁵¹. Do wyjątkowych znalezisk sepulkralnych należą również szczątki ciężarnej kobiety z zachowanymi kośćmi płodu (Wrzosek, Ćwirko-Godycki 1933) oraz drugi szkielet ciężarnej ze zniekształconą miednicą (Nikolski 1935). Można za takie uznać również groby podwójne: np. szkielet dorosłego mężczyzny, przy którym złożono dziecko zmarłe w wieku około 2 lat (groby 863 i 866) (Wokroj 1953a).

Analizie antropologicznej poddano zbiór 671 czaszek z cmentarzyska na majdanie grodu lednickiego. Dla wszystkich określono wiek zmarłych, zaś dla 645 okazów udało się określić płeć pewną lub prawdopodobną: 358 należało do mężczyzn (53,3%), zaś 287 do kobiet (42,8%)²⁵². Dla 26 czaszek nie zdołano określić płci. Biorąc pod uwagę strukturę wieku zmarłych uderza niemal zupełny brak dzieci i osobników młodocianych²⁵³. Stanowią one zaledwie 1% dla wieku *Infans I* (do około 7 roku życia)²⁵⁴, 1% dla *Infans II* (od około 7

²⁵⁰ Muszlę znaleziono w grobie nr 869 znajdującym się 7,16 m od początku rowu W-T – na wysokości kaplicy pałacowej. W grobie pochowano mężczyznę, zmarłego w wieku *Adultus*. Muszla zalegała na kości przedramiennej lewej. Ponadto z grobu pozyskano "podłużny kawałek żelaza" znajdujący się w pobliżu czaszki oraz "kostkę z otworem" pod łopatką. (Wokroj 1953a, 32, 95 – nr 344; por. Wrzosek 1961). Szerzej na temat muszli pielgrzymiej stanowiącej dowód pielgrzymki do Santiago de Compostela informował: Wyrwa 2015.

²⁵¹ W zależności od przyjętej metody wyliczenia wysokości przyżyciowej zmarłych kobieta mierzyła 215,5 cm lub 214,9 cm (Wrzeńska, Wrzeński 2016, 231–233).

²⁵² Badania przeprowadzono na 671 czaszkach: 298 męskich, 60 prawdopodobnie męskich; 228 żeńskich, 59 prawdopodobnie żeńskich oraz 26 nieokreślonych (Wokroj 1953a, 21, tab. 1).

²⁵³ Prawdopodobnie groby dziecięce zalegały na mniejszej głębokości i były narażone na zniszczenie podczas eksploracji, a także prac rolnych prowadzonych na terenie majdanu grodowego (por. Kaźmierowska 1990, 128).

²⁵⁴ W pracy wykorzystano analizy antropologiczne wykorzystujące 6-stopniową skalę oceny wieku przyjętą w polskiej antropologii. Poszczególne kategorie wieku (*Infans I* (dzieciństwo młodsze od 0 do około 6–7 lat), *Infans II* (dzieciństwo starsze od 6 do 12–14 lat), *Juvenis* (wiek młodzieńczy od 14 do 20–22 lat), *Adultus* (wiek dorosły od 22 do 30–35 lat), *Maturus* (wiek dojrzały od 35 do 50–55 lat), *Senilis* (wiek starczy powyżej 50–55 lat) mają odniesienie do zmian rozwojowych zauważalnych na kościach, które związane są z wiekiem

do około 14 roku życia), a 5,8% dla *Juvenis* (ponad 14 do około 18 lat). W analizie wieku osobników, których płeć ustalono, wynika, że kobiety zdecydowanie częściej umierały w młodszym wieku niż mężczyźni. Niemal 9% kobiet zmarło w wieku młodzieńczym (*Juvenis*), najwięcej gdyż 52% w wieku dorosłym (*Adultus*, od około 18 do 30 roku życia), 34,1% w wieku dojrzałym (*Maturus*, ponad 30 do około 50 roku życia). Wiek starczego (*Senilis*, powyżej 50 lat) dożyło zaledwie 5,2%. Młodzi mężczyźni stanowili zaledwie 0,6%, zaś zmarli w wieku dorosłym 31,8%. Największa część, dotycząca 59,2% badanych osobników męskich, dożyła wieku dojrzałego, zaś 8,4% starczego. Spośród czaszek, których płci nie zdołano ustalić 14 należało do dzieci, a 12 do osobników młodocianych. Mężczyźni żyli średnio o 5-10 lat dłużej niż kobiety, co mogło być wywołane znaczną śmiertelnością okołoporodową (Wokroj 1953a).

Badania antropologiczne przeprowadzono również dla części materiałów kostnych pozyskanych podczas badań prowadzonych w latach 70. i 80. XX w. Z poddanych analizie szczątków 78 osobników wiek w chwili śmierci ustalono dla 54 zmarłych, zaś płeć dla 40. Większą część szkieletów określono jako męskie (24 osobniki – 44,4%), przy rzadszym występowaniu żeńskich (16 – 31,5%). Do dzieci, których płci nie określono, należało 14 osobników (26%). Struktura wieku wskazuje, że kobiety żyły krócej niż mężczyźni, którzy częściej dożywali starszego wieku. Jest to zbieżne z wynikami uzyskanymi dla pozostałych grobów na cmentarzysku, jednak nie zaobserwowano aż tak dużych dysproporcji między płciami w śmiertelności dla wieku *Juvenis* i *Adultus*. Mężczyźni zdecydowanie przeważają jednak w grupie osobników dojrzałych (11 męskich - 7 żeńskich), natomiast wiek starczy stwierdzono jedynie w przypadku szkieletów męskich (5 osobników). Większa liczba grobów dziecięcych odkrytych w tej części nekropolii (26%) nadal pozostaje zbyt mała w stosunku do proporcji przyjmowanej dla zastoju modelu populacji oscylującą wokół 50% zmarłych (Kaźmierowska 1990).

Zarówno dla materiałów z badań przedwojennych, jak i dla części późniejszych znalezisk zrekonstruowano przyżyciową wysokość ciała zmarłych²⁵⁵. Średnia arytmetyczna

biologicznym. Wiek szacowany jest m.in. na podstawie oceny kości czaszki, szczęki, żuchwy, uzębienia, stawów kończyn oraz stawów kręgosłupa. W przypadku zachowania kości w dobrym stanie, osobniczy wiek zmarłych można było określić dokładniej i został on podany w tekście. W przypadku złego zachowania materiału kostnego lub jego znacznej niekompletności wiek można było zawęzić jedynie do stwierdzenia, że zmarły był *dorosły* (por. Malinowski, Bożilow 1997; np. Wrzeńska 2022).

²⁵⁵ Rekonstrukcję przyżyciowej wysokości ciała dla pochówków z lat 1932–1935 wykonano metodą L. Manouvriera, natomiast dla szkieletów z badań późniejszych pięcioma metodami, w tym L. Manouvriera, co pozwala na porównanie uzyskanych wyników (Ostrowska, Ziółkiewicz 1938; Kaźmierowska 1990). Na temat metod rekonstrukcji wzrostu zmarłych por. Strzałko 1971.

wzrostu odkrytych w latach 1932-1935 pochówków kobiet wyniosła około 153 cm (wahania od 133,7 do 174,8 cm), a dla mężczyzn 162,3 cm (przy wahaniami od 146,3 do 181,9 cm)²⁵⁶ (Ostrowska, Ziółkiewicz 1938). Dla szkieletów wyeksplorowanych w latach 70. i 80. XX w. uzyskano średni wzrost dla mężczyzn na poziomie 165,4 cm, a dla kobiet 156,8 cm. Według innej metody rekonstrukcji (Trotter i Gleser) dla badanych szkieletów wzrost przyżyciowy wynosił 168,3 cm dla mężczyzn i 159,3 cm dla kobiet (Kaźmierowska 1990). Absolutnie wyróżniała się na tym tle kobieta chorująca na gigantyzm i akromegalię mierząca 214,9-215,5 cm, jednak tak wysoki wzrost był skutkiem choroby (Wrześcińska, Wrześciński 2016, 231-233).

Na podstawie analizy stratygrafii M. Łastowiecki łączy powstanie cmentarza z 6 poziomem osadniczym Ostrowa Lednickiego, który przypada na XII w. Zaś jego rozwój związany jest z 7 poziomem osadniczym datowanym na XII/XIII-XIV w. (Łastowiecki 1989a, 32-33; por. Wrześciński 2000b). Geneza nekropolii zbiega się z początkiem trzeciej fazy użytkowania budowli lednickiej. Zmianie uległa funkcja palatium z rezydencji monarszej na siedzibę dostojnika książęcego (kasztelana), a wraz z nią również rola kaplicy pałacowej (por. *Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa* 1993). J. Górecki wysunął przypuszczenie, że poszczególne fazy użytkowania nekropolii związane mogą być z głębokością zalegania pochówków. Najstarsze groby być może wkopywane były najgłębiej (powyżej 100 cm), następnie na średniej głębokości (od 60 do 100 cm), zaś do najmłodszego horyzontu funkcjonowania cmentarzyska należałyby groby najpłytsze (zagłębione na 50-60 cm). Najgłębiej zalegających pochówków jest najmniej, co miałby wskazywać na niewielki teren najstarszego cmentarza. Z czasem nastąpił wzrost intensywności grzebania zmarłych, którego maksimum przypadło na ostatnią fazę (Górecki 2001a, 76).

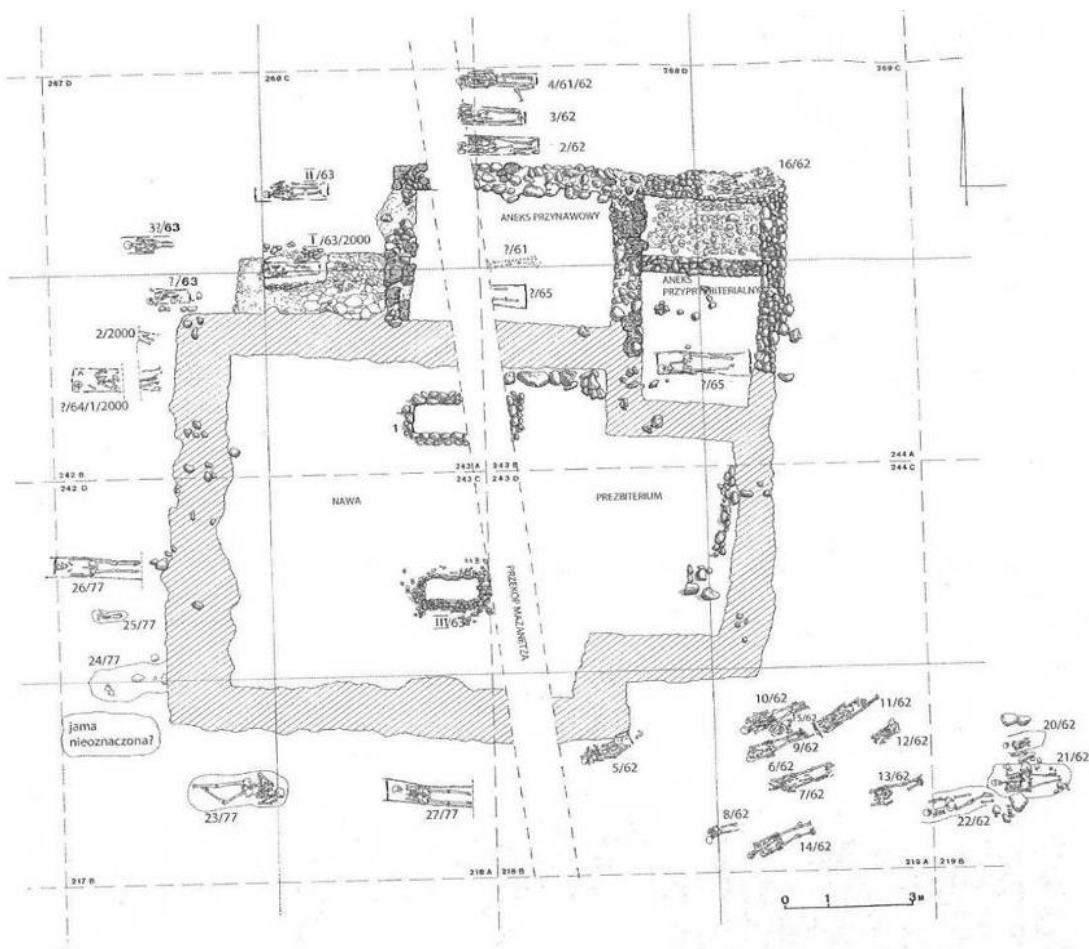
Próbkę pobraną z kości lednickiej gigantki poddano datowaniu radiowęglowemu, jednak uzyskany wynik²⁵⁷ nie odpowiada sytuacji stratygraficznej²⁵⁸. Może być on zaburzony na skutek oddziaływania substancji konserwatorskich, którymi pokryto kości zmarłej (Goslar 2016b).

²⁵⁶ Wzrost obliczono na podstawie 267 szkieletów płci żeńskiej lub prawdopodobnie żeńskiej oraz 398 męskiej, albo prawdopodobnie męskiej (Ostrowska, Ziółkiewicz 1938).

²⁵⁷ Wynik badania radiowęglowego: wiek $14C = 1045 \pm 30$ BP; przy 68,2% prawdopodobieństwie: 982 AD–1021AD (68,2%); przy 95,4% prawdopodobieństwie 945AD–1029AD (86,4%), 898AD–920AD (9,0%)

²⁵⁸ Pochówek musiałby zostać złożony przed zniszczeniem kościoła z I fazy, a stratygrafia w tym rejonie oraz fragmenty naczyń z zasypiska grobu wskazują, że kobietę pochowano najwcześniej w końcu XII w. (Goslar 2016b; por. Wrześciński 2000b).

Drugie cmentarzysko na Ostrowie Lednickim znajdowało się w północnej części grodziska, gdzie odkryto relikty kościoła jednonawowego. Badania w tym miejscu prowadzone były w 1944 przez G. Mazanetza (1944) w latach 1961-1965 przez zespół pod kierownictwem A. Nowaka (Andreszowa, Łomnicki, Nowak, Szenicowa 1963; Nowak 1965; 1966) oraz w latach 1976-1977 przez M. Henneberga i Mieczysława Nadolskiego (Nadolski 1976; 1977a). Prace weryfikacyjne w 2000 r. przeprowadzili J. Wrzesiński i M. Kara (Wrzesiński, Kara 2004a; 2016b; Wrzesiński 2016b).

Ryc. 42. Rzut poziomy grobów w rejonie świątyni grodowej (tzw. II kościoła) na Ostrowie Lednickim odkrytych w latach 1944-1977 i w 2000 r. (za Wrzesiński 2022b; rys. W. Kujawa).

Część grobów, zlokalizowanych na południowy-wschód od kościoła grodowego, badacze zgodnie zaliczają do cmentarzyska na majdanie uznając, że znajdowały się one na jego północnej rubieży (Górecki 1996; Wrzesiński 2016b). Stan dokumentacji z badań w latach 1961-1965 nie pozwala na pewne określenie liczby grobów na nekropolii

przykościelnej²⁵⁹. Zarówno J. Górecki, jak i J. Wrzesiński zaliczają do niej po 13 pochówków, jednak nie są to te same obiekty. W obu zestawieniach 10 grobów jest tożsamyh. Zalegają one od północnej i zachodniej strony kościoła. U J. Góreckiego listę tę uzupełnia kolejny pochówek po zachodniej stronie kościoła, oddalony od pozostałych²⁶⁰, a także dwa groby przy ścianie południowej (Górecki 1996; 2001a, 70-75). J. Wrzesiński wlicza do nekropolii przykościelnej groby znajdujące się przy zachodniej ścianie świątyni: dwa dziecięce²⁶¹ oraz jamę grobową, w której podczas badań weryfikacyjnych nie stwierdzono szczątków ludzkich. Pochówki zlokalizowane na południe od kościoła zalicza do cmentarzyska na majdanie (Wrzesiński 2000b; 2016b). Różnice między obu badaczami wynikają m.in. z różnego datowania funkcjonowania II fazy świątyni grodowej, wokół której powstało cmentarzysko. Na potrzeby niniejszej pracy do cmentarzyska przykościelnego wliczam 13 pochówków, wśród których znajdują się wszystkie groby uwzględnione przez J. Wrzesińskiego. Grób dziecięcy zlokalizowany na zachód od świątyni i uwzględniony przez J. Góreckiego z braku dokładniejszych danych i materiałów kostnych odrzucam (por. Górecki 1996, grób nr 16). Groby po południowej stronie kościoła grodowego (w tym grób nr 23/77, w którym złożono kobietę chorującą na gigantyzm i akromegalię) najpewniej należy łączyć z północnymi rubieżami cmentarzyska, znajdującego się na majdanie grodowym (por. uwagi na temat stratygrafii Wrzesiński 2000b).

Cmentarzysko jest jednowarstwowe, w żadnym przypadku groby nie zachodzą na siebie. Zmarli w grobach układani byli na osi wschód-zachód, w pozycji wyprostowanej na plecach, w większości z głową od zachodniej strony. Ręce układane były generalnie wzdłuż ciała – prosto lub na miednicy (Wrzesińska, Wrzesiński 2016). Zmarli właściwie pozbawieni byli wyposażenia grobowego, co jest charakterystyczne dla pochówków przykościelnych (por. Zoll-Adamikowa 1971, 549). Większość zmarłych została złożona w trumnach lub obstawach drewnianych. Część z trumien wzmocniona była żelaznymi okuciami. Wykorzystywanie trumien w XI w. należy uznać za wyjątkowo wczesne w skali ziem

²⁵⁹ Część dokumentacji i materiałów uległa zniszczeniu w 1965 r. podczas pożaru schroniska na Ostrowie Lednickim, które stanowiło miejsce pracy i przechowywania zbiorów dla ekspedycji archeologicznej.

²⁶⁰ Weryfikujący stan badań nekropolii J. Wrzesiński i A. Wrzesińska odrzucili istnienie takiego grobu. Brak na jego temat informacji w dziennikach badań oraz materiałów kostnych w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy (por. Wrzesiński 2016b). Być może jest to błędnie wrysowany dziecięcy grób nr 25/77, którego brakuje w zestawieniu J. Góreckiego. Za konsultację dziękuję Annie Wrzesińskiej.

²⁶¹ Jeden z nich (2/2000) odkryty został dopiero podczas badań weryfikacyjnych w 2000 r. (Wrzesiński 2016b).

polskich, nawet biorąc pod uwagę bezpośrednią kuratelę roztaczaną przez duchownych, w których użytkowaniu znajdowała się świątynia²⁶².

W układzie nekropolii można wydzielić trzy rzędy grobów układających się po linii północ-południe. Pierwszy rząd tworzyły groby przy zachodniej ścianie świątyni. W ramach dwóch kolejnych rzędów występowały groby po północnej stronie kościoła. W linii te w pewnym zakresie wpisują się również pochówki w aneksach i murowane grobowce – te jednak ze względu na specyfikę należy rozpatrywać osobno. Podobną korelację można zauważyć dla dwóch grobów leżących na południe od świątyni, które na podstawie stratygrafii należy zaliczyć do horyzontu czasowego związanego z cmentarzem na majdanie grodu (por. Wrzeński 2000b).

Do wyjątkowych grobów na cmentarzysku należą cztery pochówki znajdujące się przy północno-zachodniej stronie świątyni, być może pierwotnie zlokalizowały je w drewnianym aneksie przylegającym do ściany kościoła i kamiennego aneksu przynawowego. Zostały on posadowiony na warstwach rumowiskowych, powstałych na skutek zniszczenia pierwszej świątyni około połowy XI w. – najpewniej podczas najazdu czeskiego Brzetysława I w 1038/1039 r. (Kara, Wrzeński 2016b, 179-180). Ściany dwóch komór grobowych (nr I/63/2000 i II/63²⁶³) miały formę suchego muru wykonanego z brył martwicy wapiennej i wapna, jednak nie zostało wyjaśnione, czy powstały one intencjonalnie jako obstawa pochówku (Górecki 1996, 142; por. Biedroń 1993, 100), czy nieintencjonalnie poprzez wykopanie jam w warstwie rumowiskowej (Wrzeński 2016b, 209). Zalegała na nich warstwa gipsu, interpretowana jako płyta nagrobna (Górecki 1996, 142) lub wylewka, stanowiąca posadzkę aneksu (Kara, Wrzeński 2016b, 179-180). Dwa kolejne groby (nr ?/63 i 3?/63) zlokalizowane były poza wylewką gipsową w pobliżu przypuszczalnej ściany zachodniej domniemanego aneksu (Wrzeński 2016b, 209). We wszystkich czterech grobach złożono dzieci. Dwoje ulokowanych w komorach grobowych zmarło w wieku *Infans II* (od 6 do 12-14 lat), a dwoje po stronie zachodniej w wieku *Infans I* (do 6/7 lat) (Wrzeńska 2016).

Kolejne trzy pochówki zlokalizowano po północnej stronie aneksu przynawowego (grobry 2/62, 3/62 i 4/61/62). Umieszczono je w jednym rzędzie zgodnym z linią wytyczoną przez grobowce murowane wewnątrzkościelne oraz pochówki z aneksu przynawowego. Groby odkrył i częściowo zadokumentował G. Mazanetz w 1944 r., a w całości zostały

²⁶² Problem wykorzystywania trumien we wczesnym średniowieczu podjęto w dalszej części rozdziału.

²⁶³ Numerację grobów na cmentarzysku przykościelnym stosuję za: Wrzeński 2016b.

odslonięte podczas badań w 1962 r. (Andreszowa, Łomnicki, Nowak, Szenicowa 1963). W miejscu tym pochowano trzech dorosłych o nieoznaczonej płci. Złożeni zostali na grzbiecie na osi wschód-zachód z głową od zachodu oraz jedną ręką wyprostowaną, a drugą zgiętą i ułożoną na miednicy. Wszyscy zmarli zostali umieszczeni w trumnach, przy czym prawdopodobnie dwa pochówki (3/62 i 4/61/62) zostały złożone do jednej jamy grobowej. Na czaszce jednego ze zmarłych znajdowały się dwie rany cięte zadane ostrym narzędziem (miecz albo topór), a na kolejnej A. Nowak zauważył wgłębienie, które uznał za ślad uderzenia tępym narzędziem (Mazanetz 1944; Wrzeńska, Wrzeński 2016, 219-220). J. Wrzeński przypuszcza, że omawiane groby mogły się znajdować w kolejnym aneksie grobowym, którego lekka drewniana konstrukcja nie zostawiła trwałych śladów (Wrzeński 2016b, 209).

Przy zachodniej ścianie kościoła grodowego zarejestrowano 6 grobów, spośród których w trzech pochowano dzieci (2/2000, 24/77 i 25/77). Ułożone były na osi wschód-zachód, w jednym przypadku prawdopodobnie na lewym boku (25/77). Wraz z czterema grobami znajdującymi się przy północno-zachodnim narożniku kościoła tworzą one wyraźnie wydzieloną strefę stanowiącą miejsce pochówku najmłodszych. Poza grobami dziecięcymi znajdowały się tutaj dwa groby, w których pochowano dorosłych mężczyzn (26/77 i ?/64/1/2000). Ułożeni byli na grzbiecie, na osi wschód-zachód z głową od zachodu. W jednym przypadku ręce ułożone były wzdłuż ciała. Stan zachowania drugiego na skutek wtórnego uszkodzenia i przemieszczenia kości uniemożliwiał taką obserwację. Obaj zmarli należeli do osobników wysokorosłych (wysokość przyżyciowa wynosiła około 178,3-174,7 cm i 175,4-170,1 cm). Obaj zostali pochowani w drewnianych trumnach (Wrzeński 2016b; Wrzeńska, Wrzeński 2016).

Chronologię nekropolii przykościelnej należy rozpatrywać w nawiązaniu do kościoła grodowego, wokół którego mieści się cmentarzysko. Stratygrafia grobów po północno-zachodniej stronie wskazuje, że powstały one po zniszczeniu kościoła z pierwszej fazy jego funkcjonowania, najwcześniej w 2 połowie XI w. Trzy groby usytuowane na północ od aneksu przynawowego J. Górecki łączy z pierwotną fazą użytkowania kościoła i datuje na 1. połowę XI w. Pozostałym przypisuje chronologię zbieżną z drugą fazą użytkowania świątyni, przypadającą według tego badacza na 2. połowę XI i XII w. (Górecki 1996). J. Wrzeński uważa, że żadnych obiektów funeralnych, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz kościoła, nie należy łączyć z pierwszą fazą jego funkcjonowania. Chronologię wszystkich pochówków wiąże z drugą fazą użytkowania świątyni, którą łączy z 2. połową XI w.,

w końcu którego budowla miała zostać rozebrana (Wrzesiński 2016b; por. Wrzesiński, Kara 2016b). Do XII w. odnosi dwa pochówki po południowej stronie kościoła, które J. Górecki ze względu na przyjęcie dłuższego funkcjonowania świątyni grodowej zalicza do cmentarzyska przykościelnego (por. Górecki 1996). Dla 3 pochówków znajdujących się przy kościele grodowym wykonano datowanie radiowęglowe. Zbadano próbki pobrane z kości szkieletów trojga dzieci (groby I/63/2000, II/63, 3?/63) pochowanych przy północno-zachodnim narożniku świątyni (domniemany czwarty aneks). Daty uzyskane po kalibracji wyników zawierają się między IX a XII w. Dwa pochówki mają szeroki zakres chronologiczny²⁶⁴. Datowanie bezwzględne drugiego z grobów wyraźnie odbiega od przyjętej chronologii, określonej na podstawie stratygrafii i wyznaczników kulturowych²⁶⁵. Wyniki te mogą być zaburzone na skutek złego stanu kości szkieletów lub procesów postdepozycyjnych, które zaszły po odsłonięciu grobu ale pozostawieniu niewyeksplorowanych szczątków ludzkich (Goslar 2016b).

Cechą charakterystyczną cmentarzyska przykościelnego jest jego ekskluzywność przejawiająca się w bardzo niewielkiej liczbie pochówków, szczególnie w porównaniu do sąsiedniej nekropolii ciągnącej się od kaplicy pałacowej. Może to też świadczyć o krótkim okresie użytkowania funeralnego tego terenu. W bliskim sąsiedztwie kościoła pochowano zaledwie kilkanaście osób. Przy tym groby rozmieszczone są dość równomiernie, z prawdopodobnym wyłączeniem południowej i wschodniej strony kościoła grodowego pozbawionej grobów. Daje się wydzielić strefę, gdzie pochowano dzieci, które stanowią znaczny procent zmarłych pochowanych na cmentarzysku. Niezależnie od przyjętej chronologii (od 1. połowy XI w.–2. połowy XI w. po koniec XI w.–XII w.) niezwykle jest wykorzystywanie trumien z żelaznymi okuciami, a także samo funkcjonowanie cmentarza przykościelnego, które na większą skalę zaczynają się pojawiać w połowie XII w.

²⁶⁴ Grób nr II/63: 1016AD–1155AD (95,4% prawdopodobieństwa); grób 3?/63: 1025AD–1164AD (95,4% prawdopodobieństwa) (Goslar 2016b).

²⁶⁵ W świetle uzyskanych wyników analiz np. grób I/63/2000 musiałby powstać przez zniszczeniem kościoła, w którego rumosz został wkopany (wiek 14C 1115±30 BP; przy 68,2% prawdopodobieństwa: 895AD–927AD (29,5%); 934AD–972AD (38,7%); przy 95,4% prawdopodobieństwa 833AD–836AD (0,3%), 869AD–1014AD (95,1%) (Goslar 2016b).

3.2.3. Cmentarzyska nieprzykościelne

Cmentarzyska znajdujące się na Ostrowie Lednickim, zarówno umieszczone wewnątrz świątyń, jak i przykościelne, to jedynie część nekropolii użytkowanych we wczesnym średniowieczu na omawianym obszarze. Być może w pewnym zakresie w nawiązaniu do świątyń lednickich należy rozpatrywać istnienie niezwykle rozległego cmentarzyska znajdującego się na lądzie, na wschód od grodu lednickiego (Dziekanowice, stan. nr 22). Poza nim funkcjonowały również mniejsze nekropolie, stanowiące miejsce grzebania zmarłych dla społeczności oddalonych od centralnego punktu regionu. Użytkowano je w różnych okresach, a dla części charakter funeralny jest jedynie domniemany. Na żadnym jednak nie stwierdzono obecności kościoła, czy kaplicy. Na obszarze kasztelanii ostrowskiej zarejestrowano ślady 17 tego typu stanowisk.

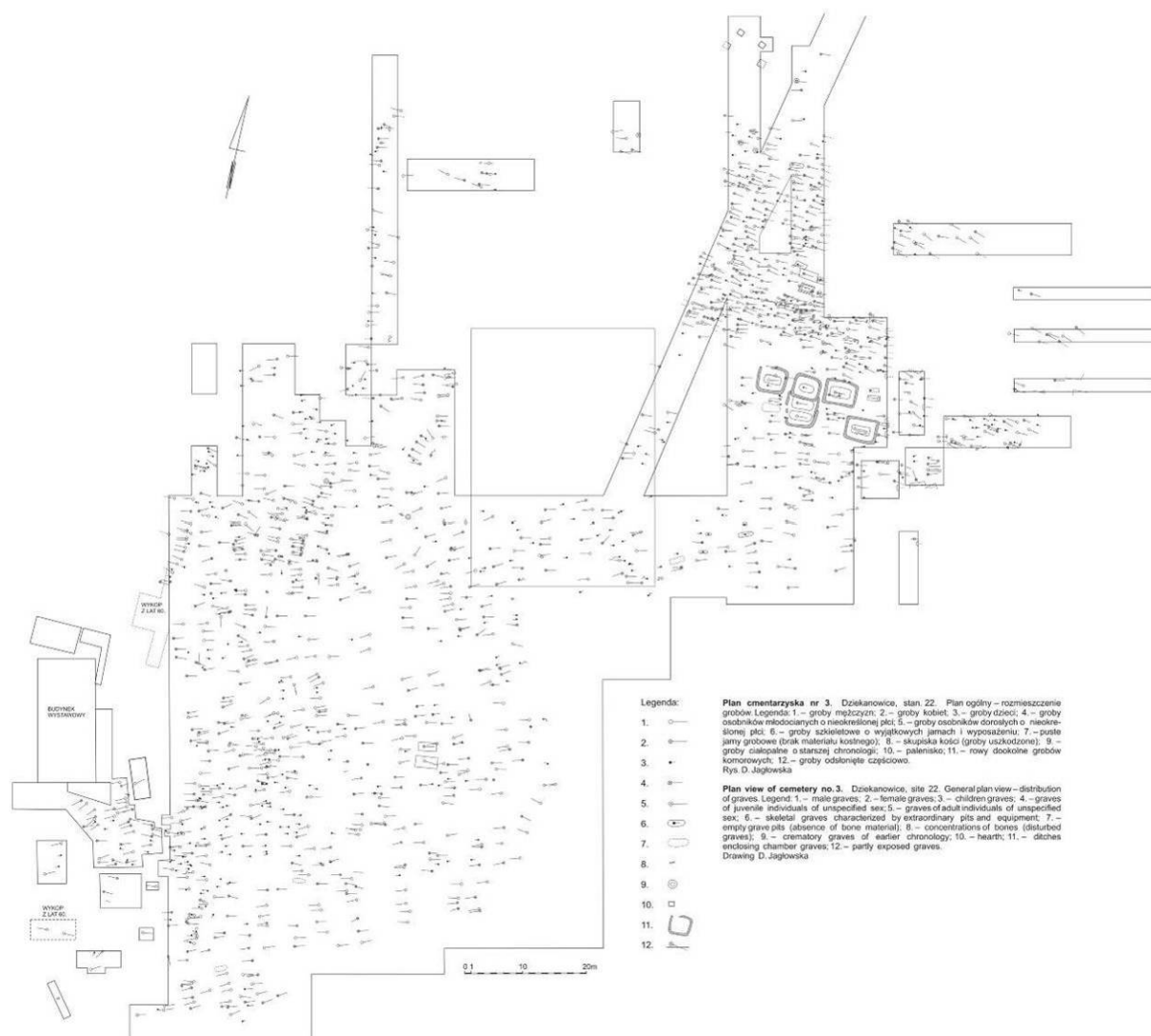
Największa nekropolia nieprzykościelna na terenie kasztelanii ostrowskiej znajdowała się na bezpośrednim zapleczu lednickiego grodu. Cmentarzysko powstało około 100 m na wschód od lądowego przyczółka mostu gnieźnieńskiego, tuż poza rubieżą przybrzeżnej osady produkcyjnej. Nekropolię założono na łagodnych stokach niewysokiego wzniesienia²⁶⁶ porośniętego roślinnością łąkową i kępami drzew i krzewów (por. Makohonienko 2022). Z czasem, po połowie XI w., cmentarzysko rozprzestrzeniło się na wschodnią część osady zniszczonej w wyniku najazdu Brzetysława I (Wrzesiński 2022a).

Pierwsze groby na cmentarzysku odkryto w 1964 r. podczas prac związanych z przygotowywaniem zaplecza technicznego dla mającej powstać jednostki muzealnej. Zarejestrowano wówczas dwa groby, co stało się początkiem wieloletnich badań prowadzonych początkowo przez antropologów z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a następnie głównie przez Annę i J. Wrzesińskich z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy²⁶⁷. W wyniku zrealizowanych prac wykopaliskowych stwierdzono, że cmentarzysko najpewniej ma kształt owalny i zajmuje obszar około 150 m×140 m, z dłuższą osią biegnącą z południowego zachodu na północny wschód. Rozpoznano 11848 m², co stanowi około 75-80% stanowiska. Nie została przebadana część środkowo-północna stanowiska. Na zbadanym obszarze odkryto dotychczas 1665 grobów (w tym 4 symboliczne), a z materiału szkieletowego udało się wydzielić szczątki 1730 zmarłych. Zdecydowana

²⁶⁶ J. Wrzesiński przypuszcza, że niwelacja terenu, spowodowana m.in. działalnością rolniczą, mogła nawet przekroczyć 50 cm w stosunku do okresu użytkowania cmentarzyska (Wrzesiński 2022a, 11).

²⁶⁷ Badania archeologiczne w latach 1977–79 prowadził M. Henneberg z UAM, w latach 1984–86 A. Pietrasik-Rączka i A. Puch, od 1991 do 2010 r. A. i J. Wrzesińscy, w 2013 A. Tabaka i D. Banaszak.

większość pochowanych została złożona w obrządku szkieletowym, natomiast dwa groby w obrządku ciałopalnym (Wrzeńska, Wrzeński 2021, 171-191; Wrzeński 2022b, 50-52).

Ryc. 43. Dziekanowice, stan. nr 22. Plan cmentarzyska (za Wrzeński 2022b, rys. D. Jagłowska).

Groby na cmentarzysku rozmieszczone są z różną intensywnością. Najgęściej występują w części północno-wschodniej, w pobliżu grupy grobów komorowych. Na pozostałym terenie zalegają luźniej, ale też w sposób uporządkowany. Na nekropolii można wyróżnić mniejsze partie, na których zauważalny jest rzędowy układ grobów liczących po kilka-kilkanaście pochówków. Rzędy przebiegają po osi północ-południe z nieznacznymi odchyleniami. W środkowej części cmentarzyska zauważalna jest przestrzeń o rozrzedzonej ilości grobów, która dzieli nekropolię na dwie partie: mniejszą południowo-zachodnią i rozleglejszą północną i północno-wschodnią. Wyróżniającym się elementem

w topografii nekropolii było pięć grobów komorowych, znajdujących się we wschodniej części stanowiska (Wrzesiński 2022b, 48-49, Plan cmentarzyska; por. Janowski 2015; *Pochówki w grobach komorowych* 2016; Błaszczuk 2017).

Jamy grobowe zazwyczaj były dostosowane do wymiarów zmarłych. Najczęściej miały kształt zbliżony do prostokąta, często o zaoblonych narożnikach. W profilu poprzecznym zazwyczaj przybierały kształt nieckowaty, rzadziej prostokątny lub trapezowaty. Głębokość jam grobowych wynosiła z reguły od 25 cm do 100 cm, poza nielicznymi pochówkami, m.in. komorowymi, złożonymi głębiej²⁶⁸. W nielicznych przypadkach jamy miały pogłębioną część w formie wyprofilowanej półki ziemnej (Wrzesiński 2022b, 52). W obrębie jam grobowych występowały niekiedy dodatkowe elementy konstrukcyjne. Do ich wykonania użyto kamieni²⁶⁹, np. w formie częściowych obstaw lub drewnianych desek szalujących ściany jamy grobowej, a niekiedy być może fragmentów plecionki. W 17 przypadkach stwierdzono obecność deski grobowej, na której przyniesiono zmarłego i wraz z nią pochowano. Deski te niekiedy stabilizowano za pomocą małych kamieni lub drewnianych belek – legarów, umieszczonych przy skraju jamy. W niektórych przypadkach zmarłych złożono do grobu w trumnach, o czym świadczą występujące niekiedy taśmowate okucia lub sam charakter zasypiska pozwalający wydzielić określoną przestrzeń wskazującą na pierwotne istnienie skrzyni, po której ślady się nie zachowały. Niekiedy ciała zasłanianiano z góry deską, która mogła być oparta na specjalnie wyprofilowanych w podłożu półkach ziemnych. Przynajmniej niektórych zmarłych chowano w całunach, o czym mogłoby świadczyć specyficzne, zwarte ułożenie szkieletu. W wypełnisku wielu jam grobowych zachowały się pozostałości węgla drzewnych, z których część była śladem po obrzędach puryzacji jam grobowych (Wrzesiński 2022b, 59-60; 66; por. Wrzesińska, Wrzesiński 2002).

Problematyka wykorzystywania trumien we wczesnym średniowieczu na obszarze ziem polskich jest podnoszona w literaturze przedmiotu. Maria Miśkiewicz stwierdziła, że trumien używano od XIII w. (Miśkiewicz 1969, 246). Anna Kufel-Dzierzgowska zauważyła, iż niektóre wcześniejsze znaleziska sugerują ich używanie, gdyż rejestrowane niekiedy przemieszczenia kości nie powinny mieć miejsca bez obecności trumien – kości

²⁶⁸ Por. przypis nr 265 dotyczący niwelacji terenu.

²⁶⁹ W ponad 200 grobach zarejestrowano obecność intencjonalnie złożonych kamieni, z których tylko część spełniała funkcje konstrukcyjne. Inne mogły pomóc w odpowiednim ułożeniu ciała (np. ustabilizowanie głowy), a część być może została umieszczona w grobie w związku z różnymi zabiegami o charakterze symbolicznym (Wrzesiński 2022b, 53–57).

mogły się przesuwac dopiero po zeszkietowaniu pod warunkiem, że miały wystarczająco wolną przestrzeń, którą zapewniała skrzynia trumienna (Kufel-Dzierzgowska 1975, 375–376). O stosowaniu trumien w końcu X–XI w. świadczą odkrywane ostatnio pozostałości lub smugi drewna, gwoździe oraz taśmowate okucia żelazne rejestrowane na cmentarzyskach. W większości są one związane z wyjątkowym rodzajem znalezisk jakim są pochówki w grobach komorowych. Poza znajdującym się na zapleczu lednickiego grodu cmentarzyskiem w Dziekanowicach (Wrzesińska, Wrzesiński 2022), zarejestrowano je w Sowinkach²⁷⁰, Bodzi²⁷¹, Ciepłem²⁷², Kałdusie²⁷³, Pniu²⁷⁴, Cedyni²⁷⁵, Poznaniu-Śródcie²⁷⁶, a także w katedrze poznańskiej w domniemanym grobowcu Bolesława Chrobrego²⁷⁷. Tak liczne znaleziska jednoznacznie wskazują na wykorzystywanie trumien już w końcu X–XI w. Osobnym problemem pozostaje kwestia wyjaśnienia kierunku, z którego została zaczerpnięta idea trumien z okuciami żelaznymi. Tomasz Sawicki omawiając tego typu znaleziska z Bodzi, wskazuje, że mogło to się odbyć na skutek wpływów z południa (z kręgu wielkomorawskiego), albo z północy (z południowej Skandynawii i Danii). Za bardziej prawdopodobny kierunek uznał on inspiracje płynące z południa (Sawicki 2016, 393–394). Sławomir Wadyl ich proveniencję upatruje raczej na północy (Wadyl 2019b, 74). Dariusz Błaszczyk z kolei zauważa, że brak bezpośrednich powiązań z Państwem Wielkomorawskim, które upadło na początku X w., a także, że znaleziska tego typu występują w Skandynawii w 1. połowie X w. Zdaniem tego badacza różnice czasowe i przestrzenne pomiędzy wykorzystywaniem trumien z okuciami żelaznymi na omawianych obszarach, a końcem X w. gdy rejestrowane są na ziemiach polskich, wskazują raczej na zjawisko ponadregionalne i wiążą się z manifestacją wysokiego statusu społecznego chowanych zmarłych (Błaszczyk 2020, 78–79).

Pochówki z reguły zorientowane były na osi wschód-zachód (około 98%), jednak w większości przypadków z pewnym odchyleniem (często wynoszącym około 15° ²⁷⁸). Jedynie nielicznych zmarłych złożono na osi północ-południe (2%). W grobach

²⁷⁰ Grób 148 datowany na 2. połowę X–1. połowę XI w. (Krzyszowski 1992, 86; 1995, 66, 68).

²⁷¹ Groby: D149, D162, D164, D171, E33, E41, E67, E851 z końca X i 1. połowy XI w. (Sawicki 2016, 381–406).

²⁷² Groby: 35, 42, 43 z przełomu X i XI w. (Kara 1998, 507, 517; Wadyl 2019b, 72–73).

²⁷³ Grób 395/03 z początku XI w. (Stawska, Bojarski, Chudziak 2010, 61–62).

²⁷⁴ Groby: 15/05 i 40/07 z okresu po 2. połowie X w. (Błaszczyk 2020, 76–80, ryc. 14).

²⁷⁵ Groby: 114, 121, 146, 162 z XI–XII w. (Porzeziński 2006, 148–150, 171).

²⁷⁶ Grób 170 datowany przez autorów badań na 1. połowę XI w. (por. Pawlak, Pawlak 2015, 74–75, ryc. 74; Pawlak, Wesołowska 2014, 119, ryc. 9).

²⁷⁷ Grób 187 z 1. połowy XI w. (Sawicki 2016b, 395; por. Kurnatowska 2001).

²⁷⁸ J. Wrzesiński dopuszcza możliwość takiego ułożenia zmarłych jako relację do znajdujących się na Ostrowie Lednickim obiektów sakralnych (Wrzesiński 2022b, 69).

orientowanych ciała układano częściej głową na zachód (957 zmarłych, tj. 60,45%) niż na wschód (602 zmarłych, tj. 38,03%). W przypadku zmarłych ułożonych na linii północ-południe było to 16 przypadków z głową na południe (1,01%) oraz 8 zmarłych z głową na północ (0,51%). Wśród pochówków męskich poszczególne warianty miały zbliżone proporcje i nie sposób zauważyć znaczących preferencji. W przypadku kobiet 74% miało głowy ułożone na zachód, a 25% na wschód. Podobnie przewaga orientacji zachodniej miała miejsce wśród dzieci, jednak nie była aż tak dominująca jak w przypadku pochówków żeńskich. Dominujące było ułożenie twarzy ku wschodowi (Wrzesiński 2022b, 68-70).

Zmarłych zazwyczaj chowano w pozycji wyprostowanej, ułożonych na grzbiecie najczęściej z rękoma spoczywającymi wzdłuż ciała, złożonych na miednicy lub biodrach, a wyjątkowo na piersiach. Do wyjątków należy ułożenie zmarłych w pozycji bocznej lub na brzuchu twarzą do ziemi (dwa przypadki – groby 52/03 i 54/07) (Wrzesiński 2022b, 62-68).

W 877 grobach, stanowiących 52% z zarejestrowanych na cmentarzysku, zarejestrowano łącznie 1937 przedmiotów²⁷⁹. Stanowiły one wyposażenie osobiste lub dar dla zmarłych, choć niektóre mogły się tam znaleźć niezamierzenie. Liczba utensyliów znajdujących się w poszczególnych grobach jest zróżnicowana. Aż 429 osobników zostało pochowane z jednym egzemplarzem, a kolejnych 216 z dwoma. W 125 przypadkach były to 3 przedmioty, a w pozostałych 107 grobach liczba ta wynosiła od 4 do aż 33, przy czym 10 lub więcej wystąpiło zaledwie w 12 przypadkach. Znaleźiska te reprezentują kilkadziesiąt kategorii przedmiotów, wśród których dominują przedmioty codziennego użytku, ozdoby, a także monety. W nielicznych przypadkach natrafiono na wyroby luksusowe, wyjątkowej klasy importy lub wyposażenie mogące wskazywać na niepoślednią rolę, którą zmarli odgrywali w swojej społeczności za życia (Wrzesiński 2022b, 141-221).

Najczęściej przy zmarłych znajdowały się noże żelazne, które zarejestrowano w liczbie 572 egzemplarzy w 562 grobach, co odpowiada 33,8% pochowanych na cmentarzysku. W licznych przypadkach odnotowano obecność pochewek skórzanych, niekiedy wzmacnianych metalowymi okuciami. Otrzymywali je zarówno mężczyźni, kobiety, jak i dzieci (Wrzesiński 2000a). Wśród przedmiotów codziennego użytku i narzędzi z grobów pozyskano również m.in. osełki, przęśliki, klucze żelazne, odważniki, szpile z kółkiem (Wrzesiński 2022b, 184-191).

Najliczniejszą kategorią wśród ozdób były kabłączki skroniowe zarejestrowane w liczbie 448 egzemplarzy w 199 grobach. Wykonane z różnych metali: głównie ze srebra,

²⁷⁹ Kolie paciorków szklanych lub kamiennych są liczone jako jeden przedmiot (Wrzesiński 2022b, 142-143).

ale również z mosiądzu, ołowiu, miedzi, brązu, żelaza, cyny i złota. W przeważającej większości wystąpiły w grobach kobiet (308 egzemplarzy w 143 grobach) i dzieci (126 kabłączków w 46 grobach), choć znaleziono je również przy 8 pochówkach męskich (11 sztuk). Popularną ozdobą były również pierścionki (46 sztuk) oraz paciorki wykonane ze szkła, kamieni półszlachetnych albo gliny, niekiedy stanowiące element kolii, ale również mogące zdobić opaski lub być przytwierdzonymi do ubrań (por. *Groby z biżuterią* 2019). Do wyjątkowych znalezisk należą kaptorgi odkryte w czterech grobach w łącznej liczbie 19 egzemplarzy (Wrzesiński 2022b, 162-167). Niepowtarzalny pod tym względem był pochówek zawierający naszyjnik złożony z 14 kaptorg, zawieszki krzyżowej oraz paciorków srebrnych (*Srebrny naszyjnik* 2011).

Do wyjątkowych znalezisk na nekropolii należą militaria. Zarejestrowano je w niewielkiej liczbie, głównie w grobach męskich (m.in. miecz, 2 topory, para ostróg, grot oszczepu, 7 grotów strzał, a także skoble i gwoździe żelazne interpretowane jako okucia tarcz drewnianych) (Wrzesiński 2007; Wrzesiński 1998a; 2013; 2022, 172-179). Niezwykłym znaleziskiem są również oznaki władzy i prestiżu w formie okutych lasek mogących świadczyć o piastowanych godnościach. O wyjątkowej pozycji społecznej zmarłych świadczą złożone w dwóch grobach misy metalowe (por. Wrzesiński 2000b), talerz drewniany obity złożonymi okuciami, a także toporek brązowy złożony w grobie dziecka (Wrzesińska, Wrzesiński 1996; Wrzesiński 2022b).

Wśród przedmiotów, którym przypisuje się związki ze sferą duchową na nekropolii dziekanowickiej, należy wspomnieć o naczyniach ceramicznych (17 egzemplarzy) i wiadrach drewnianych (23 sztuki), które łączone bywają z tradycyjną obrzędowością, ale również wskazuje się na ich elitarny charakter (por. Krzyszowski 2014). Chrześcijańskie konotacje można przypisać trzem znalezionym w grobach grzechotkom/pisankom (por. Dzik 2016; Wawrzeniuk 2016), a także krzyżkowi z bursztynu, choć nie jest wykluczona jego identyfikacja jako symbolu młota Thora²⁸⁰ (Wrzesiński 2022b, 218-219). Ze śladami przedchrześcijańskich wierzeń łączony jest również zwyczaj wkładania do grobu monet²⁸¹. Przy 128 pochówkach na cmentarzysku w Dziekanowicach zarejestrowano 152 monety. Znajdowały się wśród nich okazy starożytne bite przez rzymskich cesarzy, muzułmańskie dirhemy, a także monety wczesnośredniowieczne emitowane przez władców europejskich,

²⁸⁰ Fragment złotej ozdoby interpretowany jako część młota Thora znaleziono na Ostrowie Lednickim (Duczko 2016).

²⁸¹ Do kategorii tej zaliczono również 28 fragmentów blaszek srebrnych bez śladów odbicia stempla oraz 5 fragmentów ozdób srebrnych i złotych (Wrzesiński 2022b; Suchodolski 2016).

w tym również polskich: Bolesława Chrobrego, Bolesława Śmiałego oraz Bolesława Krzywoustego (łącznie 14 egzemplarzy). Do najpóźniejszych należy brakteat krzyżacki wybity w latach 1235-1250 oraz prawdopodobnie fragment monety brandenburskiej z lat 1281-1291 (Suchodolski 2016).

Szczątki wszystkich zmarłych zostały poddane analizom antropologicznym. Ich zakres uzależniony był od stanu zachowania materiałów kostnych, który w znacznym stopniu był mierny, słaby lub bardzo słaby (Wrzesińska 2016, 156; 2019, 233-274; 2022, 287-254). Dla zespołu 1557 zmarłych określono dokładnie wiek w chwili śmierci. W wieku dziecięcym zmarły 442 osobniki (321 w *Infans I*, 121 w wieku *Infans II*), 198 zmarło w wieku *Juvenis*, 516 w wieku *Adultus*, 350 w wieku *Maturus*, a 51 w wieku *Senilis*. W przypadku szczątków 128 zmarłych zdołano jedynie zakwalifikować je do wieku dorosłego. Płeć ustalono dla 1061 dorosłych zmarłych, wśród których było 563 mężczyzn i 498 żeńskich (por. Tabela III). Z analizy wynika, że kobiety umierały w wieku młodszym niż mężczyźni. Najwięcej kobiet umierało w wieku *Adultus*, zaś mężczyzn w wieku *Maturus*. Mężczyźni żyli średnio kilkanaście lat dłużej niż kobiety, które też rzadziej dożywały wieku starczego.

Płeć zmarłych	Wiek zmarłych				
	<i>Juvenis</i>	<i>Adultus</i>	<i>Maturus</i>	<i>Senilis</i>	Dorosły
Pochówki męskie	20	227	254	30	32
Pochówki żeńskie	98	279	93	21	7

Tabela III. Rozkład wieku i płci zmarłych na cmentarzysku Dziekanowice, stan. nr 22 (według Wrzesińska 2022).

Istotnym parametrem mogącym być miernikiem warunków socjoekonomicznych jest wzrost ciała zmarłych. Przyjmuje się, że jest on zależny m.in. od takich czynników jak dieta, kondycja zdrowotna oraz warunków ekonomicznych i środowiskowych, w których funkcjonowała populacja. Oddziaływanie tych bodźców jest szczególnie istotne w okresie dorastania i dojrzewania. Analiza uzyskanych wyników może nawet pozwolić w pewnych przypadkach na wyróżnienie warstw społecznych (Stolarczyk, Lorkiewicz, 1993, 325-333; por. Wrzesińska 2022, 357). Średni wzrost dorosłych mężczyzn pochowanych na cmentarzysku w Dziekanowicach, stan. nr 22 wynosił 169,8-173,2 cm, zaś dla kobiet 157,6-

158,5 cm ²⁸². Zarejestrowano przy tym pochówki zdecydowanie odbiegające od średniej, m.in. kobietę pochowaną w grobie I/97 mierzącą 178 cm oraz leżącego obok mężczyznę o wzroście 189,5 cm, ale też kobietę być może cierpiącą na karłowatość o wzroście około 140-141,2 cm. W wyniku poczynionych obserwacji antropologicznych A. Wrzesińska stwierdziła, że przynajmniej część pochowanych na cmentarzysku żyła w trudnych warunkach i wykonywała ciężkie prace fizyczne (Wrzesińska 2022).

O kondycji zdrowotnej populacji świadczą również zmiany chorobowe, które pozostawiły ślady na kościach stwierdzone u 22% zmarłych. Były to różnego typu zmiany: rozwojowe, zapalne, degeneracyjne, metaboliczne, nowotworowe, a także urazy. Wśród tych ostatnich warto wspomnieć o śladach 5 trepanacji noszących ślady gojenia, a także o 27 urazach czaszki powstałych w wyniku cięcia lub uderzenia tępym przedmiotem. W 22 przypadkach wystąpiły one u mężczyzn, a w 5 u kobiet. Być może powstały one w wyniku walki i były przyczyną śmierci. Z pewnością śmierć w wyniku rany zadanej wystrzeloną strzałą poniósł mężczyzna, w którego czaszce tkwił grot strzały (grób komorowy, nr 61/08) oraz kobieta z grotem w klatce piersiowej (grób 149/05). Na pewno zdarzenia, które doprowadziły do śmierci w wyniku opisanych urazów miały dramatyczny przebieg, a część z nich być może należy łączyć z walkami podczas najazdu Brzetysława I w 1038/1039 r. (Wrzesińska 1998b; 2022, 360-393).

Dla 54²⁸³ szkieletów przeprowadzono badania zawartości strontu w szkliwie, pozwalających określić pochodzenie zmarłych. Do analiz wybrano zestaw reprezentatywny, w ramach którego znaleźli się zarówno zmarli pochowani w grobach wyjątkowych oraz typowych, a także o zróżnicowanym wyposażeniu grobowym: od bogatego, poprzez standardowe w skali cmentarzyska, po zupełnie go pozbawionych. Wytypowano szczątki zmarłych w różnym wieku mężczyzn (32), kobiet (19) oraz dzieci (3). Poziom sygnatur izotopowych strontu dla tła lokalnego uzyskano ze szkliwa zębów zwierząt – owcy i krowy. W efekcie uzyskanych dla szczątków ludzkich wyników stwierdzono, że poziomowi wyników lokalnych odpowiadała jedynie 1/3 zmarłych (10 kobiet, 8 mężczyzn), natomiast aż 35 osobników (23 mężczyzn, 9 kobiet, 3 dzieci) wykazuje nielocalne pochodzenie. Grupa ta jest też wewnętrznie zróżnicowana i mogła przybyć w rejon Ostrowa Lednickiego

²⁸² Pierwszą wartość ustalono w oparciu o metodę L. Manouvriera, drugą o metodę M. Trotter i G.C. Gleser. Badania wykonano dla zespołu 163 osobników płci męskiej i 163 płci żeńskiej (Wrzesińska 2022, 357–360).

²⁸³ Do badań wytypowano 55 szkieletów, jednak w jednym przypadku, mimo powtórzenia badań, uzyskano wynik nie mający analogii i bardzo odbiegający od pozostałych, który uznano za efekt procesów postdepozycyjnych (Bełka, Wrzesińska, Wrzesiński 2022).

z różnych miejsc zarówno w Polsce (Jura Krakowsko-Częstochowska, południowa część Gór Świętokrzyskich, Wyżyna Małopolska, Wyżyna Lubelska, Roztocze, Pogórze Rzeszowskie), jak i w Europie (Dania, Skania, południowe Niemcy, Francja, Nizina Panońska, południowa Ukraina) (Bełka, Wrzesińska, Wrzesiński 2022).

Na tak znacznym cmentarzysku odkryto liczne wyróżniające się pochówki. Do najbardziej zjawiskowych należy 6 grobów komorowych, uznawanych za jedne z najstarszych na nekropolii²⁸⁴. Od przeciętnych grobów odróżniały się one konstrukcją samych obiektów funeralnych, ale także cechami antropologicznymi pochowanych, którzy za życia byli wyżsi i masywniej zbudowani niż przeciętni pochowani na cmentarzysku zmarli (Wrzesiński 2022b).

Pod względem obrządku pogrzebowego na cmentarzysku wyróżniają się dwa groby ciałopalne²⁸⁵. W jednym z grobów (nr 67a/96) pochowano kobietę zmarłą w wieku 40-50 lat. Jej silnie przepalone szczątki rozsypało na całej powierzchni jamy grobowej. Jama zorientowana była na osi wschód-zachód, miała kształt prostokątny i wymiary 230×90-130 cm. Poniżej tego grobu ciałopalnego zalegał grób mężczyzny zmarłego w wieku 30-40 lat (nr 67/96) (Wrzesińska, Wrzesiński 2021a; Wrzesiński 2022b, 52).

W drugim grobie ciałopalnym (nr 66/07) złożono szczątki kobiety, która zmarła w wieku 27-30 lat. Spalone kości rozsypało na całej powierzchni jamy z silniejszą koncentracją w partii zachodniej. Jama miała kształt nieregularnie prostokątny z zaoblonymi narożnikami, w niższej partii prostokątny o wymiarach 250×110 cm. Na stropie wzdłuż środkowej części jamy znajdował się rząd kamieni. Również poniżej tego pochówku zalegał grób mężczyzny (nr 69/07), który zmarł w wieku 35-45 lat²⁸⁶ (Wrzesińska, Wrzesiński 2021a; Wrzesiński 2022b, 52).

Szczególną kategorią znalezisk funeralnych są groby komorowe. Na dziekanowickim cmentarzysku odkryto ich sześć, tworzących skupisko zlokalizowane we wschodniej części nekropolii. Wśród ich cech charakterystycznych należy wymienić: znaczną wielkość jam grobowych, występowanie konstrukcji drewnianych i otaczających groby rowów. W grobach pochowano zmarłych w różnym wieku i różnej płci. Dla pięciu grobów przyjęto zbliżoną

²⁸⁴ Więcej na temat tych pochówków: Janowski 2015; *Pochówki w grobach komorowych* 2016; Błaszczuk 2017; Wrzesiński 2022b.

²⁸⁵ Pochówki ciałopalne występują incydentalnie również na innych szkieletowych cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych, np. w Pniu, gdzie cztery z sześciu tego typu zarejestrowanych pochówków występowały w relacjach z grobami inhumacyjnymi (Wadył 2019b, 75–76).

²⁸⁶ W naruszonym grobie szkieletowym czaszka mężczyzny została wtórnie przełożona na stopy zmarłego (Wrzesiński 2022b, 66.).

chronologię przypadającą na przełom X i XI w., zaś szósty był od nich nieco późniejszy (Wrzeńska, Wrzeński 2016b; 2022).

Jamy grobowe obiektów komorowych osiągały długość i szerokość znacznie przewyższającą rozmiary potrzebne do pochowania zmarłych²⁸⁷. Również pod względem głębokości zalegania szkieletów należały do najgłębszych – wartość ta w pięciu przypadkach zawierała się między 90 a 116 cm, zaś w jednym przypadku sięgała 160 cm głębokości. Na krawędzi grobów zarejestrowano nikłe ślady drewna. W jamach złożono zmarłych pojedynczo, a grupa składała się z trzech mężczyzn, dwóch kobiet i jednego dziecka²⁸⁸. Wszyscy zostali ułożeni w grobach na grzbiecie z rękoma wzdłuż ciała lub złożonymi na miednicy. Pochówki zorientowane były na osi wschód-zachód z głowami od zachodu. Wszyscy zmarli złożeni zostali w trumnach, po których w niektórych przypadkach zachowały się żelazne okucia taśmowate. Specyficzne ułożenie kości niektórych zmarłych wskazuje, że mogli być oni owinięci w całun (Wrzeńska, Wrzeński 2016b; 2022).

Najbliższa przestrzeń wokół jam grobowych wydzielona była za pomocą dookołnych rowów. Miały one kształt prostokąta i wewnątrz obejmowały obszar liczący od około 12 do około 15 m². Rowy cechowały się nierównomierną szerokością – od 20 do 40 cm i głębokością od 60 do 75 cm. Oddzielały one przestrzeń wokół grobów komorowych, choć niekiedy nakładały się i niszczyły rowy okalające inne pochówki komorowe. Wydzielona przestrzeń przez długi czas była respektowana i nie chowano tam innych zmarłych, dopiero w XII–XIII w. najbliższa okolica omawianych grobów stała się terenem najgęściej użytkowanym funeralnie (Wrzeńska, Wrzeński 2016b; 2022).

Czwórkę spośród dorosłych zmarłych złożonych w grobach komorowych wyróżniał wzrost, który był wyższy niż średnia zarówno dla pozostałych pochówków na cmentarzysku, jak i przyjmowana dla społeczności okresu wczesnego średniowiecza. Niskiego wzrostu był jedynie młodzieniec rażony strzałą i pochowany w grobie 62/08 (Wrzeńska 2022).

Wyposażenie grobowe zdeponowane w grobach komorowych jest różnorodne. Bogatsze były zespoły przedmiotów, które zdeponowano w grobach kobiecych. Przy kobiecie

²⁸⁷ Wymiary jam grobowych: grób I/05: 340×165–180 cm i 110 cm głębokości, grób II/05: 270–290×125–135–155 cm i 110 cm głębokości, grób 60/08: 220×95–100 cm i 90 cm głębokości, grób 61/08: 315×120 cm i 105 cm głębokości, grób 62/08: 320×160–180 cm i 160 cm głębokości, grób 20/08: 345–375×115–130 cm i 90 cm głębokości (Wrzeńska, Wrzeński 2022).

²⁸⁸ Mężczyzna złożony w grobie II/05 zmarł w wieku *Maturus* (około 50 roku życia), kolejny z grobu 61/08 w wieku *Juvenis* (18–19 lat, z grotem strzały w czaszce), zaś ostatni złożony w grobie 20/08 w wieku *Maturus II–Senilis* (po 50 roku życia). Obie kobiety dożyły wieku *Adultus*: pochowana w grobie I/05 około 30 lat, zaś pochowana w grobie 62/08 około 23 lat. Dziecko z grobu 60/08 zmarło w wieku *Infans I*, tj. około 2–3 roku życia (Wrzeńska, Wrzeński 2022).

pochowanej w grobie nr I/05 znaleziono 2 noże żelazne w skórzanych pochewkach, ułożone wzdłuż biodra w kolejnej wspólnej pochewce skórzanej, a obok nich fyllitową oselkę. Ponadto na barku zmarłej znajdowała się wykonana ze srebra, a następnie pozłocena ozdoba w kształcie trójkątnej blaszki zdobionej filigranem. Wraz z drugą z pochowanych kobiet został złożony niezwyklej wartości kruszcowej oraz artystycznej naszyjnik zawierający: 14 kaptorg (1 trapezową i 13 kapsułkowatych), zawieszkę krzyżową oraz dwa paciorki srebrne. Pod naszyjnikiem znajdował się denar Ottona i Adelajdy, którego bicie datowane jest na lata około 983–995 (por. Suchodolski 2016). Groby męskie przedstawiały się pod tym względem niemal przeciwnie. Mężczyzna pochowany w grobie II/05 pozbawiony był wyposażenia grobowego, podobnie jak ten złożony w grobie 61/08, gdyż jedynym przedmiotem był tkwiący w czaszce grot strzały²⁸⁹. Mężczyzna zarejestrowany w najmłodszym grobie (nr 20/08) miał przy sobie nóż z drewnianą rękojeścią, którą ozdobiono pasmami srebrnego drutu. Przy dziecku złożonym w grobie 60/08 odkryto nóż żelazny. Ponadto w zasypiskach jam grobowych wystąpiły węgle drzewne, wskazujące na nie dające się zidentyfikować rytuały (Wrzesińska, Wrzesiński 2022; por. Wrzesińska, Wrzesiński 2002).

Datowanie radiowęglowe kości zmarłych pochowanych w grobach komorowych zawiera się w przedziale 973–1013 AD. Groby, które później w nie wkopano mają metrykę 1020–1190 AD. Zwarty układ grobów komorowych, ich konstrukcja naziemna oraz wydzielona przestrzeń wokół musiały się zdecydowanie wyróżniać na tle powstającego cmentarzyska. Po ich południowej stronie (być może już w końcu X w.) zaczęto chować pierwszych zmarłych (m.in. groby z monetami z IX–X w. lub końca X w.). Dopiero z czasem groby wkopywano w tę wydzieloną przestrzeń, naruszając rowy lub nawet bezpośrednio jamy grobowe. Niewykluczone, że od strony wschodniej do grobów I/05 i II/05 przystawiono jakiś rodzaj lekkiej konstrukcji, po której zachowały się negatywy kołków (niekiedy w parach) układających się w owalnym zarysie i obejmujących przestrzeń około 2,8×3,5 m. W przestrzeni tej pochowano troje zmarłych, których być może należy łączyć z najstarszym horyzontem funeralnym wyznaczanym przez groby komorowe (Wrzesińska, Wrzesiński 2022).

Na uwagę zasługują również dwa groby nawiązujące swą wielkością do komorowych, które odsłonięto obok siebie w centralnej części nekropolii (nr I/97 i II/97). W pierwszym

²⁸⁹ Jest to okaz z tulejką o trójkątnym liściu z zadziorami. Długość grotu wynosi 7 cm (Wrzesińska, Wrzesiński 2022, 472).

złożono młodą kobietę (18–20-letnią), zaś w drugim mężczyznę zmarłego w wieku *Adultus* (22–30 lat). Jamy grobowe wyróżniały się wielkością (250×110 cm i 330×125 cm) oraz głębokością (120 cm i 130 cm). Obojga zmarłych pochowano zgodnie z orientacją na osi wschód-zachód z głową na zachód. Ciała złożono na deskach, a dodatkowymi deskami oszalowano ściany jamy grobowej, w której znajdował się pochówek kobiety. Zmarłych wyróżniał ponadprzeciętny wzrost: dla kobiety wysokość przyżyciową określono na 178 cm, a dla mężczyzny na 189,5 cm. Przy obu pochówkach znaleziono noże, z tym że egzemplarz złożony przy kobiecie cechował się dużymi rozmiarami (22 cm) oraz ozdobnymi okuciami pochewki. Chronologię obiektów określono na podstawie stratygrafii pochówków²⁹⁰ oraz datowania radiowęglowego techniką AMS wykonanego dla szczątków kostnych kobiety. Uzyskany wynik (1002±22 BP) po kalibracji ustalono na 987–1147 AD (prawdopodobieństwo 95,4%), z maksymalnym prawdopodobieństwem na 1020 AD. Datowanie to pozwoliło na zaliczenie wspomnianych pochówków do najstarszego horyzontu funkcjonowania nekropolii (Wrzesińska, Wrzesiński 2021b).

Na cmentarzysku zarejestrowano również groby podwójne, wśród których wyróżniono pochówki złożone intencjonalnie jednocześnie oraz różniczasowe. Pochówki jednocześnie obejmują grupę pięciu grobów, w których złożono kobietę i mężczyznę. Zmarli układani byli obok siebie w odpowiednio szerokiej dla dwojga jamie grobowej. W jednym przypadku bliska relacja zmarłych została zaznaczona poprzez splecenie leżących przy sobie dłoni (lewej mężczyzny i prawej kobiety; grób 80-80a/97). Pochówki te nie wyróżniały się bogactwem inwentarza grobowego. Zdecydowanie trudniej rozpoznać groby podwójne, w jednym przypadku może nawet potrójny, w przypadku wkopywania nowszych pochówków w miejsce starszych. Zmarli mogli być chowani w tych miejscach intencjonalnie, ale też mogło się to odbyć przypadkowo. Przypadki takie wystąpiły stosunkowo często i dotyczyły pochówków różnego wieku i płci. Zdarzały się pochówki mężczyzny i kobiety, ale występowały również pochówki dorosłych z dziećmi. W jednym przypadku do grobu mężczyzny, którego kości zebrano i ułożono we wschodniej części jamy, złożono zmarłą kobietę w siódmym miesiącu ciąży, która zmarła wraz z płodem (grób 22-22a-26/04). W różny sposób traktowano odsłonięte szczątki kostne starszego pochówku (o ile ciało zdążyło ulec zeszkieletowaniu). Niekiedy nie zważano na ich stan i znajdowały się na całej powierzchni grobu, w innych przypadkach układano je w uporządkowany sposób w jednym miejscu jamy. Zdarzały się

²⁹⁰ W późniejszym czasie (XII–XIII w.) w oba groby wkopano kolejne pochówki (Wrzesińska, Wrzesiński 2021b).

również przypadki, kiedy nie naruszano szczątków starszego pochówku, a nowszy zalegał bezpośrednio nad nim (Wrzesiński 2022b; por. Gardela, Kajkowski 2014).

Na cmentarzysku wystąpiły 4 przypadki, kiedy w jamie grobowej nie natrafiono na materiał kostny. Biorąc pod uwagę, że na stanowisku zachowały się nawet kości płodu raczej, należy wykluczyć możliwość ich bezśladowego rozłożenia się i można uznać je za groby symboliczne – cenotafy. Jamy grobowe nie odbiegały przy tym od standardowych grobów, w których złożono zmarłych. Miały one kształt prostokątny i były zorientowane na osi wschód-zachód. W trzech z nich zarejestrowano przedmioty, m.in. kabłączki skroniowe, nóż, przęślik i srebrną monetę, a w dwóch dodatkowo węgle drzewne. W grobie, w którym nie natrafiono na materiały archeologiczne, na spągu jamy w partii środkowej zalegał rząd kilku kamieni (Wrzesiński 2022b).

Do wyjątkowych odkryć należy grób konia. Zwierzę złożono w znacznej wielkości jamie, osiągającej wymiary 240×240 cm i 90–100 cm głębokości. Szkielet umieszczono w pozycji bocznej prawej z wyprostowanymi nogami. Przy szkielecie konia brakowało czaszki, która najpewniej została zniszczona podczas przygotowywania znajdującego się w tym miejscu grobu mężczyzny (nr 21/96). Intencjonalnie usunięte zostały przednie kopyta zwierzęcia. Analiza archeozoologiczna pozwoliła określić, że szkielet należał do ogiera zmarłego w wieku 15–18 lat, o wysokości w kłębie wynoszącej około 142 cm. Grób konia został oznaczony dwoma znacznej wielkości głazami (o średnicy 60–70 cm). W świetle badań radiowęglowych pochówek ogiera należy łączyć ze starszą fazą użytkowania nekropolii. Pochówki koni należą do niezwykle rzadko rejestrowanych na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach inhumacyjnych, a ich kontekst obrzędowy w przestrzeni państwa wczesnopiastowskiego nie został wyjaśniony²⁹¹ (Wrzesińska, Wrzesiński 1998; Makowiecka, Makowiecki 1998; Miechowicz 2021; por. Makowiecki, Janeczek 2020; Makowiecki, Chudziak, Szczepanik, Janeczek, Pasicka 2022).

Chronologię użytkowania nekropolii badacze określili na podstawie stratygrafii, wyposażenia grobowego, w tym licznych numizmatów, a także dzięki wynikom badań radiowęglowych. Część grobów została umiejscowiona na wschodnich rubieżach terenu zajmowanego przez osadę znajdującą się przy moście wschodnim prowadzącym na Ostrów Lednicki. Została ona zniszczona najpewniej podczas najazdu Brzetysława I w 1038/1039 r., co oznacza, że ta część nekropolii musiała powstać po tym czasie. Liczne znaleziska

²⁹¹ Pochówki z końmi z różnym natężeniem występują wśród koczowników, Bałtów, Ugrofinów, w Skandynawii, a także w kręgu kultury karolińskiej (por. m.in. Müller-Wille 1970-1971; Müller 1985; Jaskanis 1968; Bede 2012; Łukaszyk 2012; Fijałkowska 2017).

archeologiczne pochodzące z grobów pozwalają datować jego użytkowanie na okres od schyłku X w. po XIII w. Datowanie takie potwierdzają wyniki badań radiowęglowych próbek kości 44 zmarłych²⁹². Pierwsze analizy wykonano metodą radiometryczną (licznikową), a kolejne (od 2009 r.) dokładniejszą metodą 14C AMS. Wybór próbek nie był przypadkowy, ale miał na celu wykazanie zależności chronologicznych pomiędzy pochówkami znajdującymi się w różnych częściach nekropolii lub na różnych poziomach stratygraficznych. Wyniki datowania po kalibracji zawierają się w okresie od schyłku VIII po połowę XIII w. Uzyskane dane poddano analizie bayesowskiej, uwzględniającej m.in. znaleziska numizmatów, co pozwoliło zawęzić okres funkcjonowania cmentarzyska do okresu od połowy X w. do końca XII w. Nekropolia najintensywniej była użytkowana w połowie XI w. (Goslar 2022).

Na podstawie całościowej analizy materiałów archeologicznych można stwierdzić, że cmentarzysko zaczęło użytkować w kilku oddalonych od siebie miejscach w końcu X w. Zdaje się, że początkowo nie miało ono charakteru powszechnego. Świadczyć mogą o tym najstarsze wyjątkowe pochówki, wśród których znajduje się 6 grobów komorowych i 2 wyróżniające się wielkością jam grobowych, zlokalizowane w centralnej części nekropolii (nr I/97 i II/97). Szczególnie intensywnie zaczęło użytkować nekropolię po najeździe Brzetysława I w 1038/1039 r. Być może z tymi wydarzeniami należy łączyć przynajmniej część zmarłych, którzy ponieśli śmierć w wyniku odniesionych ran m.in. ciętych lub miażdżących (por. Wrzeńska 2022, 370). Członków miejscowych społeczności chowano w tym miejscu do początków XIII w., o czym świadczą m.in. znaleziska monet (por. Suchodolski 2016).

Kolejne cmentarzysko wczesnośredniowieczne przebadane wykopaliskowo znajduje się w Gołuniu, gm. Pobiedziska (stan. nr 23/24). Położone jest ono na niewysokim piaszczystym wzgórzu²⁹³ na wschód od Gołunia, pomiędzy drogami wiodącymi z Gołunia do Wierzyca i do Nowej Wsi Lednogórskiej. Na północny zachód od wyniesienia znajduje się dolina niewielkiego bezimiennego cieku. W trakcie badań AZP wykonanych w 1983 r. zarejestrowano tutaj fragmenty ceramiki naczyniowej, datowanej na fazę D i F. Pierwotnie znaleziska z tego obszaru zostały zewidencjonowane jako dwa osobne stanowiska o numerach

²⁹² Do badań przekazano próbki 49 zmarłych, jednak zły stan zachowania materiałów kostnych nie pozwolił na wykonanie analizy w 5 przypadkach (Goslar 2022).

²⁹³ Wyniki badań archeologicznych pozwalają przypuszczać, że pierwotnie wzniesienie zdecydowanie bardziej wyróżniało się w terenie, a w wyniku procesów naturalnych i antropogenicznych uległo niwelacji (Andrałowicz 2015, 68).

23 i 24. Podczas badań wykopaliskowych okazało się jednak, że obiekty zalegają na całej przestrzeni, również pomiędzy stanowiskami, a z tego powodu połączono je w jedną jednostkę. Obszar ten stał się miejscem prac rolnych oraz "dzikiego" pozyskiwania kruszywa²⁹⁴. Podczas tych prac w 2007 r. natrafiono na szkielety ludzkie, co doprowadziło do interwencji archeologicznej, którą przeprowadzili J. Górecki i A. Tabaka. W jej wyniku pozyskano szczątki co najmniej pięciu osobników (Wrzesińska 2008). Planowe badania wykopaliskowe w 2011 r. przeprowadzili Małgorzata i Mirosław Andrałojć. Pracami objęto wówczas obszar około 100 arów, na których zarejestrowano 73 obiekty, na które składały się 44 groby, 5 pustych jam grobowych oraz 24 jednostki o charakterze osadniczym (Andrałojć 2015).

W wyniku badań ustalono, że lokalne wyniesienie było użytkowane zarówno w pradziejach, jak i we wczesnym oraz w późnym średniowieczu. Nie został wyjaśniony charakter najstarszego osadnictwa związanego z obecnością społeczeństw kultury pucharów lejkowatych, a następnie kultury przeworskiej. Na stanowisku pozyskano liczne fragmenty ceramiki naczyniowej związanej z tymi fenomenami kulturowymi. We wczesnym średniowieczu wzgórze stało się miejscem grzebania zmarłych. Z nekropolią związane były najpewniej dwa paleniska. Z późnym średniowieczem należy łączyć przynajmniej część z 22 odkrytych obiektów (15 jam gospodarczych, 5 palenisk oraz 2 dołki posłupowe), z których wypełnisk, poza jednym wyjątkiem, nie pozyskano materiałów archeologicznych (Andrałojć 2015, 21).

Na cmentarzysku odkryto 44 pochówki szkieletowe *in situ* oraz szczątki co najmniej 10 zmarłych, których groby zostały zniszczone (szczątki przynajmniej 5 osobników pozyskano w 2007 r., a kolejnych 5 w 2011 r.). Ponadto zarejestrowano 5 jam grobowych, w których nie stwierdzono obecności szczątków ludzkich. W 42 grobach odkryto pojedyncze pochówki, jeden był podwójny. Wszystkie groby zawierały pochówki szkieletowe, a zmarłych chowano bezpośrednio na dnie jam grobowych. Miały one zazwyczaj kształt owalny, albo do takiego zbliżony, prostokątny lub nieregularnie czworokątny. Rzadziej zdarzały się przypadki jam o kształcie prostokątno-owalnym, sercowatym lub ósemkowatym. Z reguły na poziomie złożenia szkieletu jamy grobowe wielkością odpowiadały wzrostowi zmarłych, jedynie 5 jam było zdecydowanie większych²⁹⁵. Jedna

²⁹⁴ Na badanym obszarze zanotowano ślady po 10 wykopach nowożytnych oraz znacznych rozmiarów wybierzysku piasku zlokalizowanym w centralnej części cmentarzyska (Andrałojć 2015, 112).

²⁹⁵ Ponadprzeciętne wymiary miały jamy w grobach 37 (w części stropowej: 110–138×312 cm; na poziomie szkieletu: 73–54–63×211 cm); 39 (w części stropowej: 68–122–106×230 cm; na poziomie szkieletu: 90–

Dodatkowo te dwa groby zaburzają rzędowy układ cmentarzyska. Zmarłych zazwyczaj układano w pozycji wyprostowanej, na plecach z rękoma ułożonymi wzdłuż ciała. Odnotowano nieliczne odstępstwa od tej reguły związane np. z umieszczeniem w jamie darów grobowych, co spowodowało podkurczenie nóg lub skręcenie miednicy. Jeden pochówek z grobu podwójnego ułożono w układzie nieanatomicznym. Kobiety z reguły układano głową na zachód (15 przykładów), a mężczyzn na wschód (22 przykłady), choć i od tej zasady zdarzyły się cztery wyjątki (dwie kobiety z głowami na wschód, a dwóch mężczyzn na zachód). Dwóch zmarłych pochowanych w grobach o orientacji północ-południe, każdego skierowano głową w innym kierunku (Andrałojć 2015, 40, 48–49).

Analiza antropologiczna wskazuje, że zdecydowaną większość zmarłych pochowanych na cmentarzysku stanowili dorośli – 44 osobniki (81,5%), przy 10 dzieci (18,5%). Na podstawie wyznaczników antropologicznych udało się określić płeć dla 39 dorosłych, ponadto dla osobnika pochowanego w grobie 32 przyjęto płeć żeńską na podstawie odkrytego przy czaszce kałaczka skroniowego (Andrałojć 2015, 45; por. Wrzeńska 2015, 211). Na nekropolii pochowano 25 mężczyzn (około 46%) oraz 15 kobiet (blisko 28%). Osoby, których płci nie określono, to w sumie około 26%: 4 dorosłych (7,5%) oraz 10 dzieci (18,5%). Spośród mężczyzn 1 zmarł w wieku *Juvenis* (14–22 lata), 10 w wieku *Adultus* (22–35 lat), 9 w wieku *Maturus* (35–55 lat), a 4 w wieku *Senilis* (powyżej 55 roku życia). Struktura wieku zmarłych kobiet jest zbliżona dla wszystkich kategorii wiekowych (3 *Juvenis*, 3 *Adultus*, 4 *Maturus*, 3 *Senilis*). Dla nieokreślonych pod względem płci zmarłych dorosłych wiek ustalono na *Adultus* – 2 osobniki oraz *Maturus* – również 2. Spośród dzieci 7 zmarło w wieku *Infans I* (do 7 lat), a 3 w wieku *Infans II–Juvenis* (7–14 lat) (Wrzeńska 2015).

Opracowując charakterystykę paleodemograficzną społeczności z cmentarzyska gołuńskiego, przy wyliczaniu tablicy wymieralności stwierdzono zbyt małą liczbę odkrytych pochówków dziecięcych. Przyjęto, że najpewniej szczątki dzieci uległy zniszczeniu przez wzgląd na jakość materiału kostnego oraz dewastację części cmentarzyska przy wydobywaniu żwiru. Kierując się założeniem, że liczba zmarłych do 15 roku życia powinna wynosić około 50%²⁹⁹, oszacowano liczbę dzieci pochowanych na cmentarzysku na 44 (w tym 10, których groby zarejestrowano). Należy więc przypuszczać, że potencjalna liczba zmarłych

²⁹⁹ Wyliczenia takie przyjęto również dla pobliskiej populacji pochowanej na cmentarzysku w Dziekanowicach, stan. nr 2 (Henneberg, Puch 1989).

pochowanych na cmentarzysku powinna oscylować wokół 88 osobników (Wrzeńska 2015, 228–231).

Wśród pochówków na cmentarzysku w Gołuniu należy wyróżnić siedem pochówków nietypowych, które charakterem lub wyposażeniem odbiegają od pozostałych. Wymienić wśród nich należy grób podwójny mężczyzny i kobiety, trzy groby z uzbrojeniem, a także trzy pochówki szczególnie bogato wyposażone.

Pochówki nr 21 i 22 to miejsce intencjonalnego i różnoczasowego złożenia kobiety i mężczyzny we wspólnym grobie. Pierwotnym był pochówek kobiety zmarłej w wieku *Maturus* (około 45–50 lat), której grób w późniejszym czasie rozkopano i złożono w nim zmarłego mężczyznę również w wieku *Maturus* (około 40–50 lat). Część kości zmarłej (czaszkę, kości długie rąk i nóg, kości miednicy) zebrano i w układzie nieanatomicznym złożono u stóp wtórnie pochowanego mężczyzny. Jednak reszta kości szkieletu kobiety (żebra, kręgosłup) pozostała w spągu jamy grobowej, poniżej wtórnego pochówku (Andrałójc 2015, 38–39, 60–61; Wrzeńska 2015, 196–197).

W trzech grobach wraz ze zmarłymi złożono elementy uzbrojenia³⁰⁰ (por. Kurasiński 2021, 101–103). Pochowani w nich zostali młodzi mężczyźni (dwóch w wieku *Adultus I* – 22–24 lata, jeden w wieku *Adultus* – 25–30 lat). Zmarłego, złożonego w grobie nr 16, wyposażono w ostrogi, wiadro klepkowe z żelaznymi okuciami i nóż żelazny. Na jego kośćcu stwierdzono występowanie silnie rozwiniętych przyczepów mięśni pośladkowych, co świadczy o częstym praktykowaniu jazdy konnej (Wrzeńska 2015, 210). Kolejnego mężczyznę, pochowanego w grobie nr 40, złożono wraz z ostrogami z kompletem sprzączek, nożem żelaznym oraz nieokreślonym przedmiotem żelaznym. Trzecim pochówkiem z uzbrojeniem jest zmarły z grobu nr 20, obok którego umieszczono topór żelazny inkrustowany srebrem (Andrałójc 2015).

Bogaty inwentarz grobowy zanotowano w przypadku starszego mężczyzny (grób nr 12), przy którego pasie złożono nóż żelazny, a u stóp dwie oselki fyllitowe, krzesiwo dwukabłkowe, podkowę i dwa zniszczone przedmioty być może świadczące o wykonywaniu wyspecjalizowanych zajęć (szydło?/punca? i punca?/dłuto?). Mogły się one pierwotnie znajdować w organicznym pojemniku. Wyjątkowe w skali cmentarzyska są również dwa

³⁰⁰ Tomasz Kurasiński w katalogu grobów z uzbrojeniem wlicza do tej kategorii obiektów również groby, w których zarejestrowano obecność podków, podkreślając jednak niejednoznaczny charakter tego typu znalezisk. Ze względu na specyfikę umieszczenia fragmentu podkowy gołuńskiej, najpewniej w pojemniku organicznym wraz z innymi przedmiotami codziennego użytku (lub wyspecjalizowanego rzemiosła), nie uznaje go za element uzbrojenia (por. Kurasiński 2021, 8, 101).

bogato wyposażone pochówki kobiece. W grobie nr 10 złożono kobietę zmarłą w wieku *Maturus I* (35–40 lat), obok której, na wysokości ramienia, zdeponowano kolbę składającą się z 9 paciorków wykonanych z różnych materiałów (3 z karneolu, 3 szklane, 2 bursztynowe, 1 z kryształu górskiego). Z kolei w grobie nr 18 wraz ze zmarłą w wieku starczym *Senilis* (60–70 lat lub powyżej) kobietą zarejestrowano kolbę wykonaną z 9 paciorków (2 z kryształu górskiego, 2 z karneolu, 2 bursztynowe, 2 szklane – mozaikowe, 1 srebrny) oraz dwa naczynia ceramiczne (Andrałojć 2015; Wrzeńska 2015).

Analiza przestrzennej organizacji grobów na cmentarzysku pozwoliła na wydzielenie dwóch jego części. Pierwsza obejmuje groby położone w północnej, południowej i zachodniej części nekropolii. Były one rozmieszczone w czterech rzędach³⁰¹. Mniejsza część, obejmująca 17 grobów, znajdowała się w południowo-wschodniej partii cmentarzyska. Pochówki były ułożone w 2–3 rzędy, przy czym częściowo na siebie zachodziły.

Podjęto również próbę wyróżnienia na cmentarzysku mniejszych jednostek organizacyjnych, wydzielając 10 potencjalnych kwater (oznaczonych cyframi rzymskimi od I do X). Wskazując je wzięto pod uwagę m.in. położenie na cmentarzysku poszczególnych grobów lub niewykorzystanych jam grobowych, czytelność układu rzędowego, zgodność w orientacji, wyposażenie zmarłych. Poszczególne kwatery obejmują różne liczby pochówków. W największych znalazło się po kilkanaście grobów: kwatera nr VI obejmuje 14 grobów i jedną niewykorzystaną jamę grobową, zaś na kwaterę nr VII składa się 13 grobów i jedna niewykorzystana jama grobowa. Trzy kwatery były średniej wielkości – liczyły od 3 do 6 grobów, wliczając niewykorzystane jamy grobowe (nr I, II, X). Jedna kwatera obejmowała dwa groby (nr IX), a pozostałe dotyczyły pojedynczych pochówków (nr V, VIII), w tym tych o orientacji północ-południe, odbiegającej od ogólnie przyjętej (nr III, IV) (Andrałojć 2015, 109–111, ryc. 22).

W grobach odkrytych na cmentarzysku w Gołuniu łącznie odnaleziono 65 przedmiotów, stanowiących wyposażenie lub dary grobowe dla zmarłych. Przedmioty zarejestrowano w 27 pochówkach odkrytych *in situ*. Odpowiada to 61,5% odsłoniętych nienaruszonych pochówków. Wyposażenie i dary grobowe znaleziono w 13 grobach męskich, 9 kobiecych oraz w 4 dziecięcych. W jednym przypadku płeć nie została określona. Najczęściej w grobach umieszczono po jednym przedmiocie (18 przypadków). Najliczniej wystąpiły narzędzia codziennego użytku. W inwentarzu grobowym dominują noże żelazne,

³⁰¹ Układ w centralnej części został zaburzony przez późnośredniowieczny obiekt gospodarczy (Andrałojć 2015, 109).

które odkryto w 17 grobach (w tym jeden w pochewce z brązowym okuciem). Ponadto wystąpiły 4 naczynia (1 na stropie pustej jamy grobowej, 1 na złożu wtórnym), 2 wiadra klepkowe z żelaznymi obręczami, 4 oselki z fyllitu, 1 krzesiwo dwukabłkowe, podkowa żelazna, przęślik gliniany, szydło żelazne i 4 przedmioty nieokreślone. Na cmentarzysku odkryto również militaria (topór żelazny, dwie pary ostróg, w tym jedna z parą sprzączek) i biżuterię (2 kolie złożone z 9 paciorków każda; 2 srebrne kabłączki skroniowe; brązową zawieszkę dzwoneczkowatą) i pojedynczy element – placek srebra (Andrałojć 2015).

Poza grobami na stanowisku zarejestrowano 7 obiektów, których chronologię określono na wczesne średniowiecze i złączono funkcjonalnie z cmentarzyskiem. Pięć z nich z uwagi na cechy formalne uznano za niewykorzystane jamy grobowe (obiekty nr 31, 32, 50/2, 55, 60). Za taką interpretacją przemawia ich lokalizacja w obrębie cmentarzyska wpisująca się w rzędowy charakter organizacyjny nekropolii³⁰², orientacja wschód-zachód zgodna z dominującym na cmentarzysku układem grobów, wielkość i kształt zbliżony do jam grobowych. Jeden z obiektów (nr 31) uznano za grób symboliczny, gdyż na jego stropie umieszczono naczynie ceramiczne. Badacze stanowiska uznali, że w związku z zachowaniem się na badanym obszarze drobnych kości, nawet w grobach dziecięcych, należy wykluczyć możliwość całkowitego ich rozłożenia się w omawianych jamach (Andrałojć 2015).

Z funkcjonowaniem cmentarzyska łączyć należy również pozostałości dwóch palenisk, które uznano za otwarte ogniska (obiekty 4 i 11)³⁰³. Pierwsze miało kształt nieregularnie czworokątny z zaokrąglonymi narożnikami, a profil nieckowaty. Jego wymiary wynosiły 132–162×200 cm, a miąższość 20 cm. Wypełnisko miało charakter dwuwarstwowy i składało się z próchnicy z węglami drzewnymi. Drugie ognisko to płytko owalna wydłużona jama o nieckowatym profilu. Jego wymiary wynosiły 94–100×249 cm, a głębokość 20 cm. Na wypełnisko składała się próchnica z kamieniami i śladami węgla drzewnych. Ogniska zlokalizowane były w różnych częściach nekropolii, znajdowały się jednak w bezpośrednim sąsiedztwie grobów. Naruszyły jedynie nieznacznie skraj stropowej części jam grobowych (nr 13 i 24). Najpewniej należy je wiązać ze sprawowanymi po pogrzebie obrzędami, które praktykowano tuż przy grobie zmarłych (Andrałojć 2015).

³⁰² W przypadku dwóch obiektów istnieje relacja stratygraficzna z grobami, w których złożono szczątki zmarłych (Andrałojć 2015, 57–58, 104).

³⁰³ Charakter trzech innych palenisk, z których nie pozyskano źródeł materialnych, nie został wyjaśniony, jednak za względu na to, że nie wykazują związków z grobami, uznano je za pochodzące z innych horyzontów czasowych (Andrałojć 2015, 103).

Głównym źródłem służącym do określenia chronologii cmentarzyska są materiały zabytkowe pozyskane z grobów, a także wykonane kontrolnie datowanie radiowęglowe kości jednego szkieletu. Większość przedmiotów stanowiących wyposażenie i dary grobowe zmarłych nie pozwala na ścisłe datowanie stanowiska (noże, okuciami pochewki noża, oselki, krzesiwa, podkowy, niektóre typy paciorków). Przydatne do tego celu są militaria, niektóre elementy biżuterii oraz ceramika naczyniowa.

Elementem datującym są dwie pary żelaznych ostróg reprezentujących typ I odmianę 2³⁰⁴ według Z. Hilczerówny (1956, 25). W Europie Środkowej znaleziska takie datowane są na X w. i 1. połowę XI w., przy czym odmianę 2 uznaje się za nieco młodszą (Hilczerówna 1956, 30–31). Kolejnym zabytkiem uznawanym za ściślejszy wyznacznik chronologii jest pochodzący z grobu nr 20 topór³⁰⁵. Reprezentuje on typ M według Jana Petersena (1919, 46–47) lub typ II według Andrzeja Nadolskiego (1954, 43). Przyjmuje się, że na zachodniej Słowiańszczyźnie okazy takie były użytkowane w XI w. Proweniencję okazu gołuńskiego określono na podstawie analogii dla ornamentu na szyjce topora. Tego typu zdobienia są charakterystyczne dla Upplandu w Szwecji, stamtąd też miałyby pochodzić znaleziona w grobie broń³⁰⁶ (Andrałójc 2015, por. Żak 1967, 298).

Spośród biżuterii pozyskanej z grobów za czulsze wskaźniki chronologiczne uznaje się część paciorków z kolii. Srebrny paciorek pierwotnie był elementem zauszniczy typu Świątki, której użytkowanie określa się na okres od połowy X w. do końca, a może jedynie połowy XI w. (Kóčka-Krenz 1993, 67). Bardziej precyzyjne jest datowanie szklanych wielościennych paciorków mozaikowych zdobionych grupami "oczek". Uważa się je za wytwory ruskie lub skandynawskie i datuje na około 1000 r. (Steppuhn 1998, 53; Andrałójc 2015, 35, 94, 106).

Z grobów pozyskano nieliczne naczynia ceramiczne, wśród których znajdują się okazy o różnych technikach wykonania. Znaleziono tu zarówno naczynie obtaczane przykrawędnie (grób 18), częściowo (grób 45), jak i całkowicie (groby 24, 26 i pochodzące ze złoża wtórnego). Dwa pierwsze można przypisać do typu Menkendorf–Szczecin, który datuje się na

³⁰⁴ Są to okazy U-kształtne z nieznacznie odchylonym bodźcem i zaczepami płytkowymi z nitami (Andrałójc 2015, 89–91; por. Hilczerówna 1956, 25).

³⁰⁵ Jest to okaz o rozszerzającym się wachlarzowato, lekko asymetrycznym ostrzu, wąskiej szyjce i osadzie z wąsami. Na szyjce można zaobserwować obustronnie wykonany ornament w postaci dwóch równoległych pasm srebrnej blachy uformowanej w kształcie jodełki (Andrałójc 2015, 38, 83–89). Jest to typ broni obuchowej znajdującej liczne analogie na terenach Bałtów, Słowiańszczyźnie, Skandynawii i Wyspach Brytyjskich (por. Kotowicz 2014; 2018), również występujący w kontekstach grobowych na ziemiach polskich (Kurasiński 2005).

³⁰⁶ Uwagi na temat potencjalnej produkcji toporów typu M na ziemiach polskich por. Żak 1967, 301; Kurasiński 2005, 205–206.

okres od końca VIII w. do XI w. (Łosiński 1996, 438; Brzostowicz 2002, 34). Jeden z pojemników całkowicie obtaczanych należy przypisać do typu Vipperow, występującego od połowy X w. po połowę XIII w. (Cnotliwy, Łosiński 1983, ryc. 205). Analiza zestawu ceramiki naczyniowej pozwala określić okres jej współwystępowania na fazę D₂ (Andrałojć 2015, 107).

Z kości zmarłego, przy którym złożono topór, pobrano próbkę do badań radiowęglowych metodą 14C. Otrzymano datę bazową 995 ±30 BP, która po kalibracji przy pomocy oprogramowania OxCal przy 68-procentowym poziomie ufności odpowiada dwóm przedziałom czasowym: 994–1043 AD (58,4% prawdopodobieństwa) i 1106–1118 AD (9,8% prawdopodobieństwa)³⁰⁷. Kalibracja metodą tradycyjną, przy 95-procentowym poziomie ufności, pozwala określić datę na 986–1053 AD (63,3% prawdopodobieństwa) lub 1080–1154 AD (32,1% prawdopodobieństwa). Przedziały czasowe odnoszące się do XII w. nie pokrywają się z wynikami analiz zabytków, dlatego należy je odrzucić. Bardziej prawdopodobne jest poprawne datowanie odnoszące się do końca X–I połowy XI w. (Andrałojć 2015, 105–106).

Nekropolia w Gołuniu należy do typu cmentarzysk inhumacyjnych o układzie rzędownym, nieprzykościelnych. Odkryto na niej 44 groby i kości co najmniej 10 kolejnych osobników, pochodzące ze zniszczonych pochówków. Cmentarzysko przebadano w całości, należy jednak przypuszczać, że pierwotnie pochowano na nim około 88 osób. Przy założeniu, że wzgórze użytkowano jako jedyne miejsce grzebalne wspólnoty oraz że okres funkcjonowania nekropolii trwał około 50 lat, liczba pochówków pozwala określić prawdopodobną wielkość społeczności żyjącej w trakcie istnienia cmentarzyska. Nie była ona znaczna, a liczyła około 35 osób, co przekłada się na pięć do dziewięciu rodzin liczących od 4 do 7 osób (Wrzesińska 2015, 231–232). Analiza materiałów zabytkowych pochodzących z grobów oraz uzyskane datowanie bezwzględne dla próbek z kości, pozwalają na dość pewne określenie chronologii użytkowania cmentarzyska na okres od końca X w. do połowy XI w. (Andrałojć 2015, 105–106).

Zarejestrowane na cmentarzysku wyposażenie grobowe zmarłych, wskazuje na użytkowanie go przez niewielką, ale stosunkowo bogatą społeczność. Występowali w niej wojownicy, w tym konni, a także być może wyspecjalizowani rzemieślnicy. Była to stosunkowo zamożna grupa, o czym świadczy nie tylko bogaty inwentarz grobowy, ale również charakter zmian zaobserwowanych na materiale szkieletowym. Zarejestrowane na

³⁰⁷ Analizę wykonał Tomasz Goslar w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym (nr pracy 5850/11).

materiale szkieletowym zmiany chorobowe wykazały, że grupa nie cierpiała na schorzenia typowe dla osób nadmiernie obciążonych pracą fizyczną, a występowały głównie przypadłości związane z postępującym wiekiem zmarłych. Za wyznacznik standardów życia uznawana jest również wysokość ciała zmarłych. W przypadku społeczności gołuńskiej była ona znacznie wyższa od wartości średnich dla ludności zamieszkującej ziemię polskie we wczesnym średniowieczu³⁰⁸ (Wrzeńska 2015, 218–225).

Na stanowisku zarejestrowano 5 obiektów, uznanych za niewykorzystane jamy grobowe. Tylko w jednym przypadku, ze względu na znalezisko fragmentu naczynia umieszczonego na stropie obiektu, dopuszczono możliwość interpretacji jako grobu symbolicznego. Wydaje się jednak, że również pozostałe jamy grobowe, ze względu na fakt, że wpisują się one w rzędowy układ cmentarzyska, można uznać za cenotafy (Andrałojć 2015, 56–58).

Następną omawianą w tym rozdziale nekropolią jest cmentarzysko w Bielawach, gm. KłECKO (stan. nr 1³⁰⁹), które zostało odkryte przypadkowo przez gospodarza Urbaniaka i nauczyciela Frankowskiego. Kości ludzkie znaleziono na zwirowni położonej na południe od drogi Bielawy-Brzozogaj. Dokładniejszych informacji na temat cmentarzyska brakuje. Z wyposażenia pochówków do zbiorów muzealnych trafiło naczynie ceramiczne całkowicie obtaczane z wklęsłym dnem, zdobione ornamentem w postaci spiralnych bruzd i ukośnych nakłuc na maksymalnej wydętości brzusca³¹⁰. Na tej podstawie Witold Hensel okres użytkowania cmentarzyska określił na koniec fazy D (Hensel 1950, 34).

Nietypowym na tle innych wczesnośredniowiecznych miejsc funeralnych z obszaru kasztelanii lednickiej jest cmentarzysko kurhanowe z grobami w obstawach kamiennych, zlokalizowane na wschodnim skraju puszczy Zielonki (Zielonka, gm. Murowana Goślina, stan. nr 3³¹¹). Stanowisko położone jest około 2 km na zachód od Dąbrówki Kościelnej i najpewniej wiązać je należy z funkcjonującym w tej okolicy we wczesnym średniowieczu centrum osadniczym. Znajduje się na terenie piaszczystym pofalowanym i pagórkowatym, obecnie porośniętym lasem sosnowym. Cmentarzysko odkryto przypadkowo w 1976 r., kiedy podczas prac leśnych natrafiono na „kręgi kamienne” (Strzyżewski, Żurawski 1977).

³⁰⁸ Średnia dla pochowanych na cmentarzysku w Gołuniu mężczyzn wynosiła 169,3 cm, zaś dla kobiet 157,9 cm, przy czym wartości średnie dla wczesnośredniowiecznej ludności z ziem polskich wynoszą dla mężczyzn 165,5 cm, a dla kobiet 153,6 cm (Wrzeńska 2015).

³⁰⁹ Cmentarzysko w ewidencji AZP figuruje jako Brzozogaj, stan. nr 1.

³¹⁰ Materiał znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu; nr inw. 1938:73.

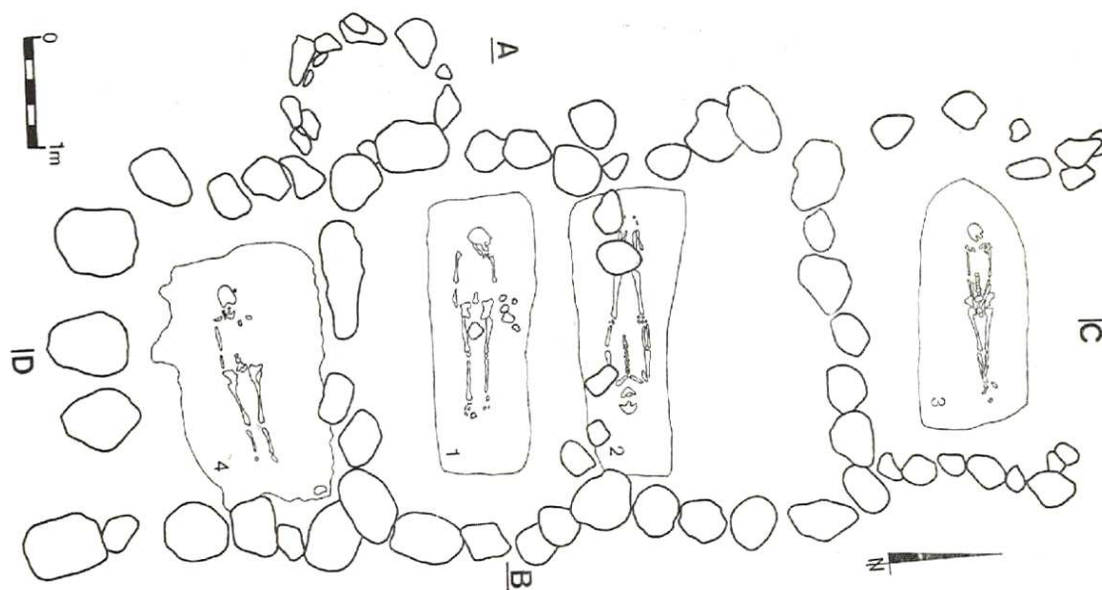
³¹¹ Stanowisko w literaturze przedmiotu oraz opracowaniach archeologicznych funkcjonuje również jako Dąbrówka Kościelna stan. nr 1, a także jako Głęboczek stan. nr 4 (por. Janosz 1982; Teczki w Archiwum MAP: nr 1858 „Głęboczek”, nr 227 „Dąbrówka Kościelna”).

Archeologiczne badania wykopaliskowe w tym miejscu przeprowadzili Czesław Strzyżewski i Zbigniew Żurawski z ramienia Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w 1977 r. (Strzyżewski, Żurawski 1977; Strzyżewski 1990; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 376-377)³¹².

Podczas badań w 1977 r. w miejscu gdzie planowany dukt leśny przecinał konstrukcje kamienne założono wykop o wymiarach 15,5×5,5–8 m (105,25 m²). Groby usytuowane były na zboczu niewielkiego wzniesienia. Konstrukcje kamienne zachowały się do wysokości 40 cm i przykryto je nasypem piaskowym. Całość nosiła ślady eksploracji piasku i kamieni. Badania pozwoliły ustalić, że jest to cmentarzysko z grobami szkieletowymi w obstawach kamiennych zawierające cztery pochówki kobiece (Strzyżewski 1990).

Zespół grobowy umieszczony został w ramach jednego obiektu – konstrukcji kamiennej o wymiarach 934–904×332–420 cm. Miał on kształt prostokąta rozciągniętego dłuższą osią na linii północ-południe z nieznacznym odchyleniem na północny wschód-południowy zachód. Rozsypisko kamienne obejmowało obszar 1140×490 cm. Wewnątrz konstrukcja podzielona została głazami na cztery nieregularnie prostokątne komory grobowe. Kamienie obstawy zostały ustawione na calcu lub w niego wkopane. Były to głównie duże kamienie i głazy (od 20×18×16 cm do 34×106×52 cm) uszczelnione mniejszymi. Konstrukcja wewnątrz wypełniona była żwirowatym piaskiem i przykryta płaszczem kamiennym (nieregularne bruki), prawdopodobnie płaskim o miąższości 20–66 cm. W centralnej części obiektu najpewniej znajdował się niewielki nasyp piaszczysty. Konstrukcja obstawy północnej komory została ułożona ze średnich kamieni i otwarta od północy. W komorach grobowych znajdowały się cztery jamy grobowe o kształcie nieregularnych prostokątów zorientowanych na osi wschód-zachód. W profilu dłuższym trapezowate, w poprzecznym nieckowate lub lejkowate. W jamach znajdowały się cztery szkielety kobiet (kolejność grobów od północy: 3, 2, 1, 4). Od zachodniej strony do obudowy kamiennej na pograniczu komór z grobami nr 4 i nr 1 przystawiona była półkolista konstrukcja (głównie ze średniej wielkości kamieni), będąca być może grobem symbolicznym. W jej wnętrzu nie stwierdzono śladów materiałów kulturowych. Struktura budowli oraz ułożenie i zaleganie grobów wskazuje na jednoczasowość budowy konstrukcji (Strzyżewski 1990, 180–185).

³¹² Materiały z badań znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu: nr inw. 1977: 23, nr kat.: 1977: 180–185.

Ryc. 45. Zielonka, stan. nr 3 – groby w obstawach kamiennych (za Strzyżewski 1990).

W grobie 3 złożono kobietę zmarłą w wieku około 20–25 lat. Grób miał formę jamy o wymiarach 226×98 cm (na wysokości szkieletu: 178×57) i miąższości 70 cm. Szkielet ułożony był w pozycji wyprostowanej na linii zachód-wschód z głową po stronie zachodniej skierowaną na południe. Ręce ułożone zostały na miednicy, skrzyżowane w nadgarstkach. Kości stóp założone były jedna na drugą. Skrzyżowane kończyny mogą być śladem po ich skrępowaniu, stanowiącym pozostałość po zabiegach antywampirycznych, ale może to być również efekt złożenia ciała ściśle owiniętego całunem.. Przy kościach stóp zalegały dwa niewielkie kamienie (Strzyżewski 1990, 185).

Grób 2 to jama o wymiarach 260×58–108 cm (II rzut: 256×42–75 cm). Usytuowany został nierówno w stosunku do nadbudowanej powyżej komory grobowej. Kamienie ścianki południowej ustawiono częściowo na jamie. Szkielet ułożony został w pozycji wyprostowanej na linii zachód-wschód z głową po stronie wschodniej ułożoną ku górze. Kości rąk spoczywały równolegle do ciała, pierwotnie dotykając bioder. W grobie złożono kobietę zmarłą w wieku 60–70 lat. Zarejestrowano ślady nieprawidłowo zrośniętej złamanej kości piszczelowej ((Strzyżewski 1990, 185–186).

Grób 1 miał formę jamy o wymiarach 249×70–93 cm (II rzut: 247×40–72 cm) i miąższości 86 cm. W centrum komory złożono kobietę zmarłą w wieku 50–60 lat. Ciało znajdowało się w pozycji wyprostowanej na linii zachód-wschód z głową po stronie zachodniej skierowaną na północ. Kości nosiły ślady zmian artretycznych. Poniżej miednicy

oraz przy niej znajdowało się sześć kamieni, siódmy spoczywał poniżej stóp (Strzyżewski 1990, 186).

Grób 4 to jama o wymiarach 238×94–130 m i miąższości 85 cm. Znajdował się w nim szkielet w pozycji usytuowany na linii zachód-wschód z głową po stronie zachodniej skierowaną na północ. Kości rąk ułożone były równolegle do ciała. W grobie pochowano kobietę zmarłą w wieku 30–35 lat. Przy lewej skroni czaszki znajdował się esowaty kabłączek skroniowy wykonany z drutu brązowego. Ponadto najpewniej na szyi zmarłej zawieszony był niewielki nóż żelazny z drewnianą rękojeścią i w drewnianej pochewce obciągniętej skórą (Strzyżewski 1990, 186–188).

Przy analizie cmentarzyska autor badań Cz. Strzyżewski zwrócił uwagę na występowanie zbliżonych kamiennych konstrukcji grobowych na Pomorzu, przy czym inne odkrywano jego zdaniem na Mazowszu i Podlasiu. Badacz przyjął jednoczesowość powstania obiektu. Wskazywałyby na to złożenie pochówków na zbliżonej głębokości, a także podobnie usytuowanie szkieletów, mimo że najstarsza kobieta zorientowana była głową na wschód, a pozostałe na zachód. Trzy pochówki pozbawione były wyposażenia, czwarty uznać można za ubogo wyposażony. Cz. Strzyżewski zasugerował, że otwarta forma komory północnej była intencjonalna, a nie jest efektem np. wybierania kamieni i piasku. Wskazywałyby na to charakter pochówku – ułożenie rąk i nóg zmarłej zdaje się sugerować skrępowanie. Widziałby w tym raczej zabieg antywampiryczny niż ofiarę. Być może zabiegom magicznym służyły również małe kamienie ułożone w okolicy stóp dwóch szkieletów (Strzyżewski 1990, 189–197).

Cz. Strzyżewski określił chronologię cmentarzyska na fazę D wczesnego średniowiecza i uznał pochówki za ślad pobytu w okolicy ludności z Pomorza. Być może byłiby to jeńcy wojenni z okresu walk o Pomorze toczonych przez Mieszka I lub Bolesława Chrobrego. Zasugerował, że zarejestrowane w okolicy skupiska kamieni mogą być śladem po kolejnych grobach (Strzyżewski 1990).

W okolicy Pomarzanek, gm. Skoki (d. Pomorzanki) w 1914 r. przypadkowo natrafiono na kolejne cmentarzysko szkieletowe. Stanowisko (nr 2) znajduje się około 1 km na południe od grodziska stożkowatego i zabudowań folwarcznych w lesie na piaszczystym wzgórzu zwanym „Żalnikiem”. Badania ratunkowe w tym miejscu w bliżej nieokreślonym czasie przeprowadził W. Jażdżewski³¹³. Po nim stanowisko badał w 1936 r. W. Hensel, zaś prace weryfikacyjne w 1976 r. przeprowadziły A. Łosińska i M. Grabska.

³¹³ Materiały z badań W. Jażdżewskiego zaginęły (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 118–119).

Liczba odkrytych na cmentarzysku grobów pozostaje nieznana. Jednak podczas prac prowadzonych przez W. Hensla pozyskano elementy wyposażenia grobowego, na które składały się: nóż żelazny długości 19,4 cm, pierścioneł z blachy brązowej, 6 brązowych posrebrzanych esowatych kabłączków skroniowych o średnicy do 6,1 cm, a także fragment drutu brązowego z zagiętą na nim taśmą brązową. Ponadto w jednym z grobów odnaleziono dwustożkowate naczynie ceramiczne górą obtaczane. Miało ono wysokość 14 cm i średnicę 13,9 cm. W górnej części znajdował się ornament. Naczynie można zaliczyć do wyrobów należących do grupy Menkendorf, typowych dla nadbałtyckiej strefy kulturowej³¹⁴. Na podstawie pozyskanych materiałów funkcjonowanie cmentarzyska ustalono na fazę D wczesnego średniowiecza (Rajewski 1937, 37; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 118–119). Charakterystyczne naczynie złożone do grobu, toponim „Pomorzanki” skłoniły M. Kara do wysunięcia hipotezy, o funkcjonującej w tym miejscu enklawie, w której osiedlono ludność z Pomorza (Kara 2002, 84–86; por. rozdział V niniejszej pracy).

W latach 70. XIX w. na gruntach należących wówczas do Pawłowa Skockiego (obecnie część Stawian, gm. Skoki, stan. nr 62) przypadkowo odkryto grób szkieletowy³¹⁵. W Archiwum MAP zachowała się notatka z 23.02.1921 r. autorstwa gospodarza Dujssa, w której informuje, że przed 50 laty jego ojciec wykopał "skurczony szkielet ludzki"³¹⁶. Odkrycia dokonano na żwirowym wzniesieniu. Przy szkielecie znaleziono "druciki metalowe w kształcie małego S", które Z. Zakrzewski zidentyfikował jako kabłączki skroniowe. Znaleziska te pozwoliły określić chronologię cmentarzyska na fazę D lub E wczesnego średniowiecza, jednak dokładna lokalizacja stanowiska jest nieznana (Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 41).

Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe odkryto również w dawnych Witakowicach (wieś zanikła na przełomie XIX i XX w., obecnie grunty te stanowią część Skrzetuszewa, gm. Kiskowo – Kozierowski 1914, 356; 1922, 478; Hładyłowicz 1932, 116). Na kości ludzkie natrafiono przypadkowo przed 1906 r. (1878 r.?). Stanowisko znajdowało się w północnej części piaszczysto-żwirowatego wzgórza około 500 m na północny zachód od podwórza byłego majątku³¹⁷. Zarejestrowano liczne groby ułożone rzędowo, zalegające na głębokości około 1 m. Zmarli ułożeni byli na osi wschód-zachód z głowami od strony wschodniej. W jednym z pochówków w ustach nieboszczyka zdeponowano dar w postaci

³¹⁴ Na temat naczyń ceramicznych grupy Menkendorf por. Shuldt 1954; Łosiński 1996; Dulinicz 2001, 53–54.

³¹⁵ Stanowisko w ewidencji AZP figuruje jako Stawiany, stan. nr 62; 48–30/109.

³¹⁶ Teczka nr 3598 – Pawłowo Skockie.

³¹⁷ Na wzgórzu znajduje się również były cmentarz ewangelicki.

obola zmarłych. Był to denar Ottona i Adelheidy, datowany na t.p.q. 983 r.³¹⁸ (*Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 230, 655) Ponadto wśród wyposażenia znaleziono oselkę z łupka wołyńskiego oraz liczne naczynia ceramiczne. Zachowało się jedno z nich: ręcznie lepiące, naśladujące formą naczynia całkowicie obtaczane, zdobione niedbale naniesionymi żłobkami i z wklęsłym dnem³¹⁹. Na podstawie tych materiałów cmentarzysko wydatowano na fazy D–E wczesnego średniowiecza (Kurnatowska, Łosińska 1990, 148, nr 11a; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 246–248). Weryfikacyjne badania mające na celu określenie dokładnej lokalizacji stanowiska przeprowadzili w 1992 r. M. Kara i J. Wrzesiński. Przeprowadzone prace miały charakter badań sondażowych. Pozyskane nieliczne fragmenty szczątków ludzkich pozwoliły jedynie na potwierdzenie lokalizacji cmentarzyska. Wieloletnie wydobywanie pisaku oraz użytkowanie rolnicze doprowadziły najpewniej do niemal całkowitego zniszczenia stanowiska³²⁰.

Niewielkie cmentarzysko wczesnośredniowieczne odkryte zostało w Kocanowie (stan. nr 13). Stanowisko zlokalizowane jest na niewielkim wzgórzu około 4 km na południowy wschód od Ostrowa Lednickiego i około 1 km na południe od grodziska w Moraczewie. Obszar z trzech stron otoczony jest doliną rzeki Główny. Badania archeologiczne w tym miejscu przeprowadził Cz. Strzyżewski w latach 1981–1984³²¹ (Strzyżewski 1983; 1984; 1985). Prace wykopaliskowe pozwoliły na rozpoznanie dwóch nekropolii funkcjonujących w różnych okresach. Starsza obejmuje groby skrzynkowe z popielnicami zawierającymi przepalone kości ludzkie i związana jest ze społecznościami kultury pomorskiej. Młodsze to wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe. Wzgórze zostało częściowo zniszczone na skutek wybierania piasku, a najbliższy teren był użytkowany rolniczo. Z tego powodu liczne zalegające płytko obiekty grobowe, zarówno starożytne, jak i te z wczesnego średniowiecza, zostały naruszone lub uległy całkowitej destrukcji. Wydaje się, że również pierwotny zasięg cmentarzyska był znacznie większy (Strzyżewski 1992a, 18).

Na stanowisku zarejestrowano 27 pochówków szkieletowych oraz luźne kości ludzkie, zalegające we wtórnych kontekstach. Zmarłych grzebano w podłużnych jamach, przy czym niektóre młodsze wkopy grobowe naruszały starsze, zarówno średniowieczne,

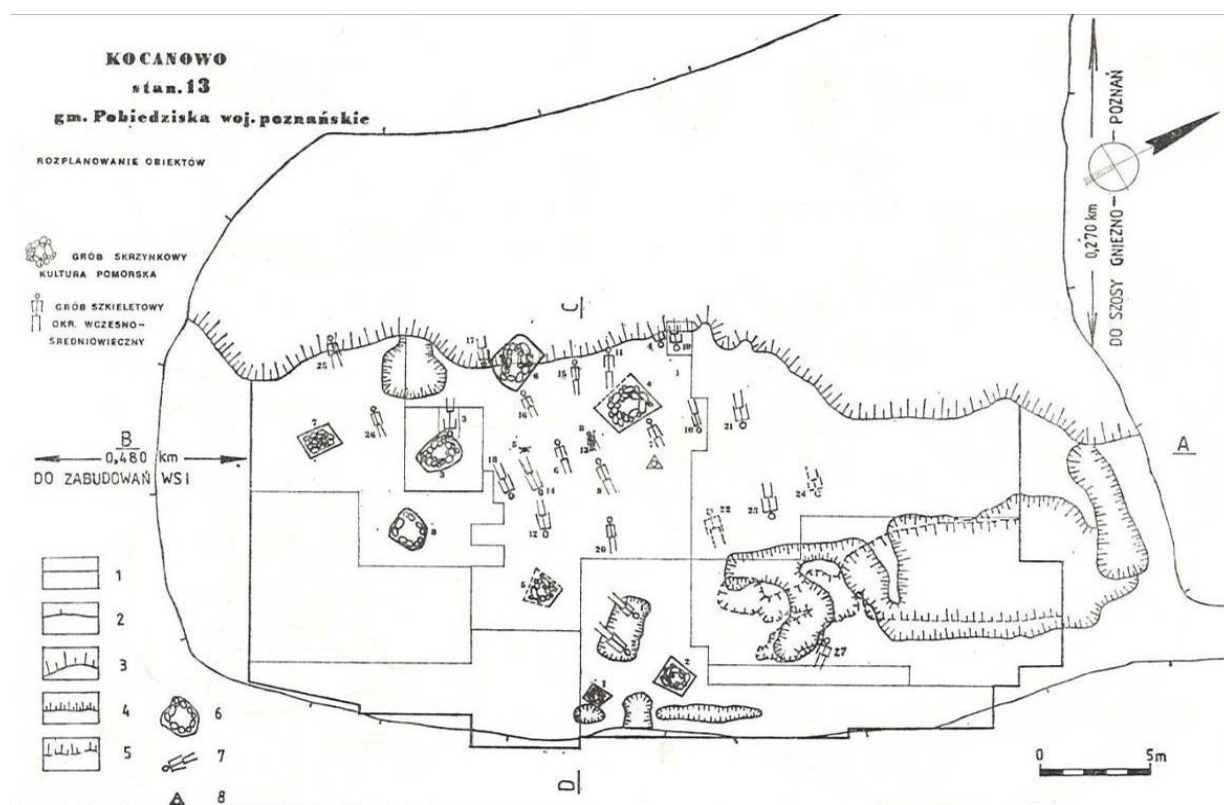
³¹⁸ T.p.q. to skrót od określenia *terminus post quem*, które określa najwcześniejszą możliwą datę powstania danego numizmatu.

³¹⁹ Materiały znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu: nr inw. KFM 1906:198 (naczynie), KFM 1906: 113, 118, 197, 451, 453 i 1906:37, kat. 551

³²⁰ Za informację dziękuję Jackowi Wrzesińskiemu.

³²¹ Materiały zdeponowano w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu.

jak i te starożytne³²². W jednym z grobów natrafiono na konstrukcję kamienną składającą się z małych kamieni. Ułożono je ściśle wokół górnej części czaszki (Strzyżewski 1985). Pochówki zorientowane były na osi zachód-wschód, poza jednym usytuowanym na osi północ/północny zachód-południe/południowy wschód. Zmarłych pochowano bez trumien, w pozycji leżącej na grzbiecie. Kobiety ułożono głowami na zachód, a mężczyzn na wschód (Puch 1994).

Ryc. 46. Kocanowo, stan. nr 13. Układ grobów na cmentarzysku (za Strzyżewski 1992a).

Na cmentarzysku pochowano mężczyzn, kobiety i dzieci w wieku od 6/7 do 60 lat. Pochówki młodszych dzieci zapewne uległy zniszczeniu i erozji. Niektórych zmarłych wyposażono w dary grobowe. Znalaziono przy nich noże żelazne, ośkę kamienną, sprzączkę brązową, kabłączki skroniowe brązowe, niekiedy posrebrzane, a także fragmenty naczyń ceramicznych. Najbogatszym był pochówek, w którym zmarłą pogrzebano z kolia składającą się z 8 paciorków szklanych (1 żebrowany barwy niebieskiej, 7 odcinkowych barwy złocistej

³²² Stwierdzono, że grób skrzynkowy został odtworzony po dokonaniu młodszego pochówku, a prochy ułożone wraz ze znalezionym wyposażeniem (Strzyżewski 1992, 18).

oraz brązowej posrebrzanej kapsułki (kaptorga?). W innym z grobów natrafiono na wiadro z żelaznymi obręczami oraz nóż żelazny (Strzyżewski 1985; 1992a, 18).

Cmentarzysko było użytkowane przez kilka pokoleń mieszkańców osady, której ślady zarejestrowano we wschodniej części obecnego Kocanowa, po obu stronach doliny niewielkiego dopływu Główny. Zgromadzone materiały pozwoliły na przypisanie jego użytkowania do faz D–E wczesnego średniowiecza (Strzyżewski 1985; 1992a, 17–18).

Na wschodnim brzegu jeziora Lednica, około 150 m od linii brzegowej oraz około 1,5 km na południowy wschód od Ostrowa Lednickiego natrafiono na niewielkie cmentarzysko (Dziekanowice, stan. nr 2). Stanowisko znajduje się na wschodnim stoku niewielkiego wyniesienia. Odkryte zastało w 1979 r. podczas prac związanych z przeniesieniem XVIII-wiecznej drewnianej kapliczki z Lasów Grabskich do Wielkopolskiego Parku Etnograficznego. Przeprowadzone w latach 1980–1982 prace wykopaliskowe pod kierownictwem Macieja Henneberga, przy współpracy archeologów z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, pozwoliły uchwycić zasięg cmentarzyska i poznać jego rozplanowanie (Górecki 1982-84; Wrzesiński 1989; Henneberg, Puch 1989).

Jest to cmentarzysko szkieletowe, na którym odsłonięto 45 grobów, uznanych za wczesnośredniowieczne. Znajdowało się tutaj również 9 grobów ciałopalnych kultury pomorskiej i najpewniej związane z nimi dwa paleniska (Górecki 1982-84)³²³. Groby szkieletowe w większości (41 obiektów) rozlokowane zostały na zwartym obszarze w kształcie owalu o wymiarach 22×22 m obejmującym 484 m². Cztery pochówki zarejestrowano poza tym skupiskiem. W 43 przypadkach były to groby pojedyncze. Dwa były atypowe: w jednym złożono dwoje zmarłych, a kolejny pozbawiony był materiału kostnego i należy go znać za cenotaf. Cmentarzysko należy uznać za płaskie, gdyż na stanowisku nie stwierdzono śladów, które mogłyby wskazywać na istnienie kurhanów lub innego typu konstrukcji. Mogiły najpewniej były jednak oznaczone w terenie, gdyż pochówki nie przecinają się, a ciała z grobu podwójnego należy uznać za różnoczesowe, ale złożone intencjonalnie. W partiach stropowych nie zachowały się jednak żadne elementy kamienne. Wydaje się, że w celu oznakowania miejsc pochówku wykorzystywano niewielkie kopczyki ziemne lub jakiegoś rodzaju lekkie konstrukcje drewniane, po których ślady nie zachowały się na skutek rolniczego użytkowania tego terenu w późniejszym okresie (Wrzesiński 1989, por. Wachowski 1975, 28–29).

³²³ Najpewniej jest to część cmentarzyska odkrytego w 1927 r. (Kostrzewski 1928).

Cmentarzysko ma układ rzędowy. Groby znajdują się w nieregularnych odstępach, ale daje się wydzielić pięć rzędów, przy czym są one mniej lub bardziej regularne i czytelne. Przez środek cmentarzyska z północy na południe przebiega około 5 metrowej szerokości pusty pas, na którego południowym krańcu umiejscowiono jeden grób. Po zachodniej stronie tego wolnego pasa znajdują się dwa rzędy grobów, zaś po wschodniej trzy. Szkielety zalegały na różnej głębokości – od kilku-kilkunastu cm do około 1 m poniżej warstwy humusu. Jamy grobowe udało się zaobserwować jedynie w nielicznych przypadkach. Miały one nieregularne kształty zbliżone do owalu lub czworokątów o zaokrąglonych narożnikach. Nie zarejestrowano śladów trumien, ale w trzech grobach na wysokości czaszki lub po lewej stronie tułowia zalegały drobne węgle drzewne (Wrzesiński 1989).

Analiza antropologiczna materiałów szkieletowych pozwoliła na rozpoznanie płci lub wieku większości zmarłych. Płeć zmarłych określono w 34 przypadkach: 17 należało do kobiet, 17 do mężczyzn. Proporcja płci 1:1 jest naturalna w normalnej populacji. Średnia wysokość ciała mężczyzn wynosiła 170,1 cm, zaś dla kobiet 157 cm. Cechy diagnostyczne pozwoliły na rozpoznanie struktury wieku zmarłych w 43 przypadkach. Na stanowisku nie stwierdzono pochówków dzieci poniżej 5 roku życia. Ze względu na fakt, że cmentarzysko przebadano w całości, a podczas eksploracji zachowywano szczególną dokładność w tym aspekcie, uznano, że groby najmłodszych dzieci musiały najpewniej zalegać bardzo płytko i uległy zniszczeniu przez erozję naturalną oraz podczas użytkowania rolniczego terenu. Na potrzeby analizy paleodemograficznej, zgodnie ze stosowaną w antropologii fizycznej metodyką, przyjęto szacunek, że łączna liczba zmarłych dzieci poniżej 15 roku życia, a właściwa dla badanej populacji, powinna oscylować nawet wokół 50% wszystkich pochówków. Szacunki te uwzględniono przy opracowaniu tabeli wymieralności tejże społeczności. Założono przy tym, że stan populacji miał charakter zastojowy, czyli występujący w nim przyrost naturalny był zerowy, wymieralność stała, a struktura płci i wieku niezmienna w czasie. Uzyskana tabela wymieralności wskazuje, że badana populacja lokalna w 20% składała się z małych dzieci (do 5 lat), 25% stanowiły dzieci starsze (5–14 lat), 13% należało do młodzieży (15–19 lat). Dorośli, w wieku 20–50 lat, stanowili około 40%, zaś zaledwie kilka procent należało do osób najstarszych powyżej 50 roku życia. Uzyskana struktura wieku w badanej grupie, w której występuje duża liczba dzieci, a mało osób starszych, jest typowa dla populacji wczesnohistorycznych charakteryzujących się wysoką wymieralnością (Henneberg, Puch 1989).

Pochówki z reguły zorientowane były na osi wschód-zachód, z lekkimi odchyleniami na północny wschód lub południowy zachód. Oś trzech nie pokrywała się z tą linią. 29 zmarłych ułożono głową w kierunku zachodnim (14 kobiet, 8 mężczyzn, 3 dzieci, 4 nieokreślone), a w 13 przypadkach na wschód (7 mężczyzn, 3 kobiety, 1 dziecko, 2 nieokreślone). Szkielety leżały na wznak w pozycji wyprostowanej. Ręce z reguły ułożone miały prosto wzdłuż ciała, jedynie w trzech przypadkach były ugięte w łokciach z dłońmi spoczywającymi na miednicy. Jeden szkielet złożono w układzie nie anatomicznym. Na cmentarzysku zarejestrowano dwa groby atypowe. Pierwszy z nich jest grobem podwójnym (nr 4-8). Pochowano w nim 50–60-letnią kobietę, w nogach której złożono szkielet 40–50-letniego mężczyzny bez układu anatomicznego. Drugi atypowy grób to jama o wymiarach 100×160 cm, w której nie stwierdzono materiału szkieletowego. Obiekt został jednak zaliczony jako grób ze względu na zdeponowane w nim przedmioty: nóż i topór żelazny. Należy go uznać za cenotaf, czyli grób symboliczny (Wrzesiński 1989).

Wypożenie znajdowało się w 25 grobach, co stanowi 55,6%³²⁴. Jeden grób zawierał 3 przedmioty, a po 12 grobów wyposażono w jeden i w dwa przedmioty³²⁵. Były to głównie noże (16), srebrne kabłączki skroniowe (7), naczynia ceramiczne (3) oraz krzesiwa (2). Do pojedynczych znalezisk należą: denar krzyżowy (datowany na okres po 1060–1080 r. – *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 34, 105), topór żelazny (Wrzesiński 2013; Kotowicz 2013, 52; Kotowicz, Sankiewicz 2013, 104, nr 1) oraz okucie miedziane. Ponadto pozyskano 8 fragmentów nieokreślonych przedmiotów żelaznych. Ozdoby srebrne, ceramika i moneta znajdowały się jedynie w grobach kobiecych. Z kolei krzesiwa wystąpiły tylko przy pochówkach mężczyzn (Wrzesiński 1989).

Wyjątkowy w skali cmentarzyska jest grób podwójny. Skupisko kości mężczyzny bez układu anatomicznego w nogach szkieletu kobiety pozwala na wysnucie przypuszczenia, że jest to pochówek rodzinny, gdzie do grobu wcześniej zmarłego męża złożono po śmierci również żonę. Kolejnym nietypowym grobem jest jama, w której nie zdeponowano szczątków ludzkich (czy to w formie szkieletu, czy też spalonych kości i resztek stosu). Umieszczenie jej na cmentarzysku i zdeponowanie darów grobowych pozwala uznać obiekt za cenotaf, najpewniej związany z mężczyzną, na co zdają się wskazywać złożone przedmioty (Wrzesiński 1989, 105; 2013, 35).

³²⁴ Materiały znajdują się w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, nr kat. MPP/A/20; MPP/A/22; MPP/A/24; MPP/A/27.

³²⁵ Odnalezione w grobach przedmioty były w bardzo złym stanie przez co część z nich nie zachowała się do teraz.

Topografia grobów oraz zdeponowane wyposażenie pozwoliły J. Wrześnińskiemu na wykreślenie potencjalnych „grup rodzinnych”, które być może różniły się zamożnością i statusem społecznym. Najbogatsze pochówki znajdowały się w centralnej części cmentarzyska (groby nr 1, 2 i 3). Do średniozamożnych zaliczono dwa skupiska: jedno obejmujące dwa pochówki (22, 33) oraz kolejne, w ramach którego zarejestrowano osiem grobów (4/8, 5, 6, 7, 10, 36 i 37). Dużą część zmarłych złożono bez wyposażenia grobowego, co może odpowiadać ich niższemu statusowi (Wrześniński 1989).

Dla omawianego cmentarzyska przeprowadzono również próbę określenia związków krewniaczych i powiązań populacyjnych związanych z zawieraniem małżeństw. W testowanym modelu założono, że realna struktura krewniacza i relacje społeczne znajdują bezpośrednie odzwierciedlenie w pochówkach. Pod uwagę wzięto m.in. umiejscowienie grobów na cmentarzysku, orientację względem stron świata, płeć i wiek, a także wyposażenie. W efekcie wysnuto przypuszczenie, że cmentarzysko mogło być użytkowane przez trzy grupy: lokalną – dysponującą osadą i cmentarzyskiem, związaną z nią więzami powinowactwa grupą sąsiedzką, a także grupą „obcą”, nielokalnego pochodzenia być może o charakterze niewolnym (Rysiewska, Wrześniński 1997).

Na podstawie analizy znalezisk uznano, że cmentarzysko było użytkowane przez okres około 50 lat. Założone zostało najpewniej około połowy XI w., a zmarłych chowano tutaj do przełomu XI/XII w. Wyniesienie stanowiło miejsce funeralne dla niewielkiej grupy ludzi liczącej łącznie około 78 osób skupionych w nie więcej niż 16 rodzinach, a w danym okresie składającej się z kilku rodzin (od trzech do pięciu), liczących około 30 osób. Być może populacja ta reprezentowała trzy rody, które różniły się od siebie pod względem społecznym, krewniaczym i populacyjnym, ale jednocześnie pozostawały w bezpośrednich relacjach o zróżnicowanym charakterze. Grupa ta zamieszkiwała najpewniej jedną z pobliskich osad (Wrześniński 1989; Henneberg, Puch 1989; por. Rysiewska, Wrześniński 1997).

Kolejne cmentarzysko wczesnośredniowieczne rozpoznano w efekcie poszukiwań związanych z próbą wyjaśnienia sprawy nielegalnego handlu zabytkami archeologicznymi, mającymi pochodzić z Imielna, gm. Łubowo. Po dwóch latach poszukiwań stanowisko zlokalizowano na północnym skraju wsi, na wzgórzu przy wschodniej krawędzi doliny Główny (Imielno, stan. nr 33). Odkryto na nim m.in. pozostałości cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich oraz kolejnego z wczesnego średniowiecza. Badania wykopaliskowe w tym miejscu przeprowadził Cz. Strzyżewski w latach 1991–1992. Podczas badań odsłonięto obszar około 165 m² na kulminacji i zboczach wzgórza. Odsłonięto 10 grobów

szkieletowych³²⁶, których chronologię określono na wczesne średniowiecze³²⁷. Zmarli złożeni zostali do grobów na osi wschód-zachód, przy czym głowa była skierowana na wschód (2 osobnik) lub zachód (1 osobnik³²⁸). W czterech przypadkach zarejestrowano konstrukcje grobowe w postaci obstaw kamiennych. W jednym z grobów w obstawie, zmarłego wyposażono w wiadro drewniane z okuciami żelaznymi, w innym znaleziono brakteat Mieszka III z wyobrażeniem św. Wojciecha i napisem ALBRTUS, którego emisję określa się na lata 1173–1177. W innym grobie, bez śladów konstrukcji kamiennych, zmarłą (?) wyposażono w 4 średniej wielkości kabłączki skroniowe. Na stanowisku pozyskano również fragmenty ceramiki naczyniowej z wczesnego średniowiecza. Na podstawie wyeksplorowanych materiałów chronologię cmentarzyska ustalono na XII w. (Strzyżewski 1997a, 1997b).

Na kolejne cmentarzysko natrafiono w 1911–1912 r. przy pobieraniu piasku w Złotniczkach, gm. Pobiedziska (stan. nr 1³²⁹). Nekropolia położona jest na piaszczystym pagórku pomiędzy Jeziorem Jerzyńskim, a małym bezimiennym jeziorkiem, na zachód od drogi ze Złotniczek do Jerzyna. W 1913 r. prace wykopaliskowe przeprowadził tutaj mierniczy Stephan, a w późniejszym czasie miejsce było badane powierzchniowo: w 1955 r. przez J. Kostrzewskiego, M. Piaszykową i A. Lipińską, a w 1984 r. w ramach AZP.

Podczas badań w 1913 r. na stanowisku odsłonięto trzy groby kultury pomorskiej (Głogowski 1985, 50–51) oraz dwa groby szkieletowe, które uznano za wczesnośredniowieczne. Szkielety ułożone były na wznak. Mierzyły 152 i 160 cm. Nie zarejestrowano śladów wyposażenia. Podczas prospekcji terenowych w 1955 r. pozyskano 11 fragmentów ludzkich kości oraz dwa ułamki ceramiki naczyniowej. Jeden fragment pochodził z naczynia całkowicie obtaczanego, a kolejny z silnie obtaczanego barwy stalowoszarej. Podczas badań powierzchniowych w 1984 r. na stanowisku znaleziono 1 ułamek naczynia wczesnośredniowiecznego oraz 29 fragmentów pojemników późnośredniowiecznych. Na tej podstawie chronologię cmentarzyska ustalono na fazę F. Wydaje się jednak, że wobec braku materiałów datujących pochodzących z grobów, nie należy całkowicie negować możliwego przypisania nekropolii do wcześniejszego okresu,

³²⁶ Ponadto odkryto kości dwóch kolejnych osobników pozbawione czaszek, których chronologii nie określono.

³²⁷ Ponadto odsłonięto 25 grobów szkieletowych i ciałopalnych, które przypisano do okresu wpływów rzymskich (Strzyżewski 1997a; 1997b).

³²⁸ Dla pozostałych zmarłych nie oznaczono kierunku.

³²⁹ Wcześniej oznaczano je jako Złotniczki IV lub 4.

zbieżnego z funkcjonowaniem w pobliżu osady, której chronologię określono na fazy D/E, E/F wczesnego średniowiecza (por. Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 383–386).

Kolejne cmentarzisko wczesnośredniowieczne miało się znajdować przy północno-wschodnim krańcu jeziora Lednica (Dziećmiarki, stan. nr 14). Przy granicy wsi Waliszewo, w pobliżu miejsca gdzie przed 1840 r. znajdował się gościniec „Waliszewek”, „na pobliskich polach wyorują do dziś dnia szkielety i głowy ludzkie”. Podejrzewano, że są one śladami po zabójstwach, jakich dokonywał właściciel „czerwonej karczmy” na nieświadomych zagrożenia gościach (informacja W. Waltera w *Wielkopolskie nazwy polne* 1901, 18). Miejscowa ludność jeszcze w latach 30-tych i 40-tych XX w. natrafiła na kości ludzkie podczas wybierania piasku w znajdujących się w tym miejscu piasniacach. Niestety badania weryfikacyjne nie przyniosły pozytywnego wyniku (Wrzeński 1994, 357). Brak dokładniejszych informacji i materiałów zabytkowych nie pozwala na pewne datowanie stanowiska, poza domniemaniem że znajdowało się tutaj wczesnośredniowieczne cmentarzisko (Rajewski 1937, 33; Hensel 1950, 202).

W zbiorach Archiwum MAP znajduje się informacja o cmentarzysku szkieletowym w Kłodzinie, gm. Mieścisko. Nekropolia znana jest jedynie ze wzmianki archiwalnej. Podczas badań AZP nie udało się zlokalizować stanowiska, jednak zostało zewidencjonowane jako Kłodzin, stan. nr 36. Na cmentarzysku natrafiono na 12 grobów szkieletowych określonych jako wczesnośredniowieczne. Wśród wyposażenia zmarłych znajdowały się trzy noże żelazne oraz "ostrze laski". Brak bliższych informacji na temat odkrycia³³⁰.

Na cmentarzysko grobów szkieletowych natrafiono w bliżej nieokreślonym czasie w XIX lub na początku XX w. w Pomarzanach, gm. Kłecko. Zgodnie z informacją Z. Zakrzewskiego znajdowało się ono na polu niedaleko grodziska. Stanowisko określono jako wczesnohistoryczne. Nie zachowały się informacje dotyczące liczby odkrytych grobów oraz ich ewentualnego wyposażenia (Rajewski 1937, 37).

Następne znaleziska łączone z wczesnym średniowieczem pochodzą z Glinna, gm. Skoki (dawniej stan. nr 2). Na wschód od zabudowań folwarku w 1924 r. w wykopie prowadzonym przez Polleya natrafiono na grób szkieletowy. Pochówek najpewniej został złożony w trumnie. Brak wyposażenia nie pozwolił na ustalenie dokładniejszej chronologii znaleziska i rozległości domniemanego cmentarzyska (Hensel 1953, 32, tabl. I, ryc. 2).

Około 1896 r. przypadkowo natrafiono na grób szkieletowy w miejscowości Kamieniec, gm. Kłecko. Odkryto części szkieletu ludzkiego. Zmarły wyposażony został

³³⁰ Teczka nr 3551 – Wągrówiec, w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

w nóż żelazny. Pozwoliło to W. Henslowi na zakwalifikowanie znaleziska jako związanego z wczesnym średniowieczem (Hensel 1959, 27).

Pojedynczy grób szkieletowy znaleziono przypadkowo w 1931 r. w Dziekanowicach, gm. Łubowo (d. stan. nr 7)³³¹. Znajdował się nad jeziorem, na zachód od zabudowań dworskich. Brak wyposażenia nie pozwolił na precyzyjne datowanie, jednak uznano go za związany najpewniej z wczesnym średniowieczem (Hensel 1950, 207–208).

3.2.4. Podsumowanie

Informacje uzyskane podczas badań cmentarzysk stanowią źródło do rozpoznania dawnych społeczeństw. Dają możliwość odtworzenia ich składu demograficznego – analiza szkieletów pozwala na określenie płci, wieku, wysokości przyżyciowej i innych cech biologicznych zmarłych, będących pochodną kondycji populacji, a także umożliwia określenie warunków ekonomicznych (dostęp do żywności), w których funkcjonowała społeczność. Ślady chorób i urazów, które pozostawiły ślady na kościach, dają możliwość określenia stanu zdrowotnego populacji, ale też rozpoznania sposobów leczenia i opieki nad chorymi. Wyniki badań grobów i pochówków pozwalają na odtworzenie kultury funeralnej i zwyczajów pogrzebowych, a przedmioty stanowiące wyposażenie zmarłych, takie jak biżuteria, narzędzia czy uzbrojenie, dają wgląd w kulturę materialną dawnych społeczeństw. W określonych przypadkach na cmentarzyskach można zaobserwować związki między poszczególnymi zmarłymi, a także hierarchię społeczną, mogącą manifestować się m.in. okazałymi grobowcami lub bogatym wyposażeniem. Nowych możliwości dostarczają badania specjalistyczne pozwalające określić dietę lub natężenie migracji. Prześledzenie nasilania się określonych czynników w czasie umożliwia zaobserwowanie zmian zachodzących w społeczeństwie.

Zaprezentowane stanowiska funeralne odkryte na obszarze kasztelanii ostrowskiej różnią się od siebie charakterem i wielkością, ale też stopniem rozpoznania. Znaczna część znalezisk pochodzi z informacji archiwalnych, a niekiedy ich weryfikacja nie jest możliwa ze względu na zniszczenie stanowisk i znaczne przekształcenia przestrzeni przez człowieka. Największe nekropolie znajdowały się na terenie lednickiego centrum osadniczego, jednak o ile cmentarzysko w Dziekanowicach, stan. nr 22, należy do najlepiej przebadanych stanowisk archeologicznych, to wiedza na temat analogicznej nekropolii znajdującej się

³³¹ Materiał szkieletowy znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu; nr inw. 1931:1176.

na Ostrowie Lednickim jest znikoma wskutek zniszczenia dokumentacji w okresie drugiej wojny światowej. Cmentarzyska te najpewniej nie służyły wyłącznie społeczności zamieszkującej gród, podgrodzie oraz najbliższe osady z zaplecza grodu, ale również chowano na nich mieszkańców nieco dalszych osad, z których zmarłych można było przetransportować z wykorzystaniem szlaków wodnych. Ważkość Ostrowa Lednickiego i tradycja chowania zmarłych na tym terenie musiała być znacząca dla lokalnej społeczności, która wykorzystywała te miejsca dla celów funeralnych przez ponad trzysta lat.

Obok rozległych cmentarzysk funkcjonowały również mniejsze, wykorzystywane przez niewielkie społeczności lokalne. Do najcenniejszych należą te rozpoznane w całości (Dziekanowice, stan. nr 2; Gołuch, stan. nr 23/24; Kocanowo, stan. nr 13), które pozwalają przyjrzeć się populacji użytkującej cmentarzysko, w całości lub części zamieszkującej najpewniej w bliskiej okolicy. Niestety informacje dotyczące znalezisk archiwalnych, z których nie zachowały się materiały zabytkowe, a także odkrycia pojedynczych grobów szkieletowych niewiele wnoszą poza danymi statystycznymi.

4. Problematyka szlaków komunikacyjnych i występowanie znalezisk gromadnych

W badaniach osadniczych istotną rolę odgrywa problematyka sieci komunikacyjnej, rozpatrywana zarówno w kontekście lokalnym, jak i interregionalnym. We wczesnym średniowieczu przez ziemie Piastów przebiegały liczne szlaki o charakterze tranzytowym, na które składały drogi lądowe i arterie wodne. Szczególne znaczenie miały szlaki lądowe łączące zachód ze wschodem Europy³³², a także ukierunkowana na linii północ-południe sieć wodna, której oś stanowiły rzeki: Wisła i Odra. Kontrolę dalekosiężnych szlaków handlowych uważa się za jeden z głównych czynników zorganizowanego systemu gospodarczego, a genezę tego zjawiska wiąże się z powstaniem i rozwojem struktur państwowych. Sam system komunikacyjny wykształcił się najpewniej już w okresie przedpaństwowym, a rodzące się władztwo piastowskie wykorzystało istniejący układ drożny i przeorganizowało go, m.in. wyznaczając obowiązkowe drogi dla kupców, na których w newralgicznych miejscach umieszczono komory celne, pozwalające na czerpanie zysków z handlu. Prawo do swobodnego tworzenia systemu celnego na swoim terytorium należało do zwierzchnich uprawnień księcia (Weymann 1938; Adamczyk 2014; 2018). Ibrahim ibn Jakub

³³² Najistotniejszy szlak handlowy łączył Niemcy środkowe oraz Czechy z Rusią i miastami czarnomorskimi, biegnąc przez Wrocław, Opole, Bytom, Kraków, Wiślicę i Sandomierz (Weymann 1938, 30–31; na temat znaczenia szlaku *via regia* w Europie Środkowej por. *Via regia* 2011).

w opisie kraju Mieszka wspomina już o istnieniu systemu podatkowego. Użyte w przekazie Al-Bekriego określenie „odważniki handlowe”, zdaje się sugerować, że już wówczas istniały opłaty kupieckie (Labuda 1947, 134–135; 2003, 146–149; por. *Relacja Ibrahima ibn Jakuba*).

Podstawą funkcjonowania tego systemu w okresie piastowskim było wyznaczenie dróg celnych. Kupcy zobowiązani byli do poruszania się jedynie po wyznaczonych traktach. Miało to na celu zapewnienie im bezpieczeństwa, ale również pobieranie opłat drogowych w komorach celnych. Te ostatnie znajdowały się zarówno przy granicach państwa jak i w jego obrębie. Próby poruszania się po niedozwolonych drogach z pominięciem komór celnych były uważane za przestępstwo i karane³³³. Dotyczyło to zwłaszcza kupców trudniących się handlem dalekosiężnym. W zamian za ponoszone opłaty władca zapewniał bezpieczeństwo, dogodne i utrzymane w zdadności do użytku szlaki i środki komunikacyjne oraz gwarantował swobodę nawiązywania stosunków handlowych. Nad bezpieczeństwem kupców na drogach handlowych (przynajmniej od przełomu XIII i XIV w.) czuwała specjalna straż drogowa, co świadczy również o tym że książęcy mir drogowy nie przez wszystkich był przestrzegany (Weymann 1938; por. Pranke, Zečević 2016).

W okresie piastowskim funkcjonowały dwa rodzaje opłat obowiązujących kupców: myto i cło. Tradycyjną, uznawaną za starszą opłatą było myto. Dotyczyło korzystania z dróg, mostów, grobli itp. i miało jednocześnie gwarantować utrzymanie ich w dobrej kondycji. Podstawą naliczenia myta był rodzaj środka transportu, np. wóz, koń, którym przewożono towary handlowe. Przy tym nie był istotny rodzaj przewożonego towaru³³⁴. Drugim typem pobieranych opłat, który około połowy XII w. stopniowo wykształcił się z mytniczych, były cła specyfikacyjne. Były one zależne od rodzaju, a później nawet gatunku, przewożonych towarów. Wzorując się na mycie, początkowo były naliczane od rodzaju środka transportu (wozu, konia), z czasem zmieniając się na wagowo-miarowe. Cła specyfikacyjne były pierwotnie pobierane w grodach i miastach, będących znaczniejszymi ośrodkami handlowymi, np. w Poznaniu, Gnieźnie, zaś w pozostałych, prowincjonalnych komorach, uiszczano tradycyjne opłaty drogowe w postaci myta (Walachowicz 1963; Buczek 1966; Modzelewski 1980; 475; 2000, 113–115; 126–127;

³³³ Umowa handlowa – *Taryfa wielkopolska* z 1243 r. określa karę za ominięcie komory celnej na 1 grzywnę. Inną stawkę ustala wyrok sądu polubownego z 1263 r. między Kazimierzem, księciem kujawskim a Zakonem Krzyżackim, w którym wspomina się o karze w wysokości poczwórnej stawki celnej. Najdotkliwszym rodzajem kary była rekwizycja wszystkich przewożonych niecelną drogą towarów – taka kara została ustalona przez księcia mazowieckiego Ziemowita w dokumencie nadającym cła z komory celnej w mieście Szreńsk rycerzowi Stanisławowi z Kowala (Weymann 1938, 35, 37).

³³⁴ Tu również podstawą naliczenia opłat był rodzaj środka transportu – łódź, statek (Weymann 1938, 3).

Danielewski 2016a, 246–266). Grody kasztelańskie stanowiły podstawowe ogniwo administracji państwa, a pobieranie w nich opłat miało wiele zalet. Ośrodki te stanowiły miejsca podstawowej lokalnej wymiany gospodarczej, przez nie wiodły najpewniej główne trakty komunikacyjne, co zwiększało pewność poboru opłat³³⁵. Obecność załogi grodowej zapewniała wsparcie militarne w przypadku konfliktów na tle wysokości naliczanej opłaty, a także gwarantowała bezpieczeństwo zebranych opłat w skarbcach, magazynach czy spichlerzach grodowych. Książę decydował, gdzie umieszczone zostaną punkty poboru opłat oraz wyznaczał drogi, którymi mieli obowiązek podróżować kupcy. Musiał przy tym jednak zważać na to, aby zbyt wysokie opłaty oraz gęsto rozsiane komory celne nie doprowadziły do upadku ruchu handlowego i nie skutkowały zmniejszeniem dochodów. Komory lokowano również przy przejściach rzecznych (mosty, groble, brody, przewozy rzeczne), które były trudniejsze do ominięcia nielegalnymi drogami, a także pozwalały na pobieranie opłat za transport szlakami wodnymi. Pierwsze komory celne należały do władcy, a pobierane opłaty zasilały jego skarbiec. Z czasem pojawiły się również komory należące do osób prywatnych, a zwłaszcza do instytucji kościelnych (Maleczyński 1926; Weymann 1938; Walachowicz 1963; Buczek 1966; Modzelewski 2000; Danielewski 2016a, 246–266).

Punkty poboru myta zdecydowanie przeważały liczebnie nad komorami celnymi. Opłaty były naliczane według określonych taryf i pobierane w monecie kruszcowej, a wcześniej być może w skórkach kunich³³⁶ lub w towarach (np. sól, śledzie). Taki sposób poboru zapewniał zaopatrzenie lokalnych ośrodków w podstawowe produkty. Opłaty handlowe ponosiły osoby trudniące się kupiectwem dla zysku. Przy tym nie było istotne z jakiego wywodzili się stanu, z kupieckiego, rycerskiego czy też duchownego. Władcy jednak niejednokrotnie przyznawali ulgi lub całkowicie zwalniali od opłat celnych pewne kategorie ludności. Zwolnienia dotyczyły transportu towarów na potrzeby kościoła, co nie dotyczyło przewożenia towarów w celu ich zbycia. Począwszy od połowy XIII w. zwolnienia uzyskiwało kupiectwo niektórych miast (np. Poznania, Krakowa). W *Taryfie wielkopolskiej* z 1243 r. dotyczącej kontaktów wielkopolsko-krzyżackich i regulującej wysokość opłat na szlakach handlowych wiodących przez Wielkopolskę, znajduje się

³³⁵ Np. przy grodzie pobierano cło rzeczne w Uznamiu i Widuchowie co wynika z najstarszej zachowanej taryfy kołobrzeskiej z połowy XII (Weymann 1938, 42).

³³⁶ Krusze soli i skórki kunie są środkiem płatniczym wymienionym w taryfie komór celnych biskupstwa płockiego, a znajdującym się w spisie uposażenia biskupstwa z roku 1203. Archaizm wyliczonych środków płatniczych wskazuje na dawną metrykę taryfy (por. Weymann 1938, 44).

informacja, że pobierane opłaty przypadają urzędnikom książęcym (Weymann 1938). Nieco wcześniej Władysław Odonic opłatami z handlu uposażył kasztelana, wojskiego oraz mincerza, zaś K. Modzelewski uważał, że kasztelanom przynależała połowa wpływów z cła, a być może również z opłat targowych (Modzelewski 2000, 113–114).

Dla średniowiecza brak bliższych informacji o funkcjonowaniu na obszarze kasztelanii komory celnej. Dopiero z 1513 r. pochodzi informacja o istnieniu takowej w Kłecku (Weymann 1953, 237, przypis 178). Jednakże o pobieraniu opłat od kupców na omawianym terenie co najmniej w 1. połowie XII w. informuje *Bulla gnieźnieńska*. Spośród wymienionych w dokumencie grodów kasztelańskich przysługiwało arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu m.in. prawo poboru dziesięciny od opłat celnych i targowych. Dokładnie mowa jest o dziesięcinach celnych z poszczególnych grodów kasztelańskich oraz innych miejscowości podlegających grodowi (*de theloneo, tam in ipsis castellis, quam in locis eis adiacentibus*) (KDW I, nr 7). Wskazywałoby to na fakt istnienia komór poboru myta/cła również poza samymi grodami kasztelańskimi. W przypadku kasztelanii ostrowskiej być może dotyczy to ośrodka grodowego w Kłecku i domniemanego *castri* w Pobiedziskach. Kolejna informacja o książęcym systemie fiskalnym znajduje się w dokumencie lokacyjnym wydanym przez Bolesława Pobożnego dla Kłecka w 1255/1265 r. Książę nadał w nim bezterminowe prawo zwalniające z opłat celnych kłeckich mieszczan (KDW I, nr 330). Najpewniej zwolnienie obowiązywało tylko na terenie podległym księciu czyli na obszarze księstwa wielkopolskiego (por. Weymann 1938).

Poza mytem i cłem istniały jeszcze opłaty targowe. Pobierano je bezpośrednio na targach i podstawą ich naliczenia był obrót towarów w ramach umowy kupna-sprzedaży. Przynajmniej część tych opłat była pobierana w naturze, w oferowanych na targu towarach. Same targi zlokalizowane bywały w różnych miejscach – ośrodkach religijnych, produkcyjnych, siedzibach władzy itp. W okresie wczesnośredniowiecznym targi najczęściej związane były z lokalnymi ośrodkami władzy w formie grodów kasztelańskich (Weymann 1938, 15). W okresie późniejszym rolę ośrodków handlowych przejęły wczesne miasta, które stawały się centrami gospodarczymi dla okolicznych osad wiejskich, a także punktami na regionalnych i interregionalnych szlakach handlowych (Maleczyński 1926; Weymann 1938; Walachowicz 1963; Buczek 1966; Modzelewski 2000; Danielewski 2016a, 246–266).

Problematyka funkcjonowania szlaków komunikacyjnych znalazła się w orbicie zainteresowań zarówno historyków, jak i archeologów. Pierwsze prace podejmujące tę tematykę powstały na początku XX w. w środowisku historyków (Lewicki 1906; Rauers

1907; por. uwagi Nowakowa 1951). Ich autorzy opierali się na źródłach pisanych, jednak brak załączonych katalogów uniemożliwia weryfikację poczynionych obserwacji. Pewną wartość mają mapy stanowiące część tych opracowań, ale w odniesieniu do obszarów środkowej Wielkopolski, ze względu na schematyczny układ, ich przydatność jest niewielka. Większy walor poznawczy mają prace Karola Maleczyńskiego (1926), Leona Koczego (1930), a zwłaszcza Stefana Weymanna (1938). Wymienieni historycy w badaniach oparli się głównie na analizie wzmianek źródłowych dotyczących rozmieszczenia średniowiecznych komór celnych, targów, mostów, grobli, szlaków wypraw wojennych, misji chrześcijańskich lub itinerariów władców (por. np. Dzieduszycki, Przybył 2002; Przybył 2005; Pankiewicz 2022). W badaniach nad zagadnieniem dróg i komunikacji w średniowieczu w znacznym stopniu aktualne pozostają zwłaszcza ustalenia S. Weymanna. Opracowanie tego badacza dotyczy okresu piastowskiego, jednak opiera się głównie na źródłach pisanych z XIII i XIV w. S. Weymann przy uwzględnieniu znanych z dokumentów komór celnych i miejsc targowych wyznaczył różnej rangi ośrodki handlowe, które połączył liniowymi drogami (Weymann 1938; por. uwagi Nowakowa 1951, 10; Samsonowicz 1973, 700; Wyrozumka 1977, 10). Historyk ten przygotował także opracowanie dróg wielkopolskich, w którym obok głównych szlaków o charakterze tranzytowym uwzględnił liczne drogi lokalne. Podstawa źródłowa oparta była jednak w głównej mierze na informacjach pochodzących ze źródeł pisanych z XV–XVIII w. (Weymann 1953).

Uwagi dotyczące metodyki prowadzonych przez historyków badań nad siecią drożną wysunęła Teresa Wąsowiczówna, która wskazała na potrzebę stosowania podejścia interdyscyplinarnego w rekonstrukcji szlaków komunikacyjnych, a także rozszerzenia bazy źródłowej dla tej problematyki. Krytycznie odniosła się do schematycznego łączenia węzłowych punktów osadniczych oraz podkreśliła konieczność precyzyjnego wyznaczenia przebiegu szlaków, zarówno dalekosiężnych, jak i regionalnych. Zwróciła uwagę na konieczność rozpatrywania sieci drożnej w nawiązaniu do wyników osadniczych badań archeologicznych, a także szerszego stosowania metody retrogresywnej z wykorzystaniem danych kartograficznych, ikonograficznych, toponomastyki i geografii (Wąsowiczówna 1953). Wysunięte propozycje, mimo że niekiedy uważane za przesadzone (Wyrozumka 1977, 11–12) lub nie odpowiadające wczesnośredniowiecznej rzeczywistości (Samsonowicz 1973; Górecki 1998, 237), znalazły oddźwięk zarówno w pracach historyków, jak i w postępującym zainteresowaniu tematem przez archeologów (por. m.in. Dzieduszycki, Przybył 2002; Przybył 2005; Robak 2006; Siemianowska 2013; Pankiewicz 2022).

Szczególnie istotne stały się studia archeologiczne nad rozmieszczeniem skarbów wczesnośredniowiecznych. Ich przydatność w badaniach nad osadnictwem jest jednak zróżnicowana. Wymowa znalezisk gromadnych nie jest jednoznaczna, gdyż skarby mogły być ukrywane zarówno w pobliżu osad, jak i z dala od nich. Uznaje się jednak, że tego typu znaleziska mogą być pomocne przy wyznaczaniu szlaków komunikacyjnych, a na podstawie ich zawartości można wskazać również kierunki i intensywność kontaktów handlowych (Kiersnowski 1962; Warnke 1964; Moździoch 1990, 148–155; Rączkowski, Nowakowski 2002, 248–250; Bogucki 2004; 2011; Suchodolski 2012, 145–152; Adamczyk 2018). Przy analizie sieci komunikacyjnej na obszarze Wielkopolski nie pominęto również znaczenia szlaków wodnych, odgrywających szczególnie ważką rolę zwłaszcza w starszych fazach wczesnego średniowiecza, zanim wykształciły się szlaki lądowe (Kurnatowscy 1983; 1996; Firszt 1993; Górecki 2001a, 29–34; Przybył 2005; por. Kara 2009, 69).

Problematyka szlaków komunikacyjnych na terenie kasztelanii ostrowskiej przeważnie podejmowana była szczątkowo w ogólnych opracowaniach poruszających tę tematykę. Na istnienie intensywnej wymiany handlowej na omawianym obszarze wskazuje jednak duża ilość artefaktów o obcej proveniencji pozyskanych podczas badań archeologicznych. Znajdują się wśród nich zarówno numizmaty, militaria, jak i różnego typu wyroby luksusowe, w tym także liczne utensylia kupieckie (por. m.in. Suchodolski 1974; 2016; Górecki 2001a; 2001b; Tabaka 2005; 2013a; *Mosty traktu gnieźnieńskiego* 2000; *Mosty traktu poznańskiego* 2014; *Topory średniowieczne* 2013; *Broń drzewcowa* 2018; Banaszak, Indycka, Kowalczyk, Krysztofiak, Miciak, Tabaka 2020; por. Wołoszyn 2010).

Pierwotny charakter w stosunku do szlaków lądowych miały drogi wodne. Stanowiły one naturalne i jednocześnie najdogodniejsze połączenia zarówno w skali lokalnej, jak i interregionalnej. Główną tego typu oś komunikacyjną monarchii piastowskiej stanowiły rzeki: Wisła wraz z Bugiem i Sanem oraz Odra z Wartą i Notecią. Zasilające je mniejsze ciekі składały się na siatkę połączeń lokalnych. Być może istniało również połączenie wodne pomiędzy szlakiem wiślańskim i odrzańsko-warciańskim poprzez kruszwicki węzeł wodny (Kowalenko 1952; Kurnatowscy 1983; argumenty przeciwko tej hipotezie: Danielewski 2011, 41–42; 2016a, 97–98). Na obszarze kasztelanii ostrowskiej niewątpliwie wykorzystywano w tym celu rzeki będące bezpośrednimi lub pośrednimi dopływami Warty. Wydaje się, że podstawową rolę w komunikacji w okresie istnienia państwa pierwszych Piastów należy przypisać Główniej. Rzeka ta wypływa z południowego krańca jeziora Lednica i zasadniczo zachowując układ równoleżnikowy uchodzi do Warty w pobliżu poznańskiego Ostrowa

Tumskiego. Być może ze znaczeniem tego szlaku należy wiązać etymologię rzeki. O jej wykorzystywaniu świadczą liczne dłubanki znalezione w jeziorze Lednica, a także kolejna łódź odkryta w jej środkowym biegu (Górecki 1985; 1998; 2001a; Ossowski 2014). Dogodne drogi wodne wyznaczała również płynąca na zachodniej rubieży, a następnie przez centrum regionu Mała Wełna oraz meandrująca ostępami leśnymi graniczna Wełna na północy. Być może wykorzystywano również znajdującą się na południu Cybinę, choć zdaje się, że rzeka ta stanowiła raczej oś komunikacyjną dla społeczności funkcjonujących poza południowymi granicami omawianej jednostki terytorialnej (por. Kurnatowska, Kurnatowski 1991; 1993; Kurnatowscy 1996; Górecki 2001a; Kara 2009, 69).

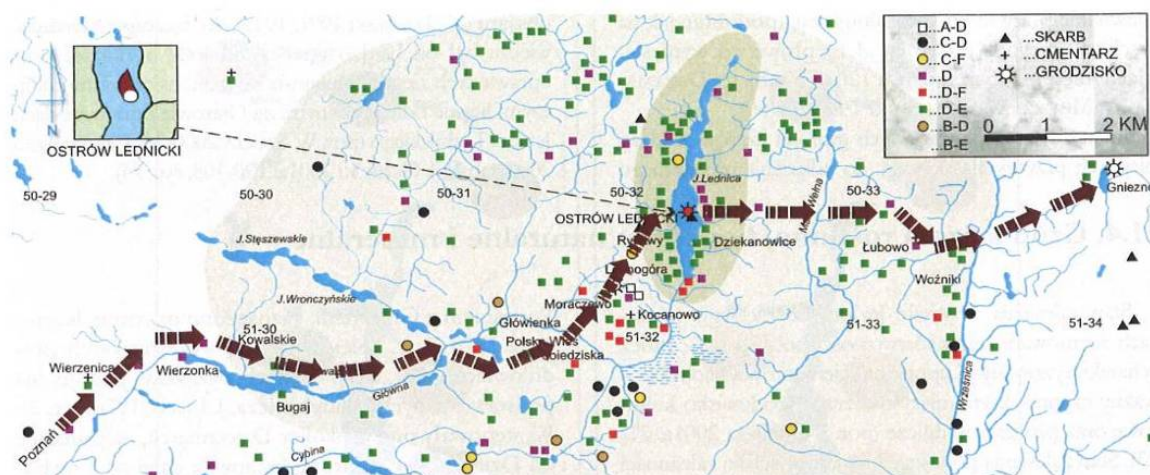
Dla wyznaczenia dróg lądowych podstawowe znaczenie ma fakt lokalizacji terenów kasztelanii ostrowskiej pomiędzy głównymi ośrodkami Wielkopolski w okresie średniowiecza: Poznaniem i Gnieznom. We wszystkich opracowaniach opartych na źródłach pisanych wskazano, że najważniejszym lądowym szlakiem komunikacyjnym w regionie była równoleżnikowo zorientowana droga łącząca Poznań i Gniezno³³⁷ (Lewicki 1906; Rauters 1907; Weymann 1938). Była ona częścią szlaku handlowego biegnącego z Poznania do Torunia, w szerszej skali łączącego kraje niemieckie z państwem Zakonu Krzyżackiego. Należy przy tym do najstarszych dróg, a jej bieg uznaje się za niezmienny do XVIII w. Droga ta biegła z Poznania przez Śródkę, Głównę, Kobylnicę, Uzarzewo i Biskupice, gdzie wchodząc na teren kasztelanii ostrowskiej prowadziła do Pobiedzisk. Stąd przez Kocanowo i Lednogórę, przy południowym krańcu jeziora Lednica, kierowała się do Łubowa, Woźnik i dochodziła do Gniezna (Weymann 1953, 240). Według polsko-krzyżackiej umowy handlowej zwanej *Taryfą wielkopolską* zawartej w 1243 r. komory celne znajdowały się w Poznaniu i w Gnieźnie (Weymann 1938)³³⁸.

Jedyną analizę sieci drożnej na tym obszarze w kontekście znalezisk archeologicznych przedstawił J. Górecki (2001a, 29–34). Jako punkt centralny przyjął gród na Ostrowie Lednickim połączony z lądem mostami, czyli z okresu świetności ośrodka lednickiego pomiędzy latami 60. X w. a 30. XI w. W oparciu o skupiska osadnicze (wyznaczone w głównej mierze na podstawie AZP), zaproponował przebieg drogi lądowej biegnącej

³³⁷ Ponadto Friedrich Rauters umieszcza w tym rejonie również biegnący równolegle szlak z Poznania do Torunia (Rauters 1907). Być może ma on odpowiadać poświadczanej źródłowo drodze z Poznania do Bydgoszczy, przez Wągrowiec, która omijałaby centralne tereny kasztelanii biegnąc jej obrzeżami (por. Weymann 1953, 238).

³³⁸ W tabeli dotyczącej spisu komór celnych na drodze z Torunia do Wrocławia S. Weymann wymienia komorę celną w Pobiedziskach – jest to jednak błąd redakcyjny, gdyż w opisie tej drogi znajduje się Powidz zapisany jako *Powedist* (Weymann 1938, 121, por. 101).

z Poznania do Gniezna, odnosząc się jednocześnie do trasy wyznaczonej przez S. Weymanna (1953). J. Górecki kierując się zauważalną korelacją osadnictwa wzdłuż doliny Główny uznał, że szlak lądowy biegł najpewniej właśnie wzdłuż przydolinnych rejonów tego cieku. Droga kierowała się następnie do grodu lednickiego, wykorzystując istniejące przeprawy mostowe. Na wschodnim brzegu zwracała się w kierunku Gniezna. W pierwszej części miała utrzymać układ równoleżnikowy i biec bezpośrednio na wschód przekraczając Małą Węłę na wysokości wsi Żydówko, a następnie kierować się na południe ku skupisku osadniczemu w Łubowie. Stąd podążałaby na wschód przez Woźniki i od południa dochodziła do Gniezna. Byłaby to główna arteria centralnej części Wielkopolski łącząca główne ośrodki: Poznań, Ostrów Lednicki i Gniezno (Górecki 1998; 2001a, 29–34). W przypadku innych dróg na terenie najbliższego zaplecza grodu lednickiego, szczególnie ukierunkowanych na południe, w stronę grodu w Gieczu, J. Górecki stwierdził, że na podstawie analizy znalezisk archeologicznych nie ma możliwości wyznaczenia takiego połączenia lądowego, a komunikacja mogła się odbywać przez lokalne ciek, obecnie całkowicie niespławne (Górecki 2001a, 34).

Ryc. 47. Przebieg lądowego szlaku komunikacyjnego z Poznania do Gniezna według J. Góreckiego (2016)

Jak wspomniano wcześniej przy wyznaczaniu szlaków komunikacyjnych pomocna może być również analiza znalezisk gromadnych. We wczesnym średniowieczu były to skarby zawierające monety, fragmenty ozdób lub surowiec srebrny. Na obszarze kasztelanii ostrowskiej odkryto prawdopodobnie 12 takich skarbów, zdeponowanych intencjonalnie lub być może zagubionych. Połowę z nich można przypisać do fazy D, zaś pozostałe do fazy E wczesnego średniowiecza (Tabaka 2013a; 2013b; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, 630–641). Do znalezisk przypadkowych należy zaliczyć 8 z nich, odkrytych w różnych miejscach

w ciągu XIX w. Cztery kolejne grupują się na Ostrowie Lednickim i pozyskano je podczas badań archeologicznych (Tabaka 2013a). Problemem w interpretacji tych znalezisk jest fakt, iż znaczna część skarbów uległa rozproszeniu i są one znane jedynie z drobnych fragmentów lub z literatury. Wobec ogromnego postępu badań numizmatycznych od XIX w., wartość ówczesnie poczynionych identyfikacji numizmatów należy traktować z zachowaniem daleko idącej ostrożności. Również jedynie przybliżona lokalizacja miejsca odkrycia nakazuje takie postępowanie. Sprawia to, że znaleziska skarbów mogą posłużyć wyłącznie do wskazania ogólnych trendów społeczno-gospodarczych w regionie.

Znaleziska skarbów wyraźnie koncentrują się wzdłuż głównej południkowej osi wodnej regionu, którą wyznaczają Jezioro Kłeckie i jezioro Lednica. Do najstarszych skarbów, wiązanych z 2. połową X w., należą znaleziska z Latalic/Gwiazdowa oraz Skrzetuszewa/Witakowic. Główny ich komponent numizmatyczny stanowią monety islamskie. Ukryto je na terenie zaplecza osadniczego grodu na Ostrowie Lednickim. Znaczenie okolic wspomnianych jezior potwierdzają kolejne znaleziska gromadne odkryte w Gorzuchowie, Lednogórze, Głębokim oraz nieodległej miejscowości Borzatów, leżącej na wschodnim – "gnieźnieńskim" brzegu jeziora Kłeckiego (*Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 9, 57). Na rosnącą rolę Pobiedzisk – również jako punktu na szlaku komunikacyjnym, może wskazywać odkryty tam skarb denarów krzyżowych. Szczątkowość zachowanych skarbów oraz ich niejednoznaczny kontekst, pozwalają jedynie potwierdzić ważną rolę, jaką region lednicki zaczął pełnić po połowie X w. Znacząco wyróżniają się na tym tle główne ośrodki grodowe – Ostrów Lednicki, gdzie odkryto 4 skarby i Kłecko z dwoma odkryciami. Ich dominująca rola jest potwierdzona znaleziskami gromadnymi zarówno z fazy D, jak i fazy E. Ponadto na grodzie lednickim lub 2 jego bezpośrednim zapleczu znaleziono kilkaset monet występujących pojedynczo w warstwach kulturowych, obiektach osadniczych lub w grobach (por. Tabaka 2013a; Suchodolski 2016; Tabaka, Malarczyk, Ilisch 2022). Niestety rozmieszczenie skarbów nie pozwala na zaprezentowanie wiarygodnych hipotez dotyczących przebiegu szlaków komunikacyjnych.

W związku z powyższym przy próbie określenia przebiegu szlaków komunikacyjnych na terenie kasztelanii ostrowskiej należy oprzeć się na informacjach ze źródeł pisanych, kartograficznych, przyrodniczych oraz interpretacji znalezisk archeologicznych. Wydaje się, że w starszym okresie wczesnego średniowiecza, obejmującym fazy A–B, kluczową rolę w komunikacji i handlu odgrywały rzeki. Wskazywałoby na to usytuowanie osadnictwa słowiańskiego w bezpośredniej bliskości akwenów lub cieków. Wielkopolska jako obszar

bogaty w połączenia wodne posiadała dogodne warunki dla rozwoju handlu i wymiany towarów. Szlaki wodne umożliwiały przemieszczanie się kupców, przyczyniając się do rozwoju gospodarczego i kulturalnego regionu. Główną arterią stanowiła Warta, która przecinając cały region ułatwiała wymianę gospodarczą, ale również kulturalną, unifikując oddalone od siebie regiony. Być może był to ciąg komunikacyjny wykorzystywany w etapowym handlu dalekosiężnym na osi północ-południe już od przełomu starożytności i średniowiecza (Kurnatowscy 1996; Kara 2009, 159).

W okresie przedpaństwowym, identyfikowanym z fazą C, obok połączeń wodnych na znaczeniu zyskiwały szlaki lądowe. Na omawianym obszarze być może pośrednio świadczy o nich usytuowanie grodu w Kociałkowej Górcie. Znajduje się on w rejonie zalesionym, na terenie silnie zabagnionym, w pobliżu źródeł Cybiny, na skraju jej głębokiej i rozległej doliny. Niemal zupełny brak znalezisk archeologicznych w okolicy wskazuje, że najpewniej dysponował niewielkim zapleczem osadniczym. Jednocześnie obiekt ten znajduje się w dogodnym punkcie ryglującym śródlądne połączenie na linii północ-południe i zlokalizowano go pomiędzy centrami osadniczymi w okolicy Moraczewa, Ostrowa Lednickiego i Pobiedzisk na północy, a Kostrzynem, Iwnem i Gieczem na południu. Być może zadaniem załogi grodu była kontrola tego ważnego szlaku w samym centrum późniejszego patrymonium Piastów. Droga w tym miejscu zaświadczona jest na mapach z końca XVIII i początków XIX w., a i współcześnie przebiega w pobliżu grodziska.

Podobnie postrzegać można istnienie szlaku na linii wschód-zachód, łączącego Poznań i Gniezno, który w okresie formowania się struktur wczesnego państw został jedną z głównych dróg wielkopolskich. Należy się przychylić do propozycji J. Góreckiego, według którego przebieg szlaku lądowego pomiędzy Poznaniem i Ostrowem Lednickim skorelowany był z przebiegiem doliny Główny. Zdaje się, że była to trasa optymalna pod względem geograficznym, a przy tym znajduje uzasadnienie w postaci zagęszczenia osadnictwa wzdłuż tego ciek (Górecki 2001a, 29–34). Przebieg tej drogi zarejestrowany został w późnośredniowiecznych źródłach pisanych (Weymann 1953), a w czasach nowożytnych potwierdzony występowaniem karczem i mapami z końca XVIII i początków XIX w. Ważnym punktem na nim mogły być Pobiedziska – ulokowane w strategicznym miejscu pomiędzy południkowo zorientowanymi jeziorami Biezdruchowskim oraz Małym i Dobrym, które kanalizowały ruch na linii wschód-zachód. Stąd szlak biegł na wschód przez Kocanowo. W okresie istnienia mostów lednickich z pewnością ogniskowały one bieg traktów komunikacyjnych, stanowiąc najbardziej dogodne miejsce dla przekroczenia rynny

połodowcowej zajętej przez jezioro Lednica oraz rozległe bagna na południu. Jednak w 2. połowie XI w. gdy mostów nie odbudowano, najpewniej wytyczono nowy lub reaktywowano dawniejszy szlak biegnący przy południowym krańcu jeziora Lednica w miejscu, gdzie wypływa zeń Główna. Jego obecność w tym miejscu poświadczają późnośredniowieczne źródła pisane, a także nowożytnie pruskie mapy z oznaczoną przeprawą mostową przez rzekę oraz znajdującą się w pobliżu karczma *Piaski*. Szlak dalej biegł bezpośrednio na wschód przekraczając Małą Wełnę w okolicy Łubowa. Odcinek ten należy do najwęższych na przebiegu doliny rzecznej, co z pewnością miało istotny wpływ na bezpieczeństwo i komfort przekraczania rzeki. Istnienie przeprawy w okolicy Żydówka, podnoszone przez J. Góreckiego, również jest możliwe. Świadczy o tym, poza koncentracją znalezisk archeologicznych, także dogodna rzeźba terenu tej części doliny, która jest stosunkowo płytka, z łagodnymi stokami i piaszczystym garbem niemal w centralnej części. Należy się jednak zastanowić nad zasadnością dalszego przebiegu tej drogi, która według J. Góreckiego miała zataczać łuk ku południu, przechodząc przez kolejne większe skupiska osadnicze w regionie (Łubowo i Woźniki) i docierając do Gniezna od południa (por. Górecki 2001a). Szlak mógł prowadzić bezpośrednio na wschód – przyjmując najkrótszy przebieg i pomijając mniejsze miejscowości w okolicy. Przemawiałby za tym fakt, że główna droga prowadząca do gnieźnieńskiego zespołu grodowego od zachodu, znajdowała się na przesmyku pomiędzy Jeziorem Świętym od strony północnej i jeziorem Jelonek oblewającym zespół grodowy od południa (por. Mikołajczak 1972; Sawicki 2018; Janiak, Kaczmarek 2018). W okresie po zniszczeniu mostów lednickich i przesunięciu się szlaku ku południowym krańcom jeziora Lednica, najdogodniejszym dla podróżnych było przekroczenie szlaku w okolicach Łubowa. O niebezpieczeństwach czyhających na kupców i podróżnych na tym odcinku, świadczą zanotowane przez Janka z Czarnkowa informacje o grabieżach kupców w okolicy wsi Woźniki pod Gnieznem w czasach Ludwika Węgierskiego (Weymann 1953, 206, przypis 44).

Kolejnym ważnym lądowym szlakiem komunikacyjnym w regionie była droga wiodąca z Gniezna na zachodnie Pałuki, w kierunku Wągrowca. Prowadziła przez Kłęcko, gdzie znajdowało się najdogodniejsze miejsce do przekroczenia ciągu południkowo zorientowanych jezior (Kłęckiego i Gorzuchowskiego). Gród pobudowany w tym miejscu ryglował przesmyk między jeziorami, kontrolując zarówno szlak lądowy, jak i drogę wodną wykorzystującą Małą Wełnę. Przez teren kasztelanii przebiegały też trakty o mniejszym znaczeniu strategicznym i gospodarczym. Zwłaszcza w młodszych fazach wczesnego

średniowiecza z pewnością znajdowały się tutaj dukty leśne łączące pobliskie miejscowości, które położone były w pobliżu dużych kompleksów leśnych. Być może śladem po takim szlaku jest toponim *Sawada/Zawada* zlokalizowany na obrzeżach Puszczy Zielonki.

Wydaje się, że główne lądowe szlaki komunikacyjne na terenie kasztelanii ostrowskiej mają dawną metrykę, sięgającą wczesnego średniowiecza. Najpewniej wówczas ukształtowały się najważniejsze połączenia pomiędzy centralnymi ośrodkami wielkopolskimi, a wraz z rozwojem i zagęszczaniem osadnictwa powstawały również lokalne drogi. Ich przebieg znajduje potwierdzenie od późnego średniowiecza w źródłach pisanych, a dokładny ślad rejestrują nowożytnie mapy. W znacznej mierze układ ten jest zachowany nawet współcześnie. Niezwykła trwałość przebiegu szlaków komunikacyjnych na omawianym terenie to efekt kilku czynników, z których najważniejszymi są uwarunkowania geograficzne i osadnicze. Region poprzecinany licznymi południkowo zorientowanymi rynnami glacjalnymi, w których znajdują się jeziora, rzeki i strumienie, w znacznej części ograniczał dowolność kształtowania dróg lądowych. Wody stanowiły bariery, a usytuowanie punktów dogodnych do ich przekroczenia, determinowało przebieg szlaków. W tych węzłowych miejscach, na skrzyżowaniu dróg wodnych i lądowych, powstawały najstarsze skupiska osadnicze (rejon Kłecka, Moraczewa, Pobiedzisk), a ich dalszy rozwój związany był z przebiegiem szlaków łączących ważniejsze ośrodki regionu (por. uwagi Pankiewicz 2022). Największe znaczenie przypadło drodze prowadzącej z Poznania do Gniezna, na której znajdował się Ostrów Lednicki. W okresie trwania pierwszej monarchii piastowskiej, mosty łączące wyspę gród z lądem, z pewnością koncentrowały przebieg szlaku, który nie mógł omijać najważniejszego ośrodka w regionie. Jego układ zmienił się po zniszczeniu mostów, najpewniej okrążając jezioro Lednica od południa. Trudno jednak przyjąć, że zupełnie pomijałby odradzający się lednicki zespół osadniczy. Do przeprawy towarów na wyspę wykorzystywano przeprawę promową, której obecność stwierdzono na wschodnim nabrzeżu, w miejscu wcześniejszego mostu. Zmniejszenie się znaczenia ośrodka lednickiego sprawiło jednak, że z czasem co raz bardziej tracił on na znaczeniu, zarówno politycznym, jak i gospodarczym. Do istotniejszych szlaków komunikacyjnych należały również drogi biegnące na południe, w kierunku Giecza, a także przecinający ukośnie ten region trakt z Gniezna do Wągrowca przez Kłecko. Poza nimi znajdowała się tutaj sieć mniejszych połączeń o znaczeniu lokalnym (por. Weymann 1938; 1953; Górecki 2001a, 29–34).

Lp.	Miejscowość	Opis	Datowanie	Uwagi	Literatura
1.	Gwiazdowo/ Latalice	Skarb zawierający 6 monet arabskich i fragment monety niemieckiej, ozdoby srebrne całe i we fragmentach	t.p.q. 948	Przypadkowe znalezisko z 1859 r. Bez lokalizacji (majątek Gwiazdowo znajdował się w XIX w. w zachodniej i północno-zachodniej części obecnej wsi Latalice)	Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 69–70; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 78, 269
2.	Skrzetuszewo/ Witakowice (I), stan. nr 28	Skarb srebrny – fragmenty trzech monet arabskich ³³⁹	t.p.q. 942/3–952	Odkrycie przypadkowe sprzed 1879 r. Po znalezieniu skarb został rozproszony, a jego część przekazano do zbiorów Königlische Museum w Berlinie	Slaski, Tabaczyński 1959, 60; Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 146–147; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 229, 654
3.	Rybitwy – Ostrów Lednicki (II), stan. nr 1	Fragmenty 51 monet (arabskich, niemieckich, czeskich, duńskich, denarów krzyżowych oraz nierozpoznanych)	t.p.q. 985	Gród na Ostrowie Lednickim (wykop I/96, Ar 3S5E). Badania M. Łastowieckiego i J. Góreckiego w 1996 r. Spalony skarb fragmentów monet i ozdób znaleziony w palenisku w obrębie warstwy osadniczej z końca X lub początku XI w.	Tabaka 2009, 23–24, 57–70; 2013b, 45–53; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 218, 633–634
4.	Lednogóra stan. nr 1	Skarb srebrny monetarno-kruszcowy. W zachowanej części skarbu były monety (72 szt.): niemieckie (39), czeskie (1), polskie (1), duńskie (1) oraz denary krzyżowe (16) i monety nieokreślone (14) o wadze ponad 70 g	t.p.q. 1018 r.	Znalezisko przypadkowe z 1850 r. bez lokalizacji. Proboszcz J. Dydyński wspomina o dużej liczbie denarów krzyżowych i o ozdobach srebrnych. Część znaleziska otrzymał właściciel Lednogóry, którą później rodzina przekazała do zbiorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego	Slaski, Tabaczyński 1959, 33, nr 63; Hensel 1959, 209–210; Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 72–73; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 130, 433–435
5.	Klecko (II), stan. nr 7	Skarb kruszcowo-monetarny w naczyniu glinianych. Znaleziono monety arabskie oraz	Faza D X w.?	Przypadkowe odkrycie sprzed 1875 r. Naczynie/naczynia całkowicie obtaczane ze znakami garncarskimi	Slaski, Tabaczyński 1959, 31, nr 51; Hensel 1950, 75–76, ryc. 50; Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 139–141;

³³⁹ Istnieje możliwość, że fragmenty dirhemów pochodzą ze skarbu z sąsiednich Latalic. Przypisywane do skarbu fragmenty denarów Marka Aureliusza raczej jest wynikiem błędów w literaturze. Denar Ottona i Adelheidy (991–995) łączony niekiedy ze skarbem, pochodzi być może z cmentarzyska w Witakowicach (por. *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 230, 655).

		ozdoby srebrne, m.in. kolczyki, łańcuszki, brosze.			<i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 109, 397
6.	Gorzuchowo, stan. nr 1 ³⁴⁰	Skarb (?) ³⁴¹ 3 przepalone paciorki srebrne, „stop srebrny i brązowy” o wadze ponad 3 g	Faza D	Odkryty przypadkowo podczas orki w 1872 r.	Hensel 1953, 108–109; Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 136–137; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 65, 230
7.	Kłęcko (I), stan. nr 4 ³⁴²	Skarb srebrny w naczyniu glinianym (63 monety i 3 fragmenty, placek srebrny i monety). Monety niemieckie (39), czeskie (2), węgierskie (8), angielskie (3), nieokreślone (14) o wadze ponad 125 g.	t.p.q. 1063	Przypadkowe znalezisko z 1852 r. (lub 1853 r.) w ogrodzie na przedmieściu Majdany lub Małkowo (najpewniej na granicy tych przedmieść, przy południowo- zachodnim krańcu Jeziora Kłęckiego), 20 kroków od brzegu jeziora	Slaski, Tabaczyński 1959, 30, nr 50; Hensel 1950, 75 Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 64; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 108, 394–396
8.	Pobiedziska	Skarb srebrny zawierający denary krzyżowe młodszych typów	2. połowa XI w.	Znalezisko przypadkowe z 1884 r. „pod Pobiedziskami”	Slaski, Tabaczyński 1959, 50; Hensel Hilczner-Kurnatowska 1980, 89; Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 143–144; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 177, 563
9.	Rybitwy – Ostrów Lednicki (I), stan. nr 1	Skarb monetarny. 18 monet (niemiecka 1, czeska 1, węgierskie 2, denary krzyżowe 12 i 2 fr.)	t.p.q. 1064 i po około 1080	Badania A. Nowaka w 1962–63 r. (około 20 m na północny zachód od palatium). Numizmaty znaleziono na powierzchni około 8m ² , ze względu	Nowak 1965, 185; Tabaka 2009, 57– 70; 2013, 26, 58–62 Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 146;

³⁴⁰ Nie jest pewne czy znalezisko pochodzi z Gorzuchowa gm. Kłęcko, czy też z folwarku Gorzuchowo, gm. Rogoźno (część wsi Budziszewko i Władyszyn) (*Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, 230, przypis 72).

³⁴¹ W. Hensel poddaje w wątpliwość czy jest to skarb, czy też może przedmioty zostały przepalone w wyniku intencjonalnego działania, w celu ich przetopienia (Hensel 1953, 108–109).

³⁴² Podczas badań weryfikacyjnych w 2007 r. prowadzonych pod kierunkiem M. Andrałojcia na granicy przedmieść w odległościach 15 i 41 m od brzegu jeziora, znaleziono denar krzyżowy typu VII Gumowskiego (z pastorałem) i srebrny kabłączek skroniowy. Rozrzut zabytków nie daje podstaw do łączenia ich z wyżej wymienionym skarbem. Wysłunięto również przypuszczenie, że w skład skarbu wchodziły ozdoby srebrne, które dały początek informacji o drugim skarbie (Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 64).

		o wadze 11,26 g		na zbliżony chronologicznie skład znalezisk uznawany jest za rozproszony skarb	<i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 217, 631–632
10.	Rybitwy – Ostrów Lednicki (IV), stan. nr 2	10 monet (denary krzyżowe typu VII) o wadze 7,45 g	Około 1080– 1105 r.	Badania: A. Tabaki i D. Banaszak z 2009 r. – podgrodzie (Ar 0N3E-3N5E, około 50 m na południe od przyczółka mostu gnieźnieńskiego). Skarb rozwleczony na powierzchni 50x20 m w pobliżu przyczółka mostu gnieźnieńskiego, na miejscu domniemanego targowiska, które mogło tutaj funkcjonować w okresie od przełomu X/XI po XIII w.	Tabaka 2009, 57–70; 2013, 29–30, 65– 67; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 220, 636
11.	Rybitwy – Ostrów Lednicki (III), stan. nr 2	Fragmenty 6 monet (2 niemal całe naśladownictwa monet angielskich oraz 4 fragmenty nierozpoznanych monet) o łącznej wadze 4,272 g Ponadto do skarbu wliczono srebrny kabłączek skroniowy	XI/XII w.	Badania M. Łastowieckiego i J. Góreckiego z 1999 r. – podgrodzie na Ostrowie Lednickim, przyczółek mostu gnieźnieńskiego Skarb był luźno rozsypany na powierzchni około 20 cm ² w warstwie datowanej na przełom XI i XII w. Warstwa ta łączona jest z funkcjonującym w tym miejscu przyczółkiem promowym, istniejącym po zniszczeniu mostu	Tabaka 2002, 51–57; 2009, 57–70; 2013, 27, 63–64; <i>Frühmittelalterliche Münzfunde</i> 2017, nr kat. 219, 635
12.	Głębokie, stan. nr 23	Skarb w naczyniu glinianym, w którym znajdowało się ponad 1600 monet, a które po części uległy rozproszeniu. I. Polkowski zbadał około 1500 monet. Określił, że 600 sztuk to brakteaty Mieszka III Starego z napisem hebrajskim, 450 tegoż z napisem łacińskim oraz 7 monet pomorskich	t.p.q. 1195 r. lub 1205 r.	Przypadkowe znalezisko z 1872 r. na polu, około 30 m na zachód od brzegu jeziora Lednica i około 200 m na północ od dworu. W 2002 r. w trakcie badań weryfikacyjnych skarbów wczesnośredniowiecznych w ramach programu M. i M. Andrałowiczów <i>Korpus Thesaurorum Poloniae</i> , znaleziono tutaj bullę pochodzącą z kancelarii książęcej	Hensel 1953, 35–36; Andrałowicz, Andrałowicz 2006;

Tabela IV. Znaleziska skarbów wczesnośredniowiecznych na obszarze kasztelanii ostrowskiej.

WYBRANE KWESTIE OSADNICZE W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ PISANYCH

1. Problem osadnictwa służebnego, innoplemiennego i obcoetnicznego

1.1 Osadnictwo służebne

Niezwykle ważnym elementem gospodarki funkcjonującej w ramach systemu prawa książęcego było osadnictwo służebne³⁴³. Wyróżnikiem tego typu organizacji gospodarczej było dziedziczne zobowiązanie części ludności wieśniaczej do wypełniania wyspecjalizowanych świadczeń i powinności na rzecz monarchii, w zamian za zwolnienie z niektórych danin oraz ciężarów. Jak wskazują analogie czeskie i węgierskie, organizacja służebna została najpewniej zorganizowana w okresie kształtowania się państwa piastowskiego w 2. połowie X i początku XI w. Najstarsze wzmianki źródłowe świadczą, że w czasach Bolesława Śmiałego (1058–1079) organizacja służebna była już ukształtowana. Jej schyłek rozpoczął się w 2. połowie XII w. wraz z rozszerzającą się akcją immunitetową, rozwojem produkcji rolnej i rynku lokalnego, a ostatecznie zakończył wraz z upadkiem systemu prawa książęcego w XIII–XIV w. (Buczek 1958, 99; Modzelewski 1961, 720–721; 1987, 102; 2000, 6–7; Łowmiański 1985, I, 515).

Organizacja wsi służebnych prowadzona była planowo przez monarchię w celu zaspokojenia różnorodnych potrzeb w określonych lokalizacjach. Najczęściej zorganizowana była wokół najważniejszych ośrodków grodowych na ziemiach, które wchodziły w skład państwa piastowskiego w X i początkach XI w.³⁴⁴. Zapewniała ona pozarynkowe zaopatrzenie panującego i jego dworu, dostojników zarządu terytorialnego oraz administracji, a także wojska w dobra, zarówno podstawowe, jak i te o charakterze luksusowym (Buczek 1977, 366–367; Modzelewski 1987, 99–106; por. Grabski, Nadolski 1965, 39). W źródłach pisanych służebnicy byli określani grupowo, w zależności od rodzaju wykonywanych zajęć (np. kobylnicy, kowale, sokolnicy itp.) lub ogólną nazwą *ministeriales* (Modzelewski 1987, 99).

³⁴³ Literatura związana z tą problematyką jest niezwykle obszerna. Wśród głównych opracowań warto wymienić: Grodecki 1912; 1913; Kolańczyk 1950; Tymieniecki 1956; Buczek 1956a; 1956b; 1957a; 1957b; 1958; 1977; Lalik 1967; Modzelewski 1961; 1973; 1987; 2000; Łowmiański 1985.

³⁴⁴ Organizacja służebna nie jest znana na Pomorzu zachodnim i gdańskim, na ziemi lubuskiej i chełmińskiej (Modzelewski 1987, 102).

Geneza, zakres i upadek organizacji służebnej, jak również kondycja prawno-społeczna i ekonomiczna służebników, były szeroko dyskutowane w literaturze przedmiotu mediewistycznej. Główna oś dyskusji historyków toczyła się wokół charakteru ośrodków, z którymi związane były wsie służebne. W realiach państwa wczesnośredniowiecznego mogły to być grody lub książęce dwory–stacje. Tzw. teorię dworską sformułował R. Grodecki (1912; 1913), a rozwinął ją w szeregu prac K. Buczek (m.in. 1958; 1977). W opozycji do tych poglądów stanęła większa część środowiska mediewistów preferujących hipotezę F. Piekosińskiego (1896) i K. Potkańskiego (1922), którzy wiąźali osady służebne z grodami. Teorię grodową poparł m.in. A. Gieysztor (1954) i jego uczeń K. Modzelewski, który stał się głównym adwersarzem hipotez K. Buczka. Dyskusja na temat genezy i funkcjonowania organizacji gospodarczej państwa piastowskiego pomiędzy obu badaczami przeszła do historii dyscypliny. K. Modzelewski rozwinął i najszerzej opisał organizację gospodarczą państwa piastowskiego oraz sytuację prawną chłopów, w tym ludności służebnej. Łączył on ludność służebną z organizacją grodową. Z tego typu ośrodkami służebnicy mieli być związani funkcyjnie i organizacyjnie. Podlegali bezpośrednio zarządcy grodowemu/kasztelanowi, a swoje wyroby dostarczali do grodów, spełniających rolę składnic danin i ośrodków zarządu gospodarczego. Zgromadzone dobra były stąd redystrybuowane według dalszych potrzeb aparatu władzy. Dla zachowania płynności organizacji gospodarczej skupionej wokół grodu, w którym składano daniny, maksymalna odległość dla podległych osad nie powinna przekraczać 30 km (Buczek 1958, 99; Modzelewski 2000). Podstawę utrzymania ludności służebnej stanowiła dziedzicznie przekazywana ziemia rolna. Jej użytkownicy byli zwolnieni z części danin i ciężarów składanych przez pozostałą ludność wieśniaczą³⁴⁵. Niekiedy książęcy *ministeriales* zajmowali najbardziej urodzajne ziemie uprawne (por. Danielewski 2016a, 237–238). Kwalifikacje jakie posiadali służebnicy i przekazywanie ich kolejnym pokoleniom były dla władzy na tyle wartościowe, że dbali w szczególności o tę kategorię poddanych, m.in. obejmując ich wzmożoną ochroną prawną. Kosztem było jednak ograniczenie wychodźstwa służebników i przypisanie ich miejsca oraz wykonywanych tam obowiązków (Modzelewski 1987, 103).

K. Modzelewski określił liczbę osad o nazwach odsłużebnych na około 450 (Modzelewski 1987, 101–102), zaś H. Łowmiański przyjął, że mogło ich być około 600 (Łowmiański 1985, I, 517). Miejscowości te wzięły nazwy od świadczeń i posług, do których byli zobowiązani ich mieszkańcy. Przy czym nie było to regułą i przyjmuje się, że dotyczyło

³⁴⁵ Więcej na temat tych danin oraz ciężarów prawa książęcego: Modzelewski 1987

maksymalnie 1/3 spośród wszystkich osad zamieszkiwanych przez specjalistów jednej kategorii ujętych w ramach systemu służebnego. K. Modzelewski przypuszczał, że łączna liczba chłopów zorganizowanych w ramach tego typu organizacji gospodarczej w czasach pierwszych Piastów dotyczyła kilkunastu tysięcy rodzin (Modzelewski 1973a, 3–4; 1987, 101–102; 2000, 198). K. Buczek dla 1. połowy XII w. szacował tę liczbę na około 50 tysięcy głów (Buczek 1958, 374), zaś Henryk Łowmiański na około 42 tys. służebników (Łowmiański 1985, I, 518, przypis 1251).

Na podstawie analizy źródeł pisanych K. Buczek wydzielił cztery rodzaje osad służebnych³⁴⁶. Pierwsza kategoria to osady z nazwami służebnymi, które zasiedlone były najpewniej przez poddanych należących do jednej grupy „zawodowej” (np. Łagiewniki, Skotniki, Woźniki). Do drugiej kategorii zaliczył osady zamieszkane przez ludność o podobnym profilu, ale o nazwach patronimicznych, dzierżawczych lub topograficznych. W trzeciej kategorii znalazły się wsie o nazwach niesłużebnych, zamieszkałe przez poddanych różnych kategorii zawodowych. Ostatnią grupę stanowiły niewielkie osady i poszczególne żrebia zamieszkałe przez jednego lub dwóch służebników, zazwyczaj połączonych więzami rodzinnymi. Najstarszymi osadami miałyby być te o nazwach służebnych (Buczek 1977, 360–361; 366–367).

W literaturze przedmiotu próbowano również dokonać klasyfikacji osad służebnych ze względu na rodzaj powinności, do których wykonywania byli zobowiązani ich mieszkańcy. K. Buczek podzielił służebników na sześć grup, w ramach których wydzielił 63 kategorie służebników. Wyszczególnił służbę dworską, do której zakwalifikował 13 kategorii służebników, służbę łowiecką z 10 kategoriami, służbę hodowlaną z 4 kategoriami, służbę przemysłową z 30 kategoriami oraz służbę winiarską, rybacką i bartniczą, do której włączył 8 kategorii służebników (Buczek 1958). Swoją podział zaproponował również K. Modzelewski, wyróżniając blisko 40 kategorii ludności służebnej w ramach służb rzemieślniczych, gospodarstwa wiejskiego, łowieckiej, dworskiej, grupy obejmującej bartodziejów, winiarzy i rybitwów, a także specjalnej służby komorników zajmujących się niższymi czynnościami administracyjnymi (Modzelewski 1987, 99–106). Większą liczbę kategorii służebników zaproponowała Iwona Nobis (2013). Rozwinęła ona podział K. Buczka wyróżniając dodatkowo kategorię służby kościelnej oraz wydzielając grupę pozostałych służebników. W ramach tych grup wskazała 97 kategorii książeńcych

³⁴⁶ Na temat nazw służebnych w badaniach językoznawców: Smoczyński 1972; Rymut 1975; Nobis 2013; o wykorzystaniu toponomastyki w badaniach nad historią osadnictwa por. ostatnio: Kowalczyk-Heyman 2021.

ministeriałów (Nobis 2013; por. uwagi krytyczne dotyczące tej klasyfikacji: Kowalczyk-Heyman 2014; Danielewski 2016b).

Podział zaproponowany przez K. Buczkę został przyjęty w środowisku mediewistów, jednak wciąż trwa polemika na temat pogrupowanie danych służebników w ramach poszczególnych kategorii. Trwają również dyskusje nad rozszerzeniem liczby kategorii służebników i włączeniem dotychczas niezakwalifikowanych do tej grupy specjalności (por. np. Hadomik 2011; Nobis 2013; Danielewski 2016b; Sosnowski, Witczak 2016).

Na obszarze kasztelanii ostrowskiej daje się zidentyfikować 14 nazw miejscowości, należących do grupy osad służebnych, lub związanych z takowymi w literaturze przedmiotu³⁴⁷. Genezę 11 osad z dużym prawdopodobieństwem można łączyć z tego typu osadnictwem, zaś dla 3 ten związek jest niepewny. Pod względem semantycznym nazwy dają się zaklasyfikować do wszystkich kategorii powinności służebnych wydzielonych przez K. Buczkę.

Dziewięć miejscowości, których nazwa wskazuje na służebną genezę, przetrwało do czasów obecnych. Dla jednej miejscowości dysponujemy stosunkowo późną atestacją (początek XV w.), gdzie podano dwie nazwy, z których druga (zanikła) jest nazwą służebną (*villa Losiniec alias Psari*). Ostatnie cztery toponimy znane są z XIII-wiecznych dokumentów. Zaginioną wieś *Konarske*, którą lokalizuje się na tym obszarze, książę Przemysław I przekazał w 1253 r. kapitule gnieźnieńskiej (KDW I, nr 320). Trzy następne, o nazwach: *Iastrabnycze*, *Kobylnicze* i *Skotnicze*, wymieniono w przywileju lokacyjnym Kłocka wydanym w 1255/1265 r. (KDW I, nr 330). Dobra te określone zostały mianem *sors*, czyli były to najpewniej niewielkie żreby. Jako własność księcia zostały włączone do lokowanego miasta, jednak władze miejskie musiały z nich płacić dziesięciny przysługujące kościołowi św. Jerzego w Gnieźnie, którego genezy upatruje się w kaplicy pałacowej. Wydaje się, że ze względu na specyfikę nazw oraz ich przynależność do władcy, wszystkie te majątki można łączyć z ludnością służebną.

Dwa toponimy należy zaliczyć do kategorii służebności dworskich. Należą do nich istniejące do dziś wsie o identycznej nazwie Łagiewniki. Wczesnośredniowieczną metrykę poświadczoną mają Łagiewniki Kościelne, gm. Kiszkowo, które po raz pierwszy wymieniono

³⁴⁷ Nie rozpatruję w tym miejscu zasadności propozycji S. Kozierowskiego (1921, 446–447), łączącej genezę nazwy wsi Latalice z osadą służebną zamieszkałą przez domniemanych *latalów* – książęcych posłańców-gońców, z której badacz ów wycofał się w kolejnej publikacji (Kozierowski 1924, 25, 34). Z osadnictwem służebnym nie łączę również osady Wilkowyje (ob. Wilkowyja) pod Kłockiem, którą S. Kozierowski łączył z osadnictwem służebnym, dopatrując się w jej nazwie świadectwa istnienia służebników odpowiadających za wabienie wilków (Kozierowski 1924).

w dokumencie z 1284 r. (KDW I, nr 532). Kolejne Łagiewniki, położone w gm. Pobiedziska, po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawiają się dopiero w 1400 r. (*Wielkopolskie rotysądowe*, I nr 452). Nazwy tego typu występują stosunkowo często wśród osad służebnych. I. Nobis wymienia ich 39 dla dwóch zbliżonych toponimów: *Łagiewnicy* – 2; *Łagiewniki* – 37 (Nobis 2013, 134). Zamieszkiwać je mieli służebnicy trudniący się ważeniem piwa i syceniem miodu na potrzeby dworu książęcego. Nazwa *łagiewnicy* (łac. *lagenarii*) urobiona została od nazwy pojemników – drewnianych łagwi (beczek, baryłek do napojów), w których przechowywano wytwarzane przez nich napoje. W literaturze przedmiotu długo panowało przekonanie, że łagiewnicy wytwarzali same łagwie, czyli zaliczano ich do grupy rzemieślników tożsamyh z bednarzami. Jednak szczegółowe badania problematyki przeprowadzone przez K. Buczkę sprawiły, że łagiewników uznano za słodowników, tzn. piwowarów i miodosytników. Towarzyszyli oni panującemu w podróży, a podczas transportu napojów przysługiwało im prawo stacji i podwodu (Buczek 1956; 1958, 26–27; Nobis 2013, 142–143). Obie miejscowości znane z terenów kasztelanii leżą w odległości około 10 km od grodu na Ostrowie Lednickim: Łagiewniki w kierunku zachodnim, a Łagiewniki Kościelne na północ-północny zachód. W ich pobliżu K. Hładyłowicz rekonstruuje spore połacie leśne występujące jeszcze w XIV w. (Hładyłowicz 1932, mapa), które mogły stanowić zaplecze np. dla pozyskiwania miodu.

Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Łagiewnik, gm. Pobiedziska (stan. nr 11, 13, 15, 18, 21, 24 oraz 6 i 8 ze schyłku tego okresu) wskazują na intensywne użytkowanie tego obszaru od połowy X w. po połowę XIII w. (por. Górecki 2001a, 100). Również zasiedlenie okolic Łagiewnik Kościelnych było wyraźne, na co wskazują zarejestrowane na tym terenie stanowiska archeologiczne (stan. nr 5, 10, 12, 17, 21, 26) (por. Górecki 2001a, 100).

Ze służbą łowiecką, stanowiącą kolejną kategorię ludności służebnej, na obszarze kasztelanii ostrowskiej łączyć można dwa toponimy. Pierwszym są wspomniane w dokumencie lokacyjnym Kłęcka z 1255/1265 r. *Iastrabnyce* (KDW I, nr 330). Byłyby one zamieszkane przez jastrzębników, których zadaniem było układanie i dozór ptaków myśliwskich na potrzeby dworu książęcego. O dużej popularności polowań z ptakami wśród panujących świadczy fakt istnienia kilku miejscowości o nazwach Sokolniki w pobliżu głównych grodów środkowej Wielkopolski (Buczek 1958, 38–41; Modzelewski 2000, 201, mapa; Nobis 2013, 149).

Kolejnej osady służebnej można się doszukiwać w pierwotnym toponimie miejscowości noszącej nazwę Łosiniec³⁴⁸. W sporach pomiędzy kanonikiem gnieźnieńskim Mikołajem Lubańskim i Stanisławem, plebanem z Popowa z roku 1426 r. określona została ona jako *villa Lossiniec alias Psari* (Korytkowski 1883, 479; Kozierowski 1914, 157; 1924, 25). Nazwa *Psari* pada tutaj dwukrotnie i nie pojawia się już więcej w źródłach w odniesieniu do tej lokalizacji. Wydaje się jednak, że jest to wystarczająca podstawa dla dopuszczenia możliwości upatrywania w Łosińcu pierwotnych Psar. Toponim Psary to najliczniej spotykana nazwa związana ze służbą łowiecką. I. Nobis wymienia 27 jej przykładów (2013, 69–82, 133). Osady te zamieszkiwała ludność zwana *psarzami* lub *psiarzami*. Do ich zadań należało sprawowanie pieczy nad psiarnią monarchy, chów i tresura psów myśliwskich, a także udział wraz z ogarami w polowaniach organizowanych dla dworu monarszego. Jeśli psiarze towarzyszyli panującemu podczas podróży, wówczas przysługiwało im prawo stacji, a okoliczna ludność była zobowiązana do dostarczenia karmy dla psów (Buczek 1958, 41–42; Modzelewski 2000, 32, 205; Nobis 2013, 150–151). Przyjmuje się, że tego typu osady służebne powinny mieścić się w okolicach lesistych (Buczek 1958; Nobis 2013). Psary/Łosiniec znajdują się właśnie na takim obszarze, w północno zachodniej części kasztelanii ostrowskiej, na skraju dużych połaci leśnych: Puszczy Zielonki oraz dawnej Puszczy Gola. Na obszarze tym zarejestrowano tylko nieliczne stanowiska archeologiczne. Do fazy E wczesnego średniowiecza zaliczono jedynie dwa ślady osadnicze na terenie obecnej wsi. Wydaje się, że tak mała liczba znalezisk jest wynikiem dużych trudności w namierzeniu stanowisk archeologicznych na mocno zalesionych obszarach. Te odkryte świadczą jednak o penetracji osadniczej w okresie wczesnego średniowiecza (por. mapa).

Do służebności związanych z hodowlą być może zaliczyć należy cztery nazwy miejscowe z terenów kasztelanii. Jedyną miejscowością, która przetrwała do współczesności są Świniary, leżące na północny wschód od Kłecka. Trzy kolejne znane są jedynie z dyplomów średniowiecznych. *Skothniczei Kobylnicze* to nazwy źrebów wymienione w przywileju lokacyjnym Kłecka (KDW I, nr 330). Ostatnia miejscowość, której włączanie do grupy osad służebnych pozostaje niepewne, to *Konarske* przekazane w 1253 r. kapitule gnieźnieńskiej przez księcia Przemysła I, które być może znajdowały się także w okolicy Kłecka (KDW I, nr 320).

Mieszkańcy osad *Kobylnicze* i *Konarske* mogli należeć do służebników zajmujących się stadami koni. W okresie funkcjonowania prawa książęcego były to najcenniejsze

³⁴⁸ Na temat próby wyjaśnienia genezy nazwy Łosiniec por. Kozierowski 1914, 157;

zwierzęta hodowlane, o które dbano w szczególny sposób. W świetle *Kroniki polskiej* Anonima zw. Gallem konie służyły jako wierzchowce do podróżowania, walki, ale także manifestowania pozycji właściciela. Najlepsze okazy były wykorzystywane przez księcia, jego dwór, administrację i wojsko. Konie być może wykorzystywano również do transportu lub prac gospodarskich (Bogacki 2007, 78–79; Gapski 2014, 140–141; Danielewski 2015).

Kobylnicze były najpewniej zamieszkane przez kobylników trudniących się wypasem i dozowaniem książęcych stad koni. Zwierzęta te w okresie letnim wypasane były na wyznaczonych łąkach, natomiast w okresie zimowym być może przetrzymywano je na terenie osad (Buczek 1958, 30–31, 52; Nobis 2013, 153–154; Danielewski 2015). Na najbliższych terenach miasta lokacyjnego Kłęcka, gdzie mieścić się miał żreb *Kobylnicze*, znajdują się liczne przestrzenie otwarte i występuje obfitość wody. Być może zwierzęta wypasano na nadjeziornych błoniach oraz żyznych terasach w obrębie doliny Małej Wełny. Biorąc pod uwagę, że *Kobylnicze* były tylko żrebem, stadnina znajdująca się pod opieką jego mieszkańców najpewniej nie była zbyt liczna.

Problematyka dotycząca osad o nazwie *Konarske* jest bardziej złożona. Nie zostało jednoznacznie przyjęte ich włączenie do grupy osad służebnych. Dopuszczalny jest związek mieszkańców wsi o toponimach *Konarskie* z notowanym od XIV w. urzędem (Panów) *konarskich*, którzy zarządzali stajniami monarszymi. Biorąc pod uwagę wczesną atestację wsi *Konarske* (1253 r.) z pewną dozą niepewności przyjąć można jej związek z organizacją służebną. Przy tym założeniu ludność zamieszkującą tego typu osady w starszej literaturze zaliczano do kategorii służby dworskiej (przypis), zaś w nowszej do kategorii służby hodowlanej (Nobis 2013). Przypisuje im się zadania obejmujące wychów i wypas rumaków. Być może ludność ta zajmowała się również opieką nad wierzchowcami przeznaczonymi dla celów wojskowych. Pewna lokalizacja osady *Konarske* jest nieznana. Wydaje się jednak, że mogła się znajdować w pobliżu rynny Małej Wełny, której nadrzeczne łąki zapewniały odpowiednie warunki do hodowli koni (Kaczmarczyk 1949, 18–20; Tymieniecki 1956, 398–399; Buczek 1958, 29–33, 54; Nobis 2013, 47, 154; Danielewski 2015).

Kolejną osadą służebną na omawianym obszarze jest żreb *Skothnicze*, który najpewniej zamieszkały był przez służebnych skotników. Ich zadaniem była hodowla i dogłądanie książęcego bydła rogatego, tj. skotu. Wypasali oni zwierzęta na pastwiskach, ale również magazynowali paszę na okres zimowy. Ponadto najpewniej zobowiązani byli do danin w postaci produktów hodowli, w tym przypadku serów. Podobnie jak w przypadku pobliskiej osady kobylników, skotnicy wypasali stada bydła najpewniej na okolicznych

łąkach i pastwiskach położonych w pobliżu jeziora Kłęckiego i przy Małej Welnie (Buczek 1958, 53–54; SSS V, 1975, 232–233; Nobis 2013, 156).

Ostatnią wsią służebną zaliczaną do kategorii hodowlanych są Świniary (gm. Kłęcko), położone pierwotnie na zachodnim brzegu Jeziora Kłęckiego. Zamieszkiwali ją świniarze, którzy zajmowali się hodowlą nierogacizny, czyli narzazu. Świnie wypasano w lasach dębowych lub bukowych, gdzie żywiły się żołędziami i bukwiami (Buczek 1958, 55; Modzelewski 2000, 81, 159; SSS V, 594; Nobis 2013, 157). Wiele wskazuje, że warunki w okolicy Świniar były optymalne dla tego typu hodowli leśnej. Jeszcze w początkach XVIII w. wieś otoczona była od południa i zachodu połaciami lasów, a bliskość jeziora zapewniała dostateczną ilość wody³⁴⁹. Na obszarze tym zarejestrowano ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego wiążanego z fazą E (por. mapa).

W pobliżu Świniar w czasach historycznych znajdowała się miejscowość Świniarki. Wydaje się, że nie mają one metryki średniowiecznej i najpewniej powstały w XVII lub początku XVIII w. jako folwark właścicieli pobliskich Świniar. W XIX w. obie te lokacje zostały połączone i obecnie wciąż stanowią jedną miejscowość (por. Strzałko 2013, 468–470).

Kolejne cztery wsie znane z terenów kasztelanii ostrowskiej należałoby przypisać do kategorii służby przemysłowej. Wszystkie one przetrwały do czasów obecnych i każda reprezentuje inny rodzaj usług. Do pewnych toponimów służebnych należą Sanniki (gm. Kostrzyn), Złotniczki (gm. Pobiedziska) i Bednary (gm. Pobiedziska). Natomiast dyskusyjne pozostaje włączenie do tej grupy wsi Kowalskie (gm. Pobiedziska).

Najwcześniej w źródłach pisanych poświadczono są Sanniki (gm. Kostrzyn), które jako *Sannici* wymieniono w 1218 r. (KDW I, nr 104). Przyjmuje się, że osady takie zamieszkiwane były przez sanników. Sporządzali oni sanie, które użytkowano jako środek lokomocji (w materiale archeologicznym do tej pory rejestrowano tylko fragmenty sanek: płozy oraz elementy drewniane – literatura). Sanniki położone są na południowym skraju kasztelanii ostrowskiej, wśród dużych kompleksów leśnych, w których najpewniej pozyskiwali drewno na potrzeby wytwarzania sań (Kozierowski 1931, 20–21; Buczek 1958, 61; Nobis 2013, 91, 167–168). Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na tym terenie zarejestrowano jedynie na stanowisku nr 2 (por. Górecki 2001a, 97).

Kolejnym śladem osadnictwa służebnego na terenie kasztelanii ostrowskiej jest wieś Złotniczki, dawniej zwana Złotnikami. Pierwszy raz w źródłach pisanych pojawia się w 1308

³⁴⁹ Por. mapa Urmesstischblatt z 1830 r., arkusz 3370 (1789) Kletzko, Staatsarchiv Berlin.

r. w formie *de Slocznicz* (KDW II, nr 915). Złotniczek/Złotniki znajdują się około 10 km na wschód od Ostrowa Lednickiego. Przyjmuje się, że tego typu osady zamieszkiwane były przez rzemieślników wytwarzających ozdoby i kosztowności z metali szlachetnych, w tym ze złota i srebra. Jako że był to surowiec kosztowny, który wymagał bacznej ochrony, złotnicy wykonywali swoją służbę na dworach książęcych, pracując pod nadzorem wykwalifikowanych mistrzów (Buczek 1958, 62; Modzelewski 2000, 198–200; Górecki 2001a, 101; Nobis 2013, 171–172). Funkcjonowanie na omawianym obszarze osadnictwa poświadczają stanowiska archeologiczne datowane na okres wczesnego średniowiecza (stan. nr 2, 3, 4, 6, 21) lub wręcz tworzenia się państwa Piastów (stan. nr 5, 10, 12 i 272) (por. Górecki 2001a, 99–100).

Odkrycie śladów pracowni złotniczej na zachodnim brzegu jeziora Lednica, tuż przy wczesnośredniowiecznym moście łączącym ląd z grodem na Ostrowie Lednickim³⁵⁰, skłoniło J. Góreckiego do wysunięcia przypuszczenia o funkcjonowaniu w tym miejscu osady o nazwie Złotniki (Górecki 2001a, 101–102, ryc. 72). Wydaje się jednak, że hipoteza ta jest zbyt daleko idąca przy tak nikłej podstawie. W grodzie lednickim lub na jego bezpośrednim zapleczu osadniczym funkcjonowały liczne osady, w których działały różnego rodzaju warsztaty produkcyjne, m.in. garncarskie (por. Pawlicka-Nowakowa 1977). Można przypuszczać, że ludność w nich zamieszkująca należała do kategorii ludności służebnej, jednak fakt ten nie zawsze manifestował się właściwą nazwą miejscową. Biorąc pod uwagę przyjęte w literaturze stwierdzenie, że warsztaty złotnicze lokowano w miejscach pozostających pod bezpośrednim nadzorem władzy, być może odkryte pozostałości są relikdami takiej właśnie pracowni, w której ozdoby wytwarzali służebnicy z nieodległych Złotniczek/Złotników (por. Buczek 1958, 62).

Osadą na obszarze ostrowskim zaliczaną do kategorii przemysłowych są również Bednary, które pojawiają się w źródłach dopiero w 1411 r. jako *Bednari* (Kozierowski 1921, 16). Zamieszkiwać w nich mieliby bednarze, wcześniej być może zwani *spqdownnikami*. Służebnicy ci trudnili się wytwarzaniem beczek i innych naczyń drewnianych (Buczek 1936, 248–251; Górecki 2001a, 97–102; Nobis 2013, 111, 158–159). Topograficznie Bednary znajdują się na zachodnich granicach kasztelanii, w bezpośrednim sąsiedztwie wschodnich rubieży Puszczy Zielonki. Lasy te zapewne były niewyczerpanym źródłem drewna potrzebnego do wytwarzania pojemników. Wczesne osadnictwo na tym terenie poświadczane

³⁵⁰ W czasach historycznych znajdowała się tutaj wieś Latalice. Obecnie wskazana lokalizacja jest częścią wsi Rybitwy, a nazwa Latalice została przeniesiona na dawną wieś olęderską Latalice Hollendry i folwark Adamowo.

jest stanowiskami archeologicznymi datowanymi od połowy IX w. po połowę X w. (stan. nr 7) oraz od połowy X w. po połowę XI w. (stan. nr 1 i 2) (por. Górecki 2001a, 98).

Około 2 km na północny wschód od Bednar znajduje się wieś Łagiewniki. Tak bliskie położenie obu osad mogłoby wskazywać na możliwą współpracę pomiędzy służebnikami wytwarzającymi naczynia drewniane i tymi, którzy je wykorzystywali przy syceńiu miodu lub ważeniu piwa. Jest to jednak jedynie kuszące przypuszczenie, na którego poparcie brak dowodów, gdyż w innych przypadkach osady takie nie są umiejscowione parami (por. Modzelewski 2000, mapa).

W południowo-zachodniej części kasztelanii znajduje się miejscowość Kowalskie, gm. Pobiedziska³⁵¹, które być może również należy łączyć z osadnictwem służebnym. Wymieniono je w dyplomie z 1340 r. pod mianem *Kowalske* (KDW II, nr 1196). O dużym znaczeniu kowalstwa i znacznym jego rozpowszechnieniu w okresie wczesnego średniowiecza świadczy pospolite wykorzystywanie przedmiotów użytku codziennego oraz uzbrojenia wykonanych z żelaza, a także liczne osady o nazwach: *Kowale*, *Kowala*, *Kowary*. Badacze zajmujący się tematyką osadnictwa służebnego nie wymieniają miana *Kowalskie* w swoich opracowaniach (Buczek 1958; Nobis 2013). Wydaje się jednak, że rdzeń nazwy oraz końcówka fleksyjna (tożsama z występującą w nazwie *Konarskie*) pozwalają na przypuszczalne umieszczenie jej wśród osad służebnych. Kowalskie byłoby zamieszkane przez kowali. Swoje powinności wobec władcy wypełniali oni wytwarzając różnego rodzaju proste uzbrojenie (być może topory, groty włóczni lub strzał³⁵²), oporządzenie jeździeckie, narzędzia rzemieślnicze i rolnicze, przybory gospodarskie oraz inne wyroby niezbędne dla funkcjonowania ówczesnego społeczeństwa (Buczek 1958; Bogacki 2007, 76–77; Nobis 2013, 163). Osadnictwo wczesnośredniowieczne na tym obszarze poświadczane jest pięcioma stanowiskami datowanymi na okres od połowy XI po połowę XIV w. (stan. nr 4, 6, 7, 8, 12) (por. Górecki 2001a, 97–101).

W literaturze przedmiotu podniesiono kwestię zaliczenia miejscowości o nazwie Dzieściarki do grupy osad służebnych z kategorii służby przemysłowej. Jej mieszkańcy

³⁵¹ J. Leśny dopatrywał się istnienia dwóch osad o nazwie Kowalskie w okolicy Pobiedzisk. Pierwszą łączył z wsią istniejącą do czasów obecnych, zaś drugą, która miała być znana jedynie ze źródeł pisanych, umieścił na południowym brzegu jeziora Biezdrucho. Powołał się przy tym na opracowanie S. Kozierowskiego, jednak badacz ten we wskazanym dziele nie wspomina o istnieniu dwóch wsi o nazwie Kowalskie. Propozycję J. Leśnego przyjął J. Górecki, który na podstawie znalezisk archeologicznych dopuszczał położenie domniemanej wsi Kowalskie nad Główną, na wysokości obecnej miejscowości Głównienka. Wydaje się, że na obecnym etapie badań doszukiwanie się dwóch miejscowości o nazwie Kowalskie w okolicy Pobiedzisk jest błędne (Leśny 1976, 22; Górecki 2001, 98–101; por. Kozierowski 1934, 95).

³⁵² Przyjmuje się, że groty włóczni, strzał i beltów wykonywali także inni służebnicy: grotnicy (Buczek 1958; Bogacki 2007, 76–77; Nobis 2013, 163).

mieliby zajmować się pozyskiwaniem dziegiu³⁵³ (Leśny 1976, 22). W źródłach pisanych po raz pierwszy miejscowość pojawia się jako *Czczmarovycze* w dokumencie z 1378 r. (KDW III, nr 1754). Jej atestacja jest więc stosunkowo późna, a nazwa zniekształcona. W opracowaniach osadnictwa służebnego próżno szukać podobnego toponimu. J. Leśny wskazał na możliwość włączenia Dziećmiarek do osad służebnych, jednak zaznaczył, że kwestia ta pozostaje problematyczna i dyskusyjna (Leśny 1976, 22). Za nim miejscowość do grupy osad służebnych wliczył J. Górecki, który na podstawie znalezisk archeologicznych wskazał potencjalną lokalizację osady we wczesnym średniowieczu (Dziećmiarki, stan. nr 8 i 13) (Górecki 2001a, 98–101). Lokalizacja Dziećmiarek na rubieży znaczniejszego kompleksu leśnego nie wyklucza możliwości wytwarzania w niej dziegiu. Wydaje się jednak, że wobec późnego pojawienia się nazwy w źródłach pisanych i braku analogicznych miejscowości w materiale toponomastycznym³⁵⁴ łączonym z osadnictwem służebnym, kwestię włączenia Dziećmiarek do omawianej kategorii osad należy potraktować z daleko idącą ostrożnością.

Ostatnią miejscowością, którą należy łączyć z osadnictwem służebnym są Rybitwy (gm. Łubowo). Osady tego typu K. Buczek zaliczył do kategorii obejmującej służbę winiarską, rybacką i bartniczą. Nazwa po raz pierwszy pojawia się jako *Ribithwi circa lacum Lednycza* w 1471 r. (*Matricularum Regni Poloniae* I, nr 681). Mimo tak późnego poświadczenia źródłowego, zarówno toponim, jak i lokalizacja miejscowości, pozwalają na pewne włączenie jej do grupy osad służebnych. Zalicza się je wręcz do najstarszych nazw w typie służebnym, w odróżnieniu od późniejszych toponimów w typie *Rybaki*. Osadę *Ribithwi* zamieszkiwali rybitwi/rybacy (*piscatores*), których zadaniem było zaopatrzenie dworu monarszego w ryby. Mieli oni prawo łowić we wszystkich wodach, poza wyłączonymi specjalnymi immunitetami i przekazanymi drogą nadań przez monarchę w ręce świeckie lub kościelne. Przyjmuje się, że wskazani *ministeriales* byli wykonawcami książęcego regale wodnego w odniesieniu do rybołówstwa, a przy tym być może również jego stróżami (Buczek, 1958, 75–79; Górecki 2001a, 97–102; Danielewski 2011; Nobis 2013, 178–180). Osada Rybitwy leży na zachodnim brzegu jeziora Lednica, w pobliżu Ostrowa

³⁵³ Według K. Modzelewskiego ludność zajmującą się pozyskiwaniem smoły, dziegiu i węgla drzewnego zwano najpewniej poprażnikami (Modzelewski 1987, 120).

³⁵⁴ Nazwy zawierające tożsamy rdzeń występują w różnych regionach Polski: np. Dziećmierowo pod Poznaniem, Dziećmorowice pod Wałbrzychem, Dziećmiarowice pod Szprotawą. Kwestia ich chronologii i ewentualnego łączenia przynajmniej części z organizacją służebną wymagałaby dalszych badań wykraczających poza ramy niniejszej pracy.

Lednickiego, gdzie najpewniej służebnicy dostarczali efekty swoich połowów³⁵⁵. Na obszarze tym zarejestrowano liczne stanowiska wczesnośredniowieczne. Z dawnymi Rybitwami można zapewne łączyć stanowiska (nr 10, 11) datowane na okres od początków IX w. po połowę XIII w. (por. mapa nr 3).

Wyżej wymienione osady rozsięte są na całym obszarze kasztelanii ostrowskiej. Przyjmując hipotezę K. Modzelewskiego, że osady o nazwach pochodzących od wykonywanych świadczeń dotyczą jedynie około 1/3 osad służebnych, należałoby się spodziewać, że pierwotnie wsi zamieszkałych przez książęcych ministeriałów mogło być w regionie nawet około 30. Z bezpośrednią obsługą grodu na Ostrowie Lednickim Z. Kurnatowska i S. Kurnatowski łączyli osady w Rybitwach, Złotniczkach/Złotnikach, Łagiewnikach i Bednarach (Kurnatowska, Kurnatowski 1991, 39). J. Górecki liczbę tę rozszerzył o Łagiewniki Kościelne, Kowalskie, Sanniki, Owieczki (leżące po wschodniej stronie Małej Węży, czyli w kasztelanii gnieźnieńskiej), Dziećmiarki, a także odrzucone przeze mnie Kowalskie nad jeziorem Biezdrurowskim oraz Złotniki znad jeziora Lednica. Dopuszczał również przynajmniej częściową podległość pod ośrodek lednicki Sokolników (leżących pod Kostrzynem w kasztelanii poznańskiej) i Woźnik (w kasztelanii gnieźnieńskiej) (Górecki 2001a, 97–102). Zaproponowane w niniejszej rozprawie znaczne rozszerzenie granic kasztelanii ostrowskiej zwiększyło liczbę osad służebnych o osady leżące pomiędzy Małą Wężą i Wężą.

³⁵⁵ Na temat znalezisk związanych z rybołówstwem pochodzących z podwodnych badań archeologicznych w jeziorze Lednica: Popek, Mosakowski, Baranowski, Ostrowski, Lewek 2022.

L.p.	Nazwa historyczna	Nazwa współczesna	Najstarsza wzmianka	Źródło	Odległość od Ostrowa Lednickiego
1.	<i>Sannici</i>	Sanniki, gm. Kostrzyn	1218	KDW I, nr 104	12 km
2.	<i>Konarske</i>	miejsowość nie istnieje	1253	KDW I, nr 320	?
3.	<i>Iastrabnycze</i>	miejsowość nie istnieje	1255/1265	KDW I, nr 330	około 12 km
4.	<i>Skothnicze</i>	miejsowość nie istnieje	1255/1265	KDW I, nr 330	około 12 km
5.	<i>Kobylnicze</i>	miejsowość nie istnieje	1255/1265	KDW I, nr 330	około 12 km
6.	<i>Hereditatem nostrorum lagenariorum... contulimus iure hereditario... dictom lagenarios</i>	Łagiewniki Kościelne, gm. Kiszkowo	1284	KDW I, nr 532	10 km
7.	<i>de Slocznicz</i>	Złotniczeki, gm. Pobiedziska	1308	KDW II, nr 915	10 km
8.	<i>Kowalske</i>	Kowalskie, gm. Pobiedziska	1340	KDW II, nr 1196	20 km
9.	<i>Czczmarovycze</i>	Dzieściarki, gm. Klecko	1378	KDW III, nr 1754	7 km
10.	<i>Swinari</i>	Świniary, gm. Klecko	1396	Lekszycki 1887, nr 1028	16 km
11.	<i>Łagewniki</i>	Łagiewniki, gm. Pobiedziska	1400	RWlkp. I, nr 452	10 km
12.	<i>Bednari</i>	Bednary, gm. Pobiedziska	1411	Kozierowski 1921, 16	14 km
13.	<i>Psari</i>	Łosiniec, gm. Skoki	1426	Korytkowski 1883, 479	25 km
14.	<i>Ribithwi</i>	Rybitwy, gm. Łubowo	1471	Matr I, nr 681	1 km

Tabela V. Wsie służebne (w tym domniemane) na terenie kasztelanii ostrowskiej.

1.2 Osadnictwo innoplemienne i obcoetniczne

Osobnego przedstawienia wymagają ślady osadnictwa innoplemiennego i obcoetnicznego³⁵⁶ na terenie kasztelanii ostrowskiej. Problematyka obecności przedstawicieli obcych grup plemiennych lub etnicznych w państwie piastowskim była poruszana wielokrotnie przez językoznawców, historyków i archeologów, a ostatnio głos w dyskusji zabrali także biolodzy³⁵⁷. Duże nadzieje łączy się również z analizami izotopów stabilnych strontu i tlenu, choć metody te dla uzyskania pełnej wiarygodności wymagają dopracowania i rozszerzenia bazy porównawczej (por. np. Szostek, Stepańczak 2009; Błaszczuk 2018; Błaszczuk, Bajka, Bełka, Florek 2018; Bełka, Wrześcińska, Wrześciński 2022). Połączenie różnych metod badawczych daje możliwość pełniejszego poznania społeczeństwa i form jego organizacji we wczesnym średniowieczu. Badania nad osadnictwem obcoetnicznym i innoplemiennym służą przede wszystkim wyjaśnianiu kwestii osadnictwa historycznego. Pomocne są również w rozważaniach nad ustrojem społecznym i wojskowością (por. Nadolski 1956; Kara 1991, 112; Koperski 2010), a czasami również nad wydarzeniami o charakterze politycznym³⁵⁸. Kwestię tę należy rozpatrywać na dwóch płaszczyznach: obecności indywidualnych przedstawicieli "obcych" oraz osadnictwa grupowego. Oba rodzaje migracji zostały udokumentowane na omawianym obszarze.

Obecność pojedynczych przedstawicieli lub niewielkich grup pochodzących z obcych społeczności zazwyczaj dokumentują źródła pisane lub znaleziska archeologiczne. O ile te pierwsze najczęściej informują o migracjach konkretnych członków elit, to drugie mają szerszy wymiar poznawczy i pozwalają określić skalę zjawiska. Pobyt członków obcych społeczności na obszarze kasztelanii ostrowskiej znajduje poświadczenie w znaleziskach archeologicznych z Ostrowa Lednickiego i jego najbliższego zaplecza. Należy się domyślać, że w grodzie będącym jedną z głównych rezydencji władców piastowskich, przebywały liczne postaci wywodzące się z obcych kręgów kulturowych. Ich długotrwały lub stały pobyt jest jednak możliwy do uchwycenia jedynie w nielicznych przypadkach. Rozpatrując

³⁵⁶ Terminu „osadnictwo obcoetniczne” używam zgodnie z zasadami przyjętymi w literaturze przedmiotu. Obejmuje on zarówno ludność o innym pochodzeniu etnicznym (np. bałtyjskim), ale też jest stosowany w stosunku do ludności słowiańskiej m.in. Czechów, Serbów. Zdając sobie sprawę ze zbliżonego dziedzictwa kulturowego, języka, struktur społecznych, wierzeń i rytuałów charakteryzujących Słowian we wczesnym średniowieczu stosuję termin „obcoetniczne” dla celów porządkowych (por. Modrzewska 1984).

³⁵⁷ Podsumowanie starszej dyskusji: Modrzewska 1969; 1984; z nowszych prac Kara 2002; Florek 2006; 2018; Rzetelska-Feleszko 2006; Salamon 2006; Strzelczyk 2006, 22–24; Borysławski 2013; Witas, Płoszaj 2013; Danielewski 2017b; Matla 2020.

³⁵⁸ O obecności Madziarów w Polsce południowo-wschodniej: Florek 2006; 2018. Na temat wcześniejszych śladów wpływów wielkomorawskich na Śląsku: Jaworski 1997; 2013.

kategorie społeczne migrantów, zazwyczaj wymienia się wśród nich członków elit politycznych, wojskowych, a także kupców lub wędrownych rzemieślników. Ich pobytu można się doszukiwać pośrednio i bezpośrednio na podstawie znalezisk o charakterze sepulkralnym lub atrybucji niektórych kategorii znalezisk archeologicznych. Były to jednak często jednostki lub niewielkie grupy ludzi, których nie sposób łączyć z szerszym oddziaływaniem na osadnictwo. Należy przy tym jednak pamiętać, że niekiedy migracja obcych elit politycznych mogła tworzyć korzystne warunki dla szerszych, czasowych przesunięć ludności (por. Matla 2020, 73; Urbańczyk 2012a, 144–152).

O fizycznej obecności w lednickim kompleksie osadniczym przedstawicieli obcych etnicznie elit wczesnego państwa mogą świadczyć pochówki z końca X i początków XI w. odsłonięte na cmentarzysku zlokalizowanym na wschodnim brzegu jeziora Lednica (Dzieskanowice, stan. nr 22). Pochówki, które być może należy uznać za "założycielskie" na tym cmentarzysku, zostały złożone w wyjątkowych na ziemiach polskich grobach komorowych (Wrzesińska, Wrzesiński 2021/2022). Wskazują one na rangę pochowanych osób, którą podkreśla również wyposażenie jednego z pochówków, gdzie zmarłą wyposażono m.in. w srebrny naszyjnik z kaptorgami i zawieszka krzyżowatą (Wrzesiński 2011). O ile wciąż trwa dyskusja dotycząca genezy tego typu konstrukcji grobowych³⁵⁹, to przy określeniu pochodzenia osób w nich pochowanych pomocne mogą być badania stabilnych izotopów strontu. Interpretacja uzyskanych wyników nie jest jednak zgodna. Dariusz Błaszczuk przyjmuje lokalne pochodzenie zmarłych (Błaszczuk 2017, 114, 120–121), z czym nie zgadza się Zdzisław Bełka uznając ich obcych (Bełka, Dopieralska, Królikowska-Ciągło, Ratajczyk, Wadyl 2019, 443).

Poza pojedynczymi przedstawicielami przybyszów, należącymi do elitarnej części społeczeństwa wczesnośredniowiecznego, na obszarze kasztelanii ostrowskiej daje się zidentyfikować również ślady osadnictwa szerszych mas zamiejscowej ludności. Ogólnych informacji o takim procederze dostarczają źródła narracyjne, jednak szczegółowe analizy dotyczące tej tematyki są przygotowywane w oparciu o dane toponomastyczne zachowane do dziś oraz informacje archiwalne, pochodzące ze źródeł pisanych i kartograficznych. W wybranych przypadkach pomocne są również wyniki badań archeologicznych, pozwalające zidentyfikować ślady kultury materialnej innej niż miejscowa.

³⁵⁹ Literatura na ten temat szczególnie w ostatnich latach jest bardzo bogata, apodaję jedynie wybrane pozycje: Gardela 2013; 2016; Janowski 2015; Kara 2016; Müller-Wille 2016; Błaszczuk 2016; 2017; Wadyl 2019b.

W kronikach średniowiecznych odnaleźć można liczne informacje o większych grupach obcych przybywających na ziemię piastowskie. Zazwyczaj wspomina się o uprowadzonych jeńcach, jednak znajdują się również informacje o pokojowych przemieszczeniach, np. w formie posiłkowych oddziałów zbrojnych. Przykłady tego typu zachowań zawarte w kronikach wskazują na różną skalę zjawiska³⁶⁰. Według Thietmara w 1017 r. Mieszko II wtargnął ze swoimi oddziałami do Czech i po dwóch dniach plądrowania kraju powrócił z wielkim tłumem jeńców (Thietmar, lib. VII:59). Ruski dziejopis Nestor wspomina o ośmiuset Rusach, "*których był zabrał do niewoli Bolesław [Chrobry] zwyciężywszy Jarosława*", a Kazimierz Odnowiciel dał prawo powrotu do ojczyzny w 1043 r. w ramach wiana dla swojej małżonki Dobroniegi Marii (Nestor, 60: rok 1043³⁶¹). Herbord wspomina zaś aż o ośmiu tysiącach Pomorzan wraz z kobietami i dziećmi, pojmanych przez Bolesława Krzywoustego. Księżę osadził ich na obrzeżach swojego władztwa celem obrony granic (Herbord, lib. II: 5).

Również mieszkańcy ziem polskich byli zmuszani do przesiedleń. Nestor wspomina, że w 1031 r. *Jarosław [Mądry] i Mścisław zebrali wojów mnogich, poszli na Lachów i zajęli Grody Czerwieńskie znowu, i spustoszyli ziemię lacką, i mnóstwo Lachów przywiedli, i rozdzielili ich. Jarosław osadził swoich nad Rosią, i są do dziś dnia* (Nestor, 58: rok 1031). Kosmas z kolei informuje że mieszkańcy Giecza, którzy poddali się Brzetysławowi w 1038/1039 r.³⁶², zostali pokojowo przeniesieni do Czech i osadzeni w osadzie Hedczany, gdzie mieli się rządzić według praw, które mieli w Polsce (*Kronika Czechów*, lib. II: 2).

Jak wskazują źródła, porywanie jeńców było we wczesnym średniowieczu stałym procederem towarzyszącym wyprawom wojennym. Badacze zajmujący się początkami państwa polskiego wnioskuje wręcz, że jedną z podstaw gospodarki w czasach Mieszka I i Bolesława Chrobrego mógł być handel niewolnikami (Jankowiak 2012; Adamczyk 2015; 2018; Urbańczyk 2015, 118–126). Brańcy byli sprzedawani głównie na rynki arabskie, zarówno na Bliski Wschód, jak i do muzułmańskiej Hiszpanii. Według Ibrahima ibn Jakuba czeska Praga w połowie X w. była największym ośrodkiem handlu niewolnikami w tej części Europy. Procederem tym trudnili się głównie Żydzi (Szuchta 2015, 19), jednak w roli

³⁶⁰ Przywołuję jedynie wybrane zapisy źródłowe dotyczące tej problematyki. Szerzej na ten temat m.in.: Danielewski 2014; 2017; 2020a.

³⁶¹ W *Powieści minionych lat* Nestor chronologię wydarzeń opiera o daty "od stworzenia świata". W przekładzie dzieła autorstwa Franciszka Sielickiego podawane są również rzeczywiste daty roczne. Dla lepszego odbioru będę się posługiwał jedynie datami rzeczywistymi.

³⁶² Data wydarzeń związanych z najazdem Brzetysława na Polskę jest dyskusyjna. Dopuszczalny jest zarówno 1038 r. jak i 1039 r. W pracy będę przywoływał datę 1038/1039 r. Na ten temat m.in. Krzemieńska 1959; Wojciechowski 1998; Labuda 2008; Dróżdż 2009; Bieniak 2010.

pośredników uczestniczyli również m.in. kupcy skandynawscy i warego-ruscy, a także Węgrzy (Florek 2006; 2012).

Pojmaną ludność nie tylko sprzedawano w niewolę dla bieżących zysków, ale głównie wykorzystywano do zagospodarowywania szerokich przestrzeni wczesnego państwa Piastów. Niewolni zorganizowani byli w system setno-dziesiętniczy (*decimi-centumservi*) i podlegali bezpośrednio książęcemu zarządcy zwanemu setnikiem (*centurio*). Ich kondycja społeczna sprawiała, że pozbawieni byli praw, które przysługiwały wolnej ludności wiejskiej, przez co władza mogła nimi dowolnie dysponować. Zazwyczaj sprowadzało się to do osadzenia brańców w centrach gospodarczych, a po ich zagospodarowaniu na nieużytkach lub peryferiach osadniczych i nałożenia świadczeń wyższych niż regulowanych przez wolną ludność (Łowmiański 1960; Modzelewski 1987, 116–119; 2000, 138–140). Zagospodarowywanie majątków władcy było szczególnie istotne po kryzysie demograficznym, który dotknął młode państwo polskie po załamaniu się monarchii w latach 30. XI w. i najeździe Brzetysława w 1038/1039 r. (Danielewski 2014). Niewolni być może stanowili nawet 10% społeczeństwa (Łowmiański 1985, I, 518, przypis 1251). Przyjmuje się, że przetrwałe na terenach piastowskich obce etnonimy w nazwach miejscowych zostały utworzone właśnie w oparciu o pochodzenie lub narodowość przesiedlonych. Przy tym w literaturze zdecydowanie przeważa pogląd o pierwotnym jenieckim charakterze tego typu osad. Ludność tam osiedlona miałaby zostać zagarnięta lub w inny sposób przymuszona do zamieszkania w wybranych przez władzę miejscach. Niekiedy genezę tego typu osad rozpatrywano wraz z problematyką wsi służebnych, w których również upatrywano śladów przymusowego osadnictwa (Wojciechowski 1950, 618)³⁶³.

Na terenie kasztelanii ostrowskiej daje się odnaleźć informacje toponomastyczne o dziewięciu miejscowościach, których nazwy zostały lub potencjalnie mogły zostać urobione od plemion albo ludów. Prawdopodobieństwo takie w kilku przypadkach jest jednak wątpliwe. Topograficznie miejscowości rozsiane są na całym obszarze kasztelanii, zarówno w centrum regionu, jak i na jego rubieżach. Ponadto istnieją przesłanki archeologiczne wskazujące na przebywanie na tym obszarze grup ludności reprezentujących odmienne od lokalnych tradycje. Są one szczególnie widoczne w obrządku pogrzebowym stosowanym na dwóch cmentarzyskach (Zielonka, stan. nr 4; Pomarzaneki, stan. nr 2) oraz w wyrobach

³⁶³ Hipoteza ta w świetle nowszej literatury przedmiotu jest nie do utrzymania, ponieważ ludność służebna nie była ludnością niewolną (m.in. Buczek 1958; Modzelewski 1987; 2000).

ceramicznych pochodzących z najbliższego zaplecza osadniczego grodu na Ostrowie Lednickim (Rybitwy, stan. nr 12).

Najczęściej występujący na obszarze kasztelanii ostrowskiej toponim urobiony został od nazwy Pomorze. Obecnie występują cztery nazwy miejscowości pochodzące od tego słowa: Pomarzany (d. Pomorzany) i Pomarzanki (d. Pomorzanki) leżące na północny zachód od Kłecka oraz Pomarzanowice (d. Pomorzanowice) i Pomarzanki (d. Pomorzanki) zlokalizowane na północ od Pobiedzisk. Pomarzanki w okolicy Pobiedzisk miały powstać w XIX w. jako folwark właścicieli nieodległych Pomarzanowic (*Słownik geograficzny*, t. 8, 736). Znajduje to potwierdzenie w mapach z końca XVIII i z początków XIX w., gdzie taka jednostka osadnicza nie występuje³⁶⁴. Z tego powodu miejscowość ta nie powinna być brana pod uwagę w dalszych rozważaniach.

Dla pozostałych wsi poświadczona jest średniowieczna metryka. W źródłach najwcześniej wymienione zostały Pomarzany pod Kłeckiem, których nazwę podano w 1256 r. (NMP IX, 135). W 1284 r. należały do kasztelana (czasowo też wojewody) poznańskiego Tomisława z Szamotuł z rodu Nałęczów. Pobliskie Pomarzanki w XV w. były własnością członków rodu herbu Pobóg. Według H. Modrzewskiej obie te miejscowości należy traktować wspólnie, jako jeden punkt osadniczy (Modrzewska 1984, 17). W 1339 r. wymieniono Pomarzanowice pod Pobiedziskami. Pierwotnie włości te należały do monarchy, ale w 1388 r. król Władysław Jagiełło nadał je rycerzowi Ekhardowi z Wałdowa (KDW III, nr 1881).

Nazwy etymologicznie związane z Pomorzem jednoznacznie wskazują na region, z którego ludność została w nich osadzona. Sprowadzanie jeńców z tych obszarów jest poświadczane w kronikach, szczególnie u Anonima zw. Gallem. Wspomina on o *niezliczonych rzeszach jeńców*, których zgromadził Władysław Herman podczas wyprawy odwetowej w 1091 r. oraz o jeńcach i wojownikach pobranych przez Bolesława Krzywoustego podczas walk z Pomorzanami (Gall, lib. II: 2, 15, 28). W przypadku wszystkich wymienionych nazw pierwotnie występujące "o" przeszło w "a", co jest charakterystyczne dla przemian nazw w dialekcie wielkopolskim (Modrzewska 1984, 18). W literaturze przedmiotu pojawiły się hipotezy dopuszczające inną etymologię nazwy Pomorzany. Mogłaby zostać ona urobiona od nazwy osobowej Pomór, Pomorek lub pochodzić od moru–zarazy (Modrzewska 1984, 18–19). Wydaje się jednak,

³⁶⁴ Por. *Special Karte von Südprenssen* Davida von Gilly z końca XVIII wieku (Staatsarchiv Berlin) oraz *Urmesstischblatt* z 1830 roku: arkusze 1860 i 1931 (Staatsarchiv Berlin).

że w przypadku osad na terenie kasztelanii ostrowskiej, dla których poświadczona jest metryka średniowieczna, właściwym jest przyjęcie genezy jenieckiej i planowej akcji osadniczej prowadzonej po wyprawach wojennych na Pomorze.

Teza ta zdaje się znajdować potwierdzenie w wynikach badań archeologicznych. Na terenie kasztelanii ostrowskiej odkryto bowiem dwa cmentarzyska, na których zarejestrowano groby o analogiach pomorskich lub wieleckich (Zielonka, stan. nr 4; Pomarzanki, stan. nr 2). M. Kara uznał je za pozostałości enklawy ludności związanej z zachodnim odłamek Słowian nadbałtyckich³⁶⁵ (Kara 2002).

Pierwsze cmentarzysko (Zielonka, stan. nr 4) odkryto na zachodnich peryferiach kasztelanii ostrowskiej, na terenach o zwartym zalesieniu stanowiącym wschodnią rubież Puszczy Zielonki, rozgraniczającą lednicki region osadniczy od poznańskiego. Stanowisko, mimo że zaliczane jest administracyjnie do gruntów leśnych miejscowości Zielonka, znajduje się na bezpośrednim zapleczu Dąbrówki Kościelnej i należy je łączyć z funkcjonującym w tym miejscu centrum osadniczym. Odkryty na nim kurhan typu Orzeszkowo z czterema szkieletowymi grobami w obudowach kamiennych wykazuje wyraźne analogie do obrządku funeralnego praktykowanego przez ludność z południowo-wschodniej części Pomorza, szczególnie z obszaru drawsko-krajeńskiego. Wyposażenie grobowe pochowanych pozwala określić chronologię stanowiska na fazę D wczesnego średniowiecza. Pierwszy badacz cmentarzyska, Cz. Strzyżewski, stwierdził, że rozmiary oraz konstrukcja kurhanu wskazują, że grupa która praktykowała ów rytuał sepulkralny musiała być stosunkowo liczna i dobrze zorganizowana. Badacz ten wiązał odkryte pochówki z pobytem w okolicy ludności z Pomorza, być może w charakterze jeńców wojennych z okresu walk o tereny nadbałtyckie prowadzonych przez Mieszka I lub Bolesława Chrobrego (Strzyżewski 1990; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 376–377; Kara 2002).

Kolejnym stanowiskiem łączonym z ludnością pomorską jest szkieletowe cmentarzysko w Pomarzankach (Pomarzanki, stan. nr 2). Na przynależność pochowanych na nim zmarłych do nadbałtyckiej strefy kulturowej wskazywać mają umieszczone w charakterze darów grobowych naczynia ceramiczne. Z jednego z grobów pochodzi niewielkie dwustożkowate naczynie należące do grupy Menkendorf. Umieszczanie tego typu ceramicznych pojemników w grobach w opinii M. Kara ma być charakterystyczne wyłącznie

³⁶⁵ Na temat archeologicznych śladów osadnictwa pomorskiego/wieleckiego na terenach piastowskich: Kosiński 1991; Kara 2002.

dla tej strefy kulturowej (Kara 2002, 84–86). Użytkowanie cmentarzyska określa się na fazę D (Rajewski 1937, 37; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 118–119; Kara 2002, 84–86).

Wydaje się, że wskazane powyżej przykłady, wsparte danymi toponomastycznymi, są wystarczające dla udowodnienia tezy o organizowaniu w regionie Ostrowa Lednickiego przez monarchię piastowską osadnictwa grupowego mieszkańców strefy nadbałtyckiej. Można domniemywać, że miało ono najpewniej charakter jeniecki. M. Kara przypuszcza, że przesiedlano głównie ludność wiejską, która zachowywała część tradycyjnych umiejętności i zwyczajów, w tym obrządek i rytuały pogrzebowe, co mogą potwierdzać niemiejskowe cechy pochówków odkrytych na obu wymienionych cmentarzyskach (por. Kara 2002, 88–90; Buko 2021, 238–240).

Kasztelania ostrowska stała się miejscem, gdzie osadzano również ludność obcą etnicznie. Najpewniej od miana jeńców z południa urobione zostały nazwy dwóch miejscowości Czechy. Kronikarze średniowieczni informują o jeńcach uprowadzanych przez Piastów z Czech i Moraw. Thietmar wspomina o *nieprzebranym tłumie jeńców*, których Mieszko II zagarnął podczas wyprawy łupieskiej na Czechy w 1017 r. (Thietmar, lib. VII: 59). O kolejnych, zarówno brańcach, jak i pojmanych wojownikach, wspomina Anonim zw. Gallem (Gall, lib. I: 24; lib. II: 10). W literaturze przedmiotu panuje zgoda, że osady o toponimach *Czechy* mają genezę jeniecką (Łowmiański 1964, 191–192; por. Danielewski 2017a; Matla 2020). Potwierdzeniem tego może być użycie określenia "de Bohemis" o jednoznacznie etnicznym wyrazie (Modrzewska 1984, 40–43).

Miejscowość Czechy, istniejąca do czasów obecnych, znajduje się na wschodnim brzegu Jeziora Gorzuchowskiego. W źródłach historycznych wymieniono je w 1418 r. jako własność szlacheckiego rodu Porajów. Być może to ich dotyczyła wzmianka w dokumencie z 1337 r. gdzie wymieniony został *Paulus de Bohemis* (KDW II, nr 1168; por. Modrzewska 1984, 42). Osadnictwo wczesnośredniowieczne na tym obszarze poświadczone jest przez zespół stanowisk, skupiających się wokół osady na cyplu jeziornym, której chronologię określono od fazy C do E (Czechy, stan. nr 59) (Hensel 1950, 138–139, ryc. 92).

Kolejne *Czechy* znajdowały się w okolicy Popowa Kościelnego i przynależały do tamtejszej parafii. Po raz pierwszy zostały wymienione w 1414 r., a dokładniejsze informacje na ich temat pochodzą z 1579 r. Wieś wówczas składała się z 13 łąnów osiadłych, 1 i ¼ półłanków, 4 zagrodników i 4 komorników. W późniejszych czasach Czechy nie były wzmiankowane i mimo stosunkowo dużej wielkości musiały się wyludnić oraz zaniknąć (Hładyłowicz 1932, 120). W związku z brakiem nawet przypuszczalnej lokalizacji wsi nie

sposób doszukiwać się jej pozostałości wśród licznych w okolicy Popowa Kościelnego stanowisk archeologicznych datowanych na wczesne średniowiecze. Wydaje się, że ze względu na etnonim można jednak przyjąć jeniecką genezę osady i jej wczesnośredniowieczną metrykę.

Do etnonimów na omawianym terenie zaliczyć należy również nazwę osady Sarbia. Położona jest na północnych rubieżach okręgu, w bezpośrednim sąsiedztwie pozostałości puszczy Gola. Wspomniana została dopiero w dokumencie z 1373 r., a w 1418 r. była własnością szlachecką i dziedziczył tutaj Mikołaj z Podlesia z rodu Porajów. Toponimy o rdzeniu "sarb" lub "serb", spotykane zwłaszcza w Wielkopolsce, uważa się za pochodzące od miana Serbów łżyckich i łączy z osadnictwem jenieckim (Łowmiański 1964, 60–61; Modrzewska 1984, 46–49). Alternatywną wersję genezy tego typu nazw zaproponował S. Kozierowski, który widział możliwość wywiedzenia jej od rdzenia "sarb" mającego oznaczać bagno (Kozierowski 1926, 190). Topograficzną genezę przyjął również J. Leśny (1975, 146).

Osadnictwo wczesnośredniowieczne w regionie Sarbii jest poświadczone dziesięcioma stanowiskami archeologicznymi datowanymi na wczesne średniowiecze, w tym dwoma określonymi jako osady (Sarbia, stan. nr 79 oraz nr 20). Funkcjonowanie jednej z nich określono na fazy D–E wczesnego średniowiecza.

Kolejnym etnonimem z jakim mamy do czynienia w okręgu ostrowskim jest nazwa *Prusinieć*. Była ona stosowana w XVI w. na określenie lasu w okolicach Jaroszewa–Nieświastowic. S. Kozierowski uznał, że jest to ślad po dawnej osadzie, która zaginęła w pomroce dziejów. Rdzeń nazwy łączony z plemionami pruskimi może wskazywać na jeniecki charakter osady (Kozierowski 1924, 26). O tym, że jeńcy z Prus byli brani w niewolę świadczą wzmianki kronikarzy. Anonim zw. Gallem wspomina o tym dwa razy wyliczając nawet, że Bolesław Krzywousty wziął *do niewoli mężów i kobiety, chłopców i dziewczęta, niewolników i niewolnice niezliczone* (Gall, lib. II: 42; lib. III: 24).

Rozpatrując toponomastykę osad z rdzeniem "prus" należy brać pod uwagę również inne możliwości ich genezy. Jedną z nich jest osadnictwo związane z akcjami kolonizacyjnymi prowadzonymi przez Krzyżaków. Te jednak dotyczą jedynie obszarów podlegających politycznie zakonnikom: Pomorza, ziemi chełmińskiej i kujawskiej oraz Mazur (Modrzewska 1984, 23). Nazwy takie występujące na innych obszarach mogą być z kolei związane z dobrami rycerskiego/szlacheckiego rodu Prusów. Ich majątności koncentrują się na Mazowszu i w sieradzko-łęczyckim. W Wielkopolsce należą do rzadkości i skupiają się

głównie w okolicy Wrześni. Jadwiga Chwalibińska, autorka monografii o rycerskim rodzie Prusów, dopatruje się jednak ich co najmniej XIII-wiecznej metryki, ale genezę wiąże z książęcym osadnictwem jenieckim (Chwalibińska 1948, 71–72, 100). Na terenie kasztelanii ostrowskiej nie notuje się obecności rodu Prusów, więc nie ma przeciwwskazań do uznania domniemanej osady Prusinek za pierwotnie jeniecką. Tezę o rozmieszczaniu w regionie jeńców pruskich może wzmacniać leżąca około 20 km dalej w kierunku północno-zachodnim, w okolicy Rogoźna, miejscowość Pruśce (por. Modrzewska 1984, 19–24).

Nie zostały wyjaśnione ewentualne związki jednego z plemion pruskich Galindów–Gołęzów, z nazwami miejscowymi o zbliżonym rdzeniu. H. Modrzewska rozpatrując tę kwestię wskazuje m.in. na wczesną chronologię osady Gołaźnia, leżącej na północ od Gniezna (Modrzewska 1984, 24). Jedynie w kategoriach daleko posuniętych przypuszczeń należy wspomnieć, że na terenie kasztelanii ostrowskiej znajdują się nazwy o zbliżonym rdzeniu. Należą do nich miejscowości: Gołuń, Gołaszewo i Gole, a także puszcza Gola.

Gołuń położony jest na południowych rubieżach kasztelanii ostrowskiej. Nazwa w źródłach pisanych pojawia się dopiero w 1386 r., kiedy wieś jest własnością rycerską. Obszar ten należy do najwcześniej zamieszkałych i intensywnie penetrowanych terenów w regionie we wczesnym średniowieczu (liczne stanowiska archeologiczne datowane od fazy B). Na przebadanym wykopaliskowo cmentarzysku rzędownym funkcjonującym od końca X w. po połowę XI w. (Gołuń, stan. nr 23/24), nie odkryto jednak przedmiotów, których atrybucja wskazywałaby związki z ludnością pruską (por. Andrałojć 2015). W związku z tym łączenie Gołunia z etnonimem urobionym od Galindów–Gołęzów uznać należy za wątpliwe.

Kolejne nazwy o zbliżonym rdzeniu występują na północnych rubieżach kasztelanii, w puszczy Gola porastającej brzegi Wełny, gdzie znajdują się osady Gołaszewo i Gole. W późniejszych czasach są one zaliczane do królewszczyzn. Na tej podstawie można przypuszczać, że pierwotnie zostały zagospodarowane przez monarchów. Gdyby uznać powyższe nazwy za etnonimy i przyjąć ich pruską genezę, to należałoby sądzić, że sama nazwa puszczy Gola również została urobiona od jeńców osiedlonych w jej ostępach. O praktyce osadzania brańców na rubieżach kompleksów osadniczych, na terenach dotychczas niezagospodarowanych, może świadczyć osada Rujsca/Ruszcza, w której upatruje się śladów osadnictwa jenieckiego Rusów. Znajduje się ona na południowym skraju lasów pomiędzy kasztelanią ostrowską i opolem kostrzyńskim, do którego jest zaliczana (Modrzewska 1984, 27–31; por. Arnold 1968, 264–265; Florek 2018, 296–297).

Wspomniane miejscowości w źródłach pisanych pojawiają się w późnym średniowieczu: Golę wymieniono w 1394 r.³⁶⁶ (Lekszycki I, nr 1908), zaś Gołaszewo w 1500 r. (Kozierowski 1921, 419). Dotychczas nie stwierdzono również na ich obszarze intensywniejszego osadnictwa, które można by wiązać z wczesnym średniowieczem. O penetracji regionu w tym okresie świadczyć mogą dwa ślady osadnicze z okolicy Gołaszewa. Jest to jednak zbyt skąpa podstawa źródłowa żeby upatrywać w niej wczesnośredniowiecznego osadnictwa. W związku z powyższym kwestię ewentualnej jenieckiej genezy miejscowości Gołaszewo i Gole należy uznać za mało prawdopodobną.

W grupie miejscowości o nazwach urobionych od etnonimów znajduje się również Żydówko (d. Żydowo, Juditten) położone nad Małą Wełną. Jego geneza jest jednak odmienna od wyżej wymienionych osad. W formie *Zydovo* wymienione zostało jako własność gnieźnieńskiej kapituły katedralnej w przywileju wydanym przez Kazimierza Wielkiego w 1357 r. Nazwy tego typu występują dość powszechnie i związane są z pokojowym osiedlaniem się członków wspólnot żydowskich w Polsce. Przyjmuje się, że pierwsze stałe skupiska żydowskie powstały przy grodach, które były ośrodkami handlu. Dzięki rozwiniętym kontaktom pomiędzy gminami, członkowie tych społeczności pośredniczyli w handlu dalekosiężnym pomiędzy Europą i światem muzułmańskim. We wczesnym okresie trudnili się m.in. handlem słowiańskimi niewolnikami³⁶⁷ (Zaremska 2011, 64–74). Osadnictwo na większą skalę spowodowane było napływem ludności żydowskiej, które miało miejsce od końca XI w. Związane to było z prześladowaniami innowierców w Europie Zachodniej, szerzącymi się wraz z powstaniem idei wypraw krzyżowych do Ziemi Świętej³⁶⁸. Kolejne migracje związane były z kolonizacją na prawie niemieckim i postępującą urbanizacją (Szuchta 2015, 19–42). Zwierzchnictwo i protekcja nad Żydami znajdowała się wśród monopolii przysługujących monarsze. Było to związane z odrywaniem przez nich znaczącą rolę w książęcej administracji skarbowej w XII–XIII w.³⁶⁹ (Zaremska 2011, 88–95; Gorlińska 2015). W przypadku Żydówka nad Małą Wełną być może zostało ono przeniesione

³⁶⁶Wydawcy KDW identyfikują z miejscowością Gole wymienione w 1252 r. w przywileju dla cysterek trzebnickich dobra *Golina Ceslai* (KDW I, nr 303). Przyjmując tę identyfikację pierwotna wieś książęca od połowy XIII w. należałaby do klasztoru cysterek w Owińskach. Wydaje się jednak, że identyfikacja ta jest błędna, a nazwę *Golina Ceslai* należy łączyć z nieznanym żrebem pod Gośliną, Goślinką lub Długą Gośliną (Likowski 1924, 21, przypis 2).

³⁶⁷ Gall zw. Anonimem wspomina o wykupieniu przez Judytę, żonę Władysława Hermana, niewolników słowiańskich z rąk praskich kupców żydowskich (Gall, lib. III: 1). Scena obrazująca wykup chrześcijańskich niewolników przez św. Wojciecha przedstawiona jest na VII kwaterze Drzwi Gnieźnieńskich (Szuchta 2015, 19).

³⁶⁸ O ucieczce Żydów w 1096 r. do Polski i Węgier informuje Kosmas (*Kronika Czechów*, lib. III: 317–320).

³⁶⁹ O roli i znaczeniu Żydów na ziemiach polskich w czasach piastowskich patrz: Zaremska 2005; 2011; Gorlińska 2015

na kapitułę katedralną. O znaczeniu lokalnej gminy żydowskiej świadczyć może bicie w Gnieźnie brakteatów z hebrajskimi napisami w XII w. (por. Gorlińska 2015).

Nie sposób jest jednoznacznie określić charakteru osadnictwa grupowego we wczesnym średniowieczu. Wydaje się, że w zależności od okoliczności, mogło ono przybierać różne formy. Rozpatrując tę kwestię należy wziąć pod uwagę szeroko zakrojone zmiany demograficzne, jakie miały miejsce na ziemiach polskich w X i XI w. Były one pokłosiem polityki władców piastowskich, dążących do zagospodarowywania centrum swojego władztwa (Kurnatowska 2002, 76, 113n). Pacyfikacja przyłączanych do wczesnego państwa regionów i przymusowe przesiedlenia ich mieszkańców, pozwalały na zburzenie wcześniejszych relacji sąsiedzkich i wymuszały wytworzenie nowych związków, na które wpływ miała władza zwierzchnia. Jednym z elementów tej polityki demograficznej była ludność innoplemienna i obcoetniczna (Kara 2009, 274). Zarówno przedstawione powyżej nazwy, z których część jest etnonimami, jak i ślady kultury symbolicznej oraz materialnej, świadczą o przebywaniu w centrum Wielkopolski grup ludności o niemiejskowym pochodzeniu. Nie ma jednoznacznej odpowiedzi, czy zostali oni przymuszeni do zmiany miejsca zamieszkania, czy też w inny sposób do niej zachęceni. Jednak biorąc pod uwagę liczne informacje źródłowe o wziętych podczas wypraw wojennych jeńcach i osadzaniu ich w państwie piastowskim można przyjąć, że przynajmniej część osad miała taką genezę. Przesiedleńcy mogli przy tym zachować stosunkowo daleko idącą swobodę, manifestującą się m.in. rodzimą kulturą materialną, ale co istotniejsze, również pewną wolnością w sferze ideologicznej. Świadczą o tym odmienne niż miejscowa cechy obrzędowości pogrzebowej (por. Kara 2002; Buko 2021, 238–240). Przyjmuje się, że przesiedleńcy osadzani byli w enklawach, które ulokowane były na terenach słabo zaludnionych lub opustoszałych, być może dając im w użytkowanie ziemię o słabszych glebach (Modzelewski 2000, 72; Danielewski 2017a, 25–26). Znajduje to pewne potwierdzenie w realiach kasztelanii ostrowskiej. Poza miejscowościami znajdującymi się w okolicach Kłecka: Czechami oraz Pomarzanami i Pomarzankami, pozostałe ślady osadnictwa innoplemiennego i obcoetniczego w większości przypadków odnaleźć można na rubieżach regionu. Zazwyczaj znajdują się one w bezpośrednim sąsiedztwie lub wewnątrz dużych kompleksów leśnych. Zupełnie inny charakter ma miejscowość Żydówko, której nie należy łączyć z osadnictwem obcoetniczym.

L.p.	Nazwa historyczna	Nazwa współczesna	Najstarsza wzmianka	Źródło	Odległość od Ostrowa Lednickiego
15.	<i>Pomorzany</i>	Pomarzany	1256	NMP IX, 135	14 km
16.	<i>Pomorzinowicz</i>	Pomarzanowice	1339	Cruc I, 363	9 km
17.	<i>MinoriPomorzenou icze</i>	Pomarzanki	1413	KDW VII, nr 706	15 km
18.	<i>Pomarzanki</i>	Pomarzanki (folwark z XIX w.)	1887	<i>Słownik geograficzny</i> , t. 8, 736	7 km
19.	<i>Czechy</i>	Czechy	1418	Koz IV, 140	10 km
20.	<i>Czechy</i>	Miejscowość nie istnieje, dawniej w parafii Popowo Kościelne	1414? 1579	Hładyłowicz 1932, 120	? około 20–25 km
21.	<i>Sarp</i>	Sarbia	1373	Kozierowski 1926, 190	24 km
22.	<i>Olbracht Golunsky</i>	Gołuch	1386	RWlkpI, nr 3	8 km
23.	<i>Gole</i>	Gole	1394	LekszyckiI, nr 1908	24 km
24.	<i>Golyaschewo</i>	Gołaszewo	1500	Kozierowski 1921, 419	24 km
25.	<i>Prusinieć</i>	Prusinieć (las)	1571	Kozierowski 1924, 26	około 20 km
26.	<i>Zydovo</i>	Żydówko	1357	KDW III, nr 1354	5 km

Tabela VI. Etnonimy o genezie obcoetnicznej i obcoplemiennej (w tym domniemane) na terenie kasztelanii ostrowskiej.

2. System parafialny

Najwcześniejszy, pełny opis organizacji parafialnej na obszarze diecezji gnieźnieńskiej powstał w latach 1511–1523 i zebrany został w *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, zwanej również *Liber Beneficiorum Jana Łaskiego* (dalej jako Lib. Bf.)³⁷⁰. Księga powstała z polecenia arcybiskupa Jana Łaskiego w kancelarii arcybiskupiej³⁷¹ i zawiera spis majątków oraz dochodów duchowieństwa w archidiecezji gnieźnieńskiej. Spis organizacyjnie opiera się o podział na archidiakonaty, a następnie na

³⁷⁰ Księga to manuskrypt spisany w języku łacińskim i obejmujący dwa tomy oraz jeden fascykuł. Dzieło zostało wydane w latach 1880–1881 w Gnieźnie przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w opracowaniu J. Korytkowskiego w dwóch tomach. Tom 1 obejmuje Archidiakonaty: Gnieźnieński, Uniejowski i Krzelowski; Tom 2 obejmuje Archidiakonaty: Kaliski, Wieluński, Łowicki i Łęczycki. Przekład poprzedzony jest wprowadzeniem autorstwa J. Łukowskiego oraz biografią arcybiskupa Jana Łaskiego autorstwa J. Korytkowskiego.

³⁷¹ Opis archidiakonatu gnieźnieńskiego przygotował najpewniej kanonik gnieźnieński Maciej Kijowski (Lib. Bf., 6).

parafie. Po opisie parafii, wymienione są podstawowe informacje o parafii oraz szczegółowe dochody plebana z poszczególnych miejscowości znajdujących się zarówno na terenie okręgu parafialnego, jak i poza nim. Niekiedy zanotowano również informacje na temat prywatnych stosunków własnościowych panujących w wymienionych miastach i wsiach.

W początkach XVI w. omawiany obszar organizacyjnie zaliczony był w obręb archidiakonatu gnieźnieńskiego. Według Lib. Bf. znajdowały się tutaj 23 parafie, które istniały w tym czasie, albo w niedalekiej przeszłości zostały zlikwidowane i włączone w obręb innych okręgów. Jednak informacje o nich zachowano, co pozwala na podjęcie próby rekonstrukcji sieci parafialnej z XV w. Ze źródeł historycznych wiadomo, że organizacja parafialna zmieniała się w czasie wraz z rozwojem osadnictwa i stosunków społecznych zarówno zagęszczając się, jak i notując regresy. Z tego powodu system zarejestrowany dla końca XV w. może być tylko punktem wyjścia dla rozważań nad wcześniejszą organizacją plebańską na tym obszarze. Przy jej rekonstrukcji przydatne mogą być informacje dotyczące istnienia kościołów i plebanów zaczerpnięte ze źródeł pisanych oraz wyniki badań archeologicznych najstarszych świątyń.

Jedynie dla nielicznych kościołów jest źródłowo poświadczona metryka XIII-wieczna. Informacje o okręgach parafialnych lub plebanach pochodzą głównie z XIV–XV w. W świetle analogii można przyjąć, że większość świątyń i podstawowy zręb sieci parafialnej powstał w XIII w., jednak ze względu na stosunkowo niewielką liczbę dokumentów z tego okresu brak o nich bliższych wiadomości. W przypadku najdawniejszych kościołów pomocne są wyniki badań archeologicznych.

Najstarszymi chrześcijańskimi obiektami sakralnymi na tym obszarze są budowle zlokalizowane na Ostrowie Lednickim: kaplica przylegająca do palatium i kościół grodowy (tzw. kościół II)³⁷². Kaplica pałacowa służyła wyłącznie dla potrzeb sprawowania kultu przez władcę, jego rodzinę i dworzan. Nie mogła więc stać się ogniwem łączącym szersze rzesze wiernych z biskupem. W tym celu być może zbudowano kościół grodowy. Powstał on w 2. połowie X w. najpewniej z fundacji monarszej, na potrzeby szerzenia religii chrześcijańskiej w świeżo ochrzczonej krainie. Być może właśnie to była pierwsza świątynia na ziemiach polskich, według tradycji wzniesiona z fundacji Dobrawy w grodzie *Ostrów*³⁷³.

³⁷² Palatium i kościół z Ostrowa Lednickiego posiadają bardzo bogatą literaturę, wśród istotniejszych opracowań palatium warto wymienić: Rodzińska-Chorąży 1993b; 2016; Żurowska 1993; Górecki 2001; 2020; Banaszak, Kowalczyk, Tabaka 2020; dla kościoła grodowego: Górecki 1991; Biedroń 1993; 1994; Wrzesiński, Kara 2004a; 2016b; por. rozdział VI.

³⁷³ Wzmiankę o kościele zbudowanym dla Dobrawy podaje *Kronika polsko-śląska* z końca XIII w. Kronikarz informuje, że Kazimierz Odnowiciel przed walką z buntownikiem Mieclawem modlił się *in ecclesiam quam*

Pamięć prestiżu kościoła lednickiego przetrwała w lokalnej społeczności, co znalazło wyraz w informacji podanej przez Jana Długosza, iż znajdowała się tutaj *ongiś ufundowana gnieźnieńska katedra metropolitalna (co też ruiny i szczątki murów potwierdzają), z biegiem zaś czasu dla trudności dostępu przeniesiona do Gniezna*³⁷⁴ (Długosz 1961, 142). Nie zagłębiając się w kwestie wiarygodności przekazu J. Długosza należy przyjąć, że lednicki kościół grodowy z pewnością należał do pierwszych świątyń chrześcijańskich na ziemiach polskich. Wybudowany z drewna, otynkowany na wzór budowli kamiennych i wyposażony w okna oszklone witrażami został niezwykle bogato wyposażony. W specjalnym relikwiarzu – staurotece, przechowywano tutaj wyjątkowej wartości relikwie Drzewa Krzyża Świętego oraz kosztowne przedmioty związane z kultem, o których świadczą pozyskane podczas badań archeologicznych fragmenty skrzyneczki relikwiarzowej, grzebień liturgiczny z kości słoniowej, okucie księgi, resztki *ciborium*, potłuczone i przepalone naczynia szklane (Wrzesiński, Kara 2004a; 2004b; 2016b; Górecki 2001a; 2009; 2012). Wewnątrz świątyni umieszczono dwa murowane grobowce, w których mogli zostać pochowani członkowie rodu panującego (Górecki 1991a). Niewykluczone, że kościół stanowił "relikwię dynastii związaną z przyjęciem chrztu przez Piastów w 966 roku" (Wrzesiński, Kara 2004a, 177). Tradycja tego miejsca, uznawanego za uświęcone i wyjątkowe, może być wytłumaczeniem dla powstania wokół lednickiego kościoła grodowego rozległego cmentarza liczącego ponad 2000 pochówków, użytkowanego od XII do XIV w. (Wrzosek 1961; por. rozdział VI) oraz kolejnego, położonego na wschodnim brzegu jeziora na wysokości Ostrowa Lednickiego, gdzie dotychczas odsłonięto szczątki 1730 zmarłych od końca X do XIII w. (Wrzesińska 2022; Wrzesiński 2022b; 2022c).

J. Leśny zakładał, że kościół na Ostrowie Lednickim był ośrodkiem parafialnym i został translokowany do Dziekanowic lub Waliszewa na przełomie XIV/XV w. (Leśny 1976, 18–19). Nowsze badania wskazują jednak, że świątynia najpewniej została rozebrana do fundamentów w końcu XI w. i nie została już odbudowana (Wrzesiński, Kara 2004a, 177; 2016b, 185). Zakładając, że translokacja miałaby miejsce w początkach XII w.

Dambrouca ad honorem genetricis dei beate Marie in castro Ostrow fundaverat (Kronika polsko-śląska, 622). Na temat problemów z lokalizacją tej budowli por. m.in. Sokołowski 1876, 16–28; Wrzesiński, Kara 2004a, 177; 2016b; Kóčka-Krenz 2011; 2012; 2018; Urbańczyk 2012, 218–219).

³⁷⁴ I. Zakrzewski uważa, że Długosz w tym przekazie błędnie zidentyfikował gnieźnieńską *allodium Lednicza* z wyspą na jeziorze Lednickim (KDW III, objaśnienia "325, Nr. 984). Krystyna Józefowiczówna łączy informację z hipotezą o schronieniu się w lednickim grodzie gnieźnieńskiego kleru katedralnego w czasie najazdu czeskiego w latach 30. XI w. (Józefowiczówna 1969, 218). J. Leśny uważa, że rzeczony przekaz pierwotnie miałby dotyczyć translokacji kościoła z Ostrowa Lednickiego do Dziekanowic lub Waliszewa na przełomie XIV/XV w. (Leśny 1976, 18–19).

do późniejszych Dziekanowic lub Waliszewa, należałoby założyć fundację monarszą i przynależne koronie prawo patronatu. Źródła milczą o przekazaniu tego prawa gnieźnieńskim kanonikom katedralnym. Ich niedostatek nie wyklucza takiej możliwości, jednak wydaje się bardziej prawdopodobnym, że kościoły powstały po przejęciu tych terenów przez kler kapitulny. Być może funkcje kościoła grodowego przeszły na dawną kaplicę pałacową. W kontekście translokacji kościoła/kaplicy pałacowej zastanawiająca jest lokalna tradycja dotycząca przeniesienia z Ostrowa Lednickiego obrazu Matki Bożej z Dzieciątkiem do kościoła w Węglewie. Obraz zwany "Panią z wyspy" ma być barokową kopią bizantyńskich przedstawień Maryi z Jezusem w formie *Umilenie (Eleusa)*. Kościół w Węglewie był fundacji królewskiej i stanowił centrum parafii obejmującej m.in. część Lednogóry, Latalice i Rybitwy leżące na zachodnim brzegu jeziora Lednica (por. Renn 2008).

Nieco późniejszą metrykę może mieć świątynia zlokalizowana na grodzie w Kłęcku (*in opido Cleczsko*). Kościół p.w. św. Jerzego mógł zostać założony już w początkach XI w. (Janiak 2018, 166–175). Miał istnieć za czasów Bolesława Śmiałego, gdyż należał do ośrodków, dla których król stracił prawo prezenty. Zostało ono przywrócone bullą papieską dopiero w 1415 r. za papieża Jana XXIII³⁷⁵ (*Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej* II, 396). Świątynia najpewniej znajdowała się na grodzie, być może w miejscu późniejszego kościoła p.w. św. Barbary. Wraz z lokacją została przeniesiona do nowo powstającego ośrodka miejskiego (ob. kościół p.w. św. Jerzego i św. Jadwigi). Wezwanie św. Jerzego, walecznego rycerza zabijającego smoka, wskazuje na monarszy charakter fundacji³⁷⁶. Takie samo patrocinium nosi kolegiata *na zamku* w Gnieźnie (*in castro Gnesnensi*), który według Długosza początkami miał sięgać czasów Bolesława Chrobrego (ostatnio Janiak 2018, 166–175; por. Sikorski 2011, 302–304).

Wymienione powyżej obiekty na Ostrowie Lednickim i w Kłęcku, związane z najważniejszymi ośrodkami grodowymi na omawianym obszarze, wyczerpują listę najstarszych świątyń chrześcijańskich. W nawiązaniu do propozycji Z. Kurnatowskiej dotyczącej funkcjonowania na wczesnym etapie chrystianizacji państwa Piastów jednostek wielkoparafialnych, to właśnie w oparciu o te kościoły musiałyby się kształtować okręgi,

³⁷⁵ Antypapież w latach 1410–1415 (Fischer-Wollpert 1996, 118; Kelly 1997, 331–333).

³⁷⁶ W historiografii niektóre patrocina najstarszych polskich kościołów wiąże się z wpływami czeskimi lub ratybońskimi na kształtowanie się chrześcijaństwa w Polsce. Dotyczy to m.in. kościołów poświęconych św. Michałowi (Kraków) oraz św. Jerzemu (Kraków, Gniezno). Kult tych świętych nie ograniczał się jednak wyłącznie do kręgu czesko-ratybońskiego i w świetle nowych ustaleń brak jest podstaw do łączenia ich z bezpośrednimi i wyłącznymi wpływami z tego kręgu (Sikorski 2011, 302–304). Świątynie pod takimi wezwaniami występują również na terenie kasztelanii ostrowskiej.

których centra stanowiły grody. Wraz z powstawaniem kolejnych świątyń w regionie z dużych okręgów parafialnych, miałyby się wydzielać mniejsze parafie (Kurnatowska 1998b; 2009). Słuszne wydają się być jednak argumenty M. Danielewskiego, który zauważa, że budowle te miały zbyt małe rozmiary, aby mogły spełniać rolę ośrodków parafialnych dla rozległego i gęsto zaludnionego obszaru jakim był omawiany mikroregion osadniczy. Świątynie grodowe z pewnością pełniły ważne funkcje w szerzeniu chrześcijaństwa, zwłaszcza wśród mieszkańców grodów i ich najbliższego zaplecza, jednak nie można wiązać ich z organizacją parafialną, której początki należy najpewniej łączyć z XIII w. (Danielewski 2019, 170–194).

Dynamiczny rozwój organizacji parafialnej znajduje potwierdzenie w informacjach źródłowych, które pozwalają stwierdzić, że około połowy XIII w. istniały kościoły we Wronczynie (1256 r.), Sławnie (1253 r.), Pobiedziskach (1246 r.), Dębnicy (1266 r.) i być może w Węglewie (przeniesiony z Ostrowa Lednickiego?). Do młodszych parafii należą okręgi utworzone w Dzwonowie (około 1348 r.?) i w Łagiewnikach (1391–1401, wykrojony z parafii Sławno). Ze względu na niewielki zasięg terytorialny, szczupłość uposażenia i stosunkowo szybką likwidację być może należy do nich również zaliczyć parafie w Pomarzanach i Kocanowie.

Pewne wyobrażenie o charakterze fundacji kościelnych na terenach kasztelanii ostrowskiej, może dawać prawo patronatu (*ius patronatus*). Jest to pojęcie określające zespół praw i obowiązków, które przysługiwały fundatorom kościoła oraz ich dziedzicom. Fundatorzy w ramach sprawowanej opieki nad kościołem mieli pewien wpływ na zarządzanie przekazanym przez siebie majątkiem. Mogli też przedstawić swojego kandydata na stanowisko plebana (prawo prezenty), jednak ostateczny wybór pozostawał w rękach biskupa. Do obowiązków fundatorów należało dbanie o stan techniczny budynku oraz wyposażenie świątyni. Spośród świątyń na terenie kasztelanii ostrowskiej Lib. Bf. informuje, że prawo patronatu w pięciu przypadkach należało do monarchy. Były to kościoły w głównych królewskich miastach regionu: Pobiedziskach, Kłecku i Mieścisku, a także w monarszych wsiach: Węglewo i Kocanowo. Patronat świątyni w Sławnie należał do arcybiskupa gnieźnieńskiego, a w Waliszewie i Dziekanowicach do gnieźnieńskiej kapituły katedralnej, z tym że dziekanowicki był zależny bezpośrednio od dziekana kapituły. *Ius patronatus* pozostałych piętnastu kościołów z omawianego obszaru znajdowało się w rękach prywatnych, czyli szlacheckich (Lib. Bf. 47–98, Kozierowski 1934).

Już pobieżna analiza prawa patronatu, będącego pochodną fundacji kościelnych, wskazuje że właściciele poszczególnych dóbr musieli się sami troszczyć o rozwój duchowy poddanych. Władcy fundowali świątynie jedynie dla mieszkańców własnych włości. Wznosili kościoły w głównych ośrodkach regionu oraz we wsiach przynależących do królewszczyzn. Do znanych ze źródeł pisanych fundacji monarszych doliczyć należy kościół grodowy na Ostrowie Lednickim.

Świątynia w Sławnie, należącym do arcybiskupa gnieźnieńskiego przed 1219 r., powstała najpewniej przed 1253 r. gdyż wówczas arcybiskup Fulko zwany Pełką wyznaczył tu termin biskupowi elektowi poznańskiemu Piotrowi. Można się domyślać, że świątynia powstała z inicjatywy metropolity, w którego rękach pozostało prawo prezenty. Podobnie, jako przedsięwzięcia duchownych, rozpatrywać można fundacje kościołów w Waliszewie i Dziekanowicach (Kozierowski 1934, 188–189, 222–223, 226–227).

Lp.	Parafia	Kościół parafialny	Pierwotny skład parafii	Uwagi	Źródła
1.	Dąbrówka Kościelna	p.w. Najświętszej Maryi Panny; informacja o parafii z 1348 r.	Dąbrówka, Karczewo, Turostowo, Łubowice, Łubowiczki, Wysoka, Stawiany, Szczodrochowo	Do XIII w. do parafii należała również późniejsza parafia dzwonowska. W późniejszym czasie do parafii dołączono: Niedźwiedziny (Berenbusz), Darmoszewo, Gniewkowo, Janowo, Ignacewo, Markowice, Miączynek, Narożnik, Niedarzyn, Pawłowo, Rejowiec, Sława, Zawady	KDW II, nr 1269; Lib. Bf. 66–68; Kozierowski 1934, 31
2.	Dębica	p.w. św. Mikołaja i św. Jadwigi; informacja o parafii z 1392 r.	Dębica Kościelna, Dębica Większa, Brzozogaj, Biskupice, Opieczki, Pępice (ob. Działyń), Strychowo, Żegnówko (Żegnówko), Kopydłowo, Pruchnowo, Myślecin, Owieczki, Sulin (<i>Szubyno</i>), Zgajewo	W późniejszym czasie do parafii dołączono: Bielawy, Nowa Wieś, Działyń. Być może pierwotny układ parafii wychodzący poza Małą Wełnę jest pokłosiem lokalnych własności ziemskich: ród Porajów posiadał w okolicy w XIV/XV w.: Dębnicę, Zagajewo, Owieczki i Sulin	Lib. Bf. 47–50; Lekszycki 1889, 26, nr 193; Kozierowski 1934, 32–34
3.	Dziewanowice	p.w. św. Marcina; informacja o parafii z 1431 r.	Dziewanowice, Siemianowo, Żydówko, część Góry (Lednogóry)	W późniejszym czasie do parafii dołączono: Jeziorzany, Komorowo, Moraczewo, Piaski p. Dziewanowicami, Piaski p. Lednogórą, Waliszewo (po wcieleniu parafii waliszewskiej). Sama włość dziewanowicka należąca do kapituły gnieźnieńskiej jest dobrze określona topograficznie: od jeziora Lednica na zachodzie, na północy po rzekę Turówkę, na wschodzie po rzekę Małą Wełnę, na południu strumień Wyrośla Struga i bagna Szczkielno	Lib. Bf. 43–45; Kozierowski 1934, 37–38
4.	Dzwonowo	p.w. św. Michała Archanioła; informacja o parafii z 1348 r.	Dzwonowo, Pawłowo, Niedźwiedziny	Pierwotnie miejscowość należała najpewniej do parafii w Dąbrówce Kościelnej, a wraz z lokacją miasta przed 1348 r. wzniesiono kościół i z włości rycerskich właścicieli miasta z rodu Nałęczów uczyniono okręg parafialny. W 1348 r. do parafii	KDW II, nr 1269; Lib. Bf. 68–69; Kozierowski 1934, 41

				należały dobra w Pawłowie, Dąbrówce, Niedźwiedzinach, Górcie Dzierżykraj oraz jezioro Skrzynka. W 1555 r. wspomniany jako osobna parafia, następnie zniesiona w XVII w. Kościół rozebrano w 2. połowie XVIII w.	
5.	Imielno	p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny; informacja o parafii z 1487 r.	Imielno, Imielenko, Wierzyce	W późniejszym czasie do parafii dołączono: Człopy, Nową Wieś Lednogórską, Wojnowo	Lib. Bf. 45–47; Kozierowski 1934, 67
6.	Jabłkowo	p.w. św. Michała; informacja o parafii z 1445 r. (lub nawet 1432)	Jabłkowo, Pomorzanki	Parafia istniała do końca XVI w., ale wcześniej mogła należeć do parafii popowskiej, później z kolei z racji zbyt małego uposażenia włączono ją do parafii w Popowie, a następnie w Raczkowie	Lib. Bf. 73–74; Kozierowski 1934, 71, 169
7.	Kiszkowo	p.w. św. Jana Chrzciciela; informacja o parafii z 1426 r.	Kiszkowo, Rybno Wielkie, Żurawita	W późniejszym czasie do parafii dołączono: Maksymilianowo, Rybno Małe, Rybieńskie Olędry	Lib. Bf. 69–70; Kozierowski 1934, 84–85
8.	Kłęcko	p.w. św. Jerzego i św. Jadwigi, początek XI w.; kościół zniszczony przez Krzyżaków w 1331 r.	Kłęcko, Kamieniec (znajdował się tutaj kościół), Chlebowo, Michalca, Imielenko, Ułanowo, Świniarki, Świniary, Przebroda, Czechy, <i>Rogałyno</i> , Wola, Wilkowyje, Chabrowo, Parczewo, Polska Wieś, Gorzuchowo	Kościół na grodzie powstał być może na początku XI w. gdyż król Bolesław Śmiały stracił do niego prawo prezenty zwrócone przez papieża w 1415 r. W parafii znajdowały się również: Gulczewo, Równa, Zborów, Zjawieniec	Lib. Bf. 90–93, Kozierowski 1934, 85–87
9.	Kocanowo	p.w. św. Jakuba; informacja o parafii z 1457 r.	Kocanowo	Z uwagi na niskie dochody w roku 1500 parafię zlikwidowano i wcielono do parafii w Pobiedziskach	Lib. Bf. 58–59; Kozierowski 1934, 87–88
10.	Kowalskie	p.w. ?; informacja o parafii z 1408 r.	Kowalskie, Kołata, Jerzyn, Jerzykowo	W XV w. musiała parafia upaść, gdyż w 1520 r. jest włączona do parafii wronczyńskiej	Kozierowski 1934, 95
11.	Łagiewniki Kościelne	p.w. Bożego Ciała	Łagiewniki, Rybno Wielkie, Olekszyn	Parafia utworzona na początku XV w., wcześniej przynależała do parafii w Sławnie	Lib. Bf. 70–72; Kozierowski 1934,

		i Zwiastowania NMP, informacja o parafii z 1424 r.			114–115
12.	Łopienno	p.w. św. Katarzyny, informacja o parafii z 1437 r., jednak mogła powstać w XIV w.	Wilamowo, Międzychód, Kłodzin, Ostrowo	W 1437 r. pleban z Łopienna przedstawił przywileje dla parafii wydane m.in. przez abp. Stanisława Skotnickiego (1342–1376). W późniejszym czasie po lokacji miasta do parafii dołączono parafię w Gączu	Lib. Bf. 86–89; Kozierowski 1934, 120–121
13.	Łubowo	p.w. św. Mikołaja, informacja o parafii z 1438 r.	Leśniewo, Chwałkowo, Przyborowo	w późniejszym czasie do parafii dołączono: Chwałkówko, Leśniewskie Olędry, Łubówko, Pierzyska, Żydówko	Lib. Bf. 42–43; Kozierowski 1934, 121–122
14.	Mieścisko	p.w. św. Michała, informacja o parafii z 1416 r.	Mieścisko, Wiela, Gorzewo, Zakrzewo, Zamyśłwo (Zasławie), Koźlanka, Miłosławice, Strzeszkowo	Kościół parafialny fundacji królewskiej istniał przed lokacją miasta – przed 1416 r. W późniejszym czasie do parafii dołączono Rudę i Żabiczyn	Lib. Bf. 79–81; Kozierowski 1934, 128–129
15.	Pobiedziska	p.w. św. Michała Archaniola, informacja o zniszczeniu kościoła przez Krzyżaków w 1331 r.	Pobiedziska, Wagowo, Sanniki, Górka (Kociałkowa Górka), Promno, Pomarzanowice, Polska Wieś, Gołub	Przemysław I wydał pierwszy dokument w P. w 1246 r. – najpewniej wówczas musiał już istnieć kościół. W 1423 r. Władysław Jagiełło ufundował tutaj kościół św. Ducha i szpital dla ubogich Parafia na swoim uposażeniu posiadała wieś Wagowo (na pewno już w 1355 r.)	Lib. Bf. 59–63; Kozierowski 1934, 163–166
16.	Podlesie Kościelne	p.w. św. Anny, kościół miał być erygowany w 1380 r.	Podlesie, Zbietka, Sarbia (część, pozostała część w par. popowskiej)	Kościół ufundowany przez Janusza z Podlesia	KDW V, nr 585; Lib. Bf. 78–79; Kozierowski 1934, 166–167
17.	Pomarzany	p.w. św. Katarzyny, pierwsza informacja o parafii z 1390 r.	Pomarzany	Kościół być może został ufundowany podczas lokacji wsi w XIII–XIV w. Wcześniej miejscowość mogła należeć do par. popowskiej, w późniejszych czasach parafię zlikwidowano, a kościół afiliowano do parafii w Raczkowie	Lib. Bf. 72–73, Kozierowski 1934, 169–170

18.	Popowo Kościelne	p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, w 1391 r. wymieniony jest pleban Stanisław, parafia wspominana j jest w aktach konsystorskich od 1423 r.	Popowo, Budziejewo, Nieświastowice, Jaroszewo, Płaskowo, Kuszewo, Podlesie Wysokie, Łosiniec, Sarbia (część, reszta w par. podleskiej), <i>Czechy</i> (nieznane już w 1579 r.)	W późniejszym czasie do parafii dołączono: Brzostkowo, Gąsina, Wymysłowo. Być może wcześniej nazywała się Przedzieszewem, a po wybudowaniu kościoła nazwę zmieniono na Popowo Cerkiewne/ Kościelne. Parafia mogła być macierzystą dla późniejszych kościółów w Jabłkowie, Podlesiu i Pomarzanach	Lib. Bf. 76–78; Kozierowski 1934, 170–171
19.	Raczkowo	p.w. Wszystkich Świętych, kościół parafialny wspominany jest w aktach konsystorskich od początku XV w.	Raczkowo, Bliżyce, Glinno, Niedarzyn, Kakulin, Jagniweice <i>Malkowo, Szdar</i> (Żdżar)	W późniejszym czasie do parafii dołączono: Antoniewo, Jabłkowo, Jabłkówko, Nagi Młyn, Pomarzanki, Pomarzany i Sosnowkę	Lib. Bf. 74–75, Kozierowski 1934, 173–174
20.	Sławno	p.w. św. Mikołaja, pierwsza informacja o parafii z 1348 r.	Sławno, Myszki, Witkowo, Gorzuchowo, Zakrzewo, Kamionek, Skrzetuszewo, Witakowice, Wolanki, Głębokie, Berkowo, Charzewo, Węgorzewo, Ujazd, Brudzewo, Popkowice (uposażenie kościół?), <i>Rrzepczyno</i> , <i>Siemczyn</i> (Słownik geograficzny t. X, 789 – <i>Szyemczyno</i> to być może błędnie napisane <i>Szyroczy</i> czyli Sroczyń)	Kościół parafialny być może istniał już w 1253 r. kiedy to arcybiskup wyznaczył tu termin biskupowi elektowi poznańskiemu Piotrowi. Przed utworzeniem osobnej parafii przynależały tutaj również: Łagiewniki, Rybno Wielkie (?), Olepszyn (?)	KDW II, nr 1279; Lib. Bf. 53–56; Kozierowski 1934, 189–190

21.	Waliszewo	p.w. św. Katarzyny, informacja o parafii z 1389 r.	Waliszewo, Imiołki, Dziećmiarki, Słepowo, Jeziorzany, Komorowo	Parafia z czasem pod zarządem proboszcza z Dziekanowic (1520 r.), następnie zlikwidowana i wcielona w większości do parafii w Dziekanowicach	Lib. Bf. 50–53; Kozierowski 1934, 222–223
22.	Węglewo	p.w. św. Katarzyny, akta konsystorskie z pocz. XV w. wspominają o kościele jako o dawno istniejącym	Węglewo, Poddrzewo, Sroczyń, Gwiazdowo, Bodzporowice, Rybitwy, Latalice, Góra (Lednogóra – część)	Kozierowski uważa, że kościół miał być wybudowany przez sołtysa Antoniego na mocy dokumentu lokacyjnego dla wsi Jerzykowi, Jerzyn i Siemianowo z 1266 r. wydanego przez Bolesława Pobożnego W późniejszym czasie do parafii dołączono: Adamowo, Kopanica, Moraczewo, Węglewskie Olędry. Parafia ta posiadała w 1520 r. pomiędzy Siemianowem, Waliszewem, Komorowem i Owieczkami włości zwane Poświętne (<i>Szwyathnycze</i> – Świątkowice? Poświętne?), wówczas opustoszałej i nie przynoszącej dochodów	KDW I, nr 419; Lib. Bf. 56–58; Kozierowski 1934, 226–227
23.	Wronczyn	p.w. św. Stanisława; kościół ufundowany przez biskupa poznańskiego Boguśła III w 1256 r.	Wronczyn, Jerzykowo, Kowalskie, Kołata, Glinka, Stęszewo, Bednary, Łagiewniki, Krześlice, Złotniki, Jerzyn	W późniejszym czasie do parafii dołączono: Bednarskie Olędry, Borowy Młyn, Gorzkie Pole, Kołatka, Kuracz, Nadrożno, Odrzykierzuch, Olszowy, Pruszevec, Spalony Gościńiec (Brandkrug), Stęszewko, Stęszewskie Olędry, Sucha, Szarganiec, Tuczo, Wincentowo, Wronczyńskie Olędry	KDW I, nr 601; Lib. Bf. 63–66; Kozierowski 1934, 234–235

Tabela VII. Parafie na obszarze kasztelanii ostrowskiej.

ZAKOŃCZENIE

PRÓBA REKONSTRUKCJI WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO OSADNICTWA NA OBSZARZE KASZTELANII OSTROWSKIEJ

Studia osadnicze obejmują tematykę na tyle rozległą, że w przypadku badań regionalnych niemożliwym jest pełne scharakteryzowanie tego zagadnienia. Każdorazowo należy więc określić zakres prowadzonych badań i jasno przedstawić podstawę źródłową. Dla scharakteryzowania wybranych tematów z zakresu studiów osadniczych niezbędne jest przy tym podejście interdyscyplinarne, pozwalające czerpać z ustaleń badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Jedynie taka postawa dopuszcza podjęcie próby rekonstrukcji określonych wycinków minionej rzeczywistości. W studiach nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym podstawą jest kompleksowe, ale przy tym krytyczne, wykorzystanie źródeł historycznych: archeologicznych i pisanych (w tym prawnych). Szczególnego znaczenia nabiera osadzenie badanych zjawisk w przestrzeni ówczesnego środowiska naturalnego. Do tego niezbędne jest sięgnięcie po wyniki badań paleośrodowiskowych, w tym szczególnie palinologii, paleohydrologii, geologii i pedologii, archeozoologii, dendrochronologii, a także biologii człowieka. Niemniej ważnych informacji dostarczają ustalenia z dziedziny nauk fizyko-chemicznych: analizy izotopowe, w tym radiowęglowe. Badania te często pozwalają na wyciąganie określonych wniosków, ale również w pewnych korelacjach weryfikują się wzajemnie i dają możliwość testowania postawionych hipotez (np. na linii archeologia–dendrochronologia/datowanie radiowęglowe; archeologia–palinologia).

Osobnym problemem pozostaje stan rozpoznania archeologicznego analizowanego obszaru. W przypadku prac prowadzonych na omawianym terenie zastosowano wiele różnych metod badawczych oraz zaangażowano specjalistów reprezentujących rozmaite dyscypliny naukowe. Uderzająca jest jednak dysproporcja w stopniu rozeznania poszczególnych stanowisk archeologicznych. Dotychczas niemal cały wysiłek badawczy skierowany był na możliwie najszersze rozpoznanie grodziska na Ostrowie Lednickim i jego bezpośredniego zaplecza. Ogromna ilość materiałów pozyskanych podczas badań wykopaliskowych nadal nie została jednak opracowana, a liczba i złożoność zagadnień związanych z funkcjonowaniem lednickiego centrum osadniczego, zarówno na poziomie mikroosadniczym, jak i w skali

piastowskiego patrymonium, wydaje się pozostawać niewyczerpana. Problematyka związana z grodem jest jednak niezwykle rozległa i znacznie wykracza poza najbliższą okolicę. Na tle ustaleń poczynionych dla Ostrowa Lednickiego rozpoznanie pozostałej części regionu, pozostaje dalece niewystarczające. Nieliczne prace wykopaliskowe, prowadzone głównie podczas realizacji inwestycji budowlanych, sprawiają że obraz archeologiczny tej części Wielkopolski jest szczątkowy i w dużym stopniu przypadkowy. Rozpoznania lub weryfikacji wymagają liczne stanowiska, których potencjał dla badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem jest niezwykle wysoki. Dotyczy to m.in. grodziska w Kociałkowej Górze, osady/cmentarzyska w Polskiej Wsi (stan. nr 5), osady w Czechach (stan. nr 1), nawarstwień kulturowych na Lednicze i mostów łączących ją z lądem. Niezbędne jest również opracowanie wyników już przeprowadzonych badań wykopaliskowych. Szczególnie dotkliwy pozostaje brak publikacji dotyczących struktur osadniczych ze stanowisk nr 21 i 22 w Dziekanowicach, a także cmentarzyska w Zielonce (stan. nr 3). Podstawowe obserwacje zamieszczane w dziennikach badań lub krótkich sprawozdaniach, stanowią dla nich jedyny punkt odniesienia. Intensyfikacja prac na tym odcinku z pewnością przyczyni się do lepszego rozpoznania procesów osadniczych w regionie oraz zrozumienia mechanizmów społeczno-kulturowo-gospodarczych zachodzących na tym obszarze we wczesnym średniowieczu.

Środkowa Wielkopolska należy do terenów, które odegrały fundamentalną rolę w procesie kształtowania się i krzepnięcia państwa polskiego. Tereny te znajdowały się w centrum patrymonium pierwszych Piastów, a ich rozwój uzależniony był od kondycji wczesnego władztwa. Ostrów Lednicki znalazł się w wąskiej grupie grodów centralnych, pełniących najważniejsze funkcje polityczno-społeczno-kulturowo-gospodarcze w monarchii Mieszka I, Bolesława Chrobrego i Mieszka II. Spowodowało to nasilenie procesów osadniczych na jego zapleczu, a także wyznaczenie okręgu bezpośrednio podlegającego zarządcy lednickiego grodu. Na tym gruncie, w oparciu o lokalne skupiska osadnicze, wykształciła się jednostka administracyjna określana w średniowiecznych źródłach pisanych mianem kasztelanii ostrowskiej. Funkcjonowała ona na gruncie wcześniej istniejącego okręgu grodowego. Próbę wyznaczenia zasięgu tej jednostki terytorialnej, a także scharakteryzowania wybranych procesów osadniczych na jej obszarze w okresie wczesnego średniowiecza, podjęto w niniejszej dysertacji.

Do podstawowych zagadnień poruszanych w pracy należy kwestia wyznaczenia granicy ujętej w temacie kasztelanii ostrowskiej. Funkcjonująca w literaturze przedmiotu propozycja jej zasięgu, obejmująca około 330 km², nie odpowiada analogicznym jednostkom

administracyjnym dokładniej oświetlonym źródło. Przyjęcie, że ze względu na specyficzną rolę grodu lednickiego, byłaby ona niemal trzykrotnie mniejsza niż inne tego typu okręgi, jest trudne do przyjęcia i wydaje się niewłaściwe. Szczególnie, że okres jej funkcjonowania przypada na czasy, gdy pierwszoplanowa rola grodu na Ostrowie Lednickim w monarchii piastowskiej dawno już przeminęła. Z tego powodu, w oparciu o analizę dostępnych źródeł pisanych oraz archeologicznych, a także warunków środowiska naturalnego, podjęto próbę wyznaczenia szerszych granic kasztelanii ostrowskiej. Przy realizacji tego zadania niezwykle pomocna była analiza struktur administracji kościelnej oraz późniejszych państwowych jednostek podziału terytorialnego. Na tej podstawie wytyczono obszar zawierający się w zachodniej części ziemi gnieźnieńskiej. Od południa, zachodu i północy ograniczony jest on zwartymi kompleksami leśnymi stanowiącymi naturalną barierę dla osadnictwa. Ponadto za przyjęciem zaproponowanej granicy południowej i zachodniej przemawia jej zbieżność z zasięgiem diecezji gnieźnieńskiej, a w znacznej części również XVI-wiecznego powiatu gnieźnieńskiego. Granica północna, wyznaczona puszczańskimi ostępami oraz środkowym biegiem Welny, wydaje się nie budzić wątpliwości z uwagi na źródłowe potwierdzenie jej przebiegu w tym miejscu przez Jana Długosza, który Welnę opisał jako rzekę oddzielającą Wielkopolskę i Pałuki. Głównym problemem badawczym było wyznaczenie granicy wschodniej kasztelanii. Wobec skąpych informacji ze źródeł pisanych przyjęto, że linia pomiędzy zasięgiem jurysdykcji kasztelana ostrowskiego i gnieźnieńskiego przebiegała wzdłuż południkowo zorientowanej rynny glacialnej, zajętej przez dolinę Małej Welny oraz jeziora Kłęckie i Łopienno. Wydaje się, że m.in. wobec powinności miejscowej ludności (np. obowiązku *śladu*), zorganizowanej w ramach lokalnych społeczności (opoli i wsi), granice między poszczególnymi jednostkami terytorialnymi różnego stopnia musiały być jasno określone, a pierwotnie wyznaczano je w oparciu o elementy środowiska naturalnego. Najwłaściwszą taką delimitację pomiędzy Ostrowem Lednickim i Gnieznem stanowi właśnie wspomniana rynna polodowcowa. Należy zaznaczyć, że podział taki nie znajduje jednak potwierdzenia w rekonstruowanym dla średniowiecza lokalnym systemie parafialnym. Ten jednak, w zasadniczych zrębach, powstał najpewniej w ciągu XIII w., a na jego schemat mogły mieć wpływ ówczesne warunki społeczno-gospodarcze, m.in. własności gruntów.

Zakreślony powyżej obszar kasztelanii ostrowskiej, wraz z częścią lasów na rubieżach, obejmuje około 1000 km². Można przyjąć, że zasadniczo pokrywał się on z zasięgiem wcześniejszej jednostki zarządu terytorialnego, czyli okręgiem grodowym. Terytorium to

stało się bazą dla prześledzenia zmian osadniczych, jakie miały tu miejsce we wczesnym średniowieczu.

Region Ostrowa Lednickiego w przeszłości był bardzo intensywnie eksploatowany przez kolejne czasowo lub stale zamieszkujące go społeczności ludzkie. Atrakcyjne dla osadnictwa były zwłaszcza tereny znajdujące się w pobliżu naturalnych rynien glacialnych, w których powstały liczne jeziora lub zostały zajęte przez wody płynące. Poza bezpośrednim dostępem do cieków lub zbiorników wodnych, tereny te obfitowały w dobrej jakości gleby, wykształcone w rezultacie trwającego kilka tysięcy lat zalesienia drzewami liściastymi, głównie grabowymi. Pierwsze ślady stałego osadnictwa grup ludzkich na omawianym obszarze związane są ze społecznościami neolitycznymi. Zapoczątkowały one intensywną eksploatację i przekształcanie środowiska naturalnego, które postępowało wraz z kolejnymi grupami ludzkimi zasiedlającymi region w pradziejach. Przekształcenia, jakim podlegało środowisko naturalne we wczesnym średniowieczu, odbywały się na niespotykaną wcześniej skalę. Dowodem zmian są wyniki analiz profili palinologicznych ilustrujące proces deforestacji, rozszerzania się pól, łąk i pastwisk oraz postępującego rozwoju osadnictwa. Silny wpływ na kształt krajobrazu miało również intensywne budownictwo grodowe. Pozyskanie niezbędnego do budowy umocnień drewna wraz z innymi potrzebami rozwijającego się dynamicznie osadnictwa otwartego doprowadziło do wylesienia dużych obszarów w regionie, które utraciły możliwość samoistnej regeneracji.

Początek VI w. to czas, kiedy w Europie doszło do istotnych zmian etnokulturowych, osadniczych i politycznych. Migracje ludów barbarzyńskich w IV i V w. n.e., m.in. na terytorium Cesarstwa Rzymskiego, doprowadziły do upadku dawnego porządku w tej części świata. W wyniku tzw. wielkiej wędrówki ludów na znacznych obszarach Europy doszło do regresu demograficzno-kulturowego. Dało to jednak miejsce dla powstania nowych struktur, z których część okazała się bardzo trwała. Przesunięcia ludnościowe w IV i V w. doprowadziły do spadku liczby ludności również w Wielkopolsce. Załamaniu i zanikowi uległy struktury osadnicze również w regionie, w którego centrum znajduje się jezioro Lednica. Dopiero od VII–VIII w. (faza A–B wczesnego średniowiecza) czytelniejsze są pozostałości zasiedlenia, reprezentujące słowiański model kulturowy, charakterystyczny dla strefy Sukow. Przejawiał się on m.in. w znaleziskach słabo profilowanych naczyń ceramicznych wykonanych bez użycia koła garncarskiego. Do tego okresu przypisane są cztery niewielkie, rozrzucone w przestrzeni regionu skupiska osadnicze, być może o charakterze związków terytorialno-sąsiedzkich. Ich lokalizację można bezpośrednio

powiązać z przebiegiem głównych cieków w regionie: wypływającą z jeziora Lednica rzeką Główną oraz przepływającą przez jezioro Kłęckie rzeką Małą Wełną³⁷⁷. Przyjmuje się, że m.in. te społeczności, poprzez sieć połączeń wodnych, pełniły rolę łącznika pomiędzy znacznie większymi enklawami słowiańskimi na Kujawach od wschodu, a grupami z Ziemi Lubuskiej od zachodu. Na utrzymanie relacji oraz swobodny przepływ ludności, dóbr a także idei pozwalała przy tym względna jednolitość wczesnosłowiańskiej kultury materialnej i duchowej³⁷⁸.

Struktury osadnicze odkryte w regionie lednickim wiązane z pierwszym horyzontem słowiańskim koncentrują się na wyższych terenach, jednak w niewielkiej odległości od cieków lub akwenów. Należy przypuszczać, że miały one charakter krótkotrwałych siedzib ludzkich, funkcjonujących być może przez 2–3 pokolenia. O tej stabilizacji i dłuższej obecności świadczą pozostałości nielicznych obiektów w postaci owalnych lub prostokątnych półziemianek. Zachowane struktury miały niewielkie rozmiary (około 7 m²). Przy ich konstrukcji wykorzystywano słupy, polepę i kamienie. W pobliżu obiektów, będących najpewniej niepełnymi pozostałościami domostw, mogły się znajdować zewnętrzne paleniska, niekiedy znacznych rozmiarów. Dopuszczalne jest, że te urządzenia grzewcze pierwotnie umieszczone były w budynkach naziemnych o lekkiej konstrukcji, których ślady się nie zachowały. Stopień rozpoznania osad nie pozwala na wyciąganie wniosków dotyczących ich układów przestrzennych. Być może na rubieżach terenów zamieszkałych lokalizowano zaplecze gospodarczo-produkcyjne (np. Brzozogaj, Polska Wieś?). Otwarta przy tym pozostaje dyskusja na temat interpretacji obiektów odkrytych w Polskiej Wsi (stan. nr 5), jako pozostałości po rytualnych paleniskach wykorzystywanych podczas nieokreślonych bliżej ceremonii o charakterze obrzędowo-kultowym. Kwestia ta wymaga przeprowadzenia dalszych badań, gdyż różnego typu praktyki religijne z pewnością mogły być spełniane w okolicy siedzib ludzkich.

Znaleziska przedmiotów pozyskanych z nawarstwień najstarszych obiektów ograniczają się głównie do fragmentów naczyń ceramicznych oraz wyjątkowo przedmiotów gospodarstwa domowego lub prostego rzemiosła. Pozwalają one domniemać, że najstarsze społeczności słowiańskie na omawianym obszarze były raczej ubogie, a o statusie w ramach

³⁷⁷ O znaczącym wpływie rzek na kształtowanie się osadnictwa słowiańskiego informował już Pseudo-Maurycy piszący, że "osiedla Sklawinów i Antów leżą jedno za drugim wzdłuż rzek i łączą się ze sobą tak, że nie ma między nimi żadnej znaczniejszej przerwy, a wszędzie w sąsiedztwie są lasy, błota i szuwały" (Pseudo-Maurycy, Taktika, lib. XI: 5, cyt. za: Labuda 2003, 78).

³⁷⁸ Więcej na temat znaczenia terenów środkowej Wielkopolski jako łącznika pomiędzy poszczególnymi enklawami osadniczymi por. Kara 2009.

grupy decydowały innego rodzaju dobra, np. wielkość i okazałość żywego inwentarza. Kości zwierzęce wskazują na duże znaczenie zwierząt hodowlanych, które stanowiły podstawę diety, niekiedy uzupełnianą łowiectwem. Przyjmuje się, że stosowany przez ówczesne społeczności model gospodarczy charakteryzował się silną eksploatacją środowiska naturalnego poprzez powiększanie na dużą skalę areału pól uprawnych, co zostało zarejestrowane w diagramach pyłkowych. Stosowano przemienno-ugorową uprawę zbóż ozimych i jarych, która stała się podstawą gospodarki żywnościowej. W zakresie hodowli zwierząt, w miejsce wymagającej większej pielęgnacji hodowli bydła wzrosło znaczenie chowu trzody, którą wypasano w okolicznych lasach. Zmiany te przełożyły się na powstanie nadwyżki żywnościowej, dzięki której wzrosła liczba ludności doprowadzając do gęstszego zasiedlenia regionu.

Zagęszczenie i stabilizacja osadnictwa zauważalne są w kolejnej fazie wczesnego średniowiecza, przypadającej na okres tradycyjnie nazywany przedpaństwowym (faza C – od początku IX w. po początki X w.). Powstawały wówczas większe wspólnoty terytorialne, określane mianem opoli, które mogły stanowić składową ustrojów tzw. plemiennych. Na omawianym terenie następuje ponad trzykrotne zwiększenie liczby stanowisk archeologicznych o charakterze osadniczym, wśród których w końcu tego okresu pojawia się nowa kategoria osad w postaci grodów.

Ośrodki grodowe budowane w regionie lednickim wpisują się w szerszy horyzont pojawiania się obiektów obronnych na terenie środkowej Wielkopolski. Powstawały one na surowym korzeniu, niekiedy wcześniej zajęтым przez osadnictwo otwarte. Były to niewielkie jednocłonowe obiekty³⁷⁹, których drewniano-ziemne fortyfikacje wzniesiono w oparciu o ziemne lub ziemno-kamienne jądro. Lokalizowano je przy tym w miejscach z natury obronnych, w strategicznych punktach szlaków komunikacyjnych, co pozwalało uczestniczyć, a także zabezpieczać i kontrolować handel dalekosiężny. Nie jest jednak jasne, komu służyły powstałe obiekty. W ramach rodzących się ustrojów wodzowskich mogły stanowić ufortyfikowane siedziby lokalnych princepsów (*reguli*), którym towarzyszyli elitarni wojownicy wraz z rodzinami i służbą. Niewykluczone jednak, że obiekty te mogły również być zamieszkiwane przez plemienne elity, które jednak nie wyróżniały się wyraźnie

³⁷⁹ Grody te nie są jednak tożsame z ośrodkami typowymi dla kulturowo-osadniczego horyzontu Tornow-Klenica, wydzielonego przez L. Leciejewicza (1989, 43), uznawanymi za archeologiczny wyznacznik procesu wyodrębniania się elit plemiennych (Brzostowicz 2002, 22-23; 2003; Kara 2006, 215; 2009; por. Dulnicz 1994).

w społeczeństwie³⁸⁰. Istnienie grodów, w których pojawiały się pierwsze elementy kultury elitarnej (m.in. naczynia ceramiczne o proveniencji warsztatowej), świadczy o zmianach zachodzących wewnątrz egalitarnych dotychczas społeczności. Przejawiają się one m.in. w zabudowie wnętrza warowni moraczewskiej, gdzie powstał duży budynek zrębowy (180 m²) w formie hali z podłużnymi paleniskami. Być może służył on lokalnej społeczności jako miejsce zgromadzeń moźnych, gdzie odprawiano kultowo-obrzędowe praktyki. Nie należy jednak ostatecznie wykluczać również mieszkalnego charakteru obiektu, na co z kolei wskazywać może podział wnętrza na pomieszczenia oraz znaleziska przedmiotów uchodzących za wyznacznik domostw (fragment noża, oselka, przęślik).

Grody powstałe w okolicy jeziora Lednica zlokalizowane były w centrach niewielkich mikroregionów osadniczych, które stopniowo ulegały zagęszczeniu³⁸¹. Zasiedlano również nowe przestrzenie, wcześniej podlegające jedynie nieznacznej eksploracji. Osadnictwo coraz wyraźniej wkraczało na wysoczyznę, pozostając jednak wciąż w bezpośredniej bliskości akwenów i cieków. Również na Ostrowie Lednickim powstała osada otwarta, a pod koniec omawianego okresu w południowej części wyspy niewielki gródek. Struktury osadnicze nie zmieniły się diametralnie w porównaniu z zarejestrowanymi w starszej fazie. Zauważalna jest ich postępująca stabilizacja, choć model gospodarki oparty na użytkowaniu przemienno-ugorowym niewielkich poletek, pozwala sądzić, że przynajmniej część struktur osadniczych miała charakter tymczasowy. Nadal dominowały obiekty mieszkalne zagłębione w ziemię, przy których znajdowało się zaplecze gospodarcze w postaci otwartych palenisk lub jam.

Powstawanie grodów w środkowej Wielkopolsce, w tym na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej, łącznie jest z procesami, które doprowadziły do powstania władztwa Piastów. Zjawisko to jest bowiem zbieżne z pojawieniem się elementów kultury elitarnej, których nie można uznać za kontynuację miejscowych wzorów społeczno-kulturowych z IX w. Znajdują one za to analogie na północy, w szeroko pojętej strefie nadbałtyckiej, a także na południu, w postwiełkomorawskim kręgu korzystającym z dorobku cesarstwa Karolingów i Ottonów. Elementy te pojawiają się na ziemi gnieźnieńskiej oraz w jej bezpośredniej okolicy między przełomem IX i X w., a początkiem trzeciej ćwierci X w. W trzeciej oraz początku czwartej ćwierci X w. widoczne już były na terenie całej

³⁸⁰ Więcej na temat ustrojów kształtujących się w okresie przedpaństwowym na terenie Wielkopolski por. Brzostowicz 2002; 2003; Kara 2006; 2009

³⁸¹ Wyjątkiem na tym tle jest obiekt w Kociałkowej Górze, co może wynikać ze stanu badań w zabagnionym terenie leśnym, albo ze specyficznej funkcji dla której gród zbudowano (np. strażniczej).

Wielkopolski, łącznie z Kujawami, Pałukami, ziemią sieradzko-łęczycką oraz we wschodniej części ziemi lubuskiej. Fenomen ten świadczy o pojawieniu się w IX-wiecznych egalitarnych społecznościach wielkopolskich rozwarstwienia społecznego, wyrażanego elementami kultury prestiżu. Na gruncie materialnym powstałe elity manifestowały swą odrębność m.in. poprzez dostęp do kruszców oraz towarów luksusowych, na które składały się uzbrojenie, oporządzenie jeździeckie, elementy strojów paradnych, drogocenne tkaniny i wykwintna żywność. Model społeczny rozwinięty w środowisku patrymonium Piastów, wraz z ekspansją wczesnego państwa rozszerzał się na pobliskie regiony (por. Kara 2009).

Piastowie manifestowali swoją władzę m.in. poprzez budowę ośrodków władzy skupiających najważniejsze funkcje polityczno-społeczno-kulturowo-gospodarcze. Dla zabezpieczenia potrzeb władzy książęcej powstał system podziału terytorium oparty o okręgi administracyjno-skarbowe określane mianem okręgów grodowych. Opierały się one na istniejących strukturach terytorialno-sąsiedzkich w typie opoli, które zostały zaadaptowane do nowych warunków ustrojowych. Jednym z centralnych ośrodków władzy książęcej około połowy X w. stał się gród na Ostrowie Lednickim. Wzrost jego znaczenia przejawiał się m.in. w budowie znacznych fortyfikacji, przepraw mostowych prowadzących na wyspę, ale przede wszystkim w powstaniu monumentalnej zabudowy pałacowo-sakralnej. Stanowiła ona punkt centralny w regionie i manifestowała nowy kierunek zmian cywilizacyjnych, w których jednym z głównych elementów była religia chrześcijańska. Na potrzeby obsługi ośrodka oraz znajdującej się w nim rezydencji, został zorganizowany aparat administracyjny oraz zaplecze gospodarcze, zarówno bezpośrednio przy grodzie, jak i w całym regionie. Działania te doprowadziły do zupełnej zmiany sytuacji osadniczej. W efekcie prowadzonej planowej polityki demograficznej, przejawiającej się m.in. przemieszczeniami znacznych mas ludności, region lednicki stał się jednym z najgęściej zamieszkanym obszarów na terytorium władztwa piastowskiego. W działaniach tych opierano się najpewniej na przesunięciach społeczności pochodzących z czasowo lub stale podległych Piastom obszarów, w tym szczególnie Ziemi Lubuskiej oraz terenów nadobrzezańskich. Przypuszczalnie do tego okresu należy odnieść genezę przynajmniej części osad, których toponimy wskazują na obce pochodzenie zamieszkujących je grup ludzkich, a być może również toponimy służebne. Poza nazwami miejscowymi o przemieszczeniach ludności świadczą zarówno elementy kultury materialnej, jak i duchowej, np. w postaci cmentarzysk mających analogie na Pomorzu. Dzięki sprowadzeniu specjalistów-rzemieślników nastąpił progres w wytwórczości garncarskiej. Innowacje związane były z modyfikacjami w zakresie technologii, ornamentyki

oraz morfologii wyrabianych naczyń. W miejsce dotychczas dominujących mało zróżnicowanych pojemników jajowatych lub słabo profilowanych, pojawiły się naczynia dwustożkowate, o zróżnicowanej wielkości, silniejszym obtaczaniu oraz lepszym wypale. Z czasem asortyment wyrobów oraz ich jakość wzrastały, sprawiając, że od początku 3. ćwierćwiecza X w. ośrodek ostrowski dysponował wyższą technologicznie ceramiką, od produkowanej i używanej przez ludność okolicznych osad.

Zróżnicowanie socjotopograficzne widoczne jest jednak również w ramach samego lednickiego centrum osadniczego. Analiza znalezisk archeologicznych z nawarstwień i obiektów związanych z fazą rezydencjonalną wskazuje na daleko posunięte różnice pomiędzy społecznościami zamieszkującymi lednicki gród i wyspowa osadę podgrodzową. Wśród znalezisk z wnętrza warowni przeważały przedmioty użytkowe, narzędzia oraz osprzęt budynków. Natrafiono tutaj na ozdoby i militaria (głównie groty strzał). Na tym tle zdecydowanie wyróżniają się wyjątkowej klasy przedmioty luksusowe, w tym mające związek z kultem religijnym, tj. sakralia związane z wyposażeniem kościoła oraz ze sprawowaniem liturgii. Z kolei na podgrodziu występowały głównie przedmioty użytkowe związane z wykonywaniem prac domowych i gospodarczych. Brak tutaj ozdób, nielicznie występują elementy stroju. Wyróżniającym się zabytkiem jest miecz żelazny wydobyty przy przyczółku mostowym, jednak znalezisko to najpewniej nie powinno być łączone z mieszkańcami podgrodzia, a z elitą społeczeństwa lub wykwalifikowanymi wojownikami. Poza tym z terenu osady pozyskano elementy oporządzenia jeździeckiego: fragment zniszczonego wędzidła oraz sprzączkę do puśliska. W obu przestrzeniach niemal zupełnie nie występują narzędzia wyspecjalizowanego rzemiosła przedmioty związane z rolnictwem, jak też sprzęt do połowu ryb.

Rozbieżności pomiędzy znaleziskami z grodu i podgrodzia wskazują na istnienie daleko posuniętej hierarchii społecznej, manifestującej się nie tylko zróżnicowaniem stref osadniczych, ale również dysproporcją w dostępie do zasobów. W mieszkańcach grodu należy widzieć przedstawicieli elit społecznych wczesnego państwa, być może członków administracji monarszej, którzy czerpali korzyści z pracy innych, najpewniej głównie poprzez system danin i służebności. Wśród przedmiotów podkreślających ich status społeczny znajdowały się ozdoby oraz militaria. Mieszkańcy pobliskiego podgrodzia, mimo że zdecydowanie mniej zamożni od mieszkańców warowni, nie należeli do najniższych warstw społecznych. Brak narzędzi gospodarskich wskazuje, że zajęcia "zawodowe" mieszkańców podgrodzia najpewniej koncentrowały się wokół realizacji zajęć pozarolniczych, być może

związanych z postępującą specjalizacją rzemiosła. Kontrast pomiędzy grupami zamieszkującymi kolejne części lednickiego zespołu osadniczego widoczny jest również w diecie. Analizy szczątków kostnych zwierząt pozyskanych w poszczególnych punktach wskazują na znaczące dysproporcje w jakości spożywanego mięsa na korzyść mieszkańców grodu. Jego jakość spadała wraz z oddalaniem się od warowni. Należy się więc przychylić do uwag J. Wrzeńskiego i M. Kara, że ośrodków grodowych nie należy rozpatrywać jako homogenicznych zbiorowości, ale poprzez dogłębne badania socjotopograficzne, strać się rozpoznać społeczne zróżnicowanie ludności zamieszkującej gród, podgrodzie i osady znajdujące się na dalszym zapleczu ośrodków centralnych (Wrzeński, Kara 2016c).

Zmierzch znaczenia regionu wiąże się z wydarzeniami politycznymi, które miały miejsce w latach 30. XI w. W wyniku wewnętrznych niepokojów oraz najazdów zewnętrznych nastąpił upadek pierwszej monarchii piastowskiej. Zniszczeniu uległ m.in. gród na Ostrowie Lednickim oraz jego zaplecze. Po restauracji monarchii znaczenie ośrodka zdecydowanie się zmniejszyło – z rezydencji książęcej stał się siedzibą miejscowego zarządcy, który z czasem został określony mianem kasztelana. Mimo wielkich potrzeb związanych z odbudową innych grodów centralnych (Gniezna, Poznań), Ostrów Lednicki nie został jednak porzucony. Odrestaurowano świątynię i przebudowano palatium, a także wzniesiono nowe fortyfikacje. Zmianie uległo przeznaczenie grodu, którego majdan został zabudowany licznymi domostwami. Od początku XII w. w pobliżu dawnej kaplicy książęcej zaczęto chować zmarłych, a cmentarzysko z czasem rozprzestrzeniło się na znaczną część grodu. Wydaje się, że w początku XIV w. znaczenie niszczonego grodu ograniczało się głównie do pełnienia funkcji funeralnych dla okolicznej ludności. Być może wówczas zdecydowano o przeniesieniu siedziby kasztelana na pobliską Ledniczkę. Odkrycie prowadzącego na tę wyspę mostu z początku XIV w. sprawia, że należy ponownie rozważyć chronologię znajdującego się w tym miejscu obiektu typu *motte*. Kwestia ta staje się jedną z najistotniejszych w kontekście rozpoznania translokacji siedziby kasztelana.

Niemniej interesująco przedstawia się problematyka zniszczeń zaplecza grodu lednickiego będących efektem kryzysowych wydarzeń z lat 30. XI w. W świetle obecnego stanu rozpoznania tego tematu zdaje się, że lokalne struktury, poza grodem i jego najbliższym otoczeniem, nie uległy daleko idącej degradacji. Ukształtowana w poprzedniej fazie sieć osadnicza w zdecydowanej większości utrzymała się, a z czasem uległa zagęszczeniu. Tradycyjny obraz osadnictwa w znacznym stopniu zmieniło narastające od około połowy XIII w. zjawisko społeczno-gospodarcze, jakim była kolonizacja na prawie niemieckim

(*ius Teutonicum*)³⁸². Zapoczątkowane w XI w. w Niderlandach nowe sposoby organizacji życia gospodarczego i społecznego wsi, w przeciągu kilku stuleci zostały przyjęte oraz zaadoptowane na dużych przestrzeniach Europy. Kolonizacja wiejska przyjmowała niekiedy postać rzeczywistych migracji etnicznych³⁸³. Częściej jednak związana była z przyjmowaniem określonych zasad organizacji życia wiejskiego. Tego typu zmiany ustrojowe początkowo nie zawsze były ochoczo akceptowane przez władców. Wiązały się bowiem z utratą danin i służebności, które dotychczas przysługiwały władcy na podstawie prawa polskiego (*ius Polonice*) lub "słowniańskiego" (*ius Slavicale*). Zwłaszcza na obszarach zachodnich, władcy byli zainteresowani głównie pozyskaniem nowych osadników, a nie przekształcaniem istniejących struktur według nowych wzorów. Koloniści, pochodzący w większości z Niemiec i Flandrii, wyruszali na wschód na wezwanie lokalnych właścicieli ziemskich, skuszeni rozszerzeniem ich wolności osobistej oraz polepszeniem warunków życia. Kolonizacja na prawie niemieckim doprowadziła do zwiększenia gęstości zaludnienia, głównie kosztem zmniejszenia obszarów puszczańskich i zasiedlania nieużytków, wzmocniła regiony gospodarczo oraz militarnie. Zmiany te przyczyniły się w znacznym stopniu do przyspieszenia rozwoju gospodarczego i społecznego Europy Środkowo-Wschodniej³⁸⁴.

Schyłek wczesnego średniowiecza to czas kiedy na szerszą skalę pojawiają się pierwsze informacje pisane podające nazwy miejscowości, które lokalizuje się na terenie kasztelanii ostrowskiej. W XII-wiecznych źródłach pisanych jedyną nazwą łączoną z omawianym obszarem jest wymieniony w *Bulli gnieźnieńskiej* centralny gród regionu – *Ostrov*. W dyplomach datowanych na 1. połowę XIII w. takich nazw wzmiankowano już 10. Z kolei w dokumentach z 2. połowy XIII w. podano kolejne 25 toponimów. Identyfikacja części z wymienionych w dyplomach nazw jest niepewna (np. *Vriceoviz* z 1218 r. odczytane jako Wierzyce). Nie ulega wątpliwości, że niektóre z osad z różnych powodów wyludniły się albo zaginęły, zmieniły nazwę (np. Dziekanowice, być może wcześniej zwane *Lednicą*) lub zostały włączone do powstających ośrodków miejskich (np. żreby *Jastrabnycze*, *Kobylnicze* i *Skotnicze*, które weszły w skład lokowanego Kłocka). Jednak znaczna ich liczba

³⁸² Na temat rozwoju osadnictwa na prawie niemieckim: Trawkowski 1960; Zientara 1978; Piskorski 2005; Fokt 2012.

³⁸³ Na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej miało to miejsce zwłaszcza w przypadku Połabia, Czech, Moraw, Karyntii, Dolnego Śląska, pogranicza wielkoposko-pomorskiego, Pomorza Zachodniego, państwa Zakonu Krzyżackiego wraz z Łotwą i Estonią oraz dalej położonych enklaw np. Siedmiogrodu na Węgrzech (Piskorski 2005, 12).

³⁸⁴ Na temat przyrównywania w historii i historiografii kolonizacji niemieckiej do germanizacji: Piskorski 2005, 12-32.

przetrwiała, a genezę również wielu innych zapewne można odnosić do wczesnego średniowiecza (por. Katalog miejscowości).

Do ważnych tematów podejmowanych w przedstawionej pracy należy problematyka funeralna. Szersze informacje o społecznościach zamieszkujących region lednicki we wczesnym średniowieczu zaczerpnąć można z analiz antropologicznych i archeologicznych cmentarzysk szkieletowych. Pozwalają one nie tylko na określenie stosowanego obrządku pogrzebowego, ale dzięki dogłębnym analizom również umożliwiają rozpoznanie kondycji populacji i warunków ekonomicznych w jakich funkcjonowały. Do istotnych kwestii związanych z ludnością pochowaną na zaprezentowanych w dysertacji cmentarzyskach należy problematyka wyznawanej przez nich wiary. Zauważalne są różnice zwłaszcza w odniesieniu do najstarszych stanowisk funeralnych z końca X i XI w. oraz młodszych z XII-XIV w. Szkieletowy charakter pochówków i ich ułożenie na linii wschód-zachód pozwalają przyjąć, że należeli oni do świata kultury chrześcijańskiej. Jednocześnie o dość powierzchownej chrystianizacji świadczyć może chowanie zmarłych z wyposażeniem lub darami grobowymi, powszechnie występujące na cmentarzyskach lub ich częściach datowanych na koniec X i XI w. Na wyposażenie składały się różnorodne przedmioty od elementów stroju i ozdób, w tym o charakterze apotropeicznym (kaptorgi), po narzędzia i elementy uzbrojenia. Wśród darów grobowych należy wymienić monety lub ich surogat, pełniący rolę tzw. obola zmarłych, a także wykonane z różnych materiałów pojemniki. W tych naczyniach najpewniej znajdowało się pożywienie lub napoje, a takiej tradycji próżno szukać w świecie chrześcijańskim. Niejednoznaczna pozostaje kwestia występowania pochówków symbolicznych odnotowanych na trzech nekropoliach oraz incydentalnych grobów ciała palnych. Zupełnie zagadkowy pozostaje pochówek konia na cmentarzysku w Dziekanowicach wyraźnie oznaczony w przestrzeni nekropolii. Podsumowując można stwierdzić, że zmarli pochowani na cmentarzyskach datowanych na koniec X i XI w. należeli do wspólnoty chrześcijańskiej, jednak powszechnie utrzymywały się w społeczeństwie elementy pogańskiego obrządku pogrzebowego. Najpewniej na skutek wzrostu świadomości religijnej stopniowo one zanikały, gdyż na cmentarzysku z XII-XIV w. na Ostrowie Lednickim zwyczaj wyposażania zmarłych zupełnie zarzucono.

Powyżej przedstawiona próba rekonstrukcji wybranych aspektów osadnictwa wczesnośredniowiecznego na obszarze kasztelanii ostrowskiej została przygotowana na podstawie dostępnych źródeł archeologicznych, pisanych, toponomastycznych oraz kartograficznych, a także wyników badań przyrodniczych. Wydaje się, że część tych

materiałów stanowi zbiór zamknięty, a ich ponowna analiza nie wniesie istotnych zmian w obrazie przemian zachodzących w regionie lednickim. Zasób średniowiecznych dokumentów oraz dawnych map raczej nie ulegnie poszerzeniu. Dzięki przeprowadzeniu licznych i różnorodnych badań przyrodniczych również przekształcenia środowiska naturalnego w przeszłości zostały w znaczącym stopniu udokumentowane. Zmianie z kolei z pewnością ulegnie zasób źródeł archeologicznych. Jako że mają one fundamentalne znaczenie dla studiów osadniczych, ich przyrost może wpłynąć na zmianę zaprezentowanego w pracy rytmu przemian. Wydaje się jednak, że przedstawiona wizja, w której podkreślono występowanie zarówno okresów dynamicznego rozwoju, jak też znaczących regresów, częstokroć zbieżnych z przemianami społeczno-gospodarczymi lub politycznymi, mieści się w ogólnie przyjętych zasadach przebiegu procesu dziejowego.

Problematyka dotycząca różnych aspektów osadnictwa w regionie lednickim pozostaje tematem wymagającym prowadzenia dalszych prac zarówno na poziomie analitycznym, jak i syntetycznym. Niezbędne jest podjęcie szczegółowych badań nad chronologią stanowisk archeologicznych w ujęciu regionalnym i interregionalnym. W tym celu należy realizować studia nad wybranymi kategoriami zabytków kultury materialnej – szczególnie ceramiki naczyniowej, m.in. w odniesieniu do przebiegu adaptacji progresywnych elementów technologicznych wytwórczości garncarskiej, a także wykazanie różnic w tempie ich przyswajania w ośrodkach centralnych i na terenach peryferyjnych. Dalszego rozpoznania wymagają procesy przemian zachodzących wewnątrz wczesnośredniowiecznych społeczności. Stopień ich wewnętrznej dyferencjacji mogłyby naświetlić badania z zakresu socjotopografii obejmujące różne kategorie źródeł archeologicznych. Niezwłocznie należy również podjąć pełne prace nad opracowaniem wyników badań na stanowiskach już rozpoznanych archeologicznie, zwłaszcza znajdujących się na bezpośrednim zapleczu grodu lednickiego. W kolejnych etapach niezbędne będzie przeprowadzenie weryfikacyjnych badań wykopaliskowych na ważnych dla zrozumienia dynamiki osadnictwa stanowiskach archeologicznych. W planowanych badaniach każdorazowo należy uwzględnić szeroki zespół interdyscyplinarny, obejmujący przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Pozwoli to nie tylko na poszerzenie pola obserwacji, ale również uwiarygodni uzyskaną wizję przeszłości.

KATALOG STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH

Lp.	Miejscowość	Gmina	AZP	NSM	NSO	Chronologia	Rodzaj znaleziska
1.	Bednary	Pobiedziska	50–30	7	89	C	śląd osadniczy
2.	Bednary	Pobiedziska	50–30	6	90	wś	punkt osadniczy
3.	Bednary	Pobiedziska	50–30	1	91	D	osada
4.	Bednary	Pobiedziska	50–30	9	92	wś	śląd osadniczy
5.	Bednary	Pobiedziska	50–30	14	97	wś	śląd osadniczy
6.	Bednary	Pobiedziska	50–30	2	99	D–F	osada
7.	Bednary	Pobiedziska	50–30	3	102	wś	śląd osadniczy
8.	Bednary	Pobiedziska	50–30	4	104	wś	śląd osadniczy
9.	Bednary	Pobiedziska	50–30	18	105	wś	śląd osadniczy
10.	Bednary	Pobiedziska	50–30	19	128	wś	śląd osadniczy
11.	Bielawy	Kłęcko	49–32	2	143	D–E	osada
12.	Bielawy	Kłęcko	49–32	3	141	D–E	śląd osadniczy
13.	Bielawy	Kłęcko	49–33	8	26	wś	osada
14.	Bielawy	Kłęcko	49–33	8A	-	E	osada
15.	Biskupice	Kłęcko	48–33	5	51	wś	punkt osadniczy
16.	Biskupice	Kłęcko	48–33	10	57	wś	punkt osadniczy
17.	Biskupice	Kłęcko	48–33	12	58	wś	punkt osadniczy
18.	Biskupice	Kłęcko	48–33	15	59	wś	punkt osadniczy
19.	Biskupice	Kłęcko	48–33	21	60	wś	punkt osadniczy
20.	Biskupice	Kłęcko	48–33	7	65	wś	śląd osadniczy
21.	Biskupice	Kłęcko	48–33	23	68	wś	śląd osadniczy
22.	Biskupice	Kłęcko	48–33	3	71	wś późne	śląd osadniczy
23.	Biskupice	Kłęcko	48–33	4	72	wś	śląd osadniczy
24.	Bliżyce	Skoki	48–30	22	4	wś	punkt osadniczy
25.	Bliżyce	Skoki	48–30	23	5	wś	punkt osadniczy
26.	Bliżyce	Skoki	48–30	25	7	B–C E–F	śląd osadniczy punkt osadniczy
27.	Bliżyce	Skoki	47–30	6	108	E–F	śląd osadniczy
28.	Bliżyce	Skoki	47–30	12	114	wś	śląd osadniczy
29.	Bliżyce	Skoki	47–30	14	116	wś	śląd osadniczy
30.	Bliżyce	Skoki	47–30	15	117	E–F	śląd osadniczy
31.	Bliżyce	Skoki	47–30	16	118	wś	śląd osadniczy
32.	Bliżyce	Skoki	47–31	32	6	wś	osada
33.	Bliżyce	Skoki	47–31	34	8	wś	punkt osadniczy
34.	Bliżyce	Skoki	47–31	37	11	E	punkt osadniczy
35.	Bliżyce	Skoki	48–31	43	8	wś	śląd osadniczy
36.	Brzozogaj	Kłęcko	48–33	1	94	D	cmentarzysko
37.	Brzozogaj	Kłęcko	48–33	6	97	wś	osada
38.	Brzozogaj	Kłęcko	48–33	4	98	wś	śląd osadniczy
39.	Brzozogaj	Kłęcko	48–33	8	102	wś późne	osada
40.	Brzozogaj	Kłęcko	49–33	10	1	E–F	śląd osadniczy
41.	Brzozogaj	Kłęcko	49–33	12	3	wś	punkt osadniczy
42.	Brzozogaj	Kłęcko	49–33	13	4	wś	śląd osadniczy
43.	Brzozogaj	Kłęcko	49–33	16	7	wś	śląd osadniczy
44.	Brzozogaj	Kłęcko	49–33	17	8	wś	śląd osadniczy
45.	Brzozogaj	Kłęcko	49–33	21	83	B, E	osada
46.	Budziejewko	Mieścisko	45–31	1	178	wś	śląd osadniczy
47.	Budziejewko	Mieścisko	46–31	3	197	wś późne	śląd osadniczy
48.	Budziejewko	Mieścisko	46–31	6	200	E–F	śląd osadniczy

49.	Budziejewo	Mieścisko	45–31	5	179	wś	punkt osadniczy
50.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	7	168	E–F	ślad osadniczy
51.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	9	170	E	osada
52.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	11	172	D–E	ślad osadniczy
53.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	13	174	wś późne	ślad osadniczy
54.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	14	175	D–E	osada
55.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	16	177	wś późne	punkt osadniczy
56.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	17	178	wś	ślad osadniczy
57.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	19	180	wś wczesne	ślad osadniczy
58.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	22	183	wś	ślad osadniczy
59.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	27	188	wś	punkt osadniczy
60.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	29	190	C–D	punkt osadniczy
61.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	30	191	C–D	punkt osadniczy
62.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	31	192	wś późne	ślad osadniczy
63.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	32	193	wś późne	ślad osadniczy
64.	Budziejewo	Mieścisko	46–31	33	194	wś	ślad osadniczy
65.	Charzewo	Kiszkowo	49–31	1	200	E	ślad osadniczy
66.	Charzewo	Kiszkowo	49–31	3	201	D–E	ślad osadniczy
67.	Charzewo	Kiszkowo	49–31	4	207	wś	ślad osadniczy
68.	Charzewo	Kiszkowo	49–31	6	205	D–E	punkt osadniczy
69.	Charzewo	Kiszkowo	49–31	7	203	wś	punkt osadniczy
70.	Chociszewo	Skoki	46–30	2	229	E	osada
71.	Chociszewo	Skoki	46–30	5	232	wś	punkt osadniczy
72.	Chociszewo	Skoki	46–30	6	233	E–F	punkt osadniczy
73.	Chociszewo	Skoki	46–30	13	240	E–F	ślad osadniczy
74.	Chociszewo	Skoki	46–30	19	246	E	punkt osadniczy
75.	Chwałkówko	Łubowo	51–32	4	64	D	ślad osadniczy
76.	Czechy	Kłęcko	48–32	4	50	E–F	osada
77.	Czechy	Kłęcko	48–32	5	51	E	punkt osadniczy
78.	Czechy	Kłęcko	48–32	6	52	wś	ślad osadniczy
79.	Czechy	Kłęcko	48–32	7	53	E	punkt osadniczy
80.	Czechy	Kłęcko	48–32	8	54	A–B E	osada ślad osadniczy
81.	Czechy	Kłęcko	48–32	9	55	E–F	osada
82.	Czechy	Kłęcko	48–32	12	58	wś późne	punkt osadniczy
83.	Czechy	Kłęcko	48–32	1	59	wś wczesne C–E	ślad osadniczy osada
84.	Czechy	Kłęcko	48–32	2	60	D–E	punkt osadniczy
85.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	2	3	wś	ślad osadniczy
86.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	3	4	wś	ślad osadniczy
87.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	6	7	wś	punkt osadniczy
88.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	7	8	wś	ślad osadniczy
89.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	8	9	wś	punkt osadniczy
90.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	12	13	wś	punkt osadniczy
91.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	15	16	wś	osada
92.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	16	17	wś	ślad osadniczy
93.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	18	19	wś	ślad osadniczy
94.	Dąbrówka Kościelna	Kiszkowo	49–30	20	21	wś	ślad osadniczy
95.	Dobiejewo	Mieleszyn	47–33	1	8	wś	ślad osadniczy
96.	Dobiejewo	Mieleszyn	47–33	4	11	wś	ślad osadniczy
97.	Dziećmiarki	Kłęcko	49–32	3	137	D–F	osada
98.	Dziećmiarki	Kłęcko	49–32	8	97	D–E	punkt osadniczy
99.	Dziećmiarki	Kłęcko	49–32	13	98	C	punkt osadniczy
100.	Dzieskanowice	Łubowo	50–32	1	106	D	osada

101.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	2	83	XI	cmentarzysko
102.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	3	90	wś	śląd osadniczy
103.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	4	89	D	punkt osadniczy
104.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	5	88	wś	śląd osadniczy
105.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	6	109	wś	śląd osadniczy
106.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	7	97	wś	cmentarzysko
107.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	9	100	E–F	osada
108.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	11	74	wś	śląd osadniczy
109.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	12	77	wś	śląd osadniczy
110.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	13	78	D	osada
111.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	16	84	wś	śląd osadniczy
112.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	21	98	A/B–E	osada
113.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	22	104	D–E D–F	osada cmentarzysko
114.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	23	105	wś	osada
115.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	24	111	D	osada
116.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	25	110	D–E	śląd osadniczy
117.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	26	107	D	osada
118.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	27	108	wś	śląd osadniczy
119.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	29	103	E	osada
120.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	34	92	E	śląd osadniczy
121.	Dziekanowice	Łubowo	50–32	38	123	D	śląd osadniczy
122.	Fałkowo	Łubowo	50–32	1	179	E	osada
123.	Fałkowo	Łubowo	50–32	3	177	wś	śląd osadniczy
124.	Fałkowo	Łubowo	51–32	6	72	wś	osada
125.	Fałkowo	Łubowo	51–32	11	69	wś/ś	punkt osadniczy
126.	Fałkowo	Łubowo	51–32	12	70	E	śląd osadniczy
127.	Fałkowo	Łubowo	51–32	13	73	wś	osada
128.	Fałkowo	Łubowo	51–32	14	74	wś	śląd osadniczy
129.	Glinno	Skoki	47–30	2	86	wś wś	punkt osadniczy cmentarzysko?
130.	Glinno	Skoki	47–30	5	89	wś	śląd osadniczy
131.	Glinno	Skoki	47–30	8	92	wś	śląd osadniczy
132.	Glinno	Skoki	47–30	15	99	wś	śląd osadniczy
133.	Glinno	Skoki	47–30	18	102	wś	punkt osadniczy
134.	Glinno	Skoki	47–31	1	1	B/C, D/E	osada
135.	Glinno	Skoki	47–31	1a	2	wś	osada
136.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	6	75	D–E	osada
137.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	11	208	D	osada
138.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	15	88	D	osada
139.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	19	65	wś	śląd osadniczy
140.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	20	66	D–E	śląd osadniczy
141.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	21	67	D–E	osada
142.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	23	64	E t.p.q. 1195 lub 1205	osada skarby
143.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	29	209	D–E	śląd osadniczy
144.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	30	83	wś	śląd osadniczy
145.	Głębokie	Kiszkowo	49–31	36	95	D–E	punkt osadniczy
146.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–31	4	126	D–E	śląd osadniczy
147.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	17	106	wś	śląd osadniczy
148.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	18	107	wś	śląd osadniczy
149.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	21	110	wś	śląd osadniczy
150.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	22	111	wś	punkt osadniczy

151.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	23	112	wś	śląd osadniczy
152.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	25	114	wś	śląd osadniczy
153.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	26	115	B–C? E–F	punkt osadniczy osada
154.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	27	116	wś	śląd osadniczy
155.	Gniewkowo	Kiszkowo	49–30	28	117	D–E	osada
156.	Gołaszewo	Mieścisko	45–32	7	112	wś	śląd osadniczy
157.	Gołaszewo	Mieścisko	45–32	21	126	wś	śląd osadniczy
158.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	2	84	wś	śląd osadniczy
159.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	3	85	E–F	śląd osadniczy
160.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	4	87	B–C	śląd osadniczy
161.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	5	74	C–D	punkt osadniczy
162.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	7	80	D–E	śląd osadniczy
163.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	8	71	B–C E	śląd osadniczy śląd osadniczy
164.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	9	72	wś	punkt osadniczy
165.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	11	97	wś	śląd osadniczy
166.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	12	100	D–E wś	punkt osadniczy śląd osadniczy
167.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	13	82	E–F	osada
168.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	14	81	wś	śląd osadniczy
169.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	15	79	D–E	osada
170.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	16	99	wś	śląd osadniczy
171.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	18	94	E–F	śląd osadniczy
172.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	20	95	B–D	śląd osadniczy
173.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	22	91	wś	śląd osadniczy
174.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	23/ 24	89/ 90	D	cmentarzysko
175.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	26	88	D–F	osada
176.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	27	73	D–E wś	śląd osadniczy śląd osadniczy
177.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	28	66	wś	śląd osadniczy
178.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	29	67	C–D	osada
179.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	30	68	wś	śląd osadniczy
180.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	32	70	wś	śląd osadniczy
181.	Gołuń	Pobiedziska	51–31	34	77	E–F	
182.	Gorzewo	Mieścisko	45–32	4	84	wś	śląd osadniczy
183.	Gorzewo	Mieścisko	45–32	7	87	wś	śląd osadniczy
184.	Gorzewo	Mieścisko	45–32	9	89	wś	śląd osadniczy
185.	Gorzewo	Mieścisko	45–32	10	90	wś	śląd osadniczy
186.	Gorzewo	Mieścisko	45–32	12	92	wś	śląd osadniczy
187.	Gorzewo	Mieścisko	45–32	35	137	wś	śląd osadniczy
188.	Gorzewo	Mieścisko	46–32	31	65	wś	śląd osadniczy
189.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	1	134	D	skarby
190.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	6	139	wś późne	śląd osadniczy
191.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	8	141	wś	osada
192.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	9	142	wś	śląd osadniczy
193.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	12	145	C/D–D–E/F	osada
194.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	13	146	wś późne	śląd osadniczy
195.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	14	147	E–F	osada
196.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	21	154	wś	śląd osadniczy
197.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	22	155	wś	śląd osadniczy
198.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	25	158	E–F	śląd osadniczy
199.	Gorzuchowo	Kłecko	48–32	26	159	wś	śląd osadniczy

200.	Gorzuchowo	Kłęcko	48–32	28	161	wś	śląd osadniczy
201.	Gorzuchowo	Kłęcko	48–32	32	165	E–F	osada
202.	Gorzuchowo	Kłęcko	48–32	33	166	wś	śląd osadniczy
203.	Gorzuchowo	Kłęcko	48–32	34	167	wś	śląd osadniczy
204.	Imielenko	Łubowo	50–32	2	64	wś	śląd osadniczy
205.	Imielenko	Łubowo	51–32	6	58	D–E	śląd osadniczy
206.	Imielenko	Łubowo	51–32	9	54	D–E	punkt osadniczy
207.	Imielenko	Łubowo	51–32	10	8	wś	śląd osadniczy
208.	Imielno	Łubowo	51–31	1	62	C–D wś	punkt osadniczy śląd osadniczy
209.	Imielno	Łubowo	51–31	2	64	E–F	punkt osadniczy
210.	Imielno	Łubowo	51–31	3	63	C–E	osada
211.	Imielno	Łubowo	51–31	4	65	wś	śląd osadniczy
212.	Imielno	Łubowo	51–31	5	61	wś	śląd osadniczy
213.	Imielno	Łubowo	51–32	6	48	D–E	osada
214.	Imielno	Łubowo	51–32	8	51	ws	osada
215.	Imielno	Łubowo	51–32	9	49	wś	śląd osadniczy
216.	Imielno	Łubowo	51–32	10	47	E	cmentarzysko
217.	Imielno	Łubowo	51–32	12	53	wś	śląd osadniczy
218.	Imielno	Łubowo	51–32	13	11	wś	punkt osadniczy
219.	Imielno	Łubowo	51–32	14	12	wś	punkt osadniczy
220.	Imielno	Łubowo	51–32	17	13	E	osada
221.	Imielno	Łubowo	51–32	18	14	D	osada
222.	Imielno	Łubowo	51–32	21	18	wś	śląd osadniczy
223.	Imielno	Łubowo	51–32	22	23	D–E	śląd osadniczy
224.	Imielno	Łubowo	51–32	23	25	wś	śląd osadniczy
225.	Imielno	Łubowo	51–32	24	24	E–F	osada
226.	Imielno	Łubowo	51–32	25	22	E	osada
227.	Imielno	Łubowo	51–32	26	21	wś	śląd osadniczy
228.	Imielno	Łubowo	51–32	29	16	wś	śląd osadniczy
229.	Imiołki	Kiszkowo	49–32	12	36	E–F	śląd osadniczy
230.	Imiołki	Kiszkowo	49–32	13	40	wś	śląd osadniczy
231.	Imiołki	Kiszkowo	49–32	14	41	D–E	śląd osadniczy
232.	Imiołki	Kiszkowo	49–32	18	49	D–E	śląd osadniczy
233.	Imiołki	Kiszkowo	49–32	20	51	D–E	punkt osadniczy
234.	Imiołki	Kiszkowo	49–32	21	50	wś	osada
235.	Imiołki	Kiszkowo	49–32	23	193	E/ś	osada
236.	Jabłkowo	Skoki	47–31	2	47	E/F ?	domniemane grodzisko
237.	Jabłkowo	Skoki	47–31	5	50	wś	punkt osadniczy
238.	Jabłkowo	Skoki	47–31	10	55	wś	śląd osadniczy
239.	Jabłkowo	Skoki	47–31	12	57	wś	śląd osadniczy
240.	Jabłkowo	Skoki	47–31	19	64	wś	śląd osadniczy
241.	Jagniewice	Skoki	47–31	6	18	D/E	osada
242.	Jagniewice	Skoki	47–31	10	22	wś	śląd osadniczy
243.	Jagniewice	Skoki	47–31	12	24	wś	śląd osadniczy
244.	Jaroszewo	Mieścisko	46–31	2	217	E–F	osada
245.	Jaroszewo	Mieścisko	46–31	4	219	B–C E	osada śląd osadniczy
246.	Jaroszewo	Mieścisko	46–31	10	225	wś	śląd osadniczy
247.	Jaroszewo	Mieścisko	46–31	11	226	E	osada
248.	Jaroszewo	Mieścisko	46–31	13	228	wś późne	punkt osadniczy
249.	Jaroszewo	Mieścisko	46–31	15	230	wś późne	śląd osadniczy
250.	Jaroszewo	Mieścisko	46–31	18	233	E–F	śląd osadniczy

251.	Jaroszewo I	Mieścisko	46–32	1	177	wś	śląd osadniczy
252.	Jaroszewo I	Mieścisko	46–32	5	181	wś	śląd osadniczy
253.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	2	105	wś	śląd osadniczy
254.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	7	110	wś	śląd osadniczy
255.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	8	111	wś	osada
256.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	10	113	wś	śląd osadniczy
257.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	15	118	wś	śląd osadniczy
258.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	16	119	wś	śląd osadniczy
259.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	17	120	wś	punkt osadniczy
260.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	18	121	wś	śląd osadniczy
261.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	19	122	wś	osada
262.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	23	126	wś późne	śląd osadniczy
263.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	24	127	wś	śląd osadniczy
264.	Jaworówko	Mieścisko	46–32	25	128	wś	punkt osadniczy
265.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	3	42	C–D	osada
266.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	4	43	E–F	punkt osadniczy
267.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	5	40	wś	śląd osadniczy
268.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	6	39	E–F	punkt osadniczy
269.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	9	34	wś	śląd osadniczy
270.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	12	44	wś	punkt osadniczy
271.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	17	28	wś	punkt osadniczy
272.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	18	29	wś	punkt osadniczy
273.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	20	23	E–F	osada
274.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	21	24	D–F	osada
275.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	22	22	B–C E–F	śląd osadniczy osada
276.	Jerzykowo	Pobiedziska	51–30	23	21	wś	śląd osadniczy
277.	Jerzyn	Pobiedziska	50–30	37	23	wś	punkt osadniczy
278.	Jerzyn	Pobiedziska	50–30	34	26	wś	śląd osadniczy
279.	Jerzyn	Pobiedziska	50–30	33	27	wś	śląd osadniczy
280.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	4	77	B–C D–E	punkt osadniczy śląd osadniczy
281.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	6	74	A–B E–F	śląd osadniczy śląd osadniczy
282.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	7	75	wś	śląd osadniczy
283.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	9	65	wś	śląd osadniczy
284.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	10	73	B–D	punkt osadniczy
285.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	12	71	wś	śląd osadniczy
286.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	13	70	wś	punkt osadniczy
287.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	14	69	E–F	osada
288.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	18	59	wś	śląd osadniczy
289.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	19	60	wś	śląd osadniczy
290.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	22	53	wś	śląd osadniczy
291.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	23	52	wś	śląd osadniczy
292.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	27	56	E–F	osada
293.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	29	51	wś	śląd osadniczy
294.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	30	50	wś	śląd osadniczy
295.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	32	63	wś	śląd osadniczy
296.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	b/n	198	A–B	osada
297.	Jerzyn	Pobiedziska	51–30	b/n	199	D–E	osada
298.	Kakulin	Skoki	46–31	18	276	E	osada
299.	Kakulin	Skoki	46–31	20	278	wś wczesne	śląd osadniczy
300.	Kakulin	Skoki	46–31	21	279	E	śląd osadniczy
301.	Kakulin	Skoki	46–31	23	281	C–D	śląd osadniczy

						wś późne	śląd osadniczy
302.	Kakulin	Skoki	47–31	2	35	A/B	osada
303.	Kakulin	Skoki	47–31	5	38	wś	śląd osadniczy
304.	Kakulin	Skoki	47–31	6	39	E	punkt osadniczy
305.	Kamionek	Kiszkowo	48–32	14	44	E	punkt osadniczy
306.	Kamionek	Kiszkowo	48–32	16	46	E	śląd osadniczy
307.	Kamionek	Kiszkowo	48–32	18	48	wś wczesne	punkt osadniczy
308.	Kamionek	Kiszkowo	48–32	19	49	wś późne	śląd osadniczy
309.	Kamionek	Kiszkowo	49–32	5	93	C	punkt osadniczy
310.	Kamieniec	Kłęcko	47–31	4	75	wś	śląd osadniczy
311.	Kamieniec	Kłęcko	47–31	5	76	wś	śląd osadniczy
312.	Kamieniec	Kłęcko	48–31	10	132	wś	śląd osadniczy
313.	Kamieniec	Kłęcko	48–31	11	133	wś	punkt osadniczy
314.	Kamieniec	Kłęcko	48–31	24	146	wś	śląd osadniczy
315.	Kamieniec	Kłęcko	48–31	32	154	D–E	punkt osadniczy
316.	Kamieniec	Kłęcko	48–31	b/n	b/n	wś	cmentarzysko?
317.	Karczewko	Kiszkowo	49–30	1	23	wś	śląd osadniczy
318.	Karczewko	Kiszkowo	49–30	3	25	wś	śląd osadniczy
319.	Karczewko	Kiszkowo	49–30	6	28	D–E	punkt osadniczy
320.	Karczewko	Kiszkowo	49–30	7	29	wś	punkt osadniczy
321.	Karczewko	Kiszkowo	49–30	8	30	B–C? E–F	śląd osadniczy osada
322.	Karczewko	Kiszkowo	49–30	9	31	D–E	śląd osadniczy
323.	Karczewko	Kiszkowo	49–30	10	32	wś	śląd osadniczy
324.	Karczewko	Kiszkowo	49–30	11	33	wś	śląd osadniczy
325.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	2	37	wś	punkt osadniczy
326.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	3	38	wś	śląd osadniczy
327.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	4	39	wś	śląd osadniczy
328.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	5	40	wś	punkt osadniczy
329.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	7	42	wś	punkt osadniczy
330.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	8	43	wś	śląd osadniczy
331.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	10	45	wś	śląd osadniczy
332.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	12	47	wś	śląd osadniczy
333.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	15	50	wś	śląd osadniczy
334.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	17	52	wś	śląd osadniczy
335.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	18	53	wś	śląd osadniczy
336.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	20	55	wś	śląd osadniczy
337.	Karczewo	Kiszkowo	49–30	21	56	wś	śląd osadniczy
338.	Kiszkowo	Kiszkowo	49–30	15	61	wś	śląd osadniczy
339.	Kiszkowo	Kiszkowo	49–30	16	62	wś	punkt osadniczy
340.	Kiszkowo	Kiszkowo	49–30	18	64	wś	śląd osadniczy
341.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–30	12	49	wś	punkt osadniczy
342.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–30	20	50	B–C E–F	osada punkt osadniczy
343.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–31	2	23	E–F	śląd osadniczy
344.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–31	25	27	D–E	śląd osadniczy
345.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–31	29	31	E/F	śląd osadniczy
346.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–31	30	32	wś	śląd osadniczy
347.	Brudzewko	Kiszkowo	48–31	31	33	wś	śląd osadniczy
348.	Brudzewko	Kiszkowo	48–31	33	35	wś	punkt osadniczy
349.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–31	35	163	wś	śląd osadniczy
350.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–31	36	164	wś	śląd osadniczy
351.	Kiszkowo	Kiszkowo	48–31	38	166	wś	śląd osadniczy
352.	Kiszkowo	Kiszkowo	49–31	40	218	wś	śląd osadniczy

353.	Kłecko	Kłecko	48-32	1	-	C-E	grodzisko
354.	Kłecko	Kłecko	48-32	20	6	D-E	osada
355.	Kłecko	Kłecko	48-32	28	7	wś	śląd osadniczy
356.	Kłecko	Kłecko	48-32	29	8	wś	śląd osadniczy
357.	Kłecko	Kłecko	48-32	31	10	E-F	śląd osadniczy
358.	Kłecko	Kłecko	48-32	34	13	wś późne	punkt osadniczy
359.	Kłecko	Kłecko	48-32	38	18	wś	śląd osadniczy
360.	Kłecko	Kłecko	48-32	40	20	E	osada
361.	Kłecko	Kłecko	48-32	46	26	wś	śląd osadniczy
362.	Kłecko	Kłecko	48-32	47	27	E	osada
363.	Kłecko	Kłecko	48-32	49	29	wś	śląd osadniczy
364.	Kłecko	Kłecko	48-32	53	64	E-F	punkt osadniczy
365.	Kłecko	Kłecko	48-32	55	67	wś	śląd osadniczy
366.	Kłecko	Kłecko	48-32	58	70	E	śląd osadniczy
367.	Kłecko	Kłecko	48-32	63	76	E-F	śląd osadniczy
368.	Kłecko	Kłecko	48-32	14	79	D	osada
369.	Kłecko	Kłecko	48-32	16	80	wś	punkt osadniczy
370.	Kłecko	Kłecko	48-32	23	81	wś późne wś	śląd osadniczy śląd osadniczy
371.	Kłecko	Kłecko	48-32	25	83	B-C D-E	śląd osadniczy śląd osadniczy
372.	Kłecko	Kłecko	48-32	10	84	D	osada
373.	Kłecko	Kłecko	48-32	4	87	t.p.q. 1063	skarb (I)
374.	Kłecko	Kłecko	48-32	7	89	D - X w.?	skarb (II)
375.	Kłecko	Kłecko	48-33	69	5	wś	punkt osadniczy
376.	Kłodzin	Mieścisko	46-32	6	136	wś	osada
377.	Kłodzin	Mieścisko	46-32	17	147	wś	śląd osadniczy
378.	Kłodzin	Mieścisko	46-32	19	149	wś	śląd osadniczy
379.	Kłodzin	Mieścisko	46-32	20	150	wś	śląd osadniczy
380.	Kłodzin	Mieścisko	46-32	22	152	wś	śląd osadniczy
381.	Kłodzin	Mieścisko	46-32	25	155	wś	punkt osadniczy
382.	Kłodzin	Mieścisko	46-32	35	165	wś/PŚ	punkt osadniczy
383.	Kłodzin	Mieścisko	46-32	36	166	wś	cmentarzysko
384.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	2	42	A-B D-E	śląd osadniczy punkt osadniczy
385.	Kocanowo	Pobiedziska	50-31	3	117	D	punkt osadniczy
386.	Kocanowo	Pobiedziska	50-31	7	121	D?-E-F	osada
387.	Kocanowo	Pobiedziska	50-31	10	124	B-C	punkt osadniczy
388.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	13	39	D-E	cmentarzysko
389.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	14	40	E-F	punkt osadniczy
390.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	15	41	wś	punkt osadniczy
391.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	16	44	E-F	punkt osadniczy
392.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	18	45	D-F-PŚ	osada
393.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	19	46	D-F	śląd osadniczy
394.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	20	47	E-F	śląd osadniczy
395.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	22	32	E-F	punkt osadniczy
396.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	24	33	E-F	punkt osadniczy
397.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	27	58	wś	punkt osadniczy
398.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	31	56	wś	śląd osadniczy
399.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	32	57	E-F	śląd osadniczy
400.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	34	54	wś	śląd osadniczy
401.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	35	49	B-C	śląd osadniczy
402.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	36	51	E-F	śląd osadniczy
403.	Kocanowo	Pobiedziska	51-31	37	36	wś	śląd osadniczy

404.	Kocanowo	Pobiedziska	51–31	38	43	wś	śląd osadniczy
405.	Kocanowo	Pobiedziska	51–31	41	38	wś	śląd osadniczy
406.	Kocanowo	Pobiedziska	51–31	42	35	wś	śląd osadniczy
407.	Kocanowo	Pobiedziska	51–31	43	29	wś	śląd osadniczy
408.	Kocanowo	Pobiedziska	51–31	44	30	wś	śląd osadniczy
409.	Kocanowo	Łubowo	51–32	45	1	wś	śląd osadniczy
410.	Kociałkowa Górka /Nowa Górka	Pobiedziska	52–31	6	1	B?-C C? D?	grodzisko osada?
411.	Kołata	Pobiedziska	50–30	7	7	E	osada
412.	Kołata	Pobiedziska	50–30	8	8	wś	śląd osadniczy
413.	Kołata	Pobiedziska	50–30	19	19	wś	śląd osadniczy
414.	Kołata	Pobiedziska	50–30	22	22	wś	śląd osadniczy
415.	Komorowo	Kłęcko	49–32	1	124	wś	śląd osadniczy
416.	Komorowo	Kłęcko	49–32	2	116	D–E	śląd osadniczy
417.	Komorowo	Kłęcko	49–32	3	122	D–E	śląd osadniczy
418.	Komorowo	Kłęcko	49–32	4	123	D–E	śląd osadniczy
419.	Komorowo	Kłęcko	49–32	6	115	wś	śląd osadniczy
420.	Komorowo	Kłęcko	49–32	8	114	wś	śląd osadniczy
421.	Komorowo	Kłęcko	49–32	9	160	D–E	punkt osadniczy
422.	Komorowo	Kłęcko	49–32	10	161	D–E	osada
423.	Komorowo	Kłęcko	49–32	11	162	D–E	osada
424.	Komorowo	Kłęcko	49–32	13	131	D–E	śląd osadniczy
425.	Komorowo	Kłęcko	49–32	15	125	E–F	punkt osadniczy
426.	Komorowo	Kłęcko	49–32	16	159	D–E	śląd osadniczy
427.	Komorowo	Kłęcko	49–32	17	157	D–E	punkt osadniczy
428.	Komorowo	Kłęcko	49–32	19	156	D–E	śląd osadniczy
429.	Komorowo	Kłęcko	49–32	22	154	D–E	punkt osadniczy
430.	Komorowo	Kłęcko	49–32	30	117	wś	śląd osadniczy
431.	Kowalskie	Pobiedziska	51–30	1	11	D–E	osada
432.	Kowalskie	Pobiedziska	51–30	2	14	wś	punkt osadniczy
433.	Kowalskie	Pobiedziska	51–30	4	13	E–F	osada
434.	Kowalskie	Pobiedziska	51–30	6	10	E–F	punkt osadniczy
435.	Kowalskie	Pobiedziska	51–30	7	9	E–F	osada
436.	Kowalskie	Pobiedziska	51–30	8	8	E–F	punkt osadniczy
437.	Kowalskie	Pobiedziska	51–30	12	1	B–C E–F	śląd osadniczy osada
438.	Kowalskie	Pobiedziska	51–30	13	2	wś	śląd osadniczy
439.	Kowalskie	Pobiedziska	51–29	17	82	D	punkt osadniczy
440.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–30	4	67	D–F	punkt osadniczy
441.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–30	16	69	wś	śląd osadniczy
442.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–30	7	72	wś	śląd osadniczy
443.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–30	8	73	wś	śląd osadniczy
444.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–30	10	75	wś	śląd osadniczy
445.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–30	11	76	wś	śląd osadniczy
446.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–30	16	79	wś	śląd osadniczy
447.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–30	18	80	wś	osada
448.	Krzeńlice	Pobiedziska	50–31	3	9	D–E–F	osada
449.	Kuszewo	Skoki	46–31	12	258	wś	śląd osadniczy
450.	Kuszewo	Skoki	46–31	14	260	E	śląd osadniczy
451.	Kuszewo	Skoki	46–31	16	262	wś późne	śląd osadniczy
452.	Kuszewo	Skoki	46–31	17	263	E–F	punkt osadniczy
453.	Kuszewo	Skoki	46–31	22	268	wś późne	śląd osadniczy
454.	Kuszewo	Skoki	47–31	1	44	wś	śląd osadniczy
455.	Latalice/Gwiazdowo	Pobiedziska	50–32	b/n	b/n	t.p.q. 948	skarby

456.	Latalice	Pobiedziska	50–32	1	14	wś (F?)	śląd osadniczy
457.	Latalice	Pobiedziska	50–31	7	55	wś-PS	śląd osadniczy
458.	Latalice	Pobiedziska	50–31	8	56	wś	punkt osadniczy
459.	Latalice	Pobiedziska	50–31	10	58	E–F	osada
460.	Latalice	Pobiedziska	50–31	12	60	E–F	osada
461.	Latalice	Pobiedziska	50–31	14	62	wś	śląd osadniczy
462.	Latalice	Pobiedziska	50–31	20	68	E–F	punkt osadniczy
463.	Latalice	Pobiedziska	50–31	22	70	E–F	osada
464.	Lednogóra	Łubowo	50–32	1	39	t.p.q. 1018	skarby
465.	Lednogóra	Łubowo	50–32	4	48	D–E	osada
466.	Lednogóra	Łubowo	50–32	5	44	wś	śląd osadniczy
467.	Lednogóra	Łubowo	50–32	6	45	E–F	śląd osadniczy
468.	Lednogóra	Łubowo	50–32	7	46	D–E	śląd osadniczy
469.	Lednogóra	Łubowo	50–32	8	47	A–B wś	śląd osadniczy osada
470.	Lednogóra	Łubowo	50–32	9	35	B–C E–F	śląd osadniczy śląd osadniczy
471.	Lednogóra	Łubowo	50–32	12	32	wś	śląd osadniczy
472.	Lednogóra	Łubowo	50–32	13	28	E–F	osada
473.	Lednogóra	Łubowo	50–32	14	27	D–E	osada
474.	Lednogóra	Łubowo	50–32	15	26	E	osada
475.	Lednogóra	Łubowo	50–32	18	30	wś	śląd osadniczy
476.	Lednogóra	Łubowo	50–32	21	37	A–B	śląd osadniczy
477.	Lednogóra	Łubowo	50–32	22	36	E–F	osada
478.	Lednogóra	Łubowo	50–32	27	52	E–F	śląd osadniczy
479.	Lednogóra	Łubowo	50–32	29	49	C E–F	śląd osadniczy osada
480.	Lednogóra	Łubowo	50–32	30	50	E–F	punkt osadniczy
481.	Lednogóra	Łubowo	50–32	36	56	C	osada
482.	Lednogóra	Łubowo	50–32	41	62	E–F wś	śląd osadniczy śląd osadniczy
483.	Lednogóra	Łubowo	50–32	45	72	wś	śląd osadniczy
484.	Lednogóra	Łubowo	50–32	47	71	wś	śląd osadniczy
485.	Lednogóra	Łubowo	50–31	31	149	E–F	osada
486.	Lednogóra	Łubowo	50–31	32	150	E–F	osada
487.	Lednogóra	Łubowo	50–31	33	151	A–B	śląd osadniczy
488.	Lednogóra	Łubowo	51–32	51	3	D–F	punkt osadniczy
489.	Lednogóra	Łubowo	51–32	52	2	A–C	śląd osadniczy
490.	Leśniewo	Łubowo	51–32	5	79	E	śląd osadniczy
491.	Leśniewo	Łubowo	51–33	8	91	E–F	osada
492.	Leśniewo	Łubowo	51–33	10	93	wś	śląd osadniczy
493.	Leśniewo	Łubowo	51–33	12	95	E–F	śląd osadniczy
494.	Leśniewo	Łubowo	51–33	14	97	E	osada
495.	Łagiewniki	Pobiedziska	49–30	21	121	wś	śląd osadniczy
496.	Łagiewniki	Pobiedziska	49–30	24	124	wś	śląd osadniczy
497.	Łagiewniki	Pobiedziska	49–31	18	121	D–E	punkt osadniczy
498.	Łagiewniki	Pobiedziska	50–30	11	83	wś	punkt osadniczy
499.	Łagiewniki	Pobiedziska	50–30	13	85	wś	śląd osadniczy
500.	Łagiewniki	Pobiedziska	50–30	15	86	wś	śląd osadniczy
501.	Łagiewniki	Pobiedziska	50–31	6	4	E–F	śląd osadniczy
502.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–31	5	106	D–E	punkt osadniczy
503.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–31	9	110	wś	śląd osadniczy
504.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–31	10	111	D–E	punkt osadniczy
505.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–31	12	113	D–E	punkt osadniczy

506.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–31	17	118	C–D	punkt osadniczy
507.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–31	21	122	D–E	śląd osadniczy
508.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–31	22	123	wś	śląd osadniczy
509.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–31	26	127	D–E	punkt osadniczy
510.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	32	113	wś	śląd osadniczy
511.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	33	114	wś	śląd osadniczy
512.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	34	115	wś	śląd osadniczy
513.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	36	117	wś	śląd osadniczy
514.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	38	119	wś późne	śląd osadniczy
515.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	40	121	wś późne	śląd osadniczy
516.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	43	124	wś	punkt osadniczy
517.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	45	126	wś	śląd osadniczy
518.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	47	128	wś wczesne	punkt osadniczy
519.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	49	130	wś	punkt osadniczy
520.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	50	131	wś	śląd osadniczy
521.	Łagiewniki Kościelne	Kiszkowo	48–32	52	133	wś późne	śląd osadniczy
522.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	8	6	wś	śląd osadniczy
523.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	9	7	wś	śląd osadniczy
524.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	10	8	wś	punkt osadniczy
525.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	12	10	wś późne	punkt osadniczy
526.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	13	11	wś późne	śląd osadniczy
527.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	16	14	wś późne	punkt osadniczy
528.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	17	15	wś wczesne	osada
529.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	18	16	wś późne	punkt osadniczy
530.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	20	18	wś wczesne wś późne	śląd osadniczy śląd osadniczy
531.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	21	19	wś późne	punkt osadniczy
532.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	23	21	E–F	osada
533.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	25	24	wś	śląd osadniczy
534.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	27	26	wś późne	śląd osadniczy
535.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	28	27	wś	śląd osadniczy
536.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	29	28	wś późne	punkt osadniczy
537.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	31	30	wś późne	śląd osadniczy
538.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	32	31	wś późne	śląd osadniczy
539.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	34	34	wś	śląd osadniczy
540.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	36	36	wś późne	śląd osadniczy
541.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	37	37	wś późne	śląd osadniczy
542.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	39	39	wś późne	śląd osadniczy
543.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	42	42	wś późne	śląd osadniczy
544.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	44	44	wś późne	śląd osadniczy
545.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	45	45	wś	punkt osadniczy
546.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	46	46	wś	śląd osadniczy
547.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	47	47	wś późne	punkt osadniczy
548.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	48	48	wś	śląd osadniczy
549.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	51	51	wś	śląd osadniczy
550.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	52	52	wś późne	punkt osadniczy
551.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	54	54	wś	śląd osadniczy
552.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	56	56	wś późne	punkt osadniczy
553.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	58	58	wś późne	śląd osadniczy
554.	Łopienno	Mieleszyn	46–33	59	59	E–F	osada
555.	Łopienno	Mieleszyn	46–32	67	90	wś	śląd osadniczy
556.	Łopienno	Mieleszyn	46–32	74	97	wś	śląd osadniczy
557.	Łosiniec	Skoki	46–30	48	154	wś	śląd osadniczy
558.	Łosiniec	Skoki	46–30	53	159	wś	śląd osadniczy

559.	Łosiniec	Skoki	45–30	10	87	E–F	śląd osadniczy
560.	Łosiniec	Skoki	45–30	14	91	wś	punkt osadniczy
561.	Łosiniec	Skoki	45–30	15	92	wś	śląd osadniczy
562.	Łosiniec	Skoki	45–30	17	94	E–F	śląd osadniczy
563.	Łosiniec	Skoki	45–30	21	98	wś	śląd osadniczy (zweryfikowany negatywnie)
564.	Łosiniec	Skoki	45–30	22	99	wś	śląd osadniczy
565.	Łosiniec	Skoki	45–30	24	101	wś	śląd osadniczy (zweryfikowany negatywnie)
566.	Łosiniec	Skoki	45–30	25	102	wś	śląd osadniczy
567.	Łosiniec	Skoki	45–30	30	107	wś	śląd osadniczy
568.	Łubowice	Kiszkowo	48–30	1	36	wś – późne	osada
569.	Łubowice	Kiszkowo	48–31	7	21	wś	punkt osadniczy
570.	Łubowice	Kiszkowo	48–31	9	159	E/F	punkt osadniczy
571.	Łubowice	Kiszkowo	48–31	10	160	wś	punkt osadniczy
572.	Łubowice	Kiszkowo	48–31	12	162	wś	śląd osadniczy
573.	Łubowiczki	Kiszkowo	48–30	1	37	wś	śląd osadniczy
574.	Łubowiczki	Kiszkowo	48–30	9	45	wś	śląd osadniczy
575.	Łubowiczki	Kiszkowo	48–30	10	46	wś	punkt osadniczy
576.	Łubowiczki	Kiszkowo	48–30	11	47	E	punkt osadniczy
577.	Łubowiczki	Kiszkowo	48–30	12	48	wś	punkt osadniczy
578.	Łubowiczki	Kiszkowo	48–31	13	22	wś	śląd osadniczy
579.	Łubowo	Łubowo	50–32	4	176	D–E	śląd osadniczy
580.	Łubowo	Łubowo	50–33	40	132	D–E	śląd osadniczy
581.	Łubowo	Łubowo	50–33	38	133	wś	śląd osadniczy
582.	Łubowo	Łubowo	50–33	34	136	wś	punkt osadniczy
583.	Łubowo	Łubowo	50–33	33	137	wś	śląd osadniczy
584.	Łubowo	Łubowo	50–33	35	138	wś	śląd osadniczy
585.	Łubowo	Łubowo	50–33	31	139	D–E	śląd osadniczy
586.	Michałcza	Kłęcko	47–31	13	133	wś	śląd osadniczy
587.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	4	183	wś	śląd osadniczy
588.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	5	184	wś	śląd osadniczy
589.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	21	199	E	punkt osadniczy
590.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	22	200	wś	punkt osadniczy
591.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	49	227	wś	śląd osadniczy
592.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	52	230	wś	punkt osadniczy
593.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	57	235	wś	punkt osadniczy
594.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	61	239	wś	śląd osadniczy
595.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	63	241	wś	śląd osadniczy
596.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	65	243	wś	punkt osadniczy
597.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	87	265	wś	śląd osadniczy
598.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	96	274	wś	śląd osadniczy
599.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	112	290	wś	śląd osadniczy
600.	Mieścisko	Mieścisko	45–31	125	303	wś	osada
601.	Mieścisko–Wiela	Mieścisko	45–32	142	58	wś	śląd osadniczy
602.	Mieścisko–Wiela	Mieścisko	45–32	151	67	wś	śląd osadniczy
603.	Mieścisko–Wiela	Mieścisko	45–32	158	74	wś	śląd osadniczy
604.	Mieścisko–Wiela	Mieścisko	45–32	159	75	wś	punkt osadniczy
605.	Mieścisko–Wiela	Mieścisko	45–32	162	78	wś	śląd osadniczy
606.	Miłosławice	Mieścisko	46–31	4	211	C–D	osada
607.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	10	8	wś	śląd osadniczy
608.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	14	12	wś	śląd osadniczy

609.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	17	15	wś	punkt osadniczy
610.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	23	21	wś	punkt osadniczy
611.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	25	23	wś	osada
612.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	28	26	wś	punkt osadniczy
613.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	31	29	wś	ślad osadniczy
614.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	37	35	wś	punkt osadniczy
615.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	43	41	wś	ślad osadniczy
616.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	44	42	wś	ślad osadniczy
617.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	46	44	wś	punkt osadniczy
618.	Miłosławice	Mieścisko	46–32	57	59	wś	ślad osadniczy
619.	Moraczewo	Łubowo	50–31	1	128	B/C–C/D	grodzisko
620.	Moraczewo	Łubowo	50–31	2	129	B/C–D	osada
621.	Moraczewo	Łubowo	50–31	3	130	A–E	osada
622.	Moraczewo	Łubowo	50–31	3a	131	D	punkt osadniczy
623.	Moraczewo	Łubowo	50–31	4	132	A–D	osada
624.	Moraczewo	Łubowo	50–31	6	134	wś–PŚ	punkt osadniczy
625.	Moraczewo	Łubowo	50–31	10	138	A–B E	osada osada
626.	Moraczewo	Łubowo	50–31	11	139	A–B E–F	ślad osadniczy punkt osadniczy
627.	Moraczewo	Łubowo	50–31	12	140	wś	ślad osadniczy
628.	Moraczewo	Łubowo	50–31	14	142	E?–F	ślad osadniczy
629.	Moraczewo	Łubowo	50–31	16	144	A–B E–F	osada ślad osadniczy
630.	Moraczewo	Łubowo	50–31	18	146	wś	ślad osadniczy
631.	Moraczewo	Łubowo	50–31	20	148	wś	punkt osadniczy
632.	Myszki	Kiszkowo	49–31	1	16	wś	ślad osadniczy
633.	Myszki	Kiszkowo	49–31	2	15	D–E	ślad osadniczy
634.	Myszki	Kiszkowo	49–31	3	14	wś	ślad osadniczy
635.	Myszki	Kiszkowo	48–31	7	37	wś	punkt osadniczy
636.	Myszki	Kiszkowo	48–31	8	38	E–F XII–XIV	osada osada
637.	Myszki	Kiszkowo	48–31	13	43	D	osada
638.	Myszki	Kiszkowo	48–31	14	44	wś	punkt osadniczy
639.	Myszki	Kiszkowo	48–31	19	49	wś	ślad osadniczy
640.	Myszki	Kiszkowo	48–31	22	52	wś	ślad osadniczy
641.	Myszki	Kiszkowo	48–31	23	53	wś	ślad osadniczy
642.	Myszki	Kiszkowo	48–31	28	-	wś	Punkt osadniczy, zweryfikowany negatywnie podczas wykopalisk
643.	Myszki	Kiszkowo	48–31	33	168	wś	punkt osadniczy
644.	Myszki	Kiszkowo	48–31	35	170	wś	ślad osadniczy
645.	Myszki	Kiszkowo	48–31	37	172	wś	osada
646.	Myszki	Kiszkowo	48–31	38	173	wś	ślad osadniczy
647.	Myszki	Kiszkowo	48–31	39	174	wś	ślad osadniczy
648.	Myszki	Kiszkowo	48–31	40	175	wś	ślad osadniczy
649.	Myszki	Kiszkowo	49–31	31	222	E–F	ślad osadniczy
650.	Myszki	Kiszkowo	49–31	32	223	wś	osada
651.	Niedźwiedziny	Skoki	49–29	1	49	E–F	osada
652.	Niedźwiedziny	Skoki	49–30	3	22	wś	punkt osadniczy
653.	Niedźwiedziny	Skoki	45–30	4	137	wś	ślad osadniczy
654.	Niedźwiedziny	Skoki	45–30	6	139	wś	ślad osadniczy

655.	Niedźwiedziny	Skoki	48–30	8	111	E–F	osada
656.	Niedźwiedziny	Skoki	48–30	9	112	E–F	punkt osadniczy
657.	Niedźwiedziny	Skoki	48–30	10	113	wś	śląd osadniczy
658.	Niedźwiedziny	Skoki	48–30	22	125	E–F	śląd osadniczy
659.	Niedźwiedziny	Skoki	48–30	23	126	E–F	punkt osadniczy
660.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	1	129	wś późne	osada
661.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	2	130	wś późne	śląd osadniczy
662.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	9	137	wś późne	punkt osadniczy
663.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	10	138	wś późne	punkt osadniczy
664.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	11	139	wś późne	śląd osadniczy
665.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	12	140	wś późne	śląd osadniczy
666.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	18	146	wś późne	punkt osadniczy
667.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	19	147	wś	śląd osadniczy
668.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	20	148	wś	śląd osadniczy
669.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	22	150	wś późne	punkt osadniczy
670.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	25	153	wś wczesne	śląd osadniczy
671.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	26	154	E–F	osada
672.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	29	157	E–F	osada
673.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	3	159	D–E	osada
674.	Nieświastowice	Mieścisko	46–31	32	160	E–F	osada
675.	Owieczki	Łubowo	49–32	6	167	D–E	śląd osadniczy
676.	Owieczki	Łubowo	49–32	7	169	E–F	punkt osadniczy
677.	Owieczki	Łubowo	49–32	11	175	D–E	śląd osadniczy
678.	Owieczki	Łubowo	49–32	23	174	D–E	punkt osadniczy
679.	Piastowice	Mieścisko	46–32	3	73	wś	punkt osadniczy
680.	Piastowice	Mieścisko	46–32	10	80	wś	śląd osadniczy
681.	Pierzyska	Łubowo	50–32	1	180	E	punkt osadniczy
682.	Pląskowo	Mieścisko	46–31	13	242	wś wczesne	punkt osadniczy
683.	Pląskowo	Mieścisko	46–31	18	247	wś	punkt osadniczy
684.	Pląskowo	Mieścisko	47–31	3	134	wś	śląd osadniczy
685.	Pląskowo	Mieścisko	47–31	6	137	wś	punkt osadniczy
686.	Pląskowo	Mieścisko	47–31	7	138	wś	punkt osadniczy
687.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	b/n	b/n	E?	skarb
688.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	1	181	B D–E	punkt osadniczy punkt osadniczy
689.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	2	178	D–PŚ	osada
690.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	4	267	E	osada
691.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	6	177	A–B D–E	śląd osadniczy osada
692.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	7	212	E–F–PŚ	osada
693.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	9	210	E–F	punkt osadniczy
694.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	25	222	D	śląd osadniczy
695.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	37	172	wś	śląd osadniczy
696.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	41	176	A–B	śląd osadniczy
697.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	43	180	wś	punkt osadniczy
698.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	44	182	E	śląd osadniczy
699.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	46	184	E–F	punkt osadniczy
700.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	50	188	B–C D–E	punkt osadniczy punkt osadniczy
701.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	57	195	wś	śląd osadniczy
702.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	62	200	wś	śląd osadniczy
703.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	63	201	wś D–E	śląd osadniczy osada
704.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	–	268	wś–PŚ	grodzisko

705.	Pobiedziska	Pobiedziska	51–31	–	271	E	śląd osadniczy
706.	Podlesie Kościelne	Mieścisko	45–31	33	162	wś	śląd osadniczy
707.	Podlesie Kościelne	Mieścisko	45–31	34	163	wś	śląd osadniczy
708.	Podlesie Kościelne	Mieścisko	46–31	53	25	wś	śląd osadniczy
709.	Podlesie Kościelne – Huby	Mieścisko	46–31	6	32	wś	śląd osadniczy
710.	Podlesie Kościelne – Huby	Mieścisko	46–31	9	35	wś	śląd osadniczy
711.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	3	166	E	śląd osadniczy
712.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	11	174	wś	śląd osadniczy
713.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	14	177	wś	śląd osadniczy
714.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	18	181	E–F	śląd osadniczy
715.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	33	196	B?–C	osada
716.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	36	199	wś	śląd osadniczy
717.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	37	200	wś	śląd osadniczy
718.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	39	202	E	osada
719.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	42	205	E–F	osada
720.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	47	210	D–E	punkt osadniczy
721.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	50	213	C–D	śląd osadniczy
722.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	55	218	C–D	punkt osadniczy
723.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–30	57	220	wś	punkt osadniczy
724.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	1	1	E–F	osada
725.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	2	2	E	osada
726.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	59	3	wś późne	śląd osadniczy
727.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	60	4	wś późne	punkt osadniczy
728.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	61	5	wś późne	śląd osadniczy
729.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	63	7	wś późne	punkt osadniczy
730.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	65	9	wś późne	punkt osadniczy
731.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	66	10	wś późne	śląd osadniczy
732.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	67	11	wś późne	punkt osadniczy
733.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	62	12	E	osada
734.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	69	13	wś późne	śląd osadniczy
735.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	71	15	wś wczesne	śląd osadniczy
736.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	72	16	wś	śląd osadniczy
737.	Podlesie Wysokie	Mieścisko	46–31	58	17	wś	śląd osadniczy
738.	Polska Wieś	Kłęcko	48–32	6	1	C–E	osada
739.	Polska Wieś	Kłęcko	48–32	5	2	A–B/pocz. C	osada/ cmentarzysko symboliczne?
740.	Polska Wieś	Kłęcko	48–32	4	3	E	punkt osadniczy
741.	Polska Wieś	Kłęcko	48–32	3	4	E–F	osada
742.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	4	134	E–F	osada
743.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	6	137	wś	śląd osadniczy
744.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	7	136	E–F	śląd osadniczy
745.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	11	167	D–E	punkt osadniczy
746.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	13	166	E–F	śląd osadniczy
747.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	14	164	E–F	śląd osadniczy
748.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	18	139	wś	śląd osadniczy
749.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	21	141	wś	śląd osadniczy
750.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	27	147	C–D	osada
751.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	29	151	wś	śląd osadniczy
752.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	30	152	B–C E	śląd osadniczy punkt osadniczy
753.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	32	154	D–E	punkt osadniczy

754.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	33	155	wś	śląd osadniczy
755.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	34	156	wś	śląd osadniczy
756.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	35	157	wś	śląd osadniczy
757.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	36	158	D–E	osada
758.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	37	161	wś	śląd osadniczy
759.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	38	160	B–C wś	punkt osadniczy śląd osadniczy
760.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	39	159	B–C	śląd osadniczy
761.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	41	149	wś	śląd osadniczy
762.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	44	127	wś	śląd osadniczy
763.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	47	125	D–E	punkt osadniczy
764.	Polska Wieś	Pobiedziska	51–31	51	120	wś	punkt osadniczy
765.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–30	1	221	wś	śląd osadniczy
766.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–30	2	222	wś	śląd osadniczy
767.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–30	3	223	wś	śląd osadniczy
768.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	12	41	wś	śląd osadniczy
769.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	18	47	C–D	osada
770.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	21	50	wś wczesne wś	śląd osadniczy śląd osadniczy
771.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	22	51	wś	śląd osadniczy
772.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	24	53	wś	śląd osadniczy
773.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	27	56	wś późne	punkt osadniczy
774.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	28	57	D–E	osada
775.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	29	58	wś wczesne E–F	śląd osadniczy osada
776.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	30	59	D–E	osada
777.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	32	61	wś późne	śląd osadniczy
778.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	33	62	wś	śląd osadniczy
779.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	34	63	wś późne	śląd osadniczy
780.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	38	67	wś	śląd osadniczy
781.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	44	73	wś	śląd osadniczy
782.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	54	83	E	osada
783.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	59	88	D–E	punkt osadniczy
784.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	60	89	wś wczesne E–F	śląd osadniczy osada
785.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	66	95	wś	śląd osadniczy
786.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	69	98	wś późne	punkt osadniczy
787.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	70	99	C–D	punkt osadniczy
788.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	76	105	wś wczesne	śląd osadniczy
789.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	78	107	E–F	śląd osadniczy
790.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	79	108	C?–D	śląd osadniczy
791.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	80	109	wś	śląd osadniczy
792.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	81	110	E–F	punkt osadniczy
793.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	83	112	wś późne	osada
794.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	85	114	wś	śląd osadniczy
795.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	87	116	wś	śląd osadniczy
796.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	88	117	E	osada
797.	Popowo Kościelne	Mieścisko	46–31	97	126	wś	śląd osadniczy
798.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	b/n	b/n	wś	cmentarzysko
799.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	2	82	wś	punkt osadniczy
800.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	4	84	E/F	punkt osadniczy
801.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	6	86	wś	śląd osadniczy
802.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	7	87	wś	śląd osadniczy
803.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	10	90	wś	śląd osadniczy

804.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	12	92	wś	śląd osadniczy
805.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	18	98	E	punkt osadniczy
806.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	19	99	wś	śląd osadniczy
807.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	20	100	E	śląd osadniczy
808.	Pomarzany	Kłęcko	47–31	21	101	wś	śląd osadniczy
809.	Pomarzanki	Skoki	47–31	2	104	D D/E	cmentarzysko punkt osadniczy
810.	Pomarzanki	Skoki	47–31	4	106	wś	punkt osadniczy
811.	Pomarzanki	Skoki	47–31	7	109	wś	śląd osadniczy
812.	Pomarzanki	Skoki	47–31	9	111	wś	punkt osadniczy
813.	Pomarzanki	Skoki	47–31	10	112	D	punkt osadniczy
814.	Pomarzanki	Skoki	47–31	12	114	wś	punkt osadniczy
815.	Pomarzanki	Skoki	47–31	13	115	D/E	osada
816.	Pomarzanki	Skoki	47–31	14	116	E	osada
817.	Pomarzanki	Skoki	47–31	15	117	E	punkt osadniczy
818.	Pomarzanki	Skoki	47–31	16	118	wś	śląd osadniczy
819.	Pomarzanki	Skoki	47–31	18	120	C/D	punkt osadniczy
820.	Pomorzanowice	Pobiedziska	50–31	5	30	C–D	śląd osadniczy
821.	Pomorzanowice	Pobiedziska	50–31	6	31	wś	punkt osadniczy
822.	Pomorzanowice	Pobiedziska	50–31	7	32	wś	śląd osadniczy
823.	Pomorzanowice	Pobiedziska	50–31	9	34	E–F	osada
824.	Pomorzanowice	Pobiedziska	50–31	11	36	wś	śląd osadniczy
825.	Przyborowo	Łubowo	51–32	2	85	D–E	osada
826.	Przyborowo	Łubowo	51–32	4	88	C D–E	śląd osadniczy osada
827.	Przyborowo	Łubowo	51–32	5	87	D–E	osada
828.	Raczkowo	Skoki	47–31	5	29	wś	śląd osadniczy
829.	Rejowiec	Skoki	48–30	1	1	wś	śląd osadniczy (zweryfikowany negatywnie)
830.	Rejowiec	Skoki	48–30	2	2	D	osada
831.	Rybień	Kiszkowo	47–31	1	72	wś	śląd osadniczy
832.	Rybień	Kiszkowo	48–31	2	91	C–D	osada
833.	Rybień	Kiszkowo	48–31	10	99	E–F	osada
834.	Rybień	Kiszkowo	48–31	11	100	E–F	śląd osadniczy
835.	Rybień	Kiszkowo	48–31	12	101	D–E	śląd osadniczy
836.	Rybitwy – Ostrów Lednicki	Łubowo	50–32	1	22	VIII–IX k. IX–XIII X/XI X?/XI? XII–XIV XII–XIII? t.p.q. 1063 i ok. 1080 t.p.q. 985	osada grodzisko cmentarzysko (grobowce) cmentarzysko przy kościele cmentarzysko na majdanie cmentarzysko (krypta) skarb (I) skarb (II)
837.	Rybitwy – Ostrów Lednicki	Łubowo	50–32	2	23	VIII?–IX D–F 1080–1105 XI/XII w.	osada osada- podgrodzie skarb (III) skarb (IV)
838.	Rybitwy –	Łubowo	50–32	3a	24a	D	most

	Ostrów Lednicki						
839.	Rybitwy – Ostrów Lednicki	Łubowo	50–32	3b	24b	D	most
840.	Rybitwy – Ledniczka	Łubowo	50–32	4	25	C E XIV–XV	osada osada grodzisko stożkowate
841.	Rybitwy – Wyspa Mewia	Łubowo	50–32	5	21	D–E	punkt osadniczy
842.	Rybitwy	Łubowo	50–32	7	4	wś	śląd osadniczy
843.	Rybitwy	Łubowo	50–32	8	9	E–F	punkt osadniczy
844.	Rybitwy	Łubowo	50–32	10	10	B–C	śląd osadniczy
845.	Rybitwy	Łubowo	50–32	11	11	C–E	osada
846.	Rybitwy	Łubowo	50–32	12	12	D–E, F?	osada
847.	Rybitwy	Łubowo	50–32	15	18	wś	śląd osadniczy
848.	Rybitwy	Łubowo	50–32	16	16	wś	śląd osadniczy
849.	Rybitwy	Łubowo	50–32	18	15	wś	śląd osadniczy
850.	Rybitwy	Łubowo	50–32	19	13	wś	śląd osadniczy
851.	Rybitwy	Łubowo	50–32	20	8	wś	śląd osadniczy
852.	Rybitwy	Łubowo	50–32	22	6	wś	śląd osadniczy
853.	Rybitwy	Łubowo	50–32	28	-	pocz. X	most
854.	Rybno Wielkie–Rybieńko	Kiszkowo	48–31	1	54	starsze fazy średn.	osada
855.	Rybno Wielkie–Rybieńko	Kiszkowo	48–31	2	55	C–D	osada
856.	Rybno Wielkie–Rybieńko	Kiszkowo	48–31	9	62	wś	śląd osadniczy
857.	Rybno Wielkie–Rybieńko	Kiszkowo	48–31	10	63	wś	punkt osadniczy
858.	Rybno Wielkie–Rybieńko	Kiszkowo	48–31	11	64	wś	punkt osadniczy
859.	Rybno Wielkie–Rybieńko	Kiszkowo	48–31	14	67	wś	śląd osadniczy
860.	Rybno Wielkie–Rybieńko	Kiszkowo	48–31	16	69	wś	śląd osadniczy
861.	Rybno Wielkie–Rybieńko	Kiszkowo	48–31	17	70	wś	śląd osadniczy
862.	Rybno Wielkie	Kiszkowo	48–31	22	75	wś	śląd osadniczy
863.	Rybno Wielkie–Żurawita	Kiszkowo	48–31	26	79	wś	śląd osadniczy
864.	Rybno Wielkie	Kiszkowo	48–31	28	81	wś	śląd osadniczy
865.	Rybno Wielkie	Kiszkowo	48–31	31	84	D–E	punkt osadniczy
866.	Rybno Wielkie	Kiszkowo	48–31	32	85	C–D	śląd osadniczy
867.	Rybno Wielkie	Kiszkowo	48–31	34	87	D–E	punkt osadniczy
868.	Rybno Wielkie	Kiszkowo	48–31	35	88	D–E	punkt osadniczy
869.	Rzegnowo	Łubowo	50–32	6	149	E	osada
870.	Rzegnowo	Łubowo	50–32	7	147	wś	śląd osadniczy
871.	Rzegnowo	Łubowo	50–32	8	148	D–E	śląd osadniczy
872.	Rzegnowo	Łubowo	50–32	9	150	wś	osada
873.	Sarbia	Mieścisko	45–30	4	111	wś	śląd osadniczy (zweryfikowany negatywnie)
874.	Sarbia	Mieścisko	45–30	13	120	wś	śląd osadniczy (zweryfikowany negatywnie)

875.	Sarbia	Mieścisko	45–31	58	60	wś	śląd osadniczy
876.	Sarbia	Mieścisko	45–31	68	70	wś	śląd osadniczy
877.	Sarbia	Mieścisko	45–31	77	79	D–E	osada
878.	Sarbia	Mieścisko	45–31	78	80	E	punkt osadniczy
879.	Sarbia	Mieścisko	45–31	79	81	wś	śląd osadniczy
880.	Sarbia	Mieścisko	45–31	89	91	wś	śląd osadniczy
881.	Sarbia	Mieścisko	46–31	91	18	wś	śląd osadniczy
882.	Sarbia	Mieścisko	46–31	93	20	wś	osada
883.	Siemianowo	Łubowo	50–32	1	116	wś	osada
884.	Siemianowo	Łubowo	50–32	2	115	wś	śląd osadniczy
885.	Siemianowo	Łubowo	50–32	5	112	D–E	osada
886.	Siemianowo	Łubowo	50–32	8	121	wś	śląd osadniczy
887.	Siemianowo	Łubowo	49–32	11	112	D–E	śląd osadniczy
888.	Siemianowo	Łubowo	49–32	13	119	D–E	osada
889.	Skrzetuszewo (d. Witakowice)	Kiszkowo	50–31	b/n	b/n	D–E	cmentarzysko
890.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	50–31	6	156	E	osada
891.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	50–32	3	2	C E–F	punkt osadniczy osada
892.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	8	26	wś	punkt osadniczy
893.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	12	56	E	śląd osadniczy
894.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	16	45	D	śląd osadniczy
895.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	17	46	D–E	śląd osadniczy
896.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	18	57	A–B D–E	śląd osadniczy punkt osadniczy
897.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	19	58	wś	punkt osadniczy
898.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	21	60	D–E	osada
899.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	22	61	D–E	osada
900.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–32	28	192	t.p.q. 942/3–952	skarby
901.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–31	29	44	E–F	śląd osadniczy
902.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–31	31	48	E	śląd osadniczy
903.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–31	36	52	D–E	śląd osadniczy
904.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–31	43	56	D	śląd osadniczy
905.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–31	46	59	D–E	śląd osadniczy
906.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–31	48	37	D–E	śląd osadniczy
907.	Skrzetuszewo	Kiszkowo	49–31	50	38	D–E	śląd osadniczy
908.	Sławno	Kiszkowo	49–31	1	13	E	osada
909.	Sławno	Kiszkowo	49–32	6	1	D–E	śląd osadniczy
910.	Sławno	Kiszkowo	49–32	7	2	wś	śląd osadniczy
911.	Sławno	Kiszkowo	49–32	11	9	wś	śląd osadniczy
912.	Sławno	Kiszkowo	49–32	14	14	D–E	osada
913.	Sławno	Kiszkowo	49–32	15	15	wś	śląd osadniczy
914.	Sławno	Kiszkowo	49–32	16	11	E–F	punkt osadniczy
915.	Sławno	Kiszkowo	49–32	17	12	D–E	osada
916.	Sławno	Kiszkowo	49–32	20	22	D–E	śląd osadniczy
917.	Sławno	Kiszkowo	49–32	21	20	wś	śląd osadniczy
918.	Sławno	Kiszkowo	49–32	25	23	D–E	śląd osadniczy
919.	Sławno	Kiszkowo	49–32	26	17	wś	śląd osadniczy
920.	Sławno	Kiszkowo	49–32	27	25	D	śląd osadniczy
921.	Sławno	Kiszkowo	49–32	28	188	X–XII?	domniemane grodzisko
922.	Sławno	Kiszkowo	49–32	29	191	wś	śląd osadniczy
923.	Sławno	Kiszkowo	49–31	39	22	wś	śląd osadniczy

924.	Sławno	Kiszkowo	49–31	45	24	D–E	osada
925.	Sławno	Kiszkowo	49–31	46	23	wś	punkt osadniczy
926.	Sławno	Kiszkowo	49–31	47	18	E–F	ślad osadniczy
927.	Sławno	Kiszkowo	49–31	48	27	D	osada
928.	Sroczyn	Kiszkowo	49–31	5	102	D–E	osada
929.	Sroczyn	Kiszkowo	49–31	6	101	D–E	ślad osadniczy
930.	Sroczyn	Kiszkowo	49–31	12	111	wś	ślad osadniczy
931.	Sroczyn	Kiszkowo	49–31	15	116	D	punkt osadniczy
932.	Sroczyn	Kiszkowo	49–31	19	118	D	osada
933.	Sroczyn	Kiszkowo	49–31	22	105	D–E	ślad osadniczy
934.	Sroczyn	Kiszkowo	49–31	24	153	wś	punkt osadniczy
935.	Stawiany	Skoki	49–30	1	57	E–F	punkt osadniczy
936.	Stawiany	Skoki	48–30	5	52	E–F	ślad osadniczy
937.	Stawiany	Skoki	48–30	9	56	wś	punkt osadniczy
938.	Stawiany	Skoki	48–30	11	58	wś	ślad osadniczy
939.	Stawiany	Skoki	48–30	15	62	wś	ślad osadniczy
940.	Stawiany	Skoki	48–30	19	66	E–F	punkt osadniczy
941.	Stawiany	Skoki	48–30	22	69	E–F	osada
942.	Stawiany	Skoki	48–30	25	72	wś	ślad osadniczy
943.	Stawiany	Skoki	48–30	28	75	wś	ślad osadniczy
944.	Stawiany	Skoki	48–30	31	78	E	punkt osadniczy
945.	Stawiany	Skoki	48–30	32	79	E–F	punkt osadniczy
946.	Stawiany	Skoki	48–30	34	81	E–F	ślad osadniczy
947.	Stawiany	Skoki	48–30	35	82	wś	ślad osadniczy
948.	Stawiany	Skoki	48–30	40	87	wś	ślad osadniczy
949.	Stawiany	Skoki	48–30	41	88	E	punkt osadniczy
950.	Stawiany	Skoki	48–30	43	90	E–F	ślad osadniczy
951.	Stawiany	Skoki	48–30	44	91	wś	ślad osadniczy
952.	Stawiany	Skoki	48–30	45	92	wś	ślad osadniczy
953.	Stawiany	Skoki	48–30	46	93	wś	ślad osadniczy
954.	Stawiany	Skoki	48–30	47	94	wś	ślad osadniczy (zweryfikowany negatywnie)
955.	Stawiany	Skoki	48–30	50	97	wś	ślad osadniczy
956.	Stawiany	Skoki	48–30	51	98	C–D	ślad osadniczy (zweryfikowany negatywnie)
957.	Stawiany	Skoki	48–30	54	101	D–E	ślad osadniczy
958.	Stawiany	Skoki	48–30	59	106	E–F	ślad osadniczy
959.	Stawiany	Skoki	48–30	62	109	wś	cmentarzysko
960.	Stawiany	Skoki	47–30	4	105	wś	ślad osadniczy
961.	Stęszewko	Pobiedziska	50–30	9	107	wś	ślad osadniczy
962.	Stęszewko	Pobiedziska	50–30	8	110	wś	ślad osadniczy
963.	Stęszewko	Pobiedziska	50–30	12	111	wś	ślad osadniczy
964.	Stęszewko	Pobiedziska	50–30	7	112	C–D	osada
965.	Stęszewko	Pobiedziska	50–30	14	113	wś	ślad osadniczy
966.	Stęszewko	Pobiedziska	50–30	5	122	E–F	ślad osadniczy
967.	Stęszewko	Pobiedziska	50–30	3	124	wś	ślad osadniczy
968.	Stęszewko	Pobiedziska	49–30	22	170	E–F	punkt osadniczy
969.	Stęszewko	Pobiedziska	49–30	24	172	wś	ślad osadniczy
970.	Stęszewko	Pobiedziska	49–30	27	175	wś	ślad osadniczy
971.	Stęszewko	Pobiedziska	49–30	28	176	wś	ślad osadniczy
972.	Sulin	Kłęcko	49–32	3	148	D–E	punkt osadniczy
973.	Sulin	Kłęcko	49–32	7	149	A–B	ślad osadniczy

						D-E	punkt osadniczy
974.	Szczodrochowo	Skoki	47-30	3	64	wś	śląd osadniczy
975.	Szczodrochowo	Skoki	47-30	4	65	wś	śląd osadniczy
976.	Szczodrochowo	Skoki	47-30	7	68	wś	śląd osadniczy
977.	Świniary (Dolne)	Kłęcko	47-33	3	3	E	punkt osadniczy
978.	Świniary (Dolne)	Kłęcko	47-33	4	4	E	śląd osadniczy
979.	Świniary (Dolne)	Kłęcko	47-33	5	5	E	osada
980.	Świniary (Dolne)	Kłęcko	47-33	6	6	E/F	punkt osadniczy
981.	Świniary (Dolne)	Kłęcko	47-33	7	7	wś	punkt osadniczy
982.	Turostowo	Kiszkowo	49-31	b/n	b/n	E-PS	osada
983.	Turostowo	Kiszkowo	49-31	9	146	D-E	śląd osadniczy
984.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	14	68	wś	śląd osadniczy
985.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	15	69	wś	śląd osadniczy
986.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	19	73	wś	śląd osadniczy
987.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	21	75	E-F	punkt osadniczy
988.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	23	77	wś	śląd osadniczy
989.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	24	78	wś	śląd osadniczy
990.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	25	79	wś	śląd osadniczy
991.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	26	80	wś	śląd osadniczy
992.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	28	82	wś	śląd osadniczy
993.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	32	86	D	śląd osadniczy
994.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	33	87	wś	śląd osadniczy
995.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	34	88	wś	śląd osadniczy
996.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	35	89	B-C	punkt osadniczy
997.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	37	91	wś	śląd osadniczy
998.	Turostowo	Kiszkowo	49-30	42	96	E-F	punkt osadniczy
999.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	1	125	D-E	osada
1000.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	3	127	wś	śląd osadniczy
1001.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	5	129	wś	punkt osadniczy
1002.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	6	130	wś	osada
1003.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	7	131	wś	śląd osadniczy
1004.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	8	132	wś	śląd osadniczy
1005.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	12	136	wś	śląd osadniczy
1006.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	13	137	wś	śląd osadniczy
1007.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	14	138	wś	śląd osadniczy
1008.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	15	139	wś	punkt osadniczy
1009.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	16	140	wś	śląd osadniczy
1010.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	18	142	wś	punkt osadniczy
1011.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	19	143	D-E	osada
1012.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	20	144	wś	osada
1013.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	23	147	wś	śląd osadniczy
1014.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	24	148	wś	śląd osadniczy
1015.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	27	151	wś	śląd osadniczy
1016.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	29	153	E	punkt osadniczy
1017.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	30	154	wś	śląd osadniczy
1018.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	31	155	wś	śląd osadniczy
1019.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	32	156	wś	punkt osadniczy
1020.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	33	157	wś	śląd osadniczy
1021.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	34	158	wś	śląd osadniczy
1022.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	35	159	wś	śląd osadniczy
1023.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	36	160	wś	śląd osadniczy
1024.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	37	161	wś	punkt osadniczy
1025.	Turostówko	Kiszkowo	49-30	38	162	wś	śląd osadniczy
1026.	Ujazd	Kiszkowo	49-31	7	181	D-E	punkt osadniczy

1027.	Ujazd	Kiszkowo	49–31	9	189	D–E	śląd osadniczy
1028.	Ujazd	Kiszkowo	49–31	12	199	wś	śląd osadniczy
1029.	Ujazd	Kiszkowo	49–31	18	188	D–E	osada
1030.	Ujazd	Kiszkowo	49–31	27	178	wś	śląd osadniczy
1031.	Waliszewo	Kiszkowo	49–32	1	101	D–E	punkt osadniczy
1032.	Waliszewo	Kiszkowo	49–32	6	133	C	śląd osadniczy
1033.	Waliszewo	Kiszkowo	49–32	10	78	C–D	osada
1034.	Waliszewo	Kiszkowo	49–32	11	79	D–E	punkt osadniczy
1035.	Waliszewo	Kiszkowo	49–32	13	80	D–E	śląd osadniczy
1036.	Waliszewo	Kiszkowo	49–32	21	74	D–E	osada
1037.	Waliszewo	Kiszkowo	49–32	23	70	wś	śląd osadniczy
1038.	Waliszewo/ Dziećmiarki	Kiszkowo	49–32	b/n	b/n	wś	cmentarzysko
1039.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	10	85	E	śląd osadniczy
1040.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	11	86	E	punkt osadniczy
1041.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	13	88	wś	śląd osadniczy
1042.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	14	89	E–F	śląd osadniczy
1043.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	16	91	E–F	punkt osadniczy
1044.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	19	94	wś	punkt osadniczy
1045.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	23	98	E	śląd osadniczy
1046.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	29	104	wś	śląd osadniczy
1047.	Węglewo	Pobiedziska	50–31	37	112	E–F	osada
1048.	Węgorzewo	Kiszkowo	49–31	1	166	D–E	śląd osadniczy
1049.	Węgorzewo	Kiszkowo	49–31	2	167	wś	punkt osadniczy
1050.	Węgorzewo	Kiszkowo	49–31	3	168	wś	śląd osadniczy
1051.	Węgorzewo	Kiszkowo	49–31	16	163	E–F	śląd osadniczy
1052.	Węgorzewo	Kiszkowo	49–31	20	159	D–E	osada
1053.	Węgorzewo	Kiszkowo	49–31	21	157	D–E	śląd osadniczy
1054.	Węgorzewo	Kiszkowo	49–31	25	144	D	osada
1055.	Węgorzewo	Kiszkowo	49–31	26	149	D–E	śląd osadniczy
1056.	Wierzyce	Łubowo	51–32	5	38	wś	śląd osadniczy
1057.	Wierzyce	Łubowo	51–32	6	36	wś	śląd osadniczy
1058.	Wierzyce	Łubowo	51–32	8	42	D	osada
1059.	Wierzyce	Łubowo	51–32	14	45	wś	śląd osadniczy
1060.	Wierzyce	Łubowo	51–32	17	34	wś	śląd osadniczy
1061.	Wierzyce	Łubowo	51–32	18	31	wś	śląd osadniczy
1062.	Wilkowyja	Kłęcko	48–32	3	95	E–F	osada
1063.	Wilkowyja	Kłęcko	48–32	4	96	wś późne	śląd osadniczy
1064.	Wilkowyja	Kłęcko	48–32	11	103	wś	śląd osadniczy
1065.	Wilkowyja	Kłęcko	48–32	12	104	wś wczesne	śląd osadniczy
1066.	Wilkowyja	Kłęcko	48–32	13	105	wś późne	śląd osadniczy
1067.	Wilkowyja	Kłęcko	48–32	14	106	wś	śląd osadniczy
1068.	Wilkowyja	Kłęcko	48–32	18	110	wś wczesne	śląd osadniczy
1069.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	5	40	wś	śląd osadniczy
1070.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	4	43	D–E	osada
1071.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	8	45	wś	śląd osadniczy
1072.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	2	47	wś	punkt osadniczy
1073.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	9	51	wś	śląd osadniczy
1074.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	10	52	wś	śląd osadniczy
1075.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	12	54	wś	śląd osadniczy
1076.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	13	55	wś	śląd osadniczy
1077.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	27	56	wś	śląd osadniczy
1078.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	26	57	E	osada
1079.	Wroneczyn	Pobiedziska	50–30	25	58	wś	punkt osadniczy

1080.	Wronczyn	Pobiedziska	50–30	24	59	wś	punkt osadniczy
1081.	Wronczyn	Pobiedziska	50–30	23	60	wś	ślad osadniczy
1082.	Wronczyn	Pobiedziska	50–30	22	61	wś	punkt osadniczy
1083.	Wronczyn	Pobiedziska	50–30	21	63	E–F	osada
1084.	Wysoka	Skoki	48–30	6	19	E–F	osada
1085.	Wysoka	Skoki	48–30	9	22	wś	punkt osadniczy
1086.	Wysoka	Skoki	48–30	11	24	wś	punkt osadniczy
1087.	Wysoka	Skoki	48–30	13	26	wś	ślad osadniczy
1088.	Wysoka	Skoki	48–30	18	31	E–F	punkt osadniczy
1089.	Wysoka	Skoki	48–30	20	33	E–F	punkt osadniczy
1090.	Wysoka	Skoki	48–30	21	34	E–F	osada
1091.	Zbierkowo	Pobiedziska	51–31	2	103	wś	ślad osadniczy
1092.	Zbierkowo	Pobiedziska	51–31	3	104	E–F	osada
1093.	Zbierkowo	Pobiedziska	51–31	4	109	wś	osada
1094.	Zbierkowo	Pobiedziska	51–31	5	107	E–F	osada
1095.	Zbierkowo	Pobiedziska	51–31	6	106	E–F	osada
1096.	Zbierkowo	Pobiedziska	51–31	7	108	wś	punkt osadniczy
1097.	Zbierkowo	Pobiedziska	51–31	9	102	E–F	ślad osadniczy
1098.	Zbietka	Mieścisko	45–31	18	110	wś	ślad osadniczy
1099.	Zbietka	Mieścisko	45–31	19	111	wś	ślad osadniczy
1100.	Zbietka	Mieścisko	45–31	23	115	wś	ślad osadniczy
1101.	Zbietka	Mieścisko	45–31	31	123	E–F	osada
1102.	Zbietka	Mieścisko	45–31	37	129	wś	ślad osadniczy
1103.	Zielonka	Murowana Goślina	49–30	3	1	D	cmentarzysko kurhanowe
1104.	Złotniczki	Pobiedziska	50–30	1	28	wś	cmentarzysko
1105.	Złotniczki	Pobiedziska	50–30	22	32	wś	ślad osadniczy
1106.	Złotniczki	Pobiedziska	50–30	2	33	E–F	osada
1107.	Złotniczki	Pobiedziska	50–30	20	37	wś	ślad osadniczy
1108.	Złotniczki	Pobiedziska	50–30	16	38	wś	punkt osadniczy
1109.	Złotniczki	Pobiedziska	50–31	5	12	D–E	punkt osadniczy
1110.	Złotniczki	Pobiedziska	50–31	6	13	A–C	ślad osadniczy
1111.	Złotniczki	Pobiedziska	51–31	7	9	wś	osada
1112.	Złotniczki	Pobiedziska	51–31	10	1	C–D	punkt osadniczy
1113.	Złotniczki	Pobiedziska	51–31	12	3	C–D	ślad osadniczy
1114.	Złotniczki	Pobiedziska	51–31	13	4	wś	ślad osadniczy
1115.	Złotniczki	Pobiedziska	51–31	14	5	wś	ślad osadniczy
1116.	Złotniczki	Pobiedziska	51–31	-	272	D	ślad osadniczy
1117.	Żydówko	Łubowo	50–32	1	145	wś	osada
1118.	Żydówko	Łubowo	50–32	3	142	wś	ślad osadniczy
1119.	Żydówko	Łubowo	50–32	6	139	E–F	osada
1120.	Żydówko	Łubowo	50–32	9	137	wś	punkt osadniczy
1121.	Żydówko	Łubowo	50–32	11	135	wś	ślad osadniczy
1122.	Żydówko	Łubowo	50–32	12	134	E–F	punkt osadniczy

KATALOG MIEJSCOWOŚCI³⁸⁵

1. Adamowo³⁸⁶

Nazwa źródłowa³⁸⁷: *Adamowo*

Charakter osadnictwa: nieistniejąca dziś wieś folwarczna przy Latalicach, powstała w XVIII w. i zlikwidowana po włączeniu majątku do domeny państwowej wkrótce po 1861 r.

Parafia historyczna: Węglewo

Własność: Drzewieccy – właściciele Latalic w XVIII w.

Opracowania źródłowe³⁸⁸ i **literatura**: Lib.Bf. 56–58; Strzałko 2013, 3

2. Bagno

Nazwa źródłowa: *Bagno, Bagna*

Charakter osadnictwa: nieistniejąca dziś osada w okolicy Kłodzinka i Strzeszkowa

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

3. Bednary, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Bednari* (1411)

Charakter osadnictwa: wieś (prawdopodobnie pierwotnie służebna)

Parafia historyczna: Wronczyn

Własność: Jastrzębce (dawni Lubicze)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 63–66; Kozierowski 1921, 16

4. Berkowo, gm Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Berkowo* (1443), *Barkowo* (1520), Dobrogost Berkowski (pocz. XVI w.)

Charakter osadnictwa: wieś folwarczna (dom zarządcy, dwa domy dla pracowników), w XVIII w. włączona do dóbr Głębokie i Lednogóra

Parafia historyczna: Sławno

Własność: historyczna własność Porajów, w 1450 r. Tomasz Mikołajewicz z Czewojów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1930, 29; Strzałko 2013, 10

5. Bielawy, gm. KłECKO

Nazwa źródłowa: *Bielawi* (1358), Wojciech z Bielaw (1424), *Bielawy* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś szlachecka

Parafia historyczna: Dębica (po 1511-1523)

Własność: historyczna własność Nowinów z Padniewa, w XV w. własność Bielawskich

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 48; Hensel 1950, 34–35; Strzałko 2013, 10

³⁸⁵ W katalogu znajdują się informacje dotyczące miejscowości zarejestrowanych w źródłach do XIX w. na terenie przyjętym za obszar kasztelanii ostrowskiej.

³⁸⁶ Przy nazwie miejscowości w nawiasie wymieniono inne wersje toponimu pojawiające się w dokumentach lub na mapach. Gminę podano wyłącznie w przypadku miejscowości istniejących.

³⁸⁷ W nawiasie podano datę roczną (lub szerszy okres) powstania źródła zawierającego nazwy miejscowości. Nazwy których datowanie nie zostało podane zostały zaczerpnięte z dawnych map.

³⁸⁸ W wykazie opracowań źródłowych nie ujęto dawnych map.

6. Biskupice (Bischofssee), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Byskupice* (1357)

Charakter osadnictwa: wieś, znajdował się tutaj folwark, wójtostwo i role kmiece dla 13 osadników (w 1589 r. było tu 9 kmieci, w 1661 r. 5 domów)

Parafia historyczna: Dębica i Kłęcko

Własność: arcybiskup gnieźnieński – do kasaty majątków kościelnych przez władze pruskie w końcu XVIII w.

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1354; Lib.Bf. 47–50, 90–93; Korytkowski 1883, 211; Strzałko 2013, 14

7. Bliżyce, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Blizicze* (1348)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Raczkowo

Własność: w średniowieczu własność Nałęczów z Dąbrówki i Szamotuł (1348)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 1269; Lib.Bf. 74–75

8. Bociniec, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Bociniec* (1780), *Boceniec* (1830)

Charakter osadnictwa: osada olenderska

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1916, 527

9. Bodzoporowice

Nazwa źródłowa: *Oszep Bodzoporofszky* (1396), *Bozaporowycze duplex* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś (obecnie nie istnieje); późniejsza nazwa *Zaporki*

Parafia historyczna: Węglewo

Własność: w średniowieczu włości Junoszków (1405) i Lisów

Opracowania źródłowe i literatura: NMP I, 245; Lib.Bf. 56–58

10. Borowo

Nazwa źródłowa: *Borowe, Gruenhof*

Charakter osadnictwa: osada, obecnie w granicach Pobiedzisk–Letnisko

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

11. Borówko, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Borowi* (1394)

Charakter osadnictwa: wieś (obecnie część Zbierkowa)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: NMP I, 304

12. Brudzewo (Brudzewko), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Adam BrudzeŹszky* (1396), *Brudzewo* (1423–1430)

Charakter osadnictwa: Brudzewo – zanikła wieś w okolicy Sławna, Brudzewko – folwark Brudzewa (?)

Parafia historyczna: Sławno (część dziesięciny do Imielna)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; NMP I, 362

13. Brzozogaj (Brosogay), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Brzozowygay* (1359)

Charakter osadnictwa: wieś (w 1717 była tutaj owczarnia, wiatrak, 5 chałup i karczma)

Parafia historyczna: Dębica

Własność: dawna własność Grzymalitów; w 1394 r. i 1423 r. była własnością Świętosława zw. Skarbnikiem z Dziadkowa i Brzozogaju

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 47–50; Strzałko 2013, 22–24; NMP I, 399

14. Buda

Nazwa źródłowa: *Buda* (1802–3)

Charakter osadnictwa: nieistniejący folwark między Imielinkiem i Kłodzinem

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

15. Budziejewko, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Budzieiewo* (1564)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Popowo Kościelne

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: NMP I, 435

16. Budziejewo, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Budzeiewo* (1364)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Popowo Kościelne

Własność: w średniowieczu własność Porajów

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1531; Lib.Bf. 76–78

17. Charbowo (Kleedorf), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Charbowo* (1416)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Kłęcko

Własność: dawna własność Sulimów (w pocz. XV w. Piotr Strzeszek z Charbowo)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 90–93; Strzałko 2013, 25–27; NMP II, 22

18. Charzewo, gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Charzewo* (1419); Andrea de *Charzewo* (1382–1440)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Sławno

Własność: rycerska rodu Charzewskich h. Szreniawa (XIV–XVII w.)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; Strzałko 2013, 27–31

19. Chemelino (Chmielino)

Nazwa źródłowa: *Chemelino/ Chmielino* (1243)

Charakter osadnictwa: zanikła wieś; według informacji z 1621 r. w okolicy Imielinka pod Kłęckiem miała znajdować się *deserta villa Chemelino*

Parafia historyczna: brak danych

Własność: bożogrobcy gnieźnieńscy

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 238; Kozierowski 1914, 91; 1939, 13-14; Sikora 1974, 57

20. Chlebowo

Nazwa źródłowa: *Chlyebowo* (1520)

Charakter osadnictwa: zanikła wieś, obecnie część Michalczy

Parafia historyczna: Kłęcko

Własność: Porajów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 90–93

21. Cowalewo

Nazwa źródłowa: *Cowalewo* (1394–14 września 1401)

Charakter osadnictwa: wieś, w pocz. XVI w. już nie istniała

Parafia historyczna: Sławno, od k. XV w. Łagiewniki Kościelne

Własność: w k. XV w. Sulimów z Łagiewnik i Ułanowa (?)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW VII, nr 418

22. Chwałkówko (Wörth), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Chwałkówko* (1846)

Charakter osadnictwa: folwark powstały w 1846 r. przynależny do dóbr ziemskich Chwałkowo, obecnie część wsi Przyborowo

Parafia historyczna: Łubowo

Własność: Raczyńscy h. Nałęcz

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 42–43; Strzałko 2013, 34–36

23. Czachurki, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Czachorki* (1789)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: NMP II, 167

24. Czechy (Schechin), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Czechy* (1418); Dersław z *Czech* (1449)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Kłęcko

Własność: w średniowieczu należała do rodu Porajów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. I, 90–93; Kozierowski 1921, 140; Hensel 1950, 138–139; Strzałko 2013, 45–47

25. Czechy

Nazwa źródłowa: *Cechi* (1414?, 1579?)

Charakter osadnictwa: nieznana wieś w parafii Popowo; w 1579 r. wieś składała się z 13 łąnów osiadłych, 1 i ¼ pólanków, 4 zagrodników i 4 komorników.

Parafia historyczna: Popowo Kościelne (w Lib.Bf. nie wymieniona)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1921, 139-140; 1939, 19

26. Człopy, gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Człopy* (1802)

Charakter osadnictwa: wieś, obecnie część wsi Wierzyce

Parafia historyczna: Imielno (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 45–47; Kozierowski 1921, 146; NMP II, 235

27. Darmoszewo

Nazwa źródłowa: *Darmoszewo*

Charakter osadnictwa: wieś, obecnie część Kiskowa

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66

28. Dąbrówka Kościelna (Kirchen Dombrowka), gm. Kiskowo

Nazwa źródłowa: *Dambrova* (1348)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: kościół parafialny najpewniej od XIII w. (na pewno przed 1348 r. – wymieniony proboszcz Wit)

Własność: w XIV i XV w. własność Dambrowskich h. Nałęcz

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 1269; Strzałko 2013, 60–61

29. Dobiejewo, gm. Mieleszyn

Nazwa źródłowa: *Dobogewo* (1283)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Łopiennio

Własność: w XIII w. Bolesław Pobożna nadał dziesięcinę z D. kościołowi św. Jerzego w Gnieźnie; w latach 1342–1376 dziesięcina była płacona do kościoła w Łopiennio; w średniowieczu własność Powalów–Odrawążów, ale pierwotnie Ambroży z synami z rodu Wczelów (?)

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1924, 65; NMP II, 364

30. Dziećmiarki (Dschetschmiarki), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Czczmarowycze* (1378)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Waliszewo

Własność: w średniowieczu własność Porajów; w 1378 dziedzictwo Mikołaja i Piotra z Dziećmiarek, którzy posiadali Żylce (zamienione z bożogrobcami)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1754; Lib.Bf. 50–53; Kozierowski 1930, 32; Rajewski 1937 33; Hensel 1950, 202; Strzałko 2013, 86–89

31. Dziekanowice (Schönfelde), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Decanovice* (1357)

Charakter osadnictwa: wieś; lokacja na prawie średzkim i pewnie od XIII/XIV w. kościół parafialny fundowany przez kapitułę; S. Kozierowski przypuszcza, że pierwotną nazwą wsi

mogła być „Lednica”, zmieniona po przejściu wschodniego brzegu jeziora na własność kościelną; w 1661 r. było tutaj 6 domów

Parafia historyczna: Dziekanowice

Własność: własność kapituły gnieźnieńskiej do 1795 r.; wieś prestymonialna dziekana kapituły metropolitalnej

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1354; Lib.Bf. 43–45; Korytkowski 1883, 151; Kozierowski 1934, 37; Hensel 1950, 204–208; Wrzesiński 1989; Strzałko 2013, 89–91

32. Dzwonowo (Zwanów, Schwanau), gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *de Swanow* (1307), *Swano* (1310)

Charakter osadnictwa: obecnie przysiółek, w XIII w. wieś owalnicowa, następnie przed 1348 r. lokacja miejska prywatna Nałęczów (kościół parafialny, siedziba rycerska, rynek), w XVI w. upadła wskótek zmiany przebiegu szlaków handlowych

Parafia historyczna: Dąbrówka (do końca XIII w. lub początku XIV), kościół filialny może już w XIII w., później samodzielna parafia (XIV–XVI w.) a następnie znów wcielony do Dąbrówki (XVII w.)

Własność: posiadłość wojewody poznańskiego Dobrogosta, stare dziedzictwo Nałęczów, później także Łodziców, dziedziczyli tu też Poraje, w 1326 r. zniszczona przez Brandenburczyków

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 908; KDW nr II, 937; Lib.Bf. 68–69; Kozierowski 1922, 551; 1934, 41; Krzepkowski 2017a; 2017b

33. Falkowo (Chwałkowo, Weissenburg), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Falkowo* (1420); *Chphalkowo* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Łubowo (1420)

Własność: w średniowieczu własność Chwałkowskich h. Wczele

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 42–43; Kozierowski 1934, 67; Strzałko 2013, 92–95; NMP III, 27

34. Glinno, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Glinno* (1470), *Glynno* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Raczkowo

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 74–75; Kowalenko 1938, 205, nr 102; Hensel 1953, 31–32; NMP III, 152

35. Głębokie (Głęmbokie), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Glamboke* (1391)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Sławno (dziesięcina do Sławna, plus co trzeci rok dziesięcina snopowa z tzw. pola Romanowo do Węglewa)

Własność: w 1415 własność Ozjasza (h. Dryja?); z XV w. znani stąd są Dryje i Odrowąże Głęboccy

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1934, 189–190; Kowalenko 1938, 205, nr 102; Hensel 1953, 31–32, 35–36; Andrałojć M., Andrałojć M. 2006; Strzałko 2013, 100–104

36. Główna, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Glowna* (1303), *Glovna fluvius* (1258)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 870; Hensel 1953, 38

37. Gniewkowo (Eichenheim), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *de Gnieucou* (1255)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna, w 1580 r. dziesięcina do Sławna

Własność: w XVIII w. szlachecka

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66–68; Strzałko 2013, 106–108; NMP III, 191

38. Gole, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Gole* (1394)

Charakter osadnictwa: wieś wchłonięta obecnie przez Gołaszewo

Parafia historyczna: Łopienno

Własność: Według wydawców KDW *Golina Ceslai* wymieniona w 1252 r. (KDW I, nr 303) – zakładając tę identyfikację od tego czasu wieś należałaby do klasztoru cysterek w Owińskach, wcześniej byłaby książęca. Wydaje się jednak, że nazwę tę należy identyfikować z nieznanym żrebem pod Gośliną, Goślinką lub Długą Gośliną (Likowski 1924, 21, przypis 2). Według S. Kozierowskiego Gola była królewsczyzną

Opracowania źródłowe i literatura: NMP III, 217; Kozierowski 1921, 239; 1934, 129

39. Gołaszewo, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Golyaschewo* (1500)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Mieścisko?

Własność: królewsczyzna należąca do starostwa kłeckiego, a następnie mieściskiego (podobnie jak cała puszcza Gola wraz z miejscowymi osadami)

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1921, 239, 241; NMP III, 228

40. Gołuń, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: Olbracht *Golunsky* (1386), Olbracht de *Golun* (1390)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: współdziedziczył w Gołuniu Marcin de Golun (1416?–1420) (z Nowinów) 1420 Czestek z Gołunia – ród Porajów–Różyców (dziedziczyli również w Sulinie)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 59–63; Kozierowski 1921, 244; Andrałojć 2015; Wrzesińska 2015; NPM III, 239

41. Golunin, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Goluń Ol.* (1846)

Charakter osadnictwa: osada olęderska

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1921, 244

42. Gorzewo, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *de Gorzewo* (1399)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Mieścisko

Własność: być może stąd pisał się w XVI w. Maciej z Gorzewa Kozielski h. Topór tj. Pałuka

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 79–81; Kozierowski 1921, 252; NMP III, 254

43. Gorzkie Pole, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Jerzyn Ol./Girsiner Holl.* (1846)

Charakter osadnictwa: wieś olęderska

Parafia historyczna: Wronczyn (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 63

44. Gorzuchowo, gm. KłECKO

Nazwa źródłowa: *Gorzichowo* (1380); Alberto *Gorzuchowsky/de Gorzuchowo* (1388)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Sławno (dwór płacił dziesięcinę do parafii KłECKO)

Własność: w średniowieczu własność Opalów (Gorzuchowskich), Stanisław Przybrodzki h. Dryja w 1469 r. zakupił połowę dóbr, ale pochodzili stąd też Zarębowie i Doliwowie

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1877; KDW VI, nr 269; Lib.Bf. 53–56, 90–93; Kozierowski 1919, 62; Hensel 1953, 108–109; Andrałójć, Andrałójć, Silska, Szyngiera 2011, 136–137; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017; nr kat. 65, 230; Strzałko 2013, 144–147

45. Gólka (Gólki), gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: z *Gol* wielkich y *małych* (1582)

Charakter osadnictwa: dwa przysiółki w puszczy Gola na południe od Goli/Gołaszewa, między nimi znajdował się Jaworówek

Parafia historyczna: Mieścisko?

Własność: królewszczyna

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1921, 239

46. Górka

Nazwa źródłowa: in villa Pawlowo et in *Gorka* (1348)

Charakter osadnictwa: zaginiona osada w okolicy Dzwonowa

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 602

47. Golczewo (Gulczewo, Gólczewo)

Nazwa źródłowa: *Golcevo* (1357) – nie ta miejscowość, gdyż wymieniona wśród posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z klucza Żnińskiego – według Kozierowskiego dawna nazwa to Strzelce (1136)

Charakter osadnictwa: zanikła osada nad jeziorem Świniary

Parafia historyczna: KłECKO

Własność: królewszczyna

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. I, 90–93; Kozierowski 1924, 25, 72

48. Gwiazdowo

Nazwa źródłowa: *Gwiazdow* (1354)

Charakter osadnictwa: dawniej wieś, obecnie część wsi Latalice

Parafia historyczna: Węglowo

Własność: być może d. posiadłość Nowinów; w 1399 r. pisał się stąd Jakusz z Gwiazdowa wraz z synem Stanisławem z Jerzykowa z rodu Czewojów

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1322; Lib.Bf. 56–58

49. Ignacewo

Nazwa źródłowa: *Ignacewo*

Charakter osadnictwa: folwark pod Stawianami

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66

50. Imielenko (Jemielenko, Imielinko, Imielno Małe, Johannesgarten), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Ielemno* 1243 (KDW I, nr 238 – identyfikacja niepewna), *Gyemyelyenko...*, *minor Gyemyelno* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Imielno

Własność: dawna własność rodu Wczelów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 45–47; Strzałko 2013, 160–161

51. Imielinko

Nazwa źródłowa: *Ielemno* 1243 (KDW I, nr 238 – identyfikacja niepewna)

Charakter osadnictwa: dawniej wieś w okolicy Kłęcka, obecnie część Jaroszewa II

Parafia historyczna: Kłęcko

Własność: Przemysław I i Bolesław Pobożny nadali wieś klasztorowi Bożogrobców w Gnieźnie

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, 238 (?); Lib.Bf. 90–93

52. Imielno (Gimielno, Jemieleno, Imielno Wielkie, Imielno Kościelne), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Chemelino* (1243); *Gemelno* (1393)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: kościół parafialny od XIII lub XIV w.

Własność: w średniowieczu własność rodu Wczelów, później Zarębów (?)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 238; Lib.Bf. 45–47; Kozierowski 1921, 311; 1924, 68; 1934, 67; Strzałko 2013, 162

53. Imiołki (Jemiołowice, Jemiełowicze, Imiołowice, Jemiołki, Jemiołkowo), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Yemiołkowo* (1417), *Jemiełowicze* (1580)

Charakter osadnictwa: wieś, na południowym krańcu wsi przy brzegu jeziora gródek stożkowaty

Parafia historyczna: Waliszewo

Własność: dawna własność Porajów (przynajmniej od 2. poł. XV w.)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 50–53; Kozierowski 1921, 311; Kowalenko 1938, 219, nr 143; Hensel 1953, 170; Strzałko 2013, 163–164

54. Janowo (Iwanowo)

Nazwa źródłowa: *Iwanowo*

Charakter osadnictwa: folark między Łubowicami i Wysoką

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66

55. Jabłkowo, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Simon de Japkowo/Iapkowo* (1399)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: kościół parafialny do k. XVI w. później par. przeniesiona do Popowa, a następnie do Raczkowa, (w 1461 r. pleban Piotr z racji na niewielkie dochody przeniósł się do Pomorzan)

Własność: Wczelów (1399, 1412)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 73–74; Kozierowski 1921, 291; Kowalenko 1938, 220, nr 148; Hensel 1953, 182

56. Jabłkówko

Nazwa źródłowa: *Vorw. Jabkuwko*

Charakter osadnictwa: folwark pod Jabłkowem

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

57. Jagniewice, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *de Jafniewicz* (1392)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Raczkowo

Własność: w średniowieczu być może własność Nałęczów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 74–75; Hensel 1953, 184; NMP IV, 29

58. Jaroszewo (Jaroszewo Pierwsze i Drugie), gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: Nic. *Iaroszewsky* (1398–1411), *Jaraschewo* (1444)

Charakter osadnictwa: wieś, może wtórnie podzielona na dwie: pańską i włościańską (?)

Parafia historyczna: Popowo Kościelne

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 76–78; Kozierowski 1921, 302; NMP IV, 102

59. Jastrzębnice/ Jastrzębnicze

Nazwa źródłowa: *Jastrabnycze* (1255/1265)

Charakter osadnictwa: zanikła osada służebna pod Kłęckiem

Parafia historyczna: Kłęcko?

Własność: książęca

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 330; Kozierowski 1924, 25

60. Jaworówko (Jaworówko Borowe), gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Jaworow* (1271)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Łopienno

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: NMP IV, 145

61. Jerzykowo, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Iurzykowo* (1266),

Charakter osadnictwa: wieś, dokument lokacyjny dla wsi *Gyrzyno, Iurzykowo i Semyanowo* (lokacja na prawie średzkim)

Parafia historyczna: Kowalskie, później Wronczyn

Własność: książęca, w średniowieczu włości rodu Czewojów (nie wiadomo czy w całości?), w 1380 właścicielem jest Mikołaj, kasztelan ostrowski

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 419; Lib.Bf. 63–66; Kozierowski 1934, 95; *Słownik geograficzny*, t. 15, cz. 2, 19

62. Jerzyn, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Gyrzyno* (1266)

Charakter osadnictwa: wieś, dokument lokacyjny dla wsi *Gyrzyno, Iurzykowo i Semyanowo* (lokacja na prawie średzkim)

Parafia historyczna: Kowalskie, później Wronczyn

Własność: książęca

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 419; Lib.Bf. 63–66; Kozierowski 1934, 95; Hensel 1953, 215

63. Jezierce, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Gezerce* (1257)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: brak danych

Własność: książęca, od 1257 własność Kapituły Gnieźnieńskiej (sprzedana za 30 grzywien, pieniądze mieli dać synowie Wierzbity, nabywający od kapituły wieś Klonowo). Wieś przynależała do stołu kapitulnego, znajdował się tutaj folwark, wójtostwo i kilku kmieci. Do dóbr przynależała duża część okolicznego lasu, z którego pozyskiwano duże ilości drewna na budowę katedry i kościołów. Wieś podupadała tak że w 1728 r. nie było tu żadnych kmieci, a jedynie sołtys. Po przejęciu majątków przez rząd pruski znajdowała się tutaj leśniczówka

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 355; Korytkowski 1883, 226–227; Kozierowski 1921, 313

64. Jeziorzany (Jezierzany), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Iezerzani* (1357); *Gyeszyerzany* (1580)

Charakter osadnictwa: wieś, obecnie część wsi Owieczki leżąca nad jeziorem Owieczki, w XV w. był tu folwark i kilku kmieci

Parafia historyczna: Waliszewo, później Dziekanowice

Własność: być może już w 1357 (w 1520 r. na pewno) należała do kapituły gnieźnieńskiej; stanowiła uposażenie kanoników katedralnych i probostwa św. Jana w Gnieźnie, należała do duchownych do schyłku XVIII w. do konfiskaty dóbr kościelnych przez władze pruskie

Miejscowość *Iezesani* wymieniona w dokumencie z 1243 (KDW I nr 238) dotyczy innych Jeziorzan – leżących w par. Św. Michała w Gnieźnie, obecnie stanowiącej część Dębowca

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III nr 1354; Lib.Bf. 43–45, 50–53; Strzałko 2013, 182–183

65. Józefowo (Josephowo)

Nazwa źródłowa: brak danych

Charakter osadnictwa: nieistniejący dziś niewielki folwark należący dawniej do majątku Witakowice założony być może w latach 70. XVIII w.

Parafia historyczna: brak danych
Własność: Franciszek Ksawery Jasiński
Opracowania źródłowe i literatura: Strzałko 2013, 183

66. Julianowo (Julienau)

Nazwa źródłowa: *Julienau*
Charakter osadnictwa: folwark założony zapewne w XIX w., w pobliżu Łopienna
Parafia historyczna: brak danych
Własność: brak danych
Opracowania źródłowe i literatura: Strzałko 2013, 268

67. Kakulin, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: de *Caculino* (1416)
Charakter osadnictwa: wieś
Parafia historyczna: Raczkowo
Własność: w średniowieczu własność Grzymalitów i Pałuków (XV w.)
Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 74–75; Rajewski 1933/1936, 215; Hensel 1959, 13; NMP IV, 253

68. Kamieniec (Camyenecz, Kameneczewo, Kaminietz), gm. KłECKO

Nazwa źródłowa: *Kameneczewo* (1271)
Charakter osadnictwa: wieś, później folwark wsi Wilkowyja
Parafia historyczna: KłECKO
Własność: Bolesław Pobożny daruje wieś dworzanom książęcym braciom Jakubowi, Albertowi (Adalertowi–Wojciechowi?) i Andrzejowi, synom Miłosza (Iacobi, Alberti et Andree Milosovy) za "wierne i nader pożyteczne usługi" – bracia podczas wojny ukryli księcia ratując mu życie
Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 443; Lib.Bf. 90–93; Hensel 1959, 27; Strzałko 2013, 183–185

69. Kamionek (Kamieniec, później Kamioneczek, dziś Kamieniec), gm. KiszKOWO

Nazwa źródłowa: *Vittus de Kamenecz* (1391)
Charakter osadnictwa: wieś
Parafia historyczna: Sławno
Własność: w 1396 r. właścicielem był Wit, a w 1415 r. Ozajasz (ród Porajów? – Kozierowski 1930, mapa I) lub być może Dyrjów? (Izajasz)
Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; Kozeirwoski 1924, 69; Strzałko 2013, 187–188; NMP IV, 305

70. Karczemka

Nazwa źródłowa: *Karczemka*
Charakter osadnictwa: obecnie nieistniejący folwark majątku Karczewo założony być może już w XVIII w., pierwotnie najpewniej karczma
Parafia historyczna: brak danych
Własność: brak danych
Opracowania źródłowe i literatura: Strzałko 2013, 189

71. Karczewko, gm. KiszKOWO

Nazwa źródłowa: *Hollędry Karczewskie* (1789)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark majątku Karczewo, założony być może w XVIII w.

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Strzałko 2013, 189; NMP IV, 331

72. Karczewo, gm. Kiskowo

Nazwa źródłowa: *Carczewo* (1348)

Charakter osadnictwa: wieś (miała się dzielić na trzy części: K., Karczemka i Wygoda)

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: Karczewscy z rodu Wczelów (XV w.)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 1269; Lib.Bf. 66–68, Strzałko 2013, 189–192

73. Kasztelany (obecnie Antoniewo, gm. Skoki)

Nazwa źródłowa: *Vorw. Kastellany*, nazwa *Antoniewo* od pierwszej połowy XIX w.

Charakter osadnictwa: folwark leżący przy Glinnie (przy Skokach)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1921, 339

74. Kathen

Nazwa źródłowa: *Kathen*

Charakter osadnictwa: gospodarstwo w okolicy Karczewa, być może pierwotnie karczma – leży przy szlaku

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

75. Kielpin/Kolpin (Kapalica, gm. Pobiedziska?)

Nazwa źródłowa: *Calpino* (1233)

Charakter osadnictwa: wieś pod Pobiedziskami, którą wraz z jeziorem Sychowem darował Władysław Odonic w 1233 r. Cystersom w Łądzie, ci się tu jednak nie utrzymali – być może to obecna Kaplica (?)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: książęca, cysterska (?)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 148; Kozierowski 1934, 163

76. Kiskowo, gm. loco

Nazwa źródłowa: *Kiskowo* (1383), *Kiskovo* (1395)

Charakter osadnictwa: miasto (lokacja przez 1395)

Parafia historyczna: Kiskowo (kościół przynajmniej w połowie XIV w.)

Własność: założyciel miasta: Kiszko, h. Nałęcz (ulubieniec króla Kazimierza Wielkiego)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 69–70; Kozierowski 1921, 352; NMP IV, 470

77. Klecko (Klecko, Kleczko, Kleczko), gm. loco

Nazwa źródłowa: *Clech* (1243), *Kleczsko* (1253, 1255/1265)

Charakter osadnictwa: miasto, karczmę z Kłecka nadano bożogrobcom gnieźnieńskim w 1243 r.; w 1255 (1265?) Bolesław Pobożny, książę kaliski, lokował miasto; istniał tu już wówczas drewniany kościół pw. św. Jerzego (najpewniej zniszczony podczas wielkiego

pożaru miasta w 1510 r. i odbudowany jako gotycki, a po przebudowach istniejący do dziś), pierwszym wójtem miasta był Henryk Strophisus, W 1312 K. wymienione jako centrum powiatu (*districtus* – ale może to też oznaczać obszar dóbr królewskich – starostwo niegrodowe, które obejmowało poza miastem wsie Polska Wieś, Golczewo; do wójtostwa kłeckiego należało Pruchnowo; w 1331 miasto królewskie najechali Krzyżacy którzy wymordowali większość mieszkańców, pod koniec XIV w. miasto zostało ponownie zniszczone podczas walk Grzymalitów z Nałęczami, starostwo niegrodowe (informacja w 1662 r.)

Parafia historyczna: Kłeko

Kościół parafialny p.w. św. Jerzego mógł tutaj zostać założony już w początkach XI w. Miał istnieć za czasów Bolesława Śmiałego gdyż należał do ośrodków, dla których król stracił prawo prezeny przywrócone bullą papieską dopiero w 1415 r. za papieża Jana XXIII (antypapież w latach 1410–1415) (Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej II, 396 – "*in opido Cleczo*"), kościół stanowił prebendę kanoników gnieźnieńskich

Własność: książęca

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 238; KDW I nr 320; KDW I, nr 330; Lib.Bf. I, 90–93; Kozierowski 1934, 85–87; Kowalenko 1938, 219, nr 143; Hensel 1948; Hensel 1948/49; Piaszykowska 1955, 193; Ślaski, Tabaczyński 1959, 30–31, nr 50, 51; Hensel 1950, 75–76; Hensel 1953, 170; Hensel 1959, 76–77; Hensel 1971; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017; nr kat. 108, 109, 394–397; Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 64, 139–141; Hlebionek 2017, 170–171

78. Kłodzin (Kłodzino), gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Clodzino* (1339)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Łopienno

Własność: własność Porajów (1398), 1467 – Pakosz z Kobylicy i Kłodzina z rodu Awdańców

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 86–89; Kozierowski 1924, 64; NMP IV, 525

79. Kłodzinek (Kłodzinko), gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Klodzino parv.* (1428)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Łopienno

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1921, 361; NMP IV, 525

80. Kobylnicze

Nazwa źródłowa: *Kobylnicze* (1255/1265)

Charakter osadnictwa: wieś służebna w okolicy Kłecka

Parafia historyczna: brak danych

Własność: Kobylicę i Kłodzin mieli posiadać Awdańcy (1411, 1467)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 320; Kozierowski 1924, 25, 65; Hensel 1959, 80

81. Kocanowo, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Jacobus plebanus Coczmowsky* (1422), *Coczanowo* (1471)

Charakter osadnictwa: wieś leżąca wśród bagien Szczkielno

Parafia historyczna: 1500 – wieś królewska z kościołem pierwotnie parafialnym, który dla zbyt szczupłych dochodów wcielony został do kościoła parafialnego w Pobiedziskach,

wezwanie miejscowego kościoła św. Jakuba może sugerować siedzących w okolicy już w XIII w. Porajów

Własność: królewszczyzna

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 58–59; NMP V, 26

82. Kociałkowa Górka (Górka), gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: (*via Kotłowska* – 1257), *Gorka* (1348), *Gorka Kościelkowa* (1674)

Charakter osadnictwa: wieś

(z miejscowości Górka (*Gorga*) pobierana była dziesięcina na rzecz poznańskich kawalerów św. Jana Jerozolimskiego [wraz z Sannikami oraz okolicznymi miejscowościami leżącymi w biskupstwie poznańskim – Jagodno, Ruszcza, Glinka] – która to Górka? (Stara? – to najpewniej osada olęderska? ale według Kozierowski 1931, 20 – w 1277 Stara Górka została włączona do opola kostrzyńskiego, Nowa? – raczej o nowszej metryce, Kociałkowa?)

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: W XV w. własność rodu Sokolów

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 104; Lib.Bf. 59–63; Kozierowski 1921, 368; 1931, 20; NMP V, 31

83. Kołata, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Ubislaus Colaczsky* (1386), *Kolathi* (1392)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Kowalskie, później Wronczyn

Własność: Wczelów (1399)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 63–66; Kozierowski 1934, 95; NMP V, 66

84. Kołatka, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Kołatki* (1789)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Wrocznyn (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 63–66; NMP V, 67

85. Komorowo (Deuschtal), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Komorovo* (1357)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Waliszewo, później Dziekanowice (po 1511-1523)

Własność: posiadłość kapituły gnieźnieńskiej; być może jakaś część wsi należała do szlachty, gdyż znani są stąd w XVI w. Komorowscy (podobnie z XV w. wzmiankowani są dziedzice posiadający jakieś działki ziemi w Działyniu–Pępicach i Kopydłowie, które też należały do kapituły)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1354; Lib.Bf. 43–45, 50–53; Kozierowski 1921, 377; Strzałko 2013, 211–213

86. Konarske (Konarskie?)

Nazwa źródłowa: *Konarske* (1253)

Charakter osadnictwa: wieś zaginiona w okolicy Kłęcka

Parafia historyczna: brak danych

Własność: książęca, w 1253 przekazane kapitule gnieźnieńskiej

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 320; Kozierowski 1921, 377

87. Kopanino

Nazwa źródłowa: *Vorw. Kopanin*

Charakter osadnictwa: nieznana obecnie, folwark Gwiazdowa

Parafia historyczna: Węglewo (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 56–58; *Słownik geograficzny*, t. 2, 922

88. Kowalskie, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Kowalske* (1340)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Kowalskie, później Wronczyn – pierwotna parafia miejscowa prawdopodobnie z fundacji Czewojów obejmująca Kowalskie, Kołatę, Jerzyn i Jerzykowo. W 1408 r. wspomniany jest miejscowy pleban. W Lib.Bf. już jako część parafii Wronczyn

Własność: w średniowieczu włości rodu Czewojów (lub Prusów?)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 1196; Lib.Bf. 63–66; Kozierowski 1921, 402; 1934, 95; por. Górecki 2001a

89. Koźlanka, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Kozyanka* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś, folwark

Parafia historyczna: Mieścisko

Własność: Wczelowie Kozieniccy (XV w.), jakiś dział mieli też w końcu XV w. Szaszorowie z Łopienka

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 79–81; Kozierowski 1919, 75

90. Kraiewo

Nazwa źródłowa: *Kraiewo* (1255/1265)

Charakter osadnictwa: zanikła osada pod Kłęckiem

Parafia historyczna: Kłęcko?

Własność: książęca

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 330

91. Krześlice, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Crzyslicze* (1396)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Wronczyn

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1972; Lib.Bf. 63–66

92. Kuszewo, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Koszewo* (1418)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Popowo Kościelne

Własność: w średniowieczu własność Porajów, *Słownik geograficzny* identyfikuje z tą miejscowością *Chusevo* nadane w 1258 r. klasztorowi w Lubiniu (t. XV, cz. 2, 203) – czy czasem nie powinno się lokować tej miejscowości między Lesznem a Śremem gdzie znajduje się zdecydowana większość przyznanych włości (skoncentrowanych wokół wsi Lubin, w tym m.in. Kuzkowo). Znani Poraje od końca XIV do XVI w.

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 76–78; Słownik geograficzny, t. XV, cz. 2, 203; NMP V, 505

93. Latalice (Alswede, Latalitze), gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: Venczslaf *Latalszki* (1391), de *Latalicz* (1393)

Charakter osadnictwa: wieś, pierwotnie być może królewszczyzna (latałowie – posłańcy, mało prawdopodobna hipoteza, por. Kozierowski 1921, 446–447); w 1722 we wsi oprócz założenia dworskiego z folwarkiem znajdowało się 10 chałup. Translokacja wsi w obecną lokalizację (miejsce historycznego Gwiazdowa) rozpoczęła się w końcu XIX w. po zlicytowaniu majątku i włączeniu go do domeny królewskiej (jako Alswede)

Parafia historyczna: Węglewo

Własność: w średniowieczu włość rodu Zarembów, którzy potem przeszli do Prawdziców. Latalscy h. Prawdzic (Jan L. s. Janusza, h. Prawdzic – kanclerz królowej Elżbiety Rakuskiej, potem arcybiskup gnieźnieński, żołnierz, urzędnik grodzki wlkp.: kasztelan biechowski, sędzia ziemski kaliski, kasztelan łędzki, gnieźnieński (zm. ok. 1517 r.)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 56–58; Kozierowski 1921, 446–447; Andrałójć, Andrałójć, Silska, Szyngiera 2011, 69–70; Strzałko 2013, 238–240; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 78, 269; NMP VI, 32

94. Lednogóra (Góra, Lennagóra, Lettberg), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: de *Gora* (1399), na *Lednej Górze* (1764)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Dziekanowice i Węglewo (po połowie)

Własność: w 1468 własność Stanisława

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 43–45, 56–58; Ślaski, Tabaczyński 1959, 33, nr 63; Hensel 1959, 209–210; Andrałójć, Andrałójć, Silska, Szyngiera 2011, 72–73; Strzałko 2013, 241–243; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 130, 433–435; NMP VI, 41

95. Łagiewniki, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Lagewniki* (1400)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Wronczyn

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 63–66; NMP VI, 262

96. Łagiewniki Kościelne (Łagiewnik), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: hereditatem nostrorum *lagenariorum*..contulimus iure hereditario.. dictom *lagenarios* (1284), Strzescone de *Lagewniki* (1352)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem (przymiotnik Kościelne od XIX w.); w 1728 r. we wsi było 12 chałup i kuźnia; w 1761 r. już 19 chałup i nowa kuźnia; w 1872 r. majątek obejmował 1692 morgi (1550 pól, 138 łąk i pastwisk)

Parafia historyczna: Sławno, miejscowy kościół par. powstał na przełomie XIV i XV w., a w pocz. XV w. wydzielono parafię

Własność: dziedzictwo Sulimczyków; w XIV i pocz. XV w. wzmiankowani są jako właściciele: Strzeżko lub Strzeżek oraz Włodko Wałach z Łagiewnik (z rodu Sulimów?)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 532; KDW II, nr 1311; Lib.Bf. 70–72; Kozierowski 1921, 481; 1934, 114; Kowalenko 1938, 250, nr 262; Hensel 1959, 245; Strzałko 2013, 258–261

97. Łopienno (Łopienno), gm. Mieleszyn

Nazwa źródłowa: *Lopenno* (1399)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem, miasto lokowane w 1519 r. jako prywatne Andrzeja Zakrzewskiego (w 1888 r. odebrano prawa miejskie)

Parafia historyczna: miejscowa (?), później Gącz, później Mieleszyn, kościół zbudowany na przełomie XIII i XIV w.

Własność: w średniowieczu własność rodu Opalów (Łopieńscy), od 1510 Andrzeja Zakrzewskiego h. Pomian

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1919, 74–75; 1934, 120–121; Kowalenko 1938, 245, nr 236 (Laskowo); Rajewski 1959, 77; Hensel 1959, 266; Strzałko 2013, 264–268; NMP VI, 363

98. Łosiniec (Psari, Łascieniec), gm. Skoki

Nazwa źródłowa: villa *Losiniec* alias *Psari* (1412)

Charakter osadnictwa: wieś, pierwotnie prawdopodobnie służebna

Parafia historyczna: Popowo Kościelne

Własność: w średniowieczu własność Pomianów i Nowinów (1430)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 76–78; Korytkowski 1883, 190; Kozierowski 1914, 157; 1921, 495; 1924, 24–25; NMP VI, 369

99. Łubowice (Łubowice, Łubowice Wielkie, Gr. Łubowice), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: in duplex *Lubovicze* (1348)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem; w 1677 r. dobra były chyba opuszczone, znajdowały się tutaj trzy chałupy chłopskie; w k. XIX w. majątek miał 1225 mórg (840 pól, 250 łąk i pastwisk, 135 lasów)

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: w średniowieczu własność Porajów (Łubowickich)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66–68; Strzałko 2013, 269–270; NMP VI, 388

100. Łubowiczki (Łubowice Małe/Mniejsze, Lubowicze, Kl. Lubowice), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: in duplex *Lubovicze* (1348)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem; w 1677 r. był tutaj dwór z folwarkiem oraz trzy chałupy chłopskie we wsi; w l. 70. XIX w. majątek miał 911 mórg (767 pól, 138 łąk i pastwisk, 6 lasu)

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: w pocz. XVI w. jako własność Lubowickich h. Poraj z Łubowic

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66–68; Strzałko 2013, 271–273; NMP VI, 388

101. Małkowo

Nazwa źródłowa: *Malkowo*

Charakter osadnictwa: obecnie nieistniejąca wieś w parafii Raczkowo

Parafia historyczna: Raczkowo

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 74–75

102. Miączynek, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Miączynek* (1885)

Charakter osadnictwa: przysiółek, d. folwark przynależący do Pawłowa

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna (po 1511–1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66; NMP VII, 37

103. Michalcza (Michelsdorf), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: de *Michalcza* (1390)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Kłęcko

Własność: dawna własność Bylinów–Szreniawitów; w pocz. XV w. właścicielami byli Mikołaj i Wojciech z Michalczy, synowie Sędziwoja (przyjęli nazwisko Michalczewscy)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 90–93; Hensel 1950V, 39; *Słownik geograficzny*, t. VI, 292; Strzałko 2013, 296–297; NMP VII, 38

104. Mieścisko, gm. *loco*

Nazwa źródłowa: *Nova civitas alias Liczane* 1436, *Myescisko* 1438 (NMP VII, 93)

Charakter osadnictwa: miasto lokowane przed 1436 r.

Parafia historyczna: Mieścisko (kościół parafialny fundacji królewskiej istniał przed 1416 – czyli przed lokacją miasta)

Własność: miasto królewskie

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 79–81; Hensel 1950V, 51

105. Międzychód

Nazwa źródłowa: *Miedzzychott* (1255)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Łopienno

Własność: w XV w. Jan Golas (Golias) z Grzymalitów

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 330; Lib.Bf. 86–69; Kozierowski 1922, 25

106. Miłosławice, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Miloslawice* (1427)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Mieścisko

Własność: własność Sulimów z Ułanowa (XV w.), wcześniej może Odrowążów

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 33; Rajewski 1933/1936, 215; Hensel 1950V, 89; NMP VII, 140

107. Młynki, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: de Wygoda ad *Młynki* (1780 r.); *Vorw. Mlinki*

Charakter osadnictwa: folwark pod Stawianami, pierwotnie młyn wodny?

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna (po 1511–23)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 38

108. Moraczewo, gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Moraczewo* (1885)

Charakter osadnictwa: wieś powstała w XIX w., na terenie wsi znajduje się grodzisko wczesnośredniowieczne

Parafia historyczna: Węglewo i Dziekanowice

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 43–45, 56–58; Kowalenko 1938, 260–261, nr 178; Hensel 1950V, 122; NMP VII, 236

109. Myszki, gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Myszki* (1407)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark (w 1763 r. majątek obejmował 1686 mórg, z czego 1413 pól, 83 łąk i pastwisk i 190 lasów)

Parafia historyczna: Sławno

Własność: być może należał do Myszk Witowica z rodu Dryów (1257), po 1434 r. do rodu Wczelów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1922, 58; Strzałko 2013, 333; NMP VII, 310; Panczenko 1995

110. Niedarzyn, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Niedaczyno* (1473)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Raczkowo

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 74–75; Kozierowski 1922, 67; NMP VII, 388

111. Niedźwiedziny (Niedźwiady), gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Myeczwała* (1348)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna, później Dzwonowo (XV–XVII w.)

Własność: Nowinów

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II nr 1269; Lib.Bf. 68–69; Kozierowski 1922, 68

112. Nieświastowice, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Jestwastovo* (1390), Ioh. Clyza *Nyeszwostowski* (1498 r.)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Popowo Kościelne

Własność: w średniowieczu własność Nowinów, a także Porajów; w XV–XVI w. znani są stąd Lubicze (Jastrzębce)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 76–78; Kozierowski 1922, 73; Rajewski 1933/1936, 215; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, 202–203; NMP VII, 436

113. Nowa Górka (Neu Gurker), gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Neu Gurker Holl.*

Charakter osadnictwa: wieś olenderska (na zapleczu Kociałkowej Górki)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

114. Nowa Wieś Lednogórska (Neudorf Lednogora), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Nowa wieś* (1618)

Charakter osadnictwa: wieś folwarczna (w 1884 r. majątek obejmował 213 ha, z tego 158 pól, 54 łąk i pastwisk)

Parafia historyczna: Imielno (po 1511–1523)

Własność: majątek Latajskich (poł. XVI w.)

Opracowania źródłowe i literatura: Strzałko 2013, 349; NMP VII, 497

115. Olekszyn (Oleksin, Olexyn, Langenolingen), gm. Kiskowo

Nazwa źródłowa: Iasco de *Olechnyno* (1414–19), de *Olexino* (1424)

Charakter osadnictwa: wieś, później folwark należący do dóbr w Łagiewnikach Kościelnych (w 1884–1896 obejmujący 191 ha – 156 pól, 27 łąk i pastwisk i 4 jeziora)

Parafia historyczna: Sławno, a później Łagiewniki Kościelne

Własność: własność Sulimów (Wlotko Wałach de Olexino – 1424)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 70–72; Kozierowski 1922, 95; Strzałko 2013, 360

116. Osiek

Nazwa źródłowa: *Osiek* (1671)

Charakter osadnictwa: dawna osada?, później uroczysko pod Bednarami

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1924, 27

117. Ostrowo

Nazwa źródłowa: *Oszhtrow* (1511–23)

Charakter osadnictwa: brak danych

Parafia historyczna: Łopienno

Własność: dawna własność Porajów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 86–89

118. Ostrów Lednicki

Nazwa źródłowa: *Ostrov* 1136 (KDW I nr 7), castrum *Ostrov* 1234 (KDW I nr 168), in *Oztrowe* 1238 (KDW I nr 207), de *Ostrov* 1284 (KDW I nr 534), Większa wyspa to Ostrów lub Gnieźnianka, Mniejsza wyspa to Kuchnia Książęca (Roczniki PTPN II, 460)

Charakter osadnictwa: gród z palatium książęcym, podgordzie, cmentarzysko; rezydencja monarsza w X–XI w., od XII siedziba kasztelana (do XIV w.?)

Parafia historyczna: –

Własność: gród książęcy, 1253 – *lacus de Ostrowo (partem lacus de Ostrowo incipiendo a districtu eiusdem ville Waliszewo usque in finem lacus qui versus Kleczsko protenditur)* (kopia z XV w. według transkrypcji z 1457 r.) książę Przemysław nadaje nowym wsiom kościelnym takie same zwolnienia jakie mają inne, a także część jeziora Lednica ciągnącą się od Waliszewa do Kłęcka

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 7; KDW I, nr 168; KDW I, nr 207; KDW I, nr 534; m.in. Rajewski 1937, 35; Kowalenko 1938, 272–273; Wrzosek 1961; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1972, 310–321; Górecki 2001a

119. Parcewo (Parczew, Parczewo), gm.Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Parczevo* (1357)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark (od 1612 r. należący do właścicieli Pomarzan, w 1884–1896 folwark obejmował 312 ha: 226 pól, 60 łąk i pastwisk, 19 lasu)

Parafia historyczna: pierwotnie Kłęcko, później Pomarzany

Własność: w 1357 własność kapituły gnieźnieńskiej, sprzedana pewnie w początkach Strzałko 2013, 333 w. – znany jest w 1449 r. Marcin Parczewski z rodu Doliwów

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1354; Lib.Bf. 90–93; Strzałko 2013, 372–373

120. Pawłowo Skockie

Nazwa źródłowa: in *Pawlovo* (1348)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna, później Dzwonowo (XV–XVII w.)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 1269; Lib.Bf. 66

121. Piaski

Nazwa źródłowa: *Piaski* (1763), *Piaski Krug*

Charakter osadnictwa: karczma, później osada na południowy wschód od Kiszkowa

Parafia historyczna: Sławno

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 144

122. Piaski

Nazwa źródłowa: *Piaski Kr.*

Charakter osadnictwa: karczma przy południowym krańcu jeziora Lednica

Parafia historyczna: Dziekanowice (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 43–45

123. Piastowice, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: niem. *Springberg* (1846) (nazwa Piastowice zaproponowana przez S. Kozierowskiego po 1918 r.)

Charakter osadnictwa: wieś (olęderska?)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: NMP VIII, 404

124. Płaskowo, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Planskowo* (1397)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Popowo Kościelne

Własność: w średniowieczu własność Pałuków (lub być może też Porajów? – 1391 r.)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 76–78; Kozierowski 1922, 160; 1930, 34; NMP VIII, 512

125. Pobiedziska, gm. loco

Nazwa źródłowa: *Pobezish* 1233 (), 1246 *Pobedzisca* (KDW I, 251 – dokument wystawiony w P., potem również kolejne dokumenty m.in. 1247, 1251, 1254). 1253 – Przemysław I wypuścił z niewoli swego brata Bolesława Pobożnego i na zjeździe „In castro Gdecz” przyznał mu jako jego dzielnicę „Gnesnam mertopolim, Kalis, Rudam, Pyzdry, Srodam, Bnin, Byechow, Gedcz, Pobedzisca et Cleczko” (MPH VIII, 99)

1236 Pobzin – gród zdobyty przez Henryka Brodatego w walkach z Władysławem Odonicem w literaturze utożsamiany z Pobiedziskami (Zientara, Henryk Brodaty i jego czasy, s. 284, przyp. 28, s.381 – uważa że identyfikacja niesłuszna), 1258 – Pobedisca, książę przemysław sprzedaj wójtowi Janowi wójtostwo w Pobiedziskach za 400 grzywien (KDW I, 346) (najpewniej dokument podrobiony w XIV w.) (*via Kotłowska, via Kostryńska*)

Charakter osadnictwa: miasto, lokacja przed 1266 (1257?)

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: ważny ośrodek książęcy/królewski, z dworem, być może w postaci „wiejskiej” rezydencji, miejsce częstych wizyt książąt, nadawania dokumentów, w 1278 r. odbył się tutaj zjazd dostojników, według miejscowej tradycji miasto założył Kazimierz Odnowiciel w 1048 r. po zwycięskiej bitwie nad Mieclawem; nazwa nawiązywać może do zwycięskiej bitwy, M. Sokołowski podaje prawdopodobieństwo bitwy z Mieclawem; *Słownik geograficzny* że z Pomorzanami; w 1258 r. Przemysław I sprzedał wójtostwo pobiedziskie nadając mu różne przywileje oraz przyłączając młyn na rzece Głównie, stojący poniżej młyna książęcego. Istniało tutaj starostwo niegrodowe, na które składały się osady: Pobiedziska, Bociniec, Borówko (Borowskie Olędry), Główna, Jerzyn, Kocanowo, Nadrożny Młyn, Olszak, Polska Wieś, Rybitwy, Węglewo i Wójtostwo

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 148; KDW I, nr 251; Lib.Bf. 59–63; Kozierowski 1934, 163–166; Kowalenko 1938, s. bez paginacji; Ślaski, Tabaczyński 1959, 50; Hensel, Hilczer-Kurnaotwska 1980, 88–91; Andrałojć, Andrałojć Silska, Szyngiera 2011, 143–144; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 177, 563

126. Podarzewice, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Padarzewer Holländer*

Charakter osadnictwa: osada olęderska

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

127. Podarzewo, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Padarewo* (1302), *Podarzewo* (1401)

Charakter osadnictwa: wieś, król Władysław Jagiełło zastawił P. Januszowi z Łagiewnik albo Kolna, (las Chmielenie 1557–58 na Podarzewie od Pomorzanowic)

Parafia historyczna: Węglewo

Własność: królewszczyzna (w 1401 r. Władysław Jagiełło zgodził się na jej sprzedaż, wcześniej była zastawiona Januszowi z Łagiewnik); w 1520 nadal część była królewska; znani są stąd Nałęczycy Podarzewscy

Opracowania źródłowe i literatura: KDW V, nr 16; Lib.Bf. 56–58; Kozierowski 1922, 167; NMP IX, 15

128. Podlesie Kościelne, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: de *Podlese* (1363)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Podlesie Kościelne (kościół par. powstał przed 1426 r.)

Własność: Ianuss. de Podlese (z Nowinów) w 1367 r. otrzymał zgodę króla Kazimierza Wielkiego na założenie w swojej dąbrowie miasta Skoki; w 1399 r. własność braci Przybysława i Jana Pięty z rodu Nowinów (ze Skoków, Przysieki i Grzybowa)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 78–79; Kozierowski 1922, 170; NMP IX, 46

129. Podlesie Wysokie (Górne), gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: de *Podlesze* (1399)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Popowo Kościelne

Własność: w średniowieczu własność Porajów, ale też Nowinów (XV w.), być może należało do Doliwów (wzięli stąd nazwisko)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 76–78; Kozierowski 1922, 170; 1929, 130; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 96–98; NMP IX, 47

130. Polska Wieś, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Polskaves* (1331)

Charakter osadnictwa: wieś założona na prawie polskim (?)

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: książęca, należała do starostwa pobiedziskiego

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 59–63; Kozierowski 1922, 178; NMP IX, 123

131. Polska Wieś (Neu Paulsdorf, Wilkowyja–Polska Wieś), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Polskawiesz* (1426)

Charakter osadnictwa: wieś lokowana na prawie polskim, folwark, w 1884 r. obejmowała 388 ha (306 pól, 40 łąk i pastwisk, 30 woda)

Parafia historyczna: Kłęcko

Własność: królewszczyna należąca do starostwa kłęckiego do schyłku XVIII w.

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 90–93; Strzałko 2013, 379–381, 492–494; NMP IX, 123

132. Pomarzanki (d. Pomorzanki), gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Pomarzanki* dawniej *Pomorzanki* (1887)

Charakter osadnictwa: wieś (według *Słownika geograficznego*, t. 8, 736, powstały dopiero w nowszych czasach)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: NMP IX, 135; Kozierowski 1922, 181–182

133. Pomarzanki (d. Pomorzanki), gm. Skoki

Nazwa źródłowa: de *Minori Pomorzenouicze* (1413)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Jabłkowo, później Raczkowo

Własność: własność rodu Pobóg

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 73–74; Rajewski 1937, 37; Kowalenko 1938, 278; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 117–119; NMP IX, 135

134. Pomarzanowice (d. Pomorzanowice), gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Pomorzynowicz* (1339), *Pomorzanowicze* (1388)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: w 1388 r. król Władysław Jagiełło nadał P. Erhardowi z Wałdowa

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1881; Lib.Bf. 59–63; Kozierowski 1922, 181–182; NMP IX, 135

135. Pomarzany (Pomorzany), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: in *Pomorzany* (1256)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem, dobra w 1884 r. obejmowały 234 ha, 208 ziemi uprawnej i 28 pastwisk

Parafia historyczna: Pomarzany (w XIV w. istniał już miejscowy kościół parafialny, później włączona do par. w Raczkowie)

Własność: w 1284 r. własność kasztelana (czasowo też wojewody) poznańskiego Tomisława z Szamotuł, w 1416 Michał i Mikołaj z Pomorzan, w 1431 własność Olszyca, na przełomie

XIII i XIV w. ród Nałęczów ufundował tutaj kościół, w 1416 pisał się stąd też Tolomej z rodu Porajów, później w posiadaniu rodu Pobóg Pomorzańskich

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 72–73; Kozierowski 1934, 169–170; Rajewski 1937, 37; Strzałko 2013, 381–383; NMP IX, 135

136. Popkowice, gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Popcovo* (1357), *Popcowicze* (1408)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem (pierwsza wzmianka o nim w 1578 r.), obecnie część wsi Węgorzewo

Parafia historyczna: Sławno

Własność: w 1357 posiadłość kapituły gnieźnieńskiej. Wraz z Kąpielą w par. Czarniejewo do poł. XVI w. stanowiły jedno prestymonium. W 1555 r. została sprzedana i przeszła na własność świecką (Jan Brzeziński). Do majątku należał las (w kierunku Sroczyzna) i łąki. Znajdowały się tutaj role sołeckie i dziesięć kmiecych

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1354; KDW V, nr 138; Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1922, 184; Korytkowski 1883, 219–220; Strzałko 2013, 384–385

137. Popowo Kościelne, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Popowo* (1337)

Charakter osadnictwa: wieś (być może wcześniej nazywała się Przedzieszewem lub Predeszewem, a po wybudowaniu kościoła fundacji królewskiej nazwę zmieniono na Popowo Cerkiewne)

Parafia historyczna: Popowo (kościół przynajmniej w początkach XV w. – 1423 r.)

Własność: 1337 – własność Opalów, później (1449) Popowscy h. Nałęcz

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 2047; Lib.Bf. 76–78; Kozierowski 1922, 185; 1934, 170; Fontes Arch. 8–9, 1958, 462; Hensel, Hilczek-Kurnatowska 1980, 117–118, NMP IX, 171

138. Poświętne (Świątynica?)

Nazwa źródłowa: *Shwyathnycze* (1520)

Charakter osadnictwa: włości należące do kościoła w Węglewie położone pomiędzy Siemianowem, Waliszewem, Komorowem i Owieczkami; ok. 1520 opustoszałe

Parafia historyczna: brak danych

Własność: kościół w Węglewie

Opracowania źródłowe i literatura: brak

139. Probostwo (Probstei)

Nazwa źródłowa: *Probstei* (1802–3)

Charakter osadnictwa: folwark założony zapewne w XIX w. 2 km na południe od Kłecka, na dawnych terenach kościelnych lub należących do starostwa kłeckiego włączonych do domeny państwowej w końcu XVIII w.

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Strzałko 2013, 201–202

140. Probostwo (Probsteivorwerk)

Nazwa źródłowa: *Probsteivorwerk* (1889 i 1911 r.)

Charakter osadnictwa: folwark założony zapewne w XIX w. około 2,5 km na północ od Łopienna, nazwa wskazuje na dawną przynależność do kościoła parafialnego w Łopienniu

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Strzałko 2013, 267–268

141. Promienko, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Prądenko* (1769), *Prądnier Holl.* (1802–3)

Charakter osadnictwa: osada olenderska w pobliżu Promna

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 196

142. Promno (Prądnio), gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Prandno* (1258)

Charakter osadnictwa: wieś, na Cybinie znajdował się młyn wodny, a w późniejszym czasie na Kanale Czachurskim młyn papierniczy

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: własność Grzymalitów (Prądyńskich) (1417 Filip z Prądna, s. Mrocza z Kleszczewa, podczaszego poznańskiego), trzecią część dziesięciny z Promna w 1419 r. oddał pleban z Murowanej Gośliny joannitom poznańskim za dziesięcinę ze wsi Rujsee, par. Iwno

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 346; Lib.Bf. 59–63; Kozierowski 1922, 196; Nowacki 1964, 376

143. Pruchnowo (Próchnowo), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Prochnowo* (1272)

Charakter osadnictwa: wieś, w latach 1907–1913 majątek miał 285 ha, 283 ziemi uprawnej i 2 ha łąk i pastwisk

Parafia historyczna: Dębica

Własność: wieś sprzedana przez księcia Bolesława Pobożnego w 1272 r. sołtysowi Kłęcka Henrykowi Stroibowi (Henrico Stroibiro) lokowana na prawie niemieckim; książę zatwierdził przysługujący jej immunitet jako wsi należąca do wójtostwa kłęckiego (w 1473 do Andrzeja, wójta w Kłęcku, w kolejnych latach wójt Kłęcka Jarosław Skurbaczewski)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 447; Lib.Bf. 47–50; Kozierowski 1922, 198; Modzelewski 1987, 69–70; Hlebionek 2017, 129, 164; Strzałko 2013, 394–395

144. Prusiniec

Nazwa źródłowa: *Prusiniec*

Charakter osadnictwa: pewnie dawna osada, być może o genezie jenieckiej, później las (1571) przy Jaroszewie–Nieświatowicach

Parafia historyczna: brak danych brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1924, 26

145. Przedzieszewo

Nazwa źródłowa: *Predzeszewo* (1337?)

Charakter osadnictwa: nieznana miejscowość pod Popowem Kościelnym, najpewniej wchłonięta przez Popowo gdyż z jego obszaru znane są uroczysko i łąka Przedzieszewka

Parafia historyczna: brak danych

Własność: Opalów, następnie królewska

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 2047; Kozierowski 1919, 72

146. Przyborowo (Fürstenau, Przeborowo), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: de *Prziborowo* (1377)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark, w 1870 r. majątek miał 521 mórg

Parafia historyczna: Łubowo

Własność: dawna własność Sulimów; 1406–1412 – Ozjasz z Przyborowa z rodu Dryja, część majątku od końca XV w. w rękach Porajów–Różyców (1494?)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 42–43; Kozierowski 1922, 201; Strzałko 2013, 396–397; NMP IX, 330

147. Przyborówko (Przyborowskie Olędry, obecnie w granicach Przyborowa)

Nazwa źródłowa: na *Olędrach Przyborowskich* (1789)

Charakter osadnictwa: przysiółek, osada olęderska

Parafia historyczna: Łubowo

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 201; NMP IX, 332

148. Przybroda (Gohlau)

Nazwa źródłowa: *Przybroda* (1255), *Przebroda* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: KłECKO

Własność: w początkach XVI w. własność Przybrodzkich (Jan sprzedał wieś Klemensowi Modrzewskiemu h. Grzymała w 1528 r.)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 330; Lib.Bf. 90–93; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 291; Strzałko 2013, 397–398

149. Ptaszkowo

Nazwa źródłowa: *Vorw. Ptaszkowo*

Charakter osadnictwa: folwark pomiędzy Sroczynem, Berkowem i Podarzewem

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

150. Raczkowo, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Raskovicze* (1252 – niepewne), *Raskowice* (1280 – niepewne), *Raczkowo* (1433)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: kościół parafialny wspominany jest w aktach konsystorskich od początków XV w.

Własność: w XV w. szlachecka, najpewniej Nałęczów, później Łodziów. S. Kozierowski przypuszcza że nazwa mogła być od komesa Raczona, który w 1252 r. otrzymał włość zwaną później Rakoniewiczami, obok której jest Niedara, a pod Raczkowem Niedarzyn

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 303, nr 496; Lib.Bf. 74–75; Kozierowski 1922, 222; 1934, 173; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 348; NMP X, 23

151. Raczymierowo

Nazwa źródłowa: *Raczymierowo* (1255)

Charakter osadnictwa: nieznana osada w okolicy KłECKA nad rzeką Małą Wełną

Parafia historyczna: brak danych

Własność: książęca?

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 330

152. Rejowiec, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: ze wsi *Reiowca* (1659)

Charakter osadnictwa: wieś założył Andrzej Rey (wnuk Mikołaja Reja) w 1626 r.

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66; Kozierowski 1922, 239

153. Rogalino

Nazwa źródłowa: *Rogalino* (1255), *Rogalyno* (1511–23)

Charakter osadnictwa: nieznana osada w okolicy Kłecka, w pocz. XVI w. opustoszała

Parafia historyczna: Kłecko

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 330; Lib.Bf. 90–93; Kozierowski 1922, 242; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 395

154. Rozdraszewo

Nazwa źródłowa: *Rozdrażewo*

Charakter osadnictwa: folwark na zachód od Łopienna, obecnie część Jaworówka

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 250

155. Rzepczyno

Nazwa źródłowa: *Rzepczyno* (1511–23)

Charakter osadnictwa: nieznana wieś w parafii Sławno

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56

156. Rybieniec (Rybno Małe, Rybno Mniejsze, Rybno Sawickie, Klein Rybno), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: w *Małym Rybnie* (1416)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark, w l. 70. XIX w. majątek miał 1694 morgi (1421 upraw, 94 łąk i pastwisk, 168 lasu i 11 wody)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: w XV w. posiadaniu rodziny Rybińskich h. Korzbok wraz z Rybnem Wielkim

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 264; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 454; Strzałko 2013, 412–415; NMP XII, 91

157. Rybienko (Gros. Rybner Holl., Friedrichsruh, Rybieńskie Olędry), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Rybienko* (1588)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark (obecnie nie istniejące), powstałe przypuszczalnie w XVI–XVII, w 1884 r. posiadłość obejmowała 58 ha (49 upraw i 8 łąk i pastwisk)

Parafia historyczna: Kiszkowo

Własność: w XVI w. szlachecka

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 73–74; Teki Dworaczka [705 (Nr. 120) 1588], Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 451; Strzałko 2013, 416–417

158. Rybitwy (Ribitwi), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Ribithwi circa lacum Lednycza* (1471)

Charakter osadnictwa: wieś i gospodarstwa rybackie (*W tej wsi bywało rybaków 4 i soltys 1...* Wizytacja Dóbr Starostwa Pobiedziskiego, 1748)

Parafia historyczna: Węglewo

Własność: dawna wieś służebna, później weszła w skład starostwa pobiedziskiego, część gruntów od XVI w. w rękach szlacheckich

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 56–58; Strzałko 2013, 417–419; NMP XII, 94

159. Rybno Wielkie (d. Rybno, Rybno Radzimińskie, Radzimskie, Rybno Radzim, Gross Rybno), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Ribno* (1397), *Rybno* (1419)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark (prawdopodobnie początkowo duża własność ziemską została w wyniku rozrodzenia się rodziny Korzboków Rybińskich podzielona w XV w. na Rybno Wielkie i Rybno Małe); w 1717 r. znajdowało się tutaj założenie dworskie z folwarkiem oraz we wsi sześć chałup z zabudowaniami gospodarczymi; w 1760 r. dwór, folwark, 12 chałup i gościniec; w 1870 r. majątek obejmował 2244 morgi (1841 pól, 125 łąk i lasów oraz 123 wody)

Parafia historyczna: Słano, później Łagiewniki Kościelne

Własność: dawna własność Sulimów, zwana Rybnem Sawickim lub Sławskim, w 1397 właścicielem R. był Mikołaj z Wenecji (Nałęcz), który otrzymał je wraz z Kiszkowem w wyniku sporu ze swoją siostrą Małgorzatą z Dobrska, od końca XV w. należała do Rybińskich h. Korzbok

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 70–72; Kozierowski 1922, 264; Strzałko 2013, 419–424; NMP XII, 100

160. Sanniki, gm. Kostrzyn

Nazwa źródłowa: *Sannici* (1218)

Charakter osadnictwa: wieś (pobierana stąd była dziesięcina na rzecz poznańskich kawalerów św. Jana Jerozolimskiego [wraz z Górką oraz okolicznymi miejscowościami leżącymi w biskupstwie poznańskim – Jagodno, Ruszcza, Glinka] (KDW I, nr 104). Kozierowski włączył ją przez to w obręb opola kostrzyńskiego (Kozierowski 1931, 20). Według Kozierowskiego wieś służebna – ludzie wyrabiający sanie (Kozierowski 1931, 21)

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: w średniowieczu znani są stąd Sokale i Nowinowie

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 104; Lib.Bf. 59–63; Kozierowski 1922, 276

161. Sarbia (Sarbia Podleska), gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Sarp* (1373, 1430), *Szarb* (1434)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Podlesie Kościelne i Popowo (ok. 1520 r. w połowie należała do par. podleskiej, a w połowie do popowskiej)

Własność: dziedziczył tutaj Mikołaj z Podlesia z rodu Porajów (1418), ale też Nowinowie (1430)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW V, nr 518, nr 540; Lib.Bf. 76–79; Kozierowski 1922, 277

162. Shillerowo

Nazwa źródłowa: *Schillerowo*

Charakter osadnictwa: nieznana osada, prawdopodobnie olenderska, między Gołuniem, Czachórkami i Zbierkowem – obecnie miejsce kopalni kruszywa

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

163. Siemianowo, gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Semyanowo* (1266), dokument lokacyjny dla wsi *Gyrzyno*, *Iurzykowo* i *Semyanowo* (lokacja na prawie średzkim)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Dziekanowice

Własność: dawna własność książęca, w 1266 Bolesław Pobożny nadał sołectwo Antoniemu i kazał osadzić wieś na prawie średzkim, w 1418 r. wieś zakupiła gnieźnieńska kapituła; w 1884 r. majątek obejmował 174 ha (147 rolnych i 26 łąk i pastwisk), znajdowała się tutaj wieś i folwark

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 419; Lib.Bf. 43–45; Kozierowski 1922, 288; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 73–74; Strzałko 2013, 428–429

164. Siemczyno?

Nazwa źródłowa: *Szyemczyno* (1511–23)

Charakter osadnictwa: nieznana wieś w parafii Sławno, być może błędnie zapisana nazwa Sroczyń – choć ta podana w parafii Węglewo (*Szyroczyńo*)

Parafia historyczna: Sławno

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; *Słownik geograficzny* t. X, 789

165. Siodlkowo, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Szodlkowo* (1434), *Siotlkowo* (1585–87)

Charakter osadnictwa: zaginiona wieś pod Wronczynem

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 291; NMP XIII, 206

166. Skotniki

Nazwa źródłowa: *Skothnicze* (1255/1265)

Charakter osadnictwa: zanikła osada służebna pod Kłęckiem, nadana miastu przy lokacji w 1255/1265 r.

Parafia historyczna: Kłęcko?

Własność: książęca

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 330; Kozierowski 1921, 301; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 122

167. Skrzetuszewo (Krzetuszewo, Skrschetuschewo, Ramsau), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Krzethuszewo* (1398)

Charakter osadnictwa: wieś z założeniem dworskim i folwarkiem

Parafia historyczna: Sławno

Własność: dawna własność rodu Porajów (Skrzetuszewskich), w 1398 była własnością braci: Pawła, Macieja i Piotra ze Skrzetuszewo; w 1872 r. majątek obejmował 778 mórg (693 pól, 32 łąk i 53 wody);

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1922, 302; 1934, 189–190; Ślaski, Tabaczyński 1959, 60; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 126; Andrałojć, Andrałojć, Silska, Szyngiera 2011, 146–147; *Frühmittelalterliche Münzfunde* 2017, nr kat. 229, 654; NMP XIV, 75

168. Sławno (Sławno), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Slavnam* (1235)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem, w początku XVI w. było tu 30 łąnów kmiecych (Według Strzałko 2013: w 1479 r. było tutaj 10 łąnów osiadłych, 11 pólanków opustoszałych i 3 zagrodników); w 1884 r. majątek obejmował 511 ha (235 pól, 52 łąk i pastwisk, 193 lasów i 20 wody)

Parafia historyczna: może już przed 1253 r. wybudowano tutaj kościół pw. św. Mikołaja,

Własność: przed 1219 wieś była własnością arcybiskupa Henryka Kietlicza, który przekazał ją arcybiskupstwu, po jego śmierci S. zajął książę Władysław Łaskonogi, dopiero w 1235 Władysław Odonic zwrócił wieś (*Slavna*) abp Pełce (KDW I nr 179), w 1331 została splądrowana i spalona przez Krzyżaków, sprzedana w początkach XVII w. (w 1618 właścicielem był Paweł Koszutski h. Leszczyc)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 179; Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1934, 189–190; Kowalenko 1938, 299; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 147; Strzałko 2013, 435–438

169. Słępowo (Slampowo, Słębowo, Słępowo, Schlempowo)

Nazwa źródłowa: *Slempowo* (1299)

Charakter osadnictwa: wieś (miała do 30 mieszkańców, którzy wymarli wskutek pomoru, a ich grunty rozebrano) (obecnie nie istnieje – dawniej jako folwark Dziećmiarek – *Słownik geograficzny*.. t. 2, 269; t. 10, 795); Kozierowski przez podobieństwo nazwy do przydomku rodzowego Drogosławiców – Słap, widzi w nim jakąś ich własność (Kozierowski 1924, 79)

Parafia historyczna: Waliszewo

Własność: wiano małżonki Wincentego, syna Dzierżykraj, którego nadanie dominikankom poznańskim w 1299 r. potwierdził Władysław Łokietek (fundacja kościoła i klasztoru św. Katarzyny miała miejsce w 1283 r. – Nowacki 1964, 776). W początkach XVI w. (Lib.Bf.) nadal własność zakonnic z Poznania, później przeszła na własność szlachecką, w 1750 r. poza dworem i zabudowaniami folwarcznymi było tu sześć chałup; ostatecznie folwark zlikwidowano w drugim dziesięcioleciu XX w.

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 804; Lib.Bf. 50–53; Kozierowski 1922, 311; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 148; Strzałko 2013, 438–439

170. Solec

Nazwa źródłowa: *Solec* (1253), *Sulovo* (1357)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: brak danych

Własność: w 1253 Przemysław I oddaje Solec, Waliszewo oraz część jeziora Lednica kapitulie gnieźnieńskiej, w zamian za daniny z Tymieńca (inna wieś Solec pod Środą należała do biskupstwa poznańskiego od 1235 r.). Według wydawców *Słownika geograficznego* Solec najpewniej połączył się z Waliszewem

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 320; KDW III, nr 1354; *Słownik geograficzny*, t. 11, 572

171. Sroczyń (Sroczyń, Seroczyń, Elsenhof), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Szirocino* (1399)

Charakter osadnictwa: wieś, w 1872 r. majątek obejmował 937 mórg (829 pól, 108 łąk i pastwisk)

Parafia historyczna: Węglewo

Własność: dawna własność Nowinów, albo też Porajów (Mikołaj ze Sroczyń h. Poraj z 1396 r.); w 1400 r. Jan Gałązka h. Poraj sądził się o Sroczyń; znajdować się tutaj miało grodzisko lub kurhan (obecnie zniszczone)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 56–58; Akta grodzkie II; Kozierowski 1922, 339; 1930, 29; Strzałko 2013, 443–444

172. Stara Górka (Górka), gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Górka Stara olędry* (1846), *Kociołkowa Górka Stare Olędry* (1883)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: NMP III, 298–299

173. Stawiany, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Stavyani* (1348)

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Charakter osadnictwa: wieś (według Kozierowskiego jeniecka – 1298)

Własność: *Sthavany* 1298 (KDW II nr 783; NMP XIV, 221), jeśli identyfikacja jest poprawna to wieś w 1298 nadana została franciszkancom gnieźnieńskim (fundacja w 1283 r. z inicjatywy bł. Jolenty) (ale informacja może dotyczyć miejscowości *Strumiany* pod Kostrzynem, które w późniejszych czasach są znane jako włości franciszkanek – Przybyłowicz 2017)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 783, nr 1269; Lib.Bf. 66–68; Kozierowski 1924, 26; Przybyłowicz 2017; NMP XIV, 221

174. Stęszewice

Nazwa źródłowa: *Stenszewko Haul*.

Charakter osadnictwa: osada olęderska

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 350

175. Stęszewko

Nazwa źródłowa: *Stosevo/Stenczewo* (1292); w KDW błędnie zapisano jako *Scosevo* i zidentyfikowano ze Skorzewem – por. KDW IV; Kozierowski 1922, 350

Charakter osadnictwa: wieś, lokacja na prawie średzkim w 1339 r. (duża wieś, z dwoma sołtysami, dwiema karczmami)

Parafia historyczna: Wronczyn

Własność: pierwotnie książęca, w 1292 r. przeszła na własność kapituły poznańskiej; pełniła rolę prestymonium dziekana kapituły. Przemysław II wymienił ją i wieś *Młoda* (być może był to przysiółek Stęszewka – por. KDW IV) na wieś Krośno pod Mosiną

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 689; KDW IV; Lib.Bf. 63–66; Kozierowski 1922, 350; Hensel, Hilczek-Kurnatowska 1987, 251

176. Strzeszkowo, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Strzeszcowski* (1398–1411), *Szthreskowo* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Mieścisko

Własność: własność Sulimów z Ułanowa (XV w.) – może wcześniej własność rodu Pałuków, którzy posiadali liczne miejscowości z nazwą pochodzącą od imienia Strasz (m.in. Straszewo pod Wągrowcem)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 79–81; Kozierowski 1922, 361

177. Sulin (Sulino, Szulino), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Mikołaj de Sulino* (1437), *Szulino* (1462)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem, majątek w 1884 r. 320 ha (292 pól, 20 łąk i pastwisk)

Parafia historyczna: Dębica

Własność: dawna własność rycerska, w 1415 w rękach rodu Porajów, później Sulińskich h. Jastrzębiec

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 47–50; Kozierowski 1922, 370; Strzałko 2013, 454–457

178. Szczodrochowo

Nazwa źródłowa: *Scodorowo* (1253), *Scodrochowo* (1398–1411)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: w 1253 r. Przemysł I zamienił z cystersami łekieńskimi dobra wśród których znajdowało się Sienno, Kuczyno i *Scodorowo* za wieś Łoskuń; w 1520 r. należało do klarysek gnieźnieńskich

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 315; Lib.Bf. 66–68, Kozierowski 1922, 390 (odrzuca identyfikację z KDW); Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987, 337

179. Szdar (Żdżar?)

Nazwa źródłowa: *Szdar* (1511–23)

Charakter osadnictwa: nieznana osada w parafii Raczkowo

Parafia historyczna: Raczkowo

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 74–75

180. Świniarki (Bismarckfelde), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Willa Świniarki* (1717)

Charakter osadnictwa: wieś (obecnie część wsi Świniary), połączona jako własność ze Świniarami, w 1884 miała 279 ha (268 pól, 4 łąk i pastwisk)

Parafia historyczna: Kłęcko

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. I, 90–93; Kozierowski 1922, 379; Strzałko 2013, 468

181. Świniary (Świniary Wielkie, Bismarcksfelde), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Swinari* (1396)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark, w 1662 r. poza browarem i zabudowaniami folwarcznymi było tutaj 6 chałup; w l. 70. XIX w. miała 2285 mórg (1495 pól, 6 łąk, 462 lasów i 322 wody)

Parafia historyczna: Kłęcko

Własność: 1387, w 1396 własność braci Jana i Piotra – być może Porajów (?), dawna własność rodu Sulimów i Bylinów–Szreniawiców

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. I, 90–93; Kozierowski 1922, 379; Strzałko 2013, 469–470

182. Tomaszewo

Nazwa źródłowa: *Vorw. Tomaschewo* (1799)

Charakter osadnictwa: folwark między Popkowicami i Gniewkowem, obecnie nie istnieje

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 410

183. Tumidaj

Nazwa źródłowa: *Tumiday*

Charakter osadnictwa: osada na północ od Wełny przy Gorzewie

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

184. Turostowo (Thorsfeld), gm. Kiskowo

Nazwa źródłowa: *Thurostowo* (1348), Arnold z Turostowa (1378), w 1387 Bartłomiej, kmieć z Turostowa procesował się o cztery konie z Piotrem Górzyckim

Charakter osadnictwa: wieś i folwark, w 1872 r. były tutaj 2202 morgi ziemi (1814 pól, 203 łąk i pastwisk, 39 lasów i 146 wody), we wsi było wówczas 11 chałup i gościniec

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: królewszczyzna? W 1488 r. właścicielką była Katarzyna księżna Raciborska

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 1269; Lib.Bf. 66–68, Kozierowski 1922, 427; Kowalenko 1938, 312; Kurnatowska, Łosińska 1983, 56, nr 16; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 106–108; Strzałko 2013, 471–473

185. Turostówko (Turostowko), gm. Kiskowo

Nazwa źródłowa: *Turostower Haul*.

Charakter osadnictwa: osada ołędzka powstała w południowej części Turostowa w 1758 jako Turostowskie Holendry, a później jeszcze jedną obok Nowe Holendry, w XVIII wieku zamienione na folwark

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 427; Strzałko 2013, 474

186. Ujazd (Ujast), gm. Kiskowo

Nazwa źródłowa: *Ugasd* (1243)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem, w 1426 r. znajdował się tutaj młyn; w 1620 r. nadal był młyn, czterech zagrodników i karczma; w 1872 r. posiadłość obejmowała 679 móg (646 pól, 30 łąk i pastwisk i 3 wody)

Parafia historyczna: Sławno

Własność: Przemysław I i Bolesław Pobożny nadali wieś klasztorowi bożogrobców w Gnieźnie, była ich własnością do 1767, bożogrobcy lokowali niemal wszystkie swoje majątki na prawie niemieckim do końca XIV w.

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 238; Lib.Bf. 53–56; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 118; Strzałko 2013, 474–476

187. Ulica (Mieściska Ulica)

Nazwa źródłowa: *Ulica*

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: brak danych

Własność: królewszczyna, później posiadłość starościńska w puszczy Gola na południe od Welny pomiędzy Janowcem a Mieściskiem pod wsią Wiela

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1934, 129

188. Ulanowo (Ulanowo, Ulenhorst), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Wlanowo* (1387)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem, w 1872 r. majątek miał 2118 mórg (2018 pól, 10 łąki i pastwiska, 90 lasy)

Parafia historyczna: Kłęcko (1520),

Własność: w XIV w. własność rodu Ulanowskich herbu Sulima

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1863; Lib.Bf. I, 90–93; Kozierowski 1922, 343; Strzałko 2013, 476–478

189. Vehne

Nazwa źródłowa: – *villam... que Vehne nominatur* (1235)

Charakter osadnictwa: wieś o nieustalonej lokalizacji (Jerzykowo?)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: w 1235. jokulator *Iurzyk* przekazał ją biskupstwu poznańskiemu

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 180; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 140

190. Wagowo, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Vagowo* (1355)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: na pewno już w 1355 r. wieś z nadania królewskiego znajdowała się na uposażeniu parafii w Pobiedziskach, w tym roku została lokowana przez proboszcza pobiedziskiego i kanonika poznańskiego, Przybigniewa

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1332; Lib.Bf. 59–63

191. Waliszewo (Waliszew, Walsee, Walischewo), gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Waliszewo (partem lacus de Ostrowo incipiendo a districtu eiusdem ville Waliszewo usque in finem lacus qui versus Kleczsko protenditur)* (1253), *Valissew* (1339)

Charakter osadnictwa: wieś (i dwa folwarki w okresie nowożytnym: prywatny i kapitulny); książę Przemysław nadaje nowym wsiom kościelnym takie same zwolnienia jakie mają inne a także część jeziora Lednica ciągnącą się od Waliszewa do Kłęcka; w 1331 zniszczona i spalona przez Krzyżaków – wymieniona w 1339 r. podczas procesu warszawskiego. Pierwszy kościół powstał w XIV w. Według wizytacji z 1589 r. znajdowała się tutaj wieś z 7 kmieciami, karczmą z karczmarzem, dwu rybaków, zagrodnik i komornik. Liczba 11 domów utrzymała się do końca XIX w. W 1534 r. do folwarku należały trzy pola (dwa po dziewięć staj i siedemdziesiąt zagonów oraz trzecie nieco mniejsze, ale zarośnięte drzewami i krzakami) część jeziora Lednica oraz połowa jeziora Linie (Leń); w końcu XIX w. majątek

miął 151 ha (130 pól, 10 łąk i pastwisk); kościół powstał na miejscu domniemanego grodziska wczesnośredniowiecznego

Parafia historyczna: Waliszewo, później Dziekanowice

Własność: do 1253 r. książęca, następnie do 1793 r. własność kapituły gnieźnieńskiej (przekazane w zamian za daniny z Tymieńca przez Przemysła I)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 320; KDW II, nr 1192; KDW III, nr 1354; Lib.Bf. 50–53; Korytkowski 1883, 216; Kozierowski 1922, 440; Dylik 1936, 84; Kurnatowska, Łosińska 1983, 56, nr 17; Łastowiecki, Górecki, Wrzesińska 1994; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 144; Łastowiecki 1996; Strzałko 2013, 478–479; Czerobka–Witek 2021a

192. *Wesniewo*

Nazwa źródłowa: *Wesniewo*

Charakter osadnictwa: folwark pod Wagowem

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

193. *Węglewo*, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Buthka de Wanglewo* (1391 – niepewne), *Wenglewo*, *Wanglewo* (1422)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Węglewo (akta konsystorskie na pocz. XV w. wymieniają kościół w Węglewie jako dawno istniejący)

Własność: królewszczyna należąca do starostwa pobiedziskiego

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 56–58; Kozierowski 1922, 450–451; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 171; *Słownik geograficzny*, t. 13, 253

194. *Węglewko* (Węglewskie holendry), gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Wenglewer Holl*.

Charakter osadnictwa: wieś, powstała przed 1793 r.

Parafia historyczna: Węglewo (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 56–58; Kozierowski 1922, 450–451

195. *Węgorzewo* (Wangorzewo, Wengorzewo, Wengersdorf), gm. Kiszkowo

Nazwa źródłowa: *Wengorzewo* (1388)

Charakter osadnictwa: wieś z dworem i folwarkiem; w 1768 r. we wsi było dziewięć chałup, kuźnia, karczma i wiatrak; w 1884 r. miała 462 ha (334 pól, 109 łąk i pastwisk, 4 lasu)

Parafia historyczna: Kiszkowo (dziesięcina snopkowa z dworu do Sławna)

Własność: rodziny Węgorzewskich h. Drya; w 1388 r. właścicielem był Filip z Węgorzewa, w 1396 r. należała do Wojciecha, w 1439 r. do Jakuba; dawna własność Bylinów (Szreniawitów), a później Drogosławowiców. Według S. Kozierowskiego dziedziczyli tutaj też Leszczyce

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1922, 451; 1934, 190; Strzałko 2013, 481–483

196. *Wiela*, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Wiela* (1782)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Mieścisko

Własność: królewszczyna wchodząca w skład starostwa mieściskiego

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 79–81; Kozierowski 1922, 454; 1934, 128

197. Wierzyce (Wierzejce, Wirschitz), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Vriceoviz* (1218 – niepewne), *Werzeysky* (1503)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem, w 1523 były tu role dworskie i kmiece z których płacono dziesięciny snopkowe; w 1884 r. majątek obejmował 213 ha (176 pól, 21 łąk i pastwisk i 7 lasy); dokument w którym bp poznański Paweł potwierdził dziesięciny z *Vriceoviz*, nadane przez bp Radwana kościołowi św. Michała w Poznaniu (joannitom, później przemianowanego na Jana Jerozolimskiego), w dokumencie z 1329 występuje Tomasz z Wierzyca, który otrzymał od króla Władysława Łokietka zatwierdzenie kupna Rąbienic; w 1442 Jan ze Sprowy kanonik w Kłecku oddał swoje dziesięciny z Wierzyca Januszowi, właścicielowi Ruszkowic

Parafia historyczna: Imielno

Własność: w początkach XVI w. należała do rodziny Wierzejskich

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 104; Lib.Bf. 45–47; Kozierowski 1922, 461; Strzałko 2013, 489–490

198. Wilamowo (Wilanowo, Wilamowice)

Nazwa źródłowa: *Wilamowice* (1403), *Vylamowo* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś, obecnie nie istnieje

Parafia historyczna: Łopienno

Własność: wraz z Łopieniem i Zakrzewem należał do rodu Opalów-Szaszorów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 86–89; Kozierowski 1919, 73; 1922, 465

199. Wilkowyja (Wilkownica, Wilkowya, Neu Paulsdorf), gm. Kłeko

Nazwa źródłowa: *de Wilcovia* (1397), *Jarota de Wilkowyja* (1421)

Charakter osadnictwa: wieś z folwarkiem, w 1724 r. było we wsi sześć chałup, w 1884 r. posiadłość liczyła 454 ha (285 pól, 81 łąk i pastwisk oraz 26 lasy)

Parafia historyczna: Kłeko

Własność: wieś rycerska rodu Junoszków (1398)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 90–93; *Słownik geograficzny*, t. 13, 484; Kozierowski 1922, 471; Strzałko 2013, 490–492

200. Wirwa

Nazwa źródłowa: *Wirwa*

Charakter osadnictwa: gospodarstwo w okolicy Karczewa

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

201. Witakowice (Witakowitz, Ramsau)

Nazwa źródłowa: *Witakowitz*, *Vitakow* (1391),

Charakter osadnictwa: wieś, obecnie w granicach Skrzetuszewo, w 1870 majątek miał 1886 mórg (1452 pól, 60 łąk i pastwisk, 94 lasu i 280 wody)

Parafia historyczna: Sławno

Własność: dawna własność Drogoślaviców, pisali się stąd też Poraje, w 1459 własność Przedpełki z Wronczyna

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; *Słownik geograficzny*, t. XIII, 627; Kozierowski 1922, 478; Hensel, Hilczek-Kurnatowska, Łosińska 1995, 246–248; Strzałko 2013, 495–496

202. Vithkowo (Witkowo?)

Nazwa źródłowa: *Vithkowo* (1511–23)

Charakter osadnictwa: nieznana osada w parafii Sławno

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56

203. Wojnowo

Nazwa źródłowa: *Woynow* (1381 – identyfikacja niepewna)

Charakter osadnictwa: pierwotnie wieś, w XVIII w. folwark właścicieli Lednogóry

Parafia historyczna: Imielno (po 1511–1523)

Własność: właściciele Lednogóry

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1786; Kozierowski 1922, 487; Strzałko 2013, 501–502

204. Wola (Łagiewnicka), gm. Kiszewo

Nazwa źródłowa: *Volya* (1520), *Wola łagiewnik*

Charakter osadnictwa: w 1520 raczej nie było jeszcze wsi, a są wymienione ziemie w Woli jako należące do kościoła w Łagiewnikach, wieś założona na prawie niemieckim

Parafia historyczna: Kłocko

Własność: uposażenie kościoła parafialnego w Łagiewnikach (do k. XVIII w.)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 90–93; Strzałko 2013, 503–504

205. Wolanki (Wolanowice)

Nazwa źródłowa: Grzimisława in *Wolanowice* (1396)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark zlikwidowane w końcu XIX w.; w 1726 r. poza folwarkiem były tu dwie chałupy, w 1786 r. cztery chałupy i dwa dwojaki

Parafia historyczna: Sławno

Własność: posiadłość rodu Wczelów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1922, 491; Strzałko 2013, 506–507

206. Wójtostwo, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Wójtostwo*

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: książęca, należała do starostwa pobiedziskiego

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 488

207. Wronczyn, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Wronchino* (1256), *Wronczino* (1339)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Wronczyn

Własność: w średniowieczu wieś o dwóch działach: część należała do rodu Porajów, część do Łodziów. Niegdyś dziedzictwo Boguchwała III h. Poraj, biskupa poznańskiego (wcześniej

proboszcz gnieźnieńskiej kapituły katedralnej), który własnym nakładem wystawił tutaj kościół parafialny w 1256 r. uposażając dziesięcinami z Biskupic (par. Uzarzewo) i Bożejewa (parafia Grodziszczko w dekanacie kostrzyńskim, arcybiskupstwo poznańskie)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I, nr 601; KDW II, nr 1194; KDW IV; Lib.Bf. 63–66; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 287

208. Wronczynek, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa:

Charakter osadnictwa: brak danych

Parafia historyczna: Wronczyn

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 495

209. Wygoda

Nazwa źródłowa: *ad tabernam Wygoda* (1773), *Wigoda* (1780)

Charakter osadnictwa: wieś folwarczna należąca do majątku Karczewo, pierwotnie karczma

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 503; Strzałko 2013, 508

210. Wymysłowo

Nazwa źródłowa: *Wymysłowo*

Charakter osadnictwa: brak danych

Parafia historyczna: Popowo (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 76–78

211. Wysoka, gm. Skoki

Nazwa źródłowa: *Vissoka* (1348)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna

Własność: znani są stąd Odrowąże i Nieczuje

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 1269; Lib.Bf. 66–68; Kozierowski 1922, 510

212. Zakrzewo, gm. Kłęcko

Nazwa źródłowa: *Zakrzewo* (1389 – niepewne), *Zacrzewo* (1440-1448)

Charakter osadnictwa: młyn, wieś i folwark; w połowie XVIII w. było we wsi 10 chałup, kuźnia i karczma; w 1884 r. majątek obejmował 780 ha (477 pól, 72 łąk i pastwisk, 204 lasów i 11 wody)

Parafia historyczna: Sławno

Własność: w 1389 jako własność rodu Opalów (do 1561 r.)

Opracowania źródłowe i literatura: KDW IV, nr 2071; Lib.Bf. 53–56; Kozierowski 1919, 62; 1922, 520; Strzałko 2013, 509–518

213. Zakrzewo, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Zacrzewo* (1400), *Zakrzewo* (1511–23)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Mieścisko

Własność: własność Porajów (1403)

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 79–81; Kozierowski 1919, 62; 1922, 520

214. Zaporki

Nazwa źródłowa: *Zaporky, Wolanki et Zaporki maius et minus* (1550)

Charakter osadnictwa: nieznana obecnie w parafii Węglewo (według S. Kozierowskiego to późniejsza nazwa Bodzoporowic)

Parafia historyczna: Węglewo

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Res.Gn. 1609 r.

215. Zastawy/Zastawa

Nazwa źródłowa: *Zastawy, Dyk*

Charakter osadnictwa: osada?

Parafia historyczna: brak danych

Własność: Mieścisko

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 529

216. Zawady (Zawada)

Nazwa źródłowa: *Sawada*

Charakter osadnictwa: osada?

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66

217. Zbierkowo

Nazwa źródłowa: *Zbierkowo*

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

218. Zbietka

Nazwa źródłowa: *Zbytka* (1426)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Podlesie Kościelne

Własność: Nowinów

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 78–79

219. Zborowo

Nazwa źródłowa: *Zborowo*

Charakter osadnictwa: nieistniejąca wieś i folwark pod Ułanowem, powstał najpewniej w 2. połowie XIX w. (informacje z 1884 i 1894 r.)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: majątek należący do właścicieli Ułanowa

Opracowania źródłowe i literatura: Strzałko 2013, 518

220. Złotniczki (Złotniki)

Nazwa źródłowa: *de Slocznicz* (1308); *de Szlothniki* (1399)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Wronczyn

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: KDW II, nr 915; WRS I, 373, 400; Lib.Bf. 63–66; Kozierowski 1922, 548; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 383–385

221. Żukowo (Żułkowo?, Żyłkowice?)

Nazwa źródłowa: *Zukowicze* (1354), *Zucowo* (1415)

Charakter osadnictwa: zaginiona osada pod Oleksinem i Łagiwenikami Kościelnymi

Parafia historyczna: Sławno, od k. XIV w. Łagiewniki Kościelne

Własność: Porajów

Opracowania źródłowe i literatura: KDW VII, nr 418; Kozierowski 1922, 565, 1930, mapa (tu zła lokalizacja)

222. Żurawita (Żdżarowite, Żdżarowita, Żdżarawita)

Nazwa źródłowa: *Sdżarowite* (1398), *Zdżarowite* (1407)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark, obecnie nieistniejące; w 1580 r. właścicielem był Jan Brzozogajski, majątek liczył 44 łany osiadłe i 1 łan opustoszały, a zamieszkiwało tutaj 3 zagrodników i 3 komorników

Parafia historyczna: Kiskowo

Własność: dawna wieś Porajów–Żdżarowskich, dziedziczyli tutaj też Leszczyce, obecnie w granicach Rybna

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 73–74; Kozierowski 1922, 558; Strzałko 2013, 528

223. Żydówko (Żydowo, Juditten), gm. Łubowo

Nazwa źródłowa: *Zydovo* (1357)

Charakter osadnictwa: wieś i folwark

Parafia historyczna: Dziekanowice i Łubowo

Własność: wymienione jako własność kapituły gnieźnieńskiej (aż do 1793 r.); wieś przynależy do parafii w Dziekanowicach, a dziesięciny płaci kanonikowi gnieźnieńskiemu *fundi Żydowo*. Folwark (po wschodniej stronie Małej Wólki) należy do parafii w Łubowie i tam płaci dziesięcinę. Znajdował się tutaj las dębowy i sosnowy, jezioro i dwa stawy. Na jednym z nich zbudowano młyn zwany *Korzecznikiem* (w XVI w. został zniesiony). Wieś miała 12 kmieci (w 1580 r. 11 łanów osiadłych i 1 pusty). W 1884 r. majątek miał 221 ha (174 pól, 32 łąk i pastwisk, 12 wody). Po przejęciu dóbr przez rząd pruski folwark stał się królewszczyzną

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1354; Lib.Bf. 43–45; Korytkowski 1883, 207–208; Kozierowski 1922, 567; Dylik 1936, 85; Kowalenko 1938, 330; Mikołajczak 1972, 55, 163; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, 440; Strzałko 2013, 534; *Słownik geograficzny*.. t. 2, 272

224. Żylce (Żelice)

Nazwa źródłowa: *Zelycze* (1378)

Charakter osadnictwa: wieś

Parafia historyczna: Sławno

Własność: dziedzictwo Mikołaja i Piotra z Dziećmiarek, które ci w 1378 r. zamienili z Bożogrobcami z Gniezna na *Nosoczino* w parafii Janowiec (obecnie zanikła). Bożogrobcy zatrzymali jednak dziesięcinę z N. wybieraną z 8 łanów, którą pobierali jeszcze w XVI w.

Opracowania źródłowe i literatura: KDW III, nr 1754; Lib.Bf. I, 53–56; Kozierowski 1922, 567

Młyny poza miejscowościami:

225. Borowo Młyn, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Borowy Młyn* (1466)

Charakter osadnictwa: dawniej młyn na rz. Główna

Parafia historyczna: Wronczyn (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 63–66; NMP I, 304

226. Głównienka

Nazwa źródłowa:

Charakter osadnictwa: młyn nad rzeką Główną należący do miasta Pobiedziska

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

227. Guker M. / Skudellner M.

Nazwa źródłowa: *Guker*

Charakter osadnictwa: młyn na Kanale Szkutelniak na północ od Kociołkowej Górki

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

228. Kaczyna, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Caczino* (1388), *Katshina M.* (1802–3)

Charakter osadnictwa: młyn na Kanale Czachurskim

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: NMP IV, 243

229. Kapalica, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Calpino* (1233– niepewne), *Kapolke M.* (1802–3)

Charakter osadnictwa: osada i młyn na Kanale Czachurskim należący do Pobiedziska

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: klasztor cystersów w Łądzie?

Opracowania źródłowe i literatura: KDW I nr 148, *Słownik geograficzny*, t. 3, 822

230. Kuracz, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Kuraczka* (1491)

Charakter osadnictwa: młyn na rz. Główna

Parafia historyczna: Wronczyn (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 63–66; NMP V, 484

231. Markowiec (Markowice)

Nazwa źródłowa: *Markovecz* (1348)

Charakter osadnictwa: młyn pod Dąbrówką, obecnie nie istnieje

Parafia historyczna: Dąbrówka Kościelna (XIV–XVI w.)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 66–68; NMP VI, 528

232. Nadmłyn

Nazwa źródłowa: *Nagge M.*

Charakter osadnictwa: młyn na Małej Welnie między Kakulinem i Rakojadami

Parafia historyczna: Raczkowo

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

233. Nadrożno, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Nadrozni* (1407)

Charakter osadnictwa: młyn królewski *Nadrożny*

Parafia historyczna: Wronczyn (po 1511-1523)

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: Lib.Bf. 63–66; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1980, 148–149, ryc. 70;

234. Nowy Młyn

Nazwa źródłowa: *Nowy Młyn*

Charakter osadnictwa: młyn na Małej Welnie w okolicy Niedarzyna

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

235. Olszak, gm. Pobiedziska

Nazwa źródłowa: *Olszak*

Charakter osadnictwa: młyn nad rzeką Główną, osada leśna

Parafia historyczna: Pobiedziska

Własność: książęca, należała do starostwa pobiedziskiego

Opracowania źródłowe i literatura: brak

236. Pila Młyn

Nazwa źródłowa: *Pila Młyn, Schneide, Schneidemüchle* (1802–3)

Charakter osadnictwa: młyn na Małej Welnie (ob. część Antoniewa)

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

237. Ruda, gm. Mieścisko

Nazwa źródłowa: *Ruda Müchle* (1802–3)

Charakter osadnictwa: młyn na Małej Welnie

Parafia historyczna: Mieścisko (po 1511-1523)

Własność: królewszczyzna

Opracowania źródłowe i literatura: Kozierowski 1922, 255; 1934, 128

238. Stary Młyn

Nazwa źródłowa: *Alte Müchle* (1802–3)

Charakter osadnictwa: młyn między Kiskowem i Węgorzewem, przy karczmie Piaski

Parafia historyczna: brak danych

Własność: brak danych

Opracowania źródłowe i literatura: brak

Karczmy poza miejscowościami:

239. Karczma przy Jerzykowie (po południowej stronie Głównej)

240. Karczma przy Złotnikach

241. Waliszewek/Czerwona Oberża – karczma przy Waliszewie, spłonęła w 1840 r.

242. Karczma pod Kłodzinem

243. Karczma – w okolicy Karczewa (między Wygodą i Wyrwą)

244. Karczma Borowa – przy Borowym Młynie

245. Karczma Chwałkowska (Chwałkower Kr.) karczma na trasie Lednogóra – Łubowo

246. Karczma Sziszak / Cziskowo – przy trakcie z Mieściska na zachód do Przysieki

BIBLIOGRAFIA

Źródła pisane

Długosz

Długosz Jan, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. I-II, Warszawa 1964.

Gall

Anonim tzw. Gall, *Kronika Polska*, przeł. R. Grodecki, opr. M. Plezia, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.

Iura Mazowiae terrestria

Iura Mazowiae terrestria, t. I, wyd. J. Sawicki, Warszawa 1972.

Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej

Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej ś. Wacława, cz. II, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1883.

KDW

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. II, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. III, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. IV, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1881.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. V, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. VI, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Poznań 1982

Kronika Czechów

Kosmasa Kronika Czechów, przekł. wstęp i komentarz M. Wojciechowska, Warszawa 1968.

Kronika polsko-śląska

Chronica Polonorum, wyd. L. Ćwikliński, MPH III, Lwów 1878, 578-656.

Kronika Wągrowiecka

Kronika Wągrowiecka, archiwum prywatne A.M. Wyrwy.

Kronika wielkopolska

Kronika wielkopolska, przekł. K. Abgarowicz, wstęp i oprac. B. Kürbis, Warszawa 1965.

Księga ziemska pyzdrska

Liber Terrestris Distritus Pyzdrensis Relacionum, Protestauonum et Granicierum de Anno 1410 ad 1413, Nr 2, Archiwum Państwowe w Poznaniu.

Liber Beneficiorum (Lib.Bf.)

Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej, wyd. J. Łukowski, oprac. J. Korytkowski, t. I-II, Gniezno 1880–1881

Matricularum Regni Poloniae

Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur. Contextuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. Pars I, Casimiri IV regis tempora complectens (1447-1492), Warszawa 1905.

Nestor

Nestor, *Powieść minionych lat*, przeł. F. Sielicki, Kraków 1968.

Relacja Ibrahima ibn Jakuba

Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego, wyd. T. Kowalski, MPH, s. II, t. I, Kraków 1946.

Rocznik kapituły poznańskiej

Rocznik kapituły poznańskiej 965-1309, wyd. B. Kürbis przy udziale G. Labudy, J. Lucińskiego i R. Walczaka, Roczniki wielkopolskie, MPH, s.n., t. VI, Warszawa 1962.

Rocznik kapituły poznańskiej, przekł. A. Pawlacyk, „Kronika Miasta Poznania” 1995, nr 2, 69-101.

Wielkopolskie rotty sądowe

Wielkopolskie rotty sądowe XIV-XV wieku, t. I-V, Poznań 1959-1960, Wrocław 1976-1981.

Teki Dworzaczka

Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX wieku, Biblioteka Kórnicka PAN, 2004 (http://teki.bkpan.poznan.pl/index_glowna.html, dostęp: 15.10.2021 r.).

Thietmar

Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon, wyd. A. Bielowski, MPH t. I, Lwów 1864, 231-398 (reprint: Warszawa 1960).

Kronika Thietmara, tłum. i wyd. M.Z. Jedlicki, Poznań 1953.

Żywot z Prüfenig

Sancti Ottonis Episcopi Babenbergensis Vita Priefligensis, wyd. J. Wikarjak, MPH t. VII/1, Warszawa 1966.

Dawne mapy

Urmessstischblätter

Special Karte von Südproussen aus der Königlichen Grossen Topographischen Vermessungs-Karte unter Mitwirkung des Directors Langner reducirt und herausgegeben von Geheimem Ban-Rath Gilly, Berlin 1802-03, Simon Schropp Und Comp. (1:150000), Staatsarchiv Berlin.

Special-Karte von Südproussen

Special Karte von Südproussen: mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlichen grossen topographischen Vermessungs-Karte, unter Mitwirkung des Directors Langner, Staatsarchiv Berlin.

Opracowania

A.P.

- 1874 *Jezioro Lednica*, Warta. Tygodnik poświęcony nauce, rozrywce i wychowaniu, rok I, nr 6 z 9.08.1874 r., 49-51.
1875 *Czem był Ostrów Lednicki*, Warta. Tygodnik poświęcony nauce, rozrywce i wychowaniu, rok I, nr 43 z 25.04.1875 r., 381-383.

Abraham W.

- 1962 *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań.

Abramowicz A.

- 1991 *Historia archeologii polskiej: XIX i XX wiek*, Warszawa.

Adameczyk D.

- 2013 *Kruszec, moneta, tranzyt czy „hybryda”, czyli częścią jakiego systemu handlowego były ziemie Polski południowej w X wieku?*, [w:] Argenti fossore et alii. Znaczenie gospodarcze wschodnich części Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski w późnej fazie wczesnego średniowiecza (X-XII wiek), P. Broń (red.), Katowice, 197-202.
2014 *Trzecia fala napływu srebra arabskiego a powstanie „państwa” piastowskiego*, Wiadomości Numizmatyczne, t. 58, z. 1-2, 33-53.
2015 *Czy bez Mahometa nie byłoby Mieszka i Bolesława I? Arabski system handlowy a ekonomia polityczna społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej w X wieku*, Historia Slavorum Occidentis, nr 1 (8), 19-33.
2018 *Srebro i władza. Trybuty i handel dalekosiężny a kształtowanie się państwa piastowskiego i państw sąsiednich*, Warszawa.

Adameczyk J.

- 2004 *Placidia w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja*, Warszawa.

Adamus J.

- 1958 *Polska teoria rodowa*, Łódź.

Andrałojć M.

- 2015 *Wczesnopiastowskie cmentarzysko rządowe w Gołuniu, gm. Pobiedziska, woj. wielkopolskie*, Studia Lednickie, t. 14, 15-176.

Andrałojć M., Andrałojć M.

- 2006 *Bulla Bolesława księcia Polski / Eine bulle von Fürst Bolesław von Polen*, Poznań.

Andreszowa K., Łomnicki J., Nowak A., Szenicowa W.

- 1963 *Sprawozdanie z prac badawczych na Ostrowie Lednickim w 1961 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 15, 218-230.

Andrzejewski W., Mastynski J.

- 2008 *Ichtiofauna jeziora Lednica*, [w:] Jezioro Lednica. Historyczne i współczesne funkcjonowanie ekosystemu wodnego, L. Burchardt (red.), Poznań, 219-222.

Antoniewicz W.

1928 *Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski*, Warszawa.

Archeologiczne Zdjęcie Polski

1981 *Archeologiczne Zdjęcie Polski. Archaeological Picture of Poland*, M. Konopka (red.), Warszawa.

Archeologiczne Zdjęcia Polski

1996 *Archeologiczne Zdjęcia Polski – metoda i doświadczenia. Próba oceny*, D. Jaskanis (red.), Warszawa.

Arnold S.

1968 *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII-XIII)*, [w:] *Z dziejów średniowiecza*, Warszawa [pierwsze wydanie: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polskiej Akademii Umiejętności*, z. 2, Kraków, 1927, 1-126].

Balbuza K.

2020 *Katalog nowych znalezisk monet rzymskich z okolic Ostrowa Lednickiego. Projekt Lednica „Razem dla ratowania zabytków” (2018-2022)*, *Studia Lednickie*, t. 19, 261-273.

Banaszak D.

2000 *Pozostałości domniemanej wczesnośredniowiecznej pracowni złotniczej ze stanowiska 12 w Rybitwach*, *Studia Lednickie*, t. 6, 45-67.

Banaszak D., Indycka E., Kowalczyk A., Krysztofiak T., Miciak M., Tabaka A.

2020 *Ранньосередньовічні пам'ятки руського походження з Острова Ледницького і Геча / Monuments of Rus' Origin from the Island Lednytsky and Gech*, *Ucrainica Mediaevalia*, t. 2/3 (2019/20), 83-108.

Banaszak D., Kowalczyk A., Tabaka A.

2020 *Chronologia i kontekst palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego w świetle badań i materiałów archeologicznych*, [w:] *Ostrów Lednicki – palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst*, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), *Lednica*, 49-113.

Banaszak D., Tabaka A.

2008 *Pozostałości działalności gospodarczej na zapleczu grodu na Ostrowie Lednickim*, *Studia Lednickie*, t. 9, 115-131.

2014 *Chronologia i stratygrafia wykopu w rejonie przyczółka mostu zachodniego na podgrodziu (badania w latach 60. XX wieku)*, *Studia Lednickie*, t. 13, 115-152.

2016a *Drewniane budownictwo mieszkalne*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 131-141.

2016b *Analiza stratygrafii i chronologii w rejonie tzw. II kościoła (na podstawie badań w latach 1983-1984)*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 243-257.

- 2016c *Kompleks osadniczy i pozostałości działalności gospodarczej wczesno-średniowiecznego centrum*, [w:] Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 285-297.

Banaszek Ł.

- 2013 *Lidarchaeology. Airborne Laser Scanning of the forested landscapes around Polanów (Pomerania, Poland)*, [w:] Aerial archaeology and remote sensing from the Baltic to the Adriatic, Z. Czajlik, A. Bödöcs (red.), Budapest, 31-36.

Banaszek Ł., Rączkowski W.

- 2013 *Archeologia w lesie. O identyfikacji stanowisk archeologicznych w gminie Polanów (i nie tylko)*, [w:] Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej. Miasto i Gmina Polanów, W. Rączkowski, J. Sroka (red.), Sławno-Polanów, 117-131.

Bardach J.

- 1952 *Uwagi o „rodowym” ustroju społeczeństwa i prawie bliższości w Polsce średniowiecznej*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 4, 407-458.
1964 *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku*, Warszawa.
1967 *Powiat w Polsce późnośredniowiecznej*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 19, nr 2, 139-155.

Bayliss A.

- 2015 *Quality in Bayesian chronological models in archaeology*, World Archaeology, t. 47, 677-700.

Bede I.

- 2012 *The Status of Horses in Late Avar-period Society in the Carpathian Basin*, [w:] The very Beginning of Europe? Cultural and Social Dimensions of Early-Medieval Migration and Colonisation (5th -8th Century), T. Annaert, K. De Groote, Y. Hollevoet, F. Theuws, D. Tys, L. Verslyp (red.), Bruksela, 41-50.

Bednorz J., Kosiński Z.

- 1993 *Tymczasowa lista fauny ptaków*, [w:] Tymczasowy wykaz współczesnych i kopalnych roślin oraz awifauny Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 55-62.

Belka Z., Wrzeńska A., Wrzeński J.

- 2022 *Pochodzenie wczesnośredniowiecznej ludności z nad Jeziora Lednickiego: co pokazują sygnatury izotopowe strontu ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$)*, [w:] Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach, J. Wrzeński (red.), Lednica, 399-409.

Biedroń A.

- 1993 *Kościół jednonawowy*, [w:] Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce, K. Żurowska (red.), Kraków, 91-102.
1994 *Problematyka jednonawowego kościoła z prostokątnym prezbiterium we wczesnym średniowieczu: geneza i znaczenie*, Studia Lednickie, t. 3, 69-114.

Bielińska M.

- 1967 *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Warszawa.
1985 *Urzędnicy dzielnicowej Wielkopolski (do 1313 r.)*, [w:] *Urzędnicy wielkopolscy XII-XV wieku*. Spisy, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, J. Łojko (oprac.), A. Gąsiorowski (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 19-91.

Bienia M., Żółkowski S.

- 1996 *Weryfikacja wiarygodności wyników badań AZP w województwie białkopodlaskim*, [w:] *Archeologiczne Zdjęcia Polski – metoda i doświadczenia. Próba oceny*, D. Jaskanis (red.), Warszawa, 151-156.

Bieniak J.

- 1982 *Polska elita polityczna XII wieku (cz. 1: Tło działalności)*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, S. Kuczyński (red.), t. 2, Warszawa, 11-61.
2011 *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300-1306*, Wodzisław Śląski.

Biskupin...

- 2005 *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski (red.), Poznań.

Bluszcz A.

- 1985 *Datowanie termoluminescencyjne*, *Wszechświat*, t. 36, 82-85.
2000 *Datowanie luminescencyjne osadów czwartorzędowych – teoria, ograniczenia, problemy interpretacyjne*, Gliwice.

Błaszczyk D.

- 2016 *Między ziemią a niebem: wczesnośredniowieczne pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w kontekście europejskim*, [w:] *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), Warszawa, 34-49.
2017 *Między ziemią a niebem. Groby komorowe na obszarze państwa pierwszych Piastów*, Warszawa.
2018 *Pochodzenie i dieta mężczyzny pochowanego w grobie D162 z cmentarzyska w Bodzi w świetle badań izotopowych*, *Światowit*, t. 13/14, Fasc. A/B, 133-157.
2020 *Charakterystyka grobów*, [w:] *Wczesnośredniowieczne i nowożytnie cmentarzysko w Pniu*, D. Poliński (red.), Toruń, 65-79.

Błaszczyk D., Bajka M., Belka Z., Florek M.

- 2018 *Pochodzenie osób pochowanych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Sandomierzu, stan. I na podstawie badań izotopów strontu*, [w:] *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, T. Nowakiewicz, M. Trzeciecki, D. Błaszczyk (red.), Warszawa, 271-278.

Błaszczyk D., Stanaszek Ł.M

- 2016 *Grób 609 z Czerska stan. I, w świetle nowych badań*, [w:] *Czersk. Wzgórze Zamkowe. Badania 1974-1983*, P. Urbanczyk, M. Trzeciecki (red.), Warszawa, 323-331.

Błaszczyk J.

1999 *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50000. Arkusz Kłeco*, Warszawa.

Bogacki M.

2007 *Przemiany w wojskowości polskiej od połowy X wieku do 1138 roku. Kształt i organizacja armii*, Toruń.

Bogacki M.

2016 *Z lotu ptaka: zdjęcia z balonu i latawca jako metoda dokumentacji archeologicznej*, Warszawa.

Bogaczewicz-Adamczak B., Tobolski K.

1991 *Kopalna flora okrzemek z osadów Jeziora Skrzetuszewskiego*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 115-122.

Bogucki A.

1972 *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warszawa-Poznań.

1992 *O strukturze administracyjnej Polski w XI i XII wieku*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 44, z. 1-2.

1996 *Kasztelanie nad dolną Brdą w XII i XIII wieku*, Roczniki Historyczne, t. 62, 89-112.

1998 *Książe i wojewoda. Tytulatura niekoronowanych władców czeskich i polskich*. Przegląd Historyczny, t. 89, z. 4, 551-571.

Bogucki M.

2004 *Dlaczego we wczesnym średniowieczu powstawały skarby złomu srebrnego? Uwagi na marginesie prac Jacka Kowalewskiego i Przemysława Urbańczyka*, Wiadomości Numizmatyczne, t. 48, z. 1 (177), 49-76.

2011 *Główne etapy upieniężnienia rynków na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu*, [w:] Upieniężnienie. Kiedy moneta staje się pieniądzem. XIV ogólnopolska sesja numizmatyczna w Nowej Soli, J. Parahus (red.), Nowa Sól, 69-90.

Boniecki A.

1906 *Herbarz Polski, cz. I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 9, Warszawa.

Borek A.

2017 *Granice jednostek administracji kościelnej. Diecezje gnieźnieńska i włocławska*, [w:] Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku), K. Chłapowski, M. Słoń (red.), Warszawa, 65-91.

Boroń P.

1994 *Pieniądz pozakruszcowy a powstanie rynku u Słowian we wczesnym średniowieczu*, Śląskie Prace Prahistoryczne, t. 3, 7-23

1999 *Słowiańskie wiece plemienne*, Katowice.

2014 *Co zamiast srebra? Pieniądz pozakruszcowy na rynkach wczesnośredniowiecznej słowiańszczyzny*, [w:] Targi, jarmarki, odpusty, M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzesiński (red.), Poznań-Ląd, 68-87.

Borowczak B.T.

2008 *Topory wojów piastowskich. Bitwa o Ostrów Lednicki*, Szczecin.

Borowik I.

2015 *Společne konsekwence chrztu Mieszka I i chrystianizacji Polski (o znaczeniu religii w przeszłości i dzisiaj)*, Kwartalnik Historyczny, t. 122, z. 4, 739-748.

Borysławski K.

2013 *Migracje*, [w:] *Migracje. Funeralna Lednickie. Spotkanie 15*, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), Poznań, 173-182.

Brandtówna Z.

1936 *Przeciętny wiek ludności pogrzebanej na cmentarzu wczesnohistorycznym na Ostrowie Lednickim*, Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, t. 41, nr 1, 31-32.

Broń drzewcowa

2018 *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecha i Grzybowa*, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica.

Brown S., Evershed R.P.

2020 *An Introduction to Organic Residue Analysis: preliminary results for cooking vessels from the Ostrów Lednicki stronghold / Wprowadzenie do analizy szczątków organicznych: wstępne wyniki badań ceramiki kuchennej z grodu na Ostrowie Lednickim*, [w:] *Ostrów Lednicki - palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i Kontekst*, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 241-257.

Brust M.

1986 *Z problematyki tzw. mniejszych kasztelanii wielkopolskich (próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego)*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 34, nr 1, 13-24.

2017 *Geneza i rozwój terytorium kasztelanii radzimskiej do XIV wieku (próba rekonstrukcji)*, [w:] *Radzim. Gród i wieś nad Wartą*, A. Kowalczyk, M. Skoczyński, A.M. Wyrwa (red.), Dziekanowice, 214-239.

Brzostowicz M.

2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

2003 *Bruszczewo i Sławie – dwa przykłady grodów plemiennych z południowej Wielkopolski*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 6, 15-31

Buczek K.

1930 *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788-1792). Źródła i metoda*, Atlas historyczny Polski, Seria A, Mapy szczegółowe, nr 1, Kraków.

1938 *Pierwsze biskupstwa polskie*, Kwartalnik Historyczny, t. 52, nr 2, 169-209.

1956 *Łagiewniki*, Język Polski, t. 36, z. 4, 245-257.

1957 *Stróże. Studium z ustroju społecznego Polski wczesnofeudalnej*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 19, 11-41.

1958 *Księżęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław-Kraków.

1964 *Targi i miasta na prawie polskim*, Wrocław.

- 1966 *O tak zwanych prawach książęcych i królewskich*, Kwartalnik Historyczny, t. 73, nr 1, 89-110.
- 1970a *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*, Studia Historyczne, t. 13, z. 2, 205-250.
- 1970b *Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, Kwartalnik Historyczny, t. 77, nr 1, 3-29.
- 1970c *Z badań nad strukturą terytorialną Polski wczesnośredniowiecznej. O tzw. ziemiach, czyli rzekomych terytoriach plemiennych*, Studia Historyczne, t. 13, z. 1, 3-24.
- 1971 *O narzazie*, Studia Historyczne, t. 14, nr 3, 335-342.
- 1972 *Powołowe - poradlne - podymne*, Przegląd Historyczny, t. 63, z. 1, 1-30.
- 1975 *Stróża*, [w:] Słownik Starożytności Słowiańskich, G. Labuda, Z. Stieber (red.), t. 5, 437-438.
- 1977 *Organizacja suzebnna w pierwszych wiekach państwa polskiego*, Studia Historyczne, t. 20, z. 3, 353-376.
- 1978 *Prawo rycerskie i powstanie stanu rycerskiego w Polsce*, Przegląd Historyczny, t. 69, z. 1, 23-46.
- 2006 *Problem organizacji terytorialnej Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów ustroju społeczno-gospodarczego Polski piastowskiej*, t. 2, Kraków, 79-97.

Budziszewski J., Wysocki J.

- 2012 *Nowe możliwości detekcji materialnych śladów historii terenów leśnych – lotnicze skanowanie laserowe (LiDAR)*, [w:] Archeologia Hereditas. Konserwacja zapobiegawcza środowiska 1, Z. Kobyliński, J. Wysocki (red.), Warszawa-Zielona Góra, 117-126.

Bujak F.

- 1976 *Wybór pism*, t. 1 i 2, H. Madurowicz-Urbańska (red.), Warszawa.

Buko A.

- 1981 *Wczesnośredniowieczna ceramika sandomierska*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- 1998 *Kierunki badań ceramiki z wykopalisk. Aspekty dydaktyczne*, Światowit, t. 41, 546-556.
- 2012 *Ośrodki centralne a problem najstarszego patrymonium dynastii Piastów*, Archeologia Polski, t. 57, nr 1-2, 133-159.
- 2021 *Świt państwa polskiego*, Warszawa.

Celka Z., Chmiel J., Jackowiak B.

- 2008 *Zróźnicowanie współczesnej flory roślin naczyniowych Lednickiego Parku Krajobrazowego*, [w:] Jezioro Lednica. Historyczne i współczesne funkcjonowanie ekosystemu wodnego, L. Burchardt (red.), Poznań, 81-106.

Chachaj J.

- 1999 *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 71, 379-387.
- 2008 *Rozwój sieci parafialnej i początki organizacji dekanalnej w diecezji krakowskiej do końca XII wieku: próba podsumowania*, Roczniki Humanistyczne, t. 56, 31-53.

Chrzan K.

- 2018 *Miejsce w krajobrazie oraz funkcje wczesnośredniowiecznych grodów w dorzeczu środkowej i górnej Obry, Baryczy oraz środkowej Prosny w IX i X w.*, Przegląd Archeologiczny, t. 66, 261-282.

Chudziak W.

- 1987 *Z badań nad budownictwem drewnianym Wielkopolski w okresie wczesnego średniowiecza*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 39, 343-346.
1988a *W kwestii budownictwa Słowian na Niżu Polskim w VI-VII wieku*, Archeologia Polski, t. 33, z. 1, 193-209.
1988b *Z badań nad konstrukcją zrębową na Niżu Polskim we wczesnym średniowieczu*, Slavia Antiqua, t. 31, 183-198.
1991 *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.). Podstawy chronologii procesów zasiedlenia*, Toruń.
1996 *Zasiedlenie strefy chełmińsko-dobrzyńskiej we wczesnym średniowieczu (VII-X wiek)*, Toruń.

Chwalibińska J.

- 1948 *Ród Prusów w wiekach średnich*, Toruń.

Cichoszewska H.

- 1922-24 *Nowe nabytki Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w latach 1911-1921*, Przegląd Archeologiczny, t. 2, 125-135.

Ciesielska A.

- 2013 *Cmentarzyska przełomu starożytności i średniowiecza jako materialny wyraz kryzysu społecznego*, Studia Lednickie, t. 12, 31-38.

Cieśla I.

- 1958 *Taberna wczesnośredniowieczna na ziemiach polskich*, Studia Wczesno-średniowieczne, t. 4, 158-222.

Chłapowski K.

- 2019 *Granice i podziały administracyjne Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XV-XVIII wieku*, Studia Geohistorica, nr 7, 163-189.

Chłodniki M.

- 1996 *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad budową wodociągu we wsi Zbietka, gm. Mieścisko w woj. poznańskim*, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Chmielewski W.A.

- 1982 *Tropy i ślady zwierząt*, Warszawa.

Chmielewski K.

- 1961 *Zwierzęce szczątki kostne ze stanowiska Ostrów Tumski 17 w Poznaniu z lat 1953-1954* [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, W. Hensel (red.), t. III, Wrocław-Warszawa, 111-137.
1974 *Szczątki zwierząt wczesnośredniowiecznych z placu Katedralnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu z badań w 1958 i 1959 r.*, [w:] *Poznań we wczesnym*

średniowieczu, W. Hensel, J. Żak (red.), t. IV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 51-74.

Chojnacka M., Raszka B.

2007 *Lednicki Parka Krajobrazowy*, Poznań.

Chrzest Mieszka I...

2017 *Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów*, J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk (red.), Poznań.

Cnotliwy E., Łosiński

1983 *Chronologia absolutna*, [w:] Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe, E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 230-244.

Czerobka-Witek M.

2021a *Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych podczas robót budowlanych kościoła pw. św. Katarzyny w Waliszewie dz. nr 82 (gm. Klecko, pow. gnieźnieński, AZP 49-32/76 stan. 19)*; maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

2021b *Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych podczas robót budowlanych kościoła pw. św. Mikołaja w Łubowie; dz. nr 200 (gm. Łubowo, pow. gnieźnieński, AZP 50-32 strefa nr 23)*; maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Czupryńska R.

2002 *Kwestia wczesnośredniowiecznych grobów ciałopalnych w Górze, stan. 2*, [w:] Popiół i kość. Funeralia Lednickie. Spotkanie 4, J. Wrzesiński (red.), Sobótka-Wrocław, 449-466.

Ćwirko-Godycki M., Swedberg I.

1977 *Ludność pochowana na cmentarzysku Ostrowa Lednickiego pod względem metrycznym z uwzględnieniem zmienności cech oraz objawów patologicznych*, cz. 1, cz. 2, Przegląd Antropologiczny, t. 43, 3-36, 207-243.

1978 *Ludność pochowana na cmentarzysku Ostrowa Lednickiego pod względem metrycznym z uwzględnieniem zmienności cech oraz objawów patologicznych na kościach*, cz. 3, Przegląd Antropologiczny, t. 44, 221-239.

Dalbor W.

1959 *Dwór książęcy z X w. na Ostrowie Lednickim*, Slavia Antiqua, t. 16, 172-288.

Danielewski M.

2011 *Korabniki, Niewody i Rybitwy z terenu Kujaw jako osady służebne związane z książęciem regale wodnym*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 71, 33-53.

2014 *Struktura grodowa w drugiej połowie XI wieku: czy lata 30. XI wieku wyznaczają przełom dla funkcjonowania organizacji grodowej w Polsce?*, Historia Slavorum Occidentis, nr 2 (7), 130-155.

- 2015 *Konary i Kobylniki. Rola i użytkowanie koni we władztwie Piastów*, Historia Slavorum Occidentis, nr 1 (8), 57-76.
- 2016a *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań.
- 2016b *O osadach służebnych: uwagi historyka i archeologa na marginesie książki Iwony Nobis*, Historia Slavorum Occidentis, nr 1 (10), 266-277.
- 2017a *Jedenastowieczne cmentarzysko w Morawach*, Historia Slavorum Occidentis, nr 3 (14), 23-42.
- 2017b *Grody i miasta w świetle zachodzących w XIII w. zmian osadniczych na ziemiach polskich*, Piotrkowskie Zeszyty Historyczne, t. 18, z. 2, 39-58.
- 2019 *Cuiavia Christiana. U progu chrześcijaństwa i kościoła na Kujawach w X-XII wieku*, Poznań.

Dąbrowska E.

- 2004 *Groby członków dynastii piastowskiej we wczesnym średniowieczu. Stan badań*, Roczniki Historyczne, t. 70, 167-182.
- 2014 *W kościele czy poza kościołem – lokalizacja pochówków w Polsce piastowskiej*, [w:] Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej, T. Kurasiński, K. Skóra (red.), Acta Archaeologica Lodziensia, nr 60, Łódź, 81-85.

Dąbrowski F.

- 2007 *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*, Warszawa.
- 2018 *Grody jako instytucje władzy w monarchii wczesnopiastowskiej (w źródłach pisanych)*, Historia Slavorum Occidentis, nr 2 (17), 122-155.

Dąbrowski H.

- 1953/54 *Uformowanie się wielkiej własności feudalnej klasztoru cystersów w Henrykowie*, Roczniki Historyczne, t. 21, 109-149.

Dąbrowski S.

- 2000 *Objaśnienia do Mapy Hydrogeologicznej Polski w skali 1:50000: arkusz Wągrowiec (0395)*, Warszawa.

Derwich M.

- 1984 *O zjawiskach przyrodniczych i ich recepcji w średniowiecznym dziejopisarstwie polskim*, Kwartalnik Historyczny, t. 91, z. 4, 975-986.

Dębska I., Dębski A.

- 2013 *Osada wczesnośredniowieczna i ślad osadnictwa nowożytnego na stanowisku nr 26 w Łubowie, gm. Łubowo, woj. wielkopolskie*, [w:] Dziedzictwo odzyskane. Archeologia ratownicza na Ziemi Gnieźnieńskiej, D. Minta-Tworzowska (red.), Via Archeologica Posnaniensis. Źródła archeologiczne z badań wykopaliskowych na trasach dróg i autostrad, t. 6, Poznań, 37-62.

Dębski A.

- 2021 *Wyroby ceramiczne z grodziska w Grzybowie, pozyskane w latach 2018-2019*, [w:] Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie, M. Danielewski, J. Wrzesiński (red.), Warszawa, 261-308.

Dębski A., Sikorski A.

- 2005 *Ostrów Tumski 10 – charakterystyka warstw i materiałów źródłowych w wykopie XXIV*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, H. Kóčka-Krenz (red.), t. V, Poznań, 23-58.

Dobosz J.

- 2002 *Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań
2005 *Wokół trzeciego podziału między synów Władysława Odonica*, *Studia Lednickie*, t. 8, 11-18.

Drzymała S.

- 2008 *Procesy glebotwórcze w zlewni jeziora Lednica*, [w:] *Jezioro Lednica. Historyczne i współczesne funkcjonowanie ekosystemu wodnego*, L. Burchardt (red.), Poznań, 63-74.

Drzymała S., Mocek A.

- 1989 *Pokrywa glebowa po wschodniej stronie Jeziora Lednickiego*, *Studia Lednickie*, t. 1, 233-238.
1994 *Przydatność rolnicza gleb Lednickiego Parku Krajobrazowego w aspekcie ochrony wód i krajobrazu*, *Studia Lednickie*, t. 3, 309-326.

Drzymała S., Mocek A., Spychalski W.

- 1993 *Właściwości fizykochemiczne gleb zachodniej części Lednickiego Parku Krajobrazowego*, [w:] *Przeszłość regionu Ostrowa Lednickiego i jego perspektywy*, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 57-64.

Duczko W.

- 2016 *Złoty młot boga Thora? O fragmencie skandynawskiej ozdoby z Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 299-301.

Dulinicz M.

- 1994 *Problem datowania grodzisk typu Tornov i grupy Tornov-Klenica*, *Archeologia Polski*, t. 39, z. 1-2, 31-49.
2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej*, Warszawa.
2005 *Najstarsza faza osadnictwa słowiańskiego w północnej części Europy Środkowej*, [w:] *Archeologia o początkach Słowian*, P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), Kraków, 513-526.

Duma P.

- 2015 *Tajne świadki graniczne w Europie Środkowej od XVI do XIX w. – problem słabo zbadany*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 63, nr 1, 79-91.

Dydyński J.

- 1858 *Wiadomości historyczne o mieście Klecku*, Gniezno.

Dylik J.

- 1935 *O najważniejszych elementach kształtujących obraz przedhistorycznego osadnictwa*, *Przegląd Geograficzny*, t. 15, 105-117.

- 1936 *Analiza geograficzna położenia grodzisk i uwagi o osadnictwie wczesnohistorycznym Wielkopolski*, Badania Geograficzne, z. 16-17, Poznań.

Dymaczewski A.

- 1966 *Kilka uwag o zagadnieniach i metodzie badań nad osadnictwem pradziejowym*, Archeologia Polski t. 11, z. 2, 267-289.

Dzieduszycki W.

- 1982 *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X do połowy XIV w.*, Warszawa.
1984 *Wczesnośredniowieczna przeprawa przez Gopło (z badań stanowiska 4a w Kruszwicy)*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 36, 167-183.
1990 *Podstawy periodyzacji okresu wczesnośredniowiecznego w Wielkopolsce*, [w:] Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, Z. Kurnatowska (red.), Poznań-Wrocław-Warszawa, 155-159.

Dzieduszycki W. Kupczyk M.

- 1993 *Gopło. Przyroda i człowiek*, Poznań.

Dzieduszycki W., Przybył M.

- 2002 *Trakt cesarski – próba odtworzenia przebiegu drogi pielgrzymki Ottona III do Gniezna na podstawie analizy źródeł pisanych i archeologicznych*, [w:] Trakt cesarski. Hława-Gniezno-Magdeburg, W. Dzieduszycki, M. Przybył (red.), Poznań, 17-32.

Dzięciółowski J.

- 1991 *Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych w Lednickim Parku Krajobrazowym*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 43-56.

Dzięciółowski J., Górecki J.

- 1989 *Interdyscyplinarne badania Ostrowa Lednickiego i jego osadniczego zaplecza*, Studia Lednickie, t. 1, 185-199.

Dzik M.

- 2003 *Przyczynek do problematyki badawczej fragmentów naczyń ceramicznych znajdujących na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych Mazowsza*, Światowit, t. 5 (46), Fasc. B, 45-52.

Economies, Monetisation and Society

- 2013 *Economies, Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD. Wolińskie Spotkania Mediewistyczne II*, M. Bogucki, M. Rębkowski (red.), Szczecin.

Ferenc-Szydelko E.

- 1995 *Organizacja i funkcjonowanie bartnictwa w dobrach monarszych w Polsce*, Poznań.

Fijałkowska A.Z.

- 2017 *Pochówki końskie w kulturze zachodnich Bałtów – próba wyjaśnienia genezy oraz związków z wierzeniami w okresie od II do XII w. n.e.*, Argumenta Historia, nr 4, 40-49.

Filbrandt A.

- 1991 *Badania palinologiczne osadów limnicznych jeziora Kamionek*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 81-86.

Filbrandt-Czaja A.

- 1998 *Holocenna historia roślinności północnej części Lednickiego Parku Krajobrazowego ze szczególnym uwzględnieniem czynnika antropogenicznego*, K. Tobolski (red.), Poznań, 11-41.
- 2009 *Studia nad historią szaty roślinnej i krajobrazu Borów Tucholskich*, Toruń.

Firszt S.

- 1993 *Wykorzystanie śródlądowych szlaków wodnych we wczesnym średniowieczu na obszarze Polski*, [w:] Karta kulturowa rzeki. Referaty wygłoszone na sympozjum w Rudach 4-5 listopada 1992, G. Bożek (red.), Katowice, 91-95.

Fischer-Wollpert R.

- 1996 *Leksykon papieży*, Kraków.

Florek M.

- 2006 *Osadnictwo grup ludności z terenu Węgier w Małopolsce i na Rusi Halickiej w XI-XIII w. w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych*, [w:] Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich, J. Gancarski (red.), Krosno, 729-740.
- 2012 „Obcy” we wczesnośredniowiecznym Przemyślu. Kim byli Węgrzy pochowani na tzw. cmentarzysku „staromadziarskim” przy ulicy Rycerskiej?, [w:] Obcy. Funeralia Lednickie, Spotkanie 14, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), Poznań, 295-311
- 2018 *Osadnictwo obcoplemienne i obcoetniczne w okolicach Opatowa i Sandomierza we wcześniejszym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych*, Slavia Antiqua, t. 59, 281-312.

Fogel J.

- 1991 *Pompeja Polska. Z dziejów archeologii wielkopolskiej XIX wieku: działalność Albina hr. Węsierskiego i Zbigniewa hr. Węsierskiego-Kwileckiego*, Poznań.
- 1996 *Edward hr. Raczyński 1786-1845 o Ostrowie Lednickim*, Studia Lednickie, t. 4, 348-405.

Fokt K.

- 2012 *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków.
- 2019 *Organizacja grodowa a grodowo-kasztelańska na przykładzie Śląska*, Historia Slavorum Occidentis, nr 2 (21), 96-115.
- 2022 *Organizacja grodowa w drugiej monarchii piastowskiej. Studium krytyczne*, Kraków.

Frühmittelalterliche Münzfunde

- 2017 *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar I – Grosspolen*, M. Bogucki, P. Illisch, S. Suchodolski (red.), Warszawa.

Gawlas S.

- 2000 *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa.

Galka M.

- 2005 *Warunki wodne*, [w:] *Objaśnienia do Mapy Geośrodowiskowej Polski*, 1:50000, Arkusz Kłęcko (435), Warszawa, 11-14.

Gapski M.H.

- 2014 *Koń w kulturze polskiego średniowiecza. Wierzchowce na ścieżkach wyobraźni*, Poznań.

Gardela L.

- 2013 *Dead or alive? – "Chamber graves" and their inhabitats in the Old Norse literature and Viking-age archaeology*, [w:] *Scandinavian Culture in Medieval Poland*, S. Moździoch, B. Stanisławski, P. Wiszewski (red.), Wrocław, 373-393.
- 2016 *Wczesnośredniowieczne groby komorowe – lustra czy miraż życia? Rozważania nad praktykami funeralnymi na ziemiach polskich*, [w:] *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, D. Błaszczuk, D. Stępniewska (red.), Warszawa, 154-175.

Gardela L., Kajkowski K.

- 2014 *Groby podwójne w Polsce wczesnośredniowiecznej. Próba rewaluacji*, [w:] *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*, T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Acta Archaeologica Lodziensia*, nr 60, Łódź, 103-120.

Gąsiorowski A.

- 1964 *Kasztelania*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński (red.), t. 2, cz. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków, 388-390.
- 1965 *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań.
- 1966 *Districtus w Wielkopolsce początków XIV wieku (Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej)*, *Roczniki Historyczne*, t. 32, 173-193.
- 1967 *Uwagi o mniejszych kasztelaniach wielkopolskich XIII–XIV w.*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 19, z. 1, 71-108.
- 1968 *Urzędnicy wielkopolscy 1385-1500. Spisy*, Poznań.
- 1971 *Castellanus. Przyczynek semazjologiczny*, *Slavia Antiqua*, t. 18, 207-221.
- 1981 *Starostowie wielkopolskich miast królewskich w dobie jagiellońskiej*, Warszawa-Poznań.
- 1983 *Nad nowym wydaniem "Roczników" Długosza*, *Przegląd Historyczny*, nr 74, z. 1, 113-129.

Gąsiorowski A., Łojko J.

- 1985 *Urzędnicy późnośredniowiecznej Wielkopolski (1314-1500)*, [w:] *Urzędnicy wielkopolscy XII-XV wieku. Spisy*, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, J. Łojko (oprac.), A. Gąsiorowski (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 95-203.

Gieysztor A.

- 1948 *Polskie millenium. Z zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej*, *Przegląd Historyczny*, t. 38, 391-406.
- 1954 *Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań*, *Kwartalnik Historyczny*, t. 61, nr 1, 103-136.

- 1965 *Kasztelanowie flandryjscy i polscy. Zagadnienie porównawcze*, [w:] *Studia Historyczne. Księga Jubileuszowa Stanisława Arnolda*, Warszawa, 97-107.
- 1971 *Urząd wojewódzki we wczesnych państwach słowiańskich w IX-XI w.*, *Archeologia Polski*, t. 16, 317-324.
- 1986 *Wczesna Polska i Europa*, [w:] *Naród – kościół – kultura: szkice z historii Polski*, A. Chruszczewski (red.), Lublin, 7-26.
- 2006 *Mitologia Słowian*, Warszawa.

Gładkowska-Rzeczycka J., Wrzesińska A., Sokół A.

- 2000 *Morfologiczne i radiologiczne badania szkieletu olbrzymki z wczesno-średniowiecznego cmentarzyska na Ostrowie Lednickim*, *Studia Lednickie*, t. VI, 239-276.

Głogowski Z.

- 1985 *Cmentarzyska kultury pomorskiej z rejonu środkowego dorzecza rzeki Główna*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 34, 50-65.

Głosek M.

- 2014a *Militaria – broń sieczna (cz. 2)*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego*, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 75-80.
- 2014b *Militaria – broń obuchowa*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego*, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 81-94.

Głosek M., Kirpičnikov A.N.

- 2000 *Militaria - broń sieczna*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego*, Z. Kurnatowska (red.), Lednica-Toruń, 73-76.

Godłowski K.

- 1979 *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzeniania się Słowian w V-VII w. n.e.*, Kraków.

Godycki M.

- 1956 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko na Ostrowie Lednickim*, *Materiały i Prace Antropologiczne*, t. 11, Ossa Polonica, Wrocław.

Gorczyca K., Schellner K.

- 2012 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Bilczewie, pow. Konin. Archeologiczne badania ratownicze na terenie odkrywki "Drzewce" KWB Konin*, Konin.

Goslar T.

- 1990 *Datowanie radiowęglowe wysokiej precyzji i probabilistyczna kalibracja dat radiowęglowych*, *Archeologia Polski*, t. 35, z. 2, 191-214.
- 2016a *Wyniki badań radiowęglowych węgli drzewnych z zapraw z tzw. II kościoła*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 194.

- 2016b *Datowanie radiowęglowe szkieletów z cmentarzyska wokół tzw. II kościoła*, [w:] Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 239.
- 2016c *Wyniki kalibrowanych datowań radiowęglowych prób z cmentarzyska w Bodzi wykonanych w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym metodą ^{14}C AMS*, [w:] Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego, A. Buko (red.), Warszawa, 453-454.
- 2022 *Datowanie grobów cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Dziekanowicach (stanowisko 22) na podstawie bayesowskiej analizy wyników badań radiowęglowych*, [w:] *Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach*, J. Wrzeński (red.), Lednica, 237-249.

Goslar T., Pawlak E., Wyrwa A.M.

- 2020 *Datowanie zabytków Ostrowa lednickiego na podstawie analizy bayesowskiej dat radiowęglowych*, [w:] Ostrów Lednicki – palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 323-350.

Górczak Z.

- 2002 *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, Poznań.

Górecki J.

- 1982-84 *Groby ludności kultury pomorskiej w Dziekanowicach, woj. poznańskie*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 33, 43-45.
- 1985 *Wczesnośredniowieczna łódź jednopienna z Ostrowa Lednickiego koło Gniezna*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 34, 86-93.
- 1991a *Preromańskie pochówki panujących i dostojników w tzw. II kościele na Ostrowie Lednickim*, *Studia Lednickie*, t. 2, 117-132.
- 1991b *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na Ostrowie Lednickim st. 1 wykop III/90, I/91 oraz w Dziekanowicach st. 22 wykop I/90-91 w 1991 roku*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- 1996 *Nekropola tzw. II kościół na Ostrowie Lednickim*, *Studia Lednickie*, t. 4, 137-156.
- 1998 *Ostrów Lednicki – rezydencja na wczesnopiastowskim szlaku od Poznania ku Gnieznu*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), Poznań, 236-245.
- 2001a *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań.
- 2001b *Waffen und Reiterausrüstungen von Ostrów Lednicki-Zur Geschichte des Frühen polnischen staates und seines Heeres Staates*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Jahrgang 29, Köln, 41-86.
- 2002 *Ostrów Lednicki na tle wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej rynny jeziora Lednica*, *Studia Lednickie*, t. 7, 29-41.
- 2009 *U źródeł chrześcijaństwa w Polsce - relikwiarz Drzewa Krzyża Świętego z Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Stauroteka lednicka*, A.M. Wyrwa (red.), Lednica-Poznań, 13-46.
- 2010 *Brzegowe umocnienia obronne Ostrowa Lednickiego*, *Studia Lednickie*, t. 10, 107-127.
- 2012 *Liturgiczny grzebień z Ostrowa Lednickiego - studium analityczne*, [w:] *Liturgiczny grzebień z Ostrowa Lednickiego*, J. Górecki, A.M. Wyrwa (red.), Dziekanowice-Lednica, 17-76.

- 2013 *Ze studiów nad zagadnieniem napływu przedmiotów proveniencji bizantyńskiej na ziemię Polski na przykładzie Ostrowa Lednickiego*, *Archeologia Polski*, t. 58, z.1-2, 89-114.
- 2016a *Dzieje badań Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 29-43.
- 2016b *Położenie Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 45-58.
- 2020 *Historia badań archeologicznych pałacowo-sakralnej budowli Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki – palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst*, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), *Lednica*, 23-48.

Górecki J., Łastowiecki M.

- 2016 *Konstrukcje obronne Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 59-71.

Górecki J., Łastowiecki M., Wrzesiński J.

- 1993 *Nowe wyniki badań archeologicznych na Ostrowie Lednickim (stanowisko I)*, [w:] *Przeszłość regionu Ostrowa Lednickiego i jego perspektywy*, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 27-34.
- 1994 *Wczesnośredniowieczne budownictwo mieszkalne Ostrowa Lednickiego*, *Studia Lednickie*, t. 3, 21-45.
- 1996 *Gródek na Ledniczce*, *Studia Lednickie*, t. 4, 197-246.

Górecki J., Wrzesiński J.

- 1989 *Problem siatki arowej na przykładzie Ostrowa Lednickiego*, *Studia Lednickie*, t. 1, 71-76.

Groby z biżuterią

- 2019 *Groby z biżuterią wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach*, J. Wrzesiński (red.), *Lednica*.

Grodecki R.

- 1912 *Księżęca włość trzebnicka na tle organizacji majątków książęcych w Polsce XII wieku*, *Kwartalnik Historyczny*, t. 26, 433-473.
- 1913 *Księżęca włość trzebnicka na tle organizacji majątków książęcych w Polsce XII wieku (Dokończenie)*, *Kwartalnik Historyczny*, t. 27, 1-66.
- 1924 *Zarząd majątków państwowych za Piastów*, *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 29, nr 5.

Grupa M., Matuszewska-Kola W.

- 2000 *Ceramika naczyniowa*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego*, Z. Kurnatowska (red.), *Lednica-Toruń*, 163-188.

Grygorowicz A.

- 1998 *Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu na Ostrowie Lednickim*, [w:] *Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego i sakralnego na Ostrowie Lednickim*, A. Grygorowicz, K. Tobolski (red.), Bydgoszcz, 103-171.

Guldon Z., Powierski J.

- 1974 *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku*, Warszawa-Poznań.

Gumiński R.

- 1948 *Próba wydzielenia dzielnic rolniczo-klimatycznych w Polsce*, Przegląd Meteorologiczny i Hydrologiczny, t. 1, 7-20.

Harris E.C.

- 1989 *Zasady stratygrafii archeologicznej/Principles of archaeological stratigraphy*, Warszawa.

Henneberg M., Puch A.

- 1989 *Charakterystyka demograficzna i morfologiczna ludności pochowanej na cmentarzysku w Dziekanowicach stan. 2*, Studia Lednickie, t. 1, 147-161.

Hensel W.

- 1939 *Ceramika z grodów piastowskich w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk*, J. Kostrzewski (red.), Poznań, 146-165.
1946 *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, Poznań.
1948 *Gród wczesnodziejowy w Kłecku w pow. gnieźnieńskim*, Wiadomości Archeologiczne, t. 16, 265-303.
1949 *Uwagi o badaniu stanowisk wielowarstwowych*, Poznań.
1949-50 *Kształtowanie się osadnictwa słowiańskiego w okresie wczesnośredniowiecznym*, Slavia Antiqua, t. 2, nr 1.
1950 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. I, Poznań.
1953 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. II, Poznań.
1959 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. III, Warszawa.
1971 *Archeologia i prahistoria. Studia i szkice*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1974 *U źródeł Polski średniowiecznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.

- 1972 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. IV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1980 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. V, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1987 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VI, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A.

- 1995 *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. VII, Poznań-Toruń.

Hensel W., Leciejewicz L.

- 1962 *Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad wsią i miastem wczesnośredniowiecznym*, Archeologia Polski, t. 7, z. 2, 175-201.

Hermann J.

- 1966 *Tornow und Vorberg: Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin.

Hilczerówna Z.

- 1956 *Ostrogi polskie z X-XIII wieku*, Poznań.
1965 *"Małe plemiona" wczesnego średniowiecza i archeologiczne sposoby ich badania*, Slavia Antiqua, t. 12, 83-126.
1967a *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1967b *Z zagadnień periodyzacji dziejów garncarstwa na ziemiach polskich*, Archeologia Polski, t. 12, z. 2, 431-437.

Hildebrandt-Radke I.

- 2017 *Rekonstrukcja środowiska przyrodniczego na podstawie analiz litologicznych i geochemicznych*, [w:] Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, Tom I, Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne, M. Krzepakowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), Wągrowiec, 32-46.
2020 *Analiza sedymentologiczna oraz geochemiczna osadów*, [w:] Ostrów Lednicki – palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 117-134.

Hildebrandt-Radke I., Jaszczak J.

- 2017 *Charakterystyka położenia kompleksu osadniczego w Dzwonowie na tle uwarunkowań przyrodniczych zlewni Dzwonówki*, [w:] Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, Tom I, Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne, M. Krzepakowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), Wągrowiec, 21-31.

Hlebionek M.

- 2017 *Bolesław Pobożny. Wielkopolska na drodze do zjednoczonego królestwa (1224/1227–6, 13 lub 14 IV 1279)*, Kraków.

Hładyłowicz K.

- 1932 *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów.

Hoffa T.

- 1991 *Rozmieszczenie i typologia osadów biogenicznych w zbiorniku sedymentacyjnym koło Dziekanowic*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 103-109.

Howorka E.J.

- 1935 *Wyniki pomiarów wskaźnika szczękowo-zębodołowego szczęki górnej i szerokościowego żuchwy na średniowiecznych czaszkach z Ostrowa Lednickiego*, Przegląd Antropologiczny, t. 9, 55-60.
1936 *Próchnienie i starcie zębów w średniowiecznych czaszkach z Ostrowa Lednickiego*, Przegląd Antropologiczny, t. 10, 53-64.

Jackowiak B., Tobolski K.

- 1993 *Tymczasowa lista florystyczna współczesnych roślin naczyniowych*, [w:] Tymczasowy wykaz współczesnych i kopalnych roślin oraz awifauny Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 19-42.

Jakimowicz R.

- 1939-48 *Okres wczesnohistoryczny*, [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, T. Jakimowicz, *Prehistoria ziem polskich*, Kraków, 362-428.

Janiak T.

- 2003 *Czy Bolesław Chrobry był czczony jako święty? Z badań nad przestrzenią liturgiczną przedromańskiej katedry w Poznaniu (do połowy XI w.)*, *Slavia Antiqua*, t. 44, 67-95.
2012 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych w Kłecku, stan. 1 (grodzisko) w 2012 roku*, maszynopis w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu.
2018 *Pozostałości architektury przedromańskiej i romańskiej*, [w:] Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy, T. Sawicki, M. Bis (red.), Warszawa, 165-188.

Janiak T., Kaczmarek Ł.

- 2018 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Gniezna i w jego regionie*, [w:] Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy, T. Sawicki, M. Bis (red.), Warszawa, 105-118.

Janiak T., Strzyżewski Cz.

- 2001 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Gniezna i w jego regionie*, [w:] Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 45-85.

Jankowiak M.

- 2012 *Dirhams for slaves. Investigating the Slavic slave trade in the tenth century*, Medieval Seminar, All Souls, 27 Feb 2012, (https://www.academia.edu/1764468/Dirhams_for_slaves_Investigating_the_Slavic_slave_trade_in_the_tenth_century, dostęp: 21.10.2022 r.).

Jankowska M.

- 1993 *Okoliczności powstania i sposób opracowania pruskiej mapy topograficznej z I połowy XIX wieku w skali 1: 25 000*, *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Melioracje i Inżynieria Środowiska*, t. 11, 37-45.

Jankuhn H.

- 2004 *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*, Poznań.

Janowski A.

- 2015 *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*, Szczecin.

Jasiński K.

- 2004 *Rodowód pierwszych Piastów*, Poznań.

Jasiński T.

- 2005 *Uwarunkowania lokacji Poznania*, [w:] Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania, Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), Poznań, 163-172.

Jaskanis J.

- 1968 *Pochówki z kołmi na cmentarzyskach protojaćwieskich z okresu rzymskiego i wędrówek ludów*, Rocznik Białostocki, t. 8, 77-109.

Jaszczak J.

- 2017 *Przemiany antropogeniczne środowiska przyrodniczego zlewni Dzwonówki w XIX i XX wieku*, [w:] Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, Tom I, Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne, M. Krzepakowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), Wągrowiec, 61-73.

Jaworski K.

- 1997 *Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu na Dolnym Śląsku*, [w:] Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, K. Wachowski (red.), Wrocław, 113-125.
- 2013 *O Wielkomorawianach pochowanych na Śląsku*, [w:] Migracje. Funeralna Lednickie. Spotkanie 15, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), Poznań, 147-169.

Jażdżewski K.

- 1958 *Uwagi o chronologii ceramiki zachodniosłowiańskiej z wczesnego średniowiecza*, Przegląd Archeologiczny, t. 10, 150-180.

Józefowiczówna K.

- 1963 *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu*, Wrocław.
- 1968
- 1969a *Sztuka w okresie wczesnoromańskim*, [w:] Dzieje Wielkopolski do roku 1793. Tom I, J. Topolski (red.), Poznań, 114-156.
- 1969b *Druga faza stylu romańskiego*, [w:] Dzieje Wielkopolski do roku 1793. Tom I, J. Topolski (red.), Poznań, 215-250.

Jóźwiak W.

- 2007 *Od przestrzeni granicznej do granicy linearnej ostateczne ukształtowanie się linearnej granicy kujawsko-krzyżackiej w XIV wieku*, Ziemia Kujawska, t. 20, 137-145.

Jurek T.

- 1995 *Głogowscy kuzynowie Piastów wielkopolskich*, [w:] Nasi Piastowie, Kronika Miasta Poznania 1995, nr 2, J. Wiesiołowski (red.), Poznań, 136-152.
- 1997 *Kim był komes wrocławski Magnus?*, [w:] Venerabiles, Nobiles et Honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej: prace ofiarowane profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej, A. Radziwiński, A. Supruniuk, J. Wroniszewski (red.), Toruń, 181-192.
- 2005 *Przebieg lokacji Poznania*, [w:] Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania, Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), Poznań, 173-191.
- 2010 *Dziedzic królestwa polskiego książę głogowski Henryk (1274-1309)*, Kraków.

- 2013 *Horyzont kościelnej wieży. Lokalne wspólnoty w średniowiecznej Polsce*, [w:] Wioski i parafie w średniowieczu, M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzeński (red.), Poznań-Ląd, 19-35.
- 2016 *Świetność miniona. Giecz późnośredniowieczny i wczesnonowożytny*, [w:] Gród piastowski w Gieczu. Geneza-funkcja-kontekst, M. Kara, T. Krysztofiak, A.M. Wyrwa (red.), Poznań, 91-111.
- 2018 *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań.

Kaczmarczyk Z.

- 1949 *Kasztelanowie konarscy. Studium z historii urzędów ziemskich i nadwornych*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 2, 1-27.

Kaczmarek J.E.

- 1996 *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720-1958)*, Poznań.
- 2005 *Między grodem a miastem*, [w:] Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania, Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), Poznań, 43-58.

Kaczmarek Ł.

- 2013 *Osada wielokulturowa w Dziekanowicach stan. 21 (AZP 50-32/98), pow. Gniezno, woj. wielkopolskie*, Studia Lednickie, t. 12, 97-125.
- 2015 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne i starożytne na stanowisku nr 6 w miejscowości Polska Wieś, gm. Klecko, pow. gnieźnieński*, Rocznik Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, t. 1 (2015), 213-259.
- 2018 *Ceramika naczyniowa z badań archeologicznych na Górze Lecha*, [w:] Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy, T. Sawicki (red.), Warszawa, 271-299.
- 2021 *Wczesnośredniowieczna ceramika gnieźnieńska od VIII do połowy XI w.*, praca doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. A. Różańskiego, prof. UAM na Wydziale Archeologii UAM, Poznań-Gniezno.

Kajkowski K.

- 2019 *Obrzędowość religijna Pomorzan we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczne*, Wrocław.

Kajzer L.

- 2014 *O "długim wieku XIII" uwagi archeologa*, Archaeologia Historica Polona, t. 22, 7-26.

Kaleta P.

- 2016 *W sprawie genezy konfederacji Macieja Borkowica*, Meritum – Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, t. 8, 31-48.

Kanclerz J., Murat-Błażejewska S., Sojka M.

- 2007 *Zmienność stanów wody w jeziorach położonych w zlewni Małej Wólki*, Wiadomości Melioracyjne i Łąkarskie, nr 4, 695-705.

Kara M.

- 1991 *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, L. Leciejewicz (red.), Wrocław-Warszawa, 99-120.
- 1993 *Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów*, *Kronika Wielkopolski* 1992, nr 3 (62), 33-47.
- 1998 *Wczesnośredniowieczny grób uzbrojonego kupca z miejscowości Ciepłe na Pomorzu Gdańskim w świetle ponownej analizy chronologicznej*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, H. Kóčka- -Krenz, W. Łosiński (red.), Poznań, 505-524.
- 2000 *Stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, A. Buko, Z. Świechowski (red.), Warszawa, 55-68.
- 2002 *Osadnictwo ludności pomorskiej i wieleckiej w państwie pierwszych Piastów w świetle znalezisk nekropolitycznych z terenu Wielkopolski*, *Slavia Antiqua*, t. 43, 45-96.
- 2004 *Archeologia o początkach państwa Piastów (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, W. Fałkowski (red.), Warszawa, 253-317.
- 2006 *Nowe w archeologii Wielkopolski wczesnośredniowiecznej – 15 lat później*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, W. Chudziak, S. Moździoch (red.), Toruń-Wrocław-Warszawa, 207-244.
- 2009 *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji. Studium archeologiczne*, Poznań.
- 2016 *Przemiany kultury funeralnej na ziemiach dorzecza Warty w okresie formowania się państwa Piastów w świetle nowych ustaleń archeologii*, [w:] *Viator per devia scientiae itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza*, A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), Poznań, 303-313.

Kara M., Krąpiec M.

- 2000 *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, H. Samsonowicz (red.), Kraków, 303-327.

Kara M., Makohonienko M.

- 2011 *Wielkopolska krainą grodów – krajobraz kulturowy kolebki państwa polskiego w świetle nowych ustaleń chronologicznych*, *Landform Analysis*, t. 16, 20-25.

Kara M., Wrzesiński J.

- 1996 *Przyczynek do studiów nad wczesnośredniowiecznymi narzędziami garncarskimi z terenu Polski*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, Z. Kurnatowska (red.), t. II, Wrocław, 155-163.

Kasprowicz T.

- 2016 *Rekonstrukcja stropu calca*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 55-57.

Kaźmierczak R.

- 2014 *Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego*, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 139-152.

Kaźmierczyk J., Jaworski K.

- 1991 *Znaki graniczne koło wsi Sosnówka na tle znaków śląskich. Wyniki badań archeologicznych na projektowanej czaszy zbiornika wodnego „Sosnówka” uzyskane w 1988 roku*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 1232. Studia Archeologiczne, t. 20, 125-162.

Kaźmierowska B.

- 1990 *Wyniki badań antropologicznych materiałów z cmentarzyska na Ostrowie Lednickim*, Przegląd Antropologiczny, t. 54 (1988), z. 1-2, 127-133.

Kelly J.N.D.

- 1997 *Encyklopedia papieży*, Warszawa.

Kętrzyński S.

- 1934 *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa.

Kiersnowska T.

- 2001 *Komes Magnus. Wspomnienia archeologa*, [w:] *Wspomnienia, opowiadania i legendy ziemi czerskiej*, B. Jabłońska (wyb. i oprac.), Czersk, 23-31.

Kiersnowski R.

- 1960a *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa.
1960b *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej*, Archeologia Polski, t. 5, z. 2, 257-289.
1962 *Początki pieniądza polskiego*, Warszawa.

Kiszkowski P., Wrześciński J.

- 1996 *Prospekcja elektrooporowa Ostrowa Lednickiego*, Studia Lednickie, t. 4, 167-195.

Kleemann J.

- 2002 *Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert. Eine archäologisch-historische Analyse der Grabfunde*, Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover, Band 50, Oldenburg.

Klichowska M.

- 1972 *Rośliny naczyniowe w znaleziskach kulturowych Polski północno-zachodniej*, Prace Komisji Biologicznej PTPN, t. 35, z. 2, 1-73.

Kmieciniński J.

- 1989 *Przemiany kulturowe w XIII wieku na Pomorzu Wschodnim i zagadnienie kolonizacji na prawie niemieckim*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica, t. 10, 33-42.

Kobyliński Z.

- 1988a *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

1988b *Konstrukcje, destrukcje i rekonstrukcje.: w sprawie budownictwa starszych faz wczesnego średniowiecza na ziemiach polskich*, Archeologia Polski, t. 33, z. 1, 204-210.

2005 *Archeologia lotnicza w Polsce. Osiem dekad wzlotów i upadków*, Warszawa.

Koczy L.

1930 *Handel Poznania do połowy wieku XVI*, Poznań.

Kola A.

2000 *Archeologiczne badania podwodne na reliktach mostu*, [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego, Z. Kurnatowska (red.), Lednica-Toruń, 11-27.

2014a *Archeologiczne badania podwodne na reliktach mostów (do 2003 roku)*, [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 41-68.

2014b *Militaria – broń ochronna*, [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 69-74.

Kola A., Radka K., Wilke G.

2016 *Mosty traktu "poznańskiego" i "gnieźnieńskiego" w świetle badań podwodnych (1982–2015)*, [w:] Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 107-129.

Kola A., Wilke G.

1985 *Wstępne sprawozdanie z archeologicznych badań przeprowadzonych na reliktach mostów wczesnośredniowiecznych w Jeziorze Lednickim w latach 1982-1983*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. 11, 63-74.

1989 *Sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych reliktyw wczesnośredniowiecznego mostu „poznańskiego” (Rybitwy, stan. 3a) w Jeziorze Lednickim w latach 1986-1987*, Studia Lednickie, t. 1, 77-95.

1991 *Sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych przeprowadzonych w jeziorze Lednickim na reliktach mostu wczesnośredniowiecznego, tzw. „gnieźnieńskiego” (Rybitwy, stan. 3B) w latach 1984-1985*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. 15, 43-58.

2000 *Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, Toruń.

Kolankiewicz L.

1999 *Dziady. Teatr święta zmarłych*, Warszawa.

Kondracki J.

2002 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

Konieczna A.

1993 *Ceramika wczesnośredniowieczna i średniowieczna z badań G. Mazanetza na Ostrowie Lednickim*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. T. Makiewicza w Instytucie Prahistorii UAM, Poznań.

Korytkowski J.

- 1883 *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t.1, Gniezno.
- 1888 *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 1, Poznań.

Kosiński D.

- 1991 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy Piaski-Rochy*, Studia Lednickie, t. 2, 87-99.

Kostecki M.

- 2006 *Komentarz do Mapy Hydrograficznej w skali 1:50 000 : arkusz N-33-119-D. Janowiec Wlkp.*, Warszawa.

Kostrzewski J.

- 1921 *Cmentarzysko ze śladami kultury wikingów w Łubówku, w pow. gnieźnieńskim*, Przegląd Archeologiczny, t. 3, 140-147.
- 1928 *Groby skrzynkowe w Dziekanowicach w pow. gnieźnieńskim*, Przegląd Archeologiczny, t. 4, 90-94.
- 1931 *Grodzisko w Jedwabnie, w pow. toruńskim. Przyczynek do chronologii ceramiki pomorskiej okresu wczesnohistorycznego*, Slavia Occidentalis, t. 10, 244-273.

Kostyrko M.

- 2022 *Krajobraz okolic Jeziora Lednica w perspektywie pochodnych lotniczego skanowania laserowego*, [w:] *Między ziemią, wodą i powietrzem. Metody nieinwazyjne a dziedzictwo archeologiczne Lednickiego Parku Krajobrazowego/Between earth, water and air. Non-invasive methods and the Archeological Heritage of Lednica Landscape Park*, M. Kostyrko, A. Kowalczyk, A.M. Wyrwa, L. Żuk (red.), Dziekanowice, 103-125

Kostyrko M., Kowalczyk A., Żuk L.

- 2019 *Projekt Lednica „Razem dla ratowania zabytków”*. Sprawozdanie za rok 2018, Studia Lednickie, t. 18, 323-333.

Kosztowny K.

- 2016 *Buntownicy czy reformatorzy? Z badań nad konfederacją Maćka Borkowica*, [w:] *Varia Mediaevalia. Studia nad średniowieczem w 1050. rocznicę Chrztu Polski*, K. Marinow, K. Szadkowski, K. Węgrzyńska (red.), Łódź, 89-100.

Kościesz-Kosmowski K.

- 2008 *Czy na Ostrowie Radzimskim mieszkali kasztelanowie? Komunikat o wstępnych wynikach badań wykopaliskowych grodziska w latach 2002-2005*, Studia Lednickie, t. 9, 71-83.

Kotowicz P.N.

- 2013 *Analiza kolekcji toporów średniowiecznych*, [w:] *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 44-101.

Kotowicz P.N., Sankiewicz P.

- 2013 *Katalog toporów z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, [w:] *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 104-279.

Kowalczyk A.

- 2017 *Przemiany osadnicze w prahistorii i średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych*; [w:] Radzim. Gród i wieś nad Wartą, A. Kowalczyk, M. Skoczyński, A.M. Wyrwa (red.), Dziekanowice, 78-209.

Kowalczyk E.

- 1984 *Zasieki. Uwagi do artykułu Jana Leśnego*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 32, nr 3, 389-394.
1992 *Nazwy obronne” Słup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa.

Kowalczyk J.

- 1974 *Badania powierzchniowe palącym zadaniem archeologii*, Wiadomości Archeologiczne, t. 39, z. 1, 28-31.

Kowalczyk M.

- 1987 *Granice XIII-wiecznej kasztelanii raciąskiej na Pomorzu Wschodnim*, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica, t. 8, 97-110.

Kowalczyk-Heyman E.

- 2014 *I. Nobis, Służebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej*, Rozprawy Wydziału Filologicznego Polskiej Akademii Umiejętności, t. 82, Kraków 2013, ss. 284 [rec.], Studia Źródłoznawcze, t. 52, 193-197.
2021 *Toponomastyka w warsztacie badawczym geografii historycznej*, Studia geohistorica, nr 09.2021, 148-174.

Kowalenko W.

- 1938 *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*, Poznań.
1952 *Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta–Gopło–Wisła*, Przegląd Zachodni, t. 8, 46-100.

Kowalski K.

- 1974 *Badania powierzchniowe w archeologii*, Wiadomości Archeologiczne, t. 39, z. 1, 40-43.

Kozarski S.

- 1962 *Recesja ostatniego lądolodu z północnej części Wysoczyzny Gnieźnieńskiej a kształtowanie się Pradoliny Noteci-Warty*, PTPN Prace Komitetu Geograficzno-Geologicznego, t. 2, Poznań.

Kozierowski S.

- 1914 *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezyi Gnieźnieńskiej*, Poznań.
1916 *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezyi Poznańskiej, Tom 2 P-Ż. Dodatek A-Ż*, Poznań
1919 *Studia nad pierwotnem rozsieleniem rycerstwa wielkopolskiego: VI Ród Szaszorów-Opalów-Orłów*, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. 45.
1921 *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. I, Poznań.

- 1922 *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. II, Poznań.
- 1924 *Pierwotne osiedlenie ziemi gnieźnieńskiej wraz z Pałukami w świetle nazw geograficznych i charakterystycznych imion rycerskich*, Poznań.
- 1926 *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski. Tom A-O*, Poznań.
- 1929 *Obce rycerstwo w Wielkopolsce w XIII-XVI wieku*, Poznań.
- 1930 *Ród Porajów-Róźców*, Kraków.
- 1931 *Nazwy geograficzne i osadźcy ziemi średzkiej*, Poznań.
- 1934 *Szematyzm historyczny ustrojów parafjalnych dzisiejszej Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań.
- 1939 *Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski*. t. VIII. A. Nieistniejące miejscowości Wielkopolski. B. Uzupełnienie poprzednich tomów, Poznań.

Kozłowska-Budkowa Z.

- 2006 *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. I (do końca wieku XII), Kraków.

Kóčka-Krenz H.

- 1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- 2005 *Najstarszy Poznań*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), Poznań, 27-42.
- 2011 *Poznań in the 10th century*, Poznań.
- 2012 *Kaplica wczesnośredniowiecznej rezydencji książęcej w Poznaniu*, II Forum Architecturae Poloniae Medievalis 2009, Kraków (2011, wyd. 2012), 143-158.
- 2018 *Archeologiczne ślady Christianitatis w przestrzeni poznańskiego Ostrowa Tumskiego*, [w:] *Blask Christianitatis*, A. Stempin (red.), Poznań, 51-59.

Krapiec M.

- 1995 *Metodyka badań dendrochronologicznych*, [w:] *Badania osadów czwartorzędowych*, E. Myciewska-Dowgiałło, J. Rutkowski (red.), Warszawa, 318-328.
- 1998a *Oak dendrochronology in the Neoholocene in Poland*, *Folia Quaternaria*, t. 69, 5-133.
- 1998b *Wyniki analizy gatunkowej drewna z lednickiego wału grodowego*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- 1999 *Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna i węgla drzewnych z Wielkopolski*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- 2000 *Badania dendrochronologiczne reliktyw mostu "gnieźnieńskiego" w Jeziorze Lednickim*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego*, Z. Kurnatowska (red.), Lednica-Toruń, 49-56.
- 2016 *Wyniki kalibrowanych datowań radiowęglowych prób z cmentarzyska w Bodzi wykonanych metodą konwencjonalną w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Cianowicach k. Krakowa*, [w:] *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, A. Buko (red.), Warszawa, 455.

Krapiec M., Ważny T.

- 1994 *Dendrochronologia: podstawy metodyczne i stan zaawansowania badań w Polsce*, *Światowit*, t. 39, 193-214.

Křivánek R.

- 2020 *Přehled nedestruktivních geofyzikálních měření Archeologického ústavu AV ČR v Praze na archeologických lokalitách ve správě Muzea Pierwszych Piastów na Lednicy/Przegląd wyników nieinwazyjnych badań geofizycznych Instytutu Archeologii Czeskiej Akademii Nauk w Pradze przeprowadzonych na stanowiskach archeologicznych, znajdujących się pod opieką Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, Studia Lednickie t. 19, 165-218.

Křivánek R., Tabaka A.

- 2011 *Stratygrafia wybranych grodów centralnych najstarszego państwa Przemyslidów i państwa Piastów w świetle porównawczych badań nieinwazyjnych Ostrów Lednicki*, [w:] *Metody geoinformacyjne w badaniach archeologicznych*, J. Jasiewicz, M. Lutyńska, M. Rzeszewski, M. Szmyt, M. Makohonienko (red.), Poznań, 52-56.
- 2014 *Badania nieinwazyjne Ostrowa Lednickiego*, Fontes Archaeologici Poznanienses, t. 50/2, 99-112.

Kruk J.

- 1982 *W sprawie archeologicznego zdjęcia terenu*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 33, 241-243.
- 1995 *Poszukiwania powierzchniowe w badaniach nad geografią osadnictwa pra- i czesnodziejowego (po dwudziestu latach doświadczeń)*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 47, 265-269.

Krygowski B.

- 1961 *Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej. Cz. I. Geomorfologia*, Poznań.

Krysztofiak T.

- 2009 *Giecz. Gródek przedpaństwowy — wczesnopiastowski gród centralny — ośrodek kasztelański*, [w:] *Custodia Memoriae. Muzeum Pierwszych Piastów na 128 Lednicy — XL lat istnienia (1969–2009)*, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 111-139.
- 2016 *Ośrodek grodowy w Gieczu w okresie przed- i wczesnopiastowym*, [w:] *Gród piastowski w Gieczu. Geneza-funkcja-kontekst*, M. Kara, T. Krysztofiak, A.M. Wyrwa (red.), Poznań, 115-154.

Krzepkowski M.

- 2017a *Osadnictwo pradziejowe, średniowieczne i nowożytnie okolic Dzwonowa*, [w:] *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, Tom I, Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne*, M. Krzepkowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), Wągrowiec, 77-93.
- 2017b *Wyniki badań ratowniczych średniowiecznej siedziby rycerskiej i dworu staropolskiego w Dzwonowie (Niedźwiedziny stan. 5). Sezon 2015*, [w:] *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, Tom I, Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne*, M. Krzepkowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), Wągrowiec, 245-263.
- 2020 *Opracowanie badań powierzchniowych przeprowadzonych w 2020 t. w Moraczewie (nr dz. ewid. 20), Lednogórze (nr dz. ewid. 115), Sławnie (nr dz. ewid. 222/5), Imiołki (nr dz. ewid. 59)*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Krzepkowski M. Moeglich M.

- 2014 *Zapomniane miasto, wieś i dwór Zwanowo. Przyczynek do badań nad późnośredniowiecznym i nowożytnym zespołem osadniczym w Niedźwiedzinach (przysiółek Dzwonowo), pow. wągrowiec, woj. wielkopolskie*, Slavia Antiqua, t. 55, 211-236.

Krzyszowski A.

- 1992 *Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym z X/XI–XI wieku w miejscowości Sowinki, gm. Mosina, woj. poznańskie, stan. 23A*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 1, 83-102.
- 1995 *Ein reiches Gräberfeld aus dem 10./11. Jh. in Sowinki bei Poznań*, Slavia Antiqua, t. 36, 49-72.
- 2006 *Grób typu Alt Käbelich z osady w Otoku, pow. Gryfice*, [w:] Świat Słowian wczesnego średniowiecza, M. Dworaczek, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), Szczecin, 481-498.
- 2008 *Cmentarzysko (?) typu Alt Käbelich w Wilanowie, stan. 12, pow. Grodzisk Wlkp.*, [w:] Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie, H. Machajewski (red.), Poznań, 215-230.
- 2010 *Rytualne paleniska czy obiekty grobowe (?) z przełomu okresu "późnorzymskiego" i wczesnych faz wczesnego średniowiecza w Wilanowie (stan. 12), gmina Kamieniec, w woj. wielkopolskim*, Slavia Antiqua, t. 51, 164-225.
- 2014 *Naczynia ceramiczne i wiaderka klepkowe z wczesnopiastowskiego cmentarzyska w Sowinkach k. Poznania*, [w:] Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej, T. Kurasiński, K. Skóra (red.), Acta Archaeologica Lodziensia, nr 60, Łódź, 137-158.

Kubiak-Martens L.

- 1998 *Makroszczątki roślinne*, [w:] Paleoekologiczne studium późnoglacialnych osadów jeziora Lednica w Imiołkach (Lednicki Park Krajobrazowy), K. Tobolski (red.), 43-50.

Kubiak L., Makohonienko M., Polcyn M.

- 1991 *Wstępne doniesienie z badań średniowiecznego mostu/grobli w Gieczu koło Środy Wlkp.*, Studia Lednickie, t. 2, 217-227.

Kubiak L., Polcyn M.

- 1991 *Nowe znaleziska flor dryasowych w Lednickim Parku Krajobrazowym*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 111-114.

Kucypera P., Pydyn A., Popek M., Lewek K.

- 2021 *Technologia wykonania miecza i czekana odnalezionych w reliktach mostu prowadzącego na wyspę Ledniczkę na jeziorze Lednica w świetle badań archeometalurgicznych*, Studia Lednickie, t. 20, 99-123.

Kufel-Dzierzgowska A.

- 1975 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Polsce Środkowej*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, nr 22, 373-389.

Kumor B.

- 1969 *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 18, 289-352.

Kurasiński T.

- 2021 *Wczesnośredniowieczne groby z elementami uzbrojenia na terenie ziem polskich. Materiały do studiów*, Warszawa.

Kurnatowska Z.

- 1973 *Główne momenty w rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa polskiego*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 21, nr 3, 435-447.
- 1989 *Kierunki badań nad Ostrowem Lednickim i jego regionem osadniczym*, Studia Lednickie, t. 1, 7-16.
- 1991a *Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów*, Studia Lednickie, t. 2, 11-22.
- 1991b *Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej słowiańszczyzny zachodniej*, L. Leciejewicz (red.), Wrocław-Warszawa, 77-98.
- 1993 *Przemiany lokalnych ośrodków władzy w Wielkopolsce*, [w:] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, S. Moździoch (red.), Spotkania Bytomskie, t. 1, Wrocław, 21-29.
- 1994 *Rola wielkopolskich grodów wczesnopiastowskich w organizacji osadnictwa i państwa polskiego*, [w:] *Historia prawa, historia kultury. Liber memorialis Vitoldo Maisel dedicatus*, E. Borkowska-Biegańska, H. Olszewski (red.), Poznań, 63-74.
- 1998a *Civitates Principales w procesie tworzenia się państwa polskiego*, [w:] *Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnopiastowskiej. Katalog wystawy*, T. Janiak, D. Stryniak (red.), Gniezno, 9-12.
- 1998b *Początki organizacji parafialnej w Wielkopolsce. Głos archeologa*, [w:] *Ecclesia Posnaniensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, F. Lenort, K. Lutyński (red.), Poznań, 47-54.
- 2000a *Badania nad początkami i rozwojem społeczeństwa wczesnopolskiego*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski (red.), Poznań, 381-409.
- 2000b *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, H. Samsonowicz (red.), Kraków, 99-118.
- 2000c *Wczesnopiastowskie grody centralne. Podobieństwa i różnice*, [w:] *Gniezno i Poznań w państwie pierwszych Piastów*, A. Wójtowicz (red.), Poznań, 9-31.
- 2000d *Badania nad początkami i rozwojem społeczeństwa wczesnopolskiego*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski (red.), Poznań, 381-412.
- 2001 *Jeszcze raz o grobowcach poznańskich*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, D. Zydorek (red.), Poznań, 503-509.
- 2002 *Początki Polski*, Poznań
- 2004 *Ostrów Lednicki in the Early Middle Ages*, [w:] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millenia*, P. Urbanczyk (red.), Warszawa, 167-184.
- 2008a *Witold Hensel – twórca polskiej mediewistyki archeologicznej*, *Nauka*, 1/2008, 167-174.

- 2008b *Gród w Radzimiru na tle wielkopolskich grodów kasztelańskich*, Studia Lednickie, t. 9, 61-69.
- 2009 *Początki organizacji parafialnej polskiego Kościoła*, [w:] Kościół w monarchiach Przemyślidów i Piastów, J. Dobosz (red.), Poznań, 37-48.

Kurnatowska Z., Kurnatowski S.

- 1991 *Zasiedlenie regionu Lednicy w pradziejach i średniowieczu w świetle dotychczasowych badań*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 35-42.
- 1993 *Przemiany zasiedlenia regionu Lednicy w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, [w:] Przeszłość regionu Ostrowa Lednickiego i jego perspektywy, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 23-26.

Kurnatowska Z., Łosińska A.

- 1983 *Weryfikacja grodzisk wielkopolskich na półmetku*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 32 (1981), 22-62.
- 1985 *Sprawozdanie z weryfikacji grodzisk wielkopolskich w latach 1983-1984*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 34 (1982-1985), 77-85.
- 1990 *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce*, [w:] Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, Z. Kurnatowska (red.), Poznań-Wrocław-Warszawa, 105-153.

Kurnatowscy Z. i S.

- 1983 *Problematyka kształtowania się osiedli wczesnomiejskich w Wielkopolsce*, [w:] Studia z dziejów Zachodniej Słowiańszczyzny: materiały z sesji poświęconej pamięci profesora dra Wojciecha Kóćki, J. Żak, J. Ostoja-Zagórski (red.), Poznań, 89-104.
- 1996 *Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce*, [w:] Słowiańszczyzna w Europie, t. 1, Z. Kurnatowska (red.), Wrocław, 117-123.

Kurnatowski S.

- 1963 *Uwagi o kształtowaniu się stref zasiedlenia dorzecza Obry w czasie od środkowego okresu epoki brązu do późnego średniowiecza, cz. I*, Archeologia Polski, t. 8, z. 2, 181-221.
- 1968 *Osadnictwo i jego rola w kształtowaniu krajobrazu*, Folia Quaternaria, t. 29, 183-197.
- 1973 *Zakres przestrzenny archeologicznych badań terenowych a przydatność ich dla analizy osadniczej*, Biuletyn Informacyjny PKZ, nr 25, 9-42.
- 1974 *O zasadach regionalnych badań osadniczych*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 22, nr 3, 545-555.
- 1977 *Początki i rozwój badań osadniczych w naukach geograficznych i historyczno-społecznych*, Przegląd Archeologiczny, t. 25, 135-177.
- 1978 *Funkcje analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prahistorii*, Przegląd Archeologiczny t. 26, 147-187.
- 1993 *Miejsce interdyscyplinarnych badań lednickich w badaniach regionalnych Wielkopolski. Uwagi metodyczne*, [w:] Przeszłość regionu Ostrowa Lednickiego i jego perspektywy, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 5-11.

Kuszczał P.

- 2008 *Materiały do bibliografii regionu Lednicy za lata 2002-2003*, Studia Lednickie, t. 9, 289-304.
- 2010 *Materiały do bibliografii regionu Lednicy za lata 2006, 2007*, Studia Lednickie, t. 10, 309-317.
- 2012 *Materiały do bibliografii regionu Lednicy za lata 2008-2010*, Studia Lednickie, t. 11, 301-315.
- 2014 *Materiały do bibliografii regionu Ostrowa Lednickiego za lata 2011, 2012, 2013*, Studia Lednickie, t. 13, 231-241.
- 2019 *Materiały do bibliografii regionu Ostrowa Lednickiego za lata 2014-2017*, Studia Lednickie, t. 18, 385-398.
- 2020 *Materiały do bibliografii regionu Ostrowa Lednickiego za lata 2018-2019, uzupełnienie za rok 2017*, Studia Lednickie, t. 19, 313-324.

Kustra M.

- 2013a *Pobiedziska wraz z okolicą w średniowieczu i u progu nowożytności*, Poznań.
- 2013b *Badania archeologiczne w Pobiedziskach*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 14, 89-113.

Kutrzeba S.

- 2001 *Historia ustroju Polski. Korona*, Poznań.

Labuda G.

- 1947 *Ibrahim Ibn Jakub. Najstarsza relacja o Polsce w nowym wydaniu*, Roczniki Historyczne, t. 16, 100-183.
- 1972 *Ustrój społeczno-polityczny w XII i na początku XIII wieku*, [w:] Historia Pomorza. Tom I do roku 1466, G. Labuda (red.), Poznań, 387-401.
- 1984 *Wyjaśniające się tajemnice Ostrowa Lednickiego*, [w:] Mente et Litteris o kulturze i społeczeństwie wieków średnich, H. Chłopocka (red.), Poznań, 103-110.
- 1987 *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. I, Poznań.
- 1988 *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. II, Poznań.
- 1995 *Wielkopolska na drogach rozwoju politycznego. Ku koronacji Przemysła II*, [w:] *Nasi Piastowie*, Kronika Miasta Poznania 1995, nr 2, J. Wiesiołowski (red.), Poznań, 10-33.
- 2003 *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*, Poznań.
- 2008 *Mieszko II. Król Polski (1025-1034)*, Poznań.

Lalik T.

- 1967 *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*, Studia z Dziejów Osadnictwa, t. 5, 5-51.
- 1976 *Organizacje sąsiedzkie średniowiecznej wsi polskiej – wieś, opole, parafia*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 24, nr 3, 440-457.

Lange O.

- 1925 *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, Lwów.

Laskowicz I.

- 2005 *Warunki wodne*, [w:] *Objaśnienia do Mapy Geośrodowiskowej Polski, 1:50000*, Arkusz Pobiedziska (473), Warszawa, 20-24.

Laux F.

- 1987 *Nachklingendes heidnisches Brauchtum auf spätsächsischen Reihengräberfriedhöfen und an Kultstätten der nördlichen Lüneburger Heide in frühchristlicher Zeit*, Die Kunde N.F. 38, 179-198.

Leciejewicz L.

- 1976 *Słowiańszczyzna zachodnia*, Wrocław.
1989 *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się Europy średniowiecznej*, Wrocław.

Lekszycki (von) J.

- 1887 *Die ältesten grosspolnischen Grodbüchet. Erster Band: Posen 1386-1399*, Lipsk.

Lemdhal G.

- 1998 *Późnoglacialne poziomy owadów ze stanowiska w Imiolkach nad jeziorem Lednica w Wielkopolsce*, [w:] *Paleoekologiczne studium późnoglacialnych osadów jeziora Lednica w Imiolkach (Lednicki Park Krajobrazowy)*, K. Tobolski (red.), Bydgoszcz, 51-54.

Leśny J.

- 1974 *W sprawie kultu pogańskiego na Ostrowie Lednickim we wczesnym średniowieczu*, *Slavia Antiqua*, t. 21, 119-135.
1975 *Ze studiów nad osadnictwem i dziejami Ziemi Pałuckiej we wczesnym średniowieczu*, *Slavia Antiqua*, t. 22, 123-176.
1976 *Początki, rozwój i upadek kasztelanii na Ostrowie Lednickim*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 12, 5-37.
1982 *Zasięki*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, G. Labuda, Z. Stieber (red.), t. 7, Wrocław, 76-82.
1984 *Umocnienia polowe zachodniego pogranicza Polski w X-XIII wieku na tle analogicznych urządzeń obronnych Słowiańszczyzny*, [w:] *Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, L. Leciejewicz (red.), Wrocław, 111-124.
1994 *Lednickie podanie o tronie monarszymi jego historyczne korzenie*, *Studia Lednickie*, t. 3, 115-126.

Lewicki S.

- 1906 *Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich*, Kraków.

Linetty J.

- 2012 *Zainteresowania archeologiczne Karola Ferdynanda Neya (1809-1850)*, [w:] *Myśl – percepcja i ekspresja*, K. Kajda, D. Kobiałka (red.), Poznań, 59-87.
2014a *Początki kolekcjonerstwa i muzealnictwa w Wielkopolsce*, *Museion Poloniae Maioris*, t. 1, 18-45.
2014b *Badania archeologiczne i historyczne księdza Ignacego Polkowskiego (1833–1888) w Wielkopolsce*, *Analecta. Studia i Materiały do Dziejów Nauki*, nr 23, z. 2, 1-47.
2014c *Rozmieszczenie osadnictwa wczesnośredniowiecznego w okolicach Wapna, woj. wielkopolskie*, *Wągrowieckiego Studia et Fontes. Wągrowieckie Studia Muzealne*, t. 2, 7-49.
2021a *Albin hrabia Węsierski (1812-1875) – pierwszy opiekun Ostrowa Lednickiego*, *Museion Poloniae Maioris*, t. 8, 276-316.

2021b *Reforma uwłaszczeniowa we wsi Lednogóra i początki Moraczewa*, Studia Lednickie, t. 20, 51-78.

Linetty J., Wyrwa A.M.

2021 *Muzeum Lednickie - od narodzin idei do realizacji*, Museion Poloniae Maioris, t. 8, 57-90.

Lipińska A.

1959 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1943 i 1944*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 10, 243-255.

Lisowski A.

2012 *O miejscu geografii społeczno-ekonomicznej w geografii i systemie nauki = The place of human geography in geography and the science system*, Przegląd Geograficzny, t. 84, z. 2, 171-198.

Litt T., Tobolski K.

1991 *Materiały do postglacjalnej historii roślinności okolic Lednicy. Część I. Badania palinologiczne osadów Jeziora Lednickiego - rdzeń V/86*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 57-61.

Lorek D. J.

2011 *Potencjał informacyjny map topograficznych z lat 1822–33 (Urmesstischblätter) z terenu Wielkopolski*, Poznań.

2014 *Kartograficzny zapis przestrzeni historycznej w korelacji ze źródłami pisanymi*, Badania Fizjograficzne, T. 5, Seria A. Geografia Fizyczna, t. 65, 205-214.

Lubicz-Niezabitowski E.

1939/1948 *Hodowla zwierząt, łowiectwo i rybactwo u mieszkańców Polski zachodniej w okresie halsztackim (t. 700-400 przed Chr.) i wczesnohistorycznym (t. 600-1100 przed Chr.)*, Wiadomości Archeologiczne, t. 16, 162-169.

Luchterhandt M.

2007 *"In medio ecclesiae". Frühmittelalterliche Kreuzmonumente und die Anfänge des Stiftergrabes*, [w:] Docta Manus. Studien zur italienischen Skulptur für Joachim Poeschke, J. Mysok, J. Wiener (Hgg.), Münster, 5-23.

Łaguna S.

1891 *Pierwsze wieki kościoła polskiego*, Kwartalnik Historyczny, t. 5, 549-568.

Łastowiecki M.

1978 *Sprawozdanie z badań na Ostrowie Lednickim w 1978 r.*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

1979 *Sprawozdanie z badań terenowych prowadzonych przez Dział Archeologiczny MPP na Lednicy w 1979 r.*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

1989a *Stratygrafia i chronologia Ostrowa Lednickiego*, Studia Lednickie, t. 1, 17-70.

1989b *Sprawozdanie z interwencji archeologicznej przeprowadzonej w dniu 20.12.1989 r.*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

- 1993a *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przyczółka wczesnośredniowiecznego mostu wschodniego (tzw. gnieźnieńskiego) na Ostrowie Lednickim, gm. Łubowo, woj. poznańskie, st. 2*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 2, 133-155.
- 1993b *Oznaczenia i metoda przeprowadzonych badań oraz stratygrafia w rejonie budowli, [w:] Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce*, K. Żurowska (red.), Kraków, 41-64.
- 1995a *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych na stanowisku 2 w Moraczewie, gm. Łubowo, woj. wielkopolskie*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 3, 83-92.
- 1995b *Sprawozdanie z badań osady na stanowisku Dziekanowice 22 w roku 1995*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- 1996a *Archeologiczne badania naziemne na reliktach przyczółka mostu zachodniego (tzw. "poznańskiego") na Ostrowie Lednickim - Rybitwy stan. 12*; Studia Lednickie, t. 4, 247-260.
- 1996b *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych – kościół w Waliszewie „wzgórze kościelne”*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- 2000 *Archeologiczne badania naziemne przyczółka mostowego na Ostrowie Lednickim, Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego*, Z. Kurnatowska (red.), Lednica-Toruń, 29-48.
- 2001 *Badania na stanowisku archeologicznym Dziekanowice 21 w roku 2001*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- 2002 *Badania osady z okresu rzymskiego i wczesnośredniowiecznego w Dziekanowicach, gm. Łubowo, st. 21*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Łastowiecki M., Górecki J., Wrzesińska A.

- 1994 *Waliszewo stan. 19, gm. Kłecko*, [w:] *Interwencyjne badania archeologiczne prowadzone przez pracowników MPP na Lednicy na terenie gm. Łubowo, gm. Pobiedziska, gm. Kłecko*” st. 4, syg. 304/43/1663; maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Łastowiecki M., Łomnicki J.

- 1974 *Lednica, pow. Gniezno*, Informator Archeologiczny: badania 7, 189.

Ławecka D.

- 2000 *Wstęp do archeologii*, Warszawa.

Łęga W.

- 1930 *Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń.

Łojko J.

- 1977 *Konfederacja Macieja Borkowica*, Roczniki Historyczne, t. 43, 48-57.

Łomnicki J.

- 1967 *Ostrów Lednicki*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 3, L-O, 551-554.
- 1968 *Ostrów Lednicki. Pomnik Kultury Narodu Polskiego*, Poznań.
- 1977 *Polański rezerwat historyczno-krajobrazowy – Ostrów Lednicki*, Poznań.

1978 *Ostrów Lednicki, gm. Łubowo, woj. poznańskie*, Informator Archeologiczny: badania 12, 189-190.

Łomnicki J., Kihl-Byczko E., Cieślakowa T.

1972 *Lednica, pow. Gniezno. Ostrów Lednicki. Stanowisko 2*, Informator Archeologiczny: badania 5, 188-189.

Łomnicki J., Kihl-Byczko E., Cieślakowa T., Żak J.

1971 *Lednica, pow. Gniezno. Ostrów Lednicki. Stanowisko 2*, Informator Archeologiczny: badania 4, 180-181.

Łomnicki J., Leśny J.

1973 *Lednica, pow. Gniezno. Ostrów Lednicki. Stanowisko 2*, Informator Archeologiczny: badania 6, 197-198.

Łomnicki J., Łastowiecki M.

1975 *Lednica, pow. Gniezno*, Informator Archeologiczny: badania 8, 177-178.

1976 *Lednica, gm. Lednogóra, woj. poznańskie*, Informator Archeologiczny: badania 9, 193-194.

Łopacka-Szymańska K.

1984 *Z historii badań Ostrowa Lednickiego*, Gnieźnieńskie Studia i Materiały Historyczne, t. 1, 7-25.

1989 *Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego*, Studia Lednickie, t. 1, 239-269.

1991 *Ciąg dalszy materiałów do bibliografii Ostrowa Lednickiego (1901–1987)*, Studia Lednickie, t. 2, 349-351.

1994 *Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego (1988–1992)*, Studia Lednickie, t. 3, 327-339.

1996 *Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego za rok 1993*, Studia Lednickie, t. 4, 421-428.

1998 *Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego (1994–1996)*, Studia Lednickie, t. 5, 307-316.

2000 *Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego (1997–1998)*, Studia Lednickie, t. 6, 429-441.

2002 *Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego (1999–2000)*, Studia Lednickie, t. 7, 301-315.

2005a *Materiały do bibliografii za rok 2002*, Studia Lednickie, t. 8, 283-288.

2005b *Uzupełnienie materiałów do bibliografii za lata 1911–2001*, Studia Lednickie, t. 8, 288-297.

Łosiński W.

1982 *Osadnictwo plemienne Pomorza(VI-X wiek)*, Wrocław.

1993 *Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem*, Przegląd Archeologiczny, t. 41, 17-34.

1996 *Menkendorf*, [w:] Słownik Starożytności Słowiańskich, A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki, t. 8, Wrocław, 435-439.

- 1998 *Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowszych badań*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), 473-483.
- 2000 *Z badań nad obrzędkiem pogrzebowym na słowiańskich wybrzeżach Bałtyku w dobie plemiennej uwag ciąg dalszy*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 8, 71-81.

Łowmiański H.

- 1960 *Podstawy gospodarczo-społeczne powstania państwa polskiego i jego rozwoju do początków XII wieku*, *Kwartalnik Historyczny* t. 67, 941-967.
- 1962 *Zagadnienia gospodarcze wczesnofeudalnego państwa polskiego*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, K. Tymieniecki, G. Labuda, H. Łowmiański (red.), t. 2, 15-36.
- 1964 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. II, Warszawa.
- 1967 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. III, Warszawa.
- 1970 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. IV, Warszawa.
- 1973 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. V, Warszawa.
- 1985 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. VI, Warszawa.
- 1986 *Religia Słowian i jej upadek (w. VI-XII)*, Warszawa.

Łuczak A.

- 2015 *Archiwalne mapy jako źródło w badaniach nad dawnym krajobrazem kulturowym. Wykorzystanie narzędzi GIS w ocenie kartometryczności średnioskalowych map topograficznych Śląska z XVIII i XIX wieku*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 57, 271-290.

Łuczyński M.

- 2022 *Mity Słowian. Śladami opowieści przodków*, Szczecin.

Łukaszyk A.

- 2012 *Wierzchowce Bogów. Motyw konia w wierzeniach i sztuce Słowian i Skandynawów*, Szczecin.

Madurowicz-Urbańska H.

- 1975 *Metodologiczne i metodyczne aspekty regionalizacji historyczno-gospodarczej. (Zagadnienia wstępne)*, *Historyka*, t. 5, 47-67.

Maisel W.

- 1982 *Archeologia prawna Polski*, Warszawa-Poznań.

Majewski E.

- 1901 *Powiat stopnicki pod względem przedhistorycznym, cz. I*, Światowit, t. 3, 95-161.

Makohonienko M.

- 1991 *Materiały do postglacialnej historii roślinności okolic Lednicy. Część II. Badania palinologiczne osadów Jeziora Lednickiego - rdzeń I/86 i Wal/87*, [w:] *Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego*, K. Tobolski (red.), Poznań, 63-70.
- 1997 *Subfossylne znaleziska Chlorophyta, Cyanobacteria i Nematoda w osadach limnicznych środkowej Wielkopolski jako wskaźnik pradziejowych*

- i wczesnohistorycznych oddziaływań antropogenicznych na ekosystemy jeziorne*, [w:] Wpływ antropopresji na jeziora, A. Choiński (red.), Bydgoszcz, 101-111.
- 1998 *Analiza palinologiczna konstrukcji wałowych wczesnośredniowiecznego grodu na Ostrowie Lednickim*, [w:] Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim, A. Grygorowicz, K. Tobolski (red.), Bydgoszcz, 65-87.
- 2018 *Środowisko i procesy osadnicze Gniezna u schyłku starożytności i w średniowieczu w świetle źródeł palinologicznych*, [w:] Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy, T. Sawicki, M. Bis (red.), Warszawa, 27-46.
- 2020a *Palinologia reliktów palatium pierwszych Piastów na Ostrowie lednickim i jego najbliższego otoczenia*, [w:] Ostrów Lednicki - palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i Kontekst, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 135-161.
- 2020b *Obraz dawnej szaty roślinnej w przestrzeni centrum państwa piastowskiego – Gniezna, Ostrowa Lednickiego i Poznania. Wskazania dla zarządzania dziedzictwem przyrodniczo-kulturowym*, Museion Poloniae Maioris, t. 7, 17-32.
- 2022 *Wyniki analizy pyłkowej prób z rowów dookolnych z grobów komorowych w Dziekanowicach*, [w:] Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach, J. Wrzeński (red.), Lednica, 487-503.

Makohonienko M., Makowiecki D.

- 2011 *Rozwój krajobrazu kulturowego w otoczeniu jeziora Lednica na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej*, Landform Analysis, t. 16, 32-38.

Makohonienko M., Wrzeńska A., Wrzeński J.

- 1998 *Palinologia wczesnośredniowiecznych obiektów z Dziekanowic i Ostrowa Lednickiego*, Archeologia Polski, t. 43, z. 1-2, 129-146.

Makohonienko M., Tobolski K.

- 1991 *Flora dryasowa w osadach limnicznych północnej części Jeziora Lednickiego*, Studia Lednickie, t. 2, 261-265.

Makowiecka M., Makowiecki D.

- 1998 *Analiza archeozoologiczna pochówku konia*, Studia Lednickie, t. 5, 117-126.
- 2017 *Podstawy gospodarki zwierzętami na potrzeby osiedla i kasztelanii radzimskiej w średniowieczu* [w:] Radzim. Gród i wieś nad Wartą, A. Kowalczyk, M. Skoczyński, A.M. Wyrwa (red.), Dziekanowice, 315-355.

Makowiecka M., Makowiecki D., Müller R., Wussow J.

- 2005 *Wstępne wyniki badań archeozoologicznych z Ostrowa Tumskiego*, [w:] Poznań we wczesnym średniowieczu, H. Kóčka-Krenz (red.), t. V, Poznań, 179-190.

Makowiecki D.

- 1993 *Wstępne wyniki ekspertyzy archeozoologicznej szczątków kostnych z grodu na Ostrowie Lednickim (stanowisko 1)*, [w:] Przeszłość regionu Ostrowa Lednickiego i jego perspektywy, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 35-42.
- 2001 *Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne*, Poznań.

- 2003 *Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeoichtiologicznych*, Poznań.
- 2012 *Wyniki badań archeozoologicznych szczątków kostnych z wykopalisk w Gnieźnie, stanowisko 22*, [w:] Wyniki analiz specjalistycznych materiałów wczesno-średniowiecznych z gnieźnieńskiego ośrodka osadniczego, M. Kara (red.), Gniezno.
- 2020 *Wyniki badań archeozoologicznych ze strefy palatium na grodzie Ostrowa Lednickiego, stanowisko I*, [w:] Ostrów Lednicki - palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 181-239.

Makowiecki D., Chudziak W., Szczepanik P., Janeczek M., Pasicka E.

- 2022 *Horses in the Early Medieval (10th–13th c.) Religious Rituals of Slavs in Polish Areas—An Archaeozoological, Archaeological and Historical Overview*, *Animals*, t. 12, 1-20 (<https://www.mdpi.com/2076-2615/12/17/2282>, dostęp: 22.02.2023 r.).

Makowiecki D., Makowiecka M.

- 2022 *Wyniki badań archeozoologicznych*, [w:] Wczesnośredniowieczny gród w Grzybowie, M. Danielewski, J. Wrzesiński, A. Głód (red.), Warszawa, 193-228

Maleczyński K.

- 1926 *Najstarsze targi w Polsce i ich stosunek do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów.
- 1928 *Studia nad dyplomami kancelaryą Odonica i Laskonogiego 1202—1239*, Lwów.
- 1951 *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich. Część I*, Wrocław.

Malinowski A., Bożilow W.

- 1997 *Podstawy antropometrii: metody, techniki, normy*, Warszawa.

Malinowski T.

- 1955 *Nabytki b. Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w latach 1929—1932*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 6, 104-161.

Malecki A.

- 1894 *Studium nad bullą Inocentego II. z roku 1136, wydaną dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Poznań.

Marciniak A.

- 2012 *Paradygmaty badawcze w archeologii* [w:] Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji, S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), Poznań, 29-83.

Maruszczak H.

- 1991 *Tendencje do zmian klimatu w ostatnim tysiącleciu*, [w:] Geografia Polski – środowisko przyrodnicze, L. Starkel (red.), Warszawa, 182-190.

Matla M.

- 2020 *Obecność ludności obcej na ziemiach polskich w X i pierwszej połowie XI w. – uwarunkowania, problemy i perspektywy badawcze*, *Nauka*, nr 3/2020, 71-98.

Matuszewska-Kola W.

- 2014 *Ceramika naczyniowa*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*. Tom II. Mosty traktu poznańskiego, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 203-231.

Matuszewski J.

- 1936 *Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań.
1989 *Organizacja opolna w Najstarszym zwodzie prawa polskiego*, *Przegląd Historyczny*, t. 80, 1-16.
1991 *Vicinia id est... Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola*, Łódź.

Matuszkiewicz J.M.

- 1991 *Szata roślinna*, [w:] *Geografia Polski – środowisko przyrodnicze*, L. Starkel (red.), Warszawa, 445-494.
2008 *Potential natural vegetation of Poland (Potencjalna roślinność naturalna Polski)*, Warszawa.

Matysek K.

- 2012 *Dzieje Kostrzyna. Fakty i wydarzenia z 750-letnich dziejów Kostrzyna*, Kostrzyn.

Mazanetz G.

- 1944 *Piasten Insel im Ledberger See. Slavische Ringwall und frühgeschichtliche Burg. Vorbericht*, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

Mazurek M.

- 1987 *Badania geochemiczne osadów budujących terasy jeziora lednickiego (Pojezierze Gnieźnieńskie)*, Sprawozdanie PTPN, nr 106, Poznań, 103-106.
1990 *Wahania poziomu wód Jeziora Lednickiego (Wysoczyzna Gnieźnieńska) w świetle badań osadów terasowych*, *Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią*, t. 41 Seria A, Geografia Fizyczna, 63-74.

Mazurkiewicz S.

- 2008 *Mileszyna czyli Targowa Górka. Historia miejscowości 1258-2008*, Targowa Górka.

Mazurowski R.

- 1980 *Metodyka archeologicznych badań powierzchniowych*, Warszawa-Poznań.

Mączyńska M.

- 1996 *Wędrowki ludów: historia niespokojnej epoki IV i V wieku*, Warszawa.

Metody geoinformacyjne

- 2011 *Metody geoinformacyjne w badaniach archeologicznych*, *Środowisko i Kultura*, t. 9, J. Jasiewicz, M. Lutyńska, M. Rzeszowski, M. Szmyt, M. Makohonienko (red.), Poznań.

Miałkowski A.

- 2015 *Krobia. Z kart historii miasta do 1946 roku*, Krobia.

Miazga A., Sankiewicz P., Sikorski A.

- 2012 *Ceramika naczyniowa z badań wykopaliskowych przy murze Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu (ul. Posadzego 5)*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, H. Kóčka-Krenz (red.), t. VII, Poznań, 43-103.

Michalski T. Makohonienko M., Kara M., Jasiewicz J.

- 2016 *Poznań na tle wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego obszaru Wielkopolski w kontekście uwarunkowań środowiskowych-studium geoinformacyjne*, [w:] *Przemiany osadnictwa i środowiska przyrodniczego Poznania i okolic od schyłku starożytności do lokacji miasta*, M. Kara, M. Makohonienko, A. Michałowski (red.), Poznań, 213-245.

Michałowski A., Ratajczak J.

- 2008 *Ceramika z wczesnośredniowiecznej osady w Brzozogaju, gm. Klecko, woj. wielkopolskie, stan. 21*, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 9, 111-123.

Michałowski R.

- 2008 *Chryścianizacja monarchii piastowskiej w X–XI w.*, [w:] *Animarum cultura. Studia nad religijnością na ziemiach polskich w średniowieczu. T. 1 Struktury kościelno-publiczne*, H. Manikowska, W. Brojer (red.), Warszawa, 11-50.

Michniewicz M.

- 2016 *Wyniki ekspertyzy botanicznej próbek z grobów w rejonie tzw. II kościoła*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 240-241.

Miecze średniowieczne

- 2011 *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), Dziekanowice-Lednogóra.

Między ziemią, wodą i powietrzem

- 2022 *Między ziemią, wodą i powietrzem. Metody nieinwazyjne a dziedzictwo archeologiczne Lednickiego Parku Krajobrazowego/Between earth, water and ait. Non-invasive methods and the Archeological Heritage of Lednica Landscape Park*, M. Kostyrko, A. Kowalczyk, A.M. Wyrwa, L. Żuk (red.), Dziekanowice.

Mikołajczyk G.

- 1959 *Badania archeologiczne na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, w 1956 roku*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 6, 94-97.
- 1961a *Badania na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, w latach 1957-1959*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 13, 139-144.
- 1961b *Łódź wczesnośredniowieczna z jeziora Lednickiego, pow. Gniezno*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 9, z. 2, 314-316.
- 1963 *Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno w 1960 roku*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 15, 213-217.
- 1964 *Une résidence des Piasts sur l'Ile de Lednica {Ostrów Lednicki}, distt. Gniezno*, *Archeologia Polona*, t. 6, 219-231.
- 1972 *Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi*, Warszawa-Poznań.

Milecka K.

- 1997 *Pediastrum jako wskaźnik eutrofizacji wód na przykładzie Jeziora Łekneńskiego i kopalnego zbiornika w Gieczu*, [w:] Wpływ antropopresji na jeziora, A. Choiński (red.), Bydgoszcz, 127-136.
- 1998a *Wstępne wyniki analizy pyłkowej profilu osadów organicznych z Ostrowa Lednickiego*, [w:] Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim, A. Grygorowicz, K. Tobolski (red.), Bydgoszcz, 55-63.
- 1998b *Historia działalności człowieka i okolicach Gieczy i Wagowa w świetle analizy pyłkowej*, K. Tobolski (red.), Poznań, 43-95.

Minta-Tworzowska D.

- 2013 *Pamięć „miejsc pamięci” jako budujące tożsamość w ujęciu archeologii*, Przegląd Archeologiczny, t. 61, 33-50.

Misiewicz K.

- 1998 *Metody geofizyczne w planowaniu badań wykopaliskowych*, Warszawa.
- 2006 *Geofizyka archeologiczna*, Warszawa.

Miśkiewicz B.

- 1961 *Studia nad obroną polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym*, Poznań.
- 1964 *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku*, Poznań.
- 1970 *Przesieka*, [w:] Słownik Starożytności Słowiańskich, G. Labuda, Z. Stieber (red.), t. 4, Wrocław, 389-390.
- 1985 *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa-Poznań.

Miśkiewicz M.

- 1969 *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, Materiały Wczesnośredniowieczne, t. 6, 241-301.

Modzelewski K.

- 1961 *Z badań nad organizacją służebną w Polsce wczesnofeudalnej*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 9, nr 4, 703-741.
- 1973 *Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej, Część I. Osady służebne a dwory książęce*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 21, nr 1, 3-35.
- 1980 *Między prawem książęcym a władztwem gruntowym. 2: Instytucja kasztelanii majątkowych kościoła w Polsce XII–XIII w.*, Przegląd Historyczny, t. 71, nr 3, 449-480.
- 1986 *Organizacja opolna w Polsce piastowskiej*, Przegląd Historyczny, t. 77, z. 2, 177-222.
- 1987 *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- 2000 *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X-XIII wiek*, Poznań.
- 2001 *Czy opole istniało*, Przegląd Historyczny, t. 92, z. 2, 161-185.

Modrzewska H.

- 1969 *Osadnictwo jenieckie we wcześniejszym średniowieczu polskim*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 17, nr 3, 345-383.
- 1984 *Osadnictwo obcoetniczne i innoplemienne w Polsce wcześniejszego średniowiecza*, Warszawa.

Moldenhawer K.

- 1963 *Przydatność w archeologii metody fosforanowej i fluorowej oraz innych metod*, Wiadomości Archeologiczne, t. 29, z. 4, 323-327.

Mone F.J.

- 1822 *Geschichte des Heidenthums im nördlichen Europa*, Leipzig-Darmstadt.

Money circulation

- 2007 *Money circulation in Antiquity, the Middle Ages and modern times. Time, range, intensity. International Symposium on the 50th Anniversary of Wiadomości Numizmatyczne. Warsaw, 13–14 October 2006*, S. Suchodolski, M. Bogucki (red.), Warszawa-Kraków.

Mosty traktu gnieźnieńskiego

- 2000 *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego*, Z. Kurnatowska (red.), Lednica-Toruń.

Mosty traktu poznańskiego

- 2014 *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego*, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków.

Moździoch S.

- 1990 *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 2002 *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*, Warszawa.
- 2005 *Gens perfidia et nondum bene christiana – konfrontacja chrześcijaństwa i wierzeń tradycyjnych w państwie pierwszych Piastów w świetle najnowszych odkryć archeologii*, [w:] *Sacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym*, A. Pieniądz-Skrzypczak, J. Pysiak (red.), Warszawa, 67-83.

Mrozowicz W.

- 2003 *Śląska "Kronika polska". Wstęp do studium źródłoznawczego (cz. I)*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia, nr 163, 105-128.

Müller H.-H.

- 1985 *Frühgeschichtliche Pferdskeiettfunde im Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik*. Beiträge zur Archäozoologie 4, Weimaren Monographien zur Ur- und Frühgeschichte, 15, Weimar.

Müller-Wille M.

- 1970-1971 *Pferdegrab und Pferdeopfen in frühen Mittelalter*, Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkunde Bodemonderzoek, t. 20-21, 119-248.
- 1996 *Mittelalterliche Grabfunde aus der Kirche des slawischen Burgwalles von Alt-Lübeck. Zu dynastischen Grablegen in polnischen und abodritischen Herrschaftsgebieten*, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1996, Nr. 6, Stuttgart.

- 2016 *Cmentarzysko w Bodzi w kontekście odkryć w północno-zachodniej i wschodniej Europie*, [w:] Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego, A. Buko (red.), Warszawa, 459-480.

Münch H.

- 1946 *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków.

Myga-Piątek U.

- 2005 *Historia, metody i źródła badań krajobrazu kulturowego*, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. 17, 71-77.

Myrcha J.

- 2008 *Ceramika wczesnośredniowieczna z wykopu 2 przy kościele NMP*, [w:] Poznań we wczesnym średniowieczu, H. Kóčka-Krenz (red.), t. VI, 55-98.

Nadolski A.

- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.
1956 *Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego. Zarys strategii i taktyki*, Łódź.
1966 *Wczesnośredniowieczne militaria z Jeziora Lednickiego*, Studia Muzealne, t. 5, 7-18.
1971 *Les armes médiévales trouvées dans le lac Lednickie en Grande Pologne* [w:] Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague, 21-37.

Nadolski M.

- 1976 *Sprawozdanie z badań Ostrowa Lednickiego przeprowadzonych w 1976 r.*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
1977a *Sprawozdanie z badań Ostrowa Lednickiego przeprowadzonych w 1977 r.*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
1977b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na Ostrowie Lednickim (stan. 1 - gród, stan. 3 - brzeg dziekanowski) w sezonie 1977*, maszynopis w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Nalepa J.

- 1973 *Opuscula Slavica 2. Krytyczne i metodyczne uwagi o nazwach miejscowych dawnego województwa sandomierskiego*, Lund.

Natanson-Leski J.

- 1953 *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław.
1964 *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, Warszawa.

Niedziółka K.

- 2018 *Próba oceny przydatności danych AZP do badań osadniczych. Przykład Pomorza Wschodniego na przełomie epok brązu i żelaza*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 60/1, 113-138.

Niesiołowska-Hoffmann A.

- 1957 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim, pow. gnieźnieński, w 1955 roku*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 3, 224-237.

Niewiarowski W.

- 1976 *Wahania poziomu w jeziorze Pakoskim w świetle badań geomorfologicznych i archeologicznych*, [w:] Problemy geografii fizycznej, T. Galon (red.), Studia Societatis Scientiarum Torunensis. Geografia et Geologia, t. 8, nr 4-6, 193-211.

Nikolski J.

- 1935 *Szkielet ciężarnej niewiasty ze zniekształconą miednicą pochodzący z cmentarzyska wczesnohistorycznego na Ostrowie Lednickim*, Przegląd Antropologiczny, t. 9, 34-42.

NMP

- 1996-2017 *Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zamiany*:
1996 Tom I, (A-B), K. Rymut (red.), Kraków.
1997 Tom II, (C-D), K. Rymut (red.), Kraków.
1999 Tom III, (E-I), K. Rymut (red.), Kraków.
2001 Tom IV, (J-Kn), K. Rymut (red.), Kraków.
2003 Tom V, (Ko-Ky), K. Rymut (red.), Kraków.
2005 Tom VI, (L-Ma), K. Rymut (red.), Kraków.
2007 Tom VII, (Mą-N), K. Rymut (red.), Kraków.
2009 Tom VIII, (O-Pn), K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch (red.), Kraków.
2013 Tom IX, (Po-Q), K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch (red.), Kraków.
2015 Tom X, (Ra-Re), K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak (red.), Kraków.
2015 Tom XII, (Ru-Rż), K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak (red.), Kraków.
2016 Tom XIII, (Sa-Si), K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak (red.), Kraków.
2017 Tom XIV, (Sk- Sn), K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak (red.), Kraków.

Nobis I.

- 2013 *Ślužebne nazwy miejscowe Polsce piastowskiej*, Kraków.

Nowacki B.

- 2018 *Przemysł I. Książę suwerennej Wielkopolski 1220/1221-1257*, Kraków.

Nowacki J.

- 1964 *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej t. II. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań.

Nowak A.

- 1965 *Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, w 1962 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 17, 181-189.
1966 *Badania archeologiczne na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, w 1962 roku*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 18, 179-189.
1972 *Ostrów Lednicki we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych*, maszynopis pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. J. Żaka na Wydziale Historycznym UAM, Poznań.

Nowakowa J.

- 1951 *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław.

Nowakowski D.

- 2009 *Od kasztelanii do weichbildu. Podziały wewnętrzne ziemi głogowskiej w średniowieczu*, [w:] *Stare i nowe w średniowieczu – pomiędzy innowacją a tradycją*, S. Moździoch (red.), *Spotkania Bytomskie VI*, Wrocław, 263-278.

Obrębska-Starkłowa B.

- 1997 *Współczesne poglądy na zmiany klimatyczne w Europie w okresie schyłku małego glaciału*, [w:] *Wahania klimatu w Krakowie (1792-1995) i wiekowe zmiany klimatu na podstawie krakowskiej serii meteorologicznej ze szczególnym uwzględnieniem schyłku małego glaciału*, J. Trepńska (red.), Kraków, 163-190.

Okulicz-Kozaryn Ł.

- 1983 *Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich (IX-XIII w.)*, Warszawa.

Okuniewska-Nowaczyk I.

- 2017 *Region Dzwonowa w świetle badań palinologicznych*, [w:] *Dzwonowo. Średniowieczne zaginione miasto, Tom I, Środowisko naturalne, zarys dziejów, badania nieinwazyjne*, M. Krzepakowski, M. Moeglich, P. Wroniecki (red.), Wągrowiec, 47-60.

Olczak J.

- 1978 *Zakres przydatności archeologicznych badań terenowych dla studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna*, nr 25, Łódź, 285-291.

Ossowski W.

- 2010 *Przemiany w skutnictwie rzeczonym w Polsce. Studium archeologiczne*, *Prace Centralnego Muzeum Morskiego w Gdańsku I, Seria B*, Gdańsk.
- 2014 *Łódzie jednopienne z Ostrowa Lednickiego*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego*, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 249-258.

Ostoja-Zagórski J.

- 1982 *Przemiany osadnicze, demograficzne i gospodarcze w okresie halsztackim na Pomorzu*, Wrocław.

Ostrowska I., Ziółkiewicz T.

- 1938 *Wzrost ludności polskiej na podstawie szkieletów wczesnohistorycznych z Ostrowa Lednickiego*, *Przegląd Antropologiczny*, t. 12, 256-263.

Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa

- 1993 *Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce*, K. Żurowska (red.), Kraków.

Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek

- 2016 *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa.

Ostrów Lednicki - palatium

- 2020 *Ostrów Lednicki - palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst*, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), Lednica.

Oswald F.

1969 *In medio Ecclesiae: die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischer Funde*, Frühmittelalterliche Studien, Band 3, 313-326.

Orzechowski K.

1972 *O przesłankach podziałów terytorialnych w feudalizmie (głównie na przykładzie Śląska)*, Przegląd Prawa i Administracji, t. 2, 207-219.

Ożóg K.

2015 966. Chrzest Polski, Kraków.

Pac G.

2016 *Problem świętości władców we wczesnym i pełnym średniowieczu: przypadek Polski na tle europejskim*, Historia Slavorum Occidentis, nr 2 (11), 90-121.

Pakulski J.

1975 *Ród Zarembów w Wielkopolsce w XIII i początkach XIV wieku*, Prace Komisji Historii. Bydgoskie Towarzystwo naukowe, t. 11, Warszawa-Poznań, 103-137.

Panczenko B.

2005 *Myszki, st. 37 gm. Kiszkowo, woj. poznańskie (AZP 48-31/172)*, Informator Archeologiczny: badania 1995, 70.

Pankiewicz A.

2022 *Między centrum, zapleczem a szlakiem handlowym. Wymiana i obieg pieniędzy w tzw. ośrodkach centralnych we wczesnym średniowieczu na przykładzie Wrocławia*, Archeologia Polski, t. 67, 159-198.

Paprocki D.

2005 *Posiadłość rycerska Latalice na terenie historycznego powiatu gnieźnieńskiego, leżąca na ziemiach byłej kasztelanii ostrowskiej oraz wywodzący się z niej ród Latańskich herbu Prawdzic*, Studia Lednickie, t. 8, 19-34.

2006 *Gród radzimski jako ośrodek opola i kasztelanii*, [w:] Dzieje Murowanej Gośliny, M. Brust (red.), Poznań, 31-40.

Parczewski M.

1988 *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*, Kraków.

Pauk M.R.

2011 *"Plenariae decimationes" św. Wojciecha. O ideowych funkcjach dziesięciny monarszej w Polsce i na Węgrzech w XI–XII wieku*, [w:] Gnieźnieńskie koronacje królewskie i ich środkowoeuropejskie konteksty, J. Dobosz, M. Matla, L. Wetesko (red.), Gniezno, 187-212.

Pauk M.R., Wólkiewicz E.

2013 *The administrative structure of Silesia as a determinant of legal and constitutional cohesion (12th–15th century)*, [w:] Cuius Regio? Ideological and Territorial Cohesion of the Historical Region of Silesia (c. 1000-2000), vol. 1. The Long Formation of the Region Silesia (c. 1000–1526), P. Wiszewski (red.), Wrocław, 65-91.

Pawlaczyk A., Wiesiołowski J.

- 1995 *Roczniki wielkopolskie*, [w:] Nasi Piastowie, Kronika Miasta Poznania 1995, nr 2, J. Wiesiołowski (red.), Poznań, 67-122.

Pawlak E., Pawlak P.

- 2008 *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*, Poznań.
- 2015 *Serce miasta jest po prawej stronie. Archeologia o przeszłości poznańskiej Śródki i Ostrówka*, Poznań.
- 2018 *Najstarsze siedziby Słowian w Wielkopolsce na podstawie wybranych źródeł archeologicznych*, [w:] *Archeologia dawnego osadnictwa Wielkopolski*, H. Machajewski (red.), Poznań, 43-79.
- 2019 *Charakterystyka ceramiki wczesnośredniowiecznej na stanowisku nr 2 w Dąbrówce*, [w:] *Dwa grody nad Wirynką. Dąbrówka, stanowiska 1 i 2, woj. wielkopolskie*, M. Szmyt, P. Pawlak (red.), Poznań, 173-324.

Pawlak P.

- 2005 *Rejowiec, st. 2 (GAZ 234), gm. Skoki, woj. poznańskie, AZP 48-30/2*, Informator Archeologiczny: badania 1995, 234.
- 2013 *Cmentarzysko ciałopalne i osada ze starszego stadium wczesnego średniowiecza w Myszęcinie*, [w:] *Myszęcín, stanowisko 19, woj. lubuskie. Od młodszej epoki kamienia po XX wiek*, E. Pawlak, P. Pawlak (red.), Zielona Góra, 169-395.

Pawlak P., Wesółowska P.

- 2014 *Nowe badania archeologiczne na Śródce w Poznaniu*, Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski, t. 9, 109-138.

Pawlicka-Nowakowa Ł.

- 1977 *Garncarstwo wczesnośredniowieczne Ostrowa Lednickiego*; praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. J. Żaka na Wydziale Historycznym UAM, Konin.

Pazdur A., Pazdur M.F.

- 1982 *Chronometria radiowęglowa jako metoda badawcza w archeologii. Możliwości, ograniczenia, perspektywy*, Przegląd Archeologiczny, t. 30, 5-45.

Pelczar S.

- 2018 *Władysław Odonic. Księżę Wielkopolski, wygnaniec i protektor kościoła (ok. 1193–1239)*, Kraków.

Pelczyk A.

- 2018 *65 lat idei muzealnictwa skansenowskiego w Wielkopolsce*, Museion Poloniae Maioris, t. 5, 33-74.

Piekosiński F.

- 1896 *Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej*, Kraków.

Pietrusiak A.

- 1985 *Sprawozdanie z badań na wykopaliskowych prowadzonych w sezonie archeologicznym 1985 na stanowisku Dziekanowice 22 /Mały Skansen/ - cmentarzysko wczesnośredniowieczne*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Pietrusiak-Rączka A.

- 1984 *Sprawozdanie z badań na wykopaliskowych prowadzonych w sezonie archeologicznym 1984 na stanowisku Dziekanowice 22 /Mały Skansen/ - cmentarzysko wczesnośredniowieczne*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Piskorski J.M.

- 2005 *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań.

Pochówki w grobach komorowych

- 2016 *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, D. Błaszczuk, D. Stępniewska (red.), Warszawa.

Podwińska Z.

- 1962 *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1971 *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu. Żreb, wieś, opole*, Wrocław 1971.
1977 *Produkcja rolnicza*, [w:] *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, M. Dembińska, Z. Podwińska (red.), t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 72-90.

Poklewski T.

- 1975 *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu. Obraz gospodarczy*, Acta Archaeologica Lodziensia, nr 24, Łódź.

Polaczykówna M.

- 1925 *Wahania klimatyczne w Polsce w wiekach średnich*, Prace Geograficzne wydawane przez Eugeniusza Romera, z. 5, 1-80.

Polcyn I.

- 1998 *Kopalne wioślarki (Cladocera)*, [w:] *Paleoekologiczne studium późnoglacialnych osadów jeziora Lednica w Imiołkach (Lednicki Park Krajobrazowy)*, K. Tobolski (red.), Bydgoszcz, 51-54.

Polcyn I., Tobolski K.

- 1998 *Przyczółek mostu "gnieźnieńskiego" w świetle badań wioślarek i sporomorf*, [w:] *Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim*, A. Grygorowicz, K. Tobolski (red.), Bydgoszcz, 89-96.

Polcyn M.

- 2003 *Archeobotaniczna interpretacja wczesnośredniowiecznych, podwodnych warstw kulturowych z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, Lednica-Poznań.

Polcyn M., Śmigielska A.

- 1991 *Morfologia podwodnej warstwy kulturowej w obrębie reliktyw wczesnośredniowiecznego mostu poznańskiego w jeziorze Lednica*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 95-102.

Polek K.

- 2007 *Frankowie a ziemię nad środkowym Dunajem. Przemiany polityczne i etniczne w okresie merowińskim i wczesnokarolińskim (do poł. IX w.)*, Kraków.

Poliński D.

- 2003 *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie w ziemi chełmińskiej*, Toruń.

Polkowski I.

- 1876a *Opisy starożytnych ruin na wyspie Jeziora Lednickiego*, Gniezno.
1876b *Wykopalisko Głębockie średniowiecznych monet polskich*, Gniezno.

Popek M.

- 2014 *Militaria – broń miotająca*, [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 135-137.

Popek M., Mosakowski Sz., Baranowski K., Ostrowski M., Lewek K.

- 2022 *Wczesnośredniowieczne rybołówstwo mieszkańców Ostrowa Lednickiego na podstawie materiałów z badań podwodnych*, Studia Lednickie t. 21, 31-56.

Porzeziński A.

- 2006 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku 2a w Cedyni, województwo zachodniopomorskie*, Szczecin.

Potkański K.

- 1922 *Ze studiów nad ustrojem grodowo-plemiennym*, [w:] Pisma pośmiertne, t. I, Kraków.

Poulik J.

- 1975 *Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha.

Povondra C.E.

- 1823 *Über die, Altenhümer von Gnens und dessen Umgebungen*(Aus einem Briefe an den Herausgeber), Vorzeit und Gegenwart, I, nr 2.

Powierski J.

- 1973 *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, seria C, nr 13, Prace Komisji Historii 9, 3-86.
1996 *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. I, Malbork.

Pranke P., Zečević M.

- 2016 *Handel interregionalny od X do XII wieku. Europa Środkowa, Środkowo-Wschodnia, Półwysep Skandynawski i Półwysep Bałkański. Studium porównawcze*, Toruń

Prinke A.

- 2012 *Memorial Hansa Schleifa: poznański ośrodek archeologiczny w planach Trzeciej Rzeszy*, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, t. 17, 345-367.

Przedziecki A.

- 1869 *Wykopalisko na wyspie, na jeziorze Lednicy, pod Gnieznem*, Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi, t. 3, z. 8, 253-265.

Przybylak R.

- 2006 *Zmiany klimatu Polski w ostatnich stuleciach*, [w:] Długookresowe przemiany krajobrazu Polski w wyniku zmian klimatu i użytkowania Ziemi, M. Gutry-Korycka, A. Kędziora, L. Starkel, L. Ryszkowski (red.), Poznań, 29-47.

Przybył M.

- 1989 *Stan badań nad kasztelanią lekneńską*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, A.M. Wyrwa (red.), t. 1, Poznań, 43-51.
1995 *Miejsce Łekna w administracji terytorialnej państwa pierwszych Piastów*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, A.M. Wyrwa (red.), t. 2, Poznań, 11-28.
2005 *Poznań na tle szlaków komunikacyjnych od X do XIII wieku*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, T. Jurek, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 111-129.

PSB

- 1962-1964 *Polski słownik biograficzny. Horoch Mieczysław - Jarosiński Paweł*, K. Lepszy (red.), t. X, Wrocław.
1976 *Polski Słownik Biograficzny. Mieroszewski Sobiesław - Morsztyn Władysław*, E. Rostworowski (red.), t. XXI, Wrocław.

Ptak M.

- 1997 *„Weichbild” w strukturze terytorialnej Śląska*, [w:] *Podziały terytorialne Polski: przeszłość – teraźniejszość – przyszłość: materiały konferencji historyków prawa w Karpaczu (29 IX–1 X 1997)*, P. Jurek (red.), Wrocław, 5-11.

Puch E.A.

- 1994 *Relationship between the gender of the individual and their position in the Early Mediaeval burial ground of Kocanowo*, Poznań.

Pudło P., Żabiński G.

- 2011 *Analiza formalna mieczy ze zbiorów Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] *Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), Dziekanowice-Lednica, 19-35.

Pydyn A., Hac B., Popek M.

- 2019 *Zastosowanie metod akustycznych i magnetycznych w poszukiwaniu obiektów archeologicznych na przykładzie jeziora Lednica*, *Studia Lednickie*, t. 18, 179-193.

Pydyn A., Popek M.

- 2020 *A third medieval bridge on Lake Lednica, Greater Poland*, *Archeologické Rozhledy*, t. 72, 450-469.

Pydyn A., Popek M., Dębicka D., Radka K.

2018 *Przeprawa mostowa na wyspę Ledniczka. Wstępne wyniki badań*, Studia Lednickie, t. 17, 181-196.

Raczyński E.

1843 *Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego*, t. 2, Poznań.

Radka K.

2014 *Analizy matematyczno-statystyczne materiału dendrochronologicznego z mostów przy Ostrowie Lednickim*, [w:] *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim*. Tom II. Mosty traktu poznańskiego, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 33-40.

Rajewski Z.

1937 *Wielkopolskie cmentarzyska rzędowe okresu wczesnodziejowego*, Przegląd Archeologiczny, t. 6, z. 1, 28-85.

1955 *O metodzie terenowych badań wczesnośredniowiecznych wiejskich zespołów osadniczych*, Wiadomości Archeologiczne, t. 26, z. 1-2, 91-96.

Ratajczak T., Skoczylas J.

1999 *Polskie darniowe rudy żelaza*, Kraków.

Rauers F.

1907 *Zur Geschichte der alten Handelsstrassen in Deutschland. Versuch Einer Quellenmässigen Übersichtskarte*, Gotha

Rączkowski W.

2002 *Archeologia lotnicza - metoda wobec teorii*, Poznań.

2012 *Metody w archeologii*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), Poznań, 367-408.

Rączkowski W., Nowakowski J.

2002 *Między metaforą a realnością: ścieżka, droga, trakt w dyskursie archeologicznym*, [w:] *Trakt cesarski. Iława–Gniezno–Magdeburg*, W. Dzieduszycki, M. Przybył (red.), Poznań, 247-260.

Renfrew C., Bahn P.

2002 *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*, Warszawa.

Renn K.

2008 „*Matka Boża Węglewska – Pani z Wyspy*”, Studia Lednickie, t. 9, 359-361.

Rennwanz J.

2020 *Analiza materiałów archeobotanicznych z reliktyw palatium oraz zabudowy mieszkalno-gospodarczej grodu na Ostrowie Lednickim*, [w:] *Ostrów Lednicki – palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst*, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 163-180.

Robak Z.

- 2006 *Urządzenia komunikacyjne i środki transportu lądowego na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu (na tle ziem ościennych)*, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. J. Poleskiego na Wydziale Historycznym UJ, Kraków (http://www.academia.edu/2541870/Urządzenia_komunikacyjne_i_srodki_transportu_ladowego_na_ziemiach_polskich_we_wczesnym_sredniowieczu, dostęp: 13.03.2023 r.).

Rodzińska-Choraży T.

- 1993a *Wyniki analiz materiałów budowlanych oraz opis techniki murów fundamentowych i naziemnych*, [w:] Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce, K. Żurowska (red.), Kraków, 64-72.
- 1993b *Budowla centralna*, [w:] Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce, K. Żurowska (red.), Kraków, 73-86.
- 2016 *Stan badań nad architekturą Ostrowa Lednickiego*, [w:] Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 143-171.

Rojecki A.

- 1965 *Wyjątki ze źródeł historycznych o nadzwyczajnych zjawiskach hydrologiczno-meteorologicznych na ziemiach polskich w wiekach od X do XVI*, A. Rojecki (red.), wybór i tłumaczenie: T. Girguś i W. Strupczewski, Warszawa.

Rozynkowski W.

- 2000 *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach zakonu krzyżackiego*, Toruń.

Różański A.

- 2010 *Jednoprzestrzenne kościoły romańskie z terenu Wielkopolski*, Poznań.

Rymut K.

- 1975 *Slużebne i zawodowe nazwy miejscowe w Małopolsce*, *Onomastica*, t. 20, 143-168.

Rysiewska T., Wrzesiński J.

- 1997 *Struktura krewniacza i powiązania populacyjne ludności z Dziekanowic, stanowisko 2. Próba rekonstrukcji na podstawie materiału z cmentarzyska*, *Przegląd Archeologiczny*, t. 45, 87-127.

Rzeźnik P.

- 1995 *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X-XI wieku*, Poznań.

Sabaciński M.

- 2020 *Głos w dyskusji o Projekcie Lednica i używaniu wykrywaczy metali w badaniach archeologicznych*, *Studia Lednickie*, t. 19, 119-127.

Sadowski J. N.

- 1876 *Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzeczce Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży Morza Bałtyckiego*, *Pamiętnik Akademii Umiejętności*, Wydział Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny, t. 3, 1-88.

Samsonowicz A.

- 1991 *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1994 *Uwagi o regale w Polsce piastowskiej (na przykładzie regale łowieckiego i rybackiego)*, Kwartalnik Historyczny, t. 101, 3-12.

Samsonowicz H.

- 1973 *Osie drożne Polski późnośredniowiecznej*, Przegląd Historyczny, t. 64, 697-716.
1980 *Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 28, nr 3, 341-348.
2002 *„Długi wiek X”. Z dziejów powstawania Europy*, Poznań.
2008 *Konrad Mazowiecki (1187/88–31 VIII 1247)*, Kraków.

Sankiewicz P.

- 2008 *Wczesnośredniowieczne konstrukcje obronne grodu poznańskiego*, [w:] Poznań we wczesnym średniowieczu, H. Kóčka-Krenz (red.), t. VI, 15-28.
2011 *Kolekcja mieczy w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] Miecze średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza, A.M. Wyrwa, P. Sankiewicz, P. Pudło (red.), Dziekanowice-Lednica, 13-17.
2013 *Kolekcja toporów ze zbiorów Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 25-34.
2018a *Uzbrojenie ochronne i broń drzewcowa w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, [w:] Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 27-32.
2018b *Hełm stożkowy z jeziora Lednica*, [w:] Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 123-131.

Sawicki T.

- 2016 *Próba rekonstrukcji skrzyń trumiennych*, [w:] Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego, A. Buko (red.), Warszawa, 381-405.
2018 *Powstanie i rozwój wczesnośredniowiecznego zespołu grodowego*, [w:] Gniezno. Wczesnośredniowieczny zespół grodowy, T. Sawicki, M. Bis (red.), Warszawa, 119-146.

Schuldt E.

- 1956 *Die slawische Keramik in Mecklenburg*, Berlin.

Schulze-Dörrlamm M.

- 1993 *Bestattungen in den Kirchen Großmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts*, Römisch-Germanisches ZentralmuseumForschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, 40 Jahrgang, 557-620.

Schumacher P.

- 1924 *Die Ringwälle in der früheren preussischen Provinz Posen: ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Kartographie*, Mannus-Bibliothek, Band 36, Leipzig.

Semkowicz W.

- 1907 *Ród Pałuków*, Kraków.
1922 *Zagadnienie klimatu w czasach historycznych*, Przegląd Geograficzny, t. 3, 18-42.

- 1925 *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym*, [w:] Pamiętnik Czwartego Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu. 6–8 grudnia 1925, I. Referaty, Sekcja VIA, Lwów, 1-8.

Shubert T.

- 1998 *Geologia dwóch zbiorników akumulacji biogenicznej na Ostrowie Lednickim*, [w:] Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim, A. Grygorowicz, K. Tobolski (red.), Bydgoszcz, 19-40.

Shubert T., Kowalewski G.

- 1998 *Budowa geologiczna powierzchniowych warstw Ostrowa Lednickiego*, [w:] Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim, A. Grygorowicz, K. Tobolski (red.), Bydgoszcz, 41-53.

Siemianowska E.

- 2013 *W sprawie metody badań wczesnośredniowiecznych szlaków dalekosiężnych*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia, t. 33, 91-110.

Sikora F.

- 1966 *Janusz, kanclerz arcybiskupa Pelki i księcia Kazimierza Konradowica (1232-1252 i 1252/1253–1258)*, Nasza Przeszość, t. 24, 87-125.
- 1968 *Krytyka autentyczności dokumentów Przemysła I*, Studia Historyczne, t. 11, z. 2, 139-179.
- 1969 *Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239 -1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1974 *Najstarsze dokumenty i dzieje klasztoru bożogrobców w Gnieźnie*, Studia Źródłoznawcze, t. 19, 47-74.

Sikora J., Wroniecki P.

- 2014 *Prospekcja geofizyczna jako integralna część procesu badawczego w archeologii. Przykład mikroregionu osadniczego w Ostrowitem*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 50/2, 131-145.

Sikorski A.

- 1995 *Ceramika naczyniowa z Łekna, stanowisko nr 3 (wykopy V IIIi IX)*, [w:] Studia i materiały do dziejów Pałuk, A.M. Wyrwa (red.), t. 2, Poznań, 95-120.
- 2003 *Łekno, pow. Wągrowiec, woj. wielkopolskie, stan. 19. Wyniki badań nad ceramiką średniowieczną i nowożytną*, [w:] Studia i materiały do dziejów Pałuk, A.M. Wyrwa (red.), t. 4, Poznań, 67-123.

Sikorski D.A.

- 2011 *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Rozważania nad granicami poznania*, Poznań.
- 2012 *Wczesnopiastowska architektura sakralna (jako źródło historyczne do dziejów Kościoła w Polsce)*, Poznań.
- 2013 *Parafie w średniowieczu*, [w:] Wioski i parafie w średniowieczu, M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzesiński (red.), Poznań-Ląd, 76-91.

- 2017 *Organizacja wczesnego polskiego Kościoła w pierwszej monarchii piastowskiej. Niektóre problemy badawcze*, [w:] Chrzest Mieszka I i chrystianizacja państwa Piastów, J. Dobosz, M. Matla, J. Strzelczyk (red.), Poznań, 199-220.

Skoczylas J.

- 1985 *Badania petrograficzne materiału budowlanego I i II budowli na Ostrowie Lednickim. Opracowanie geologiczne terenu kasztelanii lednickiej. Opracowanie wyników*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- 1989 *Budowa geologiczna i surowce mineralne regionu Ostrowa Lednickiego*, Studia Lednickie, t. 1, 209-238.
- 1990 *Użytkowanie surowców skalnych we wczesnym średniowieczu w północno-zachodniej Polsce*, Poznań.
- 1993 *Pozyskiwanie surowców skalnych dla budowli lednickich*, [w:] Przeszłość regionu Ostrowa Lednickiego i jego perspektywy, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 49-55.
- 2000 *Zastosowanie darniowych rud żelaza jako materiału budowlanego*, Przegląd Geologiczny, t. 48, nr 8, 741-742.
- 2006 *Złoża kopalin użytecznych w dziejach Pałuk*, Studia i Materiały do Dziejów Pałuk, A.M. Wyrwa (red.), t. 6, 41-52.
- 2016 *Kamień w państwie pierwszych Piastów*, Poznań.
- 2017 *Wczesnopiastowskie problemy z wykorzystaniem surowców skalnych*, Przegląd Geograficzny, t. 65, nr 7, 432-436.

Skoczylas J., Jochemczyk L.

- 1986 *Petrograficzne badania na terenie Kasztelanii Lednickiej w 1986 roku*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Skoczyński M.

- 2017 *Wykaz kasztelanów radzimskich*, [w:] Radzim. Gród i wieś nad Wartą, A. Kowalczyk, M. Skoczyński, A.M. Wyrwa (red.), Dziekanowice, 239-241.

Skompski S.

- 1961 *Czwartorzędowe martwice wapienne - koło Fordonu*, Kwartalnik Geologiczny, nr 2, 478-491.
- 1983 *Ślimaki martwicy wapiennej z Mogilna*, [w:] Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktyńskiego w Mogilnie, z. 3, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, Tom 72, Warszawa, 49-52.

Sławik Ł., Zapłata R.

- 2011a *LIDAR w archeologii – zagadnienia wprowadzające*, [w:] Digitalizacja dziedzictwa archeologicznego – wybrane zagadnienia, T. Zapłata (red.), Lublin, 207-230.
- 2011b *LIDAR – metodyka badań stanowisk archeologicznych*, [w:] Metody geoinformacyjne w badaniach archeologicznych, Środowisko i Kultura, J. Jasiewicz, M. Lutyńska, M. Rzeszewski, M. Szmyt, M. Makohonienko (red.), t. 9, Poznań.

Słoń M.

- 2016 *Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV–XVI wieku*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 77, 93-123.

Słownik historyczno-geograficzny

2010-2019 *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu. Edycja elektroniczna*, redakcja ogólna: T. Jurek, opracowanie informatyczne: S. Prinke [http://www.slownik.ihpan.edu.pl, dostęp: 25.09.2021 r.].

Słownik geograficzny

1880-1914 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1-15, Warszawa [http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny, dostęp: 25.09.2021 r.].

Słownik staropolski

1997 *Słownik staropolski. Zapowiadanie-Zawity*, S. Urbańczyk (red. nacz.), t. XI, z. 3 (71), Kraków.

Smoczyński P.

1972 *Problematyka polskich nazw służebnych w oświeceniu historyków i językoznawców*, Annales UMCS. Lublin-Polonia. Sectio F, t. 27 (1), 161-196.

Sobucki A.

1997 *Sprawozdanie z ratunkowych badań wykopaliskowych na stanowisku nr 8A w Bielawach, gm. Klecko, woj. poznańskie*, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu

Sokołowski M.

1876 *Ruiny na Ostrowie jeziora Lednicy. Studium nad budownictwem w przedchrześcijańskich i pierwszych chrześcijańskich wiekach w Polsce*, Kraków.

Spors J.

1979 *Podziały polityczne i administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławieńsko-Słupskiego XII—XIV w.*, Słupsk.

1991 *Uwagi nad genezą urzędu wojewody dzielnicowego w Polsce XII-początku XIII wieku (Uwagi polemiczno-krytyczne i próba nowego objaśnienia genezy urzędu)*, Przegląd Historyczny, t. 82, z. 2, 185-208.

Standzikowski K.

2020 *Analiza termoluminescencyjna ceramiki z Ostrowa Lednickiego*, [w:] Ostrów Lednicki – palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst, D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 315-320.

Stankowski W.

1989 *Morfogeneza Jeziora Lednica i jego obramowania (Doniesienia wstępne)*, Studia Lednickie, t. 1, 225-231.

Stawska V.

1994 *Groby wczesnośredniowieczne z miejscowości Małe Czyste, gm. Stolno, woj. toruńskie (stanowisko 20)*, Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej. Wybrane zagadnienia i materiały, J. Olczak (red.), Toruń, 153-167.

Stawska V., Bojarski J., Chudziak W.

2010 *Rodzaje grobów i konstrukcje wewnętrzne*, [w:] Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4), W. Chudziak (red.), Mons Sancti Laurentii, t. 5, Toruń, 55-65.

Strzałko J.

- 1971 *Metody rekonstrukcji wzrostu człowieka na podstawie pomiarów szkieletu*, Przegląd Antropologiczny, t. 37, z. 2, 295-314.

Strzałko M.

- 2013 *Majątki wielkopolskie, tom IX/1-2, Powiat gnieźnieński*, Szreniawa.

Strzelczyk J.

- 1998 *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Poznań.

Strzyżewski Cz.

- 1983 *Kocanowo, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie. Stanowisko 13*, Informator Archeologiczny: badania 17, 153.
- 1984 *Kocanowo, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie. Stanowisko 13*, Informator Archeologiczny: badania 18, 84.
- 1985 *Kocanowo, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie. Stanowisko 13*, Informator Archeologiczny: badania 19, 127-128.
- 1990 *Wczesnośredniowieczne groby szkieletowe w obudowie kamiennej w Zielonce, województwo poznańskie*, Gniezno. Studia i materiały historyczne, t. 3, 177-198.
- 1992a *Przeszłość Kocanowa w świetle badań archeologicznych*, [w:] Cz. Strzyżewski, B. Frankiewicz, G. Połec, Wieś Kocanowo, gmina Pobiedziska, województwo poznańskie (próba monografii), Pobiedziska, 5-20.
- 1992b *Sławno, gm. Kiszkowo, woj. poznańskie. Stanowisko 1. Badania wykopaliskowe 11-12, 14, 19 i 26.04.1992 r.*, maszynopis w Archiwum Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, Gniezno
- 1997a *Imielno, st. 33 gm. Łubowo, woj. poznańskie AZP 51-32/95*, [w:] Informator Archeologiczny: badania 1991, M. Konopka, H. Zaborowska (red.), Warszawa, 67-68.
- 1997b *Imielno, st. 33 gm. Łubowo, woj. poznańskie AZP 51-32/95*, [w:] Informator Archeologiczny: badania 1992, M. Konopka, H. Zaborowska (red.), Warszawa, 48.
- 1998 *Początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego nad Jez. Kłeckim w woj. wielkopolskim*, [w:] Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), Poznań, 200-210.
- 2009 *Kłecko, st. 14, 20, 24, 25, 27, 3, gm. loco, woj. poznańskie, AZP 48-32/79, 6, 82, 83, 5, 78*, Informator Archeologiczny: badania 1998, Warszawa, 173.

Strzyżewski Cz., Błaszczuk W.

- 1979 *Moraczewo, gm. Łubowo, woj. poznańskie. Stanowisko 1*, Informator Archeologiczny, t. 13, 168-169.
- 1980 *Moraczewo, gm. Łubowo, woj. poznańskie. Stanowisko 1*, Informator Archeologiczny, t. 14, 159-160.

Strzyżewski Cz., Karolczak Z.

- 1981 *Pobiedziska, woj. poznańskie. Stanowisko 4*, Informator Archeologiczny, t. 15, 193-194.

Strzyżewski Cz., Łastowiecki M., Błaszczuk M.

- 1977 *Moraczewo, gm. Łubowo, woj. poznańskie. Stanowisko 1*, Informator Archeologiczny, t. 11, 183-184.

Strzyżewski Cz., Łastowiecki M., Kara M.

- 2003 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Moraczewie pod Ostrowem Lednickim. Komunikat o wynikach badań archeologicznych w latach 1977-1981*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 6, 76-93.

Strzyżewski Cz., Szulczyński Z., Błaszczyk W.

- 1978 *Moraczewo, gm. Łubowo, woj. poznańskie. Stanowisko 1*, Informator Archeologiczny, t. 12, 182-184.

Strzyżewski Cz., Żurawski Z.

- 1977 *Dąbrówka Kościelna, gm. Kiszkowo, woj. poznańskie. Stanowisko 1*, Informator Archeologiczny, t. 11, 164.

Suchodolski S.

- 1974 *Ostrów Lednicki. Monety z badań wykopaliskowych z lat 1962-1973*, Wiadomości Numizmatyczne, t. 18, 247-249.
- 2012 *Numizmatyka średniowieczna. Moneta źródłem archeologicznym, historycznym i ikonograficznym*, Warszawa.
- 2016 *Obol zmarłych (monety i pieniądz kruszcowy) na cmentarzysku w Dziekanowicach, stan. 22*, [w:] Nummus Bonum Fragile Est. Groby z monetami wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach, J. Wrzesiński (red.), Lednica, 157-195.

Sydow S.

- 2004 *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50000. Arkusz Murowana Goślina*, Warszawa.

Szady B.

- 2018 *Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 66, nr 2, 129-141.

Szafer W.

- 1972 *Podstawy geobotanicznego podziału Polski*, [w:] Szata roślinna Polski, W. Szafer, K. Zarzycki (red.), t. 2, Warszawa.

Szczerba A.

- 2021 *Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953)*, Łódź.

Szempliński Ł.

- 2019 *Walka o spadek po Mieszku III Starym (1202-1249)*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. UAM dr. hab. E. Skibińskiego na Wydziale Historycznym UAM, Poznań.

Szeroczyńska K.

- 1991a *Impact of prehistoric settlements on the Cladocera in the sediments of lakes Suszek, Błędowo, and Skrzetuszewskie*, Hydrobiologia, t. 225, 105-114.
- 1991b *Wioślarki (Cladocera) w osadach Jeziora Skrzetuszewskiego* [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 123-128.

Szostek K., Stepańczak B.

- 2009 *Zastosowanie analizy stabilnych izotopów w antropologii – wstępne wyniki badań*, [w:] *Metody. Źródła. Dokumentacja, Funeralia Lednickie. Spotkanie 11*, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), Poznań, 125-140.

Szpak J.

- 2016 *Właściciele klucza żareckiego do 1828 roku. Zarys działalności*, *Zeszyty Myszkowskie*, nr 3, 31-59.

Szuchta R.

- 2015 *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa.

Szulc K.

- 1863 *Budowle i usypaliska Słowian pogańskich: ich rodzaje i znaczenie*, *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*, t. 2, 345-411 (wcześniej część dotycząca Lednicy drukowana w 59 numerze czasopisma *Nadwiślanin* z 06.08.1858 r.).

Szulta W.

- 2002 *Podwodne badania archeologiczne na Ostrowie Lednickim w 2001 roku*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 12, 201-202.

Szymańska D.

- 2009 *Geografia osadnictwa*, Warszawa.

Szymański J.

- 1964 *Wokół genezy organizacji parafialnej w Polsce*, *Przegląd Historyczny*, t. 55, z. 3, 501-508.
2001 *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa.

Szymański W., Dąbrowska E.

- 1979 *Awarzy. Węgrzy*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Ślaski J.

- 1950-53 *Wielka własność ziemna na obszarze wczesnośredniowiecznej kasztelanii gieckiej w X i XI wieku*, *Przegląd Archeologiczny*, t. 9, t. 26-28, 271-279.

Ślaski J., Tabaczyński S.

- 1959 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały*, *Polskie Badania Archeologiczne*, t. 1, W. Hensel (red.), Warszawa-Wrocław.

Ślaski K.

- 1951 *Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu*, *Przegląd Zachodni*, t. 7, nr 5-8, 207-263.
1960 *Podziały terytorialne Pomorza w XII-XIII w.*, Poznań.

Świechowski Z.

- 1962 *Wczesna architektura piastowska około roku 1000*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, K. Tymieniecki, G. Labuda, H. Łowmiański (red.), t. 2, Poznań, 245-268.

1963 *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław.

Tabaczyński S.

1958 *Z badań nad wczesnośredniowiecznymi skarbami srebrnymi Wielkopolski*, Polskie Badania Archeologiczne, t. 2, W. Hensel (red.), Warszawa-Wrocław.

Tabaka A.

2002 *Skarb czy zguba? - O kruszcowym znalezisku na przyczółku mostu gnieźnieńskiego*, Studia Lednickie, t. 7, 51-58.

2005 *Domniemane miejsce targowe na Ostrowie Lednickim*, Studia Lednickie, t. 8, 13-144.

2009 *Znaleziska monet na Ostrowie Lednickim*, [w:] Pieniądz i banki w Wielkopolsce, M. Garbaczewski, R. Macyra (red.), Studia nad Dziejami Pieniądza i Bankowości w Polsce, Poznań, t. 1, 57-70.

2013a *Monety i biżuteria z Ostrowa Lednickiego i okolicy. Analiza i historyczna kwerenda znalezisk*, [w:] Monety i biżuteria z Ostrowa Lednickiego i okolicy, A. Tabaka, AM. Wyrwa (red.), Lednica, 17-31.

2013b *Katalog*, [w:] Monety i biżuteria z Ostrowa Lednickiego i okolicy, A. Tabaka, AM. Wyrwa (red.), Lednica, 41-140.

Tabaka A., Malarczyk D., Ilich P.

2022 *Nowe znaleziska skarbów i monet wczesnośredniowiecznych pozyskane w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w pobliżu Ostrowa Lednickiego*, Studia Lednickie, t. 21, 165-237

Tazbirowa J.

1963a *W sprawie badań nad genezą organizacji parafialnej w Polsce*, Przegląd Historyczny, t. 54, z. 1, 85-92.

1963b *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, Przegląd Historyczny, t. 54, z. 3, 369-387.

Tetrycz-Puzio A.

2001 *Wczesnopiastowska organizacja administracyjna w X i XI wieku*, Słupskie Studia Historyczne, nr 9, 245-257.

Tobolski K.

1989a *Wstępna informacja o badaniach paleobotanicznych podwodnych warstw kulturowych w Jeziorze Lednickim*, Studia Lednickie, t. 1, 99-102.

1989b *Problematyka paleoekologiczna w kompleksowych badaniach okolic Jeziora Lednickiego*, Studia Lednickie, t. 1, 201-208.

1991 *Dotychczasowy stan badań paleobotanicznych i biostratygraficznych Lednickiego Parku Krajobrazowego*, [w:] Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 11-34.

1993 *Badania ekologicznej przeszłości Lednickiego Parku Krajobrazowego*, [w:] Przeszłość regionu Ostrowa Lednickiego i jego perspektywy, Z. Kurnatowska (red.), Poznań, 13-22.

2000 *Przyroda środkowej Wielkopolski w czasach pierwszych Piastów*, [w:] Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego, A. Buko, Z. Świechowski (red.), Warszawa, 35-42.

Tobolski K., Milecka K., Polcyn M.

- 2009 *Ekologiczna przeszłość regionu lednickiego i gieckiego. Podsumowanie trzydziesto-letnich badań paleoekologicznych, botaniczno-paleobotanicznych i zoologicznych*, [w:] Custodia Memoriae. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. XL lat istnienia, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 211-232.

Tobolski K., Polcyn M.

- 1993 *Tymczasowa lista florystyczna roślin kopalnych*, [w:] Tymczasowy wykaz współczesnych i kopalnych roślin oraz awifauny Lednickiego Parku Krajobrazowego, K. Tobolski (red.), Poznań, 43-54.

Tokarski W.

- 2000 *Militaria – broń miotająca, obuchowa i drzewcowa, oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego, Z. Kurnatowska (red.), Lednica-Toruń, 77-103.

Topolski J.

- 1968 *Metodologia historii*, Warszawa.
1998 *Wprowadzenie do historii*, Poznań.

Topory średniowieczne

- 2013 *Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Giecza*, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica.

Trzeciecki M.

- 2005 *Znaleziska ceramiki w grobach na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych na ziemiach polskich*, Študijne Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, t. 38, 53-70.
2016 *Ceramika płocka między XI a XIX wiekiem. Studium archeologiczne*, Warszawa.

Tymieniecki K.

- 1928 *Spółeczeństwo Słowian lechickich: (ród i plemię)*, Lwów.
1956 *Majątność książęca w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru joannitów na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy*, [w:] Pisma wybrane, Warszawa, 35-126.
1958 *Opole-powiat-żupa*, Sprawozdania PTPN, nr 1/52, 61-64.
1962 *Przemiany społeczne w związku z powstaniem państwa polskiego*, [w:] Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia, K. Tymieniecki, G. Labuda, H. Łowmiański (red.), t. 2, Poznań, 37-58.
1968 *Opole, organizacja opolna*, [w:] Słownik Starożytności Słowiańskich, W. Kowalenka, G. Labuda, Z. Stieber (red.), t. 3, cz. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków, 491-493.

Tyszka P.

- 1995 *O metodzie badań nad średniowiecznymi granicami lokalnymi*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 43, nr 4, 423-432.

Tyszkiewicz J.

- 1981 *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej*, Warszawa.
1983 *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*, Warszawa.
2009 *Brunon z Querfurtu w Polsce i krajach sąsiednich w tysiąclecie śmierci*, Pułtusk.

Urbańczyk P.

2012a *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń.

2012b *Stratygrafia*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), Poznań, 429-450.

2015 *Zanim Polska została Polską*, Toruń.

Via regia

2011 *Via regia. 800 lat na wspólnej drodze. Katalog III Saksońskiej Wystawy Krajowej*, R. Enke, K. Zinnow, J. Wojnicz (red.), Görlitz.

Wadyl S.

2019a *Chronologia cmentarzyska*, [w:] *Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, S. Wadyl (red.), Gdańsk, 361-375.

2019b *Obrzędowość pogrzebowa*, [w:] *Cieple. Elitarna nekropola wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, S. Wadyl (red.), Gdańsk, 53-90.

Walachowicz J.

1963 *Monopole księżęce w skarbowości wczesnofeudalnej Pomorza Zachodniego*, Poznań.

Wareżak J.

1929 *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w. (z mapą)*, Lwów.

Warnke Ch.

1964 *Die Anfänge des Fernhandels in Polen 900-1025*, Würzburg.

Wasilewski T.

1981 *Poland's Administrative Structure in Early Piast Times. Castra Ruled by Comitēs as Centres of Provinces and Territorial Administration*, *Acta Poloniae Historica*. t. 44, 5-31.

1999 *Sedes regni principales i sedes regni państwa polskiego jako ośrodki wojskowe, administracyjne i gospodarcze w XI i XII wieku*, [w:] *Sedes regni principales. Materiały z konferencji. Sandomierz 20–21 października 1997*, B. Trelińska (red.), Sandomierz, 57-66.

Waszczuk K.

2019 *Analiza zwierzęcych szczątków kostnych znalezionych podczas badań ratowniczych przeprowadzonych na stanowisku nr 22 w Dziekanowicach, gm. Łubowo, woj. wielkopolskie*, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 18/19/20 (2017/2018/2019), 171-196.

Wawrzyniak F.

1936 *Ostrów Lednicki. Odczyt wygłoszony w dniu 5 lipca T. 1936 na poświęcenie schroniska Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na Ostrowie Lednickim*, Dziekanowice.

Wawrzyniak M.

- 2021 *Zbiór fibul z okresu wpływów rzymskich z okolic Ostrowa Lednickiego. przyczynek do pełniejszego rozpoznania przemian kulturowych w pierwszych wiekach naszej ery w rejonie jeziora Lednica*, Studia Lednickie, t. 20, 9-31.

Wąsowiczówna T.

- 1953 *W sprawie metody badań przebiegu wczesnośredniowiecznych dróg lądowych Polski*, Przegląd Zachodni, nr 9-10, 310-320.

Welc F., Mieszkowski R., Budziszewski J., Wysocki J., Kowalczyk S., Nalazek C.

- 2014 *Przydatność metody georadarowej (GPR) w nieinwazyjnej prospekcji archeologicznej na przykładzie trzech typów stanowisk z obszaru Polski*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 50/2, 147-161.

Weymann S.

- 1938 *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań.
1953 *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, Przegląd Zachodni, nr 6-8, 194-253.

Wędzki A.

- 1955 *Radzim, zapomniany gród kasztelański nad Wartą*, Przegląd Zachodni, t. 11, nr 3-4, 565-583.
1958 *Rozwój i upadek grodu gieckiego*, Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 4, z. 2, 5-57.
1966 *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XIV wieku*, Slavia Antiqua, t. 13, 1-141.

Widajewicz J.

- 1926 *Danina stołu książęcego w Polsce Piastowskiej*, Lwów.

Wielgosz Z.

- 1980 *Kronika polska - metoda prezentacji dziejów*, [w:] Dawna historiografia Śląska. Materiały sesji naukowej odbytej w Brzegu w dniach 26-27 listopada 1977 r., K. Gajda (red.), Opole, 44-60.
2001 *"Kronika polska" w twórczości dziejopisarskiej klasztoru lubiąskiego*, [w:] Scriptura custos memoriae. Prace historyczne, D. Zydorek (red.), Poznań, 233-252.

Wielkopolskie nazwy polne

- 1901 *Wielkopolskie nazwy polne zebrane zbiorowemi siłami, wydane staraniem redakcji „Dziennika Poznańskiego”*, Poznań.

Wiesiołowski J.

- 2006 *Repertuar Jurzyka, jokulatora księcia Władysława Odonica*, [w:] Wielkopolska – Polska – Europa. Studia dedykowane pamięci Alicji Karłowskiej-Kamzowej, J. Wiesiołowski (red.), Poznań, 59-67.

Wilke G.

- 2000 *Analiza chronologiczno-przestrzenna struktur palowych i próba rekonstrukcji mostu*, [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom I. Mosty traktu gnieźnieńskiego, Z. Kurnatowska (red.), Lednica-Toruń, 57-71.
- 2006 *Próba interpretacji podwodnych odkryć militariów przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim*, [w:] Świat Słowian wczesnego średniowiecza, M. Dworaczyk, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębowski (red.), Szczecin-Wrocław, 443-455.
- 2014a *Analiza chronologiczno-przestrzenna struktur palowych reliktyw mostu "poznańskiego" i próba jego rekonstrukcji*, [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 41-68.
- 2014b *Militaria – broń drzewcowa. Analiza formalno-typologiczna*, [w:] Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Tom II. Mosty traktu poznańskiego, A. Kola, G. Wilke (red.), Kraków, 95-134.
- 2018 *Groty broni drzewcowej z Ostrowa Lednickiego*, [w:] Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecha i Grzybowa, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 33-87.

Wiśniowski E.

- 1964 *Uwagi o początkach organizacji parafialnej w Polsce*, Przegląd Historyczny, t. 55, z. 3, 492-500.
- 1990 *Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*, Annales UMCS Lublin Polonia, t. 45, 43-55.
- 2004 *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin.

Witas H., Płoszaj T.

- 2013 *Migracje. Zmiany składu ludzkich populacji, ich pochodzenie i szlaki wędrówek pozostawiają ślad w postaci zmian sekwencji DNA*, [w:] Migracje. Funeralna Lednickie. Spotkanie 15, W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), Poznań, 95-104.

Witkowski K.

- 2012 *Władysław Odonic książę wielkopolski (ok. 1190-1239)*, Kraków.

Wojciechowska B.

- 2016 *Organizacja kościelna w Polsce pierwszych Piastów - ujęcia polskiej historiografii*, [w:] Kościół, kultura, polityka w państwie pierwszych Piastów, W. Graczyk, J.M. Marszalska, W. Fałkowski, L. Zygmier (red.), Warszawa-Ciechanów, 41-50.

Wojciechowski P.

- 1998 *Data wyprawy Brzetysława I do Polski w rękopisach Kroniki Czechów Kosmasa z Pragi*, Przegląd Historyczny, t. 89, z. 2, 263-267.

Wojciechowski Z.

- 1933 *Ustrój polityczny Śląska do końca XIV w.*, [w:] Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400, S. Kutrzeba (red.), t. 1, Kraków.
- 1948 *Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*, Poznań.
- 1950 *W sprawie rewolucji pogańskiej w Polsce w 1037 r.*, Życie i Myśl, nr 7/8, 607-625.

Wokroj F.

- 1951 *Średniowieczne czaszki męskie z Ostrowa Lednickiego*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, t. 52, nr 6, 519-523.
- 1953a *Wczesnośredniowieczne czaszki polskie z Ostrowa Lednickiego. Crania Polonica*, Materiały i Prace Antropologiczne, t. 1, Wrocław.
- 1953b *Crania Polonica — wczesnośredniowieczne czaszki polskie z Ostrowa Lednickiego*, Z Otchłani Wieków, t. 22, 161-168.

Woliński F.

- 1980 *Sieć hydrograficzna regionu gnieźnieńskiego w wiekach średnich*, Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 14, 137-181

Wollasch J.

- 1990 *Treści ideowe memorii zmarłych w kościołach*, Roczniki Historyczne, t. 55-56, 7-11.

Wołoszyn M.

- 2010 *Obecność raska i skandynawska w Polsce w X-XII w. — wybrane problemy*, [w:] Wędrownka i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu, M. Salomon, J. Strzelczyk (red.), Kraków, 299-334.

Woszczyk M.

- 1966 *Z badań cech płciowych miednic ludności piastowskiej z Ostrowa Lednickiego*, Przegląd Antropologiczny, t. 32, 73-79.

Woś A.

- 1993 *Regiony klimatyczne Polski w świetle częstości występowania różnych typów pogody*, Zeszyty Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, nr 20.

Woyda S.

- 1974 *O pracach nad zdjęciem archeologicznym terenu Mazowsza i Podlasia*, Wiadomości Archeologiczne, t. 39, z. 1, 44-47.

Wójcik U.

- 2021 *Nazwy miejscowe jako artefakty instytucji prawno-społecznych monarchii wczesnopiastowskiej*, Onomastica, t. 65, 145-159.

Wroniecki P.

- 2020 *Biskupin... i co z tego? Wiedza totalna w kontekście rozwoju prospekcji archeologicznej*, Studia Lednickie, t. 19, 59-80.

Wrzesiński A. i J.

- 1991 *Sprawozdanie z badań na stanowisku Dziekanowice 22 w 1991 r.*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.
- 1993 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Łubowo, woj. Wielkopolskie, stan. 22 — sezon badawczy 1992*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 2, 157-184.
- 1995 *Dwa interesujące groby z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Dziekanowicach, gmina Łubowo, woj. poznańskie, stan. 22*, Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 3, 207-218.

- 1998 *Dziewanowice, st. 22 gm. Łubowo, woj. poznańskie. AZP 50 -32/104*, Informator Archeologiczny: badania 1994, 71-73.
- 2007 *Groby z uzbrojeniem na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziewanowicach*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 17, 75-93.

Wrzesińska A.

- 1994 *Materiał szkieletowy w zbiorach Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, *Studia Lednickie*, t. 3, 359-366.
- 1998a *Odtworzenie stanu dynamiki biologicznej ludności pochowanej na cmentarzysku*, *Studia Lednickie*, t. 5, 29-40.
- 1998b *Charakterystyka urazów czaszki z cmentarzyska*, *Studia Lednickie*, t. 5, 53-64.
- 2015 *Opracowanie antropologiczne szczątków ludzkich z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska rządowego w Gołuniu, stan. 23/24, woj. wielkopolskie*, *Studia Lednickie*, tom 14, 177-237.
- 2016 *Morfologiczna i antropologiczna analiza materiału szkieletowego/Pochówki w rejonie tzw. II kościoła (z badań w latach 1961-1980 i w roku 2000)*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 210-218.
- 2022 *Analiza antropologiczna szkieletów z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska Dziewanowice stanowisko 22*, [w:] *Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziewanowicach*, J. Wrzesiński (red.), Lednica, 281-397.

Wrzesińska A., Wrzesiński J.

- 1996 *Grób z miniaturowym toporkiem z Dziewanowic, stan. 22, gm. Łubowo, woj. poznańskie*, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 4, 197-204.
- 1998 *Grób konia w Dziewanowicach*, *Studia Lednickie*, t. 5, 103-115.
- 2002 *Z problematyki węgla drzewnych w jamach grobowych – częstość występowania węgla drzewnych w grobach wczesnośredniowiecznego cmentarzyska „Mały Skansen”*, *Studia Lednickie*, t. 7, 143-161.
- 2005 *Mieszkańcy Lednicy – jaką informację o lokalnym społeczeństwie uzyskujemy na podstawie badań cmentarzysk*, [w:] *Lapides viventes. Zaginiony Kraków wieków średnich: księga dedykowana profesor Klementynie Żurowskiej*, J. Gadomski, A. Małkiewicz, T. Rodzińska-Chorąży, A. Włodarek (red.), Kraków, 277-285.
- 2007 *Groby z uzbrojeniem na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziewanowicach w Wielkopolsce*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 17, 75-93.
- 2016a *Katalog grobów*, [w:] *Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów*, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 218-238.
- 2016b *Groby komorowe z Dziewanowic, gm. Łubowo, woj. Wielkopolskie*, [w:] *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, D. Błaszczuk, D. Stępniewska (red.), Warszawa, 80-89.
- 2021a *Antropologia grobów ciałopalnych cmentarzyska Dziewanowice 22*, *Slavia Antiqua*, t. 62, 171-191.
- 2021b *Groby założycielskie (?) cmentarzyska z Dziewanowic, stan. 22*, [w:] *Ze świata dawnych barbarzyńców. Studia pradziejowe i wczesnodziejowe. Księga dedykowana Henrykowi Machajewskiemu z okazji 70. urodzin i 50 lat pracy archeologicznej*, A. Michałowski, M. Brzostowicz, M. Kaczmarek, A. Strobin (red.), Poznań, 675-681.
- 2022 *Pochówki w grobach komorowych*, [w:] *Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziewanowicach*, J. Wrzesiński (red.), Lednica, 459-485.

Wrzesiński J.

- 1989 *Cmentarzysko szkieletowe w Dziewanowicach, gm. Łubowo, st. 2*, *Studia Lednickie*, t. 1, 103-146.
- 1992 *Sprawozdanie z archeologicznych prac wykopaliskowych na stanowisku wczesnośredniowiecznym Dziewanowice, gm. Łubowo, st. 22*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

- 1994 *O Dziećmiarkach, Łysej Górze i Psiababie, oraz „czerwonej karczmi” Waliszewek*, Studia Lednickie, t. 3, 355-357.
- 1996a *Lednicka arkada*, Studia Lednickie, t. 4, 429-432.
- 1996b *SIR-8 – radarowa obserwacja struktur podpowierzchniowych Ostrowa Lednickiego*, Studia Lednickie, t. 4, 157-166.
- 1998a *Groby z mieczami na terenie Polski wczesnopiastowskiej (X-XIII wiek)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, nr 40, 7-46.
- 1998b *Dziekanowice, st. 22 gm. Łubowo, woj. poznańskie. AZP 50 -32/104*, Informator Archeologiczny: badania 1992, 71.
- 1998c *Dziekanowice, st. 22 gm. Łubowo, woj. poznańskie. AZP 50 -32/104*, Informator Archeologiczny: badania 1994, 71-72.
- 2000a *Noże żelazne w grobach na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach*, Studia Lednickie, t. 6, 91-124.
- 2000b *Odkrycie i stratygrafia w rejonie grobu 23/77 na Ostrowie Lednickim*, Studia Lednickie, t. 6, 231-237.
- 2006 *Kościół na Ostrowie Lednickim – odkrycie, interpretacje, rekonstrukcje*, Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski, t. 3, Poznań, 166-188.
- 2007 *Pole bitwy na dnie jeziora?*, Z Otchłani Wieków, t. 52, nr 1-4, 16-21.
- 2009 *Dziekanowice, st. 22, gm. Łubowo, woj. poznańskie, AZP 50-32/104*, Informator Archeologiczny: badania 1998, 163.
- 2011 *Dziekanowice, st. 22, gm. Łubowo, woj. poznańskie, AZP 50-32/104*, Informator Archeologiczny: badania 1999, 134-135.
- 2013 *Topory z cmentarzysk rejonu Lednicy*, [w:] Topory średniowieczne z Ostrowa Lednickiego i Gieczy, P. Sankiewicz, A.M. Wyrwa (red.), Lednica, 35-42.
- 2016a *Archeologia dziekanowickich grobów z monetami*, [w:] Nummus Bonum Fragile Est. Groby z monetami wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach, J. Wrzesiński (red.), Lednica, 13-106.
- 2016b *Historia badań i lokalizacji grobów/Pochówki w rejonie tzw. II kościoła (z badań w latach 1961-1980 i w roku 2000)*, [w:] Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 203-210.
- 2021 *Obraz wczesnośredniowiecznej społeczności lednickiej przez pryzmat nekropoli*, [w:] Archeologia średniowiecza ziem polskich na początku XXI wieku. Grodziska, cmentarzyska i monety w perspektywie nowych metod badawczych, A. Janowski (red.), Wrocław, 65-85.
- 2022a *Dziekanowice – o badaniach, ludziach i zobowiązaniach słów kilka*, [w:] Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach, J. Wrzesiński (red.), Lednica, 11-18.
- 2022b *Zmarli i ich groby na cmentarzysku w Dziekanowicach*, [w:] Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach, J. Wrzesiński (red.), Lednica, 45-232.
- 2022c *Katalog źródeł*, [w:] Mortui viventes obligant. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Dziekanowicach (płyta CD 2), J. Wrzesiński (red.), Lednica, 15-401.

Wrzesiński J., Górecki J.

- 1989 *Sprawozdanie z dokonanego oczyszczenia profili w rowie na stanowisku Dziekanowice 22. Rok badań 1989*, maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

Wrzesiński J., Kara M.

- 2004a *Kościół nr II na Ostrowie Lednickim - kamienny czy drewniany*, [w:] Początki architektury monumentalnej w Polsce, T. Janiak, D. Stryniak (red.), Gniezno, 157-180.
- 2004b *Czy na Ostrowie Lednickim Dąbrówka postawiła drewniany kościół*, Kronika Wielkopolski, nr 4 (112), 16-29.
- 2016a *Stratygrafia, chronologia oraz wybrane zagadnienia socjotopografii najstarszego grodu na Ostrowie Lednickim*, [w:] Ostrów Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 73-105.

- 2016b *Chronologia i fazy użytkowania tzw. II kościoła na Ostrowie Lednickim*, [w:] Ostrow Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 173-193.
- 2016c *Zabytki wydzielone z fazy rezydencjonalnej jako wskaźniki socjotopograficzne*, [w:] Ostrow Lednicki. Rezydencjonalno-stołeczny ośrodek pierwszych Piastów, Z. Kurnatowska, A.M. Wyrwa (red.), Warszawa, 259-283.

Wrzosek A.

- 1932 *Ostrow Lednicki i jego znaczenie dla antropologii*, Przegląd Antropologiczny, t. 6, 65-76.
- 1933a *Cmentarzysko na Ostrowie Lednickim i znaczenie jego dla antropologii w świetle wykopalisk w t. 1932*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, t. 38, nr 3, 35-36.
- 1933b *O długo i pośredniogłowych wczesnohistorycznych czaszkach polskich*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, t. 38, nr 3, 39.
- 1933c *Wiadomości o pracach wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w 1933 r.*, Przegląd Antropologiczny, t. 7, 61-62.
- 1934 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w r. 1934*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, t. 39, nr 9, 22-23.
- 1935a *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w r. 1935*, Przegląd Antropologiczny, t. 9, 131-133.
- 1935b *Wczesnohistoryczna czaszka polska ze zrośniętym kręgiem szczytowym*, Przegląd Antropologiczny, t. 9, 74-79.
- 1936 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w r. 1935*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, t. 41, nr 1, 35-36.
- 1961 *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 12, 242-280.

Wrzosek A., Ćwirko-Godycki M.

- 1933 *Szkielet ciężarnej niewiasty z X wieku wykopany na Ostrowie Lednickim*, Przegląd Antropologiczny, t. 7, 56-60.

Wyrozumska B.

- 1977 *Drogi ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław.

Wyrozumski J.

- 1985 *Gromada w życiu samorządowym średniowiecznej wsi polskiej*, [w:] Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów, S. Kuczyński (red.), t. III, Warszawa, 219-251.

Wyszkowski M.

- 2009 *Ustrój polityczny Wielkopolski w latach 1138-1296*, Poznań.

Wyrwa A.M.

- 1989 *Pałuki - nazwa i terytorium w świetle źródeł i literatury. Stan badań*, [w:] Studia i materiały do dziejów Pałuk, A.M. Wyrwa (red.), t. 1, Poznań, 11-22.
- 1995 *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej*, Poznań
- 2000 *Badania archeologiczno-architektoniczne w lekneńskim kompleksie osadniczym w świetle najnowszych badań*, [w:] Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego, A. Buko, Z. Świechowski (red.), Warszawa, 109-138.
- 2002 *Gród w Leknie, jego rola i miejsce w sieci grodowej Wielkopolski w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, [w:] Społeczeństwo, armia, polityka w dziejach Polski i Europy, A. Czubiński, B. Lapis, C. Łuczak (red.), Poznań, 149-171.
- 2004 *Monumentalna i drewniana architektura sakralna w lekneńskim kompleksie osadniczym do końca XIII w.*, [w:] Początki architektury monumentalnej w Polsce, T. Janiak, D. Stryniak (red.), Gniezno, 213-243.

- 2006a *Czynniki związane z procesem formowania się limesu nadnoteckiego we wczesnym średniowieczu. Stan i perspektywy badań*, [w:] Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych, H. Machajewski, J. Rola (red.), Poznań, 281-305.
- 2006b *Grody na stanowisku Ł3 w Łeknie i ich chronologia w świetle badań ¹⁴C AMS*, *Studia i Materiały do Dziejów Pałuk*, A.M. Wyrwa (red.), t. 6, 93-125.
- 2007 *O wieloaspektowym badaniu przemian kulturowych w prahistorii i czasach historycznych refleksji kilka*, [w:] *Studia interdyscyplinarne nad środowiskiem i kulturą w Polsce, Środowisko-Człowiek-Cywilizacja*, M. Makohonienko, D. Makowiecki, Z. Kurnatowska (red.), t. 1, Poznań, 43-56.
- 2008 *Przyczynki do rekonstrukcji klimatu w prahistorii i czasach historycznych na Pałukach w świetle interdyscyplinarnych badań łekneńskiego kompleksu osadniczego*, [w:] *Człowiek i środowisko przyrodnicze we wczesnym średniowieczu w świetle badań interdyscyplinarnych*, W. Chudziak (red.), Toruń, 183-244.
- 2009 *Przeszłość i jej poznanie, czyli o potrzebie badań interdyscyplinarnych w naukach historycznych*, [w:] *Faktografia w badaniach historycznych*, K. Kleszczowa, J. Gwioździk (red.), Katowice, 13-34.
- 2014 *GDECZ — GIECZ scire est reminisci. Krótka historia wydobywania z zapomnienia rezydencji piastowskiej*, Dziekanowice-Lednica.
- 2015 *Święty Jakub Apostoł Malakologiczne i historyczne ślady peregrynacji z ziem polskich do Santiago de Compostela*, Lednica.
- 2016 *Początki klasztoru cysterskiego pw. NMP i św. Piotra w Łeknie*, [w:] *Dokument fundacyjny Zbyluta dla klasztoru cysterskiego w Łeknie z 1153 roku*, A.M. Wyrwa (red.), Poznań-Gniezno, 21-50.

Zachorowski S.

- 1908 *Początki parafii polskich*, [w:] *Studia historyczne wydane ku czci prof. Wincentego Zakrzewskiego*, Kraków, 275-297.

Zachwatowicz J.

- 1971 *Architektura przedromańska w wieku X i pierwszej połowie wieku X*, [w:] *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, M. Walicki (red.), t. 1, Warszawa, 71-90.

Zajązkowski S.

- 1951 *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź.
- 1956 *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 4, nr 2, 205-239, 391-392.

Zakrzewski S.

- 1901 *Studia nad Bullą z r. 1136*, Kraków.

Zakrzewski Z.

- 1933 *Cmentarzysko wczesnohistoryczne i średniowieczne na Ostrowie Lednickim*, *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 38, nr 3, 36-39.
- 1935 *Ogólne wyniki badań na Ostrowie Lednickim*, Referat na II Zjazd Prehistoryków Polskich w Krakowie. Odbitka, 1-4.

Zaremska H.

- 2005 *Żydzi w średniowiecznej Europie Środkowej: w Czechach, Polsce i na Węgrzech*, Poznań.
- 2011 *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa.

Zborowska T.

- 2002 *Mapa hydrogeologiczna Polski w skali 1 : 50 000, arkusz Pobiedziska*, Warszawa.

Zborowska T., Zborowski K.

2002 *Mapa hydrogeologiczna Polski w skali 1 : 50 000, arkusz Kłeco, Warszawa.*

Zieliński A., Krąpiec M.

2016 *Dendrochronologia, Warszawa.*

Zielony R., Kliczkowska A.

2012 *Regionalizacja przyrodniczo-leśna Polski 2010, Warszawa.*

Zoll-Adamikowa H.

1971 *Próba periodyzacji wczesnośredniowiecznych praktyk pogrzebowych w Polsce, Archeologia Polski, t. 16, z. 1/2, 541-556.*

1975 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski, t. 1-2, Warszawa.*

1988 *Przyczyny i formy rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu, Przegląd Archeologiczny, t. 35, 183-229.*

1991 *Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträger in Polen : Mitte des 10. bis Mitte des 12. Jh., Przegląd Archeologiczny, t. 38, 109-136.*

1997 *Wczesnośredniowieczne półziemianki z tzw. korytarzykami z grodziska w Stradowie, Archeologia Polski, t. 42, z.1-2, 161-172.*

Żak J.

1967 *„Importy” skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część analityczna), Poznań.*

1977 *O studiach osadniczych, Archeologia Polski, t. 22, z. 2, 421-424.*

Żuk L.

2020 *Zbiornicze, końcowe opracowanie i raport konserwatorski, z realizacji projektu pt. "Antropopresja a dziedzictwo archeologiczne. Przykład Lednickiego Parku Krajobrazowego", maszynopis w Archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.*

Żurowska K.

1993a *Budowla podłużna, [w:] Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce, K. Żurowska (red.), Kraków, 87-90.*

1993b *Ostatnia akcja budowlana, [w:] Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce, K. Żurowska (red.), Kraków, 207-208.*

Żurowski K.

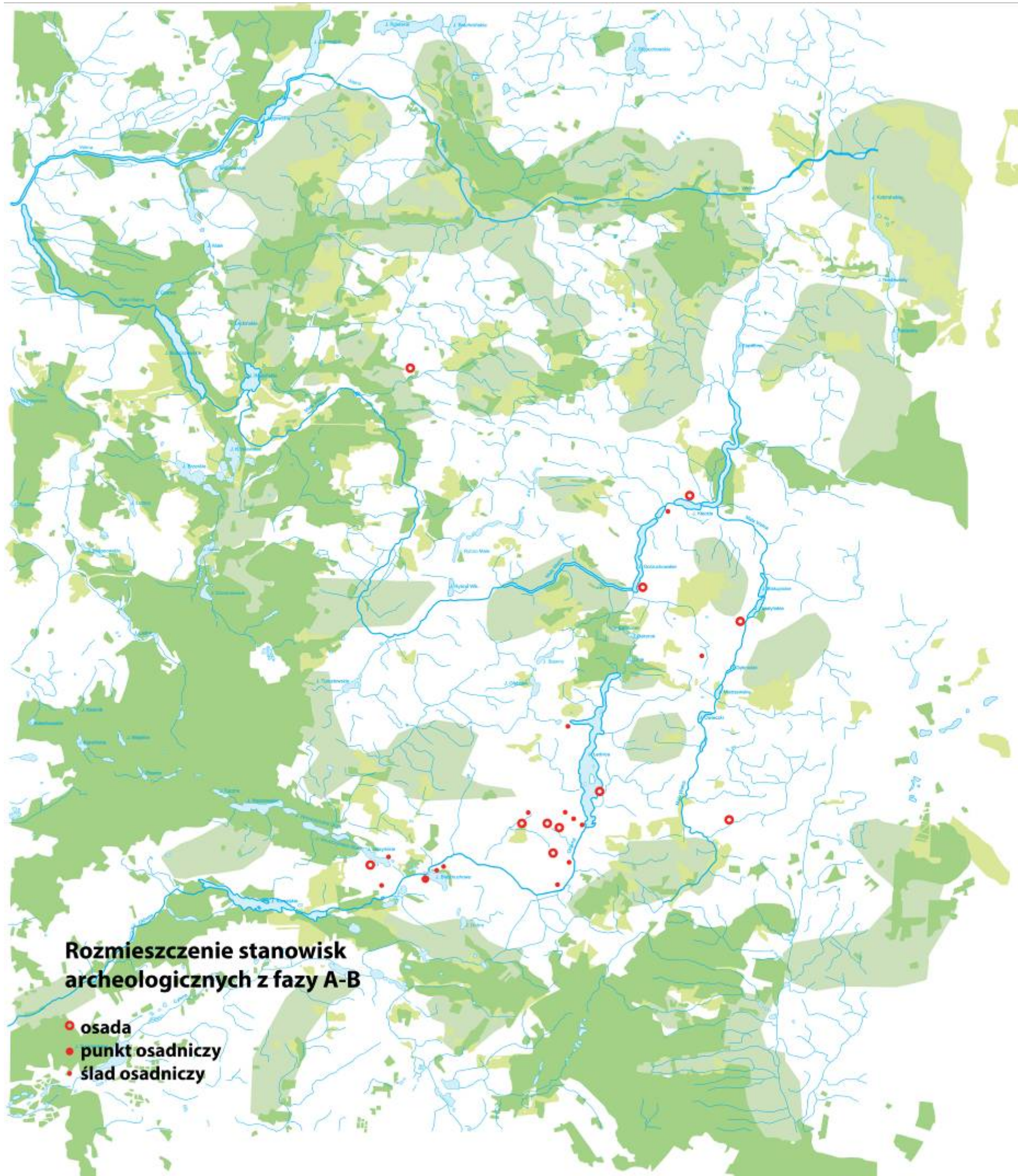
1952 *Ostrów Lednicki w świetle ostatnich badań archeologicznych, Archeologicke Rozhledy, t. 4, 424-436.*

1953 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w latach 1949-1951, Studia Wczesnośredniowieczne, t. 2, 113-125.*

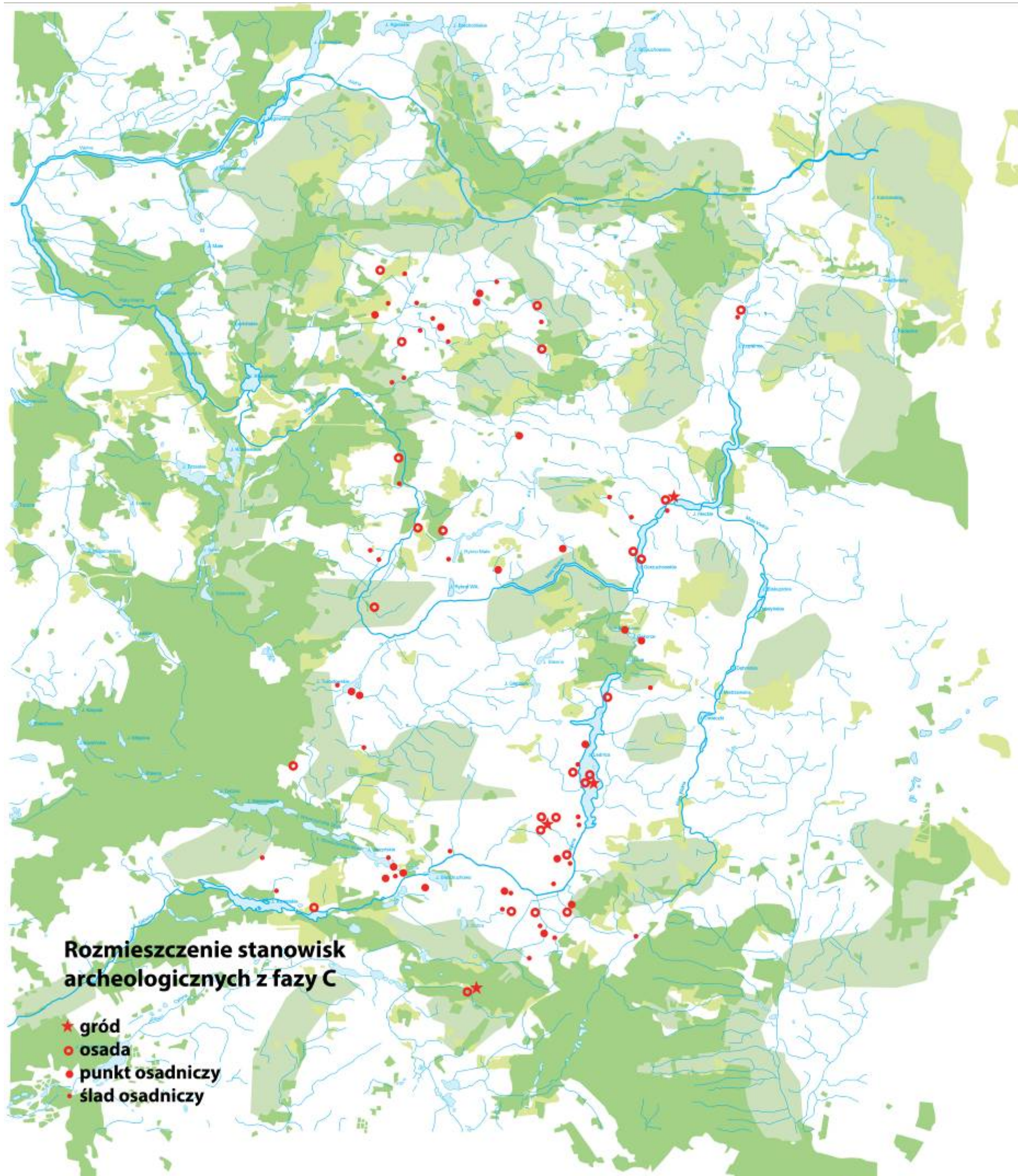
1975 *Uwagi na temat interpretacji źródeł archeologicznych z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. 5, 227-239.*

Żyromski M.

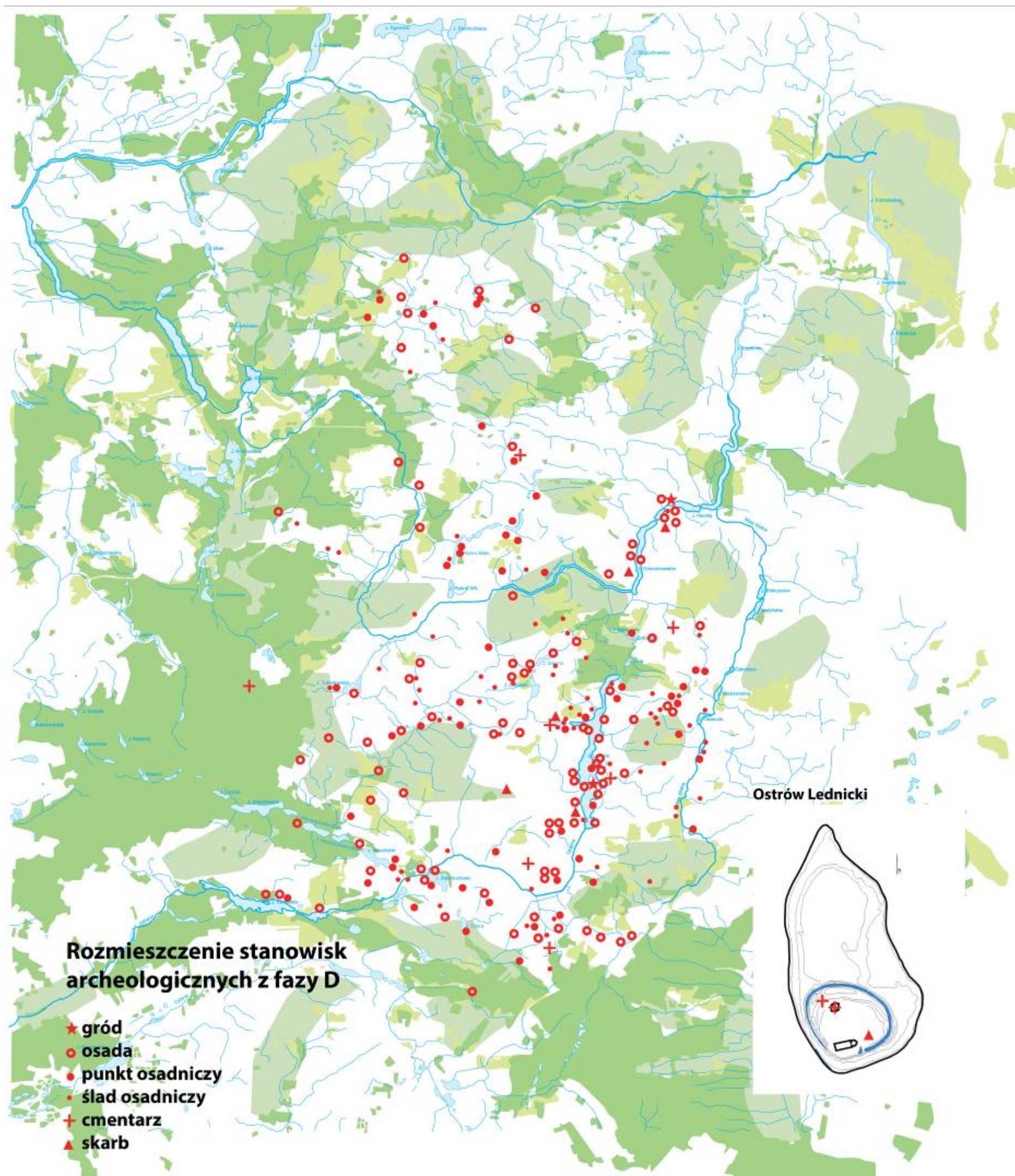
1998 *Rodzina jako podstawowa mikrostruktura społeczna w średniowiecznej Polsce, Roczniki Socjologii Rodziny, t. 10, 145-157.*

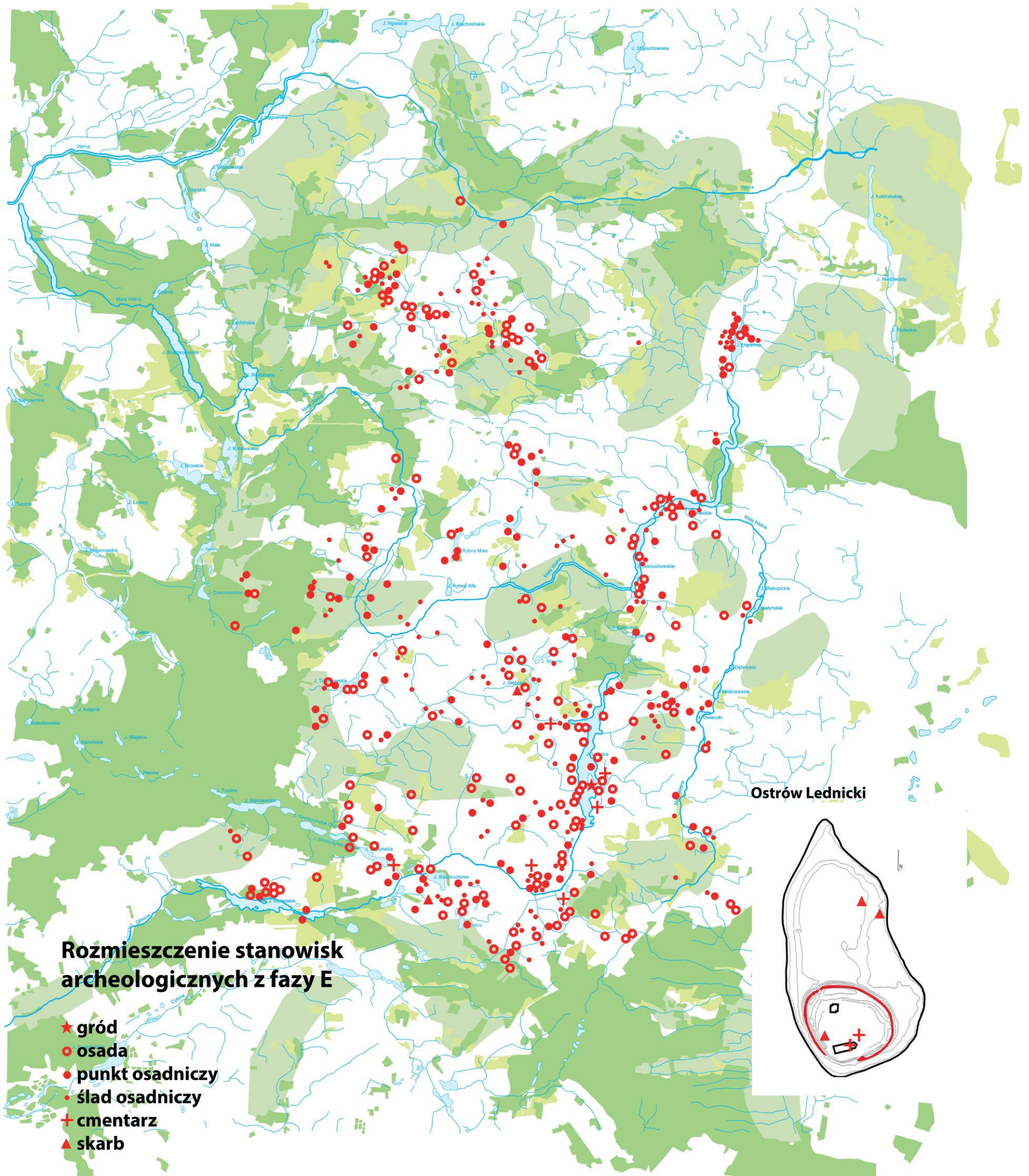
Plan 1. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych z fazy A-B wczesnego średniowiecza (oprac. P. Sankiewicz, rys. D. Tomczyk i M. Sankiewicz).

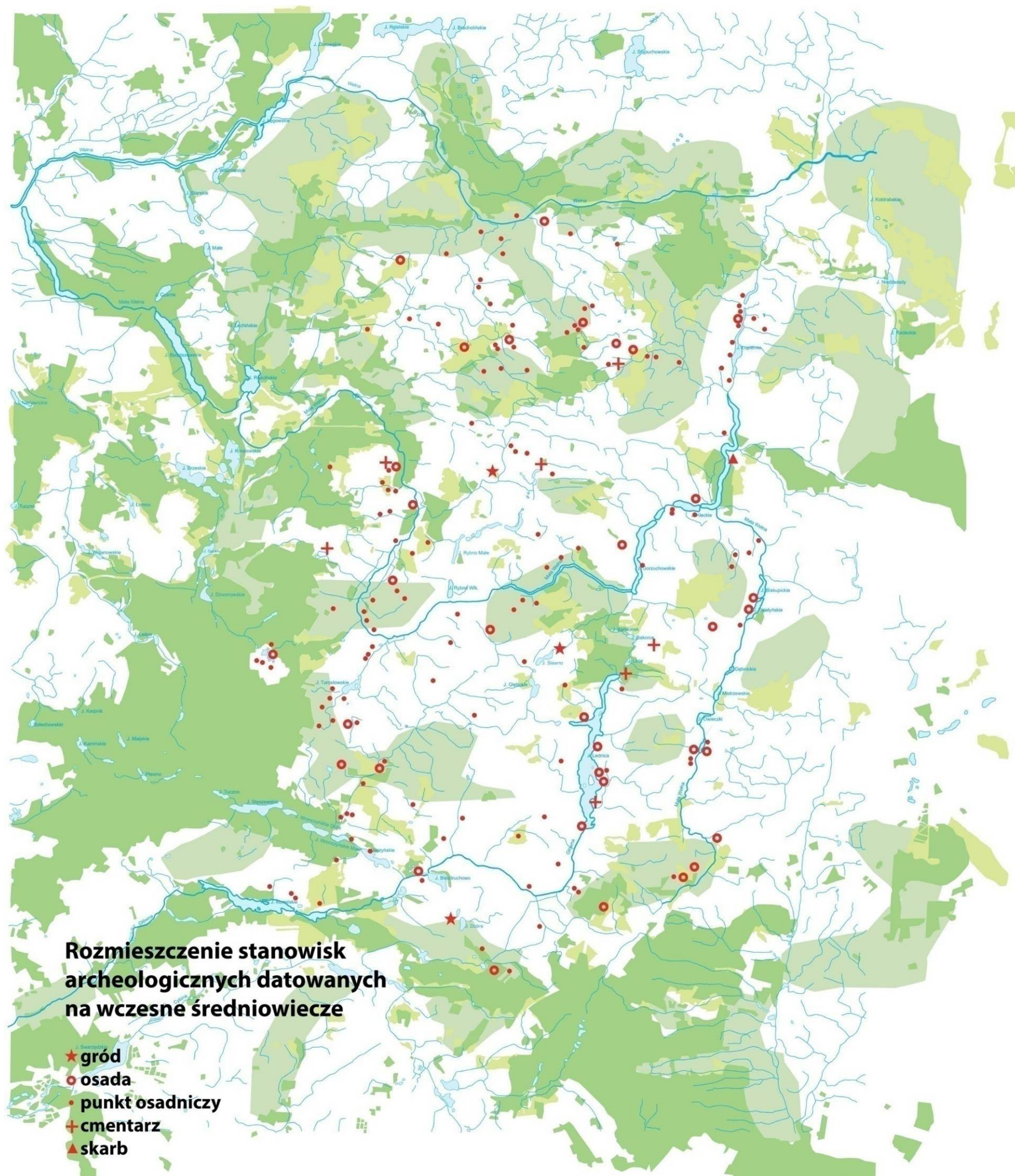
Plan 2. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych z fazy C wczesnego średniowiecza (oprac. P. Sankiewicz, rys. D. Tomczyk i M. Sankiewicz).

Plan 3. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych z fazy D wczesnego średniowiecza
(oprac. P. Sankiewicz, rys. D. Tomczyk i M. Sankiewicz; ryc. Ostrowa Lednickiego za Górecki, Łastowiecki 2016).

Plan 4. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych z fazy E wczesnego średniowiecza (oprac. P. Sankiewicz, rys. D. Tomczyk i M. Sankiewicz; ryc. Ostrowa Lednickiego za Górecki, Łastowiecki 2016).

Plan 5. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych datowanych ogólnie na wczesne średniowiecze (oprac. P. Sankiewicz, rys. D. Tomczyk i M. Sankiewicz).

Plan 6. Miejscowości na obszarze kasztelanii ostrowskiej i w jej najbliższej okolicy (oprac. P. Sankiewicz; rys. D. Tomczyk i M. Sankiewicz).